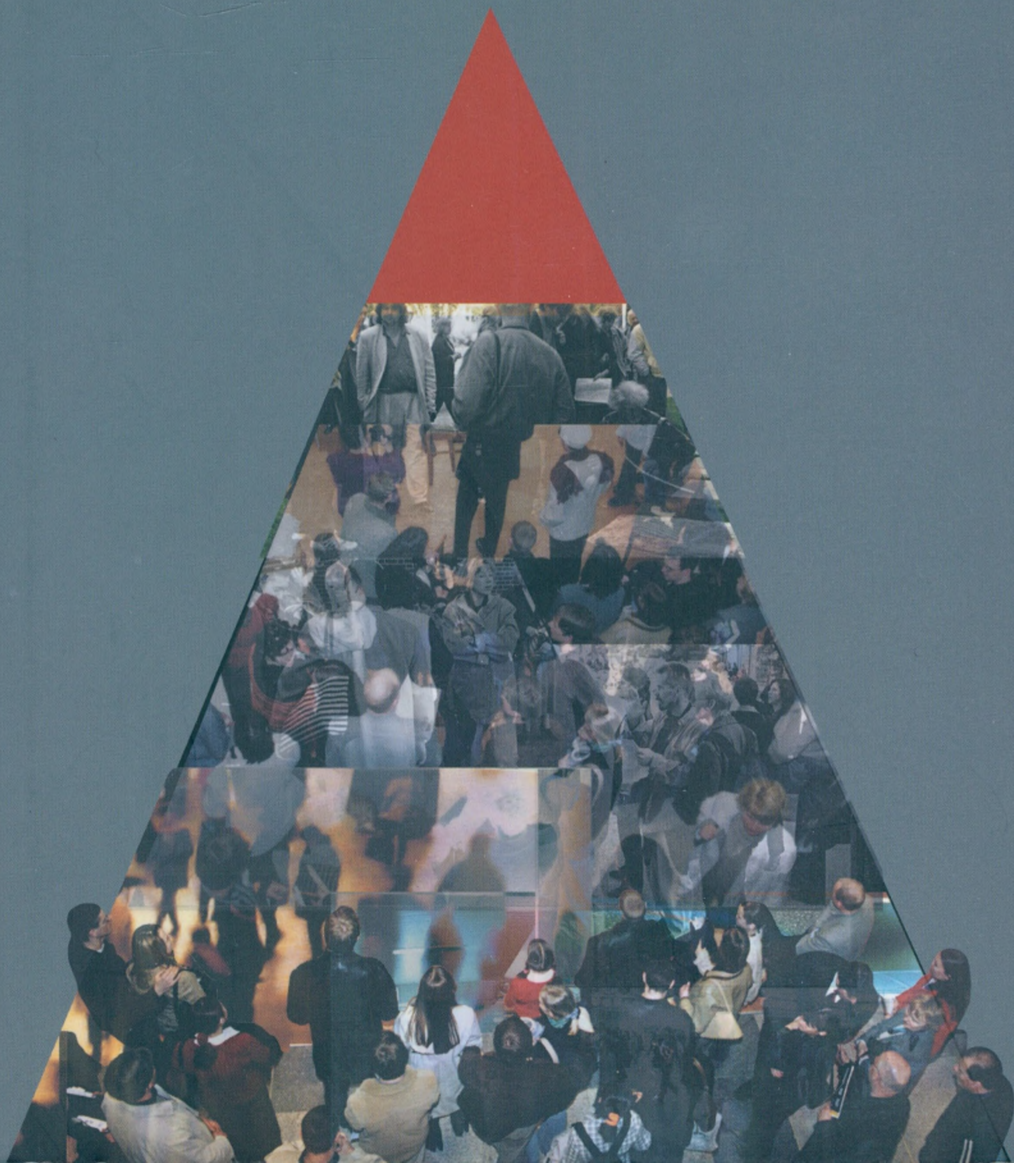
Elias Canetti

MASĖ IR VALDŽIA

ALK • ALMA LITTERA

Elias Canetti

MASĖ IR VALDŽIA

Elias Canetti

MASĖ IR VALDŽIA

Iš vokiečių kalbos vertė
ALFONSAS TEKORIUS

ALK / ALMA LITTERA

UDK 316.3
Ca-152

Versta iš:
Elias Canetti
MASSE UND MACHT
Erster Band
Zweiter Band
3. Auflage 1979
2. Auflage 1976
Carl Hanser Verlag

Knygos leidimą finansavo
Atviros Lietuvos fondas ir
Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

This edition is published with the support from the
Open Society Fund-Lithuania and from the
CEU Translation Project of the Open Society
Institute–Budapest

Knygos leidimą parėmė *GOETHE–INSTITUT*

Redaktorė dr. LAIMA ARNATKEVIČIŪTĖ
Dailininkas RAMŪNAS ČEPONIS

ISSN 1392–1673
ISBN 9955–08–427–8

TURINYS

MASIŲ IR VALDŽIOS PSICHOSOCIALINĖS IŠTAKOS

Kaip Friedrichui Nietzsche'i netikėtai, vaikštant po kalnus, šovė į galvą amžinojo grįžimo idėja, taip Elijui Canetti'iui, būsimajam Nobelio premijos laureatui (1981), staiga nušvito mintis apie masę, kaip vieną iš svarbiausių žmonijos gyvenseną lemiančių reiškinių. Tą akimirką, kurią E. Canetti's patyrė 1924–1925 m. žiemą, vos pradėjęs studijuoti chemiją Vienos universitete, jis pats aprašė taip: „Nušvitimas aplankė, – prisimenu kuo puikiausiai – einant Alserio gatve. Buvo naktis. Akys krypo į padangę, nušviestą raudonos miesto žiburių atšvaistės, į kurią spoksojau ištempęs kaklą. Nekreipiau dėmesio į tai, kaip einu, kojos vis kliuvinėjo, ir vieną akimirką, kai vėl už kažko užkliuvau užvertęs galvą ir įsistebeilijęs į raudoną dangų, kuris man iš tikrųjų nepaprastai patiko, nejučia toptelėjo mintis, kad esama masės instinkto, kuris nuolat konfliktuoja su pavienio žmogaus instinktu, ir kad tuo nesutarimu galima paaiškinti žmonijos istorijos procesą. Tai negalėjo būti nauja mintis, bet man ji buvo nauja, nes ji užgriuvo mane su neapsakoma jėga. Man atrodė, kad šitaip galima paaiškinti viską, kas dabar vyksta pasaulyje. Tačiau kas iš tikrųjų buvo masė, to aš nežinojau, tai buvo mįslė, kurią pasiryžau įminti; man atrodė, kad tai pati svarbiausia, bent jau lengviausiai įžvelgiama mūsų pasaulio mįslė"[1].

Nederėtų manyti, kad gera, puiki, geniali mintis šauna į galvą, nušvinta šiaip sau, kaip niekur nieko. Nors dvidešimtmečio jaunikaičio gyvenimo ir intelektinė patirtis nebuvo ir negalėjo būti didelė, bet sukrečiantys Pirmojo pasaulinio karo įvykiai, pokario padariniai bei kiti dar vaikystėje matyti, sielą palietę ir į atmintį

[1] Elias Canetti, *Die Fackel im Ohr. Lebensgeschichte 1921–1931*, Frankfurt am Main, 1982, 119.

įstrigę žmonių elgsenos ypatumai palyginti anksti subrandino šį minties proveržį. O tokių išgyvenimų būta nemaža. Juos verta paminėti, nes knygoje jie išnyra jau kaip apmąstyti ir į sistemą integruoti elementai.

Ankstyvojoje vaikystėje neišdildomą įspūdį E. Canetti'iui paliko žmonių reakcija, kai vieną naktį Bulgarijoje, gimtajame Ruse (Rustčiuko miestelyje), dangaus skliaute pasirodė kometa. Žmones apėmė paniška baimė, pernakt niekas nesudėjo akių, visi laukė pasaulio pabaigos. „Tai truko labai ilgai, jokio nuovargio, žmonės spietėsi vienas prie kito. Tarp jų nematau nei tėvo, nei motinos, nematau atskirai tų, be kurių neįsivaizdavau savo gyvenimo. Regiu juos visus kartu, ir jei paskui nebūčiau taip dažnai kartojęs to žodžio, sakyčiau – matau juos kaip masę, kaip delsiančią, laukiančią masę."[2] Netrukus kaimynystėje kilo gaisras, žmonės bėgo prie ugnies lyg magiškos jėgos traukiami. „Man pasidarė truputį baisu vienam, ir mane patį ėmė traukti – gal prie ugnies, gal labiau ta kryptimi, kuria mačiau visus bėgant. ... Tačiau tai, kas man padarė kur kas didesnį įspūdį negu degantis namas, buvo žmonės, kurie lakstė aplink. Iš tolo jie atrodė maži ir juodi, jų buvo daug ir visi zujo aplink."[3]

Žinią apie Pirmojo pasaulinio karo pradžią devynmetis berniukas ne tik išgirdo, bet gavo patirti savo kailiu – už tai, kad Badeno prie Vienos poilsio parke pranešus, kad „Vokietija paskelbė Rusijai karą", ir orkestrui ėmus griežti Vokietijos himną, užtraukė angliškai „God save the King" – Didžiosios Britanijos himną, kurį buvo išmokęs mokykloje Mančesteryje. Minia puolė jį mušti: „Staiga aplink išvydau įtūžio iškreiptus veidus ir rankas, kurios tiesėsi man duoti į skudurus. ... Ne visai suvokiau, ką buvau padaręs, bet užtat niekuomet nepamiršiu šio pirmo priešiškos masės potyrio"[4]. Daug sąmoningiau, bet taip pat giliai emociškai E. Canetti's suvokė masinius reiškinius po Pirmojo pasaulinio ka-

[2] Elias Canetti, *Die gerettete Zunge. Geschichte einer Jugend*, Frankfurt am Main, 1983, 29–30.
[3] Op. cit., 33 ir 34.
[4] Op. cit., 107.

ro, kai Frankfurte prie Maino lankė realinę gimnaziją. Vieną dieną pamatė masinę darbininkų protesto demonstraciją prieš Vokietijos užsienio reikalų ministro Waltherio Rathenau nužudymą. „Masė mane tiesiog *pagavo:* tai buvo svaigulys, sutrikimas, užsimiršimas, jauteisi kažkur nepaprastai toli ir kartu kupinas to, ką visada jautei, ir jautei tai ne dėl savęs, tai buvo pats nesavanaudiškiausias jausmas, koks išvis įmanomas, ir kadangi kiekviename žingsnyje teko matyti savimeilę – vaizduojamą, įkalbinėjamą, net *grasinamą,* – tai šis triukšmingas nesavanaudiškumo proveržis buvo reikalingas tarsi trimitų gausmas Paskutiniojo teismo dieną."[5] Galiausiai ir milijonus žmonių palietusi pokario infliacija, masinis skurdas, iš bado gatvėje mirštantys bedaliai, nors paties E. Canetti'io tiesiogiai ir nepalietė, bet jaudino kaip karo, tos nuožmios kruvinos masių tarpusavio kovos padarinys.

Visi šie įvykiai ir išgyvenimai kaupėsi ir vedė prie ano „nušvitimo", kurį E. Canetti's aprašė daug vėliau, trečiojoje autobiografinėje knygoje (1980), turėdamas didžiulę daugiau nei pusės amžiaus laiko distanciją ir galėdamas nusakyti jo svarbą visai savo kūrybai: „Aš niekuomet nepamiršiu, kas įvyko tą naktį. Kaip nepakartojama akimirka ji tebėra gyvut gyvutėlė ir po penkiasdešimt penkerių metų – lygiai tiek laiko praėjo; tebejaučiu ją kaip kažką *neišsemta.* ... iš jos tarsi apreiškimo trisdešimt penkerius metus, iš jų dvidešimt metų ištisai, sėmiausi jėgų atskleisti tam, kas iš tikrųjų yra masė, kaip iš masės išauga valdžia ir kaip ši savo ruožtu veikia masę"[6]. Trisdešimt penkerius metus E. Canetti'io nepaleido masės ir valdžios tema, įvairiomis progomis apie tai jis diskutavo su bičiuliais, skaitė Sigmundą Freudą, Gustave'ą Le Boną, pamažu kaupė medžiagą, tačiau jam dar reikėjo baigti universitetą, įgyti gamtos mokslų (chemijos) daktaro laipsnį (1929), versti Uptono Sinclairio knygas, tapti rašytoju.

Gimė E. Canetti's 1905 m. Ruse (kitaip Rustčiuke), nedideliame Bulgarijos mieste prie Dunojaus, Ispanijos žydų išeivių šeimoje.

[5] *Fackel im Ohr*, 91–92.
[6] Op. cit., 118.

1911 m. tėvai komercijos sumetimais persikėlė į Mančesterį, kur E. Canetti's pradėjo lankyti mokyklą ir kaipmat išmoko angliškai. 1913 m., mirus tėvui, šeima apsigyveno Vienoje, nes „aš turėjau išmokti vokiškai"[7]. Paskui gyventa ir mokytasi Ciuriche (1916–1921) ir Frankfurte prie Maino (1921–1924). Nuo 1924 m. E. Canetti's vėl gyvena (iki emigracijos) Vienoje, studijuoja chemiją, o apgynęs disertaciją verčiasi kaip laisvasis kūrėjas. Parašo romaną „Apakimas" (Die Blendung), beje, vienintelį, bet vėliau pelniusį pasaulinį pripažinimą (baigtas 1931, išleistas 1936 m.), sukuria satyrines dramas – „Vestuvės" (Hochzeit, 1932) ir „Kvailystės komedija (Komödie der Eitelkeit, 1934). O kai 1938 m. Hitlerio kariuomenė užėmė Austriją, rašytojas išvyksta į Londoną ir 1939 m. pasižada neberašyti grožinių kūrinių; visą dėmesį ir pastangas dabar skiria veikalui „Masė ir valdžia" (Masse und Macht, išleistas 1960 m.) – dvidešimt metų ištisai. Tad daugumą savo literatūros kūrinių E. Canetti's parašo po Antrojo pasaulinio karo: dramą „Savo amžiaus trukmę žinantieji" (Die Befristeten, 1952), kelionių novelių rinkinį „Marakešo balsai" (Die Stimmen von Marrakesch, 1967), psichoanalitinę studiją apie Franzą Kafką „Kitas procesas. Kafkos laiškai Felicijai" (Der Andere Prozeß. Briefe an Feliece, 1969), autobiografinę trilogiją „Išgelbėtas liežuvis" (Die gerettete Zunge, 1977), „Deglas ausyje" (Die Fackel im Ohr, 1980) ir „Susižvalgymai" (Das Augenspiel, 1985), taip pat memuarų knygą „Žmogaus provincija. 1942–1972 m. užrašai" (Die Provinz des Menschen. Aufzeichnungen. 1942–1972, 1973); pavadinimo priedą „užrašai" turi dar keli esė ir miniatiūrų rinkiniai – „Slaptoji laikrodžio širdis. 1973–1985 m. užrašai" (Das Geheimherz der Uhr. Aufzeichnungen 1973–1985, 1987), „Musės kančia. Užrašai" (Fliegenpein. Aufzeichnungen, 1991), „Papildymai iš Hamsteado. 1954–1971 m. užrašai" (Nachträge aus Hamstead. Aufzeichnungen 1954–1971, 1994). Mirė E. Canetti's 1994 m. Ciuriche.

Kuo išsiskiria ir patraukia veikalas „Masė ir valdžia"? Pirmiausia tuo, kad žmonijos istorijos šaknų autorius ieško žmogaus pri-

[7] *Die gerettete Zunge*, 82.

gimtyje, įsitikinęs, kad „siaubingai klaidinga yra sąvoka 'žmogus'; šis nėra vienalytis; ką jis išprievartavo, niekur neišnyko"[8]. Vienas iš puikiausių tos tezės patvirtinimų, pavyzdžiui, yra skyrius „Įsakymas". Kam šautų į galvą įsakymą, tą visiems žinomą socialinį reiškinį, lyginti su į širdį ir į atmintį įsirėžiančiu dygliu ir paskui tuo pagrindu psichoanalitiškai aiškinti jo veikimo visuomenėje mechanzmus! Kaip daug kas E. Canetti'io knygoje, taip ir įsakymas, turi savo animalistines ištakas. „Įsakymas yra senesnis už žmonių kalbą, antraip jo nesuprastų šunys. ... Pati seniausia įsakymo poveikio forma – *bėgimas*. ... Vadinasi, įsakymas kilęs iš *įsakymo bėgti:* Pirmoji tokio įsakymo forma radosi tarp dviejų skirtingos rūšies gyvūnų, iš kurių vienas kėlė grėsmę kitam."[9]

O kaip su mase? „Mums ji yra pirmiausia socialinis reiškinys, toks, kuris pats savaime neatrodo pernelyg senas, juk tik per pastaruosius du šimtmečius ji pakliuvo į mūsų akiratį. Ir vis dėlto E. Canetti's pagrįstai nurodo, kad masės jau seniai egzistavo gamtoje – tai žvaigždžių, smėlio, medžių lapų, žolių, mažų gyvūnų ir vabzdžių masės, ir šis knibždančios gamtos vaizdas žmogui kur kas aiškiau rodė jį esant vienišą ir bejėgį, negu susitikimas su dideliu žvėrimi."[10]

E. Canetti's nesileidžia į mokslines diskusijas su žinomais socialinių procesų tyrėjais (pavyzdžiui, Karlu Marxu, Sigmundu Freudu, Carlu Gustavu Jungu, Claude'u Lévi–Straussu, José Ortégu y Gassétu ir kt.). Paklaustas dėl požiūrio į kitus tyrėjus, E. Canetti's atsakė, kad sąmoningai „mėgino laikytis savos terminologijos, kuri radosi iš paties tyrimo"[11]. Originali, nekonvenciška, tik šiame veikale vartojama, „iš paties tyrimo" išaugusi, tačiau nagrinėjamų reiškinių dvasią atitinkanti sąvokų sistema paskui gerokai trukdė vadinamiesiems „kompetentingiems" socialiniams mokslams integ-

[8] Elias Canetti, *Provinz des Menschen, Aufzeichnungen 1942–1972,* München 1973, 64.
[9] Žr. šios knygos skyriaus „Įsakymas" poskyrį „Įsakymas: bėgimas ir dyglys".
[10] Edagr Piel, *Elias Canetti,* München, 1984, 68–69.
[11] Elias Canetti, *Die gespaltene Zukunft,* München, 1972, 118.

ruoti jį į mokslinę apyvartą. Mitus, faktus, dokumentus, keliautojų pasakojimus ir kitą medžiagą autorius atrenka, pateikia, įkomponuoja į tekstą taip, kad skaitytojas dažnai net nepastebi, kaip yra įtraukiamas į psichoanalitinį procesą ir visiškai priima siūlomą versiją. Štai kaip autorius interpretuoja, pavyzdžiui, *kolektyvinį žudymą:* „Pasmerktasis išvedamas į lauką ir užmėtomas akmenimis. Kiekvienas meta po akmenį, ir kaltasis žūva nuo jų krušos. Niekas nėra įpareigotas būti budeliu, žudo visa bendruomenė. Akmenys čia atstoja bendruomenę, jie yra jos sprendimo ženklas ir to sprendimo vykdymas. Net ir kai užmėtymas akmenimis nebepraktikuojamas, polinkis kolektyviai žudyti lieka. Toks yra *sudeginimas ant laužo:* ugnis čia pakeičia masę, kuri nuteistajam geidžia mirties. Aukos subadymas strėlėmis, nuteistojo sušaudymas, kurį vykdo specialus kareivių būrys, yra atvejai, kai bendruomenė perduoda savo įgaliojimus grupei vykdytojų. Ir šiais laikais kiekvienas dalyvauja viešuose mirties bausmės vykdymuose – per laikraščius. Tiktai dabar yra nepalyginamai patogiau. Sėdi ramiausiai namie ir iš šimto visokių aprašomų smulkmenų gali atidžiai perskaityti apie tas, kurios atrodo ypač jaudinančios. Pritarimą išreiški viskam pasibaigus, ir net menkiausias bendros kaltės debesėlis netemdo pasitenkinimo jausmo. Už nieką neatsakai: nei už nuosprendį, nei už liudytoją, nei už jo parodymus, galiausiai nei už laikraštį, kuris pranešimą išspausdino"[12]. Net ir tada, kai interpretacijos atrodo šiek tiek pritemptos, pavyzdžiui, skyriuje „Masės–simboliai", kur tautų polinkiai, „charakteriai", siejami su tam tikromis gamtos ar socialinėmis masėmis – anglų su *jūra*, olandų su *užtvankomis*, vokiečių su *kariuomene*, prancūzų su *revoliucija*, šveicarų su *kalnais*, žydų su *išėjimu iš Egipto* ir t. t., – vis tiek negali nesistebėti autoriaus fantazija, įžvalgomis, netikėtais palyginimais ir sugretinimais, gebėjimu skverbtis į giliausius masių psichologijos klodus.

Tačiau grįžkime prie jau cituotos E. Caneti'io minties, užrašytos praėjus dvylikai metų po „Masės ir valdžios" pasirodymo: „Ką jis (žmogus – A. T.) išprievartavo, niekur neišnyko". Ši mintis, kuri

[12] Žr. šios knygos sk. „Persekiojančiosios masės".

kitais žodžiais nuskambėjo jau minėtame „praregėjime", svarbi ne tik autoriaus masių funkcinei tipologijai, bet ir individo santykiams su mase bei valdžios prigimčiai suvokti. Tai, kas žmogaus sieloje per ilgus amžius susikaupė ir tebesikaupia, be paliovos tarp savęs kovoja – tas žmogų draskantis chaosas, visos tos nerimastingos vidaus masės, toji vis grėsmingesnė dvasinė įtampa – atslūgsta, šiek tiek išsikrauna religiniuose, politiniuose, kariniuose, sporto, meno ir kituose renginiuose. Tačiau vīena žmogui niekaip nesiseka – susitvarkyti su pačiu savimi, įveikti sieloje tvyrantį chaosą. Ir čia galimi du raidos keliai: pirma, politinė valdžia pažadais, renginiais ir prievarta kurį laiką įstengia šį gaivalą maldyti, antra, tas gaivalas veržiasi išorėn, ir masiniai įvykiai keičia politinę valdžią. Kadangi jokia valdžia – karalius, diktatorius, prezidentas – nenori trauktis, ji prasimano, griebiasi visokiausių būdų masėms valdyti. Kokių? Istorija, ypač pastarieji du amžiai, pateikė nemaža ryškių pavyzdžių. E Canetti's įžvelgė čia funkcionuojant trinarį modelį: masė–mirtis–valdžia. Mirtis yra tas instrumentas, kuriuo visos valdžios visais laikais beatodairiškai naudojosi: žudynėmis buvo ateinama į valdžią, žudynėmis ir mirties baime buvo valdoma. Na, o kur valdžia, ten tik vienas žingsnis iki paranojos. Paskutinis knygos skyrius taip ir vadinasi: „Valdžia ir paranoja".

„XX amžiaus europiečiams netiktų jaustis pranašesniems prieš barbariškumą. Europos valdovų veiksmai galbūt ir efektyvesni, tačiau jų tikslai dažnai niekuo nesiskiria nuo Afrikos karalių", – rašo A. Canetti's šio skyriaus pradžioje. Štai keli valdovų režisuojamo mirties šokio vaizdai. „Svarbiausias Afrikos karalių bruožas – absoliuti galia lemti, kam mirti, o kam gyventi. Tie valdovai kėlė neapsakomą siaubą. 'Žudyk kiekvieną, kuris sako, kad tavęs nebijo', – skamba igarų karaliaus karūnavimo formulė." Priešais Delio sultono Muhamedo Tuglako dvaro vartus „buvo įrengta pakyla, ant kurios sėdėjo budeliai. Sultono paskelbtą mirties nuosprendį vykdydavo čia, prie rūmų pirmųjų vartų. Lavonus laikydavo tris dienas. Kas vykdavo į rūmus, visada išvysdavo kalnų kalnus lavonų. Gubernatoriams, kurie sulaužė ištikimybę, buvo liepta gyviems

nudirti kailį, prikimšti šiaudų ir tas siaubingas iškamšas nešioti po visą kraštą – kad įvarytų baimę. 'Kardas – štai mano vaistas maištininkams, sukilėliams ir nepatenkintiems. Juo labiau žmonės priešinasi, juo griežčiau juos baudžiu'", – kalbėjo sultonas. „Muhamedas Tuglakas – ryškiausias valdovo paranoiko atvejis. Jo sunkiai suvokiamos keistenybės europiečiams turi būti pamokomos. Muhamedo sąmonėje veikia įvairios masės: kariuomenė, pinigai, lavonai ir dvaras, prie kurio šliejasi sostinė. Jis be paliovos manipuliuoja tomis masėmis", – aiškina E. Canetti's.

Kuo mūsų laikai skiriasi nuo čia vaizduojamų? Žudymo technologijomis. Didžiulė E. Canetti'io veikalo „Masė ir valdžia" reikšmė ir yra ta, kad jis moko geriau, giliau suvokti socialinių masių ir valdžios prigimtį.

Pasirodęs 1960 m. ir greitai susilaukęs nemaža pakartotinių leidimų, veikalas imtas sparčiai versti į kitas kalbas. Po dvejų metų jis buvo išleistas ir paskui kelis kartus pakartotas Londone, 1978 m. išėjo Niujorke. Dabar jis jau išverstas į prancūzų, olandų, italų, japonų, ispanų, lenkų, rusų ir kitas kalbas.

Alfonsas Tekorius

Elias Canetti

MASĖ IR VALDŽIA

MASĖ

SĄLYČIO BAIMĖS POKYTIS

Žmogui nėra nieko baisesnio, kaip sąlytis su tuo, kas nežinoma. Jis nori *matyti,* kas tiesia į jį ranką, nori pažinti ar bent jau įsivaizduoti, kas tai yra. Visur jis stengiasi vengti sąlyčio su tuo, kas nepažįstama. Naktį arba apskritai tamsoje išgąstis dėl netikėto sąlyčio gali virsti panika. Net drabužiai negarantuoja reikiamo saugumo: kaip lengva juos sudraskyti, prasigauti iki nuogo bejėgio užpultojo kūno.

Visi barjerai, kuriuos žmonės statėsi aplink save, iškilo dėl šitos sąlyčio baimės. Žmonės užsisklendžia namuose, į kuriuos nevalia įkelti kojos – tik čia jaučiamasi palyginti saugiai. Įsilaužėlio bijomasi ne vien dėl to, kad gali apiplėšti, – bijomasi ir jo staiga ir netikėtai iš tamsos tiesiamos rankos. Šioji, pavaizduota kaip letena su nagais, dažnai yra tos baimės simbolis. Dalį aptariamos padėties bruožų atspindi vokiečių kalbos žodžio *angreifen* dviprasmiškumas. Šis žodis reiškia ir nekaltą prisilietimą, ir pavojingą puolimą: pastarosios reikšmės atspalvis visada jaučiamas pirmojoje reikšmėje. Daiktavardyje *Angriff* užfiksuota vien tik neigiama – puolimo – reikšmė.

Baimė, kad kas nors mus palies, neapleidžia mūsų net ir tada, kai išeiname į žmones. Mūsų elgseną tarp žmonių, restoranuose, traukiniuose ir autobusuose lemia kaip tik šis baimės jausmas. Net tada, kai tenka stovėti visai greta vienas kito, kai galima atidžiai žiūrėti į aplinkinius, juos stebėti, mes stengiamės, jei tik įmanoma, kad prie mūsų niekas nesiliestų. O jei elgiamės priešingai, vadinasi, tas kitas mums patinka, ir prisiliesti norime patys.

Taigi tas atsiprašymo už netyčinį prisilietimą greitumas, ta įtampa, su kuria laukiama atsiprašant, ta staigi ir neretai audringa re-

akcija, jei tučtuojau neatsiprašoma, tas pasibjaurėjimas ir neapykanta, kuri jaučiama „skriaudėjui", net jei ir tikrai nežinome, kad jo nusižengta, – visas tas vidinių reakcijų, kylančių prisilietus pašaliniam, mazgas, tas kraštutinis nepastovumas ir dirglumas rodo, jog paliečiama tai, kas žmoguje glūdi labai giliai, kas niekados nesnaudžia ir visada pasirengę reaguoti, kas žmogaus neapleidžia iki gyvenimo pabaigos nuo tos akimirkos, kai jis nubrėžia savo asmenybės ribas.

Iš šitos sąlyčio baimės žmogus gali išsivaduoti vien tik *masėje*. Tai vienintelė situacija, kurioje sąlyčio baimė virsta priešingybe. Tam reikalinga *tiršta* masė, tokia, kurioje kūnas šliejasi prie kūno, kur ir sielos suartėja, kur nekreipiama dėmesio, kas tave „spaudžia". Jei tik atsidavei masei, nebebijai, kad ji prisilies. Idealiu atveju visi čia yra lygūs. Išnyksta visos skirtybės, net lyties. Nebesvarbu, kas į tave remiasi pečiais – visi yra tokie pat kaip ir tu. Kaimyną jauti kaip save patį. Staiga viskas ima vykti tarsi *viename kūne*. Galbūt tai ir yra viena iš priežasčių, kodėl masė taip stengiasi tankėti: ji nori maksimaliai panaikinti individų sąlyčio baimę. Juo labiau žmonės telkiasi, juo labiau jaučia, kad nebijo vienas antro. Šitas *sąlyčio baimės pokytis* būdingas masei. Palengvėjimas, kuris joje pasklinda ir apie kurį dar kalbėsime kitame kontekste, pasiekia itin didelį mastą, kai masės tankis esti didžiausias.

ATVIROJI IR UŽDAROJI MASĖ

Lygiai toks pat mįslingas ir visuotinis reiškinys yra staigus masės atsiradimas ten, kur ką tik nieko nebuvo. Stovėjo keletas žmonių – penki, dešimt ar dvylika, ne daugiau. Niekas nieko neskelbė, niekas nieko nelaukė. Ir staiga – mirguliuoja žmonių minia. Iš visų pusių plaukia būriai, atrodo, visose gatvėse eismas pasidarė vienpusis. Beveik niekas nežino, kas atsitiko, klausk neklausęs – jokio atsakymo, bet visi skuba patekti ten, kur suka dauguma. Tame judėjime jaučiamas ryžtas – kur kas didesnis už paprastą smal-

sumą. Manoma, kad vienų judėjimą perima kiti, tačiau ne vien tai: jie turi tikslą, atsiradusį anksčiau, nei žmonės geba jį nusakyti žodžiais. Tas tikslas – pats klaikiausias dalykas: vieta, kur daugiausia žmonių.

Apie kraštutinę tokios spontaniškos masės formą galima pasakyti šį tą daugiau. Ten, kur ji atsiranda, kur susiformuoja jos tikrasis branduolys, ji nėra tokia spontaniška, kaip gali atrodyti. Tačiau apskritai, jei nepaisysime tų penkių, dešimties ar dvylikos žmonių, nuo kurių ji prasidėjo, masė iš tikrųjų yra spontaniška. Kai tik ji atsiranda, nori būti *didesnė*. Siekis didėti – pirmoji ir svarbiausia masės savybė. Masė stengiasi patraukti kiekvieną, kurį tik pajėgia sugriebti. Įsilieti į ją gali visi, kas priklauso žmonių giminei. Natūrali masė – tai *atviroji* masė: jos augimas neribotas. Ji nepripažįsta nei namų, nei durų, nei užraktų; į tuos, kurie nuo jos užsidaro, imama žiūrėti įtariai. „Atvirumą" čia suprantame labai plačiai: masė atvira visur ir visomis kryptimis. Atviroji masė gyvuoja tol, kol didėja. Nustojusi didėti, ji pradeda irti.

Masė suyra lygiai taip pat greitai, kaip ir atsirado. Dėl spontaniškos prigimties ji yra itin nepastovi. Atvirumas, teikiąs galimybę augti, yra ir jos silpnumo požymis. Baimė iširti jai visą laiką neduoda ramybės. To išvengti ji stengiasi sparčiai augdama. Kol pajėgia, priima visus, bet priimdama visus, ji pasirašo sau mirties nuosprendį.

Atvirosios masės, tokios, kuri gali augti iki begalybės, kuri yra visur ir kaip tik todėl kelia visuotinį susidomėjimą, priešingybė – *uždaroji* masė.

Ši neauga ir pagrindinį dėmesį kreipia į sudėtį. Tai, kas šiuo atveju labiausiai krinta į akis, yra *ribos*. Uždaroji masė įsitvirtina. Save ribodama ji lokalizuojasi. Erdvė, kurią užpildys, tarsi jai skirta. Jinai lygintina su indu, į kurį pilamas skystis: iš anksto žinoma, kiek jo tilps. Prieigų skaičius į erdvę – ribotas: bet kaip į ją nepateksi. Ribos gerbiamos. Tai gali būti akmens arba tvirto mūro siena. Gali būti nustatyta ypatinga priėmimo tvarka, galbūt teks mokėti priėmimo stojamąjį mokestį. Kai erdvė visai užpildyta, nieko

nebeįsileidžiama. Net jeigu ji ir perpildoma, vis tiek svarbiausia, ko paisoma, yra masės tankis uždaroje erdvėje; likusieji jai priklausyti negali.

Ribos kliudo masei netvarkingai augti, bet jos ir sunkina bei lėtina galimybę išsilakstyti. Tai, kas prarandama neleidžiant masei didėti, kompensuojama pastovumu. Masė apsisaugo nuo išorinių įtakų, kurios gali būti priešiškos ir pavojingos. Tačiau ypač dideles viltis ji deda į *kartojimąsi*. Turėdama perspektyvą atsinaujinti, masė kas kartą viliasi, kad neiširs. Pastatas jos laukia, dėl jos jis ir egzistuoja, ir kol jis yra, tol masė kaip visada rinksis. Erdvė priklauso jai: net ir tada, kai esama atoslūgio, ji primena pakilimo laikus.

IŠKROVA

Svarbiausias procesas, kuris vyksta masėje, yra *iškrova*. Iki tol masės iš tikrųjų net ir nėra, tik iškrova padaro ją tikra mase. Iškrova – tai akimirka, kai visi, kurie jai priklauso, atsikrato skirtybių ir pasijaučia *lygūs*.

Iš tų skirtybių ypač svarbios išorinės – rangas, luomas ir turtas. Kaip individai, žmonės tuos skirtumus visuomet suvokia. Šie sunkia našta slegia visus, jie yra neperžengiama kliūtis žmonėms suartėti. Žmogus visuomenėje užima tam tikrą tvirtą vietą ir veiksmingomis teisės normomis laiko reikiamu atstumu visus, kurie patenka į jo aplinką. Jis tarsi koks vėjo malūnas, stovintis milžiniškoje lygumoje: įspūdingas ir judantis; iki kito malūno – nėra nieko. Visas gyvenimas, kokį jis pažįsta, sutvarkytas pagal atstumus: namai, kuriuose laiko užrakinęs turtą ir save patį, padėtis, kurią užima visuomenėje, rangas, kurio siekia, – viskas yra priemonė *atstumams* nubrėžti, sutvirtinti ir padidinti. Laisvė bent kiek suartėti su kitais yra varžoma. Pastangos pajudėti viena ar kita kryptimi nyksta kaip upeliai dykumoje. Niekam nevalia prisiartinti, niekam nevalia iškilti aukščiau už kitą. Tvirtai nustatyta hie-

rarchija visose gyvenimo srityse niekam neleidžia liesti aukštesniojo, o aukštesniam – suartėti su žemesniu kitaip negu dirbtinai. Įvairiose visuomenėse šie atstumai suderinti skirtingai. Vienur labiau pabrėžiami kilmės skirtumai, kitur – turto, dar kitur – darbo pobūdžio.

Čia neketiname detalizuoti hierarchijų. Svarbu tik, kad jų visur yra, kad visos įsišaknija žmonių sąmonėje ir esmingai lemia tarpusavio santykius. Pasitenkinimas tuo, kad užimi aukštesnę vietą rangų skalėje, neatlygina judėjimo laisvės nuostolių. Atstumų labirinte žmogus surambėja ir paniūra. Tų naštų slegiamas, jis nebepasijudina iš vietos. Jis pamiršta, kad užsikrovė jas pats, ir trokšta išsivaduoti. Tačiau kaip išsivaduoti vienam? Kad ir ką darytum, kad ir kaip būtum pasiryžęs, vis tiek būsi tarp tų, kurie tavo pastangas pavers niekais. Kol kiti laikysis savo atstumų, prie jų nė iš tolo nepriartėsi.

Atstumus žmonės gali panaikinti tik visi kartu. Kaip tik tai ir vyksta masėje. *Iškrovos* metu pašalinamos skirtybės, ir visi jaučiasi *lygūs*. Sangrūdoje, kur beveik nėra laisvos vietelės, kur kūnas spaudžiasi prie kūno, visi yra taip arti vienas kito, kaip savo paties atžvilgiu. Atsiranda neapsakomas *palengvėjimas*. Dėl šitos akimirkos, kai nė vienas nebesijaučia nei *didesnis*, nei geresnis, žmonės susitelkia į masę.

Tačiau tą iškrovos akimirką, kurios taip trokštama ir kuri yra tokia palaiminga, glūdi vienas pavojus. Joje slypi esminė iliuzija: žmonės, kurie staiga pasijunta lygūs, iš tikrųjų nepasidarė lygūs visam laikui. Jie grįžta į savo atskirus namus, sugula miegoti į savo lovas. Jie išlaiko savo turtą, neatsisako savo vardų. Jie neatstumia savo artimųjų ir nepabėga iš šeimų. Tik esminių atsivertimų atvejais žmonės nutraukia senus ryšius ir užmezga naujus. *Tokias* sąjungas, kurias iš principo gali sudaryti tik ribotas dalyvių skaičius ir kurių sudėtis reglamentuojama griežtomis taisyklėmis, aš vadinu masių kristalais. Apie jų funkcijas dar kalbėsime.

Tačiau pati masė ўra. Ji jaučia, kad suirs. Ji bijo šito. Ji gyvuos toliau, jei iškrovos procesas tęsis, jei jis palies vis naujus žmones,

kurie prie jos jungsis. Tik masės *prieaugis* neleidžia jos dalyviams vėl rūpintis savo privačiomis naštomis.

NAIKINIMO MANIJA

Dažnai sakoma, kad masei būdinga naikinimo manija; tai yra pats pirmasis ir labiausiai į akis krentantis bruožas, ir visiškai akivaizdu, kad jis visur reiškiasi – įvairiuose kraštuose ir skirtingose kultūrose. Tą faktą visi pripažįsta ir smerkia, bet niekas kaip reikiant nepaaiškina.

Mieliausiai masė naikina namus ir daiktus. Kadangi dažniausiai kėsinamasi į visa, kas dūžta – langų stiklus, veidrodžius, puodus, paveikslus, indus, – linkstama manyti, kad kaip tik daiktų dužumas skatina masės geidulį daužyti. Be abejo, naikinimo keliamas triukšmas, dūžtančių indų ir vitrinų stiklų žvangėjimas smarkiai didina griovimo džiaugsmą: tai tarsi stiprūs naujos esybės garsai, naujagimio riksmas. Ir kadangi tą triukšmą taip lengva sukelti, jis itin mėgstamas: visi kartu šaukia, o dužimo žvangesys – tarsi daiktų aplodismentai. Ypatingas tokio triukšmo poreikis esti įvykių pradžioje, kai minia dar nelabai didelė ir nieko ar beveik nieko nėra įvykę. Triukšmas žada pastiprinimą, kurio tikimasi, tai pranašingas būsimų žygdarbių ženklas. Vis dėlto būtų klaidinga manyti, kad svarbiausia čia yra lengvumas daužyti. Netrūksta atvejų, kai buvo daužomos akmens skulptūros, ir jos niokotos tol, kol likdavo nieko nebereiškiančios duženos. Krikščionys nudaužinėjo galvas ir rankas graikų dievams. Reformacijos dalyviai ir revoliucionieriai vertė šventųjų statulas, dažnai iš tokio aukščio, kad kildavo pavojus jų pačių gyvybei; neretai akmuo, kurį norėta sutrupinti, būdavo toks kietas, kad darbą tekdavo mesti vos įpusėtą.

Statulų daužymas – tai nebepripažįstamos hierarchijos atmetimas. Tuo keliama ranka prieš visuotinai nustatytus atstumus, kurie visiems matomi ir visur galioja. Statulų tvirtumas reiškė pa-

stovumą; įspūdis buvo toks, tartum jos stovi nuo neatmenamų laikų – didingos ir nepajudinamos, ir atrodė neįmanoma prie jų prisiartinti su priešiškais ketinimais. Bet štai statulos nuverstos ir sudaužytos į šipulius. Įvyko *iškrovos* aktas.

Tačiau ne visada nueinama taip toli. Įprastinis naikinimas, apie kurį kalbėjome pirma, – tai ne kas kita, kaip kėsinimasis į *ribas*. Langai ir durys priklauso namams, jie yra pažeidžiamiausios namų atribojimo nuo išorės dalys. Jei išdaužyti langai ir durys, namas nebeturi individualybės. Kiekvienas dabar gali įeiti, kai tik užsigeidžia – nei daiktai, nei žmonės juose nebėra saugūs. Paprastai manoma, kad šituose namuose tūno žmonės, norintys atsiskirti nuo masės, kitaip sakant, jos priešai. Dabar tai, kas vienus nuo kitų skiria, sunaikinta. Niekas neskiria tų žmonių ir masės. Gyventojai gali išeiti ir prisijungti prie masės. Bet juos galima ir išsitempti.

Tačiau ir tai dar ne viskas. Kiekvienas jaučia, kad masėje peržengia savo paties asmenybės ribas. Jį užplūsta palengvėjimas, nes panaikinti visi atstumai, kurie jį blokšdavo atgal ir vertė užsidaryti savyje. Išnykus atstumams, žmogus jaučiasi laisvas, ir toji laisvė – ne kas kita, kaip ribų peržengimas. Tą, ką jis jaučia, turi jausti ir kiti, iš jų jis tikisi to paties. Molio puodas erzina todėl, kad turi ribas. Namas erzina dėl užrakintų durų. Ritualai ir ceremonijos, visa, kas nustato ribas, atrodo grėsminga ir nepakenčiama. Į šiuos kadaise sukurtus varžtus suskaidytą masę bus mėginama vėl įsprausti. Masė neapkenčia savo būsimų kalėjimų, kurie jai visados atrodė kalėjimai. Grynai masei viskas primena Bastiliją.

Įspūdingiausia naikinimo priemonė – *ugnis*. Ji toli matoma ir patraukia kitus. Ji naikina viską ir galutinai. Po gaisro nelieka nieko, kas buvo. Padeginėjanti masė jaučiasi neatremiama. Ugniai plintant, tikimasi, viskas liesis prie jos. Kas masei priešiška, žus ugnyje. Ugnis, kaip matysime, – pats paveikiausias masės simbolis. Viską sunaikinusi, ji, kaip ir masė, turi užgesti.

PROVERŽIS

Atviroji masė – tai masė pati savaime, laisvai pasiduodanti natūraliam polinkiui didėti. Atviroji masė nenutuokia arba neįsivaizduoja, *kiek* ji galėtų augti. Ji nesieja savęs su jokiu statiniu, kurį žino ir kurį galėtų užpildyti. Dydis jai nenustatytas – ji nori be galo augti; vienintelis dalykas, ko jai reikia – kuo daugiau žmonių. Tokiu paprastu pavidalu ji labiausiai pastebima. Tačiau joje esama tam tikro nepaprastumo, o kadangi ji visuomet išyra, nelaikoma baigtine. Galbūt ir toliau niekas nebūtų ėmęsis ja rimtai domėtis, jei ne milžiniškas gyventojų skaičiaus augimas ir spartus miestų didėjimas, būdingas mūsų epochai ir duodantis galimybę vis dažniau masėms susidaryti.

Uždarosios ankstesniųjų laikų masės, apie kurias dar kalbėsime, virto gerai žinomomis institucijomis. Savita dvasinė būsena, į kurią dažnai patekdavo jos dalyviai, atrodė natūralus daiktas: visados būdavo susirenkama su tam tikru tikslu – religijos, šventės ar karo, ir tikslas, atrodydavo, pateisina būseną. Kas eidavo paklausyti pamokslo, nuoširdžiai tikėdavo, kad pamokslo jam ir reikia, ir būtų nustebęs ar galbūt pasipiktinęs, jei kas nors būtų ėmęs aiškinti, jog didesnį malonumą jam teikiąs gausus klausytojų būrys, o ne pats pamokslas. Visos tokių institucijų ceremonijos ir taisyklės buvo iš tikrųjų orientuotos į masės *stabilizavimą:* verčiau patikima bažnyčia, pilna tikinčiųjų, negu nesaugus pasaulis. Reguliarus bažnyčios lankymas, tikslus tam tikrų įprastinių ritualų kartojimas masei tarsi teikdavo santūrų savęs pajautimą. Minėtos procedūros, nuolat atliekamos tiksliai nustatytu laiku, virsta kur kas grėsmingesnių reikmių pakaitu.

Galimas daiktas, tų institucijų būtų užtekę, jei žmonių skaičius būtų išlikęs maždaug vienodas. Tačiau miestuose žmonių kaupėsi vis daugiau, gyventojų skaičius per pastarąjį šimtmetį nuolat ir sparčiai augo. Todėl formavosi vis naujos ir didesnės masės, ir niekas, net labiausiai patyrusi ir sumani vadovybė, tokiomis aplinkybėmis nebūtų pajėgusi užkirsti kelio joms susidaryti.

Visi protestai prieš pasenusius ritualus, apie kuriuos rašo religijos istorija, buvo nukreipti prieš masės ribojimą, masės, kuri galiausiai nori pajausti savo augimą. Užtenka prisiminti Kalno pamokslą Naujajame Testamente: jis sakomas po atviru dangumi, tūkstančiai gali jo klausytis, ir, nekyla jokių abejonių, jame stojama prieš beatodairišką oficialiosios Bažnyčios ceremoningumą. Prisiminkime Pauliaus propaguojamos krikščionybės siekį išsivaduoti iš judaizmo gentinių ribojimų ir pasidaryti universaliu visos žmonijos tikėjimu. Pagaliau turėkime galvoje, kaip budizmas niekino tuometinės Indijos kastų sistemą.

Tokių įvykių per akis ir kitose pasaulio religijose. Šventykla, kasta ir bažnyčia visuomet būdavo per ankštos. Kryžiaus žygiai suburdavo tokias didžiules mases, kurių nebūtų galėjusi sutalpinti jokia ano meto pasaulio bažnyčia. Vėlesniais laikais ištisi miestai susirinkdavo žiūrėti flagelantų pasirodymų: tada šie saviplakos fanatikai dar keliaudavo iš vieno miesto į kitą. XVIII a. metodistas Dž. Vestlėjus (J. Westley), kurdamas savo judėjimą, labai vertino pamokslus po atviru dangumi. Jis puikiai suvokė didžiulių klausytojų masių svarbą, todėl kai kada dienoraščiuose pažymėdavo, kiek maždaug žmonių jo tądien klausėsi. Kai tik masė veržiasi iš savo ritualinių patalpų, reiškia, kad ji nori susigrąžinti seną aistrą – staigiai, greitai ir nevaržomai didėti.

Taigi staigų masės perėjimą iš *uždarosios* į *atvirąją* aš vadinu *proveržiu*. Tai dažnas reiškinys, bet jo nereikėtų suprasti pernelyg erdviškai. Neretai atrodo, tarsi masė išsilieja iš uždaros erdvės, kur tūnojo, į miesto aikštes ir gatves, visus traukdama ir visiems atvira, tačiau už šitą išorinį procesą kur kas svarbesnis yra atitinkamas vidinis nepasitenkinimas ribotu dalyvių skaičiumi, ūmus geismas *pritraukti* jų daugiau, aistringas ryžtas aprėpti *visus*.

Nuo Prancūzijos revoliucijos laikų tie proveržiai įgavo formą, kurią suvokiame kaip šiuolaikinę. Ko gero, taip yra todėl, kad masė tiek nutolo nuo tradicinių religijų turinio, kad mums dabar yra nepalyginamai lengviau ją matyti gryną, sakyčiau, biologišką, be transcendentinių prasmių ir tikslų, kuriuos anksčiau ji leidosi įskie-

pijama. Pastarųjų 150 metų istorija rodo nepaprastai sparčiai gausėjant tokių proveržių; jiems priklauso ir karai, kurie pasidarė masiniai. Masė nebepasitenkina dievobaimingomis prielaidomis ir pažadais, ji nori pati išgyventi savo stipriausią gyvulišką jėgą ir aistrą ir šiam tikslui prasimano visokiausių socialinių pretekstų ir reikalavimų.

Svarbiausias masės bruožas – nepasotinamumas. Jos apetitas neatlyžta, jei bent vienas žmogus į ją neįtrauktas. Ar šis apetitas išliks, kai masė bus apėmusi tikrai *visus* žmones, sunku pasakyti, bet tikimybė labai didelė. Jos mėginimuose *išlikti* jaučiamas tam tikras bejėgiškumas. Vienintelė vilties teikianti išeitis – kurti dvinares mases: kai viena masė vertina save pagal antrą. Juo abiejų galia ir intensyvumas artimesni, juo ilgiau jos išgyvena.

PERSEKIOJIMO MANIJA

Viena ryškiausių masės egzistavimo savybių yra tai, ką galėtume pavadinti persekiojimo jausmu: ypač piktas jautrumas ir dirglumas tiems, kurie visam laikui pateko į masės priešų sąrašą. Kad ir ką šie žmonės darytų – elgtųsi atsainiai arba prielankiai, jautriai arba šaltai, švelniai arba šiurkščiai, – viskas bus interpretuojama taip, tarsi jų veiksmai būtų pagrįsti piktais kėslais, kenkėjišku nusiteikimu prieš masę, išankstiniu ketinimu – atvirai ar pasalūniškai – ją sunaikinti.

Norėdami šį priešiškumo ir persekiojimo jausmą paaiškinti, turime vėl remtis pagrindiniu faktu, – kad masė, vieną kartą atsiradusi, geidžia sparčiai augti. Sunku pervertinti didėjimo ir plitimo jėgą bei nenumaldomumą. Kol masė jaučiasi didėjanti, pavyzdžiui, revoliucinėse situacijose, kurios prasideda mažose, bet didelę įtampą išgyvenančiose masėse, tol ji viską suvokia kaip augimo kliuvinius. Masę gali išskaidyti ir išvaikyti policija, bet efektas bus tik laikinas – tai tarsi ranka, įsigavusi į širšių spiečių. Galima ją pulti ir iš vidaus: patenkinti pretenzijas, dėl kurių ji susidarė. Tada sil-

pnesnieji atkrenta, o kiti, kurie buvo prie jos beprisidedą, pusiaukelėje pasuka atgal.

Išorinis masės puolimas gali ją tik sustiprinti. Fiziškai išvaikytuosius dar labiau traukia burtis. O puolimas *iš vidaus* yra tikrai pavojingas. Streikas, pasiekęs tam tikrų laimėjimų, bematant atlyžta. Puolimas iš vidaus apeliuoja į individualius troškimus. Masė jį suvokia kaip papirkimą, kaip „amoralų", nes individualizmas prieštarauja jos aiškiems ir švariems principams. Kiekvienas, kuris priklauso tokiai masei, yra potencialus išdavikas, nes nori valgyti, gerti, mylėti ir turėti ramybę. Kol šiuos norus tenkina lyg tarp kitko ir nelaiko jų esminiais, jam netrukdoma. Bet vos tik apie tai prakalba garsiai, jis imamas neapkęsti, jo pradedama bijoti. Pasidaro aišku, kad jis pasidavė priešo vilionėms.

Masė visuomet panaši į apgultą tvirtovę, bet apgultis yra dvejopa: priešas stovi prie mūro sienų, ir priešas slepiasi rūsiuose. Kol vyksta mūšis, į tvirtovę traukia vis daugiau šalininkų. Prie visų vartų renkasi nauji bičiuliai, kurie audringai beldžiasi prašydami įleisti. Palankiomis akimirkomis prašymas patenkinamas, tačiau jie ropščiasi ir per sienas. Mieste kovotojų daugėja, bet kiekvienas iš jų širdyje atsineša ir mažą nematomą išdaviką, kuris kaipmat užsidaro rūsyje. Apgulties tikslas – stabdyti atvykstančiųjų srautą. Išorės priešams mūro sienos yra svarbesnės negu apgultiesiems. Kaip tik apgulėjai sienas nuolat stato ir aukština. Jie mėgina atvykėlius papirkti, bet jei nepasiseka, stengiasi, kad mažasis išdavikas, kuris eina kartu, pakeliui į miestą įgytų kuo daugiau priešiškumo.

Masės persekiojimo jausmas yra ne kas kita, kaip šis dvejopos grėsmės jausmas. Mūro sienos iš išorės miestą vis labiau gniaužia, o rūsiai iš vidaus – pavojingai pilnėja. Priešo elgesys, kai jis darbuojasi prie mūro sienos, aiškus ir matomas, bet neaiškūs ir klastingi jo ketinimai rūsiuose.

Tačiau tokie palyginimai niekada neatspindi visos tiesos. Iš išorės atplūstantieji, kurie nori patekti į miestą, yra ne vien tik nauji šalininkai, pastiprinimas, parama, bet taip pat ir masės *maistas*.

O masė, kuri neauga, – iš tikrųjų pasninkauja. Yra būdų šį pasninką ištverti; didžiulę patirtį čia turi religijos. Mes dar kalbėsime apie tai, kaip pasaulio religijoms pavyksta išlaikyti mases ir be staigaus bei didelio prieaugio.

MASIŲ TRAMDYMAS PASAULIO RELIGIJOSE

Į visuotinumą pretenduojančios religijos, įgijusios pripažinimą, netrukus ima keisti žmonių pritraukimo akcentus. Iš pradžių joms svarbu pasiekti ir patraukti kiekvieną, kuris pasiekiamas ir įmanomas patraukti. Masė, kokia joms iškyla vaizduotėje, yra visuotinė masė: brangi kiekviena siela, ir kiekviena turi atitekti jai. Tačiau kova, į kurią tenka stoti, palengva išmoko – nors ir neatvirai – gerbti priešininką, kurio institucijos jau egzistuoja. Įsitikinama, kaip sunku išsilaikyti. Todėl institucijos, kurios stiprina vienybę ir pastovumą, ima atrodyti vis svarbesnės. Nusižiūrėjusios nuo priešininkų, jos neriasi iš kailio, kad ir pačios panašias sukurtų. Ir jei pasiseka, šios institucijos palaipsniui virsta svarbiausiu gyvavimo elementu. Didelis tų institucijų, kurios dabar ima gyventi savarankišką gyvenimą, lyginamasis svoris po truputį pradeda tramdyti ankstesnius telkimo užmojus. Bažnyčios statomos tokios, kad sutalpintų tikinčiuosius, kurie jau yra. Naujų bažnyčių statyti neskubama; o jei statoma, tai tik tada, kai tikrai reikia. Jaučiamas stiprus polinkis esamus tikinčiuosius jungti į atskirus padalinius. Kaip tik todėl, kad žmonių pasidaro daug, atsiranda stipri irimo tendencija, tad reikia atkakliai dirbti, kad ta grėsmė nedidėtų.

Mintis, kad masė klastinga, pasaulio religijoms yra tiesiog įaugusi į kraują. Jų tradicijos, kurių nevalia nepaisyti, primena, kaip staigiai ir netikėtai tos religijos išaugo. Jų istorijos apie masinius atsivertimus joms atrodo stebuklingos, iš tikrųjų jos tokios ir yra. Atsimetimo judėjimuose, kurių bažnyčios bijo ir kuriuos persekioja, tas pats stebuklas atsigręžia prieš jas, o sužeidimai, patiria-

mi savo kailiu, yra tikrai skausmingi ir nepamirštami. Ir viena, ir antra – spartus plitimas ankstyvuoju laikotarpiu ir ne mažiau spartus atsimetimų gausėjimas – nuolat palaiko nepasitikėjimą mase.

Tai, ko religijos pageidauja, yra ne masė, o šios priešingybė – *banda*. Tikinčiuosius įprasta laikyti avimis ir už paklusnumą girti. Į svarbiausią masės savybę – sparčiai augti – religijos paprasčiausiai numoja ranka. Jos tenkinasi laikina tikinčiųjų lygybės fikcija, nors to principo niekuomet griežtai neįgyvendina; joms užtenka tam tikro masės tankio, kurį stengiasi palaikyti maždaug pastovų ir aiškios krypties. Tikslą nukelia į labai tolimą ateitį, į anapus, kur iš karto, kol dar esi gyvas, nepateksi: teisę ten pakliūti privalai užsitarnauti didelėmis pastangomis ir nusižeminimu. Kryptis palengva virsta svarbiausiu dalyku. Juo tikslas tolesnis, juo didesni jo šansai išlikti nekintamam. Vietoj, atrodytų, neišvengiamo augimo principo pasirenkama visai kas kita – kartojimas.

Tikintieji sukviečiami į tam tikras patalpas, tam tikru laiku ir visuomet tais pačiais būdais paverčiami nuosaikia, jiems įspūdį darančia mase; tas nuosaikumas išlieka nepavojingas ir prie jo priprantama. Vieningumo jausmas pateikiamas atitinkamomis *porcijomis*. Nuo dozavimo teisingumo priklauso bažnyčios pastovumas.

Jei žmonės savo bažnyčiose arba šventyklose priprato prie tokio tiksliai kartojamo ir tiksliai dozuojamo dvasinio išgyvenimo, vėliau jau nebegali be jo išsiversti. Jiems reikia jo kaip maisto ir visko, iš ko susideda jų egzistencija. Staiga religiją uždraudus, ėmus valstybei ją persekioti, padariniai darosi neišvengiami. Kruopščiai subalansuoto masės biudžeto pažeidimas po tam tikro laiko būtinai išprovokuos *atvirosios* masės, kuriai būdingi visi anksčiau minėti požymiai, proveržį. Ji ima sparčiai plisti visomis kryptimis. Ji įgyvendina tikrą, o ne tariamą lygybę. Ji įgyja naują, bet dabar kur kas intensyvesnį tankį. Akimirkai atsisako ano tolimo ir sunkiai pasiekiamo tikslo, kurio ištikimybės dvasia buvo išauklėta, ir nusistato tikslą *čia*, tiesiogiai šio konkretaus gyvenimo aplinkoje.

Visos staiga uždraustos religijos atkeršija tam tikru *supasaulėjimu*. Didžiulio ir netikėto žvėriškumo priepuolis visiškai pakeičia jų tikėjimo pobūdį, o jos pačios taip ir lieka nesupratusios šio pokyčio prigimties. Jos įsitikinusios, kad laikosi senojo tikėjimo, ir mano išsaugančios ištikimybę pagrindinėms nuostatoms. Tačiau iš tikrųjų jos staiga virto visiškai kitokiomis: jas apėmė gilus ir nepakartojamas atvirosios masės jausmas, masės, kurią jos dabar sudaro ir iš kurios nieku būdu nesutiktų iškristi.

PANIKA

Panika teatre, kaip nuolat pažymima, reiškia masės *irimą*. Juo labiau spektaklis buvo susiejęs žmones ir juo teatras išoriškai uždaresnis, tuo audringesnis irimas.

Tačiau galimas atvejis, kad pats vaidinimas tikros masės nebuvo sukūręs. Dažnai publika nesijaučia sužavėta, ir žiūrovai pasilieka tik todėl, kad atėjo. Ko neįstengė vaidinimas, padaro *ugnis*. Žmonėms ji ne mažiau pavojinga nei gyvūnams – tai seniausias ir galingiausias masės simbolis. Pasirodžius ugniai, masės jausmas – visai nesvarbu, kiek jo buvo iš pradžių – kaipmat pašoka iki maksimumo. Bendras akivaizdus pavojus sukelia visiems vienodą baimę. Kelioms sekundėms publika virsta tikra mase. Jei nesėdėtų teatre, galėtų dėti į kojas kaip žvėrių banda pavojaus akivaizdoje, o sprukdama ta pačia kryptimi dar padidintų bėgimo spartą. Tokios rūšies masinė baimė yra didžiulis kolektyvinis visų bandomis gyvenančių gyvūnų patyrimas ir, kaip gerų bėgikų, išsigelbėjimas.

Teatre yra priešingai – masė turi iširti per didžiausią prievartą. Pro duris išsmukti galima po vieną ar, geriausiu atveju, tik po kelis. Bėgimo energija savaime virsta atstūmimo energija. Tarp kėdžių eilių prasibrausi irgi tik po vieną, visi čia gražiai atskirti: kiekvienas sėdi atskirai, stovi atskirai, kiekvienas turi savo vietą. Atstumas iki artimiausių durų kiekvienam vis kitoks. Įprastiniame

teatre pasirūpinta, kad visi sėdėtų patogiai, o laisvė palikta tik rankoms ir gerklei. Kojų beveik nepajudinsi.

Staigus įsakymas bėgti, kurį žmonėms duoda ugnis, iš karto susiduria su negalia pajudėti kartu. Durys, pro kurias būtina išsiveržti, kurias kiekvienas mato ir kuriose regi save visai vieną be kitų, – štai vaizdas, kuris labai greitai užvaldo kiekvieną. Masė, ką tik buvusi dvasinio pakilimo viršūnėje, jėga verčiama iširti. Persimainymas aiškiausiai matyti iš individualių veiksmų: visi žvėriškai stumia, muša, trypia.

Juo smarkiau žmogus kovoja už savo paties gyvybę, juo darosi aiškiau, kad jis kaunasi *su* kitais, kurie jam iš visų pusių kliudo. Šie stūkso kaip kėdės, užtvaros, siauros durys – skirtumas tik tas, kad jie eina prieš jį. Žmonės stumdo vieni kitus, tempia kur kam patogiau arba galiausiai grūda ten, kur patys yra stumiami. Nepaisoma nei moterų, nei vaikų, nei senių – šie neskiriami nuo vyrų. Tai masės požymis, kai visi yra lygūs, ir nors pats nebesijauti masės dalimi, vis tiek esi iš visų pusių jos apsuptas. Panika yra masės irimas *masėje*. Kiekvienas atsimeta nuo masės, kuriai, kaip visumai, gresia pavojus, ir stengiasi pasprukti. Bet kadangi fiziškai jis tebėra joje, tenka stoti prieš ją. Atsiduoti jai – tolygu pražūčiai, kadangi jai pačiai gresia galas. Tokią akimirką žmogus negali neišreikšti savo individualybės. Stumdydamas ir daužydamas kitus, to paties susilaukia ir pats. Juo labiau kitus lupa, juo daugiau pats gauna, juo ryškiau jaučia *save*, juo aiškiau nubrėžiamos jo, kaip asmens, ribos.

Įdomu stebėti, kokiu dideliu mastu masės viduje kovojančio žmogaus akyse pati masė įgauna ugnies bruožų. Ši ugnis įsižiebia netikėtai pamačius liepsną arba išgirdus riksmą „Ugnis!“; kaip ir liepsnos, toji ugnis degina kiekvieną, kuris mėgina išnešti sveiką kailį. Šalin stumiami žmonės jam yra tarsi degantys daiktai: liesti juos itin nemalonu, o jei kokia nors kūno dalis ir prisiliečia, tiesiog šiurpas nukrečia. Visa, kas painiojasi po kojomis, turi šį priešišką ugnies užkratą; pats būdas, kaip ta ugnis plinta, kaip ji palengva iš visų pusių atsėlina, kaip pagaliau visai apsupa, labai pa-

našus į masės elgesį, kuri irgi grasina iš visų pusių. Nenuspėjami jos vidaus judesiai: staiga pasirodanti ranka, kumštis, koja labai primena ugnies liepsnas, kurios gali bet kur netyčia išnirti. Miško arba stepės gaisras *yra* priešiška masė; tokį galingą jausmą galima sukelti kiekvienam žmogui. Ugnis, kaip simbolis, priklauso jo sielos namų ūkiui ir sudaro nekintamą dalį. Negailestingas žmonių trypimas, taip dažnai pasitaikantis per panikas ir atrodantis toks beprasmiškas, yra ne kas kita, kaip ugnies *sumindžiojimas*.

Paniką kaip irimą galima sustabdyti tik pratęsiant pirminę masės kolektyvinės baimės būseną. Užsidegusioje bažnyčioje tai įvyksta taip: bendros baimės ištikti, žmonės ima melsti bendrą Dievą, kurio galioje ugnį užgesinti stebuklu.

MASĖ, KAIP ŽIEDAS

Dvigubo uždarumo masė susidaro *arenoje*. Pravartu pažvelgti į šią savitą jos kokybę.

Iš išorės arena esti gerai atribota. Paprastai ji matoma iš visų pusių. Jos vieta mieste, erdvė, kurią užima, visiems žinoma. Kiekvienas jaučia, kur ji yra, nors apie ją ir negalvoja. Iš jos sklindantys riksmai girdimi toli. Jei arena atvira, kai kas iš viduje vykstančio gyvenimo pasklinda ir mieste.

Tačiau kad ir kokie jaudinantys būtų šie signalai, visiems į areną patekti neįmanoma. Vietų skaičius ribotas. Tankis iš anksto numatytas. Vietos išdėstytos taip, kad nereikėtų sėdėti pernelyg susispaudus. Žmonėms turi būti patogu. Visi turi gerai matyti, kiekvienas iš savo vietos, ir niekas neturi trukdyti kitiems.

Išorinė, į miestą atkreipta arenos pusė – *nyki* mūro siena. Iš vidaus ją sudaro žmonių siena. Visi susirinkusieji sėdi atgręžę miestui *nugarą*. Jie yra ištrūkę iš miesto struktūros, jo mūrų ir gatvių. Niekam nerūpi, kol sėdi arenoje, kas dedasi mieste. Jiems dabar ne galvoje įprasti santykiai, taisyklės ir įpročiai. Tam tikrą laiką jiems garantuotas buvimas didžiulėje žmonių masėje, prižadėta

jaudinanti būsena – tačiau su viena esmine sąlyga: masė turi išsikrauti į *vidų*.

Sėdimosios vietos išdėstytos kylančia tvarka – kad visi matytų, kas vyksta apačioje. Taip masė pasijaučia sėdinti prieš save pačią. Kiekvieno akiratyje – tūkstančiai žmonių, tūkstančiai galvų. Kol žmogus čia, visi taip pat yra čia. Kas jam sukelia jaudulį, tas jaudina ir kitus, ir tai jis *mato*. Visi sėdi nuo jo tam tikru atstumu; bruožai, kurie žmones paprastai skiria ir individualizuoja, išnyksta. Visi dabar labai supanašėja ir elgiasi panašiai. Jis pastebi juose tik tai, ką dabar pats išgyvena. Jų jaudulys stiprina jo paties jausmus.

Masė, šitaip rodanti save sau pačiai, yra ištisinė, be pertrūkių. Tai – uždaras žiedas. Iš jo niekas neištrūksta. Žiedas, kurį sudaro kylančiais apskritimais išsidėstę susižavėjimo kupini veidai, yra nepaprastai homogeniškas. Jame atsispindi viskas, kas vyksta apačioje. Nė vieno jis neišleidžia, nė vienas nenori pasišalinti. Mažiausia spraga žiede galėtų priminti irimą, būsimą išsisklaidymą. Bet spragos nėra: masė uždara dvejopai – iš išorės ir iš vidaus.

MASĖS SAVYBĖS

Prieš mėgindami mases *klasifikuoti*, trumpai apibūdinkime jų pagrindines savybes. Jų esama keturių.

1. *Masė visuomet nori didėti*. Iš prigimties šiam jos polinkiui nėra jokių ribų. Jei užsimojama jas nubrėžti dirbtinai, t. y. steigiant institucijas uždarosioms masėms išsaugoti, visada lieka proveržio galimybė, ir tai neretai įvyksta. Institucijų, kurios pajėgtų visam laikui užkirsti kelią masei augti ir visiškai tai garantuotų, nėra iš viso.

2. *Masėje viešpatauja lygybė*. Šioji yra absoliuti ir neabejojama: pati masė tokio klausimo išvis nekelia. Tas principas yra toks reikšmingas, kad masės būseną galima būtų apibrėžti kaip absoliučios lygybės būseną. Galva yra galva, ranka yra ranka, o kad galvos ir

rankos gali būti skirtingos, masei nerūpi. Dėl šios lygybės mase ir pavirstama. Į tai, kas tam virsmui galėtų kliudyti, nežiūrima. Visi lygybės reikalavimai, visos lygybės teorijos semiasi energijos iš šio lygybės išgyvenimo, kurį kiekvienas savaip pažįsta iš sąlyčio su mase.

3. *Masė mėgsta tankį.* Ji niekada negali būti per tanki. Joje neturi būti spragų, niekas neturi įsiterpti, viskas kiek įmanoma turi būti ji pati. Didžiausio tankio jausmą masė išgyvena proveržio metu. Dar turėsime progą šį tankį tiksliau apibūdinti ir apskaičiuoti.

4. *Masei reikalinga kryptis.* Ji visą laiką apimta judėjimo ir juda kažko link. Kryptis, kuri bendra visiems dalyviams, stiprina lygybės jausmą. O tikslas, kuris nėra asmeniškas, bet kurio siekia visi, privačius ir skirtingus tikslus slopina, nes priešingu atveju masė žūtų. Kryptis jai būtina. Niekada negęstanti baimė iširti duoda galimybę nubrėžti jai tam tikrus tikslus. Masė gyvuoja tol, kol turi nepasiektą tikslą. Tačiau joje dar slypi neaiškios judėjimo tendencijos, vedančios prie naujų, aukštesnio rango susisaistymų. Dažnai net neįmanoma numatyti tokių darinių prigimties.

Kiekvienos iš šių keturių savybių masė gali turėti daugiau ar mažiau. Pagal tai, į kurią iš jų atsižvelgiama, galima sudaryti skirtingas masių *klasifikacijas.*

Kai kalbėjome apie atvirąją ir uždarąją mases, aiškinome, kad šitas skirstymas remiasi *augimu.* Kol augimui niekas nekliudo, masė yra atvira, kai tik jis imamas riboti, masė pasidaro uždara.

Kitas skirstymas, kurį dar aptarsime, yra skirstymas į delsiančiąsias ir ritmines mases. Tas skirstymas remiasi kitomis dviem pagrindinėmis savybėmis – *lygybe* ir *tankiu,* abiem kartu.

Delsiančioji masė gyvena laukdama iškrovos. Ji jaučiasi dėl jos garantuota ir stengiasi ją atitolinti. Ji pageidauja palyginti ilgo tankio periodo, kad galėtų pasirengti iškrovai. Galima būtų sakyti, kad ji šildosi prie savo tankio ir kiek įmanydama tolina iškrovą. Masės procesas jai prasideda ne nuo lygybės, o nuo tankio. Lygybė čia pasidaro pagrindiniu masės tikslu, į kurį galiausiai ir įsilie-

ja; tada kiekvienas bendras šūksmas, kiekviena bendra veikla išreiškia šią lygybę.

Visai kitaip yra *ritminėje* masėje: čia tikslas ir lygybė jau iš pat pradžių sutampa. Viskas čia susiję su judėjimu. Visi kūno jauduliai, kurie turi įgauti išraišką, yra iš anksto nulemti ir perteikiami šokiu. Atitolimais ir suartėjimais tankis sąmoningai skaldomas. O lygybė rodo pati save. Demonstruojant tankį ir lygybę, dirbtinai sukeliamas masės jausmas. Šitie ritmiški dariniai atsiranda greitai, ir tik fizinis nuovargis padaro jiems galą.

Kita sąvokų pora – *lėtoji* ir *sparčioji* masė – grindžiama vien tikslo pobūdžiu. Labiausiai į akis krintančios masės, apie kurias dažniausiai kalbame ir kurios sudaro didžiąją šiuolaikinio gyvenimo dalį – politinės, sportinės, karinės masės, su kuriomis kasdien susiduriame, – visos jos yra *sparčiosios* masės. Nuo šių smarkiai skiriasi religinės *ano pasaulio* ir *maldininkų* masės; pastarųjų tikslas tolimas, kelias ilgas, o tikrasis masės susidarymas nukeltas į kažkokį tolimą kraštą arba dangaus karalystę. Stebėdami lėtąsias mases, iš tikrųjų matome tik jų prieaugius, nes galutinės būsenos, į kurias jos veržiasi, yra *neregimos* ir netikintiesiems nepasiekiamos. Lėtoji masė buriasi palengva ir kaip pastovų darinį regi save tolimoje perspektyvoje.

Visas šias masių formas, kurių esmę palietėme tik probėgšmais, dar reikia aptarti išsamiau.

RITMAS

Ritmo ištakos – žingsnių ritmas. Kiekvienas žmogus vaikšto, ir kadangi vaikšto dviem kojomis ir pakaitomis stuksendamas į žemę, nes judėti į priekį gali tik stuksėjimus kartodamas, kyla – valingai ar nevalingai – ritmiškas garsas. Abiejų kojų žingsnis niekuomet nebūna vienodai stiprus. Skirtumas gali būti didesnis ar mažesnis, destis koks žmogaus stotas arba kaip jis nusiteikęs. Ta-

čiau galima eiti sparčiau ar lėčiau, galima bėgti, staiga sustoti arba imti šokinėti.

Visuomet žmogus girdėdavo kitų žmonių žingsnius; be abejo, jam labiau rūpėjo kitų, o ne savo žingsniai. Taip pat ir gyvūnai turėjo gerai pažįstamas eisenas. Daugelio jų ritmai buvo sudėtingesni ir geriau girdimi negu žmogaus. Kanopiniai sprukdavo bandomis tarsi vien iš būgnininkų sudaryti kariuomenės pulkai. Žinios apie gyvūnus, tarp kurių žmogus gyveno, kurie jam kėlė pavojų ir kuriuos medžiojo, yra pačios seniausios žmogaus žinios apskritai. Gyvūnus pažinti žmogus mokėsi iš jų judėjimo ritmo. O seniausias raštas, kurį išmoko skaityti, buvo *pėdsakai* – savotiškos ritmo gaidos, kurių visur buvo pilna; tos gaidos įsispausdavo minkštoje žemėje, ir žmogus jas siedavo su jų atspindimais garsais.

Neretai pėdsakų viename plote būdavo be galo daug. Žmonės, kurie iš pradžių gyveno nedideliais būriais, tokius pėdsakus ramiai apžiūrinėdami galėdavo pajausti skirtumą, kiek jų pačių mažai, palyginti su milžiniškomis kai kurių gyvūnų bandomis. Jie būdavo alkani ir nuolat ieškodavo maisto: juo laimikis didesnis, juo geriau. Bet jie norėjo, kad ir jų pačių būtų *daugiau*. Žmonės visą laiką jausdavo būtinybę didinti savo skaičių. To nereikėtų suprasti vien kaip elementaraus dauginimosi instinkto išraiškos. Žmonės norėjo, kad jų būtų daugiau dabar, šioje konkrečioje vietoje, šią akimirką. Nepaprastas bandos, kurią medžiojo, dydis ir jų pačių skaičius, kurio geidė didesnio, sąmonėje buvo savotiškai susiliejęs į viena. Tai jie išreikšdavo tam tikru bendru jauduliu, kurį aš vadinu *ritmine*, arba *trūkčiojančiąja*, mase.

Priemonė jai atsirasti buvo pirmiausia kojų ritmas. Kai eina daug, einama kartu. Skubūs žingsniai prisideda prie kitų ir kelia didelio žmonių būrio įspūdį. Šokdami žmonės niekur nejuda, jie lieka toje pačioje vietoje. Šokio žingsniai nenuaidi, o yra kartojami ir tam tikrą laiką esti vienodai girdimi ir gyvi. Mažėjant šokančiųjų skaičiui, didėja šokio intensyvumas. Juo stipriau trypiama, juo daugiau atrodo šokėjų. Visus aplink esančius žmones šokis

traukia ir tol nesiliauja traukęs, kol šokėjai nenurimsta. Kas tik gyvena netoliese ir išgirsta šokį, tuoj pat ateina ir pasilieka su šokančiaisiais. Būtų natūralu, kad prisidedančiųjų vis daugėtų. Bet kadangi niekas nebeateina, šokėjams, kurių skaičius ribotas, tenka daugėjimą imituoti. Jie juda taip, tarsi jų vis daugėtų. Susijaudinimas stiprėja ir greitai virsta siautuliu.

Tad kaip šokėjai kompensuoja tai, ką praranda nustojus didėti jų skaičiui? Svarbu, kad visi darytų tą patį. Kiekvienas ima trypčioti ir kiekvienas viską daro taip pat. Kiekvienas mostaguoja rankomis ir kraipo galvą. Dalyvių lygiavertiškumas *išsiskaido* į kūno dalių lygiavertiškumą. Visa, kas žmogaus organizme gali judėti, pasidaro savarankiška: kiekviena koja, kiekviena ranka ima gyventi tarsi pati sau. Visos pavienės dalys atlieka joms būdingus judesius. Jos yra arti viena kitos, dažnai susiliečia. Tokiu būdu prie jų lygiavertiškumo prisideda tankis: tankis ir lygybė pasidaro vienas ir tas pat. Galiausiai šoka viena vienintelė būtybė – su penkiasdešimčia galvų, šimtu kojų ir šimtu rankų, ir visos tos kūno dalys daro tą patį ir tuo pačiu tikslu. Pasiekę aukščiausią susijaudinimo laipsnį, šitie žmonės tikrai jaučiasi kaip vienas kūnas, ir tik fizinis nuovargis juos įveikia.

Visos *trūkčiojančiosios* masės – kaip tik dėl to, kad jose vyrauja ritmas – turi panašumo bruožų. Pasakojimas, kuriame aprašomas *vienas* tokių šokių, yra iš pirmųjų XIX a. dešimtmečių. Tai *maorių* genties Naujojoje Zelandijoje karo šokis *haka*[1].

„Maoriai išsirikiavo ilga virtine po keturis. Šokis, vadinamas *haka,* kiekvienam, kuris jį matė pirmą kartą, turėjo įvaryti baimės ir sukelti siaubą. Visas būrys – vyrai ir moterys, laisvieji ir vergai – rikiavosi pramaišiui, nesvarbu, kokią padėtį užėmė bendruomenėje. Vyrai buvo visiškai nuogi, tik su šovininėmis, apjuostomis apie liemenį. Visi ginkluoti medžiokliniais šautuvais arba prie iečių ir lazdų pritvirtintais durtuvais. Jaunos moterys, taip pat ir vadų pačios, irgi nuogut nuogutėlės dalyvavo šokyje.

[1] *Hakos* šokį aprašo J. S. Polackas, žr. *J. S. Polack,* New Zealand. A Narrative of Travels and Adventure, London, 1838, I, 81–84.

Šokį lydėjusios dainos takto buvo griežtai laikomasi. Šokėjų atidumas – neapsakomas. Visi staiga pašokdavo – visi tą pačią akimirką, tarsi *vienos* valios paakinti. Tą pačią akimirką iškeldavo ginklus ir smarkiai susiraukdavo; ilgais plaukais, kuriuos dažnai nešioja ne tik tos genties moterys, bet ir vyrai, jie atrodė tarsi gorgonių armija. Pašokę garsiai treptelėdavo abiem kojomis. Tuos šuolius kartojo kaskart vis greičiau.

Veidą iškreipdavo tiek, kiek leisdavo raumenys, ir kiekvieną naują grimasą visi dalyviai tiksliai pakartodavo. Vos tik vienas susiraukdavo lyg į gniaužtus patekęs, tą patį akimirksniu kartodavo kiti. Akis vartaliojo taip, kad matydavosi tik balti obuoliai: atrodydavo, jog jie tuoj tuoj iškris iš akiduobių. Arba visi iki pat ausų išsišiepdavo ir iškišdavo ilgus liežuvius; europietis to niekaip nepakartotų. Tai įmanoma tik treniruojantis nuo mažens. Žiūrint į jų veidus, imdavo siaubas ir palengvėdavo tik nusukus žvilgsnį į šalį.

Kiekviena kūno dalis judėjo skyrium – rankų ir kojų pirštai, akys, liežuvis, taip pat rankos ir kojos. Delnais garsiai plekšnojo tai į kairiąją krūtinės pusę, tai į šlaunis. Kurtinantį triukšmą kėlė jų dainavimas. Šoko per 350 žmonių. Galima įsivaizduoti, kokį poveikį šitas šokis galėjo daryti per karą, kaip jis kėlė drąsą ir kokią neapykantą žadino abiem priešininkams."

Akių vartymas ir liežuvio kaišiojimas – tai užsispyrimo ir iššūkio ženklas. Ir nors kariavimas apskritai yra vyrų, laisvųjų, reikalas, tačiau *hakos* jauduliui pasiduoda *visi*. Masė čia neskiria nei lyties, nei amžiaus, nei rangų: visi veikia kaip lygūs. O tai, kuo šitas šokis skiriasi nuo kitų, atliekamų panašiais tikslais, yra nepaprastas lygybės *išsiskaidymas*. Atrodo, tarsi kiekvienas kūnas būtų suskirstytas į atskiras dalis; ne tik į rankas ir kojas – nors taip dažniausiai esti, – bet ir į rankų ir kojų pirštus, liežuvius ir akis, ir visi liežuviai dabar lyg susitarę vienu metu atlieka lygiai tą patį veiksmą. Netrukus visų šokėjų kojų pirštai, akys susilygina savo veiksmais. Žmonės yra sulyginti iki mažiausių savo kūno dalių, ir ta lygybė reiškiama vis stiprėjančiais judesiais. Reginys, kai trys šim-

tai penkiasdešimt žmonių visi kartu pašoka, kartu iškiša liežuvius, kartu varto akis, turi kelti neįveikiamos vienybės įspūdį. Čia turime reikalą ne vien tik su žmonių, bet ir su jų kūno dalių tankiu. Galima pamanyti, kad pirštai ir liežuviai, jeigu jie ir nepriklausytų žmonėms, patys savaime susiburtų ir stotų į mūšį. Kiekvieną iš šitų lygybių *hakos* ritmas pabrėžia skyrium. Didėdamos ir būdamas vienoje krūvoje jos yra neįveikiamos.

Viskas vyksta žinant, kad šokis bus *matomas:* priešas stebi. *Hakos* esmė – bendro grasinimo jėga. Ir jei šokis virsta realybe, jis virsta kai kuo daugiau. Jo mokomasi nuo mažens, jis turi daug įvairių formų ir šokamas visomis įmanomomis progomis. Daugelis keliauninkų buvo pasveikinti *hakos* šokiu. Tokia pat proga atsirado ir cituotasis pasakojimas. Jei susitinka draugiškos kariaunos, abi viena kitą sveikina šokdamos *haką;* ir tai daroma taip rimtai, kad pašalietis ima baimintis, jog tuoj prasidės mūšis. Per žymaus vado laidotuves, kai pasibaigia triukšmingi apraudojimai ir maorių papročiu atliekami savo kūno žalojimai, po iškilmingų ir sočių pietų, visi staiga pašoka, griebiasi ginklų ir ima rikiuotis *hakos* šokiui.

Šio šokio, kuriame gali dalyvauti visi, metu gentis pasijaučia esanti masė. Šokama visada, kai iškyla reikmė būti mase arba kitiems pasirodyti kaip masė. Ritmo tobulybėje gentis, be jokių abejonių, įgyvendina savo tikslą. Dėl to, kad gentis turi *haką,* iš vidaus jos vienybei nekyla rimtesnių pavojų.

DELSIMAS

Delsiančioji masė yra labai tanki, tikras laisvas judėjimas joje atrodo neįmanomas. Šios masės būsenoje esama tam tikro pasyvumo; delsiančioji masė *laukia.* Ji laukia, pavyzdžiui, nukertamos galvos, kurią parodys, arba žodžių, kuriuos pasakys, arba varžybų baigties. Čia ypač svarbų vaidmenį vaidina *tankis:* iš visų pusių jaučiamas slėgis gali būti darinio, kuriam žmogus priklauso,

stiprybės matas. Juo daugiau žmonių suplaukia, juo didesnis slėgis. Kojos čia kaip supančiotos, rankų nepajudinsi, laisvos lieka tik galvos – kad galėtum matyti ir girdėti; kūnai tiesiogiai perduoda postūmius kitiems. Savo kūnu jauti aplink daugybę žmonių. Nors ir žinai, kad jų daug, bet kadangi visi taip susigrūdę, atrodo, kad tai vienas kūnas. Toks tankis niekur neskuba; tam tikrą laiką jis veikia vienodai; jis yra amorfiškas, nepaklūsta įprastiniam išmoktam ritmui. Ilgai nieko nevyksta, bet noras veikti didėja ir kaupiasi, kol pagaliau iš visų jėgų pratrūksta.

Galbūt delsiančiosios masės *kantrybė* neatrodys tokia nepaprasta, jei gerai suprasime, ką masei reiškia šis tankio pajautimas. Juo jinai tankesnė, juo daugiau pritraukia naujų žmonių. Pagal tankį ji *matuoja* savo dydį, tačiau tankis skatina ir tolesnį augimą. Tankiausia masė auga sparčiausiai. Delsimas prieš proveržį – tai tankio demonstracija. Juo ilgiau masė delsia, juo ilgiau jaučia ir rodo savo tankį.

Žvelgiant kiekvieno individo, iš kurių susideda masė, akimis, delsimas yra stebėjimosi tarpsnis: dedami į šalį ginklai ir nebešiaušiami dygliai, kurių šiaip jau visi turi užsiauginę kitų atžvilgiu; žmonės vienas kitą liečia ir visai nesijaučia varžomi, grybštelėjimai nebelaikomi užkabinėjimais, ir niekas nieko nebebijo. Jei kas nors pajuda kokia nors kryptimi – nesvarbu kur, – norima įsitikinti, kad liksime kartu. Tai jungimosi laikotarpis, kai reikia, kad niekas netrukdytų. Delsiančioji masė nėra dar visai garantuota dėl savo vienybės, todėl kuo ilgiau būna rami.

Tačiau toji kantrybė ne beribė. Iškrova galų gale neišvengiama: jei ne ji, visai negalėtumei pasakyti, ar masė iš tikrųjų yra susidariusi. Šūksniai, kurie pasigirsdavo kadaise viešai vykdomų mirties nuosprendžių metu, kai budelis laikydavo iškėlęs nukirstą nusikaltėlio galvą, arba kuriuos dabar esame įpratę girdėti per sporto varžybas, tai vis – masės *balsas.* Spontaniškumas nepaprastai svarbus. Išmokti ir vienodais intervalais kartojami šūksniai dar nerodo, kad masė ėmė gyventi savo tikrąjį gyvenimą. Žinoma, jį ugdyti reikia, bet galima palikti tik išorinius požymius, tokius kaip

muštruotų kareivių judesiai. O spontaniškas, pačios masės neprognozuojamas riksmas yra tikras, jo poveikis – milžiniškas. Jis gali reikšti įvairiausius afektus; dažnai svarbu ne tiek afektai, kiek jų stiprumas, pobūdis ir laisvumas. Kaip tik tie šūksniai nubrėžia masės dvasios koordinates.

Tiesa, riksmai gali būti tokie stiprūs ir sutelkti, kad masę kaipmat *suardo* iš karto. Tokį afektą sukelia viešas mirties nuosprendžių vykdymas, nes tą pačią auką nužudyti galima tik vieną kartą. Net tokiais atvejais, kai, tarkim, rengiamasi bausti mirtimi nusikaltėlį, kuris iki tol buvo laikomas nepagaunamu ir nepažeidžiamu, iki paskutinės akimirkos netikima, kad jis bus nugalabytas. Tos abejonės dar labiau didina masės natūralų delsimą. Todėl nukirstos galvos vaizdas masę paveiks dar stipriau ir efektyviau. Riksmas, kuris pasigirs, bus siaubingas, tačiau tai bus paskutinis šios masės riksmas. Tad galima sakyti, kad šiuo atveju masė už savo per ilgą laukimą, kuriuo intensyviai mėgavosi, užmoka greita savo pačios mirtimi.

Mūsų šiuolaikiniai sporto renginiai yra tikslingesni. Žiūrovai gali *sėdėti;* bendrą nekantrą mato visi. Kiekvienas turi laisvas kojas – gali trypti nejudėdamas iš vietos. Rankos taip pat laisvos – galima ploti. Varžyboms numatytas tam tikras laikas; apskritai nėra pagrindo manyti, kad jis bus sutrumpintas; bent tą laiką visi tikrai bus kartu. Tačiau per tas valandas gali visko nutikti. Neįmanoma iš anksto žinoti, kas ir kada įmuš įvartį, o gal iš viso jo nebus; bet ir be šių geidžiamų įvykių esama kai ko, kas sukelia triukšmingų proveržių. Balsas pasigirsta ir įvairiais kitais pretekstais. Kadangi renginio trukmė nustatyta iš anksto, masės iširimas, išsiskirstymas, nebėra toks skausmingas. Taip pat ir pralaimėjėlis turės dar progos atsirevanšuoti, todėl ne viskas pasibaigia amžiams. Masė tokių renginių metu turi pakankamai erdvės veikti: iš pradžių spraustis prie vartų, paskui grūstis ant suolų, atėjus metui – rėkti kiek turi balso ir net po visko tikėtis panašių progų.

Kur kas pasyvesnės delsiančiosios masės susidaro *teatruose.* Idealus atvejis – kai vaidinama pilnoje salėje. Pageidaujamas žiū-

rovų skaičius yra iš anksto nustatytas. Jie renkasi savo noru; tiesa, kai kada tenka pastovėti eilėse prie kasų, o šiaip žmonės kelią į salę randa pavieniui. Į vietas juos palydi. Viskas iš anksto numatyta: pjesė, kuri bus vaidinama, aktoriai, kurie vaidins, spektaklio pradžia ir net žiūrovai, kurie sėdės atitinkamose vietose. Tarsi dresuota banda žmonės sėdi eilėmis, ramūs ir be galo kantrūs. Tačiau kiekvienas kuo puikiausiai suvokia savo individualią egzistenciją; jis mokėjo pinigus ir aiškiai mato, kas sėdi šalia. Prieš vaidinimą ramiai apžiūrinėja susirinkusiųjų galvas: jos kelia malonų, bet ne prievartinį tankio jausmą. Žiūrovų lygybę čia sudaro vien tai, kad visi pasirengę matyti scenoje tą patį. Bet ir spontaniškos reakcijos teatre yra apribotos. Net plojimai turi pasigirsti nustatytose vietose, ir iš tikrųjų plojama dažniausiai tada, kai reikia. Iš plojimų stiprumo sprendžiama, kokiu mastu žmonės yra virtę mase, – tai vienintelis masės matas; lygiai taip vertina ir aktoriai.

Delsimas teatre jau taip yra suritualėjęs, kad tesuvokiamas vien išoriškai, kaip vos jaučiamas išorinis prisilietimas, kuris giliau nebejaudina ir vargiai težadina vidinės vienybės ir sutelktumo jausmą. Tačiau nedera pamiršti, koks didelis ir bendras yra *lūkestis,* kurio apimti žiūrovai sėdi ir kuris tvyro per visą spektaklį. Tik retas kas išeina vaidinimui nepasibaigus; net jei žmogus nusivylęs, vis tiek sėdi iki pabaigos; tai reiškia, kad tą laiką žmonės tebėra susibūrę.

Priešingybė tarp salėje tvyrančios tylos ir to, kaip garsas veikia klausytojus, dar akivaizdesnė yra *koncertuose.* Čia svarbu, kad absoliučiai niekas netrukdytų. Nepageidaujamas nė mažiausias krustelėjimas, smerkiamas bet koks pašalinis garsas. Nors muzika iš esmės gyva ritmu, bet žiūrovų reakcijoje neturi būti nieko ritmiška. Afektai, kuriuos muzika kelia be paliovos kisdama, yra nepaprastai įvairūs ir intensyvūs. Neįmanoma, kad esantys jų nepajaustų, neįmanoma, kad juos išgyventų ne *vienu metu.* Tačiau klausytojų išorinių reakcijų nebūna jokių. Žmonės sėdi nejudėdami, tarsi įstengtų *nieko* negirdėti. Aišku, kad buvo reikalingas ilgalai-

kis auklėjimas, prie kurio rezultatų jau pripratome. Todėl, jei vertinsime nešališkai, mūsų kultūriniame gyvenime mažai terasime reiškinių, kurie būtų tokie nuostabūs, kaip į koncertus susirenkanti publika. O žmonės, kurie pasiduoda *natūraliam* muzikos poveikiui, elgiasi visai kitaip; tie, kurie jos išvis dar nėra girdėję ir išgirsta pirmą kartą, gali iš susijaudinimo nebesusitvardyti. Kai Tasmanijoje išsilaipinę jūrininkai užgriežė marselietę girdint vietiniams gyventojams, šie savo pasitenkinimą išreiškė taip keistai kraipydamiesi ir gestikuliuodami, kad jūrininkai kvatojo už pilvų susiėmę. Vienas susižavėjęs jaunikaitis rovėsi plaukus, draskė nagais galvą ir kažką garsiai šūkavo.

Fizinės iškrovos užuomina yra išlikusi ir mūsų koncertuose. Atlikėjams atsidėkojama plojimais – trumpu chaotišku triukšmu vietoj ilgų ir gerai organizuotų aplodismentų. Jei plojimų nebūna, išsiskirstoma tylomis kaip ir sėdėta, kaip po pamaldų.

Iš pastarųjų yra kilusi tyla per koncertus. *Stovėjimas kartu* prieš Dievą – daugelyje religijų paplitęs įprotis. Jam būdingi tie patys delsimo bruožai, kuriuos pažįstame iš kai kurių pasaulietinių masių, bet ir jis gali pratrūkti staigiomis ir galingomis iškrovomis.

Ko gero, pats įspūdingiausias atvejis yra garsusis *„stovėjimas ant Arafato“*[2] – piligrimų kelionės į Meką kulminacija. Arafato slėnyje, kurio atstumas nuo Mekos – kelios valandos pėsčiomis, tam tikrą ritualo nustatytą dieną susirenka nuo šešių iki septynių tūkstančių piligrimų. Jie išsirikiuoja didžiuliu ratu aplink „Malonės kalną“ – pliką kalvą slėnio viduryje. Apie antrą valandą popiet, kai saulė kepina karščiausiai, visi atsistoja ir vienplaukiai, apsisiautę baltais maldininkų apsiaustais, stovi iki saulėlydžio. Aistringos įtampos pagauti, klausosi nuo kalvos kalbančio pamokslininko žodžių. Jo kalba – ištisinis Dievo šlovinimas. Maldininkai atsako tūkstančius kartų kartojama formule: „Mes laukiame Tavo įsakymų, Viešpatie, mes laukiame Tavo įsakymų!“ Vieni kūkčioja iš susijaudinimo, kiti mušasi į krūtinę. Kai kurie siaubingame karš-

[2] „Stovėjimas ant Arafato“ aprašytas daug kartų. Išsamiausių žinių žr. *Gaudefroy-Demombynes;* Le Pèlerinage à la Mekke, Paris, 1923, 241–255.

tyje nualpsta. Tačiau svarbiausia – ištverti šitas ilgas kaitros valandas. Tik saulei leidžiantis duodamas ženklas skirstytis.

Kitus mįslingiausius religijų papročius aptarsime ir aiškinsime kitoje vietoje. Čia mus domina tik tas valandų valandas trunkantis *delsimo faktas*. Šimtai tūkstančių žmonių vis stiprėjančio jaudulio būsenos laikomi Arafato slėnyje ir neturi teisės, kad ir kas nutiktų, pasitraukti iš šios gyvenimo kelio stoties pakeliui pas Alachą. Kartu visi susirenka ir kartu gauna ženklą išsivaikščioti. Visus jaudina pamokslas, ir visi jaudina vienas kitą šūksniais. Frazėje, kurią kartoja, yra žodis „laukti", ir jis skamba begalę kartų. Saulė, kuri beveik nejuda iš vietos, viską nutvieskia ta pačia ištisine akinama šviesa, viską panardina į tą pačią kaitrą; saulę čia būtų galima pavadinti delsimo *įkūnijimu*.

Religinėse masėse esti daugybė sustingimo ir tylos pakopų, tačiau aukščiausias pasyvumo laipsnis, kokį išvis įmanoma pasiekti, masei yra primetamas iš išorės. *Kautynėse* viena prieš kitą eina dvi masės, kurių kiekviena nori būti stipresnė. Kautynių riksmu jos mėgina įtikinti *save* ir priešą, kad stipresnė kaip tik yra ji. Kautynių tikslas yra priversti priešininką nutilti. Kai visi priešai patiesti, jų stiprus, sutelktas balsas, tas grasinimas, kurio ne juokais bijota, yra nutildytas visam laikui. Pati tyliausia masė – tai *negyvų priešų krūva*. Juo priešas buvo pavojingesnis, juo maloniau matyti jo karius nejudančius ir sumestus į vieną krūvą. Tai savotiška manija: patirti malonumą matant bejėgių priešų krūvą. Nes būriu jie prieš tai atakavo, būriu šaukė grasindami. Tokia *nutildyta* lavonų masė kadaise nebuvo laikoma negyva. Manyta, kad tie žmonės kažkur kitur savaip gyvens toliau, vėl visi kartu, apskritai jų gyvenimas turėtų būti panašus į tą, kurį žinome juos gyvenus čia. Vadinasi, priešai, kurie dabar tyso negyvi, stebėtojui buvo kraštutinis delsiančiosios masės atvejis.

Tačiau ir šis įvaizdis buvo dar labiau išplėtotas. Juk vietoj išguldytų priešų galima vaizduotis *visus mirusiuosius*, gulinčius bendroje žemėje ir laukiančius prisikėlimo. Kiekvienas, kuris miršta ir palaidojamas, didina jų skaičių; visi kada nors gyvenę priklau-

so jiems, ir jų jau yra begalė. Juos siejanti žemė – tai tankio pagrindas, ir nors kiekvienas guli atskirai, jausmas toks, lyg jie būtų vienas šalia kito. Gulės jie nepaprastai ilgai – iki Paskutiniojo teismo dienos. Jų gyvenimas sustojo iki prisikėlimo akimirkos, ir ta akimirka sutaps su stojimo prieš Dievą, kuris juos teis, akimirka. Tarp jų nėra nieko: jie guli kaip masė, kaip masė ir prisikels. Nerasi puikesnio delsiančiosios masės tikrumo ir reikšmingumo įrodymo, kaip prisikėlimo ir Paskutiniojo teismo idėja.

LĖTUMAS ARBA TIKSLO ATOKUMAS

Lėtosioms masėms yra būdingas tikslo *atokumas*. Šio nepakeičiamo tikslo link judama nepaprastai atkakliai, o kol judama, išliekama drauge. Kelias tolimas, kliūtys nežinomos, pavojai gresia iš visų pusių. Iškrova, kol tikslas nepasiektas, neleidžiama.

Lėtoji masė panaši į eiseną. Į ją iš pat pradžių gali įsilieti visi, kurie jai priklauso; tai it Izraelio vaikų išėjimas iš Egipto. Pastarųjų tikslas – pažadėtoji žemė, ir jie yra masė tol, kol tuo tikslu tiki. Jų klajonių istorija – tai to tikėjimo istorija. Kai kada sunkumai būdavo tokie dideli, kad žmones apnikdavo abejonės. Jie badauja, juos kankina troškulys, o kai ima niurnėti, kyla grėsmė iširti. Žmogus, kuris juos veda, nuolat stengiasi gaivinti tikėjimą. Tai jam sekasi, o jei ne, sekasi priešams, kurie gresia iš visų pusių. Klajonių, kurios truko keturiasdešimt metų, istorija kupina atvejų, kai pavienės masės ūmai susidarydavo ir iširdavo; apie tai dar nemažai kalbėsime kitomis progomis. Tačiau jos visos paklūsta platesniam vienos vienintelės lėtosios masės įvaizdžiui, masės, kuri juda nubrėžtojo tikslo – pažadėtosios žemės – link. Suaugusieji sensta ir miršta, vaikai gimsta ir subręsta, ir nors tai jau kiti individai, vilkstinė, kaip visuma, lieka ta pati. Naujų žmonių neprisideda. Jau iš pat pradžių nustatyta, kas priklauso šiai bendruomenei ir turi teisę į pažadėtąją žemę. Kadangi toji masė neturi galimybės augti šuoliais, per visą klajonių laiką išlieka aktualus vienas pagrindinis klausimas: kaip padaryti, kad masė *neiširtų?*

Kitą lėtosios masės formą galima palyginti su upe. Viskas prasideda nuo mažų susiliejančių upeliukų; į atsirandančią upę iš visų pusių įteka kitos upės; visuma, jei teritorijos užtenka, virsta didžiule upe, kurios tikslas – jūra. Kasmetinės maldininkų kelionės į Meką yra, ko gero, įspūdingiausias šitos lėtosios masės formos pavyzdys. Iš tolimiausių islamo pasaulio kampelių patraukia piligrimų karavanai, ir visi – į Meką. Kai kurie iš pradžių būna mažučiukai, o kiti, kunigaikščių ištaigingai parengti, iš karto laikomi tų kraštų, iš kur pajudėjo, pasididžiavimu. Bet visi pakeliui susitinka su kitais ta pačia kryptimi keliaujančiais karavanais; taip karavanai vis didėja, o būdami netoli tikslo virsta didžiuliais srautais. Meka – jūra, į kurią jie įteka.

Yra įprasta, kad į tokią kelionę išsirengę piligrimai turi galimybių patirti daug kasdienių įspūdžių, kurie niekuo nesusiję su pačios kelionės prasme. Žmogus gyvena tarsi įprastinį gyvenimą, galynėjasi su visokiais pavojais; tas, kuris yra neturtingas, turi prasimanyti, ką pavalgyti ir atsigerti. Šių žmonių gyvenimas svetur, svetimame krašte, kur viskas nuolat keičiasi, yra kur kas pavojingesnis negu namie. Tai toli gražu ne vien tik su kelione susiję pavojai. Šiaip šie maldininkai yra individai, gyvenantys savo gyvenimą, kaip ir žmonės visur kitur. Tačiau kol jie laikosi savo *tikslo,* – o tokių yra dauguma, – jie visuomet priklauso lėtajai masei, masės, kuri – kad ir koks būtų jų santykis jos atžvilgiu – gyvuoja ir gyvuos, kol pasieks tikslą.

Trečią lėtosios masės formą sudaro dariniai, kurie orientuojasi į šiame gyvenime nepasiekiamą tikslą. Anas pasaulis, kuriame palaimingieji laukia tų, kas nusipelnė jame vietos, yra suprantamai paaiškintas ir vien tikintiesiems prieinamas. Pastarieji jį regi aiškiai ir jiems nereikia tenkintis kokiu nors blankiu simboliu. Gyvenimas – tai tarsi piligriminė kelionė į jį: tarp tikinčiųjų ir anapusybės įsiterpia mirtis. Kelias nenusakytas detaliai ir sunkiai aprėpiamas žvilgsniu. Daugelis pasiklysta ir gauna galą. Ir vis dėlto viltis gyventi aname pasaulyje taip smarkiai nuspalvina tikinčiųjų gyvenimą šiame pasaulyje, kad šiuo atveju gali-

ma kalbėti apie lėtąją masę, kuriai priklauso visi, išpažįstantys šį tikėjimą. Kadangi jie vienas kito nepažįsta ir gyvena išsibarstę po daugybę miestų ir kraštų, tos masės anonimiškumas yra itin įspūdingas.

Tačiau kaip viskas atrodo *iš vidaus*, kas tokią masę labiausiai skiria nuo *sparčiųjų* formų?

Lėtajai masei draudžiama *iškrova*. Galima būtų teigti, kad tai yra jos svarbiausias požymis, ir tada turėtume kalbėti ne apie lėtąsias, o apie iškrovų neturinčias mases. Tačiau tikslesniu laikytinas pirmasis pavadinimas, nes nėra taip, kad iškrovos čia visai nebūtų. Galutinio tikslo vaizdinyje ji visuomet išlieka. Ten, kur yra tikslas, yra ir iškrova. Stipri jos nuojauta visada yra, ji garantuota pabaigoje.

Lėtoji masė yra užprogramuota uždelsti iškrovą artinantį procesą į labai tolimą ateitį. Pasaulinės religijos pasiekė ypatingą uždelsimo meistriškumą. Joms svarbu, kad turimi šalininkai neišsibėgiotų. Kad juos išlaikytum ir pritrauktum naujų, protarpiais reikia susirinkti. Jei per tokius susirinkimus įvyko stipri iškrova, ją reikia kartoti ir kiek įmanoma įspūdingiau. Reguliarios iškrovos yra būtinos jau vien todėl, kad neišnyktų tikinčiųjų vienybė. Dėl didelių tikinčiuosius skiriančių atstumų sunku patikrinti, kas ritminėse masėse vyksta iškrovų metu. Todėl svarbiausia pasaulinių religijų problema yra valdyti savo tikinčiuosius per atstumą. Toks valdymas įmanomas tik lėtinant masės procesus. Tolimieji tikslai turi darytis vis reikšmingesni, o artimieji – palaipsniui prarasti vertę. Žemiškoji iškrova niekuomet nebūna ilgalaikė, o tai, kas žadama aname pasaulyje, yra pastovu.

Vadinasi, tikslas ir iškrova sutampa, tačiau tikslas lieka nepažeidžiamas. Juk pažadėtąją žemę šiame pasaulyje priešai gali užpulti ir nusiaubti, o tautą, kuriai ji pažadėta, – išvaryti. Meką užpuolė ir nusiaubė sarmatai, juodasis Kaabos šventovės akmuo buvo išgabentas. Daug metų piligrimai negalėjo ten keliauti.

Na, o anas pasaulis su savo palaimingaisiais nuo visokių tokių nusiaubimų yra apsaugotas. Jis gyvuoja ir yra pasiekiamas vien

tikintiesiems. Krikščionybės lėtosios masės irimas prasidėjo tą akimirką, kai sušlubavo tikėjimas pomirtiniu gyvenimu.

NEREGIMOSIOS MASĖS

Visur, kur tik yra žmonių, visame pasaulyje esama vaizdinio apie *nematomus mirusiuosius*. Tai, ko gero, seniausias žmonijos vaizdinys. Tikriausiai nėra tokios ordos, genties ir tautos, kuri nebūtų ilgai galvojusi apie savo mirusiuosius. Žmogus buvo jų tarsi apsėstas; mirusieji turėjo jam milžinišką reikšmę, o jų poveikis gyviesiems sudarė esminę šio gyvenimo dalį.

Buvo manoma, kad mirusieji gyvena visi kartu, kaip ir žmonės, ir kad jų yra be galo daug. „Senieji *bečuanai*, kaip ir kiti vietiniai Pietų Afrikos gyventojai, tikėjo, kad visur pilna jų protėvių dvasių."[3] – „*Bolokiai*, gyvenantys prie Kongo upės, tiki, kad juos supa dvasios, kurios taip ir ieško progos ką nors padaryti, pakenkti ir dieną, ir naktį. Upėse ir upeliuose knibždėte knibžda protėvių dvasių. Jų pilna miškuose ir krūmuose. Sausuma ar vandeniu keliautum, nakčiai užklupus jos gali pasidaryti pavojingos. Niekas nesiryš naktį eiti per mišką iš vieno kaimo į kitą net ir už didelį atlygį. Atsakymas į tokius pasiūlymus visada vienodas: „Miške per daug dvasių."[4]

Tikima, kad mirusieji gyvena kartu – tolimame krašte, po žeme, saloje arba danguje. Vienoje Gabono *pigmėjų* dainoje sakoma:

„Olos anga uždaryta. Ten grūdasi būriai mirusiųjų sielų kaip vakar spiečiais susimetusios musės. Spiečius musių, kurios vakare šoka, nakčiai sutemus, saulei dingus, spiečius musių – 'negyvų lapų šnarėjimas stūgaujant vėtrai'."[5]

[3] *Dornan*, Pygmies and Bushmen of the Kalahari, 291.
[4] *Weeks*, Among Congo Cannibals, 261.
[5] Daina apie numirėlių olą paimta iš *Trilles*, Les pygmées de la forêt équatoriale, Paris, 1931.

Negana to, kad mirusiųjų vis daugėja ir tankio jausmas ima vyrauti, jie taip pat juda ir vykdo bendras akcijas. Paprasti žmonės jų nemato, bet yra ypatingų galių žmonių, *šamanų*, mokančių iššaukti dvasias ir priversti jas tarnauti. Sibire „geras *[čiukčių]* šamanas turi ištisus legionus dvasių pagalbininkių, ir kai visas ima kviesti, jų sueina devynios galybės ir mažą jurtą, kur vyksta seansas, iš visų pusių apstoja ištisine siena“[6].

Šamanai *apsako* tai, ką mato. „Iš susijaudinimo virpančiu balsu jis per visą jurtą šaukė: „Dangaus erdvė pilna nuogų būtybių, kurios skraido ore. Žmonės – nuogi vyrai, nuogos moterys – skraido keldami vėją ir pūgą. Ar girdite, kaip švilpia? Ūžauja lyg plasnojantys didžiulių paukščių sparnai aukštai ore. Tai nuogų žmonių baimė, tai nuogų žmonių bėgimas! Oro dvasios nori užpūsti viesulą, oro dvasios varo sniegą viršum žemės.“

Šis nuostabus nuogų dvasių, sprunkančių oru, vaizdas yra paliudytas *eskimų*[7].

Kai kurios tautos savo mirusiuosius, visus arba jų dalį, įsivaizduoja kaip kovojančias kariuomenes. Škotijos aukštumos *keltai* mirusiųjų kariuomenei pavadinti vartoja žodį *sluagh*[8]. Į anglų kalbą jis verčiamas junginiu „spirit-multitude“ – „dvasių būriai“. Dvasių kariuomenė skraido ore pirmyn ir atgal didžiuliais debesimis nelyginant varnėnai. Dvasios nuolat grįžta į savo žemiškųjų nuodėmių vietas. Taikliomis nuodingomis strėlėmis jos žudo kates, šunis, avis ir galvijus. Ore jos rengia kautynes kaip žmonės žemėje. Giedromis žiemos naktimis galima išgirsti ir pamatyti, kaip jų kariuomenės puola ir traukiasi, vėl puola ir vėl traukiasi. Po kautynių jų kraujas raudonai nudažo uolas ir akmenis. Žodis „gairm“ reiškia „riksmą, klyksmą“, o žodis „sluagh-gairm“ buvo mirusiųjų kovos riksmas. Iš jo išsirutuliojo anglų kalba žodis *slogan* – „šūkis, lozungas, devizas“. Taigi šiuolaikinių masių kovos šūksmai yra kilę iš Škotijos aukštumos mirusiųjų kariuomenių kovos riksmo.

[6] *Ohlmarks*, Studien zum Problem des Schamanismus, 176.
[7] *Rasmussen*, Thulefahrt, Frankfurt, 1926, 448–449.
[8] *Carmichael*, Carmina Gaidelica, II, 357.

Dvi šiaurės tautos, gyvenančios toli viena nuo kitos – *lapiai* Europoje ir Aliaskos indėnai *tlinkitai,* – panašiai, kaip dvasių kautynes, įsivaizduoja *šiaurės pašvaistę.* „Kolos pusiasalio lapiai tiki šiaurės pašvaistėje matantys mūšiuose kritusius karius, kurie, ir dvasiomis virtę, tęsia kautynes ore. Rusijos lapiai mano šiaurės pašvaistėje regį žuvusiųjų dvasias. Jos gyvenančios name, kuriame retsykiais kyla kautynės: tada dvasios užsibadančios negyvai, ir ant grindų telkšo klanai kraujo. Šiaurės pašvaistė yra ženklas, kad žuvusiųjų sielos pradeda kautynes. Aliaskos tlinkitai įsitikinę, kad visi, kurie miršta dėl ligos, t. y. nėra kritę kare, patenka tik į požemio pasaulį. Vien tik narsūs kautynėse žuvę kariai yra danguje. Protarpiais dangus atsiveria, kad priimtų naujas dvasias. Šamanams dvasios visuomet pasirodo ginkluotos – kaip dera kariams. Kritusiųjų sielos dažnai apsireiškia kaip šiaurės pašvaistė, ypač kai ji sušvinta liepsnų liežuviais, it strėlės arba šviesos pluoštai judančiais pirmyn atgal, pro vienas kitą arba keisdamiesi vietomis: tai labai primena tlinkitų kovos būdą. Ryški šiaurės pašvaistė, manoma, pranašauja didelį kraujo praliejimą, nes žuvusieji kariai laukia pastiprinimo."[9]

Pasak *germanų* tikėjimo, nesuskaičiuojama daugybė žuvusių karių susirenka Valhalos pilyje. Visi vyrai, kurie nuo pasaulio pradžios krito mūšyje, patenka į Valhalą. Jų skaičius nuolat didėja, nes karams nėra pabaigos. Čia jie valgo ir geria, nes maisto ir vyno niekados nepritrūksta. Kiekvieną rytą čiumpa savo ginklus ir traukia į kovą. Karo žaidimuose jie žudo vienas kitą, bet vėl prisikelia, nes tai netikra mirtis. Pro 640 vartų jie paržygiuoja atgal į Valhalą, eilėmis po 800 vyrų.

Tačiau ne vien tik mirusiųjų dvasios įsivaizduojamos kaip paprastiems gyviesiems neregima aibė. „Tegu žmogus žino, – rašoma viename *žydų* tekste, – ir tegu įsidėmi, kad tarp dangaus ir žemės nėra tuščios erdvės, – viskas užpildyta būrių būriais ir miniomis. Dalis tos aibės yra tyra, kupina malonės ir gėrio, o dalis –

[9] *Höfler,* Kultische Geheimbünde der Germanen, Frankfurt, 1934, 241–242.

nešvarios būtybės, kenkėjai ir kankintojai. Visi sklando ore: vieni nori taikos, kiti – karo, vieni kuria gėrį, kiti – blogį, vieni neša gyvybę, kiti – mirtį."[10]

Senovės *persų* religijoje demonai sudaro ypatingą, savo pačių vadovaujamą kariuomenę. Begaliniam jos dydžiui apibūdinti persų šventraštyje *Zend-Avesta* vartojama tokia formulė: „Dešimtys tūkstančių demonų, tūkstančiai tūkstančių, nesuskaičiuojami miriadai"[11].

Krikščioniškaisiais viduramžiais ne juokais susirūpinta nustatyti, kiek yra *velnių*. C. von Heisterbacho „Dialoge apie stebuklus"[12] rašoma, kad kartą velniai taip užplūdę vienos bažnyčios chorą, jog ėmė trukdyti vienuoliams giedoti. Kai tie užtraukė trečią psalmę: „Ak, Viešpatie, kiek daug mano priešų!", velniai kaipmat perbėgo iš vieno choro galo į kitą ir įsimaišė tarp vienuolių. Šie nebesuprato, ką gieda, ir kilusioje sumaištyje tesistengė perrėkti vieni kitus. Jei tiek daug velnių susirenka vienoje vietoje norėdami sutrukdyti vienas vienintelės pamaldas, tai kiek jų tada turi būti visame pasaulyje! Tačiau, kaip mano C. von Heisterbachas, jau pati Evangelija liudija, jog į vieną žmogų jų gali sulįsti ištisas legionas.

Vienas nuodėmingas dvasininkas, gulėdamas mirties patale, greta sėdėjusiai giminaitei tarė: „Ar matai ten, priešais mus, stovinčią didžiulę daržinę? Kiek jos pastogėje yra šiaudų, tiek dabar aplink mane susirinko velnių". Šie laukia jo sielos, norėdami pelnytai nubausti. Tačiau jie mėgina laimę ir prie dievobaimingųjų mirties patalo. Laidojant vieną abatę velnių buvo susirinkę daugiau negu yra lapų ant visų didelės girios medžių. O mirštant kitam abatui, jų buvę daugiau nei smėlio grūdelių jūros pakrantėse. Šitie duomenys neva gauti iš vieno velnio, kuris abu kartus dalyvavo asmeniškai, ir vieno riterio, su kuriuo velniui pavyko

10 *Bin Gorion,* Die Sagen der Juden, I: Von der Urzeit, 348.
11 *Darmesteter,* The Zend-Avesta, II, 49.
12 Visas „Dialogo apie stebuklus" („Dialogus Miraculorum") vertimas į anglų kalbą pasirodė *Cäsarius von Heisterbach,* The Dialogue on Miracles, London, 1929. Cituojama iš: t. I, 322–323, 228; II, 294–295.

užmegzti pokalbį ir kuriam šis atsakė į kai kuriuos klausimus. Velnias neslėpęs savo nusivylimo dėl šuniui ant uodegos nuėjusių pastangų ir prisipažinęs, kad jau mirštant Kristui sėdėjęs ant vieno kryžiaus skersinio galo.

Matome, kad velnių grisumas yra toks pat neapsakomas kaip ir jų skaičius. Kai cistersų abatas Richalmas užmerkė akis, išvydo jų kaip dulkių debesį. Būta ir tikslesnių jų skaičiaus nusakymų. Man žinomi du, bet ganėtinai skirtingi. Pasak vieno, velnių esama 44 milijonai 635 tūkstančiai 569, o pasak kito – vienuolika bilijonų.

Suprantama, visiškai skirtingai įsivaizduojami angelai ir palaimingieji. Čia viešpatauja ramybė, niekam nieko nebereikia, tikslas pasiektas. Tačiau ir jie čia susirinko, tie dangaus legionai, „begalė angelų, patriarchų, pranašų, apaštalų, kankinių, išpažinėjų, nekaltų mergelių ir kitų teisiųjų"[13]. Jie stovi ratu aplink Viešpaties sostą – kaip dvaro valdiniai aplink karalių. Petys prie peties, nes juo arčiau Viešpaties, juo didesnė palaima. Čia jie yra visam laikui: ir kaip nepaliks Viešpaties, taip nepaliks ir vienas kito. Visi yra pasinėrę į Viešpaties akimirką ir šlovina jį. Tai vienintelis dalykas, ką jie dar veikia, ir daro tai kartu.

Tokiais nematomų masių vaizdiniais užpildyta tikinčiųjų dvasia. Nesvarbu, ar tai mirusieji, ar šventieji: visada jie įsivaizduojami didžiuliais organizuotais būriais. Galima net teigti, kad nuo tokių nematomų masių religijos ir *prasideda*. Tos masės apgyvendinamos, būna įvairiai, bet kiekviename tikėjime jos įgyja ypatingą reikšmę. Įmanoma, ir net būtų labai pravartu, religijas suskirstyti pagal tai, kaip jos manipuliuoja savo nematomosiomis masėmis. Aukštesniosios religijos – taip vadiname tas, kurios visuotinai paplito – šiuo atžvilgiu elgiasi visai savarankiškai ir aiškiai. Su nematomosiomis masėmis, kurių gyvybingumą stengiamasi palaikyti pamokslais, žmonės sieja savo baimes ir lūkesčius. Nematomieji – tai tikėjimo *alfa* ir *omega*. Kai tik jų vaizdinys ima blėsti,

[13] *C. von Heisterbach*, op. cit. II, 343.

silpsta tikėjimas, o šiam mirštant, vietoj išblėsusių nematomų masių atsiranda kitos.

Apie *vieną* tokią masę, ko gero, pačią svarbiausią, dar nekalbėjome. Tai vienintelė masė, kuri ir mums, šių dienų žmonėms, nors ir nematoma, vis tiek atrodo natūrali, – tai *palikuonys*. Dvi galbūt ir tris kartas žmogus dar aprėpia, bet paskui viskas nusikelia į ateitį. Palikuonių regima be galo daug. Akivaizdu, kad jų daugės: iš pradžių pamažu, paskui – vis sparčiau. Gentys ir ištisos tautos kildina save iš vieno protėvio, o iš pranašavimų, kurie jam buvo duoti, matyti, kokių puikių, bet, svarbiausia, *kiek daug* palikuonių jis geidžia – kaip žvaigždžių danguje arba smėlio kruopelių jūros pakrantėje. Kinų dainų kanone *Shijing* yra eilės, kuriose palikuonys lyginami su skėriais:

Skėriai sparnais savo sako: spauski, spauski!
Te tavo sūnų ir vaikaičių
Kariuomenė bus begalinė!
Skėriai sparnais savo sako: riški, riški!
Te tavo sūnų ir vaikaičių
Žengs eilės be galo, be krašto!
Skėriai sparnais savo sako: sujunki, sujunki!
Te tavo sūnų ir vaikaičių
Vienybė truks amžius![14]

Didžiulis skaičius, kartų nenutrūkstamumas, vadinasi, tam tikras tankis laike, ir vienybė – štai tie trys dainoje išreikšti pageidavimai palikuonims. Skėrių spiečiaus kaip masės simbolis čia ypač įspūdingas tuo, kad tie gyvūnai dėl savo gebėjimo daugintis laikomi ne parazitais, o tam tikru pavyzdžiu.

Pareigos jausmas palikuonims mūsų laikais tebėra gyvas kaip ir visados. Tiktai savo paties palikuonių masiškumo vaizdinį pakeitė būsimos žmonijos kaip visumos vaizdinys. Daugumai iš mū-

[14] *Waley,* The Book of Songs, London, 1937, 173.

sų mirusiųjų kariaunos tėra vien tuščias prietaras. Tačiau susimąstyti apie dar negimusiųjų masės ateitį, linkėti jiems gero, dėti pamatus jų laimingesniam ir teisingesniam gyvenimui laikoma tauriu ir anaiptol netuščiu darbu. Nerimaujant dėl pasaulio ateities, rūpestis dar negimusiaisiais yra nepaprastai svarbus. Pasibaisėjimas galimu jų sužalojimu, mintis apie tai, kaip jie atrodytų, jei imtume kariauti šiuolaikiniais ginklais, galėtų ko gero labiau negu mūsų asmeniškos baimės dėl mūsų pačių prisidėti prie to, kad tokių karų arba išvis karų nebūtų.

Kai pasižiūri į neregimųjų masių, apie kurias kalbėjome, *likimą,* pamatai, jog kai kurios iš jų sparčiai nyksta, o kitų jau nebėra. Prie pastarųjų priklauso velniai: nepaisant to, kad anksčiau jų buvo devynios galybės, mums žinomu pavidalu jų niekur nebesutiksi. Bet pėdsakų liko. Tai, kad jie *nieko negali,* esama stulbinančių liudijimų iš klestėjimo laikų, kuriuos, pavyzdžiui, aprašo C. von Heisterbachas. Nuo to laiko velniai prarado žmogaus išvaizdą ir gerokai sumažėjo. Todėl smarkiai pasikeitę ir dar didesnėmis masėmis jie išniro XIX a. *bacilų* pavidalu. Dabar puolama nebe siela, o žmogaus kūnas. Šiam bacilos gali kelti didelį pavojų. Nedaug kas yra žiūrėjęs pro mikroskopą ir matęs jas savo akimis. Tačiau visi, kurie apie jas yra girdėję, žino jų esant visur ir stengiasi su jomis nesusidurti: ganėtinai abejotinos pastangos, turint galvoje, kad jų negalima matyti. O pavojingumą ir gebėjimą milžiniškais skaičiais susitelkti labai mažoje erdvėje jos yra perėmusios, be abejo, iš velnių.

Nematoma masė, kuri egzistavo visą laiką, bet nustatyta buvo tik išradus mikroskopą, yra *sperma.* Du šimtai milijonų šitų sėklinių gyvūnėlių vienu metu leidžiasi į kelionę. Tarp savęs visi yra lygūs ir jų tankis didžiulis. Visų tikslas bendras, ir visi, išskyrus vieną, pakeliui žūsta. Galima būtų prieštarauti, kad jie nėra žmonės ir kalbėti apie masę, kaip ją suprantame šiame kontekste, nederėtų. Tačiau tas prieštaravimas, jeigu jam pritartume, atmestų visa, kas išliks kaip palikuonys. Juose palikuonys glūdi, *jie yra* palikuonys. Tiesiog stulbina netikėta galimybė aptikti palikuonis čia,

tarp žmogiškų būtybių, visiškai kitu pavidalu: visus – *viename* mažyčiame, nematomame padarėlyje, o tų padarėlių – nesuskaičiuojama daugybė.

SKIRSTYMAS PAGAL PAGRINDINĮ AFEKTĄ

Masės, su kuriomis jau susipažinome, kupinos visokiausių afektų. Tačiau apie jų pobūdį dar beveik nieko nekalbėjome. Pirmiausia norėta mases suskirstyti pagal formalius požymius. Ar masė yra atvira ar uždara, lėta ar sparti, matoma ar nematoma, – visi tie dalykai mažai tepasako, ką masė jaučia, koks jos turinys.

Šį turinį sunku užčiuopti gryną. Jau žinome atvejų, kai masė išgyvena daugybę afektų, kurie sparčiai kinta. Žmonės gali valandų valandas sėdėti teatre ir kartu patirti įvairių įvairiausias emocijas. Koncerte išgyvenimai dar labiau atskirti nuo preteksto susiburti negu teatre; galėtume net sakyti, kad čia pasiekiamas išgyvenimų įvairovės maksimumas. Tačiau tie pretekstai susiburti yra dirbtiniai; jų gausa – tai išplėtotų ir kompleksiškų kultūrų rezultatas. Jų poveikis ne per didžiausias. Kraštutinybės naikina viena kitą. Apskritai tokių institucijų paskirtis – slopinti aistras, kurias žmonėms sunku vieniems įveikti.

Pagrindinių masės afektų formų reikėtų ieškoti senovėje. Jos atsirado neatmenamais laikais, taigi jų istorija – tokia pat sena kaip ir pati žmonija, o dvi formos – dar senesnės. Kiekvienai formai būdinga savita emocinė spalva, kiekvieną formą valdo viena vienintelė pagrindinė aistra. Kai tai išsiaiškinsime, bus neįmanoma jų supainioti.

Pagal afekto turinį skirsime penkias masių rūšis. Pačios seniausios iš jų yra persekiojančioji ir sprunkančioji masės. Jos aptinkamos ir tarp gyvūnų, ir tarp žmonių; tikėtina, kad žmonėse tų formų susidarymą nuolat palaikė pavyzdžiai iš gyvūnijos pasaulio. Draudžiančioji, apgręžiamoji ir šventinė masės yra būdingos tik žmonėms. Aptarti šias penkias pagrindines rūšis tiesiog būtina, nes jų išaiškinimas gali vesti prie itin reikšmingų išvadų.

PERSEKIOJANČIOSIOS MASĖS

Persekiojančioji masė atsiranda greitam tikslui siekti. Tas tikslas jai žinomas ir aiškiai apibrėžtas, visai arti, stačiai ranka pasiekiamas. Masė išsirengė žudyti, ir ji žino, kas turi būti auka. Su niekuo nepalyginamu atkaklumu ji leidžiasi to tikslo link: nėra jėgos, kuri galėtų nuo to sumanymo sulaikyti. Kad susidarytų persekiojančioji masė, užtenka paskelbti tikslą ir pranešti, kas turi mirti. Nusistatymas žudyti yra ypatinga būsena, pagal intensyvumą neturinti sau lygių. Kiekvienas nori dalyvauti, kiekvienas nori smogti. Kad galėtų smogti, visi stengiasi kuo arčiau prasibrauti prie aukos. Jei kas nors neįstengia pataikyti, tai bent geidžia matyti, kaip muša kiti. Atrodo, tarsi visos rankos priklauso vienam kūnui. Tačiau rankos, kurios *pataiko,* yra vertingesnės ir svarbesnės. Tikslas – siekio viršūnė, o ji – tai auka; bet tikslas yra ir didžiausio tankio taškas, kuris sutelkia visų veiksmus į viena. Tikslas ir tankis čia sutampa.

Svarbi priežastis, dėl ko persekiojančioji masė sparčiai auga, yra renginio nepavojingumas. Grėsmės nėra todėl, kad masės pranašumas milžiniškas. Auka jai negali nieko padaryti. Ji arba sprunka, arba stovi surištomis rankomis. Negalėdama gintis, ji tėra tik auka. Nėra abejonės, kad ji žus. Jos likimas nulemtas, už jos mirtį niekam nereikės atsakyti. Laisvasis žudymas atperka visus tuos žudymus, kurių teko atsisakyti, nes už juos būtų susilaukta griežtų bausmių. Nepavojingam, leistam, rekomenduotam ir kartu su kitais vykdomam žudymui žmonės paprastai negali atsispirti. Reikia pasakyti, kad mirties grėsmė, kuri tyko kiekvieno žmogaus ir dažnai esti nepastebima, nors beveik niekada sąmoningai ir nesuvokiama, gimdo polinkį ją *nukreipti* į kitus. Tą polinkį patenkina persekiojančiųjų masių susidarymas.

Tai yra toks nesunkus dalykas ir viskas vyksta taip greitai, kad norint suspėti, būtina nežiopsoti. Tokios masės susidarymo greitis, pakili nuotaika ir saugumas slepia tam tikrą kraupumo elementą. Visa tai panašu į susijaudinimą neregių, kurie akliausi pa-

sijaučia tada, kai staiga įsivaizduoja praregėję. Masė negailestinga aukai ir dalyvauja vykdant mirties bausmę, norėdama išsyk ir visam laikui išvaduoti iš mirties visus tuos, iš kurių ji pati susideda. Tačiau įvyksta visai priešingas dalykas. Po egzekucijos mirties grėsmę ji pajaučia kur kas labiau negu kada nors iki tol. Masė išyra ir išsilaksto, tarsi nuo ko nors bėgtų. Juo auka įžymesnė, juo didesnė masės baimė. Masė gali neišsisklaidyti tik tuo atveju, jei egzekucijos būtų vykdomos sparčiai viena po kitos.

Persekiojančiosios masės istorijos šaknys labai gilios: jos siekia tuos seniausius laikus, kai žmonės susiburdavo į judrias grupes – medžioklės gaujas. Apie jas, paprastai nedideles ir šiaip daug kuo besiskiriančias nuo masių, vėliau kalbėsime išsamiau. Čia aptarsime tik kai kurias bendras situacijas, duodančias pretekstą susidaryti persekiojančiosioms masėms.

Iš mirties rūšių, kuriomis gentis ar tauta bausdavo individą, galima išskirti dvi pagrindines; pirmoji – *išstūmimas*. Žmogus yra išmetamas iš bendruomenės, ir tada jis lieka bejėgis, pasmerktas arba pakliūti laukiniams žvėrims į nagus, arba mirti badu. Tie, kuriems jis anksčiau priklausė, dabar nebeturi su juo nieko bendra; jiems draudžiama suteikti jam pastogę ir duoti maisto. Bet koks bendravimas su išstumtuoju laikomas susitepimu ir užtraukia bausmę. Visiška vienatvė yra griežčiausia bausmė; atskyrimas nuo bendruomenės – tai kančia, kurią primityviomis gyvenimo sąlygomis galėdavo ištverti tik vienas kitas. Tokio izoliavimo atmaina – išdavimas priešams. Jei yra baudžiamas vyras ir viskas vyksta ne mūšio lauke, toks išdavimas laikomas ypač žiauriu ir žeminančiu – tai tarsi dviguba mirtis.

Antroji forma – *kolektyvinis žudymas*. Pasmerktasis išvedamas į lauką ir užmėtomas akmenimis. Kiekvienas meta po akmenį, ir kaltasis žūva nuo jų krušos. Niekas nėra įpareigotas būti budeliu, žudo visa bendruomenė. Akmenys čia atstoja bendruomenę, jie yra jos sprendimo ženklas ir to sprendimo vykdymas. Net kai užmėtymas akmenimis nebepraktikuojamas, polinkis kolektyviai žudyti išlieka. Toks yra *sudeginimas ant laužo:* ugnis čia pakeičia ma-

sę, kuri nuteistajam geidžia mirties. Iš visų pusių liepsna puola auką, galima sakyti, – ji sugriebia ją ir nužudo. Religijose, pripažįstančiose pragarą, prisideda dar ir antras dalykas: su kolektyviniu nužudymu – ugnis čia yra masės simbolis – siejama išstūmimo idėja, – išstūmimo į pragarą, išdavimo pragare gyvenantiems priešams. Pragaro liepsnos prasiveržia į žemės paviršių ir suryja pragarui skirtą eretiką. Aukos subadymas strėlėmis, nuteistojo sušaudymas, kurį įvykdo specialus kareivių būrys, yra atvejai, kai bendruomenė perduoda savo įgaliojimus grupei vykdytojų. Žmogaus įmetimas į skruzdėlyną, žinomas iš šaltinių apie Afriką ir kai kuriuos kitus kraštus, yra ne kas kita, kaip nemalonaus darbo perleidimas skruzdėlėms, kurios čia įkūnija masę.

Visos viešo bausmės vykdymo formos susijusios su senojo kolektyvinio žudymo praktika. Tikrasis budelis – tai aplink ešafotą susispietusi masė. Ji pritaria reginiui; žmonės entuziastingai suplaukia iš toli, kad viską pamatytų nuo pradžios iki pabaigos. Masė pageidauja spektaklio ir nemėgsta paleisti aukos iš rankų. Kristaus nuteisimas myriop tiksliai atskleidžia dalyko esmę. Juk šūksniai: „Ant kryžiaus jį!“ – sklinda iš minios. Ši yra aktyvioji pusė; kitais laikais viską būtų sutvarkiusi pati ir Kristų užmėčiusi akmenimis. Teismas, kuris paprastai vyksta dalyvaujant mažai grupei žmonių, atstovauja didžiajai masei, paskui susirenkančiai į egzekuciją. Mirties nuosprendis, skelbiamas teisingumo vardu ir skambantis abstrakčiai bei netikroviškai, realybe virsta tada, kai įvykdomas minios akivaizdoje. Juk dėl jos iš tikrųjų ir vykdomas teisingumas, ir kai kalbama apie teisės viešumą, turima galvoje masė.

Viduramžiais mirties bausmes vykdydavo labai pompastiškai, ir jos trukdavo kuo ilgiau. Pasitaikydavo, kad pasmerktasis kreipdavosi į žiūrovus su pamokomomis kalbomis. Tuo jis rodydavo susirūpinimą žiūrovų likimu: šie neturį elgtis kaip jis. Tai pavyzdys, kur panašus gyvenimas gali atvesti. Žiūrovai jausdavosi tokio dėmesio pamaloninti. Drauge su žiūrovais pasmerkdamas savo ankstesnį gyvenimą ir jo išsižadėdamas, nuteistasis išgyven-

davo paskutinį malonumą – dar kartą pastovėti kartu su visais kaip *lygus*, toks pat geras kaip ir šie. Piktadarių arba netikėlių atgaila mirties akivaizdoje – o dėl jos taip nerdavosi iš kailio dvasininkai – šalia skelbiamo noro gelbėti sielą turėjo dar ir kitą prasmę: persekiojančiajai masei atgaila turėjo žadinti būsimos šventinės masės nuojautą. Kiekvienas turi jausti pasitenkinimą savo teisingomis pažiūromis ir tikėti atlygiu, kuris laukia anapus.

Revoliucijų laikais mirties bausmių vykdymai spartėjo. Paryžiaus budelis Samsonas gyrėsi, kad jo padėjėjai nesugaišta ilgiau negu „vieną minutę žmogui". Karštligiškas masės nuotaikų kaitaliojimasis tokiais laikais aiškintinas didžiule viena po kitos vykdomų mirties bausmių sparta. Masei svarbu, kad budelis parodytų nužudytojo galvą. Tai, ir vien tik tai, yra iškrovos akimirka. Visai nesvarbu, kam galva priklausė, dabar ji yra *pažeminta:* tą trumpą akimirką, kai nukirsta galva taip spokso į masę, ji yra galva kaip ir visos kitos. Ji galėjo būti ir ant karaliaus pečių – žaibišku pažeminimu, visų akivaizdoje, ji buvo sulyginta su kitomis galvomis. Masė, kuri čia irgi susideda iš spoksančių galvų, patiria lygybės jausmą tą akimirką, kai ir nukirstoji galva ima spoksoti į ją. Juo aukštesnio rango buvo nužudytasis, juo didesnis atstumas skyrė jį nuo masės, tuo didesnis masės iškrovos jaudulys. Jei tai buvo karalius arba panašios kategorijos valdovas, dar prisideda apgręžties pasitenkinimas. Teisė vykdyti kruviną justiciją, taip ilgai jam priklausiusią, dabar pritaikyta jam pačiam. Tie, kuriuos žudyti anksčiau įsakinėjo jis, dabar nugalabijo jį patį. Apgręžties reikšmės neįmanoma pervertinti: yra net masės forma, susidaranti vien apgręžties principu.

Nukirstōs galvōs, laikomos minios akivaizdoje, veiksmingumas anaiptol nesibaigia iškrova. Kadangi žiūrovai, panaudoję siaubingą smurtą, dabar tą galvą pripažįsta kaip vieną iš savųjų, kitaip sakant, kadangi toji galva dabar atsiduria tarp jų pačių, nebėra už juos viršesnė, ir kadangi ji tokiu būdu visus sulygina, kiekvienas minios dalyvis regi joje save patį. Nukirsta galva – tai *grasinimas*. Visi taip godžiai stebeilija į negyvas akis, kad nebeįstengia iš to

reginio išsivaduoti. Dėl tos priežasties, kad nukirstoji galva priklauso masei, jos mirtis pažeidė ir pačią masę: paslaptingai sunegalavusi ir išsigandusi masė ima irti. Išsiskirstydama ji tam tikru būdu nuo tos galvos bėga.

Persekiojančioji masė, gavusi savo auką, ȳra itin greitai. Tai puikiai žino valdovai, kurių valdžiai gresia pavojus. Jie numeta masei auką, tikėdamiesi sustabdyti jos augimą. Daug politinių mirties bausmių buvo įvykdyta vien tik tuo tikslu. Antra vertus, radikalių partijų vadovai dažnai visai nesuvokia, kad pasiekę savo tikslą, t. y. viešai įvykdę mirties bausmę pavojingam priešui, padaro didesnę žalą sau patiems negu priešininkų partijai. Gali atsitikti, kad įvykdžius tokį nuosprendį jos šalininkai išsiskirstys, o partija ilgai arba visai nebeatsigaus. Kitas tokio pokyčio priežastis aiškinsime paskui, kai kalbėsime apie gaujas ir ypač apie raudotojų gaujas.

Šlykštėjimasis kolektyviniais žudymais yra visai nesenas reiškinys. Nederėtų jo pervertinti. Ir šiais laikais kiekvienas dalyvauja viešuosiuose mirties bausmių vykdymuose – per *laikraščius*. Tiktai dabar, kaip ir apskritai gyvenime, yra nepalyginamai patogiau. Sėdi ramiausiai namie ir iš šimto visokių aprašomų smulkmenų gali atidžiai paskaityti apie tas, kurios atrodo ypač jaudinančios. Pritarimą išreiški tik viskam pasibaigus, ir nė menkiausias bendros kaltės debesėlis netemdo pasitenkinimo jausmo. Už nieką neatsakai: nei už nuosprendį, nei už liudytoją, nei už jo parodymus, galiausiai nei už laikraštį, kuris išspausdino pranešimą. Tačiau apie viską žinai kur kas daugiau negu ankstesniais laikais, kai reikėdavo valandų valandas keliauti ir ne ką tebuvo galima pamatyti. Laikraščius skaitančioje publikoje išliko gyva šiek tiek švelnesnė, bet dėl atstumo nuo įvykių dar mažiau atsakomybės teturinti persekiojančioji masė: taip ir knieti pasakyti – šlykščiausia ir kartu pastoviausia jos forma. Kadangi masei net rinktis nebereikia, tai nebereikia ir iširti; įspūdžių kaita pasirūpinama kasdien leidžiant vis naujus laikraščius.

SPRUNKANČIOSIOS MASĖS

Sprunkančioji masė susidaro iškilus kokiai nors *grėsmei*. Jos požymis tas, kad visi sprunka, kiekvienas neša kudašių. Gresiantis pavojus visiems yra tas pats. Jis būna sutelktas vienoje vietoje ir niekam nedaro išimties. Grėsmė gali būti iškilusi, pavyzdžiui, visam miestui, visiems vieno tikėjimo šalininkams arba visiems tiems, kurie kalba kokia nors kalba.

Sprunka visi kartu, nes taip geriau. Visus yra apėmęs vienodas susijaudinimas: vienų energija didina kitų, žmonės stumia vienas kitą ta pačia kryptimi. Kol visi kartu, pavojus suvokiamas kaip *pasidalytas* su visais. Esama seno įsitikinimo, kad pavojus ištiks vienoje vietoje. Kol priešas čiumpa vieną, kiti gali pabėgti. Sprunkančiųjų flangai – atviri, bet kadangi jie labai ištęsti, sunku įsivaizduoti, kad pavojus kils išsyk visiems. Niekas iš didžiulės daugybės sprunkančiųjų nemano, kad auka taps *jis*. Kadangi bėgimas reiškia visų gelbėjimąsi, kiekvienas yra visiškai įsitikinęs ta galimybe.

Stebint masinį bėgimą, labiausiai į akis krinta krypties aiškumas. Kitaip sakant, masė virsta viena kryptimi – tolyn nuo pavojaus. Kadangi dabar svarbiausias tikslas – gelbėtis, judėti ta kryptimi ir niekur kitur, tai atstumai, kurie anksčiau žmones skyrė, nebeturi reikšmės. Visiškai skirtingos ir prieštaringos būtybės, niekada anksčiau viena kitos nepažinojusios, gali staiga atsidurti greta. Tiesa, sprunkant išnyksta ne skirtumai tarp žmonių, o atstumai tarp jų. Iš visų masės formų sprunkančioji masė yra pati įvairiausia. Vaizdo nevienalytiškumą lemia ne tik tai, kad skuodžia absoliučiai visi, – jį įvairina dar ir labai skirtingi greičiai, kuriais žmonės geba bėgti. Tarp jų yra jaunų ir senų, stiprių ir silpnų, su didesniais ir mažesniais nešuliais. Vaizdo margumas pašalinį stebėtoją gali klaidinti: tas vaizdas yra atsitiktinis ir, jei spręsime pagal krypties dominantę, visai nereikšmingas.

Bėgimo energija didėja, kol sprunkantieji vienas kitą pripažįsta: galima bėgančiuosius akinti, bet nevalia jų stumti į šalį. Tačiau

tą akimirką, kai kiekvienas ima galvoti tik apie save, o aplinkinius laikyti vien kliūtimi, iš karto pasikeičia masinio bėgimo pobūdis, virsdamas savo priešingybe – *panika,* visų kova su visais, kurie painiojasi po kojomis. Dažniausiai toks virsmas įvyksta tais atvejais, kai kelis kartus turi keistis bėgimo kryptis. Užtenka sprunkančiai masei pastoti kelią, ir ji suka kita linkme. Jei kelias užkertamas kelis kartus, ji netrukus nebežino, kur link sukti. Kai kryptis pametama, pasikeičia ir masės tankis. Pavojus, iki tol vienijęs ir spartinęs bėgimą, dabar *kiekvieną* padaro kito priešu, ir kiekvienas mėgina gelbėtis kaip išmano.

Masinis bėgimas, ne taip kaip panika, energiją semiasi iš to, kad visi bėga kartu. Kol masė nepasiduoda skaidoma, kol ji išlaiko monolitiškumą, kol veržiasi ištisiniu srautu, tol ir baimė, kuri ją varo, lieka pakenčiama. Masiniam bėgimui, vos tik jis prasideda, būdingas savotiškas pakilus jausmas – bendro judėjimo entuziazmas. Visiems gresia vienodas pavojus, ir nors kiekvienas dumia arba joja kiek kojos neša, kad tik greičiau atsidurtų saugioje vietoje, vis tiek žino turįs visumoje savo vietą, kurią pats pripažįsta, kurios laikosi bendrame jaudulyje.

Būna, kad ilgo, dienas ir savaites trunkančio bėgimo metu kai kas atsilieka: vieniems išseko jėgos, kitus pasiekė priešo ranka. Likimas išskyrė juos iš visumos. Tas, kuriam taip įvyko, yra pavojaus auka. Kad ir koks svarbus jis buvo kaip bendro bėgimo dalyvis, kritęs visiems pasidarė svarbesnis. Matydami jį, pavargusieji įgyja naujų jėgų. Jis buvo silpnesnis, ir likimas jį pasirinko. Ta vienatvė, kurioje jis dabar lieka, ta trumpa akimirka, kada visi dar jį regi, didina sutelktumo vertę. Kritusiojo reikšmė yra be galo didelė sprunkančiosios masės tankiui.

Tikslo pasiekimas yra natūrali bėgimo pabaiga. Pavojui praėjus, ši masė išyra. Tačiau pavojus gali būti pašalintas ir pačiose jo ištakose. Tarkime, paskelbiamos paliaubos, ir miestui, iš kurio buvo sprunkama, pavojus nebegresia. Grįžtama pavieniui ten, iš kur bėgta kartu; ir visi vėl, kaip anksčiau, išsiskirsto. Yra dar trečia

galimybė: ją galima pavadinti bėgimo išsekimu smėlyje. Tikslas yra pernelyg toli, aplinka – priešiška, žmonės badauja ir silpsta. Ne vienetai, o šimtai ir tūkstančiai krenta kelyje. Šitas fizinis irimas prasideda palengva, bet pradinė judėjimo paskata išlieka itin ilgai. Žmonės slenka į priekį net ir tada, kai išsigelbėti nebėra jokios vilties. Iš visų masės formų patvariausia yra sprunkančioji masė: išlikusieji būna kartu iki paskutinio atodūsio.

Masinio bėgimo pavyzdžių tikrai netrūksta. Mūsų laikais jų vėl smarkiai padaugėjo. Iki Antrojo pasaulinio karo įvykių ryškiausiu tokio sprukimo pavyzdžiu kiekvienas pirmiausiai būtų minėjęs Napoleono *Grande Armée* likimą traukiantis iš Rusijos. Tai įstabus atvejis: armija, susidedanti iš tokios daugybės įvairiakalbių, iš įvairių kraštų kilusių žmonių, siaubinga žiema, milžiniškas nuotolis, kurį dauguma karių turėjo nužingsniuoti pėsčiomis, paskui atsitraukimas, virtęs masiniu bėgimu, yra žinomas iki smulkmenų. Masinį sprukimą iš *pasaulinio miesto* žmonija tikriausiai pirmą kartą išvydo tada, kai 1940 m. vokiečiai ėmė artėti prie Paryžiaus. Garsusis „egzodas" truko neilgai, nes greitai prasidėjo paliaubos. Tačiau bėgimo intensyvumas ir mastas buvo tokie milžiniški, kad prancūzams jis tapo svarbiausiu šio karo įvykiu.

Nebūtina čia vardyti daug pavyzdžių iš naujausių laikų istorijos. Juos visi dar puikiausiai prisimena. Tačiau verta pabrėžti, kad masiniai bėgimai žmonėms buvo žinomi net ir tada, kai jie gyveno dar visai mažomis grupėmis. Jų vaizduotę tokie bėgimai ėmė veikti daug anksčiau, negu dėl gyventojų skaičiaus didėjimo jie darėsi masiniai. Prisiminkime aną eskimų šamano versiją:

„Dangaus erdvė pilna nuogų būtybių, kurios skraido ore. Žmonės – nuogi vyrai, nuogos moterys – skraido keldami vėją ir pūgą. Ar girdite, kaip švilpia? Ūžauja lyg plasnojantys didžiulių paukščių sparnai aukštai ore. Tai nuogų žmonių baimė, tai nuogų žmonių bėgimas!"

DRAUDŽIANČIOSIOS MASĖS

Ypatingos rūšies masė susidaro dėl *draudimo:* daug žmonių *nebenori* kartu daryti to, ką iki tol darė pavieniui. Draudimas būna staigus, žmonės jį patys nusistato. Tai gali būti senas, jau pamirštas draudimas arba toks, kuris protarpiais atnaujinamas. Bet gali būti ir visai naujas. Šiaip ar taip, jis ima veikti nepaprastai stipriai. Jis prilygsta besąlygiškam įsakymui, tačiau jo pagrindinis bruožas – neigiamas pobūdis. Draudimas niekuomet neateina iš pašalies, nors taip galėtų ir atrodyti. Visada jis atsiranda dėl to, kad patiems dalyviams jo reikia. Kai tik draudimas ištartas, pradeda formuotis masė. Visi nustoja darę, ko iš jų tikisi išorinis pasaulis. To, ką jie iki tol veikė be jokio triukšmo – tarsi tai būtų savaime suprantama ir nesunku, staiga nebedaro, nors pjauk. Pagal atsisakymo ryžtingumą nustatomas masės sutelktumas. Neigiamasis draudimo pobūdis apibūdina šią masę nuo pat jos atsiradimo akimirkos ir išlieka esminiu bruožu tol, kol masė gyvuoja. Ją būtų galima vadinti ir neigiamąja mase. Jos esmė – priešinimasis, o draudimas – tai riba ir užtvara; niekam nevalia tos ribos peržengti, niekas neturi pro ją prasiveržti. Visi seka visus, norėdami įsitikinti, ar kiekvienas tebėra užtvaros dalis. Kas pasidavė ir draudimą pažeidžia, kitų yra pasmerkiamas.

Ryškiausias neigiamosios, arba draudžiančiosios, masės pavyzdys mūsų laikais – *streikas.* Darbininkai yra įpratę savo darbą atlikti reguliariai – nustatytu laiku. Tai labai skirtinga veikla: vienas daro viena, kitas – visai ką kita. Tačiau visi vienu ir tuo pačiu laiku darbą pradeda, vienu ir tuo pačiu laiku palieka darbo vietą. Šiuo atžvilgiu visi yra lygūs. Daugelis dirba rankų darbą. Jie panašūs dar vienu aspektu – už darbą gauna atlyginimą. O šis priklauso nuo to, ką kiekvienas veikia. Tad jų lygybė ne tokia jau didelė. Jos vienos nepakanka masei susidaryti. Bet kai kyla streikas, darbininkai neišvengiamai pasidaro lygūs – atsisakydami toliau dirbti. Šis atsisakymas paliečia visą žmogų. Draudimas dirbti sukuria ūmų, priešišką nusiteikimą.

Darbo nutraukimas – svarbi akimirka, apdainuota ir vienoje darbininkų dainoje. Kai prasideda streikas, daug kas teikia palengvėjimo jausmą. Tariama lygybė, kurią jiems nuolat kalė į galvą, bet kuri nesiekė toliau, kaip vien tai, kad reikalingos jų darbo rankos, staiga virsta tikra. Kol darbininkai dirbo, kol reikėdavo atlikti įvairiausius veiksmus – viskas buvo nurodyta. O kai darbas nutraukiamas, visi daro tą patį. Atrodo, jog akimirksniu visi nuleidžia rankas, tarsi iš visų jėgų reikėtų stengtis jų *nebepakelti*, nesvarbu, kokie išalkę būtų jie patys ir jų šeimų nariai. Darbo nutraukimas darbininkus sulygina. Tos akimirkos poveikio akivaizdoje konkretūs reikalavimai nublanksta. Streiko tikslas gali būti didesnis atlyginimas, aiškus daiktas, ir šiuo atžvilgiu visi yra lygūs. Tačiau vien to tikslo masei susidaryti irgi neužtektų.

Nusileidžiančios rankos užkrečia kitas rankas. *Ne*darymas persiduoda visai visuomenei. Streikas, kuris plinta skatinamas „simpatijų", ima kliudyti dirbti įprastinį darbą ir kitiems, visai nemaniusiems streikuoti. Streiko prasmė yra ta, kad niekas nieko neturi daryti, kol darbininkai nieko nedaro, ir juo geriau tai pavyksta, juo didesnė galimybė streiką laimėti.

Kol streikas tęsiasi, svarbu, kad kiekvienas vykdytų draudimo priesaką. Spontaniškai iš masės susikuria organizacija. Ji atlieka valstybės funkciją, valstybės, kuri atsiranda aiškiai suvokdama savo trumpalaikiškumą ir kurioje galioja tik keli įstatymai, tačiau jų laikomasi kuo griežčiausiai. Sargyba saugo prieigas, kur prasidėjo akcija: pati darbo vieta virsta draudžiama zona. Interdiktas, kuris tai vietai dabar galioja, panaikina jos kasdieniškumą, suteikdamas ypatingo didingumo. Dėl tos vietos prisiimta atsakomybė pasidaro bendra. Toji vieta saugoma kaip bendras turtas, ji įgyja didesnę prasmę. Patalpų tuštumas ir ramybė įgauna tam tikro sakralumo. Kiekvienas, kuris mėgina čia prisiartinti, tikrinamas kaip nusistatęs streiko atžvilgiu. Kas ateina nusiteikęs kasdieniškai, kas nori dirbti, tas laikomas priešu arba išdaviku.

Organizacija rūpinasi, kad būtų teisingai paskirstytas maistas arba pinigai. Išteklių turi užtekti kuo ilgiau. Svarbu, kad kiekvie-

nas gautų vienodai mažai. Stipresniam neateis į galvą mintis, jog jam galėtų priklausyti daugiau; net ir godžiausias mielai tenkinasi minimumu. Kadangi paprastai turima labai nedaug ir viskas tvarkoma skaidriai, t. y. viešai, tai išteklių skirstymo pobūdis didina masės pasididžiavimą visų lygybe. Tokią organizaciją gaubia tam tikra nepaprasta rimtis ir orumas. Sunku nesižavėti didžiuliu tokios spontaniškai iš masės gelmių atsiradusios struktūros atsakomybės jausmu ir orumu, kai įprasta manyti, jog masė esanti laukinė ir tik trokšta naikinti. Draudžiančiąją masę nagrinėti būtina jau vien todėl, kad jai būdingi visai kiti, tiesiog priešingi bruožai. Kol ji lieka ištikima savo esmei, tol pasisako prieš bet kokius naikinimus.

Tiesa, nėra lengva išlaikyti ją tokios būsenos. Jei reikalai klostosi nekaip ir nepritekliai darosi sunkiai pakeliami, ir ypač jei masė jaučiasi puolama ir varoma į kampą, neigiančioji masė linkusi virsti teigiama ir pasidaryti aktyvi. Streikininkams, kurie taip staigiai atėmė savo rankoms galimybę dirbti įprastinį darbą, po tam tikro laiko gali pasidaryti ypač sunku sulaikyti jas nuo veiklos. Pajutę, kad vienybei kyla pavojus, jie panorės naikinti, ir pirmiausia savo pačių įprastinio darbo vietoje. Kaip tik dabar ir prasideda pats svarbiausias organizacijos uždavinys: apginti draudžiančiosios masės gerą vardą ir sukliudyti bet kokią pavienę teigiamą akciją. Ji taip pat privalo nustatyti, kada ateis laikas panaikinti draudimą, dėl kurio masė atsirado. Jeigu jos įžvalga atitinka masės lūkesčius, atšaukdama draudimą, ji nusprendžia paleisti ir save.

APGRĘŽIAMOSIOS MASĖS

„Mielas brangusis bičiuli, vilkai visuomet ėdė avis, ar šį kartą avys ims ėsti vilkus?“[15] Tai sakinys iš laiško, kurį madam Žiuljen (Jullien) rašė sūnui Prancūzijos revoliucijos laikais. Tame labai

[15] Madam Jullien 1791 m. rugpjūčio 2 d. laiškas sūnui: *Landauer,* Briefe aus der Französischen Revolution, I, 339.

glaustai suformuluotame sakinyje išsakyta apgręžimo esmė. Vilkų mažuma sunaikino daugybę avių. Dabar atėjo metas, kad avys, kurios sudaro daugumą, atsigręžtų prieš vilkų mažumą. Yra žinoma, kad avys mėsos neėda. Tačiau kaip tik dėl tariamo beprasmiškumo ši mintis yra reikšminga. Revoliucijos – tai tikrieji apgręžties laikai. Tie, kurie iki tol buvo bejėgiai, staiga parodo dantis. Jų skaitlingumas turi kompensuoti grobuoniškos patirties stoką.

Apgręžtis galima skirtingų socialinių sluoksnių visuomenėje. Kol atsiranda apgręžimo reikmė, turi būti tam tikrą laiką egzistavęs klasių atsiribojimas, kai viena klasė turi daugiau teisių už kitą. Aukštesnioji grupė turėjo teisę įsakinėti žemesniajai, ir nesvarbu, ar į kraštą atėjo užkariautojai, pavergę vietinius gyventojus, ar socialiniai sluoksniai yra visuomenės raidos proceso padarinys.

Kiekvienas įsakymas sieloje to, kuris priverstas jį vykdyti, palieka aštrų *dyglį*. Apie šių dyglių neišdildomo poveikio prigimtį išsamiau dar kalbėsime kitoje vietoje. Žmonės, kuriems daug įsakinėjama ir kurių širdyje susikaupia aibės tokių dyglių, jaučia neapsakomą norą jų atsikratyti. Tai galima padaryti dvejopai. Jie gali įsakymus, gautus iš vyresniųjų, perduoti kitiems; tam reikalingi valdiniai, pasirengę tuos įsakymus vykdyti. Tačiau jie gali visa, ką ilgai iš vyresnybės yra kentę ir sukaupę širdyje, grąžinti atgal. Pavieniam žmogui, silpnam ir bejėgiam, tokia laiminga proga nusišypsos labai retai. Bet jei susiburs masė, gali pasisekti tai, kas vienam žmogui neįmanoma. Atsiranda galimybė stoti prieš tuos, kurie iki tol jiems įsakinėjo. Revoliucinę situaciją galima laikyti tokios apgręžties būsena. O masė, kurios iškrovą iš esmės sudaro kolektyvinis vadavimasis iš įsakymų dyglių, vadintina *apgręžiamąja mase.*

Prancūzijos revoliucijos pradžia laikomas Bastilijos šturmas. Iš tikrųjų revoliucija prasidėjo anksčiau – susidorojimu su kiškiais. 1789 m. gegužės mėnesį Versalyje susirinko Generaliniai luomai. Jie svarstė feodalinių teisių panaikinimo klausimus, tarp jų ir aristokratų medžioklės teisę. Birželio dešimtą, prieš mėnesį iki Basti-

lijos šturmo, Kamilis Demulenas (Camille Desmuolins), dalyvavęs svarstymuose kaip deputatas, laiške tėvui rašė: „Bretonai laikinai pakeitė kai kurias savo pretenzijų sąrašo nuostatas. Jie medžioja balandžius ir žvėris. Pusšimtis jaunikaičių čia pat apylinkėse surengė neregėtą kiškių ir triušių naikinimą. O Sen Žermeno lygumoje tiesiog girininkų akivaizdoje jie nugalabijo maždaug keturis ar penkis tūkstančius žvėrių"[16]. Avys, pirm drįsdamos kėsintis į vilkus, puola kiškius. Neprasidėjus apgręžčiai, nukreiptai prieš vyresnybę, galabijami patys menkiausi – niekuo dėti žvėrys.

Tačiau pagrindinis įvykis yra Bastilijos šturmas. Apsiginkluoja visas miestas. Sukylama prieš karaliaus teisėtvarką. Ją įkūnija puolamasis pastatas. Išlaisvinami kaliniai, nes tada gali prisidėti prie masės. Gubernatorius, atsakingas už Bastilijos gynybą, ir jo padėjėjai nubaudžiami mirties bausme. Bet ant žibintų pakariami ir plėšikai. Bastilija sulyginama su žeme, išnešiojama po akmenį. Teisėtvarka su savo dviem pagrindiniais aspektais – galėjimu bausti mirtimi ir suteikti malonę – pereina į liaudies rankas. Apgręžtis, bent šią akimirką, įvyko.

Tokios rūšies masės susidaro įvairiausiomis aplinkybėmis. Tai gali būti vergų sukilimai prieš savo šeimininkus, kareivių – prieš karininkus, juodaodžių – prieš baltuosius, gyvenančius tarp jų. Visuomet vieni ilgą laiką yra vykdę kitų įsakymus. Visuomet sukilusieji stengiasi atsikratyti širdyje susikaupusių dyglių ir visuomet užtrunka, kol jie įstengia imtis veiksmų.

Daugelis dalykų, kurie pastebimi revoliucijų išorėje, paviršiuje, vyksta pagal *persekiojančiųjų masių* veikimo principą. Gaudomi pavieniai žmonės; jei sučiumpami, masė kolektyviai juos žudo – nuteisdama arba ir be jokio teismo. Tačiau tai nereiškia, kad revoliucija ir *susidaro*. Persekiojančiosios masės, kurios palyginti greitai išyra, revoliucijų niekada ir neketino daryti. Per revoliucijas prasidėjusi apgręžtis nuolat plečiasi. *Kiekvienas* stengiasi patirti būseną, kurioje galėtų atsikratyti savo dyglių, o kiekvienas jų turi per akis. Apgręžiamoji masė – tai procesas, apimantis visą visuo-

[16] *Londauer,* op. cit., I, 144.

menę; ir net jeigu jis jau iš pat pradžių būna sėkmingas, vis tiek baigiasi labai palengva ir sunkiai. Persekiojančioji masė, kuri yra paviršiaus reiškinys, plėtojasi sparčiai, o revoliucija rutuliojasi iš lėto, trūkčiodama, nes apgręžimas vyksta visuomenės gelmėse.

Tačiau jis gali būti dar lėtesnis: jis gali būti pažadėtas aname pasaulyje. „Paskutinieji bus pirmieji." Tarp šios ir anos būsenos įsiterpia mirtis. Aname pasaulyje bus vėl gyvenama. Ir tas, kuris čia buvo neturtingiausias ir nedarė nieko bloga, tenai bus vertingiausias: jis užims kitą, geresnę padėtį. Tikintiesiems pažadamas išvadavimas iš dyglių, bet nieko tikslesnio nepasakoma apie to išvadavimo aplinkybes: nors visi aname pasaulyje bus kartu, nieko konkretaus neaiškinama apie masę kaip apgręžties *substratą*.

Tokio tipo pažado esmę sudaro prisikėlimo idėja. Evangelijose pasakojama apie tai, kaip Kristus prikeldavo iš numirusių šiame pasaulyje. Pagarsėjusių *revivalistų*[17] pamokslininkai anglosaksų kraštuose mirties ir prisikėlimo efektą pasiekdavo visokiausiais būdais. Pavyzdžiui, susirinkusiems nusidėjėliams imdavo grasinti siaubingiausiomis pragaro bausmėmis[18], ir šiuos iš baimės apimdavo sunkiai nusakoma būsena. Jie išvysdavo plačiai atsivėrusią ugnies ir sieros jūrą ir Visagalio ranką, pasirengusią juos stumti į baisiosios jūros bedugnę. Grasinimų veiksmingumą didino, kaip pasakoja vienas iš pamokslininkų, ir tai, kad pamokslininkas šlykščiai iškreipdavo veidą, o balsą padarydavo kaip griaustinio. Klausytis tokių pamokslų žmonės suplaukdavo iš aplinkinių vietovių keturiasdešimties, penkiasdešimties ir net šimto mylių spinduliu. Šeimos atvykdavo dengtais vežimais, apsirūpinusios patalyne ir maistu daugeliui dienų. Apie 1800 metus dalyje Kentukio valstijos dėl tokių susirinkimų buvo susiklosčiusi nenormali situacija. Susirinkimai vykdavo po atviru dangumi, nes visose to meto Jungtinėse Valstijose nebūtų atsiradę pastato, galinčio sutalpinti tokias

[17] Išsamių aprašymų apie prikėlėjus, arba revivalistus, ypač Amerikoje, pateikta knygoje: *Davenport*, Primitive Traits in Religious Revivals, New York, 1905. Vienas iš tokių garsiausių pamokslininkų savo veiklą aprašė biografijoje: *Peter Cartwright*, The Bachwoods Preacher. An Autobiography, London, 1858.

[18] *Davenport*, op. cit., 67.

milžiniškas mases. 1801 m. rugpjūčio mėnesį Kein Ridže (Cane Ridge) buvo susirinkę per dvidešimt tūkstančių žmonių[19]. Net po šimto metų Kentukyje vis dar prisimindavo šį įvykį.

Pamokslininkai tol gąsdindavo klausytojus, kol šie virsdavo iš kojų ir gulėdavo kaip negyvi. O gąsdinama buvo paties Dievo įsakymais. Persigandę žmonės imdavo bėgti ir mėgindavo gelbėtis apsimesdami negyvi. „Išversti iš koto" buvo sąmoningas ir net deklaruojamas pamokslininko siekis. Viskas vykdavo tarsi mūšio lauke: iš kairės ir dešinės ant žemės krisdavo žmonių eilės. Palyginimą su mūšio lauku sugalvojo patys pamokslininkai. Jiems atrodė, kad moraliniam atsivertimui, kurį norėjo įteigti, toks nežmoniškas gąsdinimas yra būtinas. Pamokslo sėkmė buvo nustatoma „kritusiųjų" skaičiumi. Vienas liudytojas, vedęs tikslią apskaitą, praneša, kad per tuos daugiadienius susirinkimus buvo iškritę trys tūkstančiai žmonių, bemaž šeštadalis visų dalyvių. Juos nešė į susirinkimų salę ir guldė vieną šalia kito. Nebuvo atvejo, kad bent pusė tos patalpos nebūtų nuguldyta žmonėmis. Daugelis, negalėdami pratarti žodžio ir pajudėti, išgulėdavo po kelias valandas. Kai kada vienai kitai akimirkai atgaudavo sąmonę ir giliu atodūsiu, veriančiu klyksmu ar aistringa malda prašydami pasigailėti parodydavo, kad yra gyvi. Kai kurie daužė kulnimis grindis. Kiti mirtinai kankindamiesi šaukė ir blaškėsi, lyg iš vandens ištrauktos žuvys. Dar kiti ištisas valandas raitydavosi ant žemės. Būdavo ir tokių, kurie staiga pakilę ir šokdami kaip laukiniai per kalbėtojų pultus ir suolus, garsiai rėkdami: „Mes žuvę! Mes žuvę!" – nerdavo į mišką.

Kai „kritusieji" atgaudavo sąmonę, jie jau būdavo kiti žmonės. Atsikėlę šaukdavo: „Mes išgelbėti!" Jie jautėsi „naujai užgimę" ir dabar galėdavo pradėti naują ir tyrą gyvenimą. Su senuoju nuodėmingu gyvenimu jie būdavo jau atsisveikinę. Tačiau atsivertimas atrodydavo įtikimas tik tuo atveju, jei pirm jo įvykdavo kažkas panašaus į mirtį.

[19] *Davenport*, op. cit., 73–77.

Būdavo ir ne tokių kraštutinių, bet tokį pat poveikį darančių atvejų. Sakysim, visas susirinkimas ima žliumbti. Arba daugeliui prasideda nevalingi traukuliai. Kai kurie, paprastai grupėmis po keturis penkis žmones, ima loti šunimis. Po kelerių metų, kai susijaudinimas ėmė reikštis santūresnėmis formomis, iš pradžių pavieniai žmonės, o paskui ištisi būriai prapliupdavo „šventu juoku"[20].

Visa tai vykdavo masėje. Didesnio jos jaudulio ir įtampos formų vargu ar dar yra buvę.

Apgręžtis, kurios siekia pamokslininkas, skiriasi nuo tos, kuri vyksta revoliucijų metu. Pirmasis atvejis liečia žmonių santykį su Dievo įsakymais. Iki tol žmonės jų nevykdė. Ir štai dabar apėmė bausmės baimė. O ši, pamokslininko visaip kurstoma, atveda iki sąmonės netekimo. Žmonės apsimeta negyvi, kaip kai kurie gyvūnai, gelbėdamiesi nuo priešų, bet baimė yra tokia didelė, kad dalis praranda sąmonę. Ją atgavę, žmonės sutinka paklusti Dievo įsakymams ir draudimams. Tada įvaryta tiesioginės bausmės baimė atlėgsta iki maksimumo. Tai lyg dresavimo procesas: žmogus leidžia pamokslininkui paversti save klusniu Dievo tarnu.

Šitas vyksmas yra visiškai priešingas revoliuciniam, kurį aprašėme anksčiau. Ten reikėjo išsilaisvinti iš dyglių, kurių palengva prisikaupė ilgai paklūstant. O čia žmogus sutinka vykdyti Dievo įsakymus, vadinasi, savanoriškai prisiima visus jų dyglius. Bendra abiem procesams tėra apgręžtis ir siela, kur visa tai vyksta: ir pirmu, ir antru atveju – tai masė.

ŠVENTINĖS MASĖS

Penktąją masių rūšį vadinu *šventinėmis* masėmis.

Nedidelėje erdvėje sukaupiama labai daug visokių dalykų, ir žmonės, kurie ten vaikščioja, gali viskuo mėgautis. Derliaus gėrybių, nesvarbu kur išaugintų, sukraunama didelėmis kupetomis.

[20] Traukuliai, lojimas, šventas juokas: *Davenport*, op. cit., 78–81.

Viena eile suguldyta šimtas surištų kiaulių. Kalnai vaisių. Didžiuliuose induose buvo pagaminta mėgstamiausio gėrimo, ir dabar jis laukia skanautojų. Visko yra nepalyginamai daugiau, negu gali suvalgyti susirinkusieji, ir todėl, kad būtų suvalgyta, atplūsta naujų žmonių. Kol ko nors yra, visi vaišinasi; susidaro įspūdis, kad puota niekada nesibaigs. Apsčiai yra moterų vyrams ir vyrų – moterims. Niekas negresia, niekam niekas negrasina, nėra reikalo niekur bėgti, gyvenimas ir malonumai šventės metu – garantuoti. Daugelis draudimų negalioja, leidžiami neįprasti suartėjimai. Tai atmosfera atsipalaiduoti, o ne išsikrauti. Nėra tokio tikslo, kuris tiktų visiems ir kurio reikėtų siekti kartu. Pati *šventė* yra tikslas, ir jis – pasiektas. Masės tankis – didžiulis, lygybė reiškiasi daugiausia nevaržomu elgesiu ir malonumų tenkinimu. Einama, kur kam patinka, bet ne kartu. Daiktai, kurių prikrauta galybė ir kurių gali imti kiekvienas, sudaro esminę masės tankio dalį, jos branduolį. Pradžioje jie buvo kaupiami, o kai jau sudėti į krūvas – ateina žmonės. Gali trukti ne vienerius metus, kol viskas sukaupiama, ir nepritekliai gali būti reikalingi dėl trumpalaikės gausos. Vis dėlto gyvenama laukiant šios akimirkos, ir ji sąmoningai rengiama. Žmonės, kurie šiaip viešumoje retai tesirodo, yra kviečiami iškilmingai ir grupėmis. Naujų grupių atvykimas audringai pažymimas, šokinėjimas visiems kelia džiaugsmą[21].

Šventės metu tvyrote tvyro nuojauta, kad šis visuotinis pasitenkinimas jau yra rengimasis daugeliui būsimų švenčių. Ritualiniais šokiais ir vaidinimais prisimenamos ankstesnės panašios progos. Ši šventė – tradicijų dalis. Nesvarbu, ar prisimenami pirmieji jos rengėjai, mitiniai visų gėrybių, kuriomis džiaugiamasi, teikėjai, protėviai, ar, kaip vėlesnėse ir santūresnėse visuomenėse, – tik turtingi rėmėjai, vis tiek atrodo, kad panašios šventės bus rengiamos ir ateityje. Šventės *kviečia* viena kitą, o gėrybių ir žmonių gausa papildo ir įvairina gyvenimą.

[21] Papuasų šventė labai smulkiai ir nepaprastai gyvai aprašyta knygoje: *André Dupeyrat*, Jours de Fête chez les Papous, Paris, 1954.

DVINARĖ MASĖ: VYRAI IR MOTERYS, GYVIEJI IR MIRUSIEJI

Patikimiausia ir dažnai vienintelė galimybė masei *išlikti* yra tai, kad gyvuoja dar viena masė, su kuria pirmoji yra tam tikru būdu susijusi. Ne tiek svarbu, ar tos masės viena su kita juokais konfrontuoja ir galynėjasi, ar rimtai viena antrai grasina, – lemiama čia yra, kad nė viena iš jų, matydamos arba įsivaizduodamos antrą, neišyra. Vienoje pusėje stovima petys į petį ir įdėmiai žiūrima į akis tiems, kurie yra antroje pusėje. Vienoje pusėje žygiuojama, mosuojant rankomis vienodu taktu, o ausys pastatytos, ar neatsklinda stūgsmas iš antros.

Fiziškai žmogus gyvena tarp kitų žmonių, darbuojasi ir veikia kartu su jais. Tačiau smalsumas ir lūkesčiai arba kartais ir baimė yra nukreipti į kitą žmonių sambūrį, esantį per tam tikrą aiškiai suvokiamą atstumą. Jei ta grupė matoma, vaizdas gali žavėti, jei ne – galima ją išgirsti. Nuo ano būrio veiksmų arba ketinimų priklauso, ką veiki pats. Priešprieša daro poveikį gretybei. Konfrontacija, kuri svarbi abiem pusėms, keičia sutelktumą kiekvienoje grupėje. Kol anie neišsiskirstė, reikia ir mums laikytis krūvoje. Įtampa tarp abiejų sambūrių daro poveikį saviems žmonėms. Jei tai ritualinio žaidimo dalykas, rodyti, jog poveikio esama, gėdinga: daroma viskas, kad savoji pusė neatsiskleistų priešininkui. Bet jeigu priešininkas grasina, ir iškyla gyvybės ar mirties klausimas, tada jo poveikis virsta ryžtingos ir vieningos gynybos šarvu.

Šiaip ar taip, viena masė palaiko kitos gyvybingumą tik su sąlyga, kad pagal dydį ir intensyvumą abi yra maždaug lygios. Norint išlikti mase, negalima turėti pernelyg pranašaus priešininko, bent jau nereikia jo tokiu laikyti. Jei kyla nuojauta, kad nepavyks atsispirti, bus mėginama gelbėtis masiniu bėgimu, ir jei šis pasirodys esąs beviltiškas, masėje kils panika: kai kiekvienas sprunka, kur akys veda ir kojos neša. Tačiau mus dabar domina ne tai. Kad susidarytų *dvimasė sistema,* kaip ją būtų galima dar vadinti, reikia, kad abi pusės jaustųsi maždaug vienodai stiprios.

Norėdami suprasti, kaip tokia sistema atsiranda, turime atsižvelgti į tris pagrindines priešybes. Jos yra visur, kur yra žmonių, ir visos mums žinomos visuomenės jas suvokė. Pirmoji ir labiausiai krintanti į akis yra priešybė tarp vyrų ir moterų, antroji – tarp gyvųjų ir mirusiųjų, o trečioji, kuri šiais laikais, kai imama kalbėti apie dvi skirtingas mases, beveik vienintelė ir teateina į galvą, yra priešybė tarp draugo ir priešo.

Jei imsime pirmąjį žmonių pasidalijimą į dvi grupes, į vyrus ir moteris, nelengva iš karto suvokti, ką tai galėtų turėti bendra su dvinarių masių susidarymu. Juk vyrai ir moterys gyvena šeimomis. Suprantama, jie gali turėti skirtingus polinkius, bet vargiai galima įsivaizduoti, kad vyrai ir moterys susijaudinę stovėtų priešingose barikadų pusėse. Kad tokia priešybės forma įmanoma, patvirtina kai kurie duomenys apie pirmykščius žmonių santykius.

Žanas de Leri (Jean de Léry), jaunas hugenotas, 1557 m. buvo didelės *tupinambu* genties Brazilijoje šventės liudytojas.

„Mums liepė laukti name, kur buvo moterys. Mes visai nežinojome, ką jos veiks; tik staiga iš namo, kuriame buvo susirinkę vyrai ir kuris stovėjo gal kiek arčiau nei už trisdešimties žingsnių nuo mūsų, pasigirdo gūdus maldą primenantis murmesys.

Moterys – jų buvo apie du šimtai – suklususios pašoko ir ėmė spiestis į krūvą. Vyrų balsai stiprėjo. Aiškiai girdėjome juos giedant ir protarpiais save drąsinant šūksmais: „He, he, he, he!" Baisiausiai nustebome, kai moterys atsiliepė tuo pačiu šūksmu: „He, he, he, he!" Maždaug po penkiolikos minučių jos taip klykė, kad mes nesuvokėme, kaip į visa tai reaguoti.

Nesiliaudamos spiegti, jos strykčiojo, krūtys purtėjo, o iš burnos ėjo putos. Kai kurios krito be sąmonės, tarsi nuomario ištiktos. Atrodė, lyg jas būtų apsėdęs velnias ir atėmęs protą. Išgirdome, kaip visai netoliese sunerimę ėmė triukšmauti vaikai: jie buvo uždaryti vieni atskiroje patalpoje. Ir nors aš su tais laukiniais žmonėmis bendravau jau daugiau nei pusmetis ir buvau neblogai susidraugavęs, mane apėmė – prisipažįstu atvirai –

siaubas. Nežinojau, kuo visa tai gali baigtis, ir panorau grįžti į fortą."[22]

Raganų puota pagaliau baigėsi, moterys ir vaikai nurimo, ir Žanas de Leri išgirsta vyrus taip nuostabiai giedant, kad neatsispiria pagundai juos pamatyti. Moterys mėgina jį sulaikyti: jos žino, kad tai draudžiama, kad joms pas vyrus nevalia niekada įkelti kojos. Tačiau Žanui de Leri pasiseka ten įsmukti, nieko bloga neatsitinka, ir jis su dviem kitais prancūzais pabūna šventėje.

Taigi vyrai ir moterys visiškai atskirti, užsidarę atskiruose namuose, kurie vis dėlto yra netoli vienas kito. Nors vyrai ir moterys vieni kitų nemato, bet užtat moterys ypač atidžiai klausosi iš vyrų pusės atsklindančių garsų. Ir vieni, ir kiti šūkalioja tą patį, skatindami pasinerti į bendrą masinio jaudulio būseną. Svarbiausi įvykiai vyksta vyrų pusėje. Tačiau kurstant masės jaudulį dalyvauja ir moterys. Būtina atkreipti dėmesį į tai, kaip jos, išgirdusios pirmuosius iš vyrų namo atsklindančius garsus, susispiečia į būrį, kaip paskui, girdėdamos siautulingus vyrų šūksmus, pačios vis siautulingiau atsako. Jos visos apimtos baimės, nes yra uždarytos ir nieku būdu neturi teisės iškišti nosies iš namo, o kadangi nežino, kas darosi pas vyrus, susijaudinimas įgyja ypatingą atspalvį. Jos šokčioja, tarsi norėtų ištrūkti. Isterijos bruožai, kurie stebėtojui krinta į akis, yra būdingi su kliūtimi susidūrusiai sprunkančiajai masei. Natūralu būtų, kad moterys bėgtų pas vyrus, bet kadangi tai griežtai draudžiama, jos, sakytume, bėga vietoje.

Negalima neatkreipti dėmesio ir į paties Žano de Leri savijautą. Jis jaudinasi kartu su moterimis, tačiau neturi galimybės priklausyti jų masei. Jis yra svetimšalis, be to, vyras. Būdamas tarp jų ir vis tiek joms nepriklausydamas, jis bijo tapti šitos masės auka.

Tai, kad moterų dalyvavimas nėra tuščias daiktas, matyti kitoje Žano de Leri aprašymų vietoje. Kitos genties arba „karaibų", kaip aprašymų autorius tuos žmones vadina, burtininkai griež-

[22] *Jean de Léry,* Le voyage au Brésil 1556–1558. Naujas leidimas: Paris: Payot, 1927, 223–224.

čiausiai draudžia moterims išeiti iš namo, bet reikalauja atidžiai sekti vyrų giedojimą.

Susirinkusių moterų poveikis savų vyrų būriui gali būti reikšmingas ir tais atvejais, kai vyrai nutolę nuo jų per kur kas didesnį atstumą. Kai kada joms privalu prisidėti prie karo žygių sėkmės. Pateiksime tris pavyzdžius: vieną iš Azijos, kitą iš Amerikos, o trečią iš Afrikos, – tautų, kurios niekuomet nebendravo ir, suprantama, nepadarė viena kitai jokios įtakos.

Tuo metu, kai vyrai būna išvykę į karo žygį, Hindukušo *kafirų* genties moterys šoka karo šokį. Taip jos suteikia kariams jėgos ir drąsos, kelia jų budrumą, – kad priešai nepergudrautų ir netikėtai neužpultų[23].

Pietų Amerikos *dživarų* genties moterys vyrams išvykus į karo žygį kasnakt renkasi viename iš namų ir šoka ypatingą šokį. Jos būna apsijuosusios sraigių kriauklelių barškučiais ir gieda užkeikimus. Šis moterų karo šokis turi ypatingą galią: jis saugo tėvus, vyrus ir sūnus nuo priešo iečių ir kulkų, užliūliuoja priešą kokioje nors saugioje vietoje, o kai tas pastebi pavojų, būna jau per vėlu, galiausiai jis trukdo priešams keršyti už pralaimėjimą.[24]

„Mirari" – taip *Madagaskare* vadinasi senoviškas moterų šokis, kurį leidžiama šokti tik tada, kai vyksta kautynės. Kai paaiškėja, kada vyks kautynės, moterims apie tai praneša pasiuntinys. Tada jos pasileidžia plaukus ir ima šokti: taip užmezga ryšį su vyrais. Kai 1941 m. vokiečiai žygiavo į Paryžių, Tinanarivoje prancūzų kareiviams apsaugoti buvo šokamas miraris[25]. Nors atstumas buvo didžiulis, šokis, atrodo, paveikė.

Visame pasaulyje esama švenčių, kai moterys ir vyrai šoka atskiromis grupėmis, tačiau matydami vieni kitus, dažniausiai judėdami priešpriešiais. Nebūtina čia visko aprašinėti, nes visiems tai žinoma. Aš sąmoningai pateikiau tik kai kuriuos kraštutinius atvejus, kur atskirumas, nuotolis ir susijaudinimo laipsnis yra ypač

[23] *Crooke,* Things Indian, 124.
[24] *R. Karsten,* Blood Revenge, War and Victory Feasts among the Jibaro Indians at Eastern Ecuador, Washington, 1922, 24.
[25] *R. Decary,* Mæur et Coutumes des Malgaches, Paris, 1951, 178–179.

akivaizdūs. Čia galima drąsiai kalbėti apie dvinares mases, kurių šaknys labai gilios. Abi masės palankiai nusiteikusios viena antros atžvilgiu. Vienõs jaudinimasis turi prisidėti prie kitos gerovės ir sėkmės. Vyrai ir moterys priklauso tai pačiai tautai ir negali išsiversti vieni be kitų.

Mituose apie amazones, kurių turi anaiptol ne vien senovės graikai, bet net ir Pietų Amerikos čiabuviai, moterys visai atsiskyrė nuo vyrų ir su jais kariauja kaip tauta prieš tautą.

Tačiau pirm imdamiesi gilintis į karo dalykus, kurie geriausiai atskleidžia pavojingą ir, atrodo, neišvengiamą dvinarės masės esmę, užmeskime akį į seną kaip pasaulis priešybę tarp *gyvųjų* ir *mirusiųjų*.

Iš viso to, kas susiję su mirštančiaisiais ir mirusiaisiais, svarbus yra įsivaizdavimas, kad anoje pusėje, kur mirusysis galiausiai pateks, veikia daug didesni dvasių būriai. Gyvieji saviškį atiduoda nelengvai. Jo netektis pasiliekančiuosius silpnina, o jei su pasauliu atsisveikina vyras pačiame jėgų žydėjime, mirtis išgyvenama ypač skausmingai. Žmonės ginasi kaip įmanydami, nors ir žino, kad tai ne ką tepadės. Masė anapus yra didesnė ir stipresnė, ir mirštantysis bus į ją įtrauktas. Daryk ką nedaręs, vis tiek viskas vyksta suvokiant, kad anoji pusė pranašesnė. Todėl reikia vengti to, kas ją erzina. Mirusiųjų masė daro įtaką gyviesiems ir gali jiems kenkti. Kai kuriose tautose mirusiųjų masė yra tas rezervuaras, iš kurio imamos sielos naujagimiams. Nuo tos masės priklauso, ar moterys turės vaikų. Kai kada dvasios plaukia kaip debesys atnešdamos lietų. Jos gali iš žmogaus atimti augalus ir gyvulius, kurie padeda prasimaitinti. Paguoda ta, kad pats mirusysis, kuris buvo atiduotas tik po atkaklaus priešinimosi, dabar priklausys milžiniškai armijai anapus.

Taigi mirtis yra kova – dviejų nelygiaverčių priešų kova. Galimas daiktas, kad garsios aimanos, iš liūdesio ir nevilties sau pačiam daromos žaizdos yra suprantamos kaip kovos išraiška. Mirusysis neturi manyti, kad jį lengvai atidavė, – už jį buvo kovojama.

Tačiau tai labai savotiška kova. Tai yra kova, kuri visuomet pralaimima, nesvarbu, kaip narsiai kaunamasi. Jau iš pat pradžių nuo priešo sprunkama, o jei į mūšį stojama, tai tik dėl akių, tikintis, kad priešo bus atsikratyta ariergardo kautynėmis. Kova dažniausiai imituojama kaip noras įsiteikti mirštančiajam, kuris netrukus papildys priešo gretas. Mirusysis, kuris iškeliauja anapus, turi ten patekti gerai arba ne itin blogai nusiteikęs. Jeigu jis ten nueis perpykęs, gali potencialius gyvųjų priešus paakinti naujam ir pavojingam grobio žygiui.

Pats esmingiausias tos savitos kovos tarp gyvųjų ir mirusiųjų bruožas yra tas, kad čia nėra jokio reguliarumo. Niekas nežino, kada kas vėl atsitiks. Gal ilgai išvis nieko nebus. Tačiau nedera tuo patikėti. Kiekvienas naujas smūgis kertamas staiga ir iš pasalų. Karo niekas neskelbia. Gali būti, kad žuvus vienam, viskas tuo ir baigsis. Bet kautynės gali trukti ilgai, pavyzdžiui, kaip per marus ir epidemijas. Visą laiką jaučiamasi kaip atsitraukimo žygyje, ir niekados tam nėra pabaigos.

Apie gyvųjų ir mirusiųjų santykius dar kalbėsime ne kartą. Čia tik norėta parodyti, kad gyvieji ir mirusieji sudaro dvinarę masę, kurioje ir vieni, ir kiti visą laiką yra tam tikrame santykyje.

Trečioji dvinarės masės forma – tai karo masė. Ji šiais laikais mums nepaprastai svarbi. Po dvidešimtojo amžiaus patirčių esama begalės motyvų ją suvokti ir panaikinti.

DVINARĖ MASĖ: KARAS

Karuose žudoma. „Priešų gretos buvo išretintos“. Tai – žudymas *būriais*. Nužudyti reikia kuo daugiau priešų; pavojinga gyvųjų priešininkų masė turi pavirsti lavonų kalnais. Nugali tas, kuris priešų nužudė daugiau. Į karą stojama pirmiausia todėl, kad auga kaimynų masė. Jų skaičiaus didėjimas baimina pats savaime. Grėsmė, kurią kelia vien tai, kad auga priešininkų masė, žadina savosios masės agresyvumą, ir šioji veržte veržiasi į karą. Per

karą visada stengiamasi įgyti pranašumą, t. y. tam tikroje vietoje sutelkti gausesnę karių grupę ir visaip išnaudoti priešininko silpnybes, kol jis nepadidino savo skaičiaus. Taigi pavieniai karo epizodai tiksliai atspindi tai, kas apskritai darosi kare: kiekviena pusė nori sutelkti didesnę masę. O priešo pusėje tegu būna didesnis lavonų kalnas. Šitos augančių masių varžytuvės yra esminė, sakyčiau, pati svarbiausia karų priežastis. Užuot žudžius, galima versti vergais, ypač moteris ir vaikus: jie paskui panaudojami savosios genties masei didinti. Bet karas niekados nebus tikras karas, jei nekels tikslo priešą paversti lavonų krūva.

Visi tie taip gerai pažįstami žodžiai, kuriais apibūdinami karo įvykiai senosiose ir naujosiose kalbose, tiksliai nusako šį santykį. Kalbama apie „kautynes" ir „skerdynes". Kalbama apie „sutriuškinimus". Kraujas nudažo upes raudonai. Priešai išguldomi iki paskutinio vyro. Kaunamasi irgi „iki paskutinio vyro". Priešui „nebus pasigailėjimo".

Pabrėžtina, kad ir *lavonų krūva* suvokiama kaip *vienetas;* kai kuriose kalbose ji nusakoma specialiais žodžiais. Vokiečių kalbos žodyje *Walstatt* – „mūšio laukas" – yra šaknis *wal,* kuri reiškia „likusiuosius mūšio lauke", o senojoje skandinavų kalboje *valr* reiškė „lavonus mūšio lauke"; *valhall* – tai ne kas kita, kaip „kritusių karių buveinė". Dėl šaknies balsių kaitos iš senosios vokiečių aukštaičių kalbos žodžio *wal* išsirutuliojo *woul* – „sutriuškinimas". Anglosaksų kalbos žodis *wol* reiškia „marą, epidemiją". Visiems tiems žodžiams, nesvarbu, ar jie žymi likusiuosius mūšio lauke, ar sutriuškinimą, marą ar epidemiją, beñdra yra tai, kad juose glūdi *mirusiųjų krūvos* prasmė.

Tačiau jis būdingas ne vien germanams. Jis aptinkamas visur. Viename pranašo Jeremijo regėjime visas pasaulis pasirodo kaip vientisas trūnijančių lavonų laukas: „Tą dieną tie, kuriuos Viešpats nužudė, gulės išmėtyti po visą pasaulį, nuo vieno krašto iki kito. Niekas jų neraudos, niekas nerinks nuo žemės ir nelaidos. Gulės jie kaip mėšlas dirvoje"[26].

[26] Jer 25, 33.

Pranašas Mahometas taip susižavėjo krūva negyvų priešų, kad kreipėsi į juos savotišku triumfo pamokslu. Po mūšio prie Bedro, kur pasiekė pirmą didelę pergalę, nugalėdamas savo priešus iš Mekos, „jis įsakė užmuštus priešus sumesti į lietaus vandens surinktuvą. Tik vieną priešą užvertė žemėmis ir akmenimis, nes tas buvo taip sutinęs, kad nebuvo įmanoma iš karto nuplėšti šarvų; jis liko vienišas gulėti lauke. Kai visus sumetė į surinktuvą, Mahometas atsistojo priešais ir sušuko: „O jūs, surinktuvo vyrai! Ar išsipildė jūsų Viešpaties pranašystė? Mano Viešpaties pranašystė buvo teisinga". Jo bendražygiai tarė: „O Dievo pasiuntiny! Juk jie negyvi!" Mahometas atsakė: „Jie *vis tiek* žino, kad Dievo pranašystė išsipildė"[27].

Taip Mahometas surinko į krūvą tuos, kurie anksčiau nenorėjo klausyti jo žodžių: surinktuve jie gerai sudėti ir visi yra kartu. Aš nežinau įspūdingesnio pavyzdžio, kai krūvai negyvų priešų priskiriami tam tikri masinės gyvybės bruožai. Mirusieji nebegrasina, bet jiems grasinti galima. Už jokią niekšybę jų atžvilgiu nebus baudžiama. Ne tiek svarbu, ar tą grasinimą jie jaučia, bet manoma, kad jaučia – taip sustiprinamas savas triumfas. Lietaus vandens surinktuve priešai yra kartu ne bet kaip, o taip, kad nė vienas nekrustelėtų. Jei kas nors iš jų atsigautų, pamatytų aplinkui vien negyvėlius – jo paties žmonės užimtų jam žadą; pasaulis, į kurį grįžtų, būtų mirusiųjų pasaulis: šį sudarytų tie, kurie jam buvo artimiausi.

Tarp senovės tautų *egiptiečiai* neišsiskyrė karingumu: jų Senosios karalystės energija labiau krypo į piramidžių statybas negu į užkariavimus. Tačiau ir jiems tais laikais tekdavo kartais patraukti į karo žygius. Vieną iš jų pavaizdavo Une, aukščiausiasis teisėjas, kurį karalius Pepy buvo paskyręs karo žygio prieš beduinus vadu. Une praneša apie save antkapiniame įraše:

[27] Mahometo gyvenimo aprašymą, kurį pateikė Ibn Ishakas, į vokiečių kalbą išvertė Weilis; vertimas pasirodė 1864 m. Šį darbą pranoksta angliškasis vertimas: *A Guillaume,* The Life of Muhammad. A Translation of Ibn Ishags Sirat Rasul Allah, Oxford, 1955. Pamokslas mirusiesiems paskelbtas čia; žr. p. 305–306.

Ši kariuomenė traukė sėkmingai ir perkirto kraštą beduinų.
Ši kariuomenė traukė sėkmingai ir sugriovė kraštą beduinų.
Ši kariuomenė traukė sėkmingai ir išvartė jų bokštus.
Ši kariuomenė traukė sėkmingai ir iškirto jų figmedžius bei vynuogynus.
Ši kariuomenė traukė sėkmingai ir dūmais paleido jų kaimus.
Ši kariuomenė traukė sėkmingai ir išguldė dešimtis tūkstančių jų vyrų.
Ši kariuomenė traukė sėkmingai ir parsivedė daugel belaisvių[28].

Didžiulį naikinimo mastą vainikuoja eilutė apie dešimtis tūkstančių išguldytų priešų. Naujosios karalystės laikais Egiptas vykdė, nors ir neilgai, planingą agresijos politiką. Faraonas Ramzis II įklimpo karuose su hetitais. Vienoje panegirikoje apie jį sakoma: „Jis sutrypė hetitų šalį ir pavertė ją *lavonų krūva*, kaip Sechmeta, siautėjanti per *marą*"[29]. Pasak mito, liūtagalvė deivė Sechmeta rengė siaubingas nepaklusnių žmonių skerdynes. Ji yra karo ir skerdynių deivė. Panegirikos autorius sieja hetitų lavonų krūvos vaizdą su epidemija – sąsaja, kuri mums jau nenauja.

Savo plačiai žinomame pasakojime apie mūšį ties Kadešu, kur buvo sumušti hetitai, Ramzis II pasakoja, kaip jis buvęs atkirstas nuo saviškių ir, parodęs nežmonišką jėgą ir narsą, mūšį laimėjęs vienas. Kariai „matė, kaip visur, kur aš įsiveržiau, žmonės krito į kraujo klaną, lyg per skerdynes, su visais geriausiais hetitų kariais ir jų kunigaikščio vaikais bei broliais. Kadešo lauką padariau baltą baltutėlį, nebuvo kur kojos statyti – tokia jų daugybė"[30]. Čia kalbama apie lavonų gausą ir jų baltus drabužius, pakeitusius lauko spalvą, – siaubingiausias ir vaizdingiausias mūšio rezultatus apibūdinantis sakinys.

Tačiau šiuos rezultatus regi tik kariai. Kautynės vyko toli, svetimame krašte, o liaudis namie irgi pageidauja pamatyti šį tą iš

[28] *Erman*, Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum, 689.
[29] *Erman*, Die Literatur der Ägypten, 324.
[30] *Erman*, op. cit., 333.

negyvų priešų krūvos. Išradingumo skolintis nereikėjo: radosi būdų suteikti liaudžiai šį malonumą. Apie kitą valdovą, Ramzio II sūnų Merenptahą, pasakojama, kaip jis laimėjo didelį mūšį prieš libius[31]. Į egiptiečių rankas pakliuvo visa libių stovykla kartu su turtais ir vado artimaisiais; stovyklą nusiaubė ir sudegino. Grobį papildė 9376 belaisviai. Bet to neužteko: norėdami parodyti namiškiams, kiek daug priešų žuvo, egiptiečiai kritusiesiems nupjaustė lyties organus; jeigu jie buvo apipjaustyti, pasitenkindavo rankomis; šį grobį krovė ant asilų. Vėliau Ramziui III teko vėl kariauti su libiais[32]. Šįkart trofėjų sudarė 12 535 kūno dalys. Aišku, kad tie šiurpą keliantys kroviniai buvo ne kas kita, kaip sumažintos nukautų priešų krūvos, pritaikytos gabenti ir žmonėms namie parodyti. Kiekvienas kritusysis yra įnešęs į krūvą savo indėlį; svarbu, kad jie visi kaip trofėjai yra lygūs.

Kitos tautos labiau medžiojo galvas. Asirai gaudavo atlygį už priešo galvą, todėl kareiviai stengdavosi pasirūpinti jų kuo daugiau. Viename karaliaus Asurbanipalo laikų reljefe vaizduojama, kaip raštvedžiai didelėse palapinėse surašinėja nupjautas galvas[33]. Kiekvienas kareivis atneša savo galvas, meta jas į bendrą krūvą, sako savo vardą ir dalinį ir eina toliau. Asirų karaliai turėjo didžiulę aistrą nukirstų galvų krūvoms. Jei jie žygiuodavo kartu su kariuomene, tai patys vadovaudavo skaičiuojant trofėjus ir premijuojant kareivius. Kai pasilikdavo namie, įsakydavo galvų krūvas atgabenti jiems; kai tai būdavo neįmanoma, pasitenkindavo priešo vadų galvomis.

Taigi aišku, kas sudaro tiesioginį ir visai konkretų karų tikslą. Nebūtina ieškoti daugiau pavyzdžių. Istorijoje jų per akis. Atrodo, kad istorija mieliausiai tik apie karus ir tepasakoja; prireikė didžiulių pastangų, kad ji atsigręžtų ir į kitus žmonijos prisiminimus.

[31] *Erman,* Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum, 710–711.
[32] Erman, op. cit., 711.
[33] Karaliaus Asurbanipalo laikų reljefas schemiškai pateiktas veikale: G. *Maspéro,* Au Temps de Ramses et d'Assourbanipal, 370.

Jei pažvelgsime į abi kariaujančias puses iš karto, pamatysime, kad karas – tai ne kas kita, kaip *dvi dvejopai persipynusios masės.* Maksimaliai didelei kariuomenei svarbu paversti priešą maksimaliai didele lavonų krūva. Kita pusė siekia lygiai to paties. *Persipynimas* čia reiškia, kad kiekvienas karo dalyvis visuomet vienusyk priklauso *dviem* masėms: saviškiams – gyvųjų karių, o priešams – potencialių ir pageidaujamų negyvųjų.

Kad būtų palaikoma kovinė nuotaika, pirmiausia reikia nuolat primygtinai įteigti, pirmiausia, koks stiprus esi pats, t. y. kiek karių yra tavo paties kariuomenėje, o paskui, – koks žuvusių priešų skaičius. Nuo neatmenamų laikų pranešimuose pateikiama dvejopa statistika: į karą išėjo tiek ir tiek saviškių, krito tiek ir tiek priešų. Labai mėgstama perdėti, ypač nurodant žuvusių priešų skaičių.

Karo metu niekas nelinkęs pripažinti, kad priešų skaičius yra per didelis. Net jei apie tai ir žinoma, stengiamasi tylėti ir nepalankią situaciją taisyti atitinkamai paskirstant karių dalinius. Kaip jau sakėme, daroma viskas, kad sparčiais manevrais ir taktika tam tikrose vietose būtų sukurtas pranašumas. Tik po karo imama kalbėti, kiek žmonių netekome patys.

Tai, kad karai gali trukti labai ilgai, kad jie tęsiasi net tada, kai seniai yra pralaimėti, paaiškinama nepaprastu masės troškimu išlikti pakilios būsenos, neiširti, likti mase. Tas jausmas kai kada esti toks stiprus, kad sąmoningai renkamasi verčiau kartu žūti, negu pripažinti pralaimėjimą ir patirti savosios masės sunykimą.

Tačiau kaip *susiformuoja* karinė masė? Kas atsitinka, kad akimirksniu atsiranda toks kraupus sambūris? Kas skatina žmones staiga tiek daug ir net viską statyti ant kortos? Tas procesas dar tebėra toks mįslingas, kad nagrinėti jį reikia gana atsargiai.

Karas – tai tikrai įstabus dalykas. Vieną gražią dieną nutariama, kad iškilo grėsmė būti fiziškai sunaikintam, ir tai atvirai paskelbiama visam pasauliui. „Aš galiu būti užmuštas, – sako žmogus, o pats sau galvoja: nes noriu tą arba aną nužudyti“. Iš tikrųjų reikia formuluoti priešingai: „Aš noriu tą arba aną nužudyti, to-

dėl galiu būti užmuštas pats". Tačiau karui pradėti, kad karas *kiltų,* kad saviškiai susikurtų karo nuotaiką, pripažįstamas tik pirmasis motyvo variantas. Neturi reikšmės, kas yra agresorius, pats ar kitas, visuomet bus stengiamasi kurti iliuziją, kad grėsmė iškilusi tau.

Grėsmė atsiranda todėl, kad kažkas suteikia sau teisę nužudyti kitą. Kiekvienas patiria tą patį pavojų, kuris sulygina visus ir įgauna grįžtamąjį poveikį. Nuo tam tikro momento, visiems bendro, nuo tada, kai paskelbiamas karas, kiekvienam gali nutikti tas pat. Fizinis sunaikinimas, nuo kurio šiaip jau kiekvieną žmogų saugo gyvenimas visuomenėje, dabar kaip tik dėl to, kad priklausai šitai visuomenei, pasidaro visai realus. Siaubingiausia grėsmė pakimba virš kiekvieno, kuris priskiria save tam tikrai tautai. Tūkstančiai žmonių, kuriems buvo pasakyta kiekvienam atskirai, bet tą pačią akimirką: „Tau reikės mirti", – susivienija tam, kad pašalintų mirtiną pavojų. Jie stengiasi kuo skubiausiai suburti visus, kurie jaučia tą pačią grėsmę; jie susitelkia į didelio tankio masę ir savo veiksmus nukreipia ta kryptimi, iš kur gresia pavojus.

Ir vienoje, ir kitoje pusėje žmonės paprastai susitelkia labai greitai: vieni fiziškai, kiti dvasiškai – mintimis ir jausmais. Karas – tai pirmiausia *dviejų masių proveržis.* Vos tik tos masės susiformuoja, svarbiausias kiekvienos iš jų troškimas yra *išlikti* idėjine ir veiksmo vienove. Jų iširimas reikštų paties gyvenimo išsižadėjimą. Karingoji masė elgiasi visuomet taip, tarsi viskas, kas *nepriklauso* jai, būtų pasmerkta *žūti;* net ir tas, kuriam pasisekė išgyventi ne vieną karą, kilus naujam nesipriešindamas pasiduoda tai pačiai iliuzijai.

Mirtis, kuri iš tikro kiekvienam visuomet gresia, pirma turi būti paskelbta kaip *kolektyvinis nuosprendis,* tik tada bus aktyviai stojama prieš ją. Esama, jei taip galima sakyti, *deklaruojamųjų mirties laikų,* kai mirtis atsigręžia į atsitiktinai pasirenkamą žmonių grupę kaip visumą: „Dabar muškime prancūzus" arba „Dabar muškime vokiečius". Entuziazmas, su kuriuo žmonės priima tokias deklaracijas, paaiškinamas bailumu – individo baime mirti. Žmogus

nenori vienas susitikti su mirtimi akis į akį. Kur kas lengviau mirti dviese: tarkim, kai du priešai vienas antram vykdo nuosprendį; ir mirtis esti visai nebe tokia pat, kai jos kartu eina pasitikti tūkstančiai. Blogiausia, kas žmogų gali ištikti kare, – tai mirtis *kartu* su kitais, bet tai žmones išvaduoja iš pavienės mirties, iš to, ko jie labiausiai bijo. Tačiau jie visai nesitiki, kad įvyks blogiausia. Jie regi galimybę išsisukti nuo jiems skirto kolektyvinio nuosprendžio ir nukreipti jį į kitus. *Mirties objektas* yra *priešas,* ir vienintelis dalykas, kurį reikia padaryti – būti pirmesniam už priešą. Svarbu tik sparčiai veikti ir nė akimirkos nedelsti atlikti kruviną darbą. Priešas ateina pačiu laiku: juk jis priėmė nuosprendį, jis pirmas ištarė: „Mirkite!" Jis turi patirti savo kailiu, ką buvo numatęs kitiems. Visuomet pirmas pradeda priešas. Jeigu jis ir nepasakė pirmas, tai tikrai planavo, o jei ir neplanavo – apie tai galvojo; na, o jei dar negalvojo, tai netrukus *būtų* pagalvojęs. Mirtis kaip linkėjimas gyvuoja visada, ir nebūtina perdėm į žmogų gilintis, kad tą linkėjimą iškeltum į dienos šviesą.

Nepaprasta ir akivaizdi aukštoji įtampa, būdinga visiems karo procesams, turi dvi priežastis: *norėjimą mirčiai užbėgti už akių* ir *veikimą masėje.* Be pastarojo dalyko pirmasis neturėtų jokių šansų. Kol vyksta karas, būtina išlikti mase; ir jei tik nustojama būti mase, karas, tiesą sakant, pasibaigia. Tam tikros gyvavimo trukmės, kurią karas masei siūlo, perspektyva daug prisidėjo prie to, kad karai buvo taip mėgstami. Nesunku parodyti, kad dabartiniais laikais pagal tankumą ir gyvavimo trukmę susiduriame su kur kas didesnėmis karo nuotaikų apimtomis dvinarėmis masėmis negu kada nors anksčiau.

MASĖS–KRISTALAI

Masėmis–kristalais vadinu nedideles pastovias žmonių grupes, kurios yra aiškiai atsiribojusios ir nepaprastai patvarios ir egzistuoja tam, kad žadintų mases. Svarbu, kad tos grupės būtų leng-

vai, vienu akimoju apžvelgiamos. Bet kur kas joms svarbesnė yra *vienybė*, o ne dydis. Turi būti žinoma jų paskirtis, tai, dėl ko jos egzistuoja. Abejonės dėl funkcijos atimtų bet kokią gyvavimo prasmę; geriausia, kad tos grupės visuomet liktų tapačios, kad jų nebūtų galima su niekuo supainioti. Uniforma arba tam tikra renginių vieta joms itin tinka.

Masei–kristalui būdingas *pastovumas*. Masė–kristalas niekada nekeičia dydžio. Tokiai masei priklausantys yra pripratę prie tam tikrų renginių ir tam tikros mąstysenos. Jie gali atlikinėti numatytas funkcijas, kaip orkestro dalyviai, tačiau svarbu, kad reikštųsi kaip visuma. O tie, kurie masės–kristalo dalyvius regi arba dvasiškai patiria, pirmiausia turi jausti, kad toji grupė niekuomet neišsiskirstys. Kiekvieno dalyvio gyvenimas ne kristale nevertas dėmesio. Net jei kalbėsime apie profesiją, tarkim, orkestro muzikantus, jų privatus gyvenimas nieko nedomina – jie yra orkestras. Kiti masės–kristalo dalyviai dėvi uniformas: kartu juos regime tik uniformuotus. Kai tik jie uniformas nusivelka, pasidaro visai kiti žmonės. Kareivius ir vienuolius galima vadinti pagrindinėmis masių–kristalų formomis. Uniforma čia reiškia tai, kad kristalo dalyviai turi *bendrus namus:* net jeigu jie reiškiasi pavieniui, visada turimas galvoje pastovus vienetas, kuriam jie priklauso, – vienuolynas arba kariuomenės dalinys.

Kristalo skaidrumas, izoliuotumas ir pastovumas – tai didžiuliai kontrastai pačioje masėje vykstantiems spontaniškiems procesams. Spartus ir nekontroliuojamas didėjimas ir iširimo grėsmė – tie du įprastinei masei nerimą keliantys procesai – kristalo neveikia. Net ir didžiausio susijaudinimo būsenoje jie yra aiškiai matomi. Kad ir kokiai masei susidaryti jie duotų pretekstą, kad ir kaip, regis, ištirptų joje, vis tiek niekuomet visiškai nepraras savo tapatumo pajautos ir, masei iširus, vėl tučtuojau atgis.

Uždaroji masė skiriasi nuo kristalo ne tik tuo, kad yra didesnė: ji taip pat spontaniškiau jaučia save ir negali sau leisti rimtai skirstyti funkcijų. Jei ir turi su kristalu ką nors bendra, tai tik tiek, kad yra ribota ir reguliariai kartojasi. O kristale viskas – riba: kiekvie-

nas, kuris jam priklauso, yra konstituotas kaip riba. Uždaroji masė, priešingai, nusistato ribas grynai išoriškai, tarkime, pastato, kuriame renkasi, forma ir dydžiu. Savo viduje, ten, kur kiekvienas jai priklausantis susitinka su kitais, ribos lieka gan neryškios, todėl visados galimi netikėtumai, staigūs ir nelaukti elgsenos pakitimai. Visuomet, net ir būdama ribota, uždaroji masė gali pasiekti tokį tankio ir intensyvumo mastą, kuris sukelia proveržį. O masė–kristalas, priešingai, yra statiškas. Jo aktyvumo pobūdis – apibrėžtas. Jis tiksliai suvokia kiekvieną reiškimąsi ir judesį.

Nuostabus yra ir *istorinis* masės–kristalo tęstinumas. Nors visą laiką randasi naujų formų, bet greta išlieka ir senosios su visa savo specifika. Laikinai jos gali pasidaryti nereikšmingos, prarasti aktualumą ir reikalingumą. Masės, turėjusios tas formas, galbūt sunyko arba jas visai nuslopino. Kaip pačios paprasčiausios grupės kristalai gyvena toliau, nedarydami jokio poveikio išoriniam pasauliui. Pavyzdžiui, mažos religinės bendruomenės išlieka kraštuose, kurie iš esmės yra pakeitę tikėjimą. Metas, kai jų vėl prireikia, neišvengiamai ateina, kai atsiranda naujo pobūdžio masės, kurioms žadinti ir aktyvinti jos gali pasirodyti tinkamos. Šio tipo sustingusios, ramybės būsenoje egzistuojančios grupės gali būti ištrauktos į viešumą ir atgaivintos. Joms galima iš naujo įkvėpti gyvybingumo ir, nežymiai pakeitus struktūrą, vėl panaudoti kaip masę–kristalą. Vargu bau rasi didesnį politinį perversmą, kuris nebūtų prisiminęs tokių senų, sumenkusių grupių, nebūtų jų griebęsis, galvanizavęs ir taip ryžtingai panaudojęs, kad šios atrodė kaip naujos ir pavojingai aktyvios.

Vėliau dar pamatysime, kaip kai kurios masės–kristalai funkcionuoja. Tai, kaip tie kristalai iš tikrųjų žadina mases, galima parodyti tik nagrinėjant konkrečius pavyzdžius. Kristalai yra įvairios sandaros ir todėl padeda susidaryti visai skirtingoms masėms. Su daugeliu iš jų susipažinsime atitinkamuose šio tyrimo kontekstuose.

MASĖS-SIMBOLIAI

Kolektyvines visumas, kurios susideda ne iš žmonių ir vis dėlto suvokiamos kaip masės, aš vadinu *masėmis–simboliais*. Tókios visumos yra javai ir girios, lietus, vėjas, smėlis, jūra ir ugnis. Kiekvienas šis reiškinys turi esmines masės savybes. Nors tai nėra žmonės, bet primena masę ir mituose bei svajonėse, kalbose bei dainose simboliškai įprasminamos kaip masės.

Šiuos simbolius dera aiškiai ir kategoriškai skirti nuo *masių–kristalų*. Mases–kristalus sudaro žmonės, kuriems būdingas tam tikras sutelktumas ir vieningumas. Kristalai mąstomi ir patiriami kaip vienetai, bet visuomet susideda iš realiai veikiančių žmonių – kareivių, vienuolių, orkestrantų. O masės–simboliai tėra tik *suvokiami* kaip masės.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad išsamesnis šių reiškinių nagrinėjimas nukrypsta nuo pagrindinės temos. Bet vėliau pamatysime, kad tai duoda galimybę naujai pažvelgti į pačią masę, atskleisti kai kuriuos jos bruožus. Tai tarsi natūrali šviesa, kuri, gvildenant simbolius, nušviečia masę; būtų neišmintinga nuo šios šviesos slėptis.

Ugnis

Apie ugnį pirmiausia pasakytina, kad ji visur yra tapati sau: nesvarbu, didelė ji ar maža, įsižiebia čia ar kitur, ilgai ar trumpai dega, – mūsų vaizduotėje ji visuomet turi tam tikro vienodumo, kad ir kokiomis aplinkybėmis kiltų. Ugnis mums asocijuojasi su gaisru – galingu, nenumaldomu, ryškiu.

Ugnis plinta visomis kryptimis, ji glemžia viską ir yra nepasotinama. Sparta, su kuria ji ryja ištisus miestus, miškus ir stepes, yra pati įspūdingiausia jos savybė. Kol nebuvo gaisro, namai ir medžiai stovėjo vienas šalia kito, visi atskirai, kiekvienas sau. Tai, kas buvo atskira, ugnis kaipmat sujungia į viena. Pavie-

niai ir skirtingi daiktai paskęsta tose pačiose liepsnose. Jie taip suvienodėja, kad visai išnyksta: namus, gyvūnus – viską pasiglemžia ugnies liežuviai. Ugnis yra nepaprastai agresyvi: tiesiog stebiesi, kaip niekas nepajėgia atsispirti liepsnos prisilietimui. Juo kas nors gyvybės turi daugiau, juo jis bejėgiškesnis prieš ugnį: atsilaikyti gali tik tai, kas visai neturi gyvybės, pavyzdžiui, mineralai. Ugnies beatodairiškumas – tiesiog beribis. Jai reikia visko, jai niekada negana.

Ugnis gali tvykstelėti bet kur ir staiga. Niekas per daug nesistebi, kad vienur ar kitur kyla gaisras – ugnies visur tikimasi. Tačiau visada glumina staigumas, ir kiekvieną kartą yra tiriamos gaisro priežastys. O tai, kad jos dažnai nenustatomos, tik stiprina pagarbos jausmą, susijusį su bendru ugnies įvaizdžiu. Ugnis yra slėpininga visur: ji bet kur gali pasirodyti kiekvieną akimirką.

Ugnis – daugkartinė. Svarbu ne vien tai, kad sąmonė žino, jog ugnies esama begalėje vietų, o tai, kad ir pavienė ugnis yra pasikartojanti: juk kalbama apie liepsnas ir ugnies liežuvius. Vedose ugnis vadinama „vienu Agniu, daug kartų įsiliepsnojančiu“[34].

Ugnis yra sunaikinama: ją galima įveikti ir sutramdyti; ji užgęsta. Ji turi stichinį priešininką – vandenį, stojantį prieš ją potvynių ir liūčių pavidalu. Šitas priešininkas buvo visados; įvairiomis savybėmis jis niekuo nenusileidžia ugniai. Abiejų priešiškumas įėjo į patarles; „ugnis ir vanduo“ reiškia kraštutinį nesutaikinamumą. Senovės vizijose pasaulio pabaigoje nugali arba ugnis, arba vanduo. Tvanas visą gyvastį paskandina vandenyje, pasaulinis gaisras šį sunaikina ugnimi. Kai kada toje pačioje mitologijoje ugnis ir vanduo pasirodo kartu – vienas kitą tramdydami. O žmogus šiame laikiname gyvenime išmoko ugnį valdyti. Jis geba ne tik prireikus prieš ją panaudoti vandenį, bet ir suskaidytą išlaikyti. Jis uždarė ją židiniuose ir krosnyse. Jis maitina ją kaip ir namų gyvulį; jis gali ją marinti badu, gali užgesinti. Tuo mes paminėjome pačią svarbiausią ugnies savybę: žmogus elgiasi su ja taip, tarsi ji būtų gyva. Ugnies gyvenimas neri-

[34] *H. Oldenberg,* Die Religion des Veda, 43.

mastingas, jis pasibaigia. Ir jeigu ugnis kur nors uždūsta, kitose vietose ji gyvena toliau.

Sudėjus šiuos pavienius ugnies bruožus į visumą, atsiveria netikėtas vaizdas: ugnis visur tapati sau, greitai plinta, yra agresyvi ir nepasotinama, gali įsižiebti bet kur ir staiga, yra daugkartinė, gali būti sunaikinama, turi priešą, miršta – veikia tarsi gyva ir atitinkamai su ja elgiamasi. Visos tos savybės būdingos *masei,* bet išsamiau apibendrinti jos požymius gana keblu. Pamėginkime juos sugretinti iš eilės. Masė visur tapati sau: įvairiose epochose ir kultūrose, tarp skirtingos kilmės žmonių, kalbančių skirtingomis kalbomis ir turinčių nevienodą išsilavinimą, ji iš esmės lieka ta pati. Jeigu jau vieną kartą atsirado, kuo sparčiausiai ima plisti. Jos agresyvumui nedaug kas pajėgia atsispirti: ji nori vis augti, iš vidaus jai nenubrėžtos jokios ribos. Ji gali atsirasti visur, kur esama žmonių, – spontaniškai ir staigiai. Ji yra daugkartinė ir vis dėlto išlaiko vienovę: susideda iš daugybės žmonių, ir niekuomet tiksliai nežinoma, kiek jų yra iš tikrųjų. Masę galima sunaikinti. Ją galima slopinti ir tramdyti. Ji ieško sau priešo. Ji išnyksta taip staigiai, kaip ir atsiranda, dažnai taip pat nežinia kodėl; ir, aiškus daiktas, ji turi savo nerimastingą ir audringą gyvenimą. Šie ugnies ir masės panašumai jas labai susiejo: masė ir ugnis gali pereiti viena į kitą, viena kitą atstoti. Tarp masių–simbolių, kurie lydėjo žmoniją per visą jos istoriją, ugnis yra pati svarbiausia ir mobiliausia. Tad būtina į kai kuriuos ugnies ir masės santykius labiau pasigilinti.

Iš tų pavojingų masės bruožų, į kuriuos nuolat atkreipiamas dėmesys, ryškiausias yra polinkis padeginėti. Jo šaknys glūdi *miškų gaisruose.* Mišką, kuris yra vienas seniausių masių–simbolių, žmonės dažnai padegdavo norėdami išvalyti tam tikrą plotą gyvenvietėms. Esama svarių argumentų prielaidai, kad degindami miškus, žmonės mokėsi elgtis su ugnimi. Tarp miško ir ugnies egzistuoja akivaizdus, žilą senovę siekiantis ryšys. Išdegintų miškų plotuose ėmė plytėti dirbamos žemės laukai, ir visuomet, kai tuos laukus reikėdavo plėsti, tekdavo mišką deginti ir rauti kelmus.

Kai miškas liepsnoja, žvėrys gelbstisi *sprukdami*. Masinė baimė yra natūrali, sakyčiau, amžina gyvūnų reakcija į didelę ugnį, – taip į ją kadaise reaguodavo ir žmonės. Tačiau žmonės ugnį sutramdė, pasidarė jos valdovais, ir dabar ji turi jų bijoti. Senąją baimę nustelbė nauja žmogaus galia, ir abu, žmogus ir ugnis, sudarė nuostabią sąjungą.

Žmonių masė, kuri kadaise nuo ugnies nešdavo kudašių, dabar jaučia nepaprastą trauką. Yra žinomas magiškas poveikis, kurį gaisrai darydavo žmonėms, kad ir kokios rasės ir tautybės jie būtų. Jiems neužtenka židinių ir krosnių, kur kiekviena gyventojų bendrija privačiai puoselėja ugnį savo poreikiams; jie nori iš tolo matomos ugnies, kurią galėtų apsupti, su kuria galėtų visi kartu būti. Keista senosios baimės apgręžtis jiems liepte liepia skubėti į gaisravietę, jei tik gaisras yra ganėtinai didelis; ir ten jie patiria savotišką spinduliuojančios šilumos, kuri kadaise juos vienijo, jausmą. Taikos metu tokio išgyvenimo tenka ilgai laukti. O šiaip, kai tik susiburia kokia nors masė, iškart instinktyviai pajaučia didžiausią potraukį pati įžiebti ugnį ir jos traukiamąją galią panaudoti savo gretoms gausinti.

Mažytę šitų svarbių senų sąsajų liekaną mūsų laikais kone kiekvienas nešiojasi kišenėje – degtukų dėžutę. Ji tarsi vaizduoja gražių vienodų kamienų mišką: kiekvienas toks kamienas turi savo degią galvutę. Būtų galima uždegti kelis iš jų arba net visą dėžutę ir taip imituoti miško gaisrą. Tokios pagundos esama, bet niekas paprastai to nedaro, nes pernelyg maža ugnelė visai sugadintų didingą archaišką įspūdį.

Pritraukiamoji ugnies jėga gali būti nepalyginamai stipresnė. Žmonės ne tik bėga pas ją ir sustoja aplinkui; yra senų papročių, kuriuose jie tiesiog susilygina su ugnimi. Vienas iš nuostabiausių tokių pavyzdžių yra garsusis *navajų* genties indėnų ugnies šokis.

„Naujosios Meksikos navajai sukuria milžinišką laužą, aplink kurį šoka kiaurą naktį. Nuo saulėlydžio iki saulėtekio suvaidinama vienuolika įvairių epizodų. Kai tik saulės skritulys dingsta už horizonto, prasideda laukinis šokis ugnies šviesoje. Šokėjai yra

beveik visai nuogi, išsidažę visokiomis spalvomis, ilgi palaidi plaukai draikosi į visas puses. Laikydami rankose lazdas su gale pritvirtintais plunksnų kuokštais ir nežmoniškai strykčiodami, jie artinasi prie aukštai kylančių liepsnos liežuvių. Daro jie tai nevikriai, pusiau pritūpę, pusiau ropomis. O iš tikrųjų čia taip karšta, kad norėdami prieiti kuo arčiau ugnies, turi tiesiog pilvu šliaužti. Jų tikslas – uždegti ant lazdų galų plunksnas. Paskui aukštai iškeliamas saulę vaizduojantis skritulys, aplink kurį toliau šokami laukiniai šokiai. Kas kartą, kai skritulys nuleidžiamas ir vėl pakeliamas, prasideda naujas šokis. Prieš saulėtekį šventas ritualas artėja į pabaigą. Baltai nusidažę vyrai išeina į priekį, nuo įkaitusių žarijų uždega nedidelius medžio žievės gabaliukus ir vėl pasileidžia padūkusiai šokti aplink laužą, skleisdami virš savo kūnų kibirkštis, dūmus ir liepsnas. Iš tiesų jie staiposi pačioje kaitroje, pasikliaudami balta spalva, turinčia saugoti kūnus nuo rimtesnių nudegimų."[35]

Jų šokis – tai pati ugnis, jie virsta ugnimi. Jų judesiai – tai liepsnų liežuviai, o tai, ką jie laiko rankose ir uždega, turi vaizduoti jų pačių liepsnojimą. Galop jie ima žarstyti paskutiniąsias rusenančių pelenų kibirkštis ir daro tai tol, kol pateka saulė ir perima iš jų ugnį, kurią jie buvo iš jos paėmę jai leidžiantis.

Taigi ugnis čia dar tebėra gyva masė. Kaip kiti indėnai šokyje virsta buivolais, taip navajai šokdami vaizduoja ugnį. Ilgainiui gyvoji ugnis, kuria šokėjai pasiverčia, liko tik masės simboliu.

Kiekvienai atskleidžiamai masei–simboliui reikia nustatyti konkrečią masę, kurios pagrindu ji gyvuoja. Vien prielaidų čia neužtenka. Tendencija išlaikyti žmonių polinkį virsti ugnimi, šiuo senu simboliu, yra stipri ir vėlesnėse, kompleksiškesnėse kultūrose. Apgulti miestai, nebeturintys vilties išgyventi, neretai patys padega savo namus. Karaliai, atsidūrę keblioje padėtyje, susidegina su visu dvaru. Tokių pavyzdžių yra ir Viduržemio jūros kraštų kultūrose, ir tarp indėnų bei kinų. Viduramžiai, tikėję pragaro ugnimi, tenkinosi pavienių eretikų deginimu vietoj vi-

[35] *Hambly,* Tribal Dancing and Social Development, London, 1926, 338–339.

sos susirinkusios publikos: šioji tarsi siunčia į pragarą savo atstovus ir žiūri, kad jie tikrai degtų. Būtų nepaprastai įdomu ištirti, kokią reikšmę ugnis įgijo įvairiose religijose. Tačiau toks tyrimas turėtų vertę tik tuo atveju, jei jis būtų išsamus, todėl atidedu jį vėlesniam laikui.

Vis dėlto norėtųsi jau čia atkreipti dėmesį į *impulsyvius padegimus*, padaromus pavienių žmonių, ir panagrinėti, kokią reikšmę tai turi jiems, veikiantiems pavieniui ir nepriklausantiems jokiai religinei ar politinei grupei.

Krėpelinas (Kräpelin) aprašo, kaip viena pagyvenusi moteris per savo gyvenimą sukėlė apie dvidešimt gaisrų – pirmuosius būdama dar maža mergaitė. Už padegimus ją teisė šešis kartus, dvidešimt ketverius metus ji praleido kalėjimuose. Jai vis neduodavo ramybės įkyri mintis: „Kad supleškėtų tai arba štai šitai". O jei kišenėje turėdavo degtukų, tarsi kažkas nematomas ją raginte ragindavo ką nors padegti. Jai baisiai norėjosi žiūrėti į ugnį, bet ji mielai *prisipažindavo*, kuo smulkiausiai viską papasakodavo. Ji, matyt, anksti patyrė, kad ugnis yra būdas žmonėms pritraukti. Galimas daiktas, kad žmonėms subėgus prie gaisro, ji pirmą kartą suvokė masę. O juk paskui ugnis gali masę lengvai atstoti. Kai moteriai būdavo pateikiami kaltinimai ir ji pati save kaltindavo, ją, matyt, apimdavo jausmas, tarsi visų akys yra nukreiptos į ją. To ji troško ir pati virsdavo ugnimi, į kurią yra žiūrima. Vadinasi, jos santykis su ugnimi buvo dvejopas. Visų pirma ji nori būti dalis masės, kuri spokso į ugnį. Šioji yra visų akyse, ji prikausto visų žvilgsnius kaip *viena* galinga jėga. Moteris, patyrusi tokią nelemtą dalią, kai nuo mažens buvo izoliuota, visai neturėjo progos atsidurti masėje, o ką jau kalbėti apie ilgus kalinimo metus. Paskui, kai gaisras ima slopti ir masė vėl ima skirstytis, ji pajaučia gyvenimo prasmę staiga pati virsdama ugnimi. Tai įvyksta labai paprastai: ji prisipažįsta padegusi. Juo išsamiau ji pasakoja, juo daugiau apie viską gali pasakyti, tuo ilgiau į ją žiūri kiti, tuo ilgiau ji pati yra ugnis.[36]

[36] *Kräpelin*, Einführug in die psychiatrische Klinik, II, *62*, 235–240.

Šie atvejai ne tokie jau reti, kaip gali atrodyti. Ir jeigu jie ne visuomet tokie kraštutiniai, vis dėlto nepaneigiamai rodo – žiūrint pavienio žmogaus akimis – masės ir ugnies sąsają.

Jūra

Jūra yra daugkartinė, judanti, turinti savo tankį. Daugkartiškumas – tai bangos, kurios sudaro jūrą. Bangų begalė, ir tas, kuris atsiduria jūroje, yra iš visų pusių jų apsuptas. O kad bangos juda vienodai, dar nereiškia, kad jos yra tokio pat dydžio. Jos niekados nenurimsta visiškai. Vėjas, ta išorinė jėga, lemia jų kryptį: jos rieda viena ar kita kryptimi, kaip įsako vėjas. Bangų glaustumas primena tai, kas taip puikiai nuteikia žmones masėje: tai yra šliejimąsi vienas prie kito, vieni prie kitų, tarsi pats būtum *jie,* tarsi nebūtum atsiribojęs, tai priklausomybė, iš kurios neištrūksi, ir jėgos pajauta, užmojis, kurį individui suteikia visuma. Ar žmonėse esama tikro glaustumo, nežinia. Jūra irgi jo nepaaiškina, bet jinai jį išreiškia.

Jūra turi dar vieną jai būdingą daugkartiškumą – *lašus.* Šie yra, žinoma, izoliuoti: lašai egzistuoja tol, kol nėra tarp savęs susiję, o kad jie maži ir pavieniai, daro tam tikrą bejėgiškumo įspūdį. Jie yra beveik niekas, ir stebėtojui kelia užuojautą. Įmerkime ranką į vandenį, ištraukime ją ir žiūrėkime į lašus, kaip jie po vieną vargais negalais rieda žemyn. Juos užjauti lyg beviltiškai vienatvei pasmerktus žmones. Lašai vėl pradeda darytis *reikšmingi,* kai jų nebeįmanoma suskaičiuoti, kai jie vėl susilieja.

Jūra turi *balsą* – kintamą ir nuolat girdimą. Tai balsas, kuriame skamba tūkstantis balsų balselių. Žmonės girdi jame daug ką: kantrybę, skausmą, pyktį. Tačiau įspūdingiausia tame balse yra atkaklumas. Jūra niekuomet nemiega. Ji girdima dieną ir naktį, ištisus metus ir dešimtmečius; visiems žinoma, kad ir prieš šimtus metų ją jau girdėjo. Savo galybe ir siautulingumu ji primena vieną vienintelį darinį, kuris šių savybių turi lygiai tiek pat, – masę.

Tačiau jūrai būdingas pastovumas, kurio masei stinga. Jūra niekuomet neišsenka ir neišnyksta, ji visuomet yra. Didžiausią ir vis dar bergždžią masės troškimą – troškimą *išlikti* – jūra pateikia kaip jau įvykusį.

Jūra yra milžiniška ir nepripildoma. Visos upės, mažos ir didelės, debesys, bet kokie žemės vandenys galėtų įsilieti į jūrą, ir šioji pastebimai nepasipildytų ir nepasikeistų – visada mums atrodytų, kad tai yra ta pati jūra. Taigi jūra yra tokia didelė, kad gali būti pavyzdžiu masei, kuri visada nori didėti. Masė geidžia pasidaryti didelė kaip jūra, o kad to pasiektų, stengiasi pritraukti kuo daugiau žmonių. Žodis „okeanas" tarsi įkūnija iškilmingą jūros orumą. Okeanas – universalus: jis toli nusidriekia, skalauja kiekvieną žemyną; tai ant jo, kaip įsivaizduota senovėje, plūduriuoja Žemė. Jei jūra būtų pripildoma, masė neturėtų savo nepasotinamumo įvaizdžio. Masė niekuomet negalėtų taip gerai suvokti savo troškimo pritraukti vis daugiau žmonių. O okeanas, kuris, be abejonės, stovi jūrai prieš akis, suteikia šiai mitinę teisę nepaliaujamai siekti universalumo.

Nors jūros afektai kinta, tačiau ji gali raminti ir grasinti, ji gali virsti audra, bet jūra visuomet yra. Visi žino, kur jinai, – jos padėtis atvira, neslėpininga. Jūra neatsiranda išsyk, ten, kur pirma nebuvo nieko. Ugniai būdingo paslaptingumo ir staigumo jūra neturi; ugnis plyksteli tarsi iš nieko, iššoka lyg plėšrus žvėris, jos galima tikėtis visur. O jūros tikiesi tik ten, kur tikrai žinai ją esant.

Tačiau tai dar nereiškia, kad jūra neturi paslapčių. Jos paslaptį sudaro ne staigumas, o turinys. Masinė gyvybė, kuri joje knibždėte knibžda, yra lygiai taip pat nuo jos neatsiejama, kaip ir atviras pastovumas. Jūros didingumas dar padidėja, kai imi galvoti apie turinį: apie augaliją, visus gyvūnus, kurių jos gelmėse devynios galybės.

Jūroje nėra vidinių ribų, ji nepadalyta į tautas ir sritis. Ji turi *vieną* vienintelę kalbą, ir visur ji yra ta pati. Nėra žmogaus, kuriam jūra būtų nesvetinga. Ji pernelyg didžiulė, kad tiksliai atitik-

tų kokią nors mums žinomą masę. Bet ji yra ramaus vidinio humaniškumo, į kurį orientuota visa gyvybė ir kuriam nieko netrūksta, pavyzdys.

Lietus

Visur, ypač ten, kur *lietaus* būna nedažnai, ir kol nepradeda lyti, jis suvokiamas kaip visuma. Lietų atneša debesys, kurie aptraukia dangų: prieš lietų viskas paskęsta pilkumoje. Tą akimirką, kai tikrai žinoma, kad tuoj ims kristi pirmieji lašai, žmonės lietų įsivaizduoja, ko gero, labiau vienalytį negu kaip procesą. Dažnai lietaus labai laukiama, nes nuo to, lis ar ne, gali priklausyti, ar pavyks išgyventi. Lietaus ne visuomet lengvai prisiprašysi, todėl tenka griebtis burtų; yra daug ir visokių metodų lietui privilioti.

Lietus krinta daugybe lašų. Jie matomi, ypač pastebima jų kryptis. Visose kalbose sakoma, kad lietus krinta. Regima daugybė lygiagrečių brūkšnių: iš krintančių lašų skaičiaus sprendžiama apie bendrą lietaus kryptį. Jokia kita kryptis nedaro žmogui tokio didelio įspūdžio, kaip kritimas; visos kitos kryptys, jei lyginsime su kritimu, atrodo tarsi išvestinės, antrinės. Kritimas yra tai, ko žmogus nuo mažens labiausiai bijo ir nuo ko gyvenime pirmiausia apsisaugo. Mokomasi, kaip neparvirsti arba nenukristi: jei kas nors to neišmoksta, nuo tam tikro amžiaus ima atrodyti juokingas arba pavojingas. O lietus, kitaip nei žmogus, yra tai, kas *privalo* kristi. Niekas nekrinta taip dažnai ir taip gausiai, kaip lietus.

Galbūt lašų skaičius šiek tiek pamažina lietaus sunkį ir tankį. Girdime, kaip lašai atsimuša į kokį nors paviršių, ir tas garsas mums malonus. Jaučiame juos ant savo kūno, ir tas jausmas mums irgi malonus. Galimas daiktas, kad tam tikros reikšmės turi tai, jog suvokiant lietų dalyvauja trys pojūčiai – rega, klausa ir lyta. Visi tie pojūčiai daro kompleksiškumo įspūdį. Nuo lietaus nėra sunku pasislėpti. Retai jis kelia tikrą pavojų, dažniausiai žmogų apgaubia maloniai gaivia skraiste.

Lašų barbenimas suvokiamas kaip vienodas garsas. Minėtų brūkšnių lygiagretumas, šniokštimo vienodumas, toks pat drėgmės, kurią ant kūno sukelia kiekvienas lašas, jutimas – viskas tarsi brėžte pabrėžia, kad lašai yra vienodi. Lietus gali būti stipresnis ar silpnesnis, jo tankis kinta. Lašų skaičius smarkiai įvairuoja. Niekas nemano, kad jų pastoviai daugės, priešingai, – kad jie pasibaigs, ir tai reiškia, jog lietaus lašai be pėdsako susigers į žemę.

Nors lietus ir suvokiamas kaip masė–simbolis, bet jam nebūdinga pašėlusio ir beatodairiško didėjimo fazė, kurią turi *ugnis*. Lietui svetimas ir pastovumas, tik retsykiais jis šiek tiek primena jūros neišsemiamumą. Lietus tėra iškrovos masė, ir iškrovos pradžia reiškia masės irimą. Debesys, iš kurių lietus atsiranda, ištirpsta lyjant; lašai krinta, nes nebegali išsilaikyti kartu; kol kas dar nevisiškai aišku, ar jie kada nors susieis į krūvą, o jei taip, tai kaip tai nutinka.

Upė

Akivaizdžiausias upės bruožas – kryptis. Upė teka tarp nejudamų krantų, nuo kurių matyti, kaip vanduo nuolat srūva tolyn. Be perstojo judančios vandens masės, kol upė išvis yra upė, nepailstamumas, bendros krypties, nors ji kartais ir kinta, aiškumas, veržimasis jūros link, kitų, mažesnių upių įsiliejimas, – visa tai, be abejo, yra masės požymiai. Dėl to upė irgi pasidarė masės simboliu, tačiau ne masės apskritai, o pavienių jos reiškimosi formų. Ribotas plotis, neleidžiantis upei nuolat ir staigiai gausinti vandenis, yra ta priežastis, dėl kurios upė kaip masė–simbolis visuomet turi tam tikrą laikinumo požymį. Ji labiau panaši į procesiją: žmonės, žiūrintys į ją nuo šalikelių iš abiejų pusių, primena pakrantėse augančius medžius, – nejudama dalyvauja judėjime. Demonstracijos didmiesčiuose irgi turi upės savybių. Iš įvairių regionų suplaukia mažesni intakai, kol susidaro tikrasis pagrindinis srautas. Labiausiai upės simbolizuoja laiką, per kurį formuojasi

masė, laiką, kai ši dar nepasidarė tuo, kuo netrukus taps. Upė neplinta beatodairiškai kaip ugnis, ir ji nėra tokia universali kaip jūra. Bet užtat turi kuo aiškiausiai išreikštą kryptį: ir kadangi jos nešamų vandenų vis daugėja, susidaro įspūdis, tarsi tokia ji egzistuoja iš pat pradžių; ta kryptis atrodo begalinė, o jos ištakos, ko gero, suvokiamos kaip svarbesnės už tikslą.

Upė – tai tuščiagarbė masė, tokia, kuri save rodo. Noras būti matomai – ne mažiau svarbus elementas už kryptį. Nebus krantų, nebus ir upės: abipus krantų nusidriekiančios augalų eilės primena žmonių virtines. Galima būtų pasakyti, kad upė turi išorę, skirtą akim ganyti. Visi į upę panašūs dariniai, pavyzdžiui, procesijos ir demonstracijos, rodo kuo daugiau paviršiaus: nutįsta kiek įmanoma ilgesnėmis voromis, atsiveria kuo didesniam žiūrovų skaičiui, geidžia, kad visi gėrėtųsi arba bijotų. Iš tikrųjų čia ne tiek svarbus tikslas, kiek atstumas iki jo – gatvių, kuriomis nusidriekia eisena, ilgis. O dėl dalyvių masės tankio reikėtų pasakyti, kad didesnių įpareigojimų šiuo atžvilgiu nėra. Kur kas didesnis tankis jaučiamas tarp žiūrovų, bet ypatinga tankio rūšis atsiranda tarp dalyvių ir žiūrovų. Tai kažkas panašaus į dviejų labai ilgų būtybių suartėjimą, kai viena laiko apglėbusi antrą ir leidžia šiai palengva bei švelniai pro save slysti. Didėjimas prasideda jau pačiose ištakose, bet intakai turi tiksliai iš anksto nubrėžtus erdvės parametrus.

Tai, kad lašai upėje yra lygūs, – savaime suprantama, bet upė neša daug labai skirtingų dalykų, ir tai, ką ji neša, išvaizdai yra svarbiau ir lemtingiau negu, sakysim, jūros našta, kuri milžiniškame paviršiuje stačiai pranyksta.

Apskritai upę vadinti mase–simboliu galima tik su tam tikromis išlygomis. Mase–simboliu jinai yra visai kitaip negu ugnis, jūra, miškas arba javai. Tai dar susivaldančios būsenos simbolis, būsenos *iki* proveržio, *iki* iškrovos, tai labiau iškrovos grėsmė negu tikrovė: tai *lėtosios masės* simbolis.

Miškas

Miškas plyti *virš* žmonių. Jis gali būti uždaras, priaugęs visokių krūmų ir krūmokšnių; į jį gali būti nelengva patekti, o dar sunkiau – per jį prasibrauti. Tačiau tikrasis miško tankis, tai, kas jį išties sudaro, lapija, yra *viršuje*. Tai – pavienių medžių lajos, kurios susikabindamos sudaro ištisinį stogą, lajos, kurios smarkiai sulaiko šviesą ir meta didžiulį bendrą miško šešėlį.

Žmogus, kuris yra toks pat stačias kaip ir medžiai, stoja su jais į vieną gretą. Tačiau medžiai daug aukštesni už jį, todėl jis turi į juos žiūrėti iš apačios. Žmogaus aplinkoje nėra kito natūralaus reiškinio, kuris taip nepaliaujamai būtų viršum jo ir drauge taip arti ir toks įvairialypis. Juk debesys atplaukia ir nuplaukia tolyn, lietus liaujasi, o žvaigždės yra labai aukštai. Iš visos daugybės viršuje veikiančių reiškinių nė vienas neprilygsta tolydžiam miško artumui. Medžių aukštis – įveikiamas dalykas: ten užlipama, nuskinami vaisiai, pabūnama.

Kryptis, kuria miškas nukreipia žmogaus akis, yra jo paties kitimo kryptis: miškas be paliovos auga į viršų. Kamienų lygybė – apytikrė, iš tikrųjų tai irgi krypties lygybė. Kas atsiduria miške, pasijaučia saugus: jis nebūna ties viršūne, kur miškas auga, bet nebūna ir didžiausio tankio vietoje. Kaip tik šitas tankis, o jis yra viršuje, teikia saugumo jausmą. Dėl to miškas tapo ta vieta, kur gimė *pamaldumas*. Miškas verčia žmogų žvelgti į viršų ir jaustis dėkingam už aukštai tvyrantį saugumą. Žvilgsnio kilimas medžių kamienais apskritai virto žvelgimu aukštyn. Miškas buvo ankstesnis už bažnytinį jausmą, stovėjimą prieš Dievą ties kolonomis ir piliastrais. Nuosekliausia ir todėl tobuliausia bažnytinio jausmo išraiška – katedros skliautai, kur visi kamienai susijungia į aukščiausią ir nedalomą vienovę.

Kitas ne mažiau svarbus miško aspektas – nepajudinamumas iš vietos. Kiekvienas kamienas yra tvirtai įaugęs į žemę ir nepasiduoda jokiems išorės poveikiams. Miško atspara – absoliuti, miškas nesitraukia. Jį galima iškirsti, bet ne pajudinti. Todėl miškas

pasidarė *kariuomenės* simboliu, kariuomenės, kurios gretos tvirtos ir kuri jokiomis aplinkybėmis nesitraukia – kausis iki paskutinio vyro, bet neužleis priešui nė pėdos žemės.

Javai

Daugeliu atžvilgių javai – tai mažo mastelio miškas. Javai auga ten, kur kadaise plytėjo miškas, nors niekada neišauga tokie kaip šis. Javai visiškai paklūsta žmogui ir yra jo darbo vaisius. Žmogus juos sėja ir pjauna; laikydamasis senų papročių pasirūpina, kad gerai augtų. Javai lankstūs kaip žolė, pasiduoda vėjo jėgai. Kartu linksta, kur vėjas pučia – visas laukas iš karto. Per audras yra ištisai išguldomi ir ilgai taip laikosi. Bet jie turi paslaptingą gebėjimą vėl atsitiesti, ir jei nėra pernelyg suplakti, visas laukas vėl staiga atsitiesia ir stovi kaip stovėjęs. Brandžios varpos panašios į sunkias galvas: jos arba tau linksi, arba nusigręžia, destis iš kur pučia vėjas.

Šiaip jau javai būna žemesni už žmogų. Tačiau žmogus visada lieka javų viešpats, net ir tada, kai jie žmogų praauga. Javus kerta išvien, kaip jie augo ir buvo pasėti. Kaip ir žolė, kurios žmogus nenaudoja savo reikmėms, visuomet yra kartu. Bet nepalyginamai bendresnis yra javų likimas, javų, kurie kartu sėjami, kertami, suvežami, kuliami ir saugomi. Kol javai auga, jie yra tvirtai suleidę šaknis į žemę ir negali atsiskirti vieni nuo kitų. Kad ir kas nutiktų, nutinka *visiems* stiebams. Štai stovi jie, ūgiu ne ką mažesni už žmogų; kaip visuma, atrodo maždaug vienodo aukščio. Kai papučia vėjas, ima vilnyti ritmu, panašiu į paprastą šokį.

Žmonių lygybę prieš mirtį mėgstama gretinti su javais. Bet kadangi javai krinta *kartu,* jie primena ne bet kokią, o tam tikrą – kolektyvinę – mirtį mūšyje, kai išguldomos ištisos kareivių gretos; javų laukas yra mūšio lauko įvaizdis.

Lankstumas virsta nuolankumu: tai šiek tiek primena ištikimų valdinių, niekaip neįstengiančių susitarti dėl pasipriešinimo, sam-

būrį. Stovi jie – paklusnūs paklusniausi, pasirengę vykdyti kiekvieną įsakymą. Jei įsiveržia priešas, visus negailestingai sutrypia.

Tai, kad grūdai buvo paimti iš aruodo, iš sėklai skirtos krūvos, yra lygiai taip pat svarbu ir tipiška, kaip ir tai, kad jie galiausiai vėl virsta grūdų krūva. Neturi didesnės reikšmės, ar pasėlis užderėjo septyneriopai ar šimteriopai, svarbiausia, kad nuėmus derlių grūdų krūva yra keliskart didesnė už tą, kuri buvo sunaudota sėjai. Kol javai augo ir buvo kartu, jų padaugėjo – ir tai jų laimė.

Vėjas

Jo greitis permainingas, kaip permainingas ir jo balsas. Vėjas gali vaitoti arba staugti, dvelkti tyliai arba garsiai pūsti – maža garsų, kurie jam būtų svetimi. Vėjas vis dar suvokiamas kaip gyvas, nors jau seniai daugelis natūralių reiškinių žmogui nebeatrodo gyvastingi. Ne tik balsas, bet ir kryptis yra labiausiai į akis krintantis vėjo bruožas. Kad būtų galima nusakyti, kokia vėjo kryptis, reikia žinoti, iš kur jis pučia. Kadangi mus iš visų pusių supa oras, jį jaučiame itin kūniškai: atrodo, kad visas esi vėjyje, kad vėjas yra visa pasiglemžiantis – per audrą jis neša ir ridena, kas pakliūva.

Vėjas yra nematomas, bet jį išryškina judėjimas, kurį jis suteikia debesims ir bangoms, lapams ir žolei, o to judėjimo formos – labai įvairios. *Vedų* himnuose kalbama apie viesulų dievaičius *Marutus,* kurių yra daug: triskart septyni arba triskart šešiasdešimt. Jie yra vienmečiai broliai, gyvena toje pačioje vietoje ir gimę yra vienoje vietoje. Jų balsai – griaustinis ir viesulo staugimas. Jie drebina kalnus, rauna medžius ir kaip laukiniai drambliai ryja miškus. Kai kada vadinami ir „daininінkais“, vėjo dainavimu. Jie yra galingi, pikti ir guvūs kaip liūtai, bet taip pat linksmi ir pasirengę žaisti kaip maži vaikai arba veršiukai.[37]

[37] *Macdonell,* Hymns from the Rigveda, 56–57.

Tai, kad vėjas ir alsavimas nuo seno tapatinami, rodo, jog vėjas suvokiamas kaip tankus srautas – kaip kvėpavimas. O dėl to, kad yra nematomas, tinka nematomoms masėms įkūnyti. Todėl jis skolinamas *dvasioms*, o šios – toji laukinė kariuomenė – atūžia kaip vėtra, arba kauksmas girdėti tada, kai dvasios nuo ko nors sprunka, kaip minėtame eskimų šamano regėjime.

Vėliavos – tai matomas vėjas, debesų drobės, tik jos yra arčiau ir spalvingesnės, pritvirtintos prie stiebo ir išlaikančios vienodą formą. Jos pastebimos tada, kai plaikstosi. Tautos, tarsi norėdamos pasidalyti vėją, iškelia vėliavas – kad pažymėtų, jog oras viršum jų galvų priklauso joms.

Smėlis

Iš smėlio savybių, kurios svarbios šiame kontekste, pabrėžtinos dvi. Pirmiausia – grūdelių mažumas, jų vienodumas. Iš tikrųjų tai yra viena ir ta pati savybė, nes smėlio grūdeliai suvokiami kaip vienodi tik todėl, kad jie tokie mažyčiai. Antroji savybė – smėlio begalybė. Smėlis neaprėpiamas žvilgsniu: jo visados yra daugiau, negu akys mato. Ten, kur jo būna nedaug, niekas net nepastebi. Tikrai jis atkreipia dėmesį tada, kai jo yra devynios galybės, tarkim, jūros pakrantė arba dykuma.

Dėl to, kad smėlis nepaprastai judrus, tarp skystų ir kietų masių–simbolių užima maždaug tarpinę padėtį. Jis, kaip ir jūra, sudaro bangas, vėjų gūsių gali būti paverstas debesimi; o *dulkės* yra ne kas kita, kaip dar smulkesnis smėlis. Reikšmingas smėlio bruožas – grėsmingumas, būdas, kaip jis pavienio žmogaus atžvilgiu stoja tarsi agresyvi ir priešiška jėga. Dykumos vienodumas, neapsakomas dydis ir negyvumas iškyla prieš žmogų kaip beveik neįveikiama galia: juk dykuma sudaryta iš nesuskaičiuojamos daugybės dalelių. Žmogų ji uždusina kaip jūra, bet daug klastingiau, ir tai trunka ilgiau.

Žmogaus santykis su dykumos smėliu nulėmė kai kurias vėlesnes žmogaus laikysenas, tokias kaip kova, į kurią jam tenka vis

atkakliau stoti priešinantis didžiuliams spiečiams labai mažų priešų. Smėlio sausumo įspūdis perteiktas skėriams. Augalininkyste besiverčiantis žmogus skėrių bijo kaip smėlio: po skėrių antplūdžio lieka dykra.

Stebėtina, kad kadaise smėlis galėjo tapti palikuonių simboliu. Tačiau gerai žinomas Biblijos faktas rodo, koks didžiulis noras yra turėti begalę palikuonių. Ir svarbiausia čia anaiptol ne kokybė. Be jokios abejonės, kiekvienas linki sau ištiso būrio stiprių kaip ąžuolai sūnų. Tačiau tolesnėje ateityje, kai įsivaizduojama daugelio kartų gyvenimų suma, galvojama jau nebe apie grupes ar būrius: čia trokštama palikuonių masės, o didžiausia, neaprėpiama, nesuskaičiuojama masė, kokia išvis žinoma, yra smėlis. Kiek nedaug dėmesio tekreipiama į individualias palikuonių savybes, matyti iš panašaus kinų simbolio. Kinai palikuonis lygina su skėrių spiečiumi, ir tókios spiečiaus kokybės kaip skaičius, vieningumas, nenutrūkstamumas laikomos palikuonims privalomomis.

Kitas palikuonims taikomas simbolis Biblijoje yra žvaigždės. Ir čia svarbiausia – begalybė; nė neužsimenama apie pavienių, ryškiausių žvaigždžių pranašumus. Norima tik kad palikuonys išliktų, kad niekada nenutrūktų jų tąsa, kad palikuonių visuomet būtų.

Krūvos

Visos krūvos, kurios vienaip ar kitaip susijusios su žmogaus veikla, esti dirbtinės. Vienalytės krūvos, sudarytos iš vaisių arba grūdų, yra žmogaus darbo rezultatas. Nuimant arba surenkant derlių dalyvauja daug rankų: tie darbai visiškai priklauso nuo metų laiko ir yra tokie reikšmingi, kad pagal juos senovėje įvardydavo metus. Per šventes žmonės džiaugiasi savo suneštomis krūvomis. Jie mielai jas rodo. Dažnai pačios šventės rengiamos aplink tas krūvas.

Tai, kas surenkama, yra vienarūšės prigimties – tam tikros rūšies vaisiai, tam tikros rūšies grūdai. Kraunama kuo kompaktiš-

kiau. Juo daugiau turima ir juo kompaktiškiau sukrauta, juo geriau. Viskas po ranka, nereikia iš toli gabenti. Krūvos dydis yra svarbus dalykas – ja giriamasi: tik jei krūva yra pakankamai didelė, derliaus užtenka visiems arba ilgą laiką. Kai jau pripratama derlių kaupti, itin didinti krūvas nebesistengiama. Mieliausiai prisimenami derlingiausi metai. Metraščiuose, jeigu jie yra rašomi, tokie metai vadinami laimingiausiais. Derliai lenktyniauja metai iš metų arba pagal vietoves. Nesvarbu, ar krūvos priklauso bendrijai, ar pavieniam asmeniui, jos liudija tvarkingumą ir patikimumą.

Suprantama, derliaus krūvos yra suvartojamos maistui pagal poreikį – susiklosčius ypatingoms aplinkybėms, labai greitai, o kai kada pamažu. Krūvos pastovumas – ribotas: kaip ji mažės, įsivaizduojama jau iš pat pradžių. Naujo derliaus krūvos priklauso nuo metų ir liūčių sezoniškumo. Kiekvienas derliaus nuėmimas yra ritmiškas kaupimas, o šventės priklauso nuo šitos ritmiškos kaitos.

Akmenų krūvos

Yra ir nevalgomų krūvų. Akmenų krūvos kraunamos todėl, kad jas sunku išardyti. Akmenys dedami vieni ant kitų ilgam laikui, tikintis, kad stovės amžinai. Tos krūvos neturi mažėti, jos turi likti tokios, kokios yra. Akmenų krūvos – ne vaisių, pereinančių per skrandį; ne visada jose ir gyvenama. Senaisiais laikais kiekvienas krūvos akmuo reiškė žmogų, kuris padėjo jį į krūvą. Paskui krūvos dalių dydis ir svoris ima augti, ir jas įveikti gali tik daug rankų. Kad ir ką tie akmenys vaizduotų, jie įkūnija nesuskaičiuojamos daugybės žmonių sutelktas pastangas ir sunkumus akmenis gabenant. Dažnai neįmanoma įsivaizduoti, kaip akmenys galėjo būti sutelkti. Juo sunkiau suvoki tų žmonių darbą, juo iš toliau akmenys buvo gabenami, tuo daugiau, reikia manyti, statyboje dalyvavo žmonių, ir tuo stipresnį įspūdį statinys daro vėliau gy-

venantiems žmonėms. Tokia akmenų krūva rodo daugybės žmonių, kuriuos buvus liudija vien tik šitas nesugriaunamas paminklas, sutelktas pastangas.

Lobiai

Lobiai, kaip ir kitos krūvos, yra sukaupiami. Tačiau kitaip nei vaisiai ir grūdai, lobiai susideda iš dalių, kurios yra nevalgomos ir neišnyksta. Svarbiausia yra ypatinga tų dalių vertė, ir tik pasitikėjimas tos vertės pastovumu skatina lobį kaupti. Tai krūva, kuri turi likti nedaloma ir privalo didėti. Jei lobis priklauso galiūnui, jis gundo kitą galiūną lobį pagrobti. Pagarba, kurios dėl lobio susilaukia šeimininkas, kelia ir pavojų. Dėl lobių nemaža kautasi ir kariauta, ne vienas, turėdamas mažesnį lobį, būtų ilgiau gyvenęs. Taigi lobio savybė yra ta, kad jis kuria įtampą tarp spindesio, kurį turi skleisti, ir paslapties, kuri jį saugo.

Malonumas, kurį teikia *skaičiaus didėjimas*, ryškiausiai pajaučiamas skaičiuojant lobį. Visi kiti skaičiavimai, pavyzdžiui, galvijų ar žmonių, kad ir kiek jų priskaičiuotum, nepriverčia žmogaus susikaupti taip, kaip skaičiuojant lobį. Slapčiomis savo lobį skaičiuojančio šeimininko paveikslas yra lygiai taip pat giliai įaugęs žmoguje kaip ir viltis netyčia aptikti lobį: giliai paslėptą ir taip seniai pamirštą, kad niekam nebepriklausantį. Staigus geismas įsigyti lobių apėmė ir demoralizavo ne vieną puikiai išlavintą armiją, daug pergalių dėl to virto pralaimėjimu. Kaip kariuomenė tapo lobių ieškotojų minia, ir dar prieš mūšį, pavaizdavo Plutarchas pasakojime apie Pompėjaus gyvenimą. „Kai tik Pompėjaus laivai prisišvartavo prie Kartaginos, į jo pusę perėjo septyni tūkstančiai priešo karių; jis pats į Afriką atsigabeno šešis sukomplektuotus legionus. Čia atsitiko juokingas dalykas. Keli jo kariai netyčia aptiko lobį ir smarkiai pasipelnė. Kai apie radinį pasklido kalbos, kitiems kariams šovė į galvą mintis, kad visoje toje vietovėje turį būti begalė lobių, kuriuos kartaginiečiai užkasę ištikus nelaimei.

Daug dienų Pompėjus negalėjo susitvarkyti su savo kariais, kurie tik ir teieškojo lobių. Šypsodamasis jis vaikščiojo aplink ir žiūrėjo, kaip tūkstančiai žmonių kasė ir rausė žemę. Galiausiai kariai pavargo ir ėmė prašyti Pompėjų vesti juos ten, kur jam reikia, nes už kvailumą esą pakankamai nubausti."[38]

Be šių dėl slėpiningumo nepaprastai patrauklių lobių, yra kitų, kurie sukaupiami viešai, – kaip tam tikri savanoriški mokesčiai, ir laukiama, kad tas lobis paskui atiteks vienam ar keliems žmonėms. Tai įvairios loterijos; jos yra ne kas kita, kaip greitai sukaupiami lobiai: visi žino, kad paaiškėjus laimingajam, lobis atiteks jam. Taigi juo mažesnis skaičius galinčių išlošti ir juo didesnis lobis, juo stipriau jis traukia.

Godulys, kuris tokiomis progomis sujungia žmones, suponuoja visišką pasitikėjimą piniginiu lobio *vienetu*. Šis pasitikėjimas esti toks stiprus, kad net sunku įsivaizduoti. Žmogus pats susitapatina su šiuo vienetu. Abejonė šiuo atžvilgiu jį įžeidžia, o vieneto vertės svyravimas atima iš jo pasitikėjimą. Piniginio vieneto vertės smukimas žmogų paliečia asmeniškai, jį pažemina. Kai šis procesas ima greitėti ir įvyksta *infliacija*, nuvertėjimą patyrę žmonės pradeda burtis į susivienijimus, kuriuos drąsiai galima lyginti su sprunkančiosiomis masėmis. Juo daugiau žmonės praranda, juo labiau vienijasi. Tai, kas apsukresniems, kurie šį tą dar sugeba išgelbėti, kelia paniką, visiems kitiems, netekusiems pinigų ir dėl to tarp savęs lygiems, yra masinis bėgsmas. Šio reiškinio, kuris mūsų šimtmetyje buvo įgijęs didžiulį istorinį mastą, padarinius aptarsime atskirame skyriuje.

[38] *Plutarch*, Leben des Pompejus, XI.

GAUJA

GAUJA IR GAUJOS

Masės–kristalai ir masė šiuolaikine prasme yra kilę iš tam tikro ankstyvesnio vieneto, kuriame to skirtumo dar nebuvo; tas vienetas yra *gauja*. Mažesnio skaičiaus būrių, klajojančių grupėmis po dešimt ar dvidešimt žmonių, atžvilgiu gauja yra paplitusi kaip bendro išgyvenimo forma.

Gaujai būdinga tai, kad ji neturi galimybės didėti. Aplinkui tuščia: nėra, kas galėtų prie jos prisidėti. Gauja – tai grupė jaudulio apimtų žmonių, nieko taip netrokštančių, kaip *gausinti gretas*. Kad ir ką darytų – trauktų į medžioklę ar į karą, – jiems būtų geriau, jei jų būtų daugiau. Tokiai mažai grupei kiekvienas naujas dalyvis reikštų aiškų ir juntamą, verkiant reikalingą padidėjimą. Jėga, kuri prisidėtų, sudarytų dešimtąją ar dvidešimtąją visos grupės dalį. Vieta, kurią naujasis narys užimtų, būtų visų gerbiama ir vertinama. Jo indėlis į visos grupės gyvenimą būtų toks, kokio vargiai kas iš mūsų šiais laikais galėtų tikėtis.

Gaujoje, kuri retkarčiais susidaro iš grupės ir geriausiai išreiškia grupės vienybės jausmą, individas niekuomet taip neištirpsta, kaip šiuolaikinis žmogus bet kokioje masėje. Nuolat – ar tai būtų gaujos gyvenimo kintančios aplinkybės, šokiai ar karo žygiai – žmogus atsiduria *pakraštyje*. Čia jis yra viduryje, čia pakraštyje, paskui pakraštyje, tuoj vėl viduryje. Kai gauja sustoja arba susėda aplink ugnį, kiekvienas turi iš dešinės ir kairės kaimyną, bet nugara lieka atvira: nugara neapsaugota nuo laukinės aplinkos pavojų. Gaujos vidaus tankis visados yra šiek tiek dirbtinis: žmonės glaudžiasi arčiau vienas kito, senoviniais ritminiais judesiais imituoja daugį. Tačiau iš tikrųjų jų tiek nėra, jų nedaug; tikrojo tankio stygių jie kompensuoja intensyvumu.

Iš keturių masės savybių, su kuriomis jau esame susipažinę, dvi gaujoje yra tariamos, kitaip sakant, jų pageidaujama, todėl jos kuo energingiausiai *imituojamos;* užtat kitos dvi – tikrų tikriausios. *Didėjimas* ir *tankis* yra imituojami, o *lygybė* ir *kryptingumas* tikrai egzistuoja. Tai, kas gaujoje pirmiausia krinta į akis, yra nepaprastas kryptingumas. Lygybė reiškiasi tuo, kad visi gaujos nariai yra apimti to paties tikslo, pavyzdžiui, kai mato žvėrį, kurį nori sumedžioti.

Gauja ribota įvairiom prasmėm. Jai ne tik priklauso palyginti nedaug žmonių – dešimt, galbūt dvidešimt, retai kada daugiau, bet joje visi puikiai pažįsta vienas kitą. Jie visada gyveno kartu, kiekvieną dieną susitinka, daugelyje bendrų akcijų išmoko tiksliai vertinti vienas kitą. Gauja vargu gali tikėtis nelaukto padidėjimo: pernelyg mažai žmonių gyvena panašiai, be to, jie labai išsibarstę. Tačiau tai, kad gauja susideda vien tik iš *pažįstamų,* vienu atžvilgiu daro ją pranašesne už masę, galinčią augti iki begalybės: jei dėl nepalankių aplinkybių ji išardoma, visados vėl visi susieina į krūvą. Gauja gali tikėtis ilgaamžiškumo: kol gyvi jos nariai, pastovumas garantuotas. Ji gali sukurti tam tikrus ritualus ir apeigas, nes visuomet atsiras, kas turės juos atlikti, jais galima pasitikėti. Visi žino savo vietą, kitur nepriviliosi. O ir tų viliojimų tiek maža, kad ir pats įprotis kur nors pasukti negali atsirasti.

Na, bet jei gauja vis dėlto padidėja, šitas įvykis būna *kvantiškas,* padidėjimui turi pritarti ir visi gaujos nariai. Gauja, kuri susidarė iš kitos grupės, gali nesutarti su pirmąja: jeigu jos nepradeda tarp savęs kovoti, įmanoma, kad abi susijungs kokiai nors bendrai laikinai akcijai. Tačiau abiejų kvantų atskirumo suvokimas visuomet išlieka; bendros akcijos įkarštyje jis gali trumpam išnykti, bet neilgam. Dalijant apdovanojimus arba atliekant kitus ritualus jis beveik garantuotai vėl išlįs. Gaujos jausmas visada lieka stipresnis už individo savivoką, kai šis yra vienas, ne gaujoje. Gaujos kvantinė suvoktis tam tikrame žmonių bendro gyvenimo lygmenyje turi lemiamą reikšmę ir niekuo nepakeičiama.

Tam, kas šiaip vadinama gentimi, gimine, klanu, aš sąmoningai priešpriešinu kitą darinį – *gaują*. Pirmosios trys sociologinės sąvokos, kad ir kokios būtų svarbios, turi tam tikro statiškumo. O gauja yra *veiklos* vienetas, kuris reiškiasi *konkrečiai*. Juo turi remtis kiekvienas, kuris užsimojęs tirti masių elgsenos ištakas. Gauja – tai pati seniausia ir mažiausia žmonių masės forma, ji egzistavo jau tada, kai dar nebuvo masių, kaip mes jas suprantame šiais laikais. Gauja pasireiškia keliais būdais, ji visada aiškiai apibrėžiama. Per daugelį tūkstančių metų gaujos veikė taip intensyviai, kad visur paliko pėdsakų; ir net mūsų – visai kitokiais – laikais yra išlikę darinių, kuriuos galima kildinti tiesiai iš jų.

Gauja nuo seno reiškiasi *keturiomis* skirtingomis formomis, arba funkcijomis. Jos visos šiek tiek paslankios ir lengvai pereina viena į kitą, tačiau svarbu aiškiai nustatyti, kuo jos *skiriasi*. Pati natūraliausia ir tikriausia gauja yra ta, iš kurios kilęs ir vokiečių žodis *Meute* (gauja), tai – *medžiotojų* gauja. Ji susidaro tada, kai reikia sumedžioti pavojingą arba stiprų žvėrį, kurio vienas neįveiksi; ji susidaro ir tada, kai yra galimybė užspeisti gausų grobį ir norima, kad kuo mažiau iš to būrio paspruktų. Net jei kas nors vienas nudobia didžiulį gyvūną, tarkim, banginį ar dramblį, jau pats gyvūno dydis reiškia, kad tokį sumedžioti gali tik visi kartu, vadinasi, ir dalijamas jis visiems. Taip medžiotojų gauja pereina į *besidalijančios* gaujos būseną; pastaroji kai kada gali reikštis ir viena, bet šiaip abi sudaro vienovę ir nagrinėti jas reikia kartu. Abi geidžia vieno ir to paties – *laimikio,* ir tik jis vienas, jo elgsena, pobūdis – gyvas jis ar negyvas – nulemia gaujos veiksmus: dėl jo jinai ir susidaro.

Antroji forma, turinti daug bendra su medžiotojų gauja ir susijusi su ja įvairiomis pereinamosiomis pakopomis, yra *kariautojų gauja*. Ši susidaro manant, kad egzistuoja kita žmonių grupė, kuri suvokiama esanti tokia pat kaip ir ji pati ir prieš kurią jinai stoja, nors šią akimirką antrosios gali ir visai nebūti. Pačioje ankstyviausioje raidos stadijoje karo gauja dažniausiai persekiodavo tik vieną vienintelę auką – kuriai reikėdavo atkeršyti. Pagal *tikslingumą,*

žinojimą, ką būtina nugalabyti, karo gauja yra labai panaši į medžioklės gaują.

Trečioji gaujos forma – *raudotojų gauja*. Ji atsiranda tada, kai mirtis kėsinasi išplėšti iš gyvenimo grupės narį. Maža grupė, suvokianti kiekvieną netektį kaip nepataisomą, šia proga susijungia į gaują. Pirmiausia, ką ji gali daryti, tai mėginti mirštantįjį sulaikyti arba pasisavinti iš jo kuo daugiau gyvybinės jėgos, kol tas dar neišleido paskutinio kvapo; pagaliau ji gali maldyti jo sielą, kad toji nepasidarytų gyvųjų priešu. Šiaip ar taip, būtina kažko imtis, ir nerasi žmogaus, kuris tokiu atveju nieko nedarytų.

Į ketvirtą formą sujungiu daug reiškinių, tarp kurių, nors jie ir labai įvairūs, vienas yra bendras – noras gausėti ir gausinti. *Gausintojų gaujos* susidaro todėl, kad pačiõs grupės narių ar objektų, su kuriais grupė susijusi – gyvūnų ar augalų, – turi *daugėti*. Gausintojų gaujos dažnai reiškiasi šokiais, kuriems suteikiama tam tikra mitinė prasmė. Ši forma taip pat yra žinoma visur, kur gyvena žmonės. Šokiuose visuomet yra ženklų, kad grupė nepatenkinta savo dydžiu. Taigi viena iš esminių šiuolaikinės masės savybių – veržimasis didėti – atsiskleidžia labai anksti, gaujose, kurios pačios to nepajėgia. Tad didėti ir gausėti grupę turi priversti ritualai ir apeigos; nors mūsų nuomonės apie ritualų ir apeigų veiksmingumą gali būti labai skirtingos, vis dėlto reikia nepamiršti, jog ne be ritualų ir apeigų laikui bėgant susikuria didžiulės masės.

Nagrinėdami šias keturias gaujų formas, prieiname prie netikėtų išvadų. Visos keturios turi polinkį pereiti viena į kitą: vieno gaujos tipo virsmas kitu turėjo nepaprastai didelių padarinių. Masių, kurios yra kur kas didesnės už gaują, nepastovumo užuomazgų esama jau šituose mažyčiuose ir tariamai tvirtuose dariniuose. Jų virsmai neretai davė pretekstą savitiems religiniams reiškiniams. Dar atskirai kalbėsime apie tai, kaip medžioklės gaujos gali virsti raudotojų gaujomis ir kaip iš šio proceso išsirutuliojo kai kurie mitai ir kultai. Raudotojai, sakysim, staiga įsigeidžia, kad niekuomet nebūtų buvę medžiotojais, ir nuo apraudamos aukos stengiamasi nuplauti medžioklės kraujo gėdą.

Pavadindamas šią labai seną ir nedidelę masės formą „gauja", norėjau priminti, kad ir ją žmonės nusižiūrėjo nuo gyvūnų: juk taip medžioja ne viena žvėrių rūšis. Didžiulį įspūdį darė vilkai, kuriuos žmonės gerai pažinojo ir per tūkstančius metų prijaukino paversdami šunimis. Tai, kad daugelio tautų folklore vilkai yra mitinės būtybės, vilkato įvaizdis, pasakojimai apie žmones, kurie persirengę vilkais užpuldinėja ir sudrasko kitus žmones, legendos apie vilkų išaugintus vaikus, – visa tai ir daug kitų dalykų rodo, koks artimas žmonėms buvo vilkas.

Skalikai, kuriuos žmonės dresuoja medžioklei, yra gyvas iki mūsų dienų išlikęs anų laikų gaujos pavyzdys. Žmonės mokėsi iš vilkų, sakyčiau, kai kuriais šokiais treniravosi būti vilkais. Be abejo, ir kiti gyvūnai prisidėjo prie panašių įgūdžių medžiotojų tautose formavimosi. Sąvoką „gauja" taikau žmonėms, o ne gyvūnams, todėl, kad ji geriausiai perteikia greitų judesių bendrumą ir konkretų tikslą, dėl kurio tie judesiai atliekami. Gaujai reikia grobio, ji trokšta aukos kraujo ir mirties. Kad auką sudorotų, gauja turi veikti greitai ir tikslingai, persekiodama panaudoti klastą ir būti ištverminga. Ji save drąsina šūkčiodama. Triukšmo, kuriame susilieja pavieniai balsai, reikšmė yra neapsakomai didelė. Triukšmas gali pritilti ir vėl sustiprėti, bet jis yra nenumaldomas – jis reiškia puolimą. Pagaliau pavytą ir pargriautą grobį ėda *visi.* Apskritai esama „papročio" kiekvienam gaujos dalyviui perleisti dalį laimikio; taigi jau tarp gyvūnų yra dalijamosios gaujos užuomazgų. Sąvoką „gauja" vartoju ir kalbėdamas apie kitas tris pagrindines formas, nors šiais atvejais nelengva įžvelgti buvus kokių nors pavyzdžių gyvūnijos pasaulyje. Paprasčiausiai neradau tinkamesnio žodžio, galinčio atspindėti tų procesų konkretumą, tikslingumą ir intensyvumą.

Net pati vokiško žodžio „Meute" (gauja) *istorija* pateisina tokią vartoseną. Tas žodis kilęs iš viduramžių lotynų kalbos žodžio *movita,* reiškiančio „judėjimą". Senosios prancūzų kalbos žodis *muete,* kilęs iš minėto lotyniškojo *movita,* turi dvi reikšmes – „sukilimas, maištas" arba „medžioklės būrys". Žmogiškasis elementas

čia jau stipriai išreikštas. Senasis žodis tiksliai nusako tai, ką norime pažymėti; kaip tik šita dviguba reikšmė ir yra tai, apie ką kalbame. O siauresnė reikšmė – „kartu surišti šunys" yra daug vėlesnė, vokiečių kalboje žinoma tik nuo XVIII a. vidurio, o tokie žodžiai kaip *Meutmacher* – „maištininkas" ir *Meuterei* – „maištas", kilę iš senosios prancūzų kalbos žodžio *meuterie*, vokiečių kalboje paplito maždaug XVI a. viduryje.

MEDŽIOTOJŲ GAUJA

Medžiotojų gauja visomis išgalėmis vejasi gyvą padarą, kurį nori nugalabyti ir paskui suėsti. Vadinasi, pagrindinis medžiotojų gaujos tikslas visuomet yra žudymas, o svarbiausios priemonės – *pavyti* ir *užspeisti*. Tarkim, gauja nužiūri vieną didelį žvėrį arba daug žvėrių, kurie nuo jos spunka.

Grobis visada bėga, jį reikia vytis. Lemia greitis: gaujai svarbu būti greitesnei už auką ir ją nuvaryti nuo kojų. Jei medžiojamų gyvūnų yra daug ir juos pavyksta apsupti, masinis bėgimas virsta panika: tada kiekvienas mėgina savarankiškai ištrūkti iš priešų apsupties.

Medžiojama didelėje ir nelygioje erdvėje. Kai persekiojamas tik vienas žvėris, gauja *egzistuoja* tol, kol gyvūnas stengiasi išnešti savo kailį. Susijaudinimas medžioklėje nuolat didėja: jis pasireiškia medžiotojų susišūkavimais, o tai savo ruožtu didina kraujo troškimą.

Dėmesio sutelkimas į vieną objektą, kuris tai juda, dingsta iš akių, tai vėl pasirodo, kurį pameti ir vėl turi ieškoti, kuriam visada norisi padaryti galą ir kuris be perstojo laikomas mirtinoje baimėje, – šita koncentracija yra *visiems bendra*. Kiekvienas stebi tą patį objektą, kiekvienas juda to paties objekto link. O ir atstumas, kuris tarp gaujos ir objekto nuolat mažėja, mažėja kiekvienam medžioklės dalyviui. Medžioklei būdingas mirties pulsas. Jis juntamas, kol bėgama nelygia vietove, ir sustiprėja artėjant prie aukos.

Kai toji pavejama, kai ateina akimirka ją pakloti, kiekvienas turi galimybę tai padaryti, ir kiekvienas mėgina. Į *vieną* padarą gali lėkti visų ietys arba strėlės. Jos yra godžių žvilgsnių tąsa.

Tokio pobūdžio būsena visuomet natūraliai baigiasi. Kaip aiškiai buvo regimas užsibrėžtas tikslas, taip aiškiai ir staigiai pasikeičia gauja, kai tikslas pasiekiamas. Įnirtingos gaudynės liaujasi aukos žūties akimirką. Visi staiga ramiai sustoja aplink auką. Susidaro ratas tų, kuriems priklauso grobio dalis. Jie, kaip vilkai, galėtų suleisti į žvėrį dantis. Tačiau žmonės, ne taip kaip vilkų gauja, kuri pradeda ėsti dar aukai nenusibaigus, dalybas atideda vėlesniam laikui. Dalybos vyksta nesivaidijant ir pagal tam tikras taisykles.

Nesvarbu, ar sumedžiotas gyvūnas yra didelis, ar laimikį sudaro keletas mažesnių, – jei medžiojo visa gauja, būtina grobį pasidalyti. Vyksmas, kuris dabar prasideda, yra visiškai priešingas gaujos *susidarymo* procesui. Dabar kiekvienas nori savo dalies ir mielai geistų kuo daugiau. Jei dalybos nebūtų tiksliai sutvarkytos, jei nebūtų čia nieko panašaus į senovės įstatymus ir patyrusių žmonių priežiūros jo laikantis, tai jos turėtų baigtis tarpusavio kova ir žudynėmis. *Dalybų* įstatymas – pats *seniausias* įstatymas.

Esama dviejų iš esmės skirtingų dalybų būdų: vienas – kai grobį pasidalija tik medžioklės dalyviai, kitas – kai į dalybas įtraukiamos moterys ir tie vyrai, kurie medžioklėje nedalyvavo. Dalybų prižiūrėtojui, privalančiam rūpintis, kad būtų dalijama teisingai, tos pareigos nesuteikdavo jokių privilegijų. Net atsitinka – pavyzdžiui, kai kuriose eskimų, banginių medžiotojų, gentyse, – kad dalybų prižiūrėtojas garbingai savo dalies atsisako. Grobio bendrumo jausmas gali būti labai išplėtotas: pavyzdžiui, idealus Sibiro koriakų medžiotojas kviečia visus vaišintis savo laimikiu, pats pasitenkindamas tuo, kas lieka.

Dalybų įstatymas yra ganėtinai sudėtingas ir įvairus. Garbės dalis ne visuomet atitenka tam, kuris sudavė mirtiną smūgį. Kai kada ši teisė priklauso pirmam pamačiusiam žvėrį. Kitur į grobio

dalį gali pretenduoti ir tas, kuris tik iš tolo regėjo, kaip žvėris buvo nudobtas. Šiuo atveju stebėtojai laikomi medžioklės dalyviais, jie dalijasi atsakomybe už ją ir naudojasi jos rezultatais.[39] Šiuos kraštutinius ir ne taip dažnai pasitaikančius atvejus paminėjau todėl, kad norėjau parodyti, koks stiprus yra medžiotojų gaujos spinduliuojamas vienovės jausmas. Kad ir kaip būtų tvarkomos dalybos, lemiamais medžiotojų gaujos veiksmais laikomi du – grobio *pastebėjimas* ir *nudobimas*.

KARIAUTOJŲ GAUJA

Pagrindinį skirtumą tarp kariautojų ir medžiotojų gaujos sudaro *dvejopas* kariautojų gaujos nusiteikimas. Kol susijaudinęs būrys vaikosi vieną vienintelį žmogų, kurį nori nubausti, tol ši grupė panaši į medžiotojų gaujos darinį. Jei tas žmogus priklauso kitai grupei, kuri nenori jo išduoti, gauja netrukus stoja prieš gaują. Priešininkai beveik niekuo vienas nuo kito nesiskiria. Tai – žmonės, vyrai, kariai. Pirmykštis kariavimo būdas buvo toks panašus, kad kariaujančiuosius ne taip paprasta atskirti: puola jie vienodai, ginklai irgi beveik tokie pat. Ir vieni, ir kiti puldami grasinamai šūkčioja. Abiejų pusių *ketinimai* – tie patys. Tačiau medžiotojų gauja yra *vienpusiška:* žvėrys, kuriuos ji medžioja, nemėgina žmonių apsupti arba persekioti. Jie sprunka, o jei kada ir ima gintis, tai tik tuomet, kai gresia žūtis. Dažniausiai jie bejėgiai prieš žmogų.

Kariautojų gaujai būdinga – ir tai jos svarbiausias požymis, – kad egzistuoja dvi gaujos, turinčios viena antros atžvilgiu vienodus ketinimus. Kol yra karo būsena, pasidalijimas į dvi puses neišvengiamas, skiriamoji riba tarp jų – absoliuti. Kad išsiaiškintume, kuo iš tikrųjų grindžiamas tarpusavio priešiškumas, užtenka paskaityti pranešimą, kurį tuoj pateiksime. Tai pasakojimas apie

[39] *É. Lot-Falck,* Les Rites de Chasse chez les peuples sibériens, Paris: Gallimard, 1953, 179–183.

Pietų Amerikos *taulipangų* genties karą su priešiška *pišaukų* gentimi. Ši istorija žodis žodin užrašyta, kaip papasakojo vienas taulipangų genties karys, ir joje yra viskas, kas žinotina apie kariautojų gaują. Pasakotojas visiškai pasinėręs į įvykių verpetą, kupinas įspūdžių, viską vaizduoja iš vidaus, savo požiūriu, tarsi atskleisdamas visą nuogybę, kuri yra tiek pat teisinga, kiek ir šiurpi bei vargiai su kuo nors palyginama.

„Iš pradžių taulipangai ir pišaukai gyveno draugiškai. Paskui susivaidijo dėl moterų. Pišaukai nužudė kelis taulipangus, kuriuos užpuolė miške. Po to nužudė taulipangų jaunikaitį ir vieną moterį, paskui dar tris taulipangus miške. Taip pišaukai norėjo vieną po kito išžudyti visą taulipangų gentį.

Tada Manikuza, taulipangų karo vadas, sušaukė visus savo žmones. Taulipangai turėjo tris vadus: Manikuzą, vyriausiąjį vadą, ir du jaunesnius, iš kurių vienas buvo neaukštas, storas, bet labai narsus vyras, o kitas – pastarojo brolis. Buvo dar ir senasis vadas, Manikuzos tėvas. Tarp Manikuzos žmonių buvo ir vienas nedidelis, nepaprastai narsus vyras iš kaimyninės araukanų genties. Įsakė Manikuza užraugti penkis didelius išskaptuotus arbūzus *kaširi*. Po to liepė parengti penkias kanojas. Pišaukai gyveno kalnuose. Taulipangai pasiėmė dvi moteris, kurios turėjo padegti namus. Jie išplaukė upe, tik aš nežinau kokia. Kol pasibaigė karas, jie nieko nevalgė – nei pipirų, nei didesnių žuvų, nei žvėrienos, tik mažesnes žuveles. Pasiėmė jie dar dažų ir balto molio – kūnams išsidažyti.

Jie nuvyko į vietovę, kur gyveno pišaukai. Manikuza pasiuntė penkis vyrus prie pišaukų namų, kad iššvalgytų, ar visi namie. *Visi buvo namie.* Tai buvo didžiulis namas su daugybe žmonių, aptvertas palisadu. Žvalgai grįžo ir viską pranešė vadui. Tada senasis ir kiti trys vadai iš visų pusių papūtė į raugintą *kaširi* masę. Jie apipūtė dažus ir baltąjį molį bei kuokas. Seniai buvo ginkluoti tik lankais ir strėlėmis su geležiniais antgaliais, šautuvų jie neturėjo. Kiti buvo ginkluoti šautuvais: kiekvienas turėjo po maišelį šratų ir po šešias dėžutes parako. Apipūtė ir šituos daiktus. (Apipūsti –

tai įpūsti magišką jėgą.) Tada visi išsidažė veidus raudonais ir baltais dryžiais: nuo kaktos žemyn – raudonas dryžis viršuje, baltas – apačioje. Ant krūtinių išsipiešė po tris dryžius: pakaitomis – raudonas viršuje, baltas apačioje. Tokiu pat būdu išsidažė žastus – kad kariai atpažintų vienas kitą. Taip pat išsidažė ir moterys. Tada Manikuza liepė *kaširi* masę atskiesti vandeniu.

Žvalgai sakė, kad namuose esą labai daug žmonių. Iš viso buvo keturi namai: vienas labai didelis ir trys, šiek tiek toliau, mažesni. Pišaukų buvo nepalyginamai daugiau negu taulipangų, kurių tebuvo penkiolika vyrų ir vienas iš araukanų genties. Tada visi gėrė *kaširi,* kiekvienas po pilną kalibasę, – kad įgautų narsos. Po to Manikuza tarė: „Štai šis šaus pirmas! Kol jis užsitaisys šautuvą, šaus antras. Vienas po kito!" Jis suskirstė visus į tris būrelius po penkis vyrus ir nurodė išsidėstyti atokiai ratu aplink namą. Ir dar pridūrė: „Nė vieno bereikalingo šūvio! Jei žmogus nuvirto, tegu guli, šaukite į tą, kuris dar stovi!"

Tada trimis būreliais visi patraukė į priekį; moterys, nešinos arbūzais su gėrimu, ėjo iš paskos. Kai priėjo savanos ribą, Manikuza tarė: „Ką daryti? Jų labai daug. Gal verčiau grįžti ir paimti daugiau žmonių?" Tuomet žmogus iš araukanų genties atsakė: „Ne! Pirmyn! Jei įsiveršiu tarp daugybės žmonių, nebus ką užmušti!" (Tai reiškė: šitos daugybės žmonių per maža mano kuokai, kadangi nukaunu greitai.) Manikuza sukomandavo: „Pirmyn! Pirmyn! Pirmyn!" Jis visus ragino. Netrukus pasirodė namas. Buvo naktis. Name sėdėjo kerėtojas, kuris tuo metu gydė ligonį apipūtimu. Kerėtojas tarė: „Ateina kažkokie žmonės!" Taip jis įspėjo namo gyventojus. Šeimininkas, pišaukų vadas, atsakė: „Tegu eina. Aš žinau, kas! Tai Manikuza! Bet jis iš čia neišeis!" Kerėtojas perspėjo dar kartą sakydamas: „Žmonės jau čia!" Vadas atsakė: „Tai Manikuza! Jis nebeišeis! Čia jis gaus galą!"

Tada Manikuza perpjovė lijaną, kuria buvo suraišiotas palisadas. Pirmosios įsiveržė moterys ir padegė namą: viena padegė prie įėjimo, kita – prie išėjimo. Name buvo labai daug žmonių. Abi moterys parbėgo šiapus tvoros. Ugnis apėmė visą namą. Vienas senis ėmė lipti į viršų, norėdamas ją užgesinti. Iš namo išbėgo daugy-

bė žmonių ir šaudė, bet šaudė, kur pakliuvo, nes nieko nematė, – šaudė, kad tik pagąsdintų priešą. Senasis taulipangų vadas norėjo strėle nudėti vieną pišauką, bet nepataikė. Pišaukas slėpėsi griovyje. Kai senis nusitaikė antrą kartą, pišaukas jį nušovė iš šautuvo. Manikuza pamatė, kad tėvas nebegyvas. Kariai ėmė šaudyti. Jie buvo apsupę visą namą, ir pišaukai neturėjo kur dingti.

Tada į priekį šoko vienas taulipangų karys, vardu Evama. Iš paskos puolė jaunesnysis vadas, paskui – jo brolis, įkandin bėgo Manikuza, karo vadas, o už jo – araukanas. Kiti pasiliko, kad nužudytų tuos pišaukus, kurie mėgins pabėgti. Penki taulipangai įsibrovė tarp priešų ir ėmė juos talžyti kuokomis. Pišaukai šaudė į juos, tačiau pro šalį. Tą akimirką Manikuza užmušė pišaukų vadą. Jaunesnysis taulipangų vadas užmušė jaunesnįjį pišaukų vadą. Pirmesniojo brolis ir araukanas žudė greitai ir daug. Išsigelbėjo tik dvi jaunos moterys, kurios ir dabar tebegyvena aukštupyje, ištekėjusios už taulipangų. Kiti buvo išžudyti. Degė visas namas. Vaikai klykė. Juos visus sumetė į ugnį. Tarp lavonų buvo išlikęs vienas gyvas pišaukas. Jis išsitepė krauju ir įsirausė tarp lavonų, norėdamas suklaidinti priešus, kad yra negyvas. Bet taulipangai ėmė kritusius pišaukus kelti po vieną ir miško kirtikliu perkirsdavo per pusę. Jie aptiko ir apsimetėlį ir jį nugalabijo. Tada paėmė kritusį pišaukų vadą, pririšo jį iškeltomis ir išskėstomis rankomis prie medžio ir tol į jį šaudė, kol turėjo parako ir strėlių ir kol iš jo liko tik mėsos gabalai. Po to jie pačiupo vieną negyvą moterį. Manikuza pirštais išskėtė jos lyties organus ir tarė Evamai: „Pažiūrėk, čia būtų neblogai tau įkišti!"

Kiti pišaukai, kurie buvo trijuose mažesniuosiuose namuose, išlakstė ir pasklido apylinkės kalnuose. Ten jie tebegyvena iki šiol, mirtini kitų genčių priešai ir *slapti žudikai,* kurie ypač kėsinosi į taulipangus.

Savo senąjį vadą, kuris žuvo, taulipangai palaidojo ten pat. Tik du iš jų buvo nesunkiai sužeisti šratais į pilvą. Po to šūkaudami: „Hei-hei-hei-hei!" jie grįžo namo. Ten rado jau parengtus gultus."[40]

[40] *Koch-Grünberg,* Vom Roroima zum Orinoco III, Ethnographie, 102–105.

Nesantaika kyla dėl moterų. Žudomi pavieniai žmonės. Tik pažymima, ką nužudė *kiti*. Nuo tos akimirkos įsigali šventas įsitikinimas, kad priešai nori išnaikinti visą taulipangų gentį. Vadas puikiai pažįsta žmones, kuriuos sukviečia: jų nedaug, iš viso šešiolika – kartu su tuo, kuris yra iš kaimyninės genties; ir visi žino, kas ko vertas mūšyje. Griežtai pasninkaujama – maitintis galima tik smulkiomis žuvelėmis. Iš rūgusios masės padaromas stiprus gėrimas. Prieš mūšį jo išgeriama – „kad įgytų narsos". Dažais nusipiešiama savotiška uniforma – „kad kariai pažintų vienas kitą". Viskas, kas sudaro karo reikmenis, ypač ginklai, yra „apipučiama". Taip įkvepiama magiška galia, ir viskas yra palaiminta.

Kai atvykstama į priešų gyvenvietę, išsiunčiama žvalgyba – nustatyti, ar visi namie. Visi. Norima, kad nieko netrūktų, nes visi turi būti greitai sunaikinti. Namas didžiulis, daugybė žmonių, pavojinga persvara. Šešiolika vyrų tikrai turi motyvą išgerti „ant drąsos". Vadas duoda nurodymus – kaip tikras karininkas. Netoli priešų buveinės jis pajunta *atsakomybę:* „Jų labai daug", – taria jis ir ima delsti: ar nevertėtų grįžti ir paimti pastiprinimo? Tačiau būryje atsiranda vienas, kurio žudymo aistra nenumaldoma. Jo ryžtas persiduoda vadui, ir šis įsako: „Pirmyn!"

Naktis, bet žmonės dar nemiega. Kerėtojas gydo ligonį, ir visi susispietę apie juodu. Kerėtojas, kur kas įtaresnis už kitus, yra susikaupęs ir jaučia pavojų. „Ateina kažkokie žmonės!" – sako jis; o netrukus priduria: „Žmonės jau čia!" Tų namų vadas tiksliai žino, kas tie žmonės. Jis turi vieną priešą ir nė kiek neabejoja, kad tai jis. Tačiau jis taip pat įsitikinęs, kad priešas ateina padėti čia galvą. „Jis iš čia nebeišeis. Čia jis gaus galą!" Aklumas to, kuris pasmerktas žūti, yra toks pat įsidėmėtinas, kaip ir delsimas to, kuris rengiasi pulti. Vadas nieko nedaro, nors nelaimė jau ant nosies.

Netrukus suliepsnoja namas, kurį padegė moterys, ir gyventojai puola lauk. Jie nemato, kas į juos šaudo, bet patys yra puikiai apšviestas taikinys. Priešai įsiveržia ir ima švaistytis kuokomis. Gyventojų žlugimo istorija baigiasi keletu smūgių. Čia nėra nieko panašaus į kovą – tai paprasčiausias naikinimas. Klykiantys vai-

kai sumėtomi į ugnį. Lavonai vienas po kito sukapojami į gabalus. Vienintelį išlikusį gyvą, kuris išsitepliojo krauju ir įsirausė tarp lavonų, kad išliktų, ištinka tas pats likimas. Negyvą vadą pririša prie medžio ir šaudo, kol iš jo lieka mėsos skutai. Negyvos moters išniekinimas yra žiaurumo viršūnė. Viskas žūva ugnyje.

Nedaugelis, kurie išsigelbėjo iš netoliese buvusių mažesnių namų, gyvena ten toliau kaip „slapti žudikai".

Prie to, kaip čia pavaizduota kariautojų gauja, beveik nieko nepridursi. Iš begalės panašaus tipo pasakojimų šis savo atvirumu yra pats tikroviškiausias. Jame nėra nieko, ko neturėtų būti, pasakotojas nieko netaisė ir negražino.

Tie šešiolika vyrų, kurie išvyko į žygį, neparnešė jokio grobio, iš pergalės jie nepasipelnė. Jie nepaliko gyvų nei moterų, nei vaikų. Jų tikslas buvo – sunaikinti priešininkų gaują taip, kad iš jos neliktų nieko, tiesiog ničnieko. Su pasitenkinimu pasakojama, kas daryta ir padaryta. Tačiau kiti buvo ir yra žudikai.

RAUDOTOJŲ GAUJA

Iš visų man žinomų raudotojų gaujų aprašymų didžiausią įspūdį daro *varamungų* genties vidurio Australijoje paprotys.

„Kol mirštantysis dar neišleido paskutinio kvapo, prasidėjo apraudojimas ir tyčiniai savo kūno žalojimai. Pasklidus žiniai, kad žmogus miršta, visi vyrai pasileido bėgti ten, kur gulėjo ligonis. Keletas moterų, atskubėjusių iš kaimo, gulėjo parkritusios ant mirštančio vyro, o kitos čia pat stovėjo arba klūpėjo ir aštriais įnagiais badė sau galvas. Kraujas tekėjo jų veidais, girdėjosi ištisinis vaitojimas. Atbėgę vyrai, nieko nelaukdami, krito ant gulinčiojo, o moterys pakilo, užleisdamos jiems vietą; galiausiai matėsi vien tik nuogų kūnų knibždėlynė. Staiga, šaižiai klykdamas, atlėkė vyras mosuodamas akmens peiliu. Pribėgęs arčiau, staigiai persipjovė abiejų šlaunų raumenis ir, nebegalėdamas stovėti, krito besiraitančių kūnų krūvon. Šio vyro motina, žmonos ir seserys ištraukė

jį iš kūnų masės ir prigludo lūpomis prie žiojėjančių žaizdų, o jis pats gulėjo ant žemės išsekęs ir bejėgis. Tamsių kūnų krūva ėmė iš lėto retėti, ir pasimatė nelaimingas ligonis, kuris buvo geranoriško prielankumo ir rūpesčio pasireiškimo objektas, tiksliau pasakius, auka. Jis ir prieš tai sirgo, o dabar, kai pasitraukė draugai, jautėsi dar blogiau. Buvo aišku, kad ilgai nebegyvens. Verksmai ir raudos tęsėsi. Nusileido saulė, kaimelį apgaubė tamsa. Dar tą patį vakarą žmogus užmerkė akis. Raudojimas ir verksmai sustiprėjo. Vyrai ir moterys kaip paklaikę blaškėsi pirmyn ir atgal, peiliais ir smailiomis lazdomis žalodami savo kūnus; kai kurios moterys kuokomis daužė jiems galvas, ir niekas nesistengė žaizdų ar smūgių išvengti.

Po valandos deglų šviesoje pajudėjo laidotuvių eisena. Mirusįjį nunešė į giraitę, esančią maždaug už mylios nuo kaimo, ir paguldė neaukštame kaučiukmedyje ant iš šakų nupinto gulto. Išaušus kaime, kur mirė žmogus, nebuvo nė ženklo, kad čia gyventa žmonių. Savo varganas trobeles jie perkėlė į kitą vietą, o tą, kurioje žmogus atsisveikino su pasauliu, paliko visiškai tuščią. Niekas nenorėjo susitikti su mirusiojo vaiduokliu, kuris, be abejonės, bastosi kur nors netoliese, o ypač su dvasia to gyvo žmogaus, dėl kurio piktų kerų mirė šis žmogus ir kuri, aišku, ateis į nusikaltimo vietą pasidžiaugti savo pergale.

Naujoje stovykloje visur ant žemės gulėjo pasliki vyrai, kurių šlaunyse žiojėjo atviros žaizdos, pasidarytos savo pačių rankomis. Jie atliko mirusiajam savo pareigą ir iki paskutinės dienos nešios randus kaip garbingo poelgio ženklą. Vienam iš jų buvo galima suskaičiuoti net dvidešimt trijų žaizdų, pasidarytų per netrumpą gyvenimą, pėdsakus. Tuo metu moterys vėl ėmė raudoti – tai buvo jų pareiga. Keturiasdešimt ar penkiasdešimt moterų, pasidalijusios grupėmis po penkias šešias, glėbesčiuodamosi liejo ašaras ir aimanavo lyg išprotėjusios, kitos, artimesnės mirusiojo giminaitės, smailiais pagaliais badė sau galvas. Negana to, našlės, žaižaruojančiais nuodėguliais svilino galvos žaizdas."

Iš šio aprašymo, prie kurio būtų galima pridurti daug panašių, vienas dalykas iškart yra aiškus: tai *jaudulys*. Į vyksmą įsipina ne-

maža visokių ketinimų, ir apie juos teks dar kalbėti. Tačiau svarbiausia – jaudulys, būsena, kai visi turi ką apraudoti. Raudos gaivališkumas, trukmė, tai, kad kitą dieną naujoje stovykloje ji vėl pradedama, nuostabą keliantis ritmas, pagal kurį ji intensyvėja ir paskui atlėgusi vėl iš naujo įsisiūbuoja, – visa tai galėtų būti pakankamas įrodymas, jog čia esama bendros raudos keliamo jaudulio. Susipažinę ir su šiuo atveju, būdingu Australijos čiabuviams, galime suvokti, kodėl šį jaudulį vadinu *gaujos* jauduliu ir kodėl yra tikslinga vartoti sąvoką *raudotojų gauja*.

Viskas prasideda išgirdus žinią, kad *miršta* žmogus. Vyrai kuo skubiausiai puola į tą vietą, kur yra ligonis, bet ten jau randa keletą moterų. Artimiausiosios mirštančiajam guli kartu sukritusios ant merdėjančio žmogaus. Svarbu tai, kad raudoti pradedama ne mirus, o supratus, kad ligonis nebeišgyvens. Kai paaiškėja, kad atėjo paskutinioji, raudos nebeįmanoma sustabdyti. Gauja pasidaro nevaldoma: ji laukė savo progos ir aukos nebepaleis. Nepaprasta jėga, su kuria ji puola objektą, nulemia šio likimą. Po tokio apdorojimo sunkus ligonis vargiai bepajėgtų atsigauti. Baisus žmonių riksmas gali jį pribaigti; susidaro įspūdis, kad protarpiais jis tikrai nebegali atgauti kvapo; šiaip ar taip, mirtis priartinama. Mums įprastas reikalavimas žmogui leisti ramiai numirti šitiems žmonėms, kurie davė valią savo jauduliui, būtų visai nesuprantamas.

Ką reiškia ta ant jo suvirtusių žmonių krūva, ta maišalynė kūnų, kurie kovoja, matyt, dėl to, kad kuo labiau priartėtų prie mirštančiojo? Aprašyme sakoma, kad moterys, kurios pirmosios apgulė žmogų, pakyla, užleisdamos vietą vyrams, tarsi šie ar bent dalis jų turėtų teisę būti kuo arčiau. Kad ir kaip vietiniai žmonės aiškintų tą kūnų kamuolį, viena tikrai yra akivaizdu: kūnų krūva dar kartą priima mirštantįjį į savo glėbį.

Fizinio gaujos narių artumo, jos *tankio* padidinti nebeįmanoma. Visi yra vienoje krūvoje su mirštančiuoju. Šis priklauso jiems, jie stengiasi jo nepaleisti. Kadangi mirštantysis negali atsistoti, įsiterpti į jų būrį, *jie apgula jį patį*. Kas mano turįs į jį kokią nors

teisę, kovoja, norėdami pakliūti į krūvą, kurios centrą jis sudaro. Atrodo, tarsi jie norėtų mirti kartu: žaizdos, kurias patys sau pasidaro, kritimas į krūvą arba šiaip ant žemės, susižeidusiųjų klupimas, – visa tai turi rodyti, kaip rimtai jie nusiteikę. Gal net būtų teisinga sakyti, kad jie nori *susilyginti* su mirštančiuoju. Tačiau tikrai nusižudyti jie neketina. Svarbiausia, kas turi išlikti, yra *krūva*, kuriai mirštantysis priklauso, ir savo elgsena jie tai rodo. Kol neatėjo mirtis, šitas susilyginimas su mirštančiuoju sudaro raudotojų gaujos esmę.

Tačiau lygiai taip pat jos esmei priklauso ir mirusiojo *atstūmimas* – kai tas jau užmerkė akis. Perėjimas nuo siautulingų pastangų sulaikyti mirštantįjį prie baimingo mirusiojo atstūmimo ir izoliavimo sukuria tikrąją raudotojų gaujoje tvyrančią įtampą. Dar tą pačią naktį jo atsikratoma. Sunaikinami visi jo buvimo pėdsakai – apyvokos daiktai, trobelė, viskas, ką turėjo; net stovykla, kurioje jis gyveno kartu su kitais, paleidžiama dūmais ir perkeliama kitur. Staiga kuo ryžtingiausiai stojama prieš jį. Jis pasidarė pavojingas, nes pasitraukė iš jų bendruomenės. Jis gali gyviesiems pavydėti ir keršyti už tai, kad mirė. Visi prielankumo ženklai ir fizinis artumas nepajėgė jo sulaikyti. Mirusiojo rūstybė padaro jį gyvųjų priešu: visokiausiomis klastomis ir gudrybėmis jis gali įsibrauti į jų gretas, todėl jiems reikia irgi panašiais būdais nuo jo gintis.

Naujojoje gyvenvietėje raudoti nesiliaujama. Jaudulys, suteikęs grupei stiprų vienybės jausmą, taip greitai neatlyžta. Dabar šio jausmo reikia labiau nei iki tol, nes kilo pavojus. Toliau žalodamiesi jie viešai rodo savo skausmą. Tai savotiškas karas: ką galėtų padaryti priešas, tą jie daro patys sau. Žmogus, turįs kūne dvidešimt tris tokių žaizdų randus, laiko juos garbės ženklais, tarsi jie būtų įgyti karo žygiuose.

Kyla klausimas, ar tai yra vienintelė visų tų susižalojimų, kuriuos žmonės pasidaro sau tokiomis progomis, prasmė. Moterys, atrodo, šiuo atžvilgiu pasidarbuoja labiau už vyrus; šiaip ar taip, apraudant jos yra ištvermingesnės. Tame žalojimesi esama daug

įniršio – dėl bejėgiškumo prieš mirtį; žmogus tarsi baudžia save už tai, kad miršta. Taip pat būtų galima manyti, kad individas, žalodamas save, nori parodyti, kaip mirtis sužaloja visą grupę. Tačiau žalojimo neišvengia ir *būstai,* nors jie ir labai vargani, ir šiuo atžvilgiu būstų deginimas primena masei būdingą naikinimo maniją, apie kurią jau esame kalbėję. Naikindama pavienius gaują įkūnijančius objektus, gauja ilgiau *išlieka,* o riba, skirianti ją nuo tos valandos, kai pažino ir iškentė gresiančią nelaimę, yra ryškesnė. Viskas prasideda iš naujo, ir prasideda tai esant paties didžiausio bendro jaudulio būsenos.

Baigdamas norėčiau pabrėžti dvi judesio kryptis, svarbias raudotojų gaujai. Pirmoji – tai veržlus judėjimas mirštančiojo link ir dviprasmės žmonių masės apie jį susidarymas, apie tą, kuris užima tarpinę padėtį tarp gyvybės ir mirties. Antroji kryptis – baimingas bėgimas nuo mirusiojo ir visko, ką jis galėjo būti lietęs.

GAUSINTOJŲ GAUJA

Galime kalbėti apie bet kurią pirmykštės bendruomenės sąlygomis gyvenančią tautą ir visur greitai atskleisime įvykius, į kuriuos sutelktas jos gyvenimas: tai medžiotojų, karo ir raudotojų gaujos. Visų jų gyvenimo tėkmė aiški: joms būdingas tam tikras elementarumas. Tais atvejais, kai viena ar kita forma yra pasidariusi nebeaktuali, vis tiek aptiksime liekanų, įrodančių tas formas buvus ir turėjus atitinkamą reikšmę.

Šiek tiek sudėtingesnis darinys yra *gausintojų gauja.* Tos gaujos reikšmė istorijoje milžiniška, nes kaip tik šis darinys buvo žmonių išplitimo varomoji jėga. Šis darinys užvaldė žemę, jis stūmė žmoniją prie vis tobulesnių civilizacijų. Jo veiksmingumo mastai dar kaip reikiant nesuvokti, nes dauginimosi samprata iškraipė ir sudrumstė tikruosius gausos ir gausinimo procesus. Jau iš pat pradžių į dauginimąsi reikia žvelgti kaip į neatsiejamą nuo gebėjimo *pasiversti* procesų.

Pirmykščiai žmonės, kurie mažais būreliais bastėsi didžiulėse ir dažnai tuščiose teritorijose, susidurdavo su nepalyginamai gausesne gyvūnija. Nebūtinai visi gyvūnai buvo jiems priešiški, dauguma iš jų nekėlė jokio pavojaus. Tačiau nemaža dalis gyvūnų buvo nepaprastai gausi. Nesvarbu, ar tai būtų antilopių ar buivolų bandos, žuvys, skėriai, bitės ar skruzdėlės, palyginus su šiais gyvūnais, žmonių buvo lašas jūroje.

Žmonių dauginimosi tempai yra labai menki. Vaikai gimsta po vieną, ir jų reikia laukti ilgai. Noras, kad žmonių, kuriems priklausai, būtų *daugiau*, nedavė ramybės ir jaudino. Tas noras turėjo nuolat stiprėti, nes kiekvienu atveju, kai susidarydavo nauja gauja, pirmiausia kildavo klausimas – kaip padidinti žmonių skaičių. Didesnė medžioklės gauja galėjo apsupti daugiau žvėrių. Ne visuomet buvo galima pasikliauti ir žvėrimis; staiga jų pasirodydavo daugybė, tad juo gaujoje daugiau medžiotojų, juo didesnis laimikis. Kare norėta būti stipresniam už priešų ordą: visados buvo suvokiama, kaip pavojinga, kai žmonių mažai. Kiekviena mirtis, kurią tekdavo apraudoti, ypač jei iš gyvenimo pasitraukdavo patyręs ir energingas vyras, reiškė didelę netektį.

Tiesa, kai kurie pavojingi žvėrys, panašiai kaip žmonės, gyveno irgi pavieniui arba nedidelėmis grupėmis. Žmonės, kaip ir žvėrys, buvo plėšrūnai, skirtumas tik tas, kad žmogus niekada nenorėjo būti vienas. Jis norėjo gyventi būryje kaip vilkai gaujoje, tik vilkai tuo buvo patenkinti, o žmogus – ne. Nes per tą milžinišką laikotarpį, kai žmonės gyveno nedidelėmis grupėmis, jie išmoko *pasiversti* įvairiais žmonėmis ir taip savotiškai juos pajungti. Išmokęs persikūnyti žmogus, tiesą sakant, ėmė darytis žmogumi, – tai buvo jo ypatinga geba ir aistra. Ankstyvosiose pasivertimų stadijose jis šokiu imituodavo kai kurių rūšių gyvūnus, ypač tuos, kurių matydavo didžiulę daugybę. Juo tobuliau jis juos vaizduodavo, juo aiškiau suvokė jų skaičiaus begalybę. Jis jautė, ką reiškia būti *daug*, ir vis dažniau suprato, kad jis, kaip žmogus, gyvena ir vienas, ir mažoje grupėje.

Nekyla abejonių dėl to, kad žmogus, vos tik juo tapęs, pradėjo norėti *gausos*. Visi jo tikėjimai, mitai, ritualai ir apeigos yra kupini šio geismo. Tokių pavyzdžių – per akis. Su kai kuriais susipažinsime kitose šio tyrimo vietose. Kadangi viskas, kas turėjo didinti žmonių skaičių, reiškėsi kaip paprasčiausia stichinė jėga, gali atrodyti keista, kodėl šio skyriaus pradžioje buvo pabrėžta, jog gausos, arba gausinimo, gauja yra sudėtinga. Šiek tiek pasamprotavę suprasime, kodėl ta gauja tokia įvairialypė. Tokių gaujų yra visur, ypač ten, kur natūralu tikėtis jų esant. Tačiau gausintojų gauja turi savo slaptų vietelių ir staiga išnyra ten, kur mažiausiai tikimasi.

Savo dauginimosi žmogus anksčiau neįsivaizdavo atskirai nuo kitos gyvūnijos. Šį norą jis sieja su viskuo, kas yra aplink jį. Geisdamas didinti savo ordą, turėti daug vaikų, jis drauge nori daugiau žvėrių ir vaisių, daugiau bandų ir grūdų ir visko, kuo maitinasi. Kad tarptų ir daugintųsi, jis neturi stigti nieko, kas reikalinga.

Ten, kur maža lietaus, žmogus stengiasi jo prisišaukti. Labiausiai, kaip ir visiems gyvūnams, jam reikia vandens. Todėl daugelyje pasaulio regionų lietaus šaukimosi ir vaisingumo ritualai sutampa. Nesvarbu, ar žmonės šaukiasi lietų patys šokdami, kaip pueblo indėnai, ar telkiasi aplink savo burtininką, kuris gali prišaukti lietų, jie visuomet elgiasi kaip gausintojų gauja.

Norėdami suprasti, kaip tvirtai noras gausinti susijęs su persikūnijimu, panagrinėkime kai kuriuos australų papročius. Jau prieš gerą pusšimtį metų tyrėjai yra juos tiksliai aprašę.

Protėviai, apie kuriuos pasakoja australų legendos, yra nuostabios būtybės, dvilypiai padarai, pusiau gyvūnai, pusiau žmonės, teisingiau pasakius, ir vieni, ir kiti. Jie sukūrė papročius, ir jų laikomasi, nes taip protėvių prisakyta. Krinta į akis tai, kad kiekvienas protėvis žmogų sieja su labai konkrečia gyvūnų arba augalų rūšimi. Pavyzdžiui, protėvis kengūra yra kartu kengūra ir žmogus, protėvis emu yra žmogus ir emu. Niekada *vieno* protėvio nesudaro dvi skirtingos gyvūnų rūšys. Visuomet čia esama ir žmogaus, kitaip sakant, antrosios pusės, o pirmąją sudaro koks nors gyvūnas. Tik niekaip nepavyksta įsitikinti, kad abi dalys kartu yra

viename asmenyje: abiejų dalių savybės, kaip mums atrodo, naiviausiu ir keisčiausiu būdu yra sumišusios.

Aišku, kad šie protėviai yra ne kas kita, kaip persikūnijimų rezultatas. Žmogus, kuriam vis pavykdavo pasijusti kaip kengūrai ir atrodyti kaip ji, virto totemu kengūra. Šitas specifiškas pasivertimas, dažnai praktikuotas ir naudotas, ilgainiui įsitvirtino ir per mitus, kuriuos buvo galima vaidinti, buvo perduodamas iš kartos į kartą.

Kengūrų, kurių aplinkui bastėsi devynios galybės, protėvis pasidarė ištisos grupės žmonių, vadinusių save kengūromis, protėviu. Persikūnijimą, davusį pradžią šitai dvilypei palikuonių plejadai, vaidindavo bendrų renginių metu. Vienas arba du žmonės vaizduodavo kengūrą, o kiti tradiciškai dalyvaudavo kaip žiūrovai. Kitais atvejais kengūrą, kuri buvo protėvis, užsigeisdavo šokti visi. Šio persikūnijimo malonumas, ypatinga svarba, kurią jis laikui bėgant įgavo, jo didžiulė vertė naujoms žmonių kartoms įsitvirtino kaip šventi papročiai. Sėkmingas ir tradicija virtęs persikūnijimas tapo savotišku *aukojimu* ir juo buvo rūpinamasi lygiai taip, kaip, sakysim, žodžių, sudarančių kokią nors kalbą, lobynu arba daiktų, kuriuos *mes* suvokiame kaip medžiaginius, – ginklų, papuošalų ir tam tikrų sakralių reikmenų – lobiu.

Persikūnijimas buvo nuoroda į tradiciją, į tam tikros žmonių grupės giminiškumo su kengūromis totemą, reiškė ir sąsają su kengūrų *skaičiumi*. Kengūrų visuomet buvo daugiau negu žmonių; pageidauta, kad jų daugėtų, nes nuo to priklausė žmonių skaičius. Jei kengūrų daugėjo, gausėjo ir žmonių. Toteminių gyvūnų gausėjimas prilygo jų pačių gausėjimui.

Taigi neįmanoma pervertinti persikūnijimo ir gausėjimo ryšio: ir viena, ir kita eina koja kojon. Kai tik koks nors persikūnijimo ritualas įsitvirtina ir imamas tiksliai puoselėti kaip tradicija, jis garantuoja *abiejų* padarų, neatsiejamų vienas nuo kito, dauginimąsi. Vienas iš tų padarų visada yra žmogus. Kiekvienu totemu žmogus užsitikrina *kitos* gyvūnų rūšies gausėjimą. Gentis, susidedanti iš daug totemų, prisiskiria sau jų visų dauginimąsi.

Didžioji australų totemų dauguma[41] yra gyvūnai, bet pasitaiko ir augalų, o kadangi tai yra daugiausia augalai, kuriuos žmones vartoja maistui, tai ir ritualais, skirtais jų gausinimui, niekas pernelyg nesistebi. Atrodo visai natūralu, kad žmogus, kuris rinko slyvas ir riešutus, norėjo, kad jų būtų labai daug. Taip pat ir kai kurie vabzdžiai, – tikros lervos, termitai, skėriai – kuriuos mes laikome parazitais, australui yra delikatesas, o kartais ir totemai. Ką galvoti apie žmones, kurie savo totemais laiko skorpionus, utėles, muses ar moskitus? Apie naudingumą įprastine prasme čia negalima kalbėti: šie padarai yra nelaimė ir australams, ir mums. Vienintelis dalykas, kuris australui gali būti patrauklus, tai begalinis tų gyvūnų skaičius, ir, siedamas su jais savo giminystę, jis siekia tik vieno – užsitikrinti tolygų skaitlingumą. Žmogus, kildinąs save iš moskitų totemo, nori, kad jo gentis būtų tokia pat gausi, kaip moskitai.

Nenorėčiau šios pirmosios ir glaustos australų dvilypių protėvių įvaizdžio apžvalgos baigti nepaminėjęs kitos rūšies totemų, kurių galima rasti jų kultūroje. Jų sąrašas nustebintų, bet jie skaitytojui jau žinomi. Tarp to krašto totemų yra debesys, lietus ir vėjas, deganti žolė, ugnis, jūra, smėlis ir žvaigždės. Tai yra jau išsamiai aiškinti gamtiniai *masės–simboliai*. Nėra geresnio simbolių senumo ir reikšmingumo įrodymo, kaip tai, kad australai juos laiko totemais.

Tačiau būtų klaidinga manyti, kad gausintojų gaujos visada susijusios su totemais ir visada tokios ilgaamžės, kaip tarp australų. Esama kur kas paprastesnių ir sutelktesnių papročių, kuriais norima tučtuojau ir tiesiogiai pritraukti geidžiamus gyvūnus. Daroma prielaida, kad kažkur jų ganosi didelės bandos. Garsus *mandanų*, Šiaurės Amerikos indėnų, buivolų šokis buvo aprašytas XIX a. pirmoje pusėje.

[41] Be senesniųjų Spenserio (Spencer), taip pat Džileno (Gillen) ir Strėlovo (C. Strehlow) veikalų, čia itin svarbūs yra: *Elkin,* The Australian Aborigenes, 1943; *Elkin,* Studies in Australian Totemism. The Oceania Monographs, II, 1933.

„Protarpiais buivolai susiburia į didžiules bandas ir klajoja po kraštą visomis kryptimis – iš rytų į vakarus ir iš šiaurės į pietus, kur tik panori. Staiga mandanai nebeturi ko valgyti. Kadangi jie yra maža gentis ir gyvena tarp stambesnių priešų, nuolat keliančių pavojų, todėl nedrįsta toli nukakti nuo namų. Iškyla bado šmėkla. Atėjus tokiai nelaimei, kiekvienas išsitraukia iš palapinės kaukę, kurią laiko panašiems atvejams: tai buivolo galva su ragais. Prasideda buivolų šokis – kad „buivolai ateitų". Šokis turi privilioti bandą, priversti ją pakeisti judėjimo kryptį, pasukti mandanų kaimo link.

Šokama bendroje kaimo aikštėje. Dalyvauja maždaug dešimt penkiolika mandanų, kiekvienas ant galvos užsidėjęs buivolo kaukolę su ragais, o rankose laiko lanką arba ietį – ginklą, kurį paprastai ima stodamas į kovą su buivolu.

Šokis visuomet esti veiksmingas, trunka ilgai, nesiliauja nei dieną, nei naktį – kol „ateina buivolai". Mušami būgnai, tarškinama tarškučiais, dainuojamos dainos, be perstojo skamba šūksmai. Žiūrovai, irgi su kaukėmis ir ginkluoti, stovi greta, pasirengę pakeisti kiekvieną, kuris pavargs ir pasitrauks iš šokėjų rato.

Šio visuotinio jaudulio metu kaimo apylinkėse ant kalvų yra išsidėstę žvalgai ir, pastebėję artėjant buivolus, duoda sutartą ženklą, kurį iškart pamato ir supranta visas kaimas. Tokie šokiai yra trukę be perstojo po dvi tris savaites, kol ateidavo džiugi akimirka – buivolai pasirodydavo. Šokiai visada būna sėkmingi, jiems priskiriama buivolų priviliojimo galia.

Prie kaukės paprastai esti pritvirtinta buivolo ilgio kailio atraiža su visa uodega; ji nutįsusi per šokėjo nugarą ir velkasi žeme. Kas pavargsta, parodo tai lenkdamasis prie žemės; tada kitas nusitaikęs paleidžia buką strėlę, ir pašautasis kaip buivolas krinta ant žemės. Netoliese stovintys kaukėti žiūrovai sugriebia jį už kojų, išvelka iš rato ir ima viršum jo mosuoti peiliais. Pavaizdavę, kad nudyrė kailį ir išdarinėjo mėsą, paleidžia, o jo vietą užima kitas šokėjas, kuris su kauke ant galvos įsisuka į šokančiųjų ratą.

Taip šokį galima lengvai tęsti dieną ir naktį, kol pasiekiamas tikslas, – „ateina buivolai"[42].

Šokėjai vienu metu vaizduoja ir buivolus, ir medžiotojus. Persirengę jie buivolais, bet lankai, strėlės ir ietys rodo juos esant medžiotojus. Kol mandanas šoka, tol jis laikomas buivolu ir pats taip jaučiasi. Kai pavargsta – yra pavargęs buivolas. Jis negali pasitraukti iš bandos nesumedžiotas. Suklumpa jis pakirstas strėlės, o ne iš nuovargio. Iki paskutinės akimirkos jis yra buivolas. Medžiotojai jį išvelka ir išmėsinėja. Iš pradžių jis buvo „banda", o gyvenimą baigia kaip medžioklės laimikis.

Įsivaizdavimas, kad energingu ir ilgai trunkančiu šokiu gauja gali privilioti tikrus buivolus, remiasi keletu prielaidų. Mandanai iš patirties žino, kad masė auga ir įtraukia į save visa, kas aplinkui priklauso tai pačiai rūšiai. Jei kur nors susirenka daug buivolų, ateina dar daugiau. Jie taip pat žino, kad šokio nuotaika stiprina gaujos jausmą. Stiprumas priklauso nuo ritmiškų judesių energijos. Savo negausumą gauja gali kompensuoti energija.

Juk buivolai, kurių išvaizda ir judėjimo būdas taip puikiai pažįstami, yra panašūs į žmones: jie mielai šoka ir pasiduoda užsimaskavusių priešų priviliojami į šventę. Šokis trunka ilgai, nes turi veikti per nemažą atstumą. Buivolai, kurie šokį jaučia iš tolo kaip gaujos trauką, pamažu pasiduoda, ir tai vyksta tol, kol intensyviai šokama. Jei šokis atlėgtų, nebebūtų tikros gaujos. Tada buivolai, kurie galbūt vis dar tebėra kažkur toli, galėtų pasukti kitur. Be to, aplink nemaža bandų, ir kiekviena galėtų buivolus patraukti prie savęs. Šokėjai turi būti pati stipriausia trauka. Kaip *gausintojų gauja*, nė akimirkos nemažinanti savo jaudulio, mandanai yra stipresni už bet kokią palaidesnę bandą ir nepaliaujamai ją traukia.

[42] *George Catlin,* The North American Indians, I, 143–144.

KOMUNIJA

Ypatingos rūšies gausinimo veiksmas yra *bendras valgymas*. Atliekant tam tikrą ritualą, kiekvienam dalyviui įteikiamas gabalas bendrai nukauto gyvūno. Kartu valgoma tai, kas kartu sumedžiota. Vieno ir to paties gyvūno mėsą suvartoja visa gauja. Kiekvienam atitenka *vieno* kūno dalis. Visi ima, kanda, kramto, ryja tą patį. Visi, kurie valgė, dabar susieti šio gyvūno: vienu metu jis yra visuose.

Tas bendro valgymo ritualas – tai *komunija*. Jai suteikiama ypatinga prasmė: viskas turi vykti taip, kad gyvūnas, kuris buvo valgomas, jaustųsi gerbiamas. Jis turi grįžti ir atsivesti savo brolius. Kaulai ne sutrupinami, o kruopščiai saugomi. Jei viskas daroma teisingai, kaip dera, kaulai vėl pasidengia mėsa: gyvūnas prisikelia ir jį galima iš naujo medžioti. Jei daroma ne taip ir gyvūnas jaučiasi įžeistas, jis pasitraukia. Jis pabėga su visais savo broliais – nebeišvysi nė vieno, žmonėms ateis badas.

Per atitinkamas šventes įsivaizduojama, kad gyvūnas, kuris valgomas, pats yra čia. Pavyzdžiui, kai kurios Sibiro tautos *lokį* laiko svečiu jo paties valgymo metu. Šį svečią pagerbia tuo, kad jam pateikia geriausius jo paties kūno gabalus. Į jį kreipiamasi iškilmingais ir nuoširdžiais žodžiais ir prašoma užtarti brolių akyse. Jei pavyksta įgyti lokio prielankumą, jis net labai mielai pasiduoda medžiojamas. Tokios komunijos gali padėti gausinti medžiotojų gaują. Moterys ir medžioklėje nedalyvavę vyrai tada tampa medžiotojų gaujos nariais. Tačiau jie gali sudaryti ir atskirą nedidelę grupelę, atitinkančią medžiotojų grupę. Vidinis procesas, kiek jis susijęs su gaujos pobūdžiu, visada yra vienodas: *medžiotojų gauja* virsta *gausintojų gauja*. Pasisekė štai ši medžioklė, su malonumu valgomas laimikis, tačiau iškilmingą komunijos akimirką iš galvos neišeina būsimų medžioklių vaizdai. Neregima geidžiamų gyvūnų masė tvyro visų valgymo dalyvių vaizduotėje, ir visi nuoširdžiai nori, kad troškimas išsipildytų.

Tokia pirmykštė medžiotojų komunija išliko ir ten, kur buvo siekiama visai kitokios gausos. Tai gali būti valstiečiai, besirūpinantys gausesniu javų derliumi, kasdienės duonos kąsniu. Kaip senais laikais, kai visi buvo vien medžiotojai, per bendrus iškilmingus pietus jie valgo gyvulio mėsą.

Labiau išplėtotose religijose į komuniją įsiterpia naujas motyvas – *tikinčiųjų* gausinimo idėja. Jei komunija nesikeičia, jei jos ritualas atliekamas teisingai, tikėjimas plis, vis daugiau prisidės jo išpažinėjų. Tačiau, kaip žinoma, nepalyginamai didesnę reikšmę turi prisikėlimo naujam gyvenimui pažadas. Medžiotojų iškilmingai valgomas gyvūnas turi prisikelti, vėl gyventi ir leistis medžiojamas. Toks prisikėlimas aukštesnio rango komunijose pasidaro svarbiausias tikslas, tik čia vietoj gyvūno mėsos valgomas Dievo kūnas, o prisikėlimo galimybę tikintieji priskiria sau.

Apie šį komunijos aspektą dar kalbėsime aptardami raudotojų religijas. O čia mus domina medžiotojų gaujos virsmas gausintojų gauja, kai tam tikras maisto vartojimo būdas turi užtikrinti maisto gausėjimą. Pats maistas iš pradžių buvo įsivaizduojamas kaip gyvastis. Čia išryškėja tendencija išsaugoti pačią brangiausią gaujos sielos substanciją, paverčiant ją kažkuo nauju. Kad ir kas toji substancija būtų – jei sąvoką „substancija" čia išvis tinka vartoti, – daroma viskas, kad ji nesubyrėtų ir neišnyktų.

Sąsaja tarp bendro valgymo ir maisto gausinimo gali būti *tiesioginė*, be atsigavimo ir prisikėlimo elemento. Užtenka prisiminti minios pamaitinimo stebuklą Naujajame Testamente, kai penkiais duonos kepalėliais ir dviem žuvimis buvo pasotinti tūkstančiai alkanų.

VIDINĖ IR TYLIOJI GAUJA

Keturias pagrindines gaujos formas galima grupuoti pagal kelis kriterijus. Pavyzdžiui, galima skirti *vidines* ir *išorines* gaujas.

Išorinė gauja, kuri yra ryškesnė ir todėl lengviau apibūdinama, juda tam tikro tikslo, esančio ne joje pačioje, link. Tokia gauja

nukanka ilgą kelią. Jos judrumas, jei lyginsime su įprastiniu gyvenimu, yra didesnis. Todėl medžiotojų ir kariautojų gaujos – tai išorinės gaujos. Žvėrį, kuris medžiojamas, pirma reikia aptikti ir pavyti. Priešą, kurį norima įveikti, reikia pirma surasti. Kad ir koks didelis būtų jaudulys, kurį sukelia medžioklės ir karo šokis, tikrasis išorinės gaujos aktyvumas yra nukreiptas į tolį.

Vidinė gauja yra tam tikru būdu sutelkta. Pavyzdžiui, ji susiburia prie numirėlio, kurį reikės palaidoti. Vidinės gaujos uždavinys – ką nors sulaikyti, o ne surasti ar pavyti. Numirėlio apraudojimu pabrėžiama, kad jam iš tikrųjų reikia būti čia, su tais, kurie susirinkę aplink jį. O į tolybę jis iškeliauja vienas. Tai pavojinga, siaubinga kelionė – kol nusigaus ten, kur jo laukia ir priims kiti mirusieji. Kadangi mirštantysis nesiduoda sulaikomas, jis, sakytume, *iškūnijamas*. Tie, kurie dėl jo rauda, kaip gauja sudaro tarsi vieną kūną, iš kurio jis ne taip lengvai išleidžiamas ir pašalinamas.

Taip pat ir gausintojų gauja yra vidinė. Būrys šokančių žmonių sudaro branduolį, prie kurio iš išorės turi prisišlieti tai, kas dar nematoma. Daugiau žmonių turi prisidėti prie jau esančių, daugiau gyvūnų – prie medžiojamų arba auginamų, daugiau vaisių – prie renkamų maistui. Vyraujantis jausmas yra tikėjimas buvimu to, kas turi prisidėti prie matomų santalkų, kurios taip nepaprastai vertinamos. Tai kažkur egzistuoja, tik reikia privilioti. Ritualus stengiamasi atlikti ten, kur, spėjama, tų būtybių yra daug.

Reikšmingo virsmo iš išorės į vidinę gaują esama *komunijos* metu. Gauja, šveisdama sumedžiotą gyvūną, iškilmingai suvokdama, kad jo dalis yra kiekviename komunijos dalyvyje, *virsta vidine*. Tokios būsenos ji gali tikėtis, kad gyvūnas atgis ir pirmiausia jų bus daugiau.

Kitaip gaujas dar galima skirstyti į *tyliąsias* ir *triukšmingąsias*. Užtenka priminti, kokios skambios būna raudos. Jos netektų prasmės, jei jausmai nebūtų reiškiami taip garsiai. Kai tik garsas visai nutyla, kai jo niekas nebepratęsia arba jis kaip nors kitaip yra nu-

stelbiamas, raudotojų gauja išsiskirsto, ir kiekvienas vėl gyvena savo gyvenimą. Medžioklė ir karas iš prigimties yra triukšmingi. Nors neretai, norint pergudrauti priešą, prireikia tam tikrą laiką laikytis tylos, užtat atsigriebiama per kautynes. Kurtų lojimas, medžiotojų šūksmai, kuriais didinamas jaudulys ir kraujo troškimas, visur sudaro svarbiausias medžioklės akimirkas. O kare nuo seno buvo įprasta priešą įžūliai erzinti ir jam grasinti. Kautynių riksmai ir grūstys nusidriekia per visą žmonijos istoriją, taip pat ir šiuolaikinis karas neišsiverčia be sprogimų gausmo.

Tylioji gauja yra laukimo gauja. Ji kupina kantrybės, kuri šiaip jau sambūriams nėra būdinga. Tylioji gauja susidaro tada, kai tikslo negali pasiekti greitai, vienu sykiu. Žodis „tylus" čia galbūt nėra visai tikslus, tad *laukimo* gauja šiek tiek geriau nusako esmę, nes šiai gaujų rūšiai būdingi įvairūs aktyvūs veiksmai, tokie kaip giedojimas, užkeikimai, aukojimai ir pan. Tokioms gaujoms būdinga tai, jos laukia kažko tolima, ko neįmanoma pasiekti vos užsigeidus.

Kaip tik toks laukimas ir tyla yra religijų, teigiančių egzistenciją anapus, bruožas. Todėl yra žmonių, kurie visą gyvenimą praleidžia rengdamiesi geresniam gyvenimui aname pasaulyje. Tačiau pačiu ryškiausiu tyliosios gaujos pavyzdžiu yra komunija. Valgymo procesas, kad būtų visapusiškai kokybiškas, reikalauja tylos, susikaupimo ir kantrybės. Didi pagarba reikšmingam šventumui to, kas patenka į kūną, verčia tam tikrą laiką elgtis ramiai ir oriai.

GAUJŲ APIBRĖŽTUMAS. JŲ ISTORINIS PASTOVUMAS

Apraudotojai *pažįsta* mirusįjį. Tiktai tie, kurie jam buvo artimi arba tiksliai žino, kas jis toks, turi teisę prisidėti prie raudotojų gaujos. Juo artimesnio būta žmogaus, juo stipriau išgyvenama. Daugiausia rauda tie, kurie jį pažinojo geriausiai. Didžiausias

raudojimo krūvis tenka motinai, iš kurios įsčių jis išvydo pasaulį. Svetimų niekas neaprauda. Nuo senų senovės raudotojų gauja susiburia ne prie kiekvieno mirusio.

Šis *apibrėžtumas* objekto atžvilgiu būdingas visoms gaujoms. Žmonės, kurie priklauso gaujai, ne tik gerai pažįsta vienas kitą, bet ir žino, koks gaujos tikslas. Eidami medžioti, puikiausiai žino ko. Traukdami į karą, gerai žino, kas yra priešas. Raudodami savo skausmą skiria mirusiajam, kurį artimai pažinojo. Atlikdami gausinimo ritualus, tiksliai žino, ko turi pagausėti.

Gauja yra be galo tiksliai apibrėžtas darinys. Tačiau tame apibrėžtume esama ir intymumo elemento. Niekas nenuneigs, kad pirmykščiai medžiotojai būdavo savotiškai švelnūs savo sumedžiotam gyvūnui. Kai apraudamas mirusysis arba norima ką nors pagausinti, tas švelnus intymumas yra savaime suprantamas. Kai kada net ir priešui tenka truputis švelnumo, ypač kai jo nelabai tebijoma.

Tikslai, kurių siekia gauja, visada yra tie patys. Kartojimasis, neturintis nei galo, nei krašto ir aptinkamas kiekvieną žmogaus gyvenimo akimirką, būdingas ir žmonių gaujoms. Apibrėžtumas ir kartojimasis davė pagrindą susikurti nepaprasto pastovumo dariniams. Ne kas kita, o stabilumas, tai, kad tuo galima bet kada pasinaudoti, padėjo jį integruoti į sudėtingesnes civilizacijas. Kaip *masės–kristalai,* apibrėžtumas ir stabilumas panaudojami nuolat ir visais tais atvejais, kai reikia skubiai suburti mases.

Tačiau daug archajikos gaujų forma reiškiasi ir šiuolaikinėse kultūrose. Paprastų ir natūralių gyvenimo sąlygų troškimas, noras ištrūkti iš mūsų laikams būdingos prievartos ir prievolių daugėjimo įgyja kaip tik gaujos pavidalą: geidžiama gyventi *izoliuotose gaujose*. Lapių medžioklės Anglijoje, plaukiojimas vandenyne mažais laivais su nedidelėmis įgulomis, vienuolynų maldōs bendruomenės, ekspedicijos į nežinomus kraštus, net svajonė su keletu bičiulių įsikurti nuostabios gamtos prieglobstyje, kur viskas, taip sakant, dauginasi savaime, be žmogaus įsikišimo, – visos

tos archajiškos situacijos įsivaizduojamos kaip akcijos, kuriose dalyvauja nedidelis skaičius žmonių, gerai vienas kitą pažįstančių ir vykdančių aiškų ir visiems suprantamą, labai apibrėžtą ir konkretų sumanymą.

Netramdomos gaujos forma šiais laikais išryškėja kiekvienu atveju, kai imamasi *linčo teismo*. Šis pavadinimas yra toks pat gėdingas kaip ir pats veiksmas, nes čia *panaikinamas* teisėtumas. Kaltinamasis nelaikomas vertu teismo. Jis turi baigti gyvenimą kaip gyvulys, be jokių žmonėms įprastų teismo procedūrų. Jo išvaizdos ir elgesio kitoniškumas, praraja, kuri, žudikų manymu, žiojėja tarp jų ir aukos, leidžia jiems lengviau susidoroti su juo kaip su gyvuliu. Juo ilgiau jam pavyksta pasprukus slapstytis, juo atkakliau žudikai buriasi į gaują. Kupinas jėgų vyras, geras bėgikas duoda jiems pretekstą medžioti, ir jie su malonumu imasi. Aišku, kad tokios medžioklės negali būti labai dažnos: kaip tik tai, kad jos retos, didina azartą. Žiaurumas, kurį sau leidžia linčiuotojai, paaiškinamas, matyt, tuo, kad jie negali aukos ėsti. Galbūt jie laiko save žmonėmis vien todėl, kad nesuleidžia į auką dantų.

Apkaltinus juodaodį seksualiniu nusižengimu, dėl kurio dažnai ima formuotis linčo gauja, nusižengėlis skelbiamas pavojingu padaru. Gaujos dalyviai įsivaizduoja tikrą arba tariamą piktadarystę. Juodaodžio vyro lytinis santykiavimas su baltąja moterimi, jų kūniško suartėjimo vaizdas keršytojų akyse pabrėžia jųdviejų skirtingumą. Moteris darosi vis baltesnė, vyras – vis juodesnis. Ji yra nekalta, nes jis, kaip vyras, yra stipresnis. Jeigu ji ir sutiko, tai ją apgavo – dėl to, kad jis stipresnis. Kaip tik fizinis pranašumas jiems yra nepakenčiamiausias ir verčia burtis į nusikaltėliui priešišką gaują. Kaip plėšrus žvėris – juk jis užpuolė moterį, – juodaodis yra kolektyviai medžiojamas ir nužudomas. Jo nužudymas jiems atrodo leistinas ir net skatinamas, todėl suteikia neslepiamą pasitenkinimą.

GAUJOS ARANDŲ GENTIES LEGENDOSE APIE PROTĖVIUS

Kaip gauja atsispindi Australijos čiabuvių galvosenoje? Aiškų vaizdą suteikia dvi arandų genties legendos apie protėvius. Viena jų pasakoja apie Ungutniką, garsią kengūrą, gyvenusią pirmykščiais mitiniais laikais. Štai ką ji patyrė susidūrusi su *laukiniais šunimis*.

„Būdama dar nedidukė, mažas gyvulėlis, ji leidosi į kelionę. Nušuoliavusi kokį trejetą mylių, atsidūrė atviroje lygumoje, kur išvydo rują laukinių šunų. Šie gulėjo aplink savo motiną. Ji buvo labai didelė. Pristriksėjusi arčiau kengūrėlė apžiūrinėjo laukinius šunis, o tie ją pamatę ėmė vytis. Bėgo jinai kiek kojos neša, bet kitoje lygumoje šunys ją pavijo. Sugriebę perplėšė pilvą, pirma suėdė kepenis, paskui nudyrė kailį, numetė jį šalin ir nuo kaulų nugraužė visą mėsą. Baigę darbą, šunys vėl sugulė.

Tačiau Ungutnika nebuvo visai sunaikinta, nes liko kailis ir kaulai. Šunų akivaizdoje kailis prislinko prie kaulų ir apgaubė juos. Kengūra atgijo ir pasileido bėgti. Šunys vėl nusivijo iš paskos ir pagavo ją ties kalva, kuri vadinasi Ulima. O Ulima reiškia „kepenys". Kadangi šunys šį kartą kepenų neėdė, o numetė, kepenys virto juoda kalva, žyminčia tą vietą. Kas buvo įvykę pirma, atsitiko ir dabar: Ungutnika vėl atgijo ir šį kartą nulėkė iki Pulpunjos. Šis žodis reiškia savitą garsą, kurį skleidžia maži šikšnosparniai. Toje vietoje Ungutnika apsigręžė ir išleido šį garsą, norėdama iš šunų pasišaipyti. Šunys ją vėl sugriebė ir sudraskė, bet kaip nustebo persekiotojai, kai ji vėl buvo sveika. Ji nudūmė iki pat Undiaros, o šunys – iš paskos. Kai jau buvo visai arti šaltinio, šunys ją sugavo ir suėdė. Jie nuplėšė jai uodegą ir užkasė ten, kur iki šiol tebėra, įgavusi akmens pavidalą. Tą akmenį vadina *churinga* – kengūros uodega. Per gausinimo apeigas jį iškasa, rodo visiems susirinkusiems ir rūpestingai trina."[43]

[43] *Spencer and Gillen*, The Arunta, 169.

Keturis kartus kengūrą sumedžioja laukinių šunų ruja. Ją nugalabija, sudrasko ir suėda. Pirmą, antrą ir trečią kartą lieka sveikas kailis ir kaulai. Kol yra kailis ir kaulai, tol kengūra gali atgyti, o kūnas – ataugti; šunys turi darbo. Vadinasi, vienas ir tas pats gyvūnas ėdamas *keturis kartus*. Mėsa, kuri ką tik buvo suėsta, vėl auga. Iš vienos kengūros staiga pasidaro keturios, ir vis tiek gyvūnas tebėra tas pats.

Tokia pati yra ir medžioklė, keičiasi tik vietovės, o tos vietos, kur atsitinka stebuklingi įvykiai, yra amžiams paženklintos. Gyvūnas nepasiduoda nužudomas, jis vėl atgyja ir tyčiojasi iš rujos, kuri negali atsistebėti. Bet ir ruja nenusileidžia: jai būtina susidoroti su grobiu, net jeigu jis jau ir suėstas. Aiškiau ir paprasčiau pavaizduoti rujos, arba gaujos, apibrėžtumą ir pastovumą vargu ar įmanoma.

Gausinimas čia pasiekiamas savotišku prisikėlimu. Gyvūnas dar jaunas ir neturėjęs palikuonių. Bet užtat jo paties pasidarė kelis kartus daugiau. Gausėjimas ir dauginimasis, kaip matome, anaiptol nėra tas pat. Iš kailio ir kaulų vėl atgyjama persekiotojų akivaizdoje, ir jie akinami medžioti.

Užkasta uodega išlieka akmens pavidalu, tai šio stebuklo liudytojas ir paminklas. Ano keturis kartus įvykusio atgijimo jėga dabar yra akmenyje, ir jei su juo deramai elgiamasi, kaip esti per apeigas, jis nuolat padeda gausėti.

Antroji legenda prasideda pasakojimu, kaip vienas vienintelis vyras ima medžioti didelę, labai stiprią kengūrą. Jis ją pamatė, užsigeidė sumedžioti ir iškelti sau puotą. Persekiodamas sukaria didžiulius nuotolius; tai ilga medžioklė, daug kartų kengūra ir medžiotojas sustoja pailsėti – tam tikru atstumu vienas nuo kito. Visur, kur kengūra sustoja, lieka pėdsakai. Vienoje vietoje ji išgirsta kažkokius garsus ir atsistoja ant užpakalinių kojų. Panašus aštuonių metrų aukščio akmuo ten ir dabar tebestovi. Paskui kengūra, ieškodama vandens, iškasa žemėje duobę; ir stebuklingoji vandens duobė tebėra iki šiol.

Tačiau ateina akimirka, kai gyvūnas pavargsta ir atsigula. Tuo metu medžiotojas susitinka būrį vyrų, priklausančių tam pačiam totemui, tiktai skirtingam pogrupiui. Vyrai medžiotojo klausia: „Ar turi didelių iečių?" Tas atsako: „Ne, tik mažų. O jūs turite didelių iečių?" Šie atsako: „Ne, tik mažų". Medžiotojas sako: „Suguldykit savo ietis ant žemės". Ir jie atsako: „Gerai, tu savo irgi paguldyk ant žemės". Ietys sumetamos ant žemės, ir visi vyrai kartu puola kengūrą. Pirmasis medžiotojas rankose pasilieka tik skydą ir churingą – savo šventąjį akmenį.

„Kengūra buvo labai stipri ir vyrus nubloškė į šalį. Tada visi šoko ant gyvūno, o *medžiotoją*, kuris papuolė krūvos apačion, *sutrypė negyvai*. Kengūra irgi atrodė negyva. Medžiotoją palaidojo kartu su skydu ir churinga, o kengūros kūną išsigabeno į Undiarą. Iš pradžių ji dar buvo ne visai nusibaigusi, bet nudvėsė paskui; jos nevalgė ir padėjo į olą. Ten, kur gulėjo gyvūno kūnas, atsirado atšlaitė, į kurią, kūnui nusibaigus, perėjo jo dvasia. Netrukus šį pasaulį apleido ir vyrai, o jų dvasios perėjo į netoliese esančią pelkę. Legenda sako, kad vėlesniais laikais prie olos rinkdavosi daugybė kengūrų ir lįsdavo į žemę, o jų dvasios pereidavo į akmenį."[44]

Pavienė medžioklė čia virsta ištisos gaujos medžiokle. Gyvūnas puolamas be ginklų: jį tikimasi įveikti užgulus visu būriu. Medžiotojų kūnų slegiamas jis turi uždusti. Kengūra stipri, blaškosi, vyrams ne juokai. Grumtynių įkarštyje pirmasis medžiotojas pats pakliūva būriui po kojomis, ir ne kengūra, o jis negyvai sutrypiamas. Medžiotojai jį palaidoja su skydu ir jo šventuoju akmeniu – churinga.

Istorija apie medžiotojų gaują, norinčią sumedžioti tam tikrą gyvūną ir per klaidą nužudančią gerbiamiausią medžioklį, paplitusi visame pasaulyje. Ji baigiasi mirusiojo apraudojimu: *medžiotojų gauja* virsta *raudotojų gauja*. Šitas virsmas sudaro daugelio svarbių ir paplitusių religijų branduolį. Ir čia, šioje arandų genties legendoje, kalbama apie aukos laidojimą. Skydas ir churinga dedami

[44] *Spencer and Gillen*, op. cit., 170–171.

į kapą, o tai, kad minimas akmuo, kuris laikomas šventu, visam įvykiui suteikia iškilmingumo.

Patį gyvūną, nusibaigusį vėliau, palaidoja kitoje vietoje. Ola, kur jį padėjo, pasidaro traukos centru kitoms kengūroms. Paskesniais laikais jų čia susirinkdavo daugybė, ir visos sulįsdavo į olą. Undiara – taip vadinasi ta vieta – tampa šventa. Joje kengūros totemo aborigenai atlieka savo apeigas. Pastarųjų tikslas – didinti šių gyvūnų skaičių, ir kol apeigos atliekamos kaip reikiant, tol kengūrų aplinkui bus užtektinai.

Įsidėmėtina, kaip šioje legendoje sugretinami du iš esmės skirtingi religiniai procesai. Pirmasis, kaip sakėme, yra medžiotojų gaujos virsmas raudotojų gauja; antrąjį, kuris vyksta oloje, sudaro medžiotojų gaujos virsmas gausintojų gauja. Australams kur kas svarbesnis antrasis procesas: kaip tik jis yra jų kulto ašis.

Tai, kad abu procesai vyksta kartu, pagrindžia vieną iš esminių šio veikalo tezių. Visos keturios pagrindinės gaujos rūšys jau iš pat pradžių egzistuoja visur, kur yra žmonių. Todėl visada yra galimas ir vienos gaujos virsmas kita. Kokia religijos forma gimsta, priklauso nuo to, kas vyrauja vieno ar kito virsmo metu. Aš svarbiausiomis grupėmis laikau raudotojų ir gausintojų religijas. Tačiau yra, kaip matysime, ir medžiotojų bei kariautojų religijų.

Kariautojų religijos pėdsakų esama net minėtoje arandų legendoje. Pokalbyje, užsimezgusiame tarp pirmojo medžiotojo ir sutikto vyrų būrio, aptariamos karinio pobūdžio galimybės. Sumesdami ietis ant žemės, medžiotojai atsisako kovos. Tik tada kartu puola kengūrą.

Legendoje aptinkame dar vieną detalę, kurią, manau, verta paminėti: tai vyrų *būrys*, ištisa žmonių kūnų masė, kuri griūva ant kengūros, norėdama ją uždusinti. Apie tokias žmonių kūnų krūvas australų legendose pasakojama dažnai. Jų vis pasitaiko ritualuose. Pavyzdžiui, per jauno vyro apipjaustymą esama veiksmo, kai kandidatas į vyrus gulasi ant žemės, o keletas vyrų sugula ant jo, ir šiam tenka išlaikyti visą jų svorį.[45] Kai kuriose gentyse krūva

[45] *Spencer* and *Gillen*, op. cit., 192–193.

žmonių suvirsta ant mirštančiojo, ir kiekvienas stengiasi kuo arčiau prie jo prisiglausti. Šita mums jau žinoma situacija yra ypač įdomi: ji vaizduoja, kaip mirštantieji ir mirusieji tampa krūva, apie kurią šioje knygoje taip dažnai kalbama. Kelis kitus atvejus, kaip Australijos gyventojai suformuoja stambias krūvas, papasakosime kitame skyriuje. Čia tik pabrėšime, kad didelė *gyvų* žmonių krūva, kuri sudaroma sąmoningai ir prievarta, yra ne mažiau svarbi už negyvų žmonių krūvą. O tai, kad pastaroji *mums* atrodo žinomesnė, paaiškinama tuo, jog keičiantis laikams negyvėlių krūvos darėsi siaubingai didelės. Dažnai ne vienam gali pasirodyti, kad žmonės didesniais būriais glaudžiai suartėti gali tik būdami negyvi. Tačiau gyvų žmonių krūva mums irgi yra puikiai pažįstama: iš esmės tai ne kas kita, kaip *masė*.

ŽMONIŲ FORMACIJOS ARANDŲ GENTIES PAPROČIUOSE

Abiejų mums jau žinomų legendų aprašymai paimti iš Spenserio (Spencer) ir Džileno (Gillen) knygos apie arandų gentį (autoriai tą gentį vadina „arunta"). Didesnioji šio garsaus veikalo dalis skirta šventėms ir ritualams. Jų įvairovę sunku net įsivaizduoti. Ypač krinta į akis fizinių figūrų, kurias ritualo metu sudaro dalyviai, gausumas. Kai kurios iš jų mums pažįstamos, nes jų reikšmė neišblėsusi iki šių dienų, o kitos stebina neapsakomu savitumu. Svarbesniąsias čia trumpai aptarsime.

Iš visų slaptų ritualų, atliekamų tylomis, dažniausias yra *ėjimas žąsele.* Taip išsirikiavę vyrai traukia parsinešti savo šventųjų churingų, kurie laikomi paslėpti olose arba kitose vietose. Jie žygiuoja maždaug valandą, kol nukanka į vietą. Jaunuoliai, kuriems leista dalyvauti išvykoje, neturi nieko klausinėti. Jeigu vadovaujančiam seniui prireikia jiems ką paaiškinti, sakysim, atkreipti dėmesį į kokias nors vietovės ypatybes, susijusias su protėvių legendomis, jis tai daro ženklų kalba.

Kai kuriuose ritualuose dalyvauja vos keli vaidintojai, vaizduojantys totemo protėvius. Dažniausiai jų esti du ar trys, bet neretai ir vienas. Jaunieji vyrai sustoja aplink vaidintojus ar vaidintoją ratu ir šoka, protarpiais kažką sušukdami. Šitas *sukimasis ratu* yra dažna ritualo figūra ir paprastai minima šaltiniuose.

Kita proga, kai atliekami *engvuros* ritualai, svarbiausi ir iškilmingiausi genties gyvenime, jaunuoliai sugula kūnas prie kūno šalia pailgos kalvos ir tylėdami guli valandų valandas. Šitas *sugulimas viena eile* kartojamas kelis kartus, o vienas jų trunka aštuonias valandas – nuo devintos vakaro iki penktos ryto.

Labai įspūdinga yra kita, daug kompaktiškesnė formacija. Vyrai susiglaudžia vienas prie kito į krūvą: seniai – viduryje, jaunesni – išorėje. Šitas *disko* formos darinys, kuriame visi dalyviai yra susiglaudę, šoka ratu ir be pertraukos dainuoja ištisas dvi valandas. Paskui visi ta pačia tvarka susėda, bet krūva lieka tokia pat kompaktiška kaip ir šokant. Vyrai dainuoja toliau, ir trunka tai, ko gero, dar porą valandų.

Kai kada vyrai sustoja *dviem eilėmis* vienas priešais kitą ir dainuoja. Ceremonijos kulminacijoje, kuria užsibaigia ritualinė engvuros dalis, jaunieji vyrai išsirikiuoja *karē* ir, senių lydimi, traukia į kitą upės krantą, kur jų laukia moterys ir vaikai.

Šis ritualas kupinas visokiausių detalių. Kalbant tik apie ritualines figūras, reikia paminėti *krūvą ant žemės,* į kurią suvirsta visi vyrai. Iš pradžių trys seniai, nešantys šventą, į didelį kapšą panašų daiktą, kuriame neva buvę pirmykščiai vaikai, puola ant žemės ir savo kūnais pridengia šį daiktą, – kad nematytų moterys ir vaikai. Tada visi kiti vyrai, ypač jaunieji, kurių įšventinimo į vyrus garbei rengiama ši šventė, griūva ant tų trijų senių, ir visi kartu guli netvarkingoje krūvoje. Sunku atskirti, kieno ranka ar koja, tik trijų senių galvos kyšo iš krūvos. Pagulėję taip keletą minučių, jie pradeda ropštis ir kapanotis, mėgindami vėl atsistoti. Sukristi ant žemės į krūvą jiems neretai pasitaiko, bet šis atvejis yra didžiausias ir svarbiausias pretekstas, kurį mini stebėtojai.

Per *išbandymus ugnimi* jauni vyrai gulasi ant įkaitintų lapuočių medžių šakų, suprantama, ne vienas ant kito. Išbandymų ugnimi yra daug ir visokių. Vienas iš jų toks. Jauni vyrai nusigauna per upę į kitą krantą, kur jų laukia du būriai moterų, kurios pasitinka juos apiberdamos degančių šakų kruša. Kitu atveju ilga jaunikaičių virtinė sustoja priešais moterų ir vaikų eilę. Kai moterys ima šokti, vyrai pradeda iš visų jėgų svaidyti degančias šakas virš jų galvų.

Vieno apipjaustymo ritualo metu šeši vyrai sugula ant žemės padarydami savotišką stalą. Naujokas atsigula ant jų ir yra operuojamas. „Gulėjimą ant naujoko", priklausantį tam pačiam ritualui, mes jau esame minėję praeitame skyriuje.[46]

Jei šitose figūrose ieškotume kokios nors prasmės, galėtume pasakyti štai ką.

Ėjimas žąsele išreiškia *keliavimą*. Jis genties gyvenime nepaprastai reikšmingas. Protėviai, kaip manoma, po žeme irgi keliauja. Susidaro įspūdis, tarsi jauni vyrukai, eidami vienas paskui kitą vorele, žengia protėvių pėdomis. Tai, kaip jie eina, ir tylėjimas rodo pagarbą šventiesiems takams ir tikslams.

Sukimasis ratu arba šokimas aplinkui yra sutvirtinimas to, kas vyksta rato viduje. Visa tai stengiamasi apsaugoti nuo tų, kurie yra rato išorėje. Šiam veiksmui pritariama, reiškiama pagarba, ir jis suvokiamas kaip savastis.

Sugulimą viena eile galima laikyti mirties pavaizdavimu. Naujokai toje padėtyje nepratarla nė žodžio ir daug valandų išguli nejudėdami. Paskui jie pašoka ir vėl yra gyvi.

Dvi eilės, stovinčios ir veikiančios prieš viena antrą, simbolizuoja pasidalijimą į dvi priešiškas gaujas, o moteriškoji pusė gali palaikyti priešininkų gaują. *Karē* čia yra darinys, vaizduojantis aplinkinę gynybą; įsivaizduojama, kad esama priešo aplinkoje. Iš vėlesnės istorijos tokia gynybos forma yra gerai žinoma.

[46] *Spencer* and *Gillen*, op. cit. Ėjimas žąsele, p. 160; sukimasis ratu, minimas labai dažnai, žr., pvz., p. 273; sugulimas viena eile, p. 280, figūra, p. 100; šokantis diskas, p. 261–262; dvi eilės priešais viena kitą, p. 189; karē, p. 278; krūva ant žemės, p. 286, 290–292; išbandymai ugnimi, p. 294; degančių šakų mėtymas, p. 279–289; apipjaustymas, 219.

Yra dar dvi, išties pačios tankiausios formacijos: *šokantis diskas*, kimšte prikimštas žmonių, ir *netvarkinga krūva* ant žemės. Diskas, kaip tik tada, kai jis sukasi, yra kraštutinis ritminės masės atvejis: ji tokia tanki ir uždara, kad sunku įsivaizduoti – joje vietos tėra tik tiems žmonėms, kurie jai priklauso.

Krūva ant žemės saugo brangią paslaptį. Tai ženklas, kad iš visų jėgų stengiamasi kažką uždengti ir sulaikyti. Į tokią krūvą priimamas ir mirštantysis, taip jam parodoma paskutinė pagarba. Štai koks brangus jis yra saviškiams, o krūva, kurios viduryje yra jis, primena mirusiųjų krūvą.

GAUJA IR RELIGIJA

GAUJŲ VIRSMAI

Visos gaujų formos, kurias jau aptarėme, turi polinkį virsti viena kita. Kad ir kokia pastovi gauja atrodytų kartojimosi metu, kad ir kokia būtų panaši į save, kai vėl susikūria, bet atskirai, vienkartiniame vyksme joje visada esama tam tikro paslankumo.

Jau pats tikslo pasiekimas neišvengiamai sukelia būsenos pasikeitimų. Po bendros sėkmingos *medžioklės* prasideda laimikio dalybos. *Pergalės,* jei neskaičiuosime „grynųjų" atvejų, kai priešai paprasčiausiai išskerdžiami, virsta plėšikavimu. Rauda pasibaigia mirusiojo pašalinimu: kai tik šis atsiduria ten, kur jam priklauso būti, kai tik visi pasijaučia šiek tiek saugesni, gaujos susijaudinimas ima slūgti, ir ji išsiskirsto. Tačiau tai dar ne viskas. Manoma, kad mirusysis kažkur gyvena: jį galima išsišaukti ir paprašyti pagalbos ar patarimo. Išsišaukdama savo mirusįjį raudotojų gauja tarsi susiburia iš naujo, tačiau to poelgio tikslas dabar yra priešingas pradiniam. Mirusysis, kuris jau buvo pašalintas, tam tikru būdu susigrąžinamas. Mandanų genties buivolo šokis nutrūksta, kai pasirodo buivolai. *Gausintojų gauja,* patyrusi sėkmę, pradeda švęsti dalybas.

Kaip matome, kiekviena gaujos rūšis turi savo negatyvą, į kurį pereina. Tačiau be to, kad virstama negatyvu – tai laikoma natūraliu dalyku, – esama visai kitokių virsmų: vienà kitâ virsta *skirtingos* gaujos.

Toks atvejis minimas arandų genties protėvių legendoje. Stambią kengūrą negyvai sutrypia didelis vyrų būrys. Bet čia dėl pačių medžioklės draugų kaltės žūsta puikus medžioklis, kurį visi iškilmingai palaidoja: medžiotojų gauja virsta raudotojų gauja. Apie komunijos prasmę jau esame išsamiai kalbėję: medžiotojų gauja

virsta gausintojų gauja. Kito virsmo užuomazgos atsiranda prasidedant karui: nužudomas gentainis, gentis jį aprauda, suformuojamas kovos būrys, kuris išvyksta keršyti už nužudymą. Raudotojų gauja virsta kariautojų gauja.

Gaujų virsmas viena kita yra reikšmingas. Jo esama visur, jis aptinkamas įvairiose žmonių veiklos srityse. Šio proceso kaip reikiant nepažinus, iš viso neįmanoma suvokti socialinių reiškinių, kad ir kokie jie būtų.

Kai kurie iš šitų virsmų buvo ištraukti iš platesnių kontekstų ir *įtvirtinti*. Jie įgijo ypatingą prasmę, tapo ritualais ir vienodai kartojami daugybę kartų. Jie sudaro tikrąjį kiekvieno reikšmingesnio tikėjimo turinį, jo branduolį. Pasaulio religijų kilmė paaiškinama gaujų dinamizmu ir jų keitimosi viena kita ypatingumu.

Leistis į išsamius religijų nagrinėjimus čia nėra galimybių. Tai atskira tema. Kitose šios knygos vietose aptarsime tik vieną kitą socialinį arba religinį darinį jose vyraujančių gaujų aspektu. Pamatysime, kad esama medžiotojų ir kariautojų, gausintojų ir raudotojų religijų. *Lelių* genties Konge socialinio gyvenimo centrą sudaro medžioklė, nors jos efektyvumas menkas. *Živarai* Ekvadore gyvena iš karo. *Pueblų* gentims JAV pietuose visai nebūdinga medžioklė ir karas, baisiausiai jie nemėgsta raudų: tos gentys gyvena vien tik dėl *gausos* ir *gausinimo*.

Norėdami suprasti *raudotojų religijas,* kurios istoriniais laikais išplito visame pasaulyje, iš arčiau pažvelgsime į krikščionybę ir vieną islamo atšaką. Šiitų muharamo šventės aprašymas paaiškins centrinį raudos vaidmenį tokio pobūdžio tikėjimuose. Paskutinis skyrius skirtas šventoms Velykoms Viešpaties karsto bažnyčioje Jeruzalėje. Tai yra prisikėlimo šventė, prisikėlimo, kuriuo baigiasi krikščionių raudos. Tai tų raudų pateisinimas ir prasmė.

MIŠKAS IR MEDŽIOKLĖ LELIŲ GYVENIME

Anglų antropologei *Mary Douglas* naujoje labai rimtoje studijoje puikiai pavyko atskleisti vienos Afrikos tautos gyvenimo ir religijos vienovę. Tiesiog sunku iš karto pasakyti, kas šiame veikale labiau žavi: ar autorės pastabumas, ar mąstymo atvirumas ir nešališkumas. Geriausiai jai bus atsidėkota, jei be išlygų remsimės jos veikalu.

Lelių[47], kurių yra maždaug dvidešimt tūkstančių, gyvena belgų Konge, netoli Kasajaus upės. Jų kaimai, kuriuos sudaro kompaktišku kvadratu išdėstytos nuo dvidešimties iki šimto trobelių, įsikūrę stepėje, bet visada netoli miško. Pagrindinis maistas – kukurūzai, kuriuos leliai augina miške: kiekvienais metais tam reikalui iškertama nauja proskyna, tikintis nuimti ne daugiau kaip vieną derlių. Paskui toje pačioje vietoje išauga rafijos (palmių rūšis), kurių vaisiai ir beveik visa kita panaudojama ūkyje. Iš jaunų lapų gaminamas pluoštas, o iš jo vyrai audžia rafijos drobes. Lelių vyrai, kitaip negu kaimynų, yra puikūs audėjai. Kvadrato formos rafijos audeklo atraižos naudojamos vietoj pinigų. Iš šių palmių gaminamas labai vertingas neraugintas vynas. Bananais ir palmėmis – nors tie augalai geriausiai auga miške – apsodinami ir kaimai, o žemės riešutai auginami tik čia. Visais kitais naudingais dalykais apsirūpinama iš miško: vandeniu, malkomis, druska, kukurūzais, manijoku, aliejumi, žuvimi ir mėsa. Ir vyrams, ir moterims miške darbų netrūksta. Tačiau kas trečią dieną moterys į mišką neina. Maisto, malkų ir vandens jos privalo pasirūpinti iš vakaro. Šiaip jau miško darbai yra lelių vyrų reikalas.

„Miškas nepaprastai vertinamas. Leliai apie jį kalba tarsi poetinio įkvėpimo pagauti... Jie dažnai pabrėžia, kokie skirtingi yra miškas ir kaimas. Per dienos karščius, kai dulkėtame kaime nemaloniai tvanku, jie mielai ieško atgaivos vėsioje miško paunksmėje. Darbas miške jiems yra malonus, darbas kitur – kančia. „Kai-

[47] *Mary Douglas*, The Lele of Kasai, in: African Worlds, Edited by Daryll Forde, Oxford University Press, 1954, 1–26.

me laikas, – sako jie, – slenka lėtai, o girioje lekia labai greitai." Vyrai didžiuojasi galį visą dieną dirbti miške ir nejausti alkio, o kaime – vien tik maistas galvoje."[48]

Tačiau miškas kupinas ir pavojų. Tas, kuris išgyvena liūdesį arba sapnavo blogą sapną, tegu nekelia kojos į mišką. Toks sapnas reiškia įspėjimą. O jei kitą dieną nepasisaugosi ir ten nueisi, ištiks nelaimė: užgrius medis ant galvos, įsipjausi peiliu į pirštą, iškrisi iš palmės. Jei įspėjimo nepaiso vyras, pavojus gresia tik jam. Bet jei draudžiamu metu į mišką įsiveržia moteris, ji sukelia pavojų visam kaimui.

„Tokia didelė pagarba miškui grindžiama, atrodo, trimis svarbiais motyvais: miškas teikia visus gerus ir būtinus dalykus – maistą, gėrimus, būstą ir drabužius; jis – šventų gyduolių šaltinis; miškas yra medžioklės vieta, o medžioklė lelių akyse – tai pati reikšmingiausia veikla."

Leliai baisiai mėgsta mėsą. Svečias bus didžiai įžeistas, jeigu jį pavaišins tik augaliniu maistu. Pokalbiuose apie vaišes jie mielai ir daug kalba apie tai, kiek ir kokios mėsos buvo patiekta. Tačiau jie neaugina nei ožkų, nei kiaulių, kaip jų kaimynai pietuose. Net mintis apie kaime augusio gyvulio mėsos valgymą jiems kelia pasišlykštėjimą. Anot jų, geras maistas gaunamas iš miško, kur jis yra švarus ir sveikas, pavyzdžiui, šernai ir antilopės. Žiurkės ir šunys yra nešvarūs, *hama,* – tuo pačiu žodžiu jie vadina pūlius bei išmatas. Tokie pat nešvarūs gyvuliai yra ožkos ir kiaulės – todėl, kad auga kaime.

Leliai taip pripratę prie žvėrienos, kad nieku būdu neims į burną ne girioje augusio ir ne ten sumedžioto gyvūno mėsos. Bet jie puikiai moka auginti šunis ir nesunkiai, jei norėtų, galėtų laikyti ožkas.

„Moterų atskyrimas nuo vyrų, girios – nuo kaimo, pastarojo priklausomybė nuo miško ir draudimas moterims eiti į mišką – štai svarbiausi ir nuolat kartojami jų ritualų elementai."

[48] *M. Douglas,* op. cit., 4.

Stepė, sausa ir nevaisinga, nenusipelnė jų pagarbos; ji visa atiduota moterų valiai ir laikoma neutralia zona tarp miško ir kaimo.

Leliai tiki Dievu, kuris sukūrė žmones ir gyvulius, upes ir visus daiktus. Jie tiki ir *dvasiomis*, apie kurias kalba atsargiai ir nenoriai, nes jų bijo. Dvasios niekada nebuvo žmonėmis ir nė vienas žmogus jų nematė. Jei kas nors dvasią pamatytų, apaktų ir mirtų nuo vočių. Dvasios gyvena miško glūdumoje, dažniausiai prie upių ištakų. Dieną jos miega, naktį klajoja. Jos nemiršta ir niekada neserga. Nuo jų priklauso medžioklės sėkmė ir moterų vaisingumas. Jos gali pakenkti kaimui atnešdamos ligą. Daugiausia antgamtiškų galių turinčiais gyvūnais laikomos vandens kiaulytės; jos visuomet braido po šaltinių upelius – mėgstamiausias dvasių buveines. Tai savotiški dvasių šunys: vandens kiaulytės gyvena su dvasiomis ir klauso jų kaip šunys medžiotojo. Jeigu kiaulytė dvasiai nepaklūsta, yra nubaudžiama: dvasia leidžia ją žmonėms sumedžioti, o medžiotojui tai yra ir tam tikras atlygis.

Dvasios reikalauja iš žmogaus visokių dalykų, ypač kad kaime viešpatautų taika. „Ryškiausias ženklas, kad kaime viskas gerai, – sėkminga medžioklė. Nedidelis mėsos gabalėlis, kurį kiekvienas – vyras, moteris ar vaikas – gauna sumedžiojus šerną, toli gražu neprilygsta tam džiaugsmui, kuris dar kelias savaites minimas visų pokalbiuose. Medžioklė – tai savotiškas dvasinio gyvenimo barometras: jo svyravimus uoliai seka visas kaimas."

Dėmesį patraukia tai, kad gimdymą ir medžiojimą leliai mini tame pačiame kontekste, tartum tai būtų tik atitinkamos moterų ir vyrų funkcijos. Galima išgirsti sakant: „Kaimas sugedęs, medžioklė nepasisekė, moterys nevaisingos, viskas baigia išmirti". Jei reikalai neblogi, tau pasakys: „Mūsų kaimas gyvena gerai, yra turtingas. Nudėjome tris šernus, keturios moterys pastojo, visi esame sveiki ir stiprūs".

Didžiausios pagarbos veikla – *bendra* medžioklė. Ji, o ne pavienis medžiojimas yra svarbiausia. „Lankais ir strėlėmis ginkluoti vyrai žiedu apsupa miško plotą, kuriame medžios. Varovai su šuni-

mis pradeda baidyti žvėris. Vaikai ir vos paeinantys seniai irgi stengiasi prisidėti prie medžioklės. Ypač vertinami šunų savininkai, kurie vargais negalais braudamiesi per brūzgynus šūksmais akina ir nukreipia šunis. Išbaidytus žvėris pasitinka laukiančių medžiotojų strėlės. Tai yra, ko gero, pats efektyviausias medžioklės būdas tankioje girioje. Žvėrys užklumpami netikėtai, o medžiotojai į juos šaudo iš labai arti.

Nuostabą kelia tai, kad gentis, kuri taip didžiuojasi medžiokle, teišsiugdė menkus individualaus medžiojimo įgūdžius. Į girią einantis vyras dėl viso pikto pasiima lanką ir keletą strėlių, bet medžioja tik paukščius ir voveres, ir jam nė į galvą neateina vienam stoti prieš stambesnį žvėrį. Specifiniai individualios medžioklės būdai leliams visai nežinomi. Šie žmonės nieko nenutuokia nei apie medžiojimą sėlinant, nei moka pamėgdžioti gyvūnų balsus; masalas ir maskuotė jiems irgi negirdėti dalykai. Retas atvejis, kad kas nors vienas ryžtųsi brautis į tankmes. Visas dėmesys skirtas kolektyvinei medžioklei. Žmogus gali netyčia užeiti bandą šernų, besiturškiančių pelkėje, jis gali prislinkti taip arti, kad girdės jų alsavimą, bet neišdrįsęs paleisti nė vieno šūvio ant pirštų galiukų bėgs atsivesti kaimo gyventojų.

Stepėje yra medžiojama tik vieną kartą metuose, sausros laikotarpiu, kai galima padegti žolę. Kad apsuptų degančią vietovę, susivienija keletas kaimų. Vaikai viliasi sumedžioti savo pirmąjį laimikį. Rengiamasi siaubingoms skerdynėms. Tai vienintelė proga, kai į vieną medžioklės būrį susiburia daugiau negu vieno kaimo vyrai. Miško medžioklėje visuomet dalyvauja tik vienas kaimas. Tad kaimas yra politinė ir ritualinė bendrija todėl, kad jis yra medžiotojų bendrija. Ir visai nestebina, kad leliai savo kultūrą pirmiausia laiko medžiotojų kultūra."[49]

Ypač reikšmingos yra laimikio *dalybos*. Čia galioja griežtos taisyklės, kurių esmė – pabrėžti religinę medžioklės prasmę. Leliai yra susiskirstę į tris kulto grupes: kiekviena turi teisę į tam tikrą

[49] *M. Douglas,* op. cit., 15–16.

gyvūno kūno dalį, kurios kitiems nevalia skirti. Pirmajai kulto grupei priklauso gimdytojai: tai visi bent vieną vaiką turintys vyrai. Jie gauna kiekvieno sumedžioto žvėries krūtinę ir visą jauniklių mėsą. Tarp tų vyrų yra tokių, kuriems gimė berniukas ir mergaitė; jie laikomi antrosios, specialiosios grupės nariais – pangolino vyrais. Taip vadinami todėl, kad jiems atitenka pangolino – šarvuočio – mėsa. Trečioji grupė – aiškiaregiai. Jie gauna šerno galvą ir žarnas.

Kiekvienas didesnis sumedžiotas gyvūnas dalybų metu visuomet tampa kulto objektu. Pats svarbiausias gyvūnas leliams yra šernas. Jis dalijamas taip: kai aiškiaregiai būna gavę galvą ir žarnas, krūtinė atitenka gimdytojams, mentės – namo šerną nešusiems vyrams, kaklas – šunų šeimininkams, nugara, viršutinė užpakalinės kulšies dalis ir viena priekinė koja – tam, kuris šerną nušovė, o skrandis, – kaimo kalviams, gaminusiems strėles.

Kaip sakiau, lelių visuomenės sandara sutvirtinama po kiekvienos medžioklės. Kitaip tariant, medžiotojų gaujos jaudulys čia virto jungiamuoju visos bendruomenės jausmu. Nenusižengdami knygos autorės objektyvumui galime teigti, kad leliai turi tikrą *medžiotojų religiją*. Nekyla nė mažiausios abejonės, kad taip įtikinamai pavaizduoti medžioklės religiją iki šiol niekam nėra pavykę. Be to, čia yra dar vienas labai svarbus dalykas – miškas kaip masės simbolis. Viskas, kas laikoma vertinga, randama miške, o kas vertingiausia – parsigabenama iš jo. Ten gyvena žvėrys – medžioklės objektai, ir dvasios, leidžiančios žmogui juos sumedžioti.

ŽIVARŲ KARO GROBIS

Karingiausi Pietų Amerikos žmonės – Ekvadore gyvenantys *živarai*. Labai įdomu pasigilinti į jų papročius ir ritualus, susijusius su kariavimu ir karo trofėjais.

Apie gyventojų perteklių čia negali būti ir kalbos. Į karą jie traukia ne naujų žemių užkariauti. Gyvenimo erdvės jiems vei-

kiau per daug negu per maža. Maždaug šešiasdešimties kvadratinių kilometrų plote gyvena apie dvidešimt tūkstančių žmonių. Jiems nežinoma, kas yra didesnė gyvenvietė, net kaimų jie nemėgsta. Kiekviena didelė šeima, kuriai vadovauja vyriausias šeimos vyras, gyvena atskirame būste, o kitą šeimą aptiksi tik už kelių kilometrų. Živarų nesieja jokia politinė organizacija. Taikos metu kiekvienos šeimos tėvas yra aukščiausia instancija, ir niekas negali jam ko nors įsakyti. Jei živarai, piktų kėslų vedami, nepersekiotų vieni kitų, milžiniškose džiunglėse vargu ar viena grupė sutiktų kitą.

Tai, kas juos sieja, yra *kraujo kerštas* arba, paprastai sakant, mirtis. Tačiau natūrali mirtis jiems neegzistuoja: jei žmogus miršta, vadinasi, priešas jį užbūrė per atstumą. Artimųjų uždavinys – nustatyti, kas už tą mirtį atsakingas, ir kerėtojui atkeršyti. Taigi kiekviena mirtis yra *nužudymas,* o už kiekvieną nužudymą turi būti atkeršyta nužudant. Kadangi gyvybei pavojingi priešo kerai veikia per didelį atstumą, fizinio arba kraujo keršto pareigą galima atlikti tik priešą *suradus.*

Vadinasi, živarai ieško vienas kito norėdami atkeršyti; šia prasme kraujo kerštą galima vadinti socialiniu ryšiu.

Šeima, kuri gyvena kartu viename būste, sudaro labai kompaktišką vienetą. Jei ko nors imasi vienas vyras, jis tai atlieka kartu su kitais šeimynos vyrais. Didesniems ir pavojingesniems žygiams susiburia kelių palyginti netolimų šeimynų vyrai; ir tiktai šitam rimtam keršto karo žygiui jie išsirenka vyriausią vadą, patyrusį, paprastai vyresnio amžiaus vyrą, kuriam žygio metu savanoriškai paklūsta.

Taigi karo gauja yra tikrasis mobilusis živarų junginys. Greta statiškos šeimos jis yra vienintelis reikšmingas organizacinis darinys. Todėl su karo gauja siejasi visos živarų šventės. Rengdamiesi žygiui, jie susirenka jau prieš savaitę, o grįžę, jei žygis buvo sėkmingas, susieina į keletą didelių švenčių.

Živarų karo žygiai yra vien *griaunamieji.* Visi priešai išžudomi, išskyrus porą jaunų moterų ir kokius kelis vaikus, kurie priimami

į šeimą. Priešo turtas, kuris paprastai būna nelabai vertingas – naminiai gyvuliai, sodiniai, pastogė – sunaikinamas. Vienintelis živarus dominantis dalykas yra priešų galvos. Dėl jų niekada netrūksta entuziazmo: didžiausia kiekvieno kario svajonė – iš žygio parsigabenti bent vieną galvą.

Tas galvas jie apdoroja ypatingu būdu taip, kad jos susitraukia maždaug iki apelsino dydžio. Tokia galva vadinama *canca*. Tas, kuris turi cancą, yra ypač gerbiamas. Po kiek laiko – metų ar dvejų, rengiama didžiulė šventė, kurios dėmesio centre – teisingai preparuota galva. Į šventę sukviečiami draugai – valgoma, geriama, šokama; viskas vyksta nustatyta tvarka. Tai grynai religinė šventė, bet labiau pasigilinę pamatome, kad tikrąją jos esmę sudaro *gausos* geismas ir jos siekimo būdai. Čia negaliu leistis į detales, kurių daugybę yra pateikęs *Karstenas* veikale „Živarų kraujo kerštas, karas ir pergalės šventės“[50]. Pakaks papasakoti apie vieną jų šokį, per kurį živarai burdami iš pradžių aistringiausiai vardija visus medžiojamus gyvūnus, o paskui mini žmonių lytinius santykius, kurie gausina šeimą.

Šis šokis yra savotiška didžiosios šventės įžanga. Vyrai ir moterys sustoja ratu aplink vidurinį atraminį būsto stulpą, susikabina rankomis ir ima palengva suktis ratu kaip burtažodžius šūkaudami vardus visų tų gyvūnų, kurių mėsą mėgsta. Po to priduria kai kurių buityje vartojamų daiktų, kuriuos pasidaro patys, pavadinimus. Pasakę vieną pavadinimą, garsiai ir ryžtingai sušunka: „Hei!“

Šokis prasideda šaižiu švilpimu. O pats užkeikimas yra toks:

Hei, hei, hei!
Beždžionė, hei!
Raudonoji, hei!
Rudoji, hei!

[50] R. *Karsten*, Blood Revenge, War and Victory Feasts among the Jibaro Indians of Eastern Ecuador, Washington, 1922. Nauja studija: *M. W. Stirling*, Historical and Ethnographical Material on the Jivaro Indians, Washington, 1938.

Juodoji, hei!
Plačianosė, hei!
Pilkoji, hei!
Šernas, hei!
Žalioji papūga, hei!
Ilgauodegė, hei!
Naminė kiaulė, hei!
Riebioji, hei!
Moterų drabužiai, hei!
Diržas, hei!
Pintinė, hei!

Šis būrimas trunka maždaug valandą, o šokėjai sukasi tai į kairę, tai į dešinę. Kiekvieną kartą, kai sustoja, norėdami pakeisti ratelio kryptį, pasigirsta ausį veriantis švilpimas, o paskui visi šaukia: „Čy, čy, čy, čy!" – tarsi tais šūksmais mėgintų garantuoti būrimo tąsą.

Hei! Hei! Hei!
Boba, hei! Boba, hei!
Poruotis, hei!
Canca lai čia mums padės!
Poros, hei! Poros, hei!
Boba, hei! Boba, hei!
Lai įvyksta šitai, hei!
Taip darysime mes, hei!
Ir bus gera, hei!
Jau užtenka, hei!

Šių būrimų ir visų kitų šventės veiksmų centre yra canca, kovoje įgyta ir iki apelsino dydžio sutraukdinta priešo galva. Netoliese visada laikosi priešo dvasia, kuri yra itin pavojinga. Ją visaip stengiamasi sutramdyti, ir kai tik ji pasidaro paklusni, ima duoti daug naudos. Ji rūpinasi, kad laikomos kiaulės būtų vis-

lios, vištos dėtų daug kiaušinių, o manijokai būtų gumbuotesni. Canca laimina viską, ko norima, kad būtų daugiau. Iš pradžių ji dega kerštu, ir sunku įsivaizduoti, ko gali pridaryti. Tačiau daugybė ritualų ir papročių, kurie pasitelkiami jai suvaldyti, veikia nuostabiai. Šventė, trunkanti daug dienų, pasibaigia tuo, kad galva ir dvasia, neatskiriamos viena nuo kitos, visai pasiduoda šeimininko valiai.

Jei pamėginsime cancą vertinti mums žinomų karo papročių požiūriu, pamatysime, kad ji yra ne kas kita, kaip karo grobis. Dėl priešo galvos žygiuojama į karą; ji yra *vienintelis* grobis. Kad ir koks tas grobis atrodo mažas, ypač kai susitraukia iki apelsino dydžio, vis tiek jis turi tai, ko norima. Šita galva gausina visa, ko pageidaujama: gyvulius ir augalus, būtinus prasimaitinti, daiktus, daromus savo rankomis, galiausiai saviškius. Tai nepaprastos koncentracijos grobis: jo įsigijimas tėra tik pirmas žingsnis, nes kad jis taptų tuo, kuo turi būti, reikia įdėti nemaža darbo ir pastangų. Visko viršūnė – visuotinis šventinis susijaudinimas, ypač visokiausi burtai ir šokiai. Apskritai cancos šventė – tai gausintojų gaujos renginys. Jei kariautojų gauja atliko sėkmingą žygį, galiausiai ji virsta šventine gausintojų gauja, o patį virsmą galime vadinti tikruoju živarų religijos dinamizmu.

INDĖNŲ PUEBLŲ[51] LIETAUS ŠOKIAI

Tai gausinimo šokiai, turintys prišaukti lietų. Šokėjai jį, sakyčiau, tiesiog ištrypia iš žemės. Trepsenimas kojomis primena krintančius lietaus lašus. Jei šokant pradeda lyti, šokama toliau. Lietų vaizduojantis šokis galiausiai virsta lietumi. Maždaug keturiasdešimties žmonių grupė, atlikdama ritmiškus judesius, pavirsta lietumi.

[51] *Ruth Benedict,* Patterns of Culture, Houghton Mifflin, Boston, 1934, 57–130. – Vertimas į vokiečių kalbą: Urformen der Kultur, Rowohlts Enzyklopädie, 1955, 48–104.

Pueblų gentims lietus yra svarbiausia masė–simbolis. Jis visuomet buvo reikšmingas, taip pat ir protėviams, kurie galbūt gyveno kitur. Tačiau nuo tų laikų, kai pueblai apsistojo sausoje plynaukštėje, lietaus reikšmė taip padidėjo, kad iš esmės nulėmė tikėjimą. Kukurūzai, kuriais jie maitinasi, ir lietus, be kurio šie neauga, sudaro visų ritualų esmę. Lietaus šokiuose sutelkta daugybė būrimų, kurių imamasi lietui prisišaukti.

Pabrėžiame, kad tuose šokiuose nėra jokio laukiniškumo; tai susiję su paties lietaus prigimtimi. Debesys, kurių pavidalu lietus atplaukia, sudaro vienovę. Debesys yra aukštai ir toli, jie minkšti ir balti, ir artėdami kelia žmonėms švelnius jausmus. Tačiau išsikraudami debesys išnyksta: pavieniais lašais lietus pasiekia žmones ir žemę, į kurią susigeria. Šokis, turintis privilioti lietų ir pavirstantis juo, vaizduoja labiau masės takumą ir irimą negu jos susidarymą. Šokėjai geidauja debesų, bet suplaukę jie neturi likti viršuje – jie turi išsilyti. Debesys yra draugiška masė, o to draugiškumo dydis matosi iš to, kad pueblai juos prilygina *protėviams*. Mirusieji grįžta lietaus debesyse ir atneša palaimą. Kai vasarą po pietų padangėje ima telktis debesys, vaikams sakoma: „Pažiūrėkite, jūsų senoliai ateina“. Turimi galvoje ne šeimos mirusieji, o apskritai protėviai.

Šventikai, vykdydami papročių reikalavimus, aštuonias dienas ir naktis sėdi atsiskyrę, nejudėdami ir susikaupę prieš savo altorius ir kviečia lietų:

Kad ir kur jūs nuolat būtumėte,
Iš ten jūs leisitės į kelionę,
Pripildysite gyvastingų vandenų
Savo vėjo genamus debesėlius,
Savo plonytes debesų juosteles.
Jūs atsiųsite mums, kad pas mus pasiliktų,
Savo puikų lietų, kuris žemę glamonėja,
Čia, Itavanoje,
Mūsų tėvų buveinėje,

Mūsų motinų,
Tų, kurios iki mūsų gyveno.
Su savo gausybe vandenų
Jūs pas mus visi kartu ateisite.[52]

Tai, ko geidžiama, yra gausybė vandens, tačiau ši debesyse susitelkusi gausybė pavirsta lašais. Lietaus šokiai pabrėžia tą virsmą. Lietus – *švelni* masė, jos norima; tai ne pavojingas žvėris, kurį reikia nudobti, ne neapkenčiamas priešas, kurį reikia nukauti. Lietaus masė prilyginama protėvių masei, o šie pueblams yra taikingi ir gera linkintys.

Palaima, kurią protėviai atneša žemei, vėliau susiejama su kita mase, iš kurios gyvenama, su kukurūzais. Kaip ir kiekvieno derliaus, taip ir kukurūzų nuėmimas reiškia nešimą į krūvas. O lietus yra visai priešingas procesas: lietaus debesys išlyja lašais; derliaus krūva, priešingai, sunešama, sudedama burbuolė prie burbuolės, vaizdžiau sakant, grūdas prie grūdo.

Šis maistas žmones daro stiprius, o moteris – vaisingas. Užkalbėjimuose dažnai pasitaiko žodis „vaikai". Apie genties gyvuosius šventikas kalba kaip apie vaikus, bet jis kalba ir apie berniukus ir mergaites, visus tuos, „kurių gyvenimo kelias dar prieš akis". Jie yra, kaip mes sakytume, genties ateitis. Šventikas regi tą vaizdą konkrečiau: kaip tuos, kurių gyvenimo kelias dar prieš akis.

Taigi pagrindinės masės pueblų gyvenime yra protėviai ir vaikai, lietus ir kukurūzai, o jei visa tai sudėliosime šiokia tokia priežastingumo tvarka, bus tokia eilė: protėviai, lietus, kukurūzai ir vaikai.

Iš keturių *gaujos* rūšių dvi – medžiotojų ir kariautojų – jiems yra beveik visai svetimos. Esama dar varomosios triušių medžioklės liekanų. Yra karių bendrija, bet ji atlieka veikiau policijos funkciją, nors policijos mums žinoma prasme jiems išties nereikia. Mirusiųjų apraudojimas tarp pueblų stebėtinai minimalizuotas. Mirties atvejais elgiamasi kuo paprasčiausiai: mirusiuosius kaip

[52] *R. Benedict,* Urformen der Kultur, 53 ir t.

individus stengiamasi kiek galima greičiau pamiršti. Praėjus keturioms dienoms po mirties, vyriausiasis šventikas kviečia liūdinčiuosius nebegalvoti apie mirusįjį. „Jis jau ketveri metai kaip negyvas." Mirtis nustumiama į praeitį, o skausmas tokiu būdu numaldomas. Pueblai niekuomet nevirsta raudotojų gauja – skausmą jie *izoliuoja*.

Vienintelė aktyvi ir išplėtota gaujos forma čia yra gausintojų gauja. Visa buitis iš esmės sutelkta į ją. Net galima sakyti, jog vien dėl gausos jie ir gyvena, o ši atgręžta tik į teigiamybę. Daugeliui tautų būdinga dviveidystė, kai, viena vertus, siekiama gausinti save, o antra, – naikinti priešus, pueblams nežinoma. Taigi karai jų nedomina. Lietus ir kukurūzai juos padarė taikiais žmonėmis, jų gyvenimas visiškai susietas su protėviais ir vaikais.

KARO DINAMIKA: PIRMASIS NEGYVĖLIS, TRIUMFAS

Vidaus, arba gaujų virsmo, prasme karo dinamika atrodo taip: iš raudotojų gaujos, kuri išgyvena dėl mirusiojo, susidaro kariautojų gauja, kuri turi atkeršyti už mirusįjį; iš kariautojų gaujos, kuri nugalėjo, susidaro džiūgaujanti gausintojų gauja.

Pirmasis negyvėlis visiems sužadina iškilusio pavojaus jausmą. Sunku pervertinti pirmojo negyvėlio reikšmę karui kilti. Valdovai, norintys išprovokuoti karą, puikiai žino, kad būtina pirma auka: arba ją reikia parūpinti, arba išgalvoti. Ne tiek svarbu, kokią vietą ji užima savo grupėje. Tai gali būti nelabai įtakingas, netgi visai nežinomas žmogus. Svarbiausia – jo mirtis, visa kita neturi reikšmės: žmonės turi tikėti, kad už šią mirtį atsakingas priešas. Į visus nužudymo motyvus numojama ranka, paliekamas tik vienas: žuvo jis todėl, kad priklausė tai pačiai grupei, kuriai ir mes save priskiriame.

Greitai atsiradusi raudotojų gauja veikia kaip masė–kristalas, kitaip sakant, ji tarsi *atsiveria:* visi, kurie jaučia iškilusį pavojų, ima

šlietis prie jos. Raudotojų gaujos nusiteikimas perauga į kariautojų gaujos nuotaiką.

Karas, kuriam kilti reikėjo tik vienos ar kelių mirčių, vėliau pareikalauja jų devynias galybes. Šių aukų apraudojimas, jei pasiekiama pergalė, kitaip nei karo pradžioje, būna santūrus. Pergalė, kuri suvokiama kaip esminis priešo skaičiaus sumažinimas arba net jo sunaikinimas, daro savo žuvusiųjų apraudojimą nebe tokį svarbų. Jie laikomi tarsi avangardu, pasiųstu į mirusiųjų karalystę ir nuvedusiu paskui save kur kas daugiau priešų. Taip žuvusieji išlaisvino visus iš baimės, be kurios iš viso nebūtų buvę karo.

Priešas sumuštas, pavojus, suvienijęs saviškius, praėjo, ir kiekvienas dabar ima galvoti apie save. Kariautojų gauja virsta *plėšikų* gauja, panašiai kaip medžiotojų gauja virsta laimikio dalijimosi gauja. Jei iš tikrųjų ne visi suvokė gresiantį pavojų, tada lieka vien plėšimo perspektyva, galinti žmones įtraukti į karą. Tokiu atveju visada reikia leisti plėšti: senų pažiūrų karo vadas kažin ar būtų drįsęs uždrausti tai savo žmonėms. Tačiau pavojus, kad plėšdama kariuomenė visai pakriks, būdavo toks didelis, jog vadai visada numatydavo ir būdus kovinei dvasiai atnaujinti. Veiksmingiausia priemonė būdavo *pergalės šventės*.

Tikroji šių švenčių prasmė – priešų skaičiaus sumažinimo ir savojo padidinimo priešprieša. Sukviečiami visi žmonės – vyrai, moterys ir vaikai. Nugalėtojai įžygiuoja ta pačia karo formuočių tvarka, kaip buvo išėję į karą. Pasirodydami liaudžiai, nugalėtojai užkrečia ir ją pergalės nuotaika. Ima plūsti vis daugiau žmonių, kol galiausiai dalyvauja visi, galintys išeiti iš būstų.

Tačiau nugalėtojai rodo ne tik save. Jie daug parsinešė, jie grįžta kaip gausintojai. Grobis pateikiamas viešai apžiūrai. Jį sudaro gausybė viso to, kas reikalinga ir vertinama, ir kiekvienas ką nors gaus: galimas dalykas, kad karvedys ar karalius daug grobio išdalys liaudžiai arba sumažins duoklę, ar prižadės kitokių privilegijų. Karo grobis – ne vien auksas ir daiktai. Parsivaroma belaisvių, ir jų didelis skaičius liudija, kiek daug sumažėjo priešų.

Civilizuotesnėse tautose pasitenkinama belaisvių parodymu. Kitos tautos, kurias laikome barbariškesnėmis, reikalauja daugiau: kaip tik todėl, kad žmonės *susirinko* ir nebejaučia tiesioginio pavojaus, jie nori *patirti*, kaip mažinamas priešų skaičius. Todėl rengiamos viešos belaisvių egzekucijos; jos minimos daugelio karingų tautų pergalės švenčių aprašymuose.

Tiesiog sunku įsivaizduoti, kokiu mastu buvo vykdomos viešos mirties bausmės *Dahomėjos*[53] karalystės sostinėje. Čia gyvavo paprotys kasmet rengti kelias dienas trunkančias šventes, per kurias karalius pateikdavo liaudžiai kruviną reginį: šimtams belaisvių visų akivaizdoje būdavo kapojamos galvos.

Ant pakylos, soste, tarp aukšto rango pareigūnų sėdėjo karalius. Apačioje spietėsi liaudis. Karalius duodavo ženklą, ir budeliai imdavosi darbo. Nužudytųjų galvas mesdavo į krūvas, kurias visi galėjo matyti. Paskui prasidėdavo eitynės gatvėmis, kurių pakraščiuose kartuvėse kabėjo nuogi nužudytų priešų kūnai. Kad nepažeistų daugybės karaliaus žmonų subtilaus gėdos jausmo, lavonus sutvarkydavo – iškastruodavo. Paskutinę šventės dieną karaliaus dvaras vėl susirinkdavo ant pakylos, ir prasidėdavo didysis liaudies apdovanojimas. Į minią buvo mėtomos kriauklės – tenykščiai pinigai, dėl kurių kildavo grumtynės. Paskui stumdavo žemyn surištus priešus, jiems irgi buvo kapojamos galvos. Kūnus žmonės imdavo draskyti gabalais ir, kaip rašoma, įkarščio pagauti juos valgydavo. Kiekvienas norėjo atsiplėšti gabalą priešo, todėl šiuo atveju galima kalbėti apie triumfo komuniją. Po to ateidavo eilė gyvuliams, bet svarbiausias būdavo priešas.

Yra išlikę žinių apie tokias šventes XVIII a., kurias europiečiai matė savo akimis. Tai buvę baltaodžiai, įkūrę prekyvietes Afrikos

[53] *Dalzel,* The History of Dahomey, 1793. Šitoje senoje itin vertingoje knygoje pirmą kartą išsamiai aprašyta „Anual Customs" – metinė šventė (p. XX ir t t.). Kiti veikalai apie Dahomėją: *Burton,* A Mission to Gelele, King of Dahomey, I–II, London, 1864; *Ellis,* The Ewe-speaking Peoples of the Slave Coast of West Africa, 1890; *Le Hérissé,* L'Ancien Royaume du Dahomey, Paris, 1911; *Herskovits,* Dahomey, an Ancient West African Kingdom, I–II, New York, 1938.

pakrantėse. Prekiavo jie vergais ir jų pirkti nuvykdavo pas karalių į sostinę Abomėjų. Dalį belaisvių karalius parduodavo europiečiams. Karo žygius jis tuo tikslu ir rengdavo, o europiečiams tai buvo labai paranku. Nepasakysi, kad matyti siaubingas masines žudynes jiems būdavo malonu, bet dalyvauti šventėje reiškė gerbti dvaro tradicijas. Pirkliai mėgindavo karalių įkalbėti, kad nužudymui skirtas aukas verta parduoti kaip vergus. Tai buvo ir žmoniška, ir naudinga verslui. Tačiau jų nuostabai karalius, nors ir labai godus, aukų žudymo nenorėdavo atsisakyti. Tuo metu, kai vergų labai trūko ir prekyba jais buvo smukusi, karaliaus užsispyrimas erzino prekeivius. Šie nesuvokė, kad karaliui kur kas svarbiau yra valdžia, o ne turtai. Liaudis buvo pripratusi regėti aukas. Viešas ir žiaurus priešų skaičiaus mažinimas reiškė jos pačios masės didinimą. Tuo tiesiogiai buvo pagrįsta karaliaus valdžia. Reginys darė dvejopą poveikį. Karaliui tai buvo pats patikimiausias būdas įtikinti liaudį, kad jam valdant garantuojamas jos pačios skaitlingumas, ir kartu jis galėjo išlaikyti ją kaip religiškai atsidavusią masę. Be to, tai neleisdavo pamiršti, kad karaliaus įsakymų reikia bijoti. Vykdyti mirties bausmes karalius įsakydavo pats.

Didžiausias viešas *romėnų* renginys buvo *triumfo* šventė. Į ją susirinkdavo visas miestas. Tačiau kai imperija pasiekė savo galybės viršūnę ir liovėsi nesibaigiantys užkariavimai, pergalių pagrindu radosi šventės, kurias periodiškai rengdavo tam tikromis metų dienomis. Susirinkusios liaudies akivaizdoje vykdavo kautynės *arenoje;* nors jos neturėjo politinės reikšmės, bet nebuvo ir beprasmės: reikėjo nuolat žadinti ir palaikyti pergalės jausmą. Romėnai patys nesikaudavo, o buvo tik žiūrovai, bet kartu sprendė, kas nugalėjo, ir nugalėtoją garbino kaip anais laikais. Svarbiausia buvo pergalės jausmas. Patys karai, kurie nebeatrodė būtini, pasidarė nereikšmingi.

Istoriniais laikais karas tautoms iš esmės buvo gausinimo priemonė. Kartais būdavo parsigabenama grobio, iš kurio gyvendavo, kartais parsivarydavo vergų, kurie turėdavo šeimininkui dirbti.

Kitokios taikesnės gausinimo formos buvo atmetamos ir niekinamos. Susidarė tam tikra valstybinė karo religija, kurios tikslas – spartus gausinimas.

ISLAMAS, KAIP KARO RELIGIJA

Tikintys mahometonai turi keturias skirtingas galimybes susieiti į krūvą:

1. Kelis kartus per dieną jie renkasi maldai, kuriai kviečia balsas iš aukštai. Tai mažos ritminės grupės, kurias galima vadinti *maldininkų gaujomis*. Kiekvienas judesys yra tiksliai apibrėžtas ir orientuotas *viena* kryptimi – į Meką. Kartą per savaitę, penktadieniais, šios gaujos virsta masėmis.
2. Jie telkiasi į šventąjį karą su netikinčiaisiais.
3. Jie renkasi Mekoje per didžiąją maldininkų kelionę.
4. Jie susirinks per Paskutinįjį teismą.

Islame, kaip ir visose religijose, didžiulę reikšmę turi neregimosios masės. Tačiau kur kas ryškiau negu kitose pasaulinėse religijose čia skiriamos *dvinarės masės*, priešingos viena kitai.

Kai tik nuskambės Paskutiniojo teismo trimitas, visi mirusieji prisikels iš kapų ir kuo greičiausiai, tarsi pagal komandą, skubės į Teismo vietą. Ten visi stos prieš Dievą, du milžiniški būriai, kurie bus atskirti: vienoje pusėje tikintieji, kitoje – netikintieji. Ir Dievas teis kiekvieną.

Visos žmonių kartos sueis į krūvą, ir kiekvienam atrodys, tarsi tik vakar buvęs palaidotas. Apie ištisus amžius, kuriuos bus išgulėjęs kape, jis neturės jokio supratimo. Mirtis yra be sapnų ir prisiminimų. Bet trimitą išgirs visi. „Tą dieną žmonės plūs minių miniomis." Korane dažnai kalbama apie didžiules minias tą nepaprastą valandą. Tai pati didžiausia iš visų masių, kokią tik gali įsivaizduoti tikintis mahometonas. Didesnį skaičių žmonių, gyvenusių per visus amžius ir susirinkusių vienoje vietoje, kažin ar protas gali suvokti. Tai vienintelė masė, kuri nebedidėja,

ir ji pati tankiausia, nes kiekvienas žmogus savo vietoje stos prieš teisėją.

Tačiau ta masė, kad ir kokia būtų gausi ir tanki, vis tiek nuo pradžios iki pabaigos liks padalyta į *dvi* dalis. Kiekvienas tiksliai žino, kas jo laukia: vienų akyse viltis, kitų – siaubas. „Tą dieną bus spindinčių veidų, besišypsančių ir linksmų; ir tą dieną bus blausių veidų, tamsos dengiamų: tai netikinčiųjų, piktadarių veidai." Kadangi nuosprendis bus absoliučiai teisingas – kiekvienas veiksmas yra pažymėtas ir raštiškai įrodomas, – niekas negalės pasišalinti iš tos dalies, kuriai teisėtai priklauso.

Masės dalijimas į dvi dalis islame yra besąlygiškas: vieną būrį sudaro tikintieji, kitą – netikintieji. Abiem likimo lemta – kadangi padalijimas visada išliks – *kovoti* tarp savęs. Religinis karas laikomas šventa pareiga, tad jau šiame gyvenime, kiekviename mūšyje, *iš anksto glūdi* – tik mažesniu mastu – dvinarės Paskutiniojo teismo masės *modelis*.

Visai kitoks vaizdas iškyla prieš akis mahometonui, kai jis pagalvoja apie ne mažiau šventą pareigą, – kelionę į Meką. Tai – *lėtoji masė,* kuri susidaro žmonių, vykstančių iš visur, kur gyvena musulmonai, srautams palengva susiliejant į vis didesnius. Kol ši masė susidaro – tai priklauso nuo to, kaip toli tikinčiojo namai nuo Mekos – gali praeiti savaitės, mėnesiai ar net keleri metai. Pareiga nors vieną kartą gyvenime aplankyti Meką paženklina visą žmogaus žemiškąją būtį. Tas, kuris neatliko tokios kelionės, gyveno netikrą gyvenimą. Šios šventos vietos lankymo patirtis tarsi suvienija visus kraštus, kuriuose yra išplitęs islamas, ir surenka žmones ten, kur buvo jo pradžia. Ši maldininkų masė yra taiki. Vienintelis dalykas, ko jai reikia, – pasiekti savo tikslą. Ne jos uždavinys nukariauti netikinčiuosius: svarbiausia – nukakti iki nurodytos vietos ir būti ten buvus.

Laikoma tiesiog stebuklu, kad tokio dydžio miestas kaip Meka įstengia sutalpinti šias nesuskaičiuojamas maldininkų minias. Ispanų piligrimas Ibn Jubayras, kuris XII a. pabaigoje buvo atvykęs į Meką ir paliko išsamų savo įspūdžių aprašymą, įsitikinęs, kad ir

didžiausias pasaulio miestas neturėtų vietos tokiai daugybei žmonių. Tačiau Mekai esą suteikta *tįsumo* malonė; Meką galima palyginti su gimda, kuri didėja ir mažėja pagal tai, kokio dydžio yra gemalas.[54]

Svarbiausia kelionės į Meką akimirka – diena, praleista Arafato slėnyje. Čia turi stovėti septyni šimtai tūkstančių žmonių. Trūkstamą skaičių užpildo angelai, kurie nematomi atsistoja tarp žmonių.

Kai taikos dienos praeina, religinis karas vėl įgyja savo teises. „Mahometas, – sako vienas iš geriausių islamistų, – yra kovos ir karo pranašas... Tai, ką jis iš pradžių padarė arabams, kaip testamentą palieka savo bendruomenės ainiams: kovoti su netikinčiaisiais, plėsti ne tiek tikėjimą, kiek jo įtakos sferą, kuri yra Alacho įtakos sfera. Islamo kariams svarbiausia ne atversti netikinčiuosius į tikrąjį tikėjimą, o juos pavergti."[55]

Koranas – Dievo įkvėpta pranašo knyga. Dėl to nėra jokios abejonės. „Pasibaigus šventiesiems mėnesiams, žudykite netikinčiuosius visur, kur tik juos aptiksite; čiupkite, spauskite juos, tykokite jų visur."

RAUDOTOJŲ RELIGIJOS

Pasaulio veide raudotojų religijos yra palikusios ryškų pėdsaką. Krikščionybėje rauda pasidarė visuotinė. Raudotojų gauja yra trumpalaikė. Tad kas iš raudos kilusiems tikėjimams suteikė pastovumą? Iš kur ta šimtmečius trunkanti tvirtybė?

Legendos, duodančios pradžią raudotojų religijoms, paprastai pasakoja apie neteisingai žuvusį žmogų arba Dievą. Tai visada esti persekiojimo istorija: vienais atvejais – medžioklė, kitais – pjudymas. Su persekiojimu gali būti susijęs ir neteisingas teismas. Jei

[54] The Travels of *Ibn Jubayr*, translated by R. J. C. Broadhurst, London: Cape, 1952, 174.

[55] *Goldziher*, Vorlesungen über den Islam, 22, 25. Citata kitoje pastraipoje: Koran, sk. 9, eil 5.

veiksmas vyksta medžioklės metu, vietoj medžiojamo žvėries netyčia žūsta žmogus, geriausias medžiotojas. Bet gali susidaryti priešinga padėtis: medžiojamas žvėris mirtinai sužeidžia medžiotoją, kaip pasakojama mite apie *Adonį* ir šerną. Šios mirties niekada neturėjo būti, o skausmas dėl jos – be galo didelis.

Galimas atvejis, kad auką myli ir aprauda deivė, kaip Afroditė Adonį. Babilonų tradicijoje ta deivė vadinama *Ištara,* o gražuolis anksti miręs jaunikaitis – *Tamūzu*. Frigų mituose tai yra deivė motina *Kibelė,* kuri liūdi savo jaunojo numylėtinio *Ačio*. „Ir va, ji, tavo paskatinta, visai iš galvos išėjo, pasikinkiusi liūtus, pasiėmė su savimi koribantų, tokių pačių pamišėlių kaip ir ji, ir laksto aukštyn ir žemyn po Idą. Graudžiai ūkaudama, šaukia savo Atį, o koribantai vienas kardu sau alkūnę žeidžia, kitas palaidais plaukais kaip pamišęs laksto po kalnus, trečias ragą pučia, ketvirtas muša būgną ar cimbolus: visoje Idoje tik riksmas ir šėlimas."[56]

Egipte yra *Izidė,* kuri prarado savo vyrą *Ozyrį*. Ji nepailsdama ieško jo, liūdna keliauja po kraštą ir nerimsta tol, kol jį randa. „Ateik prie savo namų, – rauda ji, – ateik prie savo namų... aš tavęs nematau, mano širdis nerimauja dėl tavęs, mano akys trokšta tavęs. Ateik pas tą, kuri tave myli, tave myli, tu palaimingasai! Ateik pas savo seserį, pas savo pačią, tu, kurio širdis nebeplaka. Ateik pas savo šeimininkę. Aš esu sesuo, gimusi iš tos pačios motinos, tu neturi palikti manęs. Dievai ir žmonės atsigręžė į tave ir apverkia tave kartu... Šaukiu tave ir raudu, kad ir danguje būtų girdėti, bet tu mano balso negirdi, o juk aš esu tavo sesuo, kurią tu Žemėje mylėjai; ir mylėjai tik mane vieną, broli mano!"[57]

Tačiau gali būti – ir tai jau yra vėlesni, nebe mitiniai laikai, – kad grupė mokinių ir sekėjų aprauda mokytoją, pavyzdžiui, *Jėzų* arba *Huseiną,* pranašo vaikaitį, tikrąjį šiitų kankinį.

Medžioklė arba persekiojimas paprastai vaizduojami su visomis smulkmenomis: tai *tikslus* pasakojimas apie grynai asmeniš-

[56] *Laukian,* Göttergespräche, 12. Gespräch, in der Übersetzung von Wieland. Lietuviška citata iš: *Lukianas,* Dievai, heteros, pranašai, iš graikų kalbos vertė L. Valkūnas, Vilnius: Vaga, 1975, 175.

[57] *Erman,* Religion der Ägypter, 39.

kus išgyvenimus. Visuomet liejasi kraujas: net pačioje humaniškiausioje iš visų kančių – Kristaus kančioje – neišsiverčiama be kraujo ir žaizdų. Kiekvienas epizodas, iš kurių susideda Kristaus kančia, suvokiamas kaip neteisėtas, ir juo labiau tolstama nuo mitinių laikų, juo daugiau linkstama kančią ištęsti ir suteikti jai kuo daugiau žmogiškų bruožų. Medžioklė arba pjudymas visuomet suvokiami aukos požiūriu.

Galų gale susidaro raudotojų gauja, bet jos raudoje skamba ypatinga gaida: toji gyvybė paaukota dėl žmonių, kurie mirtį apraudа. Mirusysis buvo gelbėtojas: vienu atveju jo būta didžio medžiotojo, kitu – turėta žmonėms didesnių nuopelnų. Tačiau visais atvejais pabrėžiama mirusiojo vertė – tai žmogus, kuris neturėjo mirti. Jo mirties raudotojai nepripažįsta. Jie nori jį vėl turėti gyvą.

Kalbėdamas apie archajiškąsias raudotojų gaujas pateikiau aborigenų pavyzdį, kur pabrėžiau, kad apraudojimas prasideda dar *prieš mirtį*. Gyvieji stengiasi jį sulaikyti užklodami savo kūnais. Jie traukia jį į savo būrį iš visų pusių kuo arčiau prie jo šliedamiesi ir darydami viską, kad sulaikytų. Kai kada jį šaukia grįžti net mirusį, ir kai galutinai įsitikinama, kad nebegrįš, prasideda antroji fazė – išstūmimas į mirusiųjų pasaulį.

Raudotojų gaujos, kurias čia nagrinėjame žinodami, kad apie brangų mirusįjį susikuria legenda, visokiais būdais ilgina mirimo procesą. Artimieji ir tikintieji – o čia jie vienas nuo kito nesiskiria – nenori mirštančiojo atiduoti. Pirmoji – noro *sulaikyti* – fazė yra svarbiausia, jai skiriamas didžiausias dėmesys.

Tuo metu, kai visi iš visur plaukia į tą pačią vietą, ir kiekvienas, norintis raudoti, yra pageidaujamas. Tokiuose religiniuose kultuose raudotojų gauja *atsiveria* ir virsta nesulaikomai augančia mase. Tai įvyksta per mirusiojo šventę, kai vaizduojama jo kančia. Prie tų švenčių prisideda ištisi miestai, dažnai ir milžiniški iš toli atvykusių maldininkų būriai. Kol raudotojų gauja atsiveria, gali praeiti ir nemaža laiko, ir tikinčiųjų skaičius *didėja*. Viskas prasideda nuo keleto po kryžiumi stovinčių ištikimiausiųjų, ir jie sudaro raudotojų branduolį. Per pirmąsias Sekmines galėjo būti apie šešis

šimtus tūkstančių krikščionių, o imperatoriaus Konstantino laikais jų jau buvo dešimt milijonų. Tačiau religijos esmė liko ta pati, jos šerdis – rauda.

Kodėl tiek daug žmonių prisideda prie raudos? Kas juos traukia? Kuo rauda padeda žmonėms? Visi, kurie ima raudoti, jaučia tą patį: medžiotojų, arba pjudytojų, gauja *gailisi* kaip raudotojų gauja. Žmonės gyveno persekiodami ir kaip persekiotojai gyvena toliau. Jie geidžia svetimos mėsos, žudo, minta silpnesnių padarų kančia. Jų akyse atsispindi gęstantis aukos žvilgsnis, ir malonumą teikiantis paskutinis riksmas neišdildomai įsirėžia sieloje. Daugelis gal net nenutuokia, kad, maitindami kūną, peni ir tamsą savyje. Tačiau kaltė ir baimė nuolat kaupiasi, ir taip nesąmoningai imama trokšti išganymo. Todėl jie šliejasi prie to, kuris miršta už juos, o jį apraudodami patys pasijunta persekiojami. Kad ir ką būtų darę, kad ir kaip būtų siautėję, šią akimirką jie stoja kančios pusėn. Įvyksta staigus ir reikšmingas pozicijos pakeitimas, išlaisvinantis žmones iš susikaupusios kaltės dėl žudymų ir baimės, kad mirtis ištiks ir juos pačius. Nesvarbu, kiek visokių skriaudų pridaryta, dabar jas prisiima kitas, ir, tikimasi, būdami jam besąlygiškai ištikimi išvengia keršto.

Taigi kol žmonės negali liautis žudę gaujomis, dvasinei jų būsenai raudotojų religijos yra labai reikalingos.

Iš iki mūsų dienų išlikusių raudotojų religijų, kurias dabar galime smulkiai nagrinėti, įdomiausia yra islamo atšaka šiizmas. Būtų tikslinga aptarti ir Tamūzo arba Adonio, Ozyrio ir Ačio kultus. Tačiau jie visi priklauso praeičiai – apie juos žinome tik iš dantiraščių ir hieroglifais rašytų tekstų arba antikos autorių pranešimų, ir nors pastarieji yra nepaprastai vertingi, vis dėlto, atrodo, prasmingiau nagrinėti tokį tikėjimą, kuris tebegyvuoja iki šiol, o ten, kur gyvuoja, reiškiasi aktyviai ir ryžtingai.

Iš visų raudotojų religijų reikšmingiausia yra krikščionybė. Apie jos katalikiškąją atmainą dar kalbėsime. Tačiau užuot gilinęsi į konkrečias situacijas, kai krikščionys virsta tikra susijaudinusia mase, kitaip sakant, užuot nagrinėję tikrus raudojimus, kurių

jau retai tebūna, aptarsime Prisikėlimo šventę Jeruzalės Šventojo kapo bažnyčioje.

Pati rauda, atliekama aistringos gaujos, kuri virsta tikra mase, įspūdingiausiai atsiskleidžia per šiitų muharamo šventę.

ŠIITŲ MUHARAMO ŠVENTĖ[58]

Neabejotinai kariautojų religijos bruožų turinčiam islamui skilus, išsirutuliojo raudotojų religija, kurios sutelktesnės ir kraštutinesnės formos kaip šiizmas niekur nerasi. Tai oficiali Irano ir Jemeno religija. Šis tikėjimas paplitęs taip pat Indijoje ir Irake.

Šiitai tiki dvasiniu ir pasaulietiniu savo bendruomenės vadovu, kurį vadina *imamu*. Jo vaidmuo reikšmingesnis už popiežiaus. Tai dieviškos šviesos skleidėjas. Imamas yra neklystantis. Tik imamui paklūstantis tikintysis gali būti išganytas. „Tas, kuris miršta nepažinęs tikrojo to meto imamo, miršta kaip netikėlis."

Imamas yra tiesiogiai kilęs iš Pranašo. Alis, Mahometo žentas, kuris buvo vedęs jo dukterį Fatimą, laikomas pirmuoju imamu. Pranašas patikėjo Aliui ypatingą žinojimą, kurio nedavė kitiems savo sekėjams, ir Alio šeimoje šis žinojimas pasidarė paveldimas. Pranašas tiesiogiai paskyrė Alį savo įpėdiniu žmonėms mokyti ir valdyti. Alis yra išrinktasis Pranašo nurodymu; tik jis vienas turi „tikratikių valdovo" titulą. Paskui tas pareigas paveldėjo Alio sūnūs Hasanas ir Huseinas: jie buvo Pranašo vaikaičiai – Hasanas buvo antrasis, Huseinas – trečiasis imamas. Bet kuris kitas, panūdęs valdyti tikinčiuosius, laikomas uzurpatoriumi.

Politinė islamo istorija po Mahometo mirties sudarė palankias sąlygas rastis legendai apie Alį ir jo sūnus. Alį ne iš karto išrinko kalifu. Per dvidešimt ketverius metus, kai Mahometo jau nebebu-

[58] Be Goldziherio veikalo „Vorlesungen über den Islam", Heidelberg, 1910, šiame skyriuje remtasi dar šiais šaltiniais: *Gobineau*, Religions et Philosophies dans l'Asie Centrale, 1865, naujas leidimas: Paris, 1857; *Donaldson*, The Shiite Religion, London, 1933; *Grunebaum von*, Muhammadan Festivals, London, 1958; *Virolleaud*, Le Théâtre Persan, Paris, 1950; *Titayana*, La Caravane des Morts, Paris, 1930.

vo, šį aukščiausią titulą turėjo iš eilės trys kiti jo bendražygiai. Tik trečiajam mirus, į valdžią atėjo Alis, tačiau valdė neilgai. Vieną penktadienį per pamaldas didžiojoje Kufos mečetėje užnuodytu kardu jį nužudė kažkoks fanatiškai nusiteikęs priešininkas. Alio vyresnysis sūnus Hasanas savo paveldėjimo teises pardavė už kelis milijonus dirhamų ir grįžo į Mediną, kur po kelerių lėbavimo metų mirė.

Tikruoju šiizmo branduoliu tapo jaunesniojo brolio Huseino kančia[59]. Šis buvo visiška Hasano priešingybė: santūrus ir rimtas, ramiai gyveno Medinoje. Nors broliui mirus tapo šiitų bendruomenės vadovu, ilgą laiką nesivėlė į jokias politines intrigas. Tačiau kai Damaske mirė kalifas ir jo sūnus rengėsi perimti valdžią, Huseinas atsisakė jį pripažinti. Maištingi Kufos miesto Irake gyventojai parašė Huseinui laišką, kviesdami atvykti pas juos. Jie norį Huseiną matyti kalifu, ir jei šis atvyks, viskas susitvarkys. Ir Huseinas su šeima, žmonomis, vaikais bei nedideliu būriu šalininkų leidosi į kelionę. Kelias buvo tolimas ir ėjo per dykumą. Kai karavanas priartėjo prie miesto, gyventojai nuo jo atsimetė. Miesto valdytojas pasiuntė prieš jį daug didesnį būrį raitininkų, kurie reikalavo, kad Huseinas pasiduotų. Kai šis atsisakė, kariai atkirto prieigas prie vandens, o jo mažą būrį apsupo. Dešimtąją muharamo mėnesio dieną, pagal mūsų kalendorių 680 metų spalio 1 dieną, pasiųstoji kariuomenė užpuolė Huseiną bei jo narsius palydovus Kerbelos lygumoje ir sumušė. Kartu su Huseinu žuvo aštuoniasdešimt septyni žmonės, kurių dauguma buvo iš jo ir brolio šeimų. Huseino lavoną subadė trisdešimt trimis iečių dūriais ir sukapojo trisdešimt keturiais kardų kirčiais. Priešo kariuomenės vadas įsakė raiteliams joti per lavoną. Pranašo vaikaitis buvo arklių kanopomis sutryptas į žemę, o jo galva nusiųsta kalifui į Damaską. Kalifas smeigė savo lazda šiam į burną. Senas Mahometo bendražygis, kuris tai matė, kalifui papriekaištavo: „Ištrauk lazdą, aš mačiau, kaip šias lūpas bučiavo Pranašo lūpos".

[59] *Donaldson,* op. cit., 79–87.

„Pranašo giminės negandos" tapo pagrindine šiitų religinės literatūros tema. „Tikrą šio tikėjimo išpažinėją galima atpažinti iš to, kad jo kūnas perkaręs nuo nevalgymo, lūpos išdžiūvusios nuo troškulio, o akys išvarvėjusios dėl nuolatinio verkimo. Tikras šiitas yra persekiojamas ir vargšas kaip šeima, už kurią jis stoja ir dėl kurios kenčia. Kęsti nepriteklius ir būti persekiojamam tapo netgi Pranašo šeimos pašaukimu."[60]

Nuo liūdnos Kerbelos įvykių dienos Pranašo giminės istorija yra ištisa kančių ir negandų virtinė. Tos istorijos pasakojimai poezijos ir prozos forma sudaro gausią martirologinę literatūrą. Apie tą istoriją kalbama per šiitų susirinkimus pirmąjį muharamo mėnesio dešimtadienį, o dešimtoji diena – *ašura* – laikoma Kerbelos tragedijos metinėmis. „Mūsų atminimo dienos – tai gedulingi susirinkimai", – taip vienas šiitiškai nusiteikęs kunigaikštis užbaigia eilėraštį, kuriame mini daugybę Pranašo šeimos nelaimių. Verkti, raudoti ir liūdėti dėl Alio giminės nesėkmių ir persekiojimų ir prisiminti visą su tuo susijusią kankinystę yra pagrindinė tikinčiųjų priedermė. „Graudesnis už šiito ašarą", – taip skamba vienas arabų palyginimas. „Lieti ašaras dėl Huseino, – rašo vienas šių laikų indas, išpažįstantis šiitų tikėjimą, – tai mūsų gyvenimo ir mūsų sielos prasmė; be to mes būtume patys nedėkingiausi padarai. Net rojuje gedėsime dėl Huseino... Liūdesys dėl Huseino yra islamo tikrumo ženklas. Šiitai negali neraudoti. Jo širdis – gyvas kapas, tikras kapas nukirstai kankinio galvai."[61]

Huseino asmens ir jo likimo išgyvenimas sudaro emocinę tikėjimo esmę. Tai svarbiausias šaltinis, iš kurio semiamasi religinės patirties. Huseino mirtis buvo išaiškinta kaip laisvanoriškas savęs paaukojimas, per jo kančias šventieji patenka į rojų. Tarpininko įvaizdis islamui iš pradžių buvo svetimas. Tačiau šiizme po Huseino mirties jis yra vyraujantis.

Huseino kapas Kerbelos lygumoje greitai tapo svarbiausia šiitų piligrimystės vieta[62]. Aplink Huseino kapą stovi keturi tūks-

[60] *Goldziher,* op. cit., 212–213.
[61] *Goldziher,* op. cit., 213–214.
[62] *Donaldson,* op. cit., 88–100.

tančiai angelų, dieną ir naktį apraudančių jo likimą. Kiekvieną piligrimą, kad ir iš kur jis būtų atvykęs, jie pasitinka iš tolo. Tas, kas šį kapą aplanko, gauna daug malonių. Jam niekada neįgrius stogas virš galvos. Jis niekada nenuskęs, nežus ugnyje, jo nepuls laukiniai žvėrys. Kas prie šio kapo meldžiasi tvirtai tikėdamas, tas gauna papildomų gyvenimo metų, įgyja nuopelnų, prilygstančių tūkstančiui kelionių į Meką, tūkstančiui kankinio mirčių, tūkstančiui pasninkų, tūkstančiui vergų išlaisvinimų. Kitais metais prie jo negalės pristoti velnias ir piktosios dvasios. Jei kartais jis mirtų, bus palaidotas angelų, o prisikėlimo iš numirusių dieną prisikels su imamo Huseino, kurį pažins iš rankoje laikomos vėliavos, sekėjais. Savo piligrimus imamas iškilmingai palydės tiesiai į rojų.

Pasak kitos versijos, visi, palaidoti netoli imamo kapo, prisikėlimo dieną nebus teisiami, nesvarbu, kiek nuodėmių gyvenime pridarė: jie tiesių tiesiausiai keliaus į rojų, kur angelai sveikindami spaus jiems ranką.

Todėl seni šiitai ėmė keltis gyventi į Kerbelą, norėdami čia baigti savo dienas. Kiti, visą laiką gyvenę toli nuo šventojo miesto, mirdami palikdavo nurodymą palaidoti Kerbeloje. Jau ištisi šimtmečiai, kaip iš Persijos ir Indijos į Kerbelą plūsta nesibaigiantys karavanai su palaikais; miestas virto ištisomis milžiniškomis kapinėmis.

Kad ir kur šiitai gyventų, didžiausia šventė yra tos muharamo mėnesio dienos, kai Huseinas patyrė savo kančią[63]. Tas dešimt dienų gedi visa persų tauta. Karalius, ministrai, valdininkai – visi vilki juodus arba pilkus drabužius. Mulų varovai ir kareiviai vaikšto palaidais ir atlapais marškiniais, ir tai yra didžiausio liūdesio ženklas. Pirmoji muharamo diena, kuria prasideda ir Naujieji metai, yra šventės pradžia. Iš daugybės medinių sakyklų pasakojama Huseino kančios istorija. Vaizduojamos visos smulkmenos, nepamirštamas nė vienas epizodas. Klausytojai būna tiesiog sukrėsti. Jų šūksmus: „O Huseinai! O Huseinai!“, – lydi vaitojimai ir ašaros.

[63] *Grunebaum*, op. cit., 85–94.

Toks recitavimas trunka visą dieną, pamokslininkai sakyklose keičia vienas kitą. Per pirmąsias devynias dienas būriai iki pusės apsinuoginusių, raudonai ir juodai kūnus išsidažiusių vyrų slampinėja gatvėmis, raunasi plaukus nuo galvos, žalojasi durklais, velka paskui save sunkias grandines arba šoka laukiniškus šokius. Būna kruvinų susirėmimų su kitatikiais.

Kulminaciją šventė pasiekia dešimtąją muharamo dieną, kai pajuda didžiulė eisena, vaizduojanti Huseino laidotuves. Svarbiausias akcentas – aštuonių vyrų nešamas Huseino karstas. Paskui jį eina maždaug šešiasdešimt krauju išsitepusių vyrų, kurie dainuoja karo dainas. Iš paskos veda arklį – Huseino karo žirgą. Eisenos gale paprastai dar žingsniuoja apie pusšimtis vyrų ritmiškai mušdami vieną į kitą dvi medžio lazdas. Siautulį, kuris per šitą šventę apima raudančias žmonių minias, tiesiog sunku įsivaizduoti. Kaip tai atrodo, pamatysime iš vieno tokios šventės, vykusios Teherane, aprašymo, kurį pateiksime vėliau.

Tikri kančios vaidinimai, dramatiškai vaizduojantys Huseino pasiją, kaip nuolatinis renginys įsitvirtino tik nuo XIX a. pradžios. Juos įdomiai aprašė *Gobino* (Gobineau) penktajame dešimtmetyje ir vėliau ilgai gyvenęs Persijoje.

Teatrus įsteigė turtingi žmonės: išlaidos tam reikalui buvo laikomos geru darbu, kuriuo aukojantysis „pasistato sau rūmus rojuje". Didieji teatrai sutalpina nuo dviejų iki trijų tūkstančių žmonių. Pavyzdžiui, Ispahane vaidinimą gali žiūrėti daugiau negu dvidešimt tūkstančių žmonių. Įėjimas visiems laisvas, patekti gali ir skarmaluotas elgeta, ir didžiausias turtuolis. Vaidinimai prasideda penktą valandą ryto. Prieš tai daug valandų vyksta eisenos, šokama, pamokslaujama ir giedama. Nešiojami ir tiekiami gaivinamieji gėrimai, turtingi ir didžiai garbingi vyrai laiko garbe asmeniškai patarnauti net patiems skurdžiausiems žiūrovams.

Gobino aprašo dviejų tipų brolijas, kurios sudaromos tos šventės proga. „Eisena, susidedanti iš deglus nešančių vyrų ir vaikų, einančių paskui didelę juodą vėliavą, įžengia į teatrą ir giedodama apeina ratu. Naktį galima matyti, kaip šie būriai skuba gatvė-

mis bėgiodami iš vieno teatro į kitą. Keletas vaikų striksi priekyje šaukdami: „Ai Husein! Ai Akbar!" Broliai sustoja priešais pamokslininkų sakyklas ir užgieda, savo giedojimą palydėdami sunkiai suprantamais judesiais. Dešinės rankos delną ir pirštus jie sudeda geldele ir stipriai bei ritmingai muša ja sau į nugarą po kaire mente. Taip išgaunamas duslus garsas, kuris, mušant kartu daugybei rankų, girdėti gana toli ir daro didelį įspūdį. Smūgiai tai sulėtėja, atrodydami sunkūs ir reti, tai staigiai paspartėja, sujaudindami visus aplinkinius. Retai pasitaiko, kad šių brolijos veiksmų nemėgdžiotų visa auditorija. Pagal vyresniojo ženklą visi broliai pradeda giedoti, mušti save, šokinėti vietoje ir trūkčiojančiu balsu kartoti: „Hasan! Husein!"[64]

Kito tipo brolija yra flagelantai. Jie nešasi muzikos instrumentus: įvairaus dydžio būgnelius, tambūrinus. Visi iki juosmens apsinuoginę, basi, vienplaukiai. Būrį dažniausiai sudaro vyrai, kai kada – seniai arba dvylikos šešiolikos metų vaikai. Rankose jie laiko geležies grandines ir smailias adatas, kai kurie – medžio skritulius. Eisena įžengia į teatrą ir užtraukia, iš pradžių labai lėtai, litaniją iš dviejų žodžių: „Hasan! Husein!" Giedojimui pritaria vis greitėjantis būgnelių gausmas. Kiti ima ritmiškai mušti vieną į kitą medžio skritulius, ir visi pasileidžia šokti. Klausytojai jiems pritaria tuo pačiu ritmu mušdamiesi į krūtinę. Po kiek laiko broliai ima save plakti grandinėmis: iš pradžių palengva ir akivaizdžiai atsargiai, paskui – vis greičiau ir stipriau. Kurie turi adatas, badosi rankas ir skruostus: pasipila kraujas, minia apsvaigsta, pasigirsta kūkčiojimas, susijaudinimas didėja. Būrio vyresnysis bėgioja tarp eilių ragindamas silpnesniuosius ir sulaikydamas rankas tų, kurie per daug įsisiautėja. Jeigu jaudulys peržengia ribas, jis nutildo muziką, ir viskas nurimsta. Sunku nereaguoti į tokį reginį: jauti gailestį, užuojautą ir siaubą. Kai kada, šokiui pasibaigus, pamatai, kaip flagelantai tiesia į dangų grandines laikančias rankas ir žemu balsu, žvelgdami tikėjimo kupinu žvilgsniu, kartoja: „Ya Alach!

[64] *Gobineau*, op. cit., 334–338. Duomenys apie antrąją broliją paimti irgi iš čia.

O Dieve!", ir tada nejučiomis nustembi, kokia nepaprasta palaima apėmusi tuos žmones.

Šią broliją būtų galima pavadinti sielvarto orkestru. Brolijos poveikis prilygsta masės–kristalo poveikiui. Skausmas, kurį broliai sau sukelia, – tai Huseino skausmas. Rodomas kitiems, jis virsta visos bendruomenės skausmu. Visiems mušantis į krūtinę gimsta ritminė masė. Ją palaiko raudos efektas. Huseinas buvo atimtas iš visų, ir jis priklauso visiems.

Tačiau ne vien brolijos, tos masės–kristalai, šventės dalyvius paverčia raudotojų mase. Savo indėlį taip pat įneša pamokslininkai ir tie, kurie reiškiasi individualiai. Tik paklausykime, ką pasakoja Gobino, viską matęs savo akimis.

„Teatras sausakimšas. Birželio pabaiga, didžiulėje palapinėje žmonės tiesiog dūsta. Gaivūs gėrimai graibstyte graibstomi. Į sceną pakyla dervišas ir užgieda šlovinimo himną. Minia pritaria smūgiais į krūtinę. Jo balsas anaiptol neuždegantis, žmogus atrodo pavargęs. Įspūdžio jis nepalieka jokio, giedojimas silpsta. Panašu, kad dervišas tai suvokia, liaujasi giedojęs, nulipa nuo scenos ir dingsta. Vėl įsiviešpatauja tyla. Tada staiga griausmingu balsu giesmę pagauna stambaus sudėjimo kareivis turkas ir vis stipresniais smūgiais mušasi į krūtinę. Dar vienas kareivis, taip pat turkas, bet iš kito pulko ir lygiai toks pat apskuręs, atsiliepia į ano iššūkį. Vėl visi ima muštis į krūtinę. Sunkiai alsuojanti minia, tų dviejų vyrų įkvėpta, dvidešimt penkias minutes talžo save iki pamėlynavimo. Monotoniškas, ritmingas giedojimas ją tarsi užburia. Žmonės vanoja save kiek įmanydami: patalpa prisipildo duslaus, ritmiško, nepaliaujamo triukšmo, bet ne visiems jo pakanka. Iš minios vidurio pakyla jaunas į nešiką panašus negras, nusimeta nuo galvos kepurę ir visu balsu užgieda, abiem kumščiais mušdamas į savo trumpai kirptą galvą. Aš buvau už penkių žingsnių ir galėjau gerai matyti, ką jis daro. Jo lūpos pabalo, ir juo labiau keitėsi veido spalva, juo stipriau jis siautėjo: jis rėkė visa gerkle ir audė save kaip patrakęs. Tai truko apie dešimt minučių. Tačiau kareiviai pavargo, nuo jų žliaugė prakaitas. Bendras giedojimas,

kurio nebevedė stiprūs ritmą palaikantys kareivių balsai, ėmė lėtėti ir trikti. Dalis giedotojų nutilo, o negras, tarsi netekęs po kojomis žemės, užsimerkė ir susmuko į kaimynų glėbį. Atrodė, kad kiekvienas jį didžiai užjaučia ir gerbia. Jam ant kaktos dėjo ledo, lūpas vilgė vandeniu. Bet jis buvo apalpęs ir ilgokai neatgavo sąmonės. Atsipeikėjęs švelniai ir mandagiai dėkojo visiems, kurie jam padėjo.

Kai minia vėl šiek tiek aprimo, į sceną pakilo žaliais drabužiais apsirengęs vyriškis. Šiaip jis niekuo neišsiskyrė iš kitų, buvo panašus į turgaus prieskonių prekeivį. Jis pasakė pamokslą apie rojų, įtaigiai vaizduodamas jo didingumą. Norint į jį patekti, esą neužtenka skaityti Pranašo Koraną. „Neužtenka daryti viską, ką nurodo ši šventa knyga, neužtenka vaikščioti į teatrą ir raudoti, kaip jūs darote kas dieną. Savo gerus darbus turite daryti Huseino vardu ir iš meilės jam. Huseinas, štai kas yra rojaus vartai, Huseinas laiko pasaulį, Huseinas, tik jis gali išganyti. Šaukite: „Hasanai, Huseinai!"

Ir visa minia šaukė: „O Hasanai, o Huseinai!"

„Gerai. Dabar dar kartą!"

„O Hasanai, o Huseinai!"

„Melskite Alachą, kad visą laiką išlaikytų jūsų meilę Huseinui. Na, šaukitės Dievo!"

Visa minia lyg lazdele mostelėjus iškelia aukštyn rankas ir dusliu pratisu balsu šaukia: „Ya Alach! O Dieve!"[65]

Huseino kančios vaidinimas, kuris vyksta po šito ilgo ir jausmingo įvado, susideda iš keturiasdešimt ar penkiasdešimt mažai tarp savęs susijusių epizodų. Visus įvykius, kol jie dar nevaidinami, papasakoja Gabrielius, Pranašo angelas, arba jie išvystami sapne. Kad ir kokie įvykiai būtų rodomi, žiūrovai viską žino iš anksto: čia svarbi ne dramatinė įtampa, kaip mes ją suprantame, o absoliutus dalyvavimas. Visos Huseino kančios, pavyzdžiui, troškulys, kurį kentėjo atkirtus prieigas prie vandens, ir kautynių bei žūties epizodai vaizduojami labai realistiškai. *Gieda* tik ima-

[65] *Gobineau*, op. cit., 353–356.

mai ir šventieji, pranašai ir angelai. Neapkenčiamiems personažams, tokiems kaip Kalifas Jazidas, kuris įsakė nužudyti Huseiną, ir žudikas Šamras, kuris kirto Huseinui mirtiną smūgį, giedoti draudžiama, jie tik deklamuoja. Pasitaiko, kad šių personažų vaidintojai irgi pasijaučia sukrėsti vaizduojamų veiksmų siaubo ir tardami baisius žodžius patys prapliumpa ašaromis. Plojimų nebūna, tik raudama, dejuojama ir mušamasi į galvą. Žiūrovai taip susijaudina, kad neretai niekšus, Huseino žudikus, mėgina nulinčiuoti. Vaidinimo pabaigoje parodoma, kaip nukirsta kankinio galva atnešama į kalifo dvarą. Pakeliui vienas po kito vyksta stebuklai. Huseino galvai žemai nusilenkia liūtas. Eisena sustoja prie krikščionių vienuolyno: abatas, išvydęs kankinio galvą, atsižada krikščionybės ir priima islamą.

Huseino mirtis nenuėjo perniek. Prisikėlimo iš numirusių dieną rojaus vartų raktai bus patikėti jam. Pats Alachas yra pasakęs: „Užtarimo teisė priklauso tik jam. Per mano ypatingą malonę Huseinas tebūnie visų tarpininkas". Pranašas Mahometas, įteikdamas Huseinui rojaus raktus, sako: „Eik ir gelbėk iš liepsnų kiekvieną, kuris per savo gyvenimą už tave išliejo bent vieną ašarą, kiekvieną, kuris kaip nors tau yra padėjęs, kiekvieną, kuris atliko maldingą kelionę prie tavo kapo arba dėl tavęs raudojo, ir kiekvieną, kuris tavo garbei sukūrė tragiškų posmų. Visus juos paimk su savimi į rojų"[66].

Joks kitas tikėjimas neskiria tiek dėmesio raudai kaip šis. Rauda laikoma didžiausiu religiniu nuopelnu ir daug kartų viršija bet kokį kitą gerą darbą. Todėl šiuo atveju visai pagrįstai galima kalbėti apie raudotojų religiją.

Tačiau paroksizmą ši masės rūšis pasiekia ne teatruose vaidindama kančią. „Kraujo dieną" Teherano gatvėse, kai įvykiuose dalyvauja pusė milijono žmonių, aprašė vienas liudytojas, kurį netrukus pacituosime. Ką nors baisesnio ir žiauresnio sunku įsivaizduoti.

[66] *Gobineau,* op. cit., 94.

„Penki šimtai tūkstančių žmonių, kvaitulio pagauti, beria sau į plaukus pelenus ir kakta daužo žemę. Jie pasirengę tapti kankiniais savanoriais, kuo rafinuočiau žalotis savo kūnus ir žudytis grupėmis. Viena po kitos slenka gildijų eisenos. Kadangi jas sudaro žmonės, ne visai praradę protą, kitaip sakant, žmogiškąjį savisaugos jausmą, jie vilki įprastiniais drabužiais.

Stoja tyla. Pasirodo šimtai baltais marškiniais vilkinčių vyrų, į dangų nukreiptais sukaustytais veidais.

Nemaža jų vakare jau bus atsisveikinę su šiuo pasauliu, daugelis susipjaustę ir susižaloję, o balti marškiniai, prisigėrę kraujo, virtę įkapėmis. Šios būtybės jau nebepriklauso žemei. Jų marškiniai – tai tik audeklo gabalas su prakirptomis skylėmis galvai ir rankoms. Tai kankinių veidai, žudikų rankos.

Skambant drąsinamiems ir uždegantiems šūksmams šiems vyrams įteikiami kardai. Dabar jų susijaudinimas darosi žudikiškas: mosuodami viršum galvos iškeltais kardais, jie ima kaip sukučiai suktis aplinkui. Jų riksmas nustelbia masės šūkalojimus. Kad ištvertų kančią, šiems žmonėms reikia pasiekti katalepsijos būseną. Jie lyg kokie automatai žingsniuoja tai pirmyn, tai atgal, tai į šoną – nematyti jokios aiškesnės tvarkos. Tačiau sulig kiekvienu žingsniu jie kerta šukėtais kardo ašmenimis sau į viršugalvį. Liejasi kraujas. Marškiniai nusidažo raudonai. Kraujo vaizdas galutinai sujaukia jiems smegenis. Kai kurie iš šitų savanorių kankinių klumpa ant žemės nepaliaujamai į visas puses kapodami kardais. Iš jų sučiauptų burnų srovena kraujas. Kvaitulio pagauti, jie susipjaustė venas ir arterijas ir miršta vietoje, nes policija nebespėja gabenti jų į ambulatoriją, įsikūrusią vienoje žaliuzėmis užleistoje krautuvėlėje.

Minia, praradusi jautrumą policininkų lazdoms, užgriūva šiuos žmones, priima juos į savo būrį ir tempia į kitą miesto galą, kur skerdynės tęsiasi. Nė vienas neišlaiko blaivios sąmonės. Tie, kurie neturi drąsos patys pralieti kraują, kitiems siūlo pasistiprinti kola ir taip skatina juos bei palaiko.

Kankiniai nusivelka marškinius, kurie dabar laikomi pašventintais, ir atiduoda lydintiesiems. Kiti, kurie iš pradžių nebuvo apsisprendę aukotis, visuotinio susijaudinimo pagauti staiga pajunta kraujo troškulį. Jie pareikalauja ginklų, nusiplėšia drabužius ir ima kaip pakliuvo žaloti savo kūnus.

Vienur kitur eisenoje atsiranda spraga – koks nors dalyvis, netekęs jėgų, suklumpa. Spraga kaipmat dingsta, nes masė užpildo ją lipdama per nelaimingąjį ir jį trypdama.

Nėra gražesnės lemties, kaip mirti ašuros šventės dieną. Aštuoneri rojaus vartai plačiai atverti šventiesiems, ir kiekvienas stengiasi pro juos prasisprausti.

Kareivius, kuriems pavesta padėti sužeistiesiems ir palaikyti tvarką, irgi užkrečia masės jaudulys. Jie nusimeta uniformas ir patys prisideda prie kraujo liejimo.

Kvaitulys pagauna ir vaikus, net labai mažus; štai prie fontano stovi iš pasididžiavimo apsvaigusi motina ir glaudžia prie krūtinės vaiką, kuris ką tik susižalojo. Kita atbėga šaukdama: vaikas išsidūrė akį, o už kelių sekundžių jis išsiduria ir antrąją; tėvams – tai palaimos akimirka."[67]

KATALIKYBĖ IR MASĖ

Jei į katalikybę žvelgsime nešališkai, pastebėsime jos tam tikrą *lėtumą* ir *ramybę* bei didžiulį *mastą*. Pagrindinė katalikybės pretenzija priimti visus glūdi jau pačiame pavadinime. Norima, kad ją išpažintų kiekvienas; ir visi tam tikromis sąlygomis, kurios laikytinos tiesiog griežtomis, bus priimti. Čia – iš principo, o ne priėmimo procese – išliko vienintelis pėdsakas lygybės, kuri anaiptol nesiderina su šiaip jau itin hierarchiška katalikybės esme.

Toji ramybė, kuri, kaip ir mastas, daugelį labiausiai traukia, remiasi ilgu katalikybės amžiumi ir antipatija bet kokiam audringam masiškumui. Nepasitikėjimas mase katalikybėje įsišaknijęs

[67] *Titayna,* La Caravane des Morts, 110–113; cituojama iš: *De Félice,* Foules en Délire, 170–171.

nuo seno, galbūt nuo tada, kai radosi pirmieji ereziniai montanistų, kategoriškai stojusių prieš vyskupų autoritariškumą, judėjimai. Staigių masinių protrūkių keliami pavojai, spartus tų protrūkių plitimas ir nenuspėjamumas, bet, svarbiausia, *atstumo jausmo panaikinimas*, o tas atstumas Bažnyčios hierarchijoje laikomas itin svarbiu, lėmė, kad Bažnyčia jau labai anksti įžvelgė didžiausiu savo priešu esant atvirąją masę ir visai būdais stojo prieš ją.

Šitas tvirtas įsitikinimas yra persmelkęs visą tikėjimo turinį, visas praktines Bažnyčios organizacijos formas. Iki šiol dar nebuvo pasaulyje valstybės, sugebėjusios taip meistriškai gintis nuo masės. Palyginus su Bažnyčia, visi pasaulio valdovai atrodo kaip pasigailėjimo verti diletantai.

Pirmiausia turėtinas galvoje pats kultas, kuris susirinkusius tikinčiuosius veikia tiesiogiai. Jam būdingas begalinis lėtumas ir inertiškumas. Kunigų, vilkinčių sunkų ir stangrų arnotą, judesiai, orūs žingsniai, tęsiamai tariami žodžiai primena nepaprastai išgrynintą raudą, taip vienodai paskirstytą per ištisus šimtmečius, kad joje beveik nė kvapo neliko staigumo ir skausmo stiprumo: raudos vyksmas laike yra *mumifikuotas*.

Visokiausiais būdais stengiamasi, kad neatsirastų sąsajų tarp pačių tikinčiųjų. Šie nesako vieni kitiems pamokslų – paprasto tikinčiojo žodis nėra šventas. Visa, ko tikintis žmogus drįsta viltis, kas gali jam palengvinti negandų naštą, ateina iš aukščiau; kas jam nepaaiškinama, to jis net *nesupranta*. Šventas žodis iš anksto sukramtomas ir pateikiamas porcijomis; kaip tik todėl, kad jis šventas, nuo tikinčiojo ir *saugomas*. Net nuodėmės – ir jos priklauso kunigams, kuriems tikintysis jas turi išpažinti. Širdis nepalengvės, jei savo nuodėmes papasakosi kitiems, paprastiems tikintiesiems, bet nevalia jų ir pasilaikyti sau. Svarbesniais, dorovės klausimais tikintysis atsiduria prieš visą dvasininkiją vienui vienas; už pusiau pakenčiamą gyvenimą, kuriam ji teikiasi sudaryti sąlygas, žmogus privalo jai atsiduoti kūnu ir dvasia.

Net pats komunijos dalijimas tikintįjį atskiria nuo kitų, kartu priimančių sakramentą; apie jų suvienijimą tą akimirką negali būti

nė kalbos. Brangųjį lobį kiekvienas gauna asmeniškai. Jis laukia jo sau, pats ir turi saugoti. Kas yra matęs komunijos laukiančių žmonių eiles, negalėjo nepastebėti, kaip kiekvienas galvoja tik apie save. Kas stovi prieš jį arba už jo, jam dar mažiau terūpi nei tie, kuriuos susitinka kasdieniame gyvenime, o ir su jais ryšiai silpni. Komunija žmogų susieja su Bažnyčia, kuri yra nematoma ir nepaprastai didelė. Ji atskiria jį nuo čia pat esančiųjų. Priėmusieji komuniją tiek menkai tesijaučia priklausą vienam kūnui, kiek grupė žmonių, radusių lobį ir ką tik jį pasidalijusių.

Jau pats to proceso, kuris tikėjimui yra nepaprastai svarbus, pobūdis rodo, kaip Bažnyčia vengia visko, kas nors kiek galėtų būti panašu į masę. Ji visaip silpnina bendrumą tarp realiai gyvenančių žmonių, nustatydama paslaptingą būsimą bendrumą, kuris yra antgamtiškos prigimties, kuriam tikintysis nebūtinai reikalingas ir kuris, kol žmogus gyvas, iš tikrųjų niekada nepanaikina ribos tarp jo ir to būsimo bendrumo. Leidžiama masė, kurią katalikybė visuomet nurodo, – tai angelai ir šventieji, tačiau ta masė yra nukelta ne tik į tolimą anapusybę ir jau vien tuo padaryta nekenksminga ir negalinti tiesiogiai paveikti žmonių; be to, ji pati gyvena pavyzdingai ramiai ir yra patenkinta. Neįsivaizduojama, kad palaimingieji ką nors daug veiktų, jų pasitenkinimas primena eisenos dalyvių pasitenkinimą. Jie eina ir gieda, šlovina ir džiaugiasi savo laime. Visi daro tą patį, tad vieno kurpalio principas visai akivaizdus; niekada nebuvo mėginama slėpti jų gyvensenos vienodumo arba ją sujaukti. Angelų ir šventųjų daug, jie gyvena šalia vienas kito ir yra kupini vienodos palaimos. Tai ir visi jų, kaip masės, bruožai. Jų *daugėja,* bet taip palengva, kad negalima pastebėti: apie jų skaičiaus didėjimą niekuomet nekalbama. Jų gyvenimas neturi tikslo. Jų būsena galutinė. Dvaro, kurį jie sudaro, pobūdis nesikeičia. Jie niekur nesiveržia, nieko nelaukia. Aišku, kad tai yra pati švelniausia ir nekenksmingiausia masės forma, kokią tik galima įsivaizduoti. Galbūt ji ir vadintina mase, bet tai jau ribinis atvejis: jungtinis choras, giedantis gražias, bet nelabai jaudinančias giesmes; tai išrinktumas kaip būsena, *garantuota* nuveik-

tų darbų ir amžina. Jei iš viso to, ko žmonės trokšta, nebūtų sunkiausia pasiekti pastovumo, būtų sunku suvokti, kas išties sudaro palaimingųjų, kaip masės, patrauklumą.

Žemėje gyventi taip, kaip gyvena angelai ir šventieji, neįmanoma, tačiau tai, ką Bažnyčia nori rodyti, ji rodo *palengva*. Įspūdingiausias pavyzdys – procesijos. Jas turi matyti kuo daugiau žmonių, todėl ir slenka vos judėdamos. Eisena suburia tikinčiuosius tik todėl, kad praslenka pro juos iš lėto, pačių nelabai tejaudindama, nebent paskatindama klauptis ir melstis arba prisidėti prie jos nustatyta tvarka – pačiame eisenos gale, be minties ar noro prasibrauti į priekį.

Procesija – tai bažnytinės hierarchijos atvaizdas. Kiekvienas vilki drabužius, kurie atitinka jo padėtį, ir niekas nepalaikys jo ne tuo, kuo iš tikrųjų yra. Palaiminimo laukiama iš to, kuris turi teisę jį teikti. Vien šis eisenos susiskaidymas kliudo žiūrovui pajausti, kad tie žmonės gali sudaryti masę. Stebėtojo akis mato daug visokių pakopų, kurios daro neįmanomą bet kokį eisenos dalyvių suvienodėjimą, susijungimą į masę. Brandus žiūrovas niekada neįsivaizduos savęs kunigu ar vyskupu. Šie visuomet lieka nuo jo atskirti, jis visados laiko juos už save aukštesniais. Tačiau juo labiau jis tiki, juo daugiau bus linkęs reikšti pagarbą tiems, kurie nepalyginamai už jį aukštesni ir šventesni. Iš procesijos tiek ir tereikia – kad visi tikintieji kartu *garbintų* Dievą. Didesnio bendrumo niekas nepageidauja, nes jis galėtų išprovokuoti jausmus ir veiksmus, kurių nebebūtų įmanoma kontroliuoti. Net ir garbinimas yra dozuotas; kadangi per procesiją jis kyla palaipsniui, pakopomis, kurios visos yra žinomos ir laukiamos, kurių nė viena nesikeičia, tai jokios staigmenos negali įvykti. Garbinimas – nelyginant potvynis: jis kyla palengva, pasiekia aukščiausią lygį ir iš lėto slūgsta.

Matydami, kokios svarbios Bažnyčiai visos organizacijos formos, neturėtume stebėtis, kad ji turi sukūrusi tiek daug masių–kristalų. Ko gero, niekur taip nepasigilinsi į masių–kristalų funkcijas, kaip čia, tačiau nereikėtų pamiršti, kad ir šios masės priside-

da prie bendro Bažnyčios tikslo – neleisti susidaryti masėms arba bent tą procesą lėtinti.

Šitie masės–kristalai – tai vienuolynai ir ordinai. Juose gyvena tikrieji krikščionys, davę klusnumo, neturto ir skaistybės įžadus. Jie nuolat turi rodyti kitiems, kurių daugelis nors ir vadinasi krikščionimis, bet negali gyventi krikščioniškai, tikrojo krikščioniškumo pavyzdį. Svarbiausia ir vienintelė to priemonė yra drabužiai. Jie reiškia, kad žmogus yra atsižadėjęs įprastinių ryšių su šeima.

Vienuolynų ir ordinų funkcija iš esmės pasikeičia iškilus kokiems nors pavojams. Ne visada Bažnyčia gali išlikti kilniai santūri, nepalanki atvirosioms masėms ir laikytis savo pačios draudimo, kuriuo neleidžiama tokias mases burti. Tačiau pasitaiko laikų, kai ima grasinti išorės priešai arba nuo Bažnyčios atsimetama taip sparčiai, jog sustabdyti tą procesą galima tik pačiai epidemijai būdingomis priemonėmis. Tokiais atvejais kovai su priešo masėmis Bažnyčia būna priversta organizuoti savo pačios mases. Tada vienuoliai pasidaro agitatoriais, keliaujančiais po kraštą ir pamoksluose kviečiančiais žmones imtis veiksmų, kurių šiaip jau vengiama. Įspūdingiausias faktas, kai Bažnyčia sąmoningai būrė mases, yra kryžiaus žygiai.

ŠVENTOJI UGNIS JERUZALĖJE

Graikiškoji Velykų savaitės šventė Jeruzalėje pasiekia kulminaciją labai neįprastu reiškiniu: šeštadienį prieš Velykas Šventojo Kapo bažnyčioje iš dangaus ant žemės nusileidžia šventoji ugnis. Iš viso pasaulio čia susirenka tūkstančiai piligrimų, norėdami užsidegti savo žvakes nuo liepsnos tuo metu, kai tik ji išsiveržia iš Išganytojo kapo. Pati ugnis laikoma nepavojinga: tikintieji mano, kad ji nieko bloga negalinti padaryti. Tačiau kova dėl jos ne vienam maldininkui kainavo gyvybę.

Stenlis (Stanley), vėliau tapęs Vestminsterio dekanu, 1853 m. dalyvavo Velykų šventėje Viešpaties Kapo bažnyčioje ir smulkiai aprašė patirtus įspūdžius.

„Koplyčia su šventojo kapu yra Bažnyčios viduryje. Dvi eilės kareivių, ratu apjuosusių kapą, neleidžia sausakimšai į bažnyčią prigužėjusiems tikintiesiems arčiau prieiti. Tuščią tarpą tarp abiejų eilių saugo turkų kareiviai. Galerijose viršuje sėdi žiūrovai. Velykų išvakarės, ir kol kas visur ramu. Jokių būsimų įvykių ženklų. Du ar trys maldininkai laikosi tvirtai įsikibę į angą koplyčios sienoje.

Maždaug apie pietus į laisvą tarpą prasiveržia netvarkingas arabų krikščionių būrys, ir visi kaip patrakę lekia ratu, kol kareiviai juos sučiumpa. Tiems arabams atrodo, kad ugnis nenusileis, jei prieš tai jie nebus porą kartų apibėgę aplink Viešpaties kapą. Šis džiaugsmingas šokis aplink kapą trunka geras dvi valandas. Paskui dvidešimt, trisdešimt, o gal net penkiasdešimt vyrų staiga griebia kurį vieną, iškelia aukštyn – sunku pasakyti, ant pečių ar ant galvų, – ir įsiveržia su juo tarp žmonių. Kai tas nušoka, iškeliamas kitas. Vieni kūnus prisidengę avikailiais, kiti – beveik nuogi. Priekyje paprastai būna jų vyresnysis. Šis suploja delnais, kiti irgi ima ploti pašėlusiai šaukdami: „Tai Jėzaus Kristaus kapas! Dieve, saugok sultoną! Jėzus Kristus – mūsų atpirkėjas!" Mažos grupės greitai užkrečia visus, ir netrukus tarp kareivių esantį tarpą užpildo lenktyniaujančios, besistumdančios laukiniškos žmogystos, virtusios grėsmingu srautu. Po truputį siautulys nurimsta arba yra nuslopinamas. Minioje padaromas tarpas, nes iš graikų bažnyčios artėja ilga siuvinėtomis vėliavomis nešina procesija, kuri apeina apie kapą.

Nuo šios akimirkos jaudulys, iki tol vyravęs tik tarp bėgikų ir šokėjų, virsta visuotiniu. Dvi milžiniškos maldininkų masės, atskirtos kareivių ir vis dar tebestovėdamos vietoje, staiga prapliumpa nežmoniška šauksmų audra, nors retsykiais – kad ir kaip būtų keista – pro šiuos šūksnius prasiveržia ir procesijos giesmės. Procesija tris kartus apeina apie kapą. Baigiant trečią ratą, abi turkų kareivių eilės susilieja ir prisijungia prie procesijos. Masė *vieningai* siūbuoja pirmyn ir atgal. Artėja kulminacija. Netikinčiųjų turkų buvimas, kaip manoma, kliudo nusileisti šventa-

jai ugniai, ir atėjo laikas juos vyti iš bažnyčios. Jie leidžiasi varomi, bet bažnyčioje kyla sumaištis, panaši į kautynes ir pergalę. Siautėjanti minia iš visų pusių puola kareivius, kurie telkiasi bažnyčios pietrytiniame kampe. Procesija pralaužiama, sudreba ir susvyruoja vėliavos.

Nedideliame, bet glaudžiame žmonių būryje į Šventojo Kapo bažnyčią įžengia Petros vyskupas, kuris šįkart yra „ugnies vyskupas" ir pavaduoja patriarchą. Jam įėjus, durys uždaromos. Visa bažnyčia dabar yra ištisa gaudžianti galvų jūra. Laisvas liko tik mažas tarpelis: nuo angos šiaurinėje koplyčios pusėje iki priešingoje pusėje esančios sienos eina siauras takas. Prie angos stovi kunigas, pasirengęs priimti ugnį. Iš abiejų pusių, kiek akys užmato, tiesiasi šimtai nuogų rankų – tarsi stiprios audros krečiamo miško šakos.

Ankstesniais, primityvesniais laikais tą akimirką koplyčios kupole suplasnodavo balandis, turėdavęs akivaizdžiai parodyti, kad ugnis jau leidžiasi. Dabar to nėra, bet tikėjimas ugnies nusileidimu vis dar tebegyvuoja, ir jeigu tai žinai, gali nesunkiai suvokti, koks jaudulys netrukus kils. Angoje tarsi degantis medis pasirodo liepsna – kiekvienas išsilavinęs graikas žino ir sutinka, kad ją uždega koplyčioje esantis vyskupas. Tačiau maldininkai tiki, kad tai yra Dievo, nusileidusio ant šventojo kapo, šviesa. Viskas paskęsta visuotiniame jaudulyje, nebeįmanoma pamatyti jokio aiškesnio bruožo ar detalės. Palengva didžiulėje minioje ima sklisti žvakė nuo žvakės uždegamos ugnies liepsnelės, kol visa patalpa, visos galerijos pavirsta ištisine tūkstančių degančių žvakių jūra.

Tai akimirka, kai vyskupą arba patriarchą žmonės iškilmingai ant pečių neša iš koplyčios, o šis kone alpsta, norėdamas sukelti įspūdį, jog yra sukrėstas Aukščiausiojo šlovės, nes grįžta tiesiogiai su juo susitikęs.

Prasideda nežmoniška spūstis: visi stengiasi ištrūkti iš dūmų ir dusinančio karščio – kad degančias žvakes išnešiotų po Jeruzalės gatves ir namus. Veržiamasi pro vieninteles bažnyčios duris; kai kada spūstis esti tokia didelė, jog neišvengiama nelaimių, kaip

atsitiko 1834 m., kai žuvo šimtai žmonių. Dar kurį laiką maldininkai blaškosi ten ir šen, kai kas kiša veidą ir krūtinę prie ugnies, norėdamas įrodyti, kad ji nėra kenksminga. Tačiau po to, kai ugnis bažnyčioje jau pasirodė, audringas dvasinis pakilimas ima slūgti. Greitos ir visiškos tokio stipraus siautulio baigties priežastis yra ne ši menkiausią įspūdį daranti vaidinimo dalis: didžiai vakaro ramybei savotišką kontrastą sudaro audringas rytmečio jaudulys, kadangi bažnyčia vėl pilna ištisos maldininkų masės, tik šį kartą ji tarsi miega. Taip žmonės laukia vidurnakčio mišių."[68]

Didžioji 1834 m. nelaimė taip pat turėjo liudytoją – anglą *Robertą Kerzoną* (Robert Curzon). Šią sukrečiančią katastrofą jis aprašo nepaprastai vaizdingai. Svarbiausi jos bruožai tokie.

Didįjį šeštadienį, vidurnaktį, Kerzonas su bičiuliais nuėjo į Šventojo kapo bažnyčią pasižiūrėti graikų eisenos. Kiekviena niša ir kiekvienas bažnyčios kampelis, kur tik radosi vietos kojai pastatyti, buvo prisikimšę žmonių, išskyrus galeriją, kurią laikė tuščią pašai Ibrahimui, turkų vietininkui Jeruzalėje, ir jo svečiams iš Anglijos. Pasak pranešimų, Jeruzalėje tuo metu buvo septyniolika tūkstančių piligrimų, ir visi atvyko pamatyti šventosios ugnies.

Rytą kareiviai minioje praskynė kelią pašai Ibrahimui. Minia jį sutiko beprotiškais riksmais, o pats paša įsitaisė galerijoje.

„Žmonės darėsi vis grėsmingesni. Visą naktį jie buvo išstovėję minioje ir vos besilaikė ant kojų. Artėjant ugnies pasirodymo akimirkai, jie nebeįstengė sulaikyti džiaugsmo. Susijaudinimas vis didėjo, o pirmą valandą iš graikų koplyčios pasirodė procesija, kuri su patriarchu tris kartus apėjo apie Viešpaties kapą. Tada patriarchas nusivilko viršutinį sidabru siuvinėtą drabužį ir nusileido į kapą, kurio duris jam iš paskos uždarė. Maldininkų susijaudinimas pasiekė kulminaciją – visi tiesiog klykė. Žmonių masė lingavo kaip javų laukas.

Šventąją ugnį padavė pro specialią angą kapo koplyčioje. Būrys kareivių prie tos vietos atvedė žmogų, kuris už garbę priimti ugnį buvo paklojęs didžiausią pinigų sumą. Akimirką viešpatavo

[68] *Stanley*, Sinai anf Palestine, London, 1864, 354–358.

tyla, paskui kapo angoje pasirodė šviesa, ir laimingasis maldininkas priėmė iš patriarcho, kuris buvo viduje, šventąją ugnį. Ją sudarė degančių vaško žvakių, įstatytų į geležinius rėmelius, pluoštas; taip norėta jas apsaugoti, kad minia neišdraskytų ir neužgesintų, nes kaipmat užvirė nuožmi kova. Visi taip veržėsi prie šventosios ugnies, kad ne vienas, norėjęs uždegti savąją žvakę, užgesindavo kaimyno.

Štai ir visas ritualas: jokio pamokslo, jokių maldų, viena kita giesmė procesijos metu. Į visas puses pasklido žiburėliai, nes kiekvienas nuo šventosios ugnies užsidegė savo žvakę, ir netrukus koplyčia, galerijos, visi kampeliai, kur tik įmanoma įsprausti žvakę, virto ištisa šviesų jūra. Siautulio pagauti, žmonės kišo degančias žvakes prie veido, rankų ir krūtinės, norėdami apsivalyti nuo nuodėmių.

Nuo žvakių dūmų veikiai pasidarė tamsu; aš mačiau, kaip pro angą bažnyčios kupole plūsta dūmų kamuoliai. Tvyrojo siaubingas tvaikas. Trys nelaimėliai, dėl karščio ir tvaiko netekę sąmonės, iškrito iš viršutinės galerijos tiesiai ant galvų apačioje stovintiesiems ir smarkiai susižalojo. Viena vargšė kokių septyniolikos metų armėnė, nuo karščio ir troškulio netekusi jėgų, mirė vietoje.

Pagaliau, kai buvome pamatę viską, kas įmanoma, pakilo ir paša Ibrahimas. Daugybė sargybinių brutaliai skynė jam kelią pro tankią žmonių minią, užkimšusią bažnyčią. O minia buvo milžiniška, todėl teko laukti, kol galėjome pajudėti į vienuolyną, mūsų buveinę. Aš ėjau pirmas, už manęs – mano bičiuliai. Kareiviai padėjo skverbtis į priekį. Jau buvau priėjęs tą vietą, kur Švenčiausioji Mergelė stovėjo per Jėzaus nukryžiavimą, kai išvydau daugybę vienas ant kito gulinčių žmonių, užpildžiusių, kiek akys aprėpė, visą likusią bažnyčios dalį iki pat durų. Iš visų jėgų mėginau pro juos brautis, bet jų buvo tiek daug, kad aš tiesiog žengiau didžiule krūva kūnų. Tada man toptelėjo mintis, kad jie visi negyvi. Iš pradžių to nebuvau pastebėjęs; maniau, kad laukimas ir visas ritualas taip juos nuvargino, jog jie sugulė pailsėti. Tačiau kai priėjau dar didesnę krūvą ir žvelgdamas žemyn įsižiūrėjau į jų iš-

kreiptus ir sustingusius veidus, nebeliko jokių abejonių. Kai kurie veidai buvo visai pajuodę, ir tai reiškė, kad tie žmonės uždu-so. Kiti buvo kruvini ir apdrabstyti smegenimis bei žarnomis tų, kuriuos masė buvo sutraiškiusi ir visai sutrypusi.

Toje bažnyčios dalyje gyvų nebebuvo, tik šiek tiek toliau, už kampo, arčiau pagrindinių durų, žmonės, panikos apimti, vis dar grūdosi į priekį ir kiekvienas darė ką įmanydamas, kad tik išsigelbėtų. Lauke stovėję sargybiniai, matydami iš bažnyčios besiveržiančių spūstį, išsigando pamanę, kad krikščionys nori juos pulti. Maišalynė netrukus virto tikromis kautynėmis. Daugelį tų vargšų, kurie vos bestovėjo ant kojų, kareiviai subadė durtuvais; sienos buvo nutaškytos krauju ir smegenimis, nes daugelio galvas kaip galvijų skerdykloje kareiviai sutrupino šautuvų buožėmis. Kiekvienas stengėsi kaip nors gintis ir gelbėtis. Tuos, kurie grumtynėse suklupdavo, minia tą pačią akimirką sutrypdavo negyvai. Kova buvo tokia negailestinga ir nuožmi, kad paniškos baimės pagauti maldininkai, atrodo, buvo pasinešę labiau žudyti negu gelbėti savo kailį.

Pamatęs, kaip toje vietoje pavojinga, sušukau bičiuliams grįžti atgal; tą jie ir padarė. Tačiau mane patį spūstis stūmė vis arčiau durų, kur vyko žūtbūtinė kova. Čia mirtis man pažvelgė tiesiai į akis, todėl iš visų jėgų stengiausi prasibrauti atgal į vidų. Vienas iš pašos karininkų – sprendžiant iš žvaigždučių, pulkininkas, – sunerimęs kaip ir aš, taip pat norėjo apsigręžti. Jis sugriebė mane už drabužių ir parvertė ant vieno senio, kuris jau leido paskutinį kvapą. Karininkas mane užgulė, ir mes įnirtingai grūmėmės merštančių ir jau nebegyvų žmonių krūvoje. Aš rungiausi su juo tol, kol man pavyko jį nustumti nuo savęs ir vėl atsistoti ant kojų... Vėliau sužinojau, kad jis ant savo kojų taip ir neatsistojo.

Pasijutau bestypsąs ant šiurpios lavonų krūvos, spaudžiamas iš visų pusių tankios masės, kuri spietėsi toje siauroje bažnyčios dalyje. Kelias akimirkas stovėjome ramiai. Staiga masė sujudėjo. Pasigirdo garsus riktelėjimas, minia persiskyrė, ir aš pamačiau, kad stoviu vienoje vyrų gretoje, o kita nusidriekusi mums priešais –

visi blyškiais klaikiais veidais ir suplėšytais kruvinais drabužiais. Stovime ir spoksome vieni į kitus. Paskui staiga kūnu perbėgo kažkoks impulsas, ir abi priešiškos gretos, šaukdamos, kad net visos Šventojo kapo bažnyčios navos ėmė aidėti, puolė viena antrą; nė nepajutau, kaip jau plėšiau ir tampiau kažkokį pusnuogį kruvinomis kojomis vyriškį. Masė vėl siūbtelėjo atgal, o aš desperatiškai kovodamas ir grumdamasis prasimušiau į bažnyčios vidų, kur aptikau savo bičiulius. Mums pavyko prasibrauti iki katalikų zakristijos, o iš ten pasiekti patalpas, kurias mums buvo skyrę vienuoliai. Prie pat zakristijos durų reikėjo dar kartą smarkiai susigrumti su nemažu maldininkų būriu, norėjusiu irgi ten patekti. Dėkojau Dievui už išgelbėjimą, nes vilties buvo likę nedaug.

Drybsojo kalnai lavonų, aš mačiau ne mažiau kaip keturis šimtus nelaimingų žmonių, mirusių ir gyvų, kurių krūvos kai kuriose vietose siekė daugiau nei penkias pėdas. Paša Ibrahimas išėjo iš bažnyčios vos kelias minutes anksčiau už mus ir tai jam išgelbėjo gyvybę. Minia jį buvo apsupusi iš visų pusių, o kai kurie jau mėgino pulti. Tik didelėmis palydos pastangomis – ne vienas iš jos buvo užmuštas – jam pasisekė įsmukti į išorinį kiemą. Per kautynes paša Ibrahimas kelis kartus neteko sąmonės; jo žmonėms reikėjo nuogais kardais kirsti kelią per tankią maldininkų masę. Ištrūkęs išorėn jis įsakė pašalinti iš bažnyčios lavonus, o tuos, kurie dar gyvi, ištraukti iš lavonų krūvų.

Po siaubingos katastrofos Šventojo Kapo bažnyčioje minias maldininkų visoje Jeruzalėje buvo apėmusi panika: kiekvienas stengėsi kuo greičiau sprukti iš miesto. Pasklido gandas, kad prasidėjo maras. Kartu su kitais rengėmės išvykti ir mes."[69]

Norint suvokti, kas čia įvyko, reikia normalią Velykų šventę atskirti nuo 1834 m. panikos, kurią savo akimis matė Kerzonas.

Tai Prisikėlimo šventė. Raudotojų gauja, susirenkanti prie Šventojo Kapo ir apraudanti jo mirtį, virsta pergalės gauja. Prisikėlimas yra pergalė, todėl ir šventė švenčiama kaip pergalės šventė. Ugnis čia yra masės pergalės simbolis. Prie jos turi prisiliesti kiek-

[69] *Curzon,* Visits to Monasteries in the Levant, 230–250.

vienas, kad tame prisikėlime dalyvautų ir jo siela. Kitaip sakant, kiekvienas turi virsti ta pačia ugnimi, kuri ateina iš Šventosios Dvasios, todėl yra prasminga, kad kiekvienas nuo jos uždega savo žvakę. Paskui brangioji ugnis iš bažnyčios nešama namo.

Apgaulė įžiebiant ugnį neturi reikšmės. Svarbiausia yra raudotojų gaujos virsmas pergalės gauja. Kiekvienas, atėjęs prie Šventojo kapo, pasijunta Išganytojo mirties dalyviu. O uždegdamas savo žvakę nuo Velykų ugnies, kuri išsiverčia iš jo kapo, dalyvauja ir prisikėlime.

Labai gražus ir reikšmingas yra žiburėlių gausinimas: iš *vieno* staiga pasidaro tūkstančiai. Ši žiburių masė – tai minia, kuri gyvens, nes tiki. Ji atsiranda nepaprastai greitai, taip greitai, kaip plinta ugnis. Niekas taip gerai negali simbolizuoti staigumo ir greičio, kaip ugnis.

Tačiau kol tai įvyksta, kol ugnis tikrai pasirodo, reikia kovoti. Netikinčius turkų kareivius, kurie yra bažnyčioje, būtina išvyti: kol jie yra, ugnis negali pasirodyti. Jų atsitraukimas priklauso prie šventės apeigų, o ta akimirka ateina po graikų hierarchų eisenos. Turkai pajuda durų link, tikintieji veržiasi iš paskos, tarsi šie būtų juos išviję, ir staiga bažnyčioje kautynės susimaišo su pergalės džiaugsmu.

Apeigos prasideda dviejų kareivių virtinėmis atskirtų delsiančiųjų masių susidarymu. Mažos ritminės arabų krikščionių gaujos laksto tarp kareivių eilių ir juos provokuoja. Šitos laukinės fanatikų gaujos veikia kaip *masės–kristalai* keldamos šventosios ugnies laukiančiųjų jaudulį. Paskui pasirodo hierarchų procesija – lėtoji masė, kuri šiomis aplinkybėmis pasiekia tikslą kur kas greičiau nei įprasta. Leisgyvis patriarchas, išneštas iš bažnyčios uždegus ugnį, yra akivaizdus to pavyzdys.

1834 m. panika – tai siaubingas padarinys, kilęs iš apeigoms priklausančio kovos elemento. Panikos pavojus, kai uždaroje patalpoje uždegama ugnis, visuomet esti didelis. Bet čia jį sustiprina netikinčiųjų, kurie iš pradžių yra bažnyčioje, ir tikinčiųjų, kurie juos nori išvyti, priešpriešа. Kerzono aprašyme gausu šį pani-

kos aspektą paryškinančių smulkmenų. Vieną iš daugelio, atrodo, visai čia netinkančių ir beprasmių akimirkų autorius staiga atsiduria vyrų eilėje, prieš kurią stoja kita, priešiška eilė. Abi puola viena antrą nežinodamos, kuris žmogus katrai pusei priklauso, ir visi kaunasi iki paskutinio atodūsio. Kerzonas pasakoja apie kalnus lavonų, per kuriuos nori nenori turi ropštis gelbėdamas savo gyvybę. Šventojo Kapo bažnyčia virsta kautynių lauku. Mirusių ir dar gyvų – ištisos krūvos. Prisikėlimas tampa priešingybe, visuotiniu pralaimėjimu. Įsivaizdavimas, kad galimos dar didesnės lavonų krūvos, mintis apie marą sukrečia maldininkus, ir visi nešdinasi iš Šventojo Kapo miesto.

MASĖ IR ISTORIJA[70]

TAUTŲ MASIŲ SIMBOLIAI

Daugelis mėginusių nusakyti, kas yra tauta, darė vieną esminę klaidą. Paprasčiausiai buvo stengiamasi apibrėžti tautiškumą. Tauta, buvo sakoma, yra tai ir tai arba dar kas nors. Manyta, kad svarbiausia – rasti teisingą apibrėžimą. Jeigu jį turėtume, galėtume vienodai taikyti visoms tautoms. Esminiais tautos požymiais laikyta kalba arba teritorija, arba rašytinė literatūra, arba istorija, arba valstybingumas, arba vadinamasis tautiškumo jausmas, – ir visais atvejais išimtys atrodė svarbesnės už taisyklę. Visada pasirodydavo tarsi gyvas daiktas, tampomas už nukarusio atsitiktinumo skverno: šis lengvai išslysta, ir rankos vėl tuščios.

Be šio tariamai objektyvaus metodo, būta kito, naivaus, kurį domino tik viena vienintelė tauta, savoji, o visos kitos – buvusios nebuvusios. Jo esmę sudarė geležinis įsitikinimas savo tautos pranašumu, grindžiamu pranašiškomis vizijomis apie savąją didybę, savotišku dorovinių ir biologinių pretenzijų mišiniu. Tačiau nederėtų manyti, kad visos šitos tautinės ideologijos yra vienodos. Jas vienija tik nepasotinamas apetitas ir pretenzijos. Jos galbūt *nori* to paties, bet pačios anaiptol *nėra* tas pat. Jos geidžia būti didesnės ir motyvuoja tai savo gausėjimu. Susidaro įspūdis, tarsi kiekvienai iš jų pažadėtas visas pasaulis, ir visas pasaulis, be abejo, priklausys jai. Kitos tautos tai girdėdamos ima jaustis nesaugios

[70] Šiame skyriuje pateikiama tik nedidelė dalis medžiagos, kurioje nagrinėjamos vien tik šiuolaikinės realijos, išskyrus vieną atvejį. Leistis į išsamesnius svarstymus būtų per anksti, nes skaitytojas dar nesusipažinęs su kitais šios knygos skyriais, kur aptariami valdžios dalykai. Todėl pagrįstai būtų galima prikišti, kad pavadinimas „Masė ir istorija" yra per platus. Medžiagą apie masę ir gaują susieti su ankstesnių epochų istoriniais judėjimais ketinama būsimose publikacijose, kurių vienos jau parengtos, o kitų parašyti apmatai.

ir, apimtos baimės, tą grėsmę tik ir temato. Todėl lieka nepastebėta, kad konkretūs šių tautinių pretenzijų turiniai ir tikrosios ideologijos labai skiriasi. Reikia vis dėlto pasistengti – nepritariant jų godumui – nustatyti kiekvienos tautos savitumą. Būtina tarsi atsistoti greta ir, nepriklausant nė vienai, sąžiningai ir nuoširdžiai domėtis visomis. Kiekvieną tautą reikia priimti širdingai, lyg tau būtų lemta nemažą gyvenimo dalį tikrai jai priklausyti. Tačiau nevalia nė vienai priklausyti taip, kad atsiduotum jai kitų sąskaita.

Tad būtų tuščias darbas kalbėti apie tautas nesistengiant nustatyti jų skirtumų. Sakysim, tautos metų metus kariauja viena su kita. Didelė kiekvienos tautos dalis aktyviai dalyvauja tuose karuose. Dažnai ir daug šnekama, dėl ko kariaujama. Tačiau *kaip kas* kariauja žmonės, nežino niekas. Jie turi vieną vardą, jie sako, kad kariauja kaip prancūzai, vokiečiai, anglai ar japonai. Bet ką tas žodis reiškia žmogui, kuris juo įvardija save? Kuo, jo manymu, žmogus yra kitoks, kai eina į karą kaip prancūzas, vokietis, anglas ar japonas? Ir čia visai nesvarbu, kuo jis iš tikrųjų yra kitoks. Atrodytų, kad ištirti papročius ir tradicijas, valstybingumą, literatūrą yra prasminga, bet ir tada galima visai nepastebėti to specifinio tautiškumo, kuris kariaujant egzistuoja kaip *tikėjimas*.

Taigi į tautas čia žiūrėsime, tarsi jos būtų *religijos*. Jos tikrai yra linkusios retsykiais jomis būti. Prielaidų tam visada esama: per karus tautinės religijos suaktyvėja.

Jau iš anksto galime numanyti, kad tautai priklausantis žmogus nesijaučia *vienišas*. Kai tik jis pavadinamas ar pats pasivadina kokios nors tautos atstovu, iškart jo vaizduotėje iškyla kažkas didesnio, tam tikra visuma, su kuria jaučiasi esąs susijęs. Žmogui ne vis tiek, kokia ta visuma, kaip ir ne vis tiek, koks jo santykis su ja. Tai ne šiaip geografinis vienetas, kokį randame pažymėtą žemėlapyje; paprastam žmogui tas dalykas nėra svarbus. Įtampą jam gali kelti sienų klausimas, bet ne krašto teritorija pati savaime. Jam taip pat nerūpi, kokia yra jo kalba ir kaip ji atrodo kitų kalbų atžvilgiu. Aiškus daiktas, kad gimtąja kalba sakomi žodžiai, ypač kai laikai neramūs, jam daro didelį poveikį. Tačiau kalba – tai ne

žodynas, už kurį jis būtų pasirengęs stoti į kovą. Dar mažiau paprastam žmogui reikšminga tautos istorija. Jis nežino nei kaip viskas vyko, nei kokios peripetijos tebesitęsia, nei kaip anksčiau gyventa; žino tik kelis vardus žmonių, kurie jau nebegyvena. Į jo sąmonę įsirėžę žmonės ir įvykiai nieko bendra neturi su tuo, ką tikras istorikas laiko istorija.

Didesnė visuma, su kuria jis jaučiasi esąs susijęs, visuomet yra *masė* arba *masės simbolis*. Ta visuma visada turi masėms arba jų simboliams būdingų bruožų: tankį, augimą, begalybės perspektyvą, netikėtą arba labai į akis krintantį susietumą, ritmą, staigios iškrovos galimybę. Nemaža tokių simbolių jau aptarėme. Kalbėjome apie jūrą, mišką, javus. Būtų beprasmiška vėl pasakoti apie savybes ir funkcijas, lėmusias jų, kaip masės simbolių, atsiradimą. Šias savybes ir funkcijas vėl aptiksime išgyvenimuose ir vaizdiniuose, kuriuos tautos puoselėja apie save. Tačiau tie simboliai niekada neiškyla atsieti, *vieni:* kiekvienos tautos atstovas visuomet regi save patį tik *sau* būdingu pavidalu, tvirtai susijusį su tam tikru masės simboliu, tapusiu tautai svarbiausiu. Tai, kad tas simbolis reguliariai pasirodo, kad jis iškyla reikiamą akimirką, sudaro tautinio jausmo tęstinumą. Su juo, ir tik su juo, keičiasi tautos savimonė. Jis kur kas permainingesnis negu atrodo, ir tai duoda vilčių, kad žmonija išliks.

Pamėginsime kai kurias tautas apibūdinti jų simbolių atžvilgiu. Kad išliktume nešališki, nusikelkime dvidešimt metų į praeitį. Savaime suprantama – kartoju dar kartą, – kad minėsime tik paprastų paprasčiausius ir bendriausius bruožus, todėl konkretiems žmonėms vargu ar kas tiks.

Anglai

Apžvalgą tikslingiausia pradėti nuo tautos, kuri ne per daugiausia apie save garsiai šneka, bet, be jokios abejonės, vis dar tebeturi pastoviausią pasaulyje tautiškumo jausmą – nuo anglų.

Kiekvienas žino, ką anglui reiškia *jūra*. Tačiau nepakankamai žinoma, kaip tarp savęs išties yra susiję garsusis anglų individualizmas ir žmonių santykis su jūra. Anglas regi save laivo *kapitonu,* komanduojančiu nedidelei jūreivių įgulai, o *aplinkui ir po juo – jūra.* Jis jaučiasi beveik vienišas, net kaip kapitonas daugeliu atžvilgių izoliuotas nuo įgulos.

Tačiau jūra yra *užvaldoma* – tai svarbiausias vaizdinys. Laivai plaukioja vieni milžiniškose platybėse, kaip atskiri individai, tačiau laivus įasmenina kapitonas: absoliuti jo vienvaldystė neginčijama. Kursas, kuriuo jis plaukia – tai įsakymas jūrai, ir tik tiesioginis įsakymo vykdymas – tą daro įgula – trukdo suprasti, kad ne kas kitas, kaip jūra privalo paklusti. Kapitonas nustato plaukimo tikslą, o jūra energingai, tiesa, ne be audrų ir kitų priešinimųsi, nuneša jį kur reikia. Kadangi vandenynas milžiniškas, tai svarbu, kam jis dažniausiai paklūsta; lengviau jam paklusti tada, kai laivo plaukimo tikslas – anglų kolonija. Tada jūra yra nelyginant žirgas, puikiai žinantis savo kelią. Kitų tautų laivai labiau primena atsitiktinius raitelius, jojančius skolintu žirgu; paskui šis, vėl sugrįžęs į šeimininko rankas, šuoliuos dar geriau. Jūra yra tokia didelė, kad svarbus ir laivų, kuriais ji pažabojama, skaičius.

Kalbėdami apie jūros įnorius, turime nepamiršti, kaip smarkiai ir audringai ji kinta. Jos nepastovumas nepalyginamai didesnis už visas gyvūnų mases, su kuriomis žmogus kada nors buvo susidūręs; o kokie romūs ir pastovūs, palyginti su jūra, yra medžiotojo miškai, žemdirbio laukai. Anglai katastrofas patiria jūroje. Savo mirusiuosius jiems dažnai tenka įsivaizduoti jūros dugne. Taigi permainas ir pavojus anglams teikia jūra.

Anglų gyvenimas namie tvarkomas kaip priešingybė jūrai; namie svarbiausia – pastovumas ir saugumas. Kiekvienas turi savo vietą, kurios nieku būdu nepaliks, nebent plauktų į jūrą. Žmogus yra garantuotas dėl savo papročių ir tradicijų lygiai taip pat kaip ir dėl savo namų.

Olandai

Tautinių masės simbolių reikšmė ypač aiškiai atsiskleidžia, kai palyginame anglus ir olandus. Tai gimininingos tautos, jų kalbos panašias, beveik vienoda religijos istorija. Abi yra jūrinės valstybės ir buvo sukūrusios pasaulines jūrų imperijas. Olandų laivo kapitono, išplaukiančio ieškoti naujų prekybos kelių, likimas niekuo nesiskyrė nuo anglų kapitono. Karai, kuriuos anglai ir olandai kariavo tarp savęs, yra ne kas kita, kaip artimų giminaičių varžovų kovos. Ir vis dėlto tarp jų esama skirtumo, kuris gali atrodyti nereikšmingas, bet lemia viską. Jis susijęs su jų tautiniais simboliais.

Anglai salą užkariavo, bet ne atkariavo iš jūros. Anglai verčia jūrą paklusti vien savo laivais: kapitonas įsakinėja jūrai. O olandai žemes, kuriose gyvena, turėjo *pirma atkovoti iš jūros*. Jos buvo taip žemai, kad jas prireikė apsaugoti nuo jūros pylimais. Olandui pylimas – tai tautos egzistencijos alfa ir omega. *Olandų vyrų masė pati prilygsta pylimui:* bendromis jėgomis jie pastoja jūrai kelią. Jei pylimai netvarkingi, kyla grėsmė visam kraštui. Kai nebebūdavo kitos išeities, pylimus sugriaudavo, o patys nuo priešų gelbėdavosi dirbtinėse salose. Niekur kitur, tik čia žmonėms į kraują yra įsigėręs jausmas, kad jie – siena, galinti sulaikyti jūrą. Taikos metu pasitikima pylimais, bet jei ginantis nuo priešų juos reikia griauti, tada pylimų jėga persiduoda vyrams, kurie po karo juos vėl atstatys. Olandų sąmonėje sugriautas pylimas tol lieka sveikas, kol vėl virsta tikrove. Sunkių išmėginimų metais olandai kažkaip neįprastai *savo širdyse* išsaugo ribą su jūra.

Užpulti priešų savo saloje, anglai pasikliaudavo jūra: jinai padėdavo jiems audromis. Sala teikė saugumo jausmą, tokie pat saugūs jie jausdavosi ir savo laivuose. O olandai niekada negalėjo būti saugūs. Jūra jiems niekuomet neatrodė visai pažabota. Nors jūromis jie išmaišė visą pasaulį, namie ji galėjo bet kada atsisukti prieš juos, o kraštutiniais atvejais, norėdami sustabdyti priešus, buvo priversti patys atgręžti jūrą prieš save.

Vokiečiai

Vokiečiams masės simbolis buvo *kariuomenė*. Tačiau tai – kai kas daugiau negu kariuomenė: tai *žygiuojantis miškas*. Nė vienoje iš dabartinių pasaulio šalių miško jausmas neišliko toks gyvas kaip Vokietijoje. Aukštų medžių tiesumas ir lygiagretumas, jų tankis ir skaičius užlieja vokiečio širdį giliu paslaptingumu. Jis ir šiandien mielai eina į mišką, kur kadaise gyveno protėviai, ir patiria vienovę su medžiais.

Medžių išlakumas ir atskirumas, į akis krintantis statmenumas skiria šį mišką nuo atogrąžų miško, kur vijokliniai augalai susiraizgę visomis kryptimis. Atogrąžų miške žvilgsniui nėra erdvės, jis atsiremia į ištisinę chaotišką ir margą masę, kurioje neįmanomas joks taisyklingumo ir vienodo kartojimosi jausmas. Vidutinio klimato juostos miškas yra akivaizdžiai ritmiškas. Čia žvilgsnis, praslysdamas pro kamienus, visuomet nuklysta į tokį pat tolį. O pavienis medis visada yra didesnis už žmogų ir augdamas nuolat primena karžygį. Medžio atkaklumas daug kuo panašus į tokią pat kario dorybę. Žievės, kurios kam nors gali pasirodyti kaip šarvai, miške, kur vienoje vietoje tiek daug vienarūšių medžių, labiau primena kariuomenės dalinio uniformą. Kariuomenė ir miškas vokiečiui, nors to jis sąmoningai ir nesuvokė, tiesiog susiliejo į viena. Tai, kas kitiems, žiūrint į kariuomenę, gali atrodyti nyku ir nuobodu, vokietį žavi miškui būdingu gyvybingumu ir patrauklumu. Čia jam nebaisu, čia jis jaučiasi saugus kaip vienas tarp daugelio. Medžių tiesumą ir nepalaužiamumą jis pavertė gyvenimo taisykle.

Jaunuolis, kuris, norėdamas ištrūkti iš namų ankštumos, eidavo į mišką, kaip jam atrodė, pabūti vienas ir pasvajoti, iš tikrųjų ten išgyvendavo būsimą priėmimą į kariuomenę. Miške jo jau laukė kiti – ištikimi, teisingi ir sąžiningi, tokie, koks pats norėjo būti, visi panašūs, nes kiekvienas auga *tiesus*, nors ūgiu ir stiprumu visai skirtingi. Šios ankstyvosios miško romantikos įtakos nederėtų menkinti. Ji įaugo vokiečiui į kraują su šimtais dainų ir eilėraščių, o ten minimas miškas dažnai vadinamas tiesiog „vokišku".

Anglas mielai regėjo save *jūroje,* o vokietis – *miške;* vargu ar įmanoma trumpiau apibūdinti anglų ir vokiečių tautinio jausmo skirtumą.

Prancūzai

Prancūzams būdingo masės simbolio istorija palyginti jauna – tai jų *revoliucija.* Laisvės šventė čia švenčiama kasmet. Ji virto tikra tautos džiaugsmo išraiška. Liepos keturioliktąją kiekvienas gali šokti gatvėje kiek patinka. Žmonės, kurie laisvės, lygybės ir brolybės kaip ir kituose kraštuose turi nedaug, pasijaučia, tarsi tikrai būtų laisvi, lygūs ir broliškai mylėtų vienas kitą. Bastilija paimta, gatvės vėl pilnos žmonių, kaip ir tąkart. Masė, šimtmečius buvusi karaliaus teisėtvarkos auka, dabar pati vykdo teisingumą. Mirties bausmių, ištisinio ir brutaliausio masių aistrų kurstymo atminimas, yra kur kas svarbesnė šios šventės dalis, negu norima pripažinti. Kas drįso anuomet masei pasipriešinti, paguldė savo galvą. Jis buvo jai skolingas ir savaip prisidėjo prie to, kad palaikytų ir keltų jos entuziazmą.

Jokia tautinė giesmė, kad ir kokią tautą imtume, nėra tokia gyvastinga kaip prancūzų marselietė, sukurta tais laikais. Laisvės protrūkis, kaip kasmet kartojamas ir kiekvienais metais laukiamas įvykis, buvo labai patogus tautos masės simbolis. Ir vėliau, kaip ir tada, jis žadino pasipriešinimą. Prancūzų armijas, kurios užkariavo Europą, pagimdė revoliucija. Šioji rado savo Napoleoną ir pelnė didžiausią karinę šlovę. Pergalės priklausė revoliucijai ir jos generolui, o galutinis pralaimėjimas – imperatoriui.

Tokiai revoliucijos, kaip tautinio masės simbolio, sampratai galima šiek tiek prieštarauti. Revoliucijos sąvoka yra pernelyg neapibrėžta, joje nėra to konkretumo, kuris būdingas, pavyzdžiui, anglų laivo kapitonui arba geležinei žygiuojančios vokiečių kariuomenės drausmei. Tačiau nepamirškime, kad anglo komanduojamas laivas susijęs su banguojančia jūra, o vokiečio vadovauja-

ma kariuomenė – su siūbuojančiu mišku. Jūra ir miškas – tai gaivinantis ir judrus šaltinis, palaikantis atitinkamai anglo ir vokiečio tautinį jausmą. Taip pat ir masinis revoliucijos jausmas remiasi konkrečiu judėjimu ir konkrečiu objektu – Bastilijos puolimu.

Dar prieš dvi ar tris žmonių kartas kiekvienas sąvoką „revoliucija" būtų papildęs žodžiu „prancūzų". Tuose labai paplitusiuose prisiminimuose revoliucija išskyrė prancūzus visame pasaulyje, tai buvo savičiausias įvykis, kuriuo jie išgarsėjo. O rusai savo revoliucija sudavė prancūzų tautinei savimeilei stiprų smūgį.

Šveicarai

Valstybė, kurios tautinio sutelktumo niekas neginčys, yra *Šveicarija*. Šveicarų patriotizmas yra didesnis už daugelio valstybių žmonių, kalbančių tik *viena* kalba. Kalbų įvairovė, daugybė kantonų, jų socialinės struktūros skirtumai, religijų, kurių tarpusavio karai tebėra gyvi istorinėje atmintyje, priešingumai, – niekas negali rimtai išklibinti šveicarų tautinės savimonės. Be abejonės, šveicarai turi vieną bendrą masės simbolį, kuris visą laiką stovi prieš akis ir yra nepajudinamas kaip joks kitas masės simbolis, – tai *kalnai*.

Šveicaras savo kalnų viršūnes mato iš visur. Tačiau kai kuriose vietose jų virtinės regimos geriau. Jausmas, kad kai kur visus savo kalnus gali išsyk aprėpti, tokioms vietoms suteikia tam tikro sakralumo. Kai kada vakarais, kurių nei numatysi, nei kaip nors paveiksi, kalnų viršūnės ima žėrėti: tai jų šventumo didybė. Kalnų neprieinamumas ir tvirtumas suteikia šveicarui saugumo jausmą. Viršūnėmis jie atskirti, o apačioje suaugę į vieną milžinišką kūną, ir tas kūnas yra pati šalis.

Šveicarijos gynybos planai per pastaruosius du pasaulinius karus savitai išreiškia šį tautos susitapatinimą su Alpių grandine. Užpuolimo atveju buvo numatyta atiduoti derlingas žemes, miestus, gamyklas. Armija būtų turėjusi atsitraukti į kalnus ir tik ten

stoti į kovą. Liaudis ir teritorija būtų buvusios paaukotos. Tačiau kalnuose kovojanti armija ir toliau būtų liudijusi gyvuojančią Šveicariją, ir tautos masės simbolis būtų pasidaręs krašto simboliu.

Kalnai – tai savotiškas pylimas, kurį šveicarai turi. Jiems patiems nereikėjo jo supilti, kaip olandams. Nei pilti, nei griauti, nes jokia jūra nesitaiko pro jį prasiveržti. Kalnai stovi savaime, tik juos būtina gerai pažinti. Šveicarai užlipa ir užvažiuoja į kiekvieną kampelį. Kalnai kaip magnetas traukia žmones iš visų pasaulio šalių, ir šie žavisi jais ir tiria, kaip ir patys šveicarai. Alpinistai, atvykstantys iš tolimiausių kraštų, yra panašūs į tikinčius šveicarus: atbuvę kalnuose ilgesnes ar trumpesnes mišias, paskui nesuskaičiuojamais būriais pasklinda po visą pasaulį visą gyvenimą išlaikydami pagarbą Šveicarijai. Būtų verta ištirti, kiek šie žmonės iš tikrųjų prisidėjo prie Šveicarijos nepriklausomybės išsaugojimo.

Ispanai

Kaip anglas regi save laivo kapitonu, taip ispanas – *matadoru*. Tačiau vietoj jūros, kuri paklūsta anglų kapitonui, matadoras turi juo besigėrinčią žmonių minią. Jautis, kurį matadoras privalo nukauti pagal kilnias šio meno taisykles, yra klastinga mitologinė pabaisa. Matadorui nevalia būti bailiam, savitvarda lemia viską. Kiekvieną menkiausią judesį mato ir vertina tūkstančiai. Tai ta pati romėnų arena, bet kovotojas su buliumi ilgainiui virto tauriu riteriu. Į kautynes jis stoja vienas. Viduramžiai pakeitė kovos prasmę ir kovotojo drabužius, o ypač požiūrį į kovotoją. Žmogaus prijaukintas laukinis gyvūnas, jo vergas, čia vėl pasipriešina. Tačiau žilos senovės didvyris, išėjęs jo tramdyti, šiuo atveju yra čia pat. Grumtis jis pasirengęs visos žmonijos akivaizdoje ir yra taip įsitikinęs savo meistriškumu, kad žiūrovams iki smulkmenų gali demonstruoti pabaisos nugalabijimą. Jis viską tiksliai žino, kiekvienas žingsnis apskaičiuotas, kiekvienas judesys – nelyginant šokio elementas. Bet žudo jis *iš tikrųjų*. Tai mato tūkstančiai žmonių, ir visi palaiko šitą mirtį savo jaudinimusi.

Žudymas žvėries, kuris nebegali būti laukinis, bet laukiniu padaromas, kad paskui už tai būtų nudobtas, tos bausmės vykdymas, kraujas ir nepriekaištingas riteris dvejopai atsispindi gerbėjų akyse. Pirmiausia kiekvienas jaučiasi pats esąs bulių patiesiantis riteris, bet kartu priklauso ir džiūgaujančiai masei. O už matadoro, kuriuo mielai norėtų būti, kitoje arenos pusėje, vėl regi save kaip masę. Sėdėdamas apvalios arenos tribūnoje, žmogus suvokia esąs susijęs su visais. Kur tik žvelgi, visur daugybė akių, visur girdėti tik vienas – savas – balsas.

Tokiu būdu ispanas, dievindamas savo matadorą, anksti įpranta matyti labai savotišką masę. Jis puikiai su ja susipažįsta. Ji tokia gyvybinga, kad užkerta kelią kaip nors kitaip plėtotis, atsirasti dariniams, kurie būtų neišvengiami kituose kraštuose. Matadoras arenoje, tiek daug reiškiantis ispanui, tampa ir jo tautiniu masės simboliu. Kai prireikia galvoti apie visus tėvynainius, ispanas visada pirmiausia įsivaizduoja tą vietą, kur jie dažniausiai susirenka. Jei šias audringas džiūgaujančias mases palyginsime su Bažnyčios suburiamomis masėmis, pastarosios atrodys taikingos ir ramios. Jos ne visuomet buvo tokios: tais laikais, kai Bažnyčia nesidrovėjo jau žemėje užkurti pragaro ugnį eretikams, ispanų masės ūkis buvo tvarkomas kitaip.

Italai

Šiuolaikinės tautos savigarbos jausmas, jos elgsena karo metu daug priklauso nuo to, ar *esama* pripažinto tautinio masės simbolio. Istorija kai kurioms tautoms šiuo atžvilgiu yra iškrėtusi nemalonų pokštą – gerokai po to, kai jos jau buvo išsikovojusios nepriklausomybę. *Italija* kaip tik yra pavyzdys, kaip sunku tautai susivokti, kai miestai apimti prisiminimų didybės, o dabartis sąmoningai tais prisiminimais jaukiama.

Kol Italija nebuvo susivienijusi, daug kas atrodė paprasčiau: suskaidytas kūnas vėl susijungtų, galėtų jaustis kaip vienas orga-

nizmas, jei tik būtų nusikratyta priešo, to baisaus parazito. Tokiais slogios priespaudos atvejais, kai priešas krašte įsitaisęs seniai, visos tautos savo padėtį ima įsivaizduoti panašiai. Priešas kraštą būna plūste užplūdęs kaip neapkenčiamas siaubas, tarsi debesis skėrių, ryjančių gerų ir dorų vietinių žmonių darbo vaisius. Ir jei priešas rimtai ketina *pasilikti*, jis stengiasi suskaidyti žemę ir susilpninti vietinius žmones tūkstančiais visokių būdų kliudydamas jiems bendrauti. Tada atsiranda slaptas pasipriešinimo judėjimas ir, susiklosčius palankioms aplinkybėms, parazitu nusikratoma. Taip galiausiai įvyko Italijoje, ir šalis atgavo nepriklausomybę, kurios ilgai veltui troško daug ir dažnai geriausių tautos protų.

Tačiau nuo tos akimirkos paaiškėjo, jog toks miestas kaip Roma nebus paliktas ramybėje. Pastatai, kuriuose senovėje vykdavo masiniai renginiai, tebestovėjo *tušti,* amfiteatrai buvo pernelyg gerai išsilaikę. Čia galima jaustis nereikalingiems ir atstumtiems. O antroji, Šv. Petro bazilikos Roma, priešingai, nebuvo visai praradusi ankstesnės traukos. Šv. Petro bazilika prisipildė piligrimų iš viso pasaulio. Tad būti tautinės diskriminacijos židiniu ši antroji Roma jokiu būdu netiko. Ji vis dar be jokio skirtumo tebesikreipė į visus žmones, jos organizacija tebebuvo išlikusi iš tų laikų, kai nacijų šiuolaikine prasme dar nebuvo.

Dabartinės Italijos tautinis jausmas yra tarsi sustingęs tarp šių dviejų Romų. Niekur nedingsi: Roma gyvuoja, o italai – buvę romėnai. Fašizmas pasirinko, atrodo, patį paprasčiausią sprendimą – užsitempti tikrus, bet senus drabužius. Tačiau jie negulėjo kaip nulieti: jie pasirodė esą per dideli, be to, juos vilkėdamas fašizmas darė tokius staigius ir smarkius judesius, kad išsisukinėjo rankas ir kojas. Forumai buvo atkasinėjami vienas po kito, tačiau romėnai į juos nėjo. Rykštė tik kėlė neapykantą tų, kurių nugaros ja buvo perliejamos, – grasinimai ir tramdymai niekam nekėlė pasididžiavimo. Mėginimas *primesti* italams netikrą tautinį masės simbolį, laimei, nuėjo perniek.

Žydai

Jokiõs kitos tautos nėra taip sunku suprasti kaip žydų. Praradę tėvynę, jie pasklido po visą pasaulį. Jų gebėjimas prisitaikyti ir stebina, ir susilaukia pašaipų, bet prisitaikymo laipsnis yra labai nevienodas. Žydų yra tarp ispanų, indų ir kinų. Keldamiesi kitur, jie iš vienos šalies į kitą perneša kalbas ir kultūras ir saugo jas labiau už bet kokį kitą turtą. Tik neišmanėliai gali postringauti, kad žydai visur vienodi; kas juos pažįsta, veikiau palaikys nuomonę, kad tarp jų yra kur kas daugiau įvairių tipų nei kokioje nors kitoje tautoje. Neįmanoma atsistebėti, kokie jie įvairūs išore ir dvasia. Paplitusi nuomonė, kad žydai yra ir geriausi, ir blogiausi žmonės, turi šiek tiek tiesos. Jie tikrai kitokie. Tačiau iš tiesų, sakyčiau, jie labiausiai skiriasi tarp savęs.

Stebėtis tenka tuo, kad žydai iš viso dar egzistuoja. Jie ne vieninteliai, kuriuos sutiksi visur; armėnai, be abejonės, irgi labai paplitę. Žydai nėra ir seniausia tauta: kinų istorija nepalyginamai senesnė. Tačiau iš senųjų tautų žydai yra vieninteliai, *kurie jau taip ilgai keliauja*. Jiems buvo duota daugiausia laiko išnykti be pėdsakų, ir vis dėlto jie gyvuoja, ir dabar jų daugiau nei kada nors anksčiau.

Dar prieš keletą dešimtmečių jie neturėjo nei savo teritorijos, nei vienos kalbos. Hebrajiškai daugelis nebemokėjo, kalbėjo šimtais kitų kalbų. Senoji žydų religija milijonams iš jų buvo tušti žodžiai; net žydų krikščionių, ypač tarp intelektualų, nuolat daugėjo, bet kur kas daugiau radosi laisvamanių. Šiaip pagalvojus, norėdami išlikti, jie turėjo daryti viską, kad būtų pamiršta juos esant žydus, ir patiems tai pamiršti. Tačiau yra kitaip: jie negali to pamiršti, o dažnai ir nenori. Kyla klausimas, kaip šie žmonės išlieka žydais, kas juos žydais daro, kas galų gale yra tas dalykas, kuris juos sieja su kitais, kai patys sau sako: aš esu žydas.

Tai, kas glūdi jų istorijos pradžioje ir nepaprastai tolygiai joje kartojosi, yra *išėjimas iš Egipto*. Įsigilinkime į šį istorijos faktą: visa tauta, nors ir suskaičiuota, bet ištisa minia keturiasdešimt

metų klajoja po smėlynus. Mitiniam protėviui buvo žadėta tiek palikuonių, kiek smėlio grūdelių prie jūros. Štai tie palikuonys, tas smėlis, klampoja kitu smėliu. Jūra juos praleidžia, o priešus paskandina. Jų tikslas – pažadėtoji žemė, kurią išsikovos su kardu rankoje.

Šitų minių, kurios metų metus klajojo po dykumą, vaizdas tapo žydų masės simboliu. Tas vaizdas iki šiol yra toks pat aiškus ir suprantamas kaip ir anais laikais. Tauta regi save kartu, kol dar neapsigyveno ir nepasklido, ji regi save keliaujančią. Šioje *tankio* būsenoje ji gauna savo įstatymus. Kaip jokia kita masė ji turi tikslą. Jai tenka daug patirti ir išgyventi, bet tai – bendras likimas. Tai – *nuoga* masė: iš tų visokiausių dalykų, kurie šiaip gyvenime žmones susieja vienus su kitais, šioje situacijoje beveik nieko nėra. Aplink vien smėlis, pati nuogiausia masė iš visų. Niekas negalėjo taip smarkiai didinti šios vilkstinės vienatvės jausmo, kaip smėlio vaizdas. Tikslas dažnai išblėsdavo, ir masei kildavo pavojus iširti; stiprūs įvairiausio pobūdžio smūgiai ją žadino, tvardė ir telkė. Klajojančių žmonių skaičius, maždaug šeši ar septyni šimtai tūkstančių, yra milžiniškas ne tik anų laikų mastams. Nepaprastą reikšmę turėjo klajonių trukmė. Tai, kas masėje galėjo trukti keturiasdešimt metų, vėliau gali tęstis bet kurį laiką. Šitos trukmės kaip bausmės skyrimas yra tarsi etalonas visoms vėlesnių klajonių kančioms.

VOKIETIJA PO VERSALIO

Norėdami kuo tiksliau apibrėžti čia vartojamas sąvokas, šį tą pasakysime apie masių struktūrą *Vokietijoje,* pirmaisiais trimis XX a. dešimtmečiais netikėtai nustebinusioje pasaulį naujais dariniais ir tendencijomis, kurių mirtino pavojaus tada niekas nesuprato. Tik dabar imama pamažu tą mįslę įminti.

Suvienytos Vokietijos, kokia susidarė po Prancūzijos–Prūsijos karo 1870–1871 m., tautos simbolis buvo ir liko *kariuomenė.* Kiekvienas vokietis ja didžiavosi ir tik vienas kitas sugebėjo ne-

pasiduoti didžiulei šio simbolio įtakai. Tokį universalios kultūros mąstytoją kaip Nietzsche'ę sukurti savo pagrindinį veikalą „Valia siekti galios" pastūmėjo raitelių eskadrono vaizdas, kurio jis niekuomet nepamiršo. Šis atvejis nėra atsitiktinis: jis rodo, kokia reikšminga vokiečiui kariuomenė apskritai ir kaip šitas masės simbolis veikė net tuos, kurie išdidžiai šalinosi visko, kas priminė minią. Miestiečiai, valstiečiai, darbininkai, mokslininkai, katalikai, protestantai, bavarai, prūsai – visi armijoje regėjo tautos įprasminimą. Gilesnes to simbolio šaknis, jo kilmę iš *miško,* atskleidėme anksčiau. *Miškas* ir *kariuomenė* vokiečio sąmonėje yra neatskiriami: abu galime vadinti tautos masės simboliu; šia prasme jie yra vienas ir tas pat.

Itin svarbu tai, kad kariuomenė net tik veikė kaip simbolis, bet ir iš tikrųjų egzistavo. Simbolis gyvena žmonių vaizduotėje ir jausmuose; čia jį sudarė savotiškas miško–kariuomenės derinys. O tikra armija, kurioje tarnavo kiekvienas vokiečių jaunuolis, atliko *uždarosios masės* funkciją. Tikėjimas visuotine karo prievole, įsitikinimas jos giliu prasmingumu, didi pagarba jai reiškė daugiau nei tradicinės religijos, tai glūdėjo ir katalikų, ir protestantų širdyse. Kas kariuomenės vengė, tas buvo laikomas ne vokiečiu. Esame sakę, kad armijas vadinti masėmis galima tik siaurąja prasme. Tačiau vokiečiui viskas atrodė kitaip: jis armiją suvokė kaip svarbiausią uždarąją masę. Uždara ji buvo todėl, kad joje tarnavo tik tam tikrų metų šaukiamieji ir ribotą laiką. Kitiems kariuomenė buvo profesija, vadinasi, jau ir dėl to jos negalima laikyti visuotine. Tačiau kiekvienas vyras būdavo joje buvęs ir sieloje visą gyvenimą likdavo su ja.

Šios armijos *masė–kristalas* buvo prūsų junkerių kasta, kuri sudarė geriausią pastoviosios karininkijos dalį. Tai tarsi ordinas, turintis griežtą, nors ir nerašytą regulą; dar ji panaši į nuolatinį orkestrą, puikiausiai išmokusį griežti, kad įkvėptų publiką.

Kilus Pirmajam pasauliniam karui, visa vokiečių liaudis virto *atvirąja mase.* Apie anų dienų entuziazmą buvo daug kartų ir įvairiomis progomis kalbėta. Užsienyje daugelis tikėjosi, kad savo žodį

tars socialdemokratų internacionalizmas, ir labai nustebo jo bejėgiškumu. Jiems neatėjo į galvą, kad ir šitų socialdemokratų širdyse gyveno tautinis „miško–kariuomenės" simbolis, kad patys kadaise priklausė uždarajai armijos masei ir buvo komanduojami ir veikiami tiksliai ir nepaprastai efektyviai veikiančios masės–kristalo, t. y. junkerių ir karininkų kastos. O tai, kad jie buvo politinės partijos nariai, beveik nieko nereiškė.

Anomis 1914 m. rugpjūčio dienomis *gimė* ir nacionalsocializmas. Yra išlikęs patikimas to paliudijimas – Hitlerio žodžiai apie tai, kaip jis, karui prasidėjus, puolęs ant kelių ir dėkojęs Dievui. Tai buvęs lemtingas išgyvenimas, vienintelė akimirka, kai nuoširdžiai pasijuto ištirpęs masėje. To jis niekuomet nepamiršo, visas paskesnis gyvenimas buvo skirtas tai akimirkai pakartoti, tik šįkart *iš išorės.* Vokietija vėl turėjo būti kaip ir kadaise: suvokianti savo karinę galią, jai pritarianti ir susiliejusi su ja.

Hitleris niekada nebūtų pasiekęs savo tikslo, jei Versalio sutartis nebūtų paleidusi vokiečių armijos. Visuotinės karo prievolės panaikinimas atėmė iš vokiečių pačią svarbiausią uždarąją masę. Pratybos, kurios dabar buvo draudžiamos, rikiuotė, įsakymų gavimas ir perdavimas kitiems – visa tai virto tuo, ką trūks plyš reikėjo susigrąžinti. Tikroji nacionalsocializmo *gimimo diena* – visuotinės karo prievolės uždraudimas. Bet kokia uždaroji masė, jeigu ji naikinama prievarta, virsta atvirąja ir perima visus anos bruožus. Partija pasišauna armijai padėti, ir tautoje ji veikia be jokių apribojimų. Kiekvienas vokietis – vyras, moteris, vaikas, kareivis ar civilis – gali tapti nacionalsocialistu; ne vienam tai itin svarbu, ypač jei nesi buvęs kareivis, nes taip gali prisidėti prie reikalo, kuris šiaip tave aplenktų.

Su neregėtu atkaklumu Hitleris vis kartojo frazę „Versalio diktatas". Neretai buvo stebimasi, kokie veiksmingi šitie žodžiai. Kad ir kiek jie buvo kartojami, poveikis nemažėjo, priešingai, kasmet vis didėjo. Kas išties slypėjo juose? Ką Hitleris jais teigė klausytojų masėms? Vokiečiui „Versalis" reiškė ne tiek pralaimėjimą, ku-

rio niekada iš tikrųjų nepripažino, kiek draudimą turėti armiją, negalėjimą vykdyti tam tikrų šventų švenčiausių veiksmų, be kurių sunkiai įsivaizdavo gyvenimą. Armijos draudimas prilygo religijos draudimui. Buvo pakirstos tėvų tikėjimo šaknys, o jį grąžinti – šventa kiekvieno vyro pareiga. Į šitą žaizdą žodis „Versalis" smeigdavo kas kartą, kai būdavo ištariamas; žaizda likdavo atvira, kraujuojanti, niekada neužsitraukianti. Kol masiniuose susibūrimuose visa jėga skambėjo „Versalis", apie jokį žaizdos gijimą negalėjo būti nė kalbos.

Svarbu pabrėžti, kad visuomet buvo sakoma *diktatas* ir niekada nešnekama apie sutartį. „Diktatas" primena *įsakymų* sritį. Vienas vienintelis svetimas įsakymas, priešo įsakymas, todėl ir vadinamas „diktatu", nutraukė visą tą valdingą karinių įsakymų perdavinėjimo procedūrą, kai vieni vokiečiai įsakinėjo kitiems. Kiekvienas, kuris išgirsdavo ar perskaitydavo žodžius „Versalio diktatas", širdies gilumoje pajusdavo, kas iš jo atimta – vokiečių armija. Jos atgaivinimas atrodė vienintelis tikrai svarbus uždavinys. Bus armija – viskas bus kaip anksčiau. Be to, armijos, kaip tautinio simbolio, reikšmė visai nebuvo susvyravusi: naujoji ir senesnioji simbolio dalis – *miškas* – tebebuvo neliesta.

„Versalio", kaip *pagrindinio* šūkio, pasirinkimas, anot Hitlerio, buvo ypač sėkmingas. „Versalis" ne tik priminė paskutinę skausmingą vokiečių tautinę patirtį – visuotinės karo prievolės draudimą ir teisės turėti armiją, į kurią keleriems metams stoti galėjo kiekvienas vyras, panaikinimą, bet ir apibendrino kitus svarbius ir gerai žinomus Vokietijos istorijos aspektus.

Versalyje Bismarkas padėjo pamatus Antrajam vokiečių reichui. Vokietijos suvienijimas buvo paskelbtas tuoj po didžiosios pergalės tuo metu, kai šalis išgyveno entuziazmą ir jėgų antplūdį. Buvo iškovota pergalė prieš Napoleoną III, kuris skelbėsi didžiojo Napoleono įpėdiniu: mat jis iškilo ant legendinio jo vardo garbinimo bangos kaip Bonaparto dvasios tęsėjas. Tačiau Versalis buvo ir Liudviko XIV rezidencija, kurios rūmus jis pats pastatydino. Iš visų Prancūzijos valdovų iki Napoleono Liudvikas XIV vokiečius

buvo labiausiai pažeminęs. Jam valdant Prancūzija prisijungė Štrasburgą su katedra. Jo daliniai nusiaubė Heidelbergo pilį.

Todėl imperatoriaus Versalio deklaracija buvo tarsi pavėluota apibendrinanti pergalė prieš Liudviką XIV ir Napoleoną *kartu*, ir ši pergalė pasiekta savarankiškai – be jokių sąjungininkų. Anų laikų vokiečiams ji turėjo daryti kaip tik tokį poveikį; yra nemaža liudijimų, kurie tai patvirtina. Taigi šių rūmų pavadinimas siejosi su didžiausia naujosios vokiečių istorijos šlove.

Kas kartą, kai Hitleris primindavo liūdnai pagarsėjusį „diktatą", tame žodyje nuskambėdavo ir anos šlovės prisiminimas, ir klausytojai jį suvokdavo kaip pranašystę. Priešai turėjo tai girdėti kaip grasinimą karu ir būsimą pralaimėjimą, jei jų ausys būtų buvusios pajėgios išgirsti šį grasinimą. Neperdedant galima pasakyti, kad visi svarbiausi nacionalsocialistų šūkiai, išskyrus tuos, kurie buvo nukreipti prieš žydus, kildintini iš vieno šaltinio – „Versalio diktato". Tai šūkiai „Trečiasis reichas", „Sieg – Heil"* ir kiti. Nacistinio judėjimo turinį, glūdėjusį „Versalio diktato" žodžiuose, galima trumpai drūtai nusakyti taip: *pralaimėjimas, turintis virsti pergale;* tai uždrausta armija, kurią tam tikslui būtina atgaivinti.

Dar pridurtini keli samprotavimai apie nacionalsocialistinio judėjimo simbolį svastiką. Tas simbolis žmones veikė dvejopai: kaip *ženklas* ir kaip *žodis*. Abiejuose esama kraupumo. Patį ženklą sudaro tarsi dvejos sulenktos kartuvės. Stebėtojui jis pasalūniškai grasina, lyg norėdamas pasakyti: palauk, dar stebėsies, kiek čia visko kabės. Kadangi svastikoje esama sukamojo judesio, tai ir jis yra grėsmingas: primena sutrupintus kaulus tų, kurie anksčiau buvo nugalabyti kaulų laužymo ratais.

Vokiškasis svastikos pavadinimas *Hakenkreuz*** yra perėmęs krikščioniškojo kryžiaus kruvino žiaurumo požymius, tarsi būtų *tinkamas kryžiuoti*. „Kablys" primena berniukų mėgstamą kojos kaišiojimą kabliu atlenkta pėda ir šalininkams duoda suprasti, kiek

* „Pergalei – valio!" *(vok.)*.

** Tai sudurtinis daiktavardis, susidedantis iš *Haken* – „kablys" ir *Kreuz* – „kryžius" – kabliakryžis. (*Vertėjo pastaba.*)

daug žmonių užklius ir bus pargriauti. Kai kam svastika gali kelti asociacijas su kariuomene ir atverti perspektyvą vėl sumušti kulniukais. Šiaip ar taip, tas ženklas sieja grasinimą žiauriomis bausmėmis su suktu klastingumu bei užuomina apie karinę drausmę.

INFLIACIJA IR MASĖ

Infliacija yra tikrų tikriausias masinis procesas. Sumaištis, kurią infliacija sukelia ištisų šalių gyventojams, jokiu būdu nesietina su pačiu infliacijos protrūkiu. Galima teigti, kad šiuolaikinės civilizacijos laikais nėra nieko, jei atmesime karus ir revoliucijas, ką būtų galima lyginti su infliacijų padariniais. O sukrėtimai esti tokie dideli, kad verčiau stengiamasi juos nuslėpti arba pamiršti. Galbūt paprasčiausiai bijomasi pripažinti, kad pinigai, kurių vertę vis dėlto dirbtinai nustato patys žmonės, masėms daro tokį poveikį, kuris toli pranoksta pačią pinigų paskirtį, yra alogiškas ir be galo gėdingas.

Apie tai verta pakalbėti išsamiau ir šį tą pasakyti apie pačių pinigų psichologines savybes. Pinigai gali pasidaryti masės simboliu; tačiau skirtingai nuo kitų simbolių, kuriuos jau esame aptarę, pinigai yra toks simbolis, kurio *vienetai,* kai tam tikromis aplinkybėmis jų susikaupia tiek, kad susidaro masė, yra maksimaliai izoliuoti. Kiekviena moneta, aiškiai atribota nuo kitų, turi savo svorį, iš pirmo žvilgsnio atpažįstama, laisvai juda iš rankų į rankas ir nuolat keičia kaimynus. Dažnai ant jos yra iškalta valdovo galva; kai kada, jeigu ji labai vertinga, pagal valdovą ir vadinama. Buvo luidorai, Marijos Terezijos taleriai. Moneta mielai suvokiama kaip *pačiupinėjama* asmenybė. Saujoje, kuri ją suima, moneta jaučiama visa – visomis briaunomis ir plokštumomis. Tam tikras švelnumas monetai, už kurią galima šį tą įsigyti, laikytinas perdėm žmogišku dalyku, ir tai jai suteikia savotišką „charakterį". Tačiau vienu atžvilgiu moneta yra pranašesnė už gyvą būtybę: tai, kad ji yra metalinė, kieta, garantuoja jai „amžinumą"; išskyrus ugnį, jos beveik

negalima sunaikinti. Moneta neišauga iki tam tikro dydžio: iš kalyklos ji išeina gatava ir turi likti, kokia yra; jai negalima keistis.

Šis patikimumas, ko gero, yra svarbiausia monetos savybė. Tik nuo turėtojo priklauso, ar ji bus gerai saugoma: ji nepaspruks kaip gyvūnas, o saugoti ją reikia tik nuo kitų žmonių. Jos nereikia niekuo įtarinėti, ją galima visada panaudoti, ji neturi nuotaikų, į kurias reikėtų atsižvelgti. Dar vienas jos pastovumo rodiklis – santykis su kitomis skirtingos vertės monetomis. Monetų hierarchija, kurios griežtai laikomasi, suteikia joms dar didesnio asmeniškumo. Galima būtų kalbėti net apie monetų socialinę sistemą su atitinkamais socialiniais rangais, kurie čia būtų vertės hierarchija: už aukštesnio rango monetas galima gauti žemesnių, bet už žemesnę aukštesnių – niekada.

Nuo seno monetų *krūvą* daugelis tautų vadina *lobiu*. Tai, kaip jis suvokiamas kaip aptinkamas net nežinant, kiek jame yra monetų, rodo jį turint masės bruožų. Lobyje galima raustis ir monetas perrinkinėti po vieną. Visada tikimasi, kad lobis didesnis, negu yra iš tikrųjų. Jis dažnai yra paslėptas nuo žmonių akių ir gali būti surastas netyčia. Ne vien tas, kuris visą gyvenimą tikisi rasti lobį, bet ir tas, kuris jį pradeda krauti, įsivaizduoja, kad lobis vis didės, ir daro ką įmanydamas jam kaupti. Neabejojama, kad žmonėms, gyvenantiems vien dėl pinigų, lobis pakeičia žmonių masę. Daugybė pasakojimų apie šykščius vienišius yra to paties galo; šie šykštuoliai seka pasakas apie mitinius slibinus, kurių vienintelė gyvenimo prasmė buvo saugoti, apžiūrinėti ir globoti lobį.

Galima būtų prikišti, kad šiuolaikiniams žmonėms šis siejimas su monetomis ir lobiu atrodo pasenęs, kad visur naudojami tik popieriniai pinigai, kad turtingi žmonės savo lobius nematoma ir abstrakčia forma laiko bankuose. Tačiau tai, kad patikima valiuta turi būti *padengta auksu*, ir faktas, kad apskritai iki šiol neatsisakyta aukso valiutos, įrodo, jog lobis anaiptol neprarado senosios reikšmės. Absoliučiai daugumai žmonių, taip pat ir didžiausios techninės pažangos šalyse, už darbą atlyginama mokant valandinį užmokestį, kuris visur įsivaizduojamas monetomis. Monetos

gaunamos popierinių pinigų pavidalu; ankstesnis jausmas, ankstesnis nusistatymas monetų atžvilgiu yra žinomas visiems; pinigų keitimas kaip kasdienis dalykas priklauso prie paprasčiausių gyvenime atliekamų veiksmų, kurių anksti išmoksta kiekvienas vaikas.

Bet vis dėlto yra teisinga, kad greta šio senesniojo santykio su pinigais atsirado kitas, šiuolaikinis santykis. Monetos vienetas kiekvienoje šalyje įgijo abstraktesnę vertę. Tačiau dėl to jis nenustojo buvęs vienetu. Anksčiau monetos buvo šiek tiek panašios į tiksliai hierarchišką uždaros visuomenės organizaciją, o dabar, kai cirkuliuoja popieriniai banknotai, pinigai labiau primena žmonių santykius didmiestyje.

Tai, kas anksčiau buvo vadinama lobiu, šiais laikais virto *milijonu*. Milijonas dabar skamba kosmopolitiškai, šio žodžio reikšmė išplito visame šiuolaikiniame pasaulyje ir tinka bet kokiai valiutai. Milijonas įdomus tuo, kad pasiekiamas šuoliškai, spekuliaciniu miklumu: jis stovi akyse kiekvienam, kurio ambicijos nukreiptos į pinigus. Milijonieriaus paveikslas yra perėmęs kai kuriuos patraukliausius senųjų pasakų karalių bruožus. Skaičius „milijonas" gali puikiai žymėti ne tik pinigus, bet ir žmones. Ši dvejopa žodžio „milijonas" konotacija ypač akivaizdžiai atsiskleidžia politinėse kalbose. *Malonumas* žongliruoti *šio skaičiaus šuoliškumu* būdingas, pavyzdžiui, Hitlerio kalboms. Jose dažnai minimi milijonai vokiečių, kurie gyvena ne reiche ir kuriuos reikia išvaduoti. Po pirmųjų kraujo nepareikalavusių pergalių, karui dar neprasidėjus, Hitleris ypač mėgo kalbėti apie reicho gyventojų skaičiaus didėjimą. Tuos skaičius jis gretino su visų vokiečių, apskritai gyvenančių pasaulyje, skaičiumi. Jis neslėpė, kad jo tikslas yra paimti juos visus į savo globą. Ir visuomet – grasindamas, reikalaudamas ar reikšdamas pasitenkinimą – jis vartojo žodį *milijonas*. Kiti politikai jį dažniau vartojo kalbėdami apie pinigus. Tačiau aišku viena – šis žodis įgavo tam tikro blizgesio. Abstraktus skaičius, kuriuo buvo nusakoma, kiek gyventojų yra šalyse ir ypač didžiuosiuose pasaulio miestuose, kur jų milijonai, prisipildė masės turi-

nio, kurio neturi joks kitas skaičius. Kadangi pinigai susiję su tuo pačiu „milijonu", masė ir pinigai dabar kaip niekados artimi.

Na, o kas vyksta *infliacijos* metu? Pinigų vienetas staiga netenka asmeniškumo. Jis virsta augančia vienetų mase: juo mažesnė vieneto vertė, juo didesnė masė. Milijonai, kurių visada taip geidauta, staiga atsiduria tavo rankose, bet jie *nebėra* milijonai, taip jie tik *vadinasi*. Susidaro įspūdis, tarsi iš to, kas šuoliuoja, šuoliškumas atėmė bet kokią vertę. Jei valiuta ta kryptimi jau pajudėjo, o tai primena sprukimą, niekas nebegali sustabdyti. Kaip pinigus galima *skaičiuoti* be galo, taip jų vertė gali kristi irgi tiek, kiek jiems patinka.

Šiame vyksme vėl atsiranda toji masei būdinga psichologinė savybė, kurią anksčiau pavadinau itin svarbia, – tai noras greitai ir neribotai didėti. Bet čia didėjimas yra neigiamas: tai, kas didėja, vis labiau silpsta. Tai, kas anksčiau buvo viena markė, dabar jau yra dešimt tūkstančių markių, paskui pasidaro šimtas tūkstančių, dar vėliau – milijonas. Pavienio žmogaus tapatinimasis su nuosava marke dabar pažeistas. Markė prarado pastovumą ir apibrėžtumą, kiekvieną akimirką ji vis kitokia. Ji jau *ne*bepanaši į asmenį ir nebeturi trukmės. Jos vertė nuolat krinta. Žmogus, kuris anksčiau ja tikėjo, dabar jos pažeminimą nori nenori suvokia kaip savo paties pažeminimą. Pernelyg ilgai jis tapatinosi su ja: pasitikėjimas ja prilygo pasitikėjimui pačiu savimi. Infliacija ne tik viską išklibina, – nebėra nieko pastovaus, nė minutės niekas nebeišsilaiko savo vietoje, dėl infliacijos ir paties žmogaus darosi *mažiau*. Žmogus, kad ir kuo iki tol būtų buvęs, dabar yra niekas, milijonas, kurio visuomet troško, irgi – niekas. *Kiekvienas* jį turi. Bet kiekvienas yra niekas. Lobio susidarymo procesas virto priešingybe. Pinigų patikimumas sprogo kaip muilo burbulas. Jų ne daugėja, o mažėja, visi lobiai dingsta beregint. Infliaciją galima vadinti nuvertėjimo raganų puota, kai žmonės ir pinigų vienetas keisčiausiai susilieja. Ir tie, ir anie atsiduria viename kailyje: žmogus jaučiasi taip pat blogai kaip ir pinigai, kurių savijauta vis blogėja; visi kartu atiduoti šitų blogų pinigų valiai, ir visi *kartu* jaučiasi tokie pat nevisaverčiai.

Taigi esant infliacijai įvyksta visai netikėtas dalykas, ko tikrai niekas nenorėjo, kas taip pavojinga, jog negali nekelti siaubo kiekvienam, kuris jaučia vienokią ar kitokią atsakomybę visuomenei ir geba numatyti padarinius – *dvejopą nuvertėjimą*, kylantį iš minėto pinigų vieneto ir žmogaus susitapatinimo. *Individas* jaučiasi nuvertintas, nes vienetas, kuriuo pasitikėjo ir su kuriuo tapatinosi, ėmė smukti. *Masė* jaučiasi nuvertinta, nes nuvertėjo *milijonas*. Jau kalbėjome apie tai, kaip dviprasmiškai vartota sąvoka „milijonas", kaip ji reiškia ir didelę pinigų sumą, ir didelį žmonių susibūrimą, ypač kai įsivaizduojami šiuolaikiniai didmiesčiai; matėme, kaip viena prasmė pereina į kitą, kaip jos viena antrą palaiko. Visos masės, kurios susidaro infliacijai siaučiant – o tuo metu jos ypač dažnai formuojasi – patiria nuvertėjusio milijono spaudimą. Kiek nedaug tuo metu tereiškia vienas žmogus, tiek mažai tereiškia ir visi kartu. Kai milijonų vis daugėja, tai ir visa tauta, kurią sudaro milijonai, virsta nieku.

Žmones, kurių medžiaginiai interesai šiaip jau yra ganėtinai skirtingi, šis procesas sumeta į vieną katilą. Infliacija paliečia ir samdomą darbininką, ir palūkininką. Per naktį žmogus gali netekti labai daug arba visko, ką manė saugiai laikąs banke. Infliacija panaikina amžinais atrodžiusius žmonių skirtumus ir tuos, kurie šiaip kažin ar būtų vienas antram padavę ranką, ji paverčia viena infliacijos mase.

Toks staigus asmens nuvertinimas niekada nepamirštamas – jis pernelyg skausmingas. Jis neapleidžia visą gyvenimą, nebent jį galima suversti kam nors kitam. Tačiau ir pati masė neužmiršta savo nuvertinimo. Natūrali tendencija tada būna tokia: ieškoma kito ar kitų, kurie dar menkesni už tave patį, kuriuos galima niekinti taip, kaip niekino tave. Tačiau negana šią panieką perimti tokią, kokia buvo, išlaikyti ją tame pačiame lygmenyje, kokį turėjo iki tol, kol jos buvo griebtasi. Dabar reikalingas *dinaminis* pažeminimo procesas: su objektu reikia elgtis taip, kad jo būtų vis mažiau – kaip pinigų per infliaciją, ir tas procesas turi trukti, kol objektas pasidarys visai bevertis. Tada jį galima numesti kaip popieriaus gniūžtę arba atiduoti perdirbti.

Hitleris tai tendencijai patenkinti per infliaciją Vokietijoje pasirinko žydus. Geresnio atpirkimo ožio net nesugalvosi: žydai susiję su pinigais, tradiciškai gerai išmano pinigų srautų judėjimo mechanizmus ir kursų svyravimus, apsukrūs spekuliantai, jų nuolat pilna biržose, kur elgesiu ir išvaizda aiškiai skiriasi nuo kariškos vokiečių laikysenos idealo. Tuo laiku, kai pinigai sėjo žmonėse abejones, nepastovumą ir priešiškumą, visa tai atrodė labai įtartina ir nukreipta prieš vokiečius. Žydas savaime buvo „blogas". Kodėl? Todėl, kad gerai tvarkė pinigus tada, kai kiti juose nebesusigaudė ir buvo linkę su pinigais visai nebeturėti reikalų. Jei siaučiant infliacijai nuvertėjimą vokiečiai būtų jautę kaip *pavieniai* subjektai, būtų užtekę sukelti neapykantą kai kuriems konkretiems žydams. Tačiau taip nebuvo: vokiečiai ir kaip *masė* jautėsi pažeminti staigaus savo milijonų žlugimo. Hitleris tai aiškiai suprato ir stojo prieš žydus apskritai.

Žydų atžvilgiu nacionalsocializmas tiksliai pakartojo infliacijos procesą. Iš pradžių juos puolė kaip nepatikimus ir pavojingus, kaip priešus; paskui nuvertinimas vis didėjo; kadangi savo šalyje žydų nebeužteko, juos imta rinkti užkariautuose kraštuose; galų gale jie pradėti laikyti tikrų tikriausiais *parazitais*, kuriuos be jokios atsakomybės galima naikinti milijonais. Ir šiandien dar netelpa galvoje, kad vokiečiai galėjo įvykdyti tokius nusikaltimus, nesvarbu, ar tiesiogiai dalyvaudami, ar nesipriešindami, ar nepastebėdami. Kažin ar kas būtų galėjęs juos tam išprovokuoti, jei prieš keliolika metų jie nebūtų išgyvenę infliacijos, kai markė nuvertėjo iki milijardinės dalies. Ir kaltę dėl tos infliacijos, kaip masės reiškinio, jie suvertė žydams.

PARLAMENTINĖS SISTEMOS ESMĖ

Dvipartinėje šiuolaikinio parlamentarizmo sistemoje naudojamas psichologinis dviejų kovojančių armijų metodas. Pilietiniame kare armijos tikrai egzistavo, nors ir nelabai to geidaudamos.

Juk nedidelis malonumas žudyti savus – genties jausmas visada priešinasi kruviniems pilietiniams karams ir palyginti greitai priverčia juos baigti. Tačiau abi partijos lieka ir vėliau turi galynėtis. Jos tebekovoja, tiktai užmuštų nėra. Vyrauja nuomonė, kad kruviname susirėmime turi nugalėti didesnės pajėgos. Todėl svarbiausias kiekvieno karvedžio rūpestis – būti stipresniam tuose baruose, kur vyksta tikros kautynės, kitaip sakant, sutelkti čia daugiau žmonių negu priešininkas. Nugali tas karvedys, kuriam pasiseka išlaikyti pranašumą daugelyje svarbiausių kovos barų, nors apskritai jis ir silpnesnis.

Parlamento balsavimas – tai ne kas kita, kaip dviejų grupių siekis išsiaiškinti, kas šiuo metu stipresnis. Neužtenka, kad šios grupės iš anksto žinomos. Vienai partijai gali priklausyti, pavyzdžiui, trys šimtai šešiasdešimt, o kitai – du šimtai keturiasdešimt išrinktųjų: *balsavimas* vis tiek yra lemiama akimirka, per kurią išties *lyginamos jėgos*. Balsavimas yra liekana kruvino susirėmimo, kuris parlamente žaidžiamas įvairiais būdais: grasinimais, plūdimusi, aistromis, net grumtynėmis ir apsisvaidymais daiktais. Tačiau ėmus skaičiuoti balsus, kautynės liaujasi. Daroma prielaida, kad trys šimtai šešiasdešimt žmonių nugalėjo du šimtus keturiasdešimt. Į negyvųjų masę žaidime neatsižvelgiama. Parlamente negyvų neturi būti. Aiškiausiai šią idėją išreiškia parlamentarų neliečiamumas. Jie neliečiami dviem atžvilgiais: iš išorės – nepriklauso nuo vyriausybės ir jos institucijų, ir iš vidaus – nepriklauso vienas nuo kito; šis antrasis aspektas menkai tevertinamas.

Niekas niekada iš tikrųjų netikėjo ir netiki, kad daugumos požiūris, nugalėjęs per balsavimą, yra ir protingiausias. Čia viena valia stoja prieš kitą, kaip kare; kiekviena iš jų įsitikinusios, kad yra teisesnė ir protingesnė: teisumo ir protingumo net nebūtina ieškoti, jie savaime atsiranda. Partijos tikslas ir yra nuolat palaikyti šią valią ir šį įsitikinimą. Balsuojant nugalėtas priešininkas paklūsta ne todėl, kad staiga nustoja tikėti savo teisumu, o todėl, kad jis įveiktas. Prisipažinti pralaimėjus visai nesunku, nes nieko bloga neatsitinka. Už ankstesnį priešišką nusistatymą nebaudžia-

ma. Jei priešininkui grėstų pavojus gyvybei, reaguotų visai kitaip. O jis jau deda viltis į kitas kautynes. Pastarųjų – be galo be krašto, ir nė vienose jis savo galvos nepadės.

Parlamentarų *lygiateisiškumą*, tai, kas juos daro mase, garantuoja jų neliečiamumas. Šiuo atžvilgiu partijos niekuo nesiskiria. Parlamentinė sistema veikia tol, kol pripažįstamas išrinktųjų neliečiamumas. Sistema ima irti, jei parlamente atsiranda bent vienas, drįstantis savo veikloje tikėtis kurio nors iš parlamentarų mirties. Nėra nieko pavojingesnio, kaip tarp šių gyvųjų regėti negyvus. Karas yra karas todėl, kad aiškinantis, kas stipresnis, būna žuvusių. Parlamentas yra parlamentas tol, kol niekam negresia mirtis.

Kaip anglų parlamentas instinktyviai atsiriboja nuo savo mirusiųjų, taip pat ir tų, kurie mirė taikiai ir ne todėl, kad priklausė parlamentui, matosi iš *papildomų rinkimų* sistemos. Iš anksto nežinoma, kas paveldės mirusiojo vietą. Tos vietos niekas neužima automatiškai. Keliami nauji kandidatai, iš naujo organizuojama įprastinė rinkimų kampanija. Mirusysis išbraukiamas iš parlamento narių sąrašo. Niekas neturi teisės tvarkyti kokių nors paveldėjimo reikalų. Mirdamas deputatas nežino, kas parlamente jį pakeis. Mirtis su visais pavojingais jos padariniais anglų parlamente nevaidina absoliučiai jokio vaidmens.

Tokiai parlamentinei sistemai galima būtų prikišti, kad, sakysim, kone visus žemyno valstybių parlamentus sudaro daug įvairaus dydžio partijų, kad jos tik retai susiskirsto į dvi kovojančias grupes. Tačiau pačiõs balsavimo prasmės tai nekeičia. Balsavimas visur ir visada yra lemiama akimirka, nustatanti įvykių eigą, ir visada čia svarbūs *du skaičiai:* didesnysis įpareigoja visus rinkimų dalyvius. Visur parlamentas gyvuoja ir žlunga kartu su parlamentarų neliečiamybe.

Deputatų *rinkimai* iš esmės atitinka parlamento darbo procedūras. Geriausiu iš kandidatų, nugalėtoju, laikomas tas, kuris įrodo esąs stipriausias. O stipriausias būna tas kandidatas, kuris su-

renka daugiausia balsų. Jei už kandidatą balsavę 17 562 žmonės susijungtų į armiją ir stotų prieš 13 204 balsavusius už priešininką, pirmieji turėtų nugalėti. Per rinkimus taip pat niekas neturi žūti. Tačiau vis dėlto *rinkėjų* neliečiamumas nėra toks svarbus kaip į urną metamų *balsavimo biuletenių,* kur pažymėta renkamojo pavardė. Daryti poveikį rinkėjui visais įmanomais būdais leidžiama iki tos akimirkos, kai jis galutinai apsisprendžia dėl konkretaus asmens, kurio pavardę įrašo ar pažymi biuletenyje. Iš kito kandidato šaipomasi ir neriamasi iš kailio siekiant sukelti jam visuotinę neapykantą. Rinkėjas gali dalyvauti daugybėje rinkiminių kovų, kurių peripetijos jam, jeigu jis turi politinių interesų, kelia daugiausia emocijų. Bet ta akimirka, kai jis jau iš tikrųjų renka, yra kone šventa; šventos antspauduotos balsadėžės, šventas balsų skaičiavimo procesas.

Visų tų rinkiminių renginių iškilmingumą sudaro tai, kad atsisakyta mirties kaip sprendimo priėmimo priemonės. Kiekvienas į balsadėžę įmestas biuletenis mirtį tarsi nustumia į šalį. Tačiau tai, ką ji būtų padariusi, t. y. parodžiusi, kas yra stipresnis, per rinkimus išreiškiama sąžiningai suskaičiuotų balsų skaičiais. O kas su šiais skaičiais žaidžia, kas juos slepia arba klastoja, tas vėl pasikviečia mirtį – pats to nesuvokdamas. Mėgėjai spręsti jėga, kurie iš rinkimų tyčiojasi, tik atskleidžia savo pačių kruvinus ketinimus. Biuleteniai, kaip sutartys, jiems tėra tik popiergaliai. Tai, kad jie nesuvilgyti krauju, jiems atrodo niekinga – jie pripažįsta tik krauju patvirtintus sprendimus.

Parlamentaras – tai koncentruotas rinkėjas; tos laiko atžvilgiu labai skirtingos akimirkos, kai rinkėjas yra tikrai rinkėjas, deputato asmenyje beveik susilieja į viena. Deputatas yra tam, kad *dažnai* balsuotų. Tačiau parlamente yra ir nepalyginamai mažiau žmonių, su kuriais jis balsuoja. Darbo intesyvumas, įgudimas čia turi pakeisti jaudulį, kuris rinkėjus apima dėl to, kad jų daug.

PASKIRSTYMAS IR GAUSINIMAS SOCIALIZMAS IR GAMYBA

Teisingumas ir *paskirstymas* – tai dvi vienodai senos problemos. Visada, kai žmonės medžiodavo būriu, kildavo klausimas, kaip pasidalyti laimikį. Gaujoje jie būdavo kartu, o per dalybas turėdavo pasijusti individais. Istorijos raidoje nesusiformavo vienas pilvas, – kad būrys žmonių galėtų valgyti kaip viena būtybė. Komuniją žmonės sukūrė kaip ritualą, labai artimą bendro pilvo įsivaizdavimui. Nors tai ir ganėtinai apytikris vaizdinys, bet vis dėlto tam tikras priartėjimas prie idealios būsenos, kurios reikalingumą jautė visi. Valgymas *atsiskyrus* yra ta šaknis, iš kurios išauga siaubingas galios siekis. Tas, kuris valgo slapčiomis ir vienas, turi vienas ir tiktai sau medžioti. O kas medžioja kartu su kitais, turi su jais dalytis ir laimikį.

Pripažinus, kad dalybos būtinos, kyla teisingumo klausimas. Teisingumo reguliavimas – pirmas žmonių sukurtas įstatymas. Jis iki šiol išliko svarbiausias, o būdamas toks, yra esminis visų veiksmų, susijusių su žmogaus veikla ir apskritai žmonių būtimi, pagrindas.

Teisingumas reikalauja, kad kiekvienas turėtų ką valgyti. Tačiau jis drauge numato, kad kiekvienas prisidėtų apsirūpinant maistu. Didžiausia žmonijos dalis dirba pluša gamindama visokiausius daiktus. Bet su jų paskirstymu išėjo ne kas. Trumpai drūtai – toks yra socializmo turinys.

Kad ir ką manytume apie gėrybių paskirstymo būdus šiuolaikiniame pasaulyje, dėl šios problemos atsiradimo prielaidų sutaria ir socializmo šalininkai ir priešininkai. O ta prielaida – *gamyba*. Abiejose ideologinio konflikto, padalijusio pasaulį į dvi maždaug vienodai stiprias dalis, pusėse gamyba yra plėtojama ir skatinama. Nesvarbu, ar gėrybės gaminamos parduoti, ar paskirstyti, dėl pačios gamybos nė viena pusė neabejoja, priešingai, gamyba *garbinama,* ir per daug nesuklysime sakydami, kad daugelio akyse ji yra šventas dalykas.

Galima, žinoma, klausti, iš kur tas garbinimas atsirado. Gal žmonijos istorijoje yra riba, kai gamyba buvo sankcionuota. Šiek tiek pagalvojęs supranti, kad tokios ribos nėra. Gamybos sankcionavimas yra toks senas, kad visi mėginimai nustatyti jos pradžią atrodo bergždžias darbas.

Įžūlaus gamybos išpuikimo šaknų reikia ieškoti *gausintojų gaujoje*. Šią sąsają nesunku išleisti iš akių, nes nebėra gaujų, kurios vien tik gausintų. Radosi milžiniškos žmonių masės, kurios visame pasaulyje ir dabar tebedidėja. Bet jei suvoki, kad tam didėjimui nematyti nei pradžios, nei galo, kad vis daugiau žmonių gamina vis daugiau daiktų, kad prie šių gėrybių priklauso ir gyvūnai bei augalai, kad gyvų ir negyvų prekių gamybos metodai beveik nesiskiria, tai nori nenori turi pripažinti, jog gausintojų gauja buvo sėkmingiausias ir daugiausiai pasekmių sukėlęs socialinis darinys, kokį žmonija yra kada nors sukūrusi. Gausinti turėję ritualai ir apeigos virto mašinomis ir technologijomis. Kiekviena gamykla – tai tam pačiam kultui tarnaujantis vienetas. Nauja reiškia to proceso spartinimą. Tai, kas anksčiau turėjo kelti ir didinti *lūkestį* – lietaus, medžiojamų gyvūnų bandos artėjimą arba javų, naminių gyvulių augimą, šiais laikais virto tiesiogine gamyba. Užtenka paspausti porą mygtukų, patraukti kelis svertus, ir po kelių valandų ar dar greičiau turi tai, ko nori.

Būtina pažymėti, kad nepaprastai artimas ir išskirtinis proletariato ir gamybos ryšys, kuris jau beveik šimtas metų yra nuolat pabrėžiamas, atkuria išgrynintą senąjį modelį, kuris sudarė gausintojų gaujos pamatą. Proletarai yra tie, kurie sparčiau dauginasi, ir jų gausėja dviem būdais. Pirma, jie turi daugiau vaikų negu kiti ir vien taip randasi tam tikras jų masiškumas. Antra, jų skaičius didėja dar ir todėl, kad į gamybos vietas atplūsta vis daugiau žmonių iš kaimo. Bet lygiai toks pat dvejopas skaičiaus didėjimas buvo būdingas, kaip atsimename, primityvioms gausintojų gaujoms. Į jų šventes ir apeigas sugužėdavo minios žmonių, ir tada, kai jų būdavo labai daug, prasidėdavo ritualai, turėję garantuoti daugybę palikuonių.

Suformulavus ir suaktualinus beteisio proletaro sąvoką, proletariatui buvo atverta neriboto augimo perspektyva. Niekas nesusimąstė dėl to, kad proletarų turėtų būti mažiau, nes jie blogai gyvena. Pasikliauta gamyba. Jai augant turėjo daugėti ir proletarų. Gamyba, kurioje jie dirbo, turėjo tarnauti jiems patiems. Ir gamyba, ir proletariatas turėjo augti lygiagrečiai. Tačiau čia esama visai tos pačios neatskiriamos sąsajos, kurią aptinkame jau primityviosiose gausintojų gaujose. Kadangi gauja nori gausėti, daugėti turi visko, ko reikia, kad galėtum gyventi. Viena negalima atskirti nuo kita: viskas taip susiję, kad dažnai nebeaišku, ko turi labiau daugėti.

Jau pasakojome apie tai, kad žmonės, pasiversdami gyvūnais, kurie visada gyveno didžiuliais būriais, įgijo stiprų gausos potyrį. Galima net sakyti, kad jausti tai jis iš gyvūnų ir *išmoko*. Žmogus matė būrius žuvų ir spiečius vabzdžių, milžiniškas kanopinių gyvūnų bandas, o kai šokdami tuos gyvūnus pamėgdžiojo itin puikiai – pavirsdavo jais, pasijusdavo kaip jie, ir jeigu pasisekdavo kai kuriuos iš jų padaryti totemais ir perduoti palikuonims kaip šventą tradiciją, jis kartu perduodavo ir siekį dugintis, smarkiai viršijusį natūralias žmogaus galimybes.

Lygiai toks pat yra šiuolaikinio žmogaus santykis su gamyba. Mašinos gali gaminti nepalyginamai daugiau, negu kas nors anksčiau pajėgė įsivaizduoti. Dauginimas įgavo neregėtus užmojus. Kadangi apskritai labiau gausinami daiktai, o mažiau – gyvi padarai, tai daiktų skaičius daugėja pagal žmonių poreikius. Atsiradus naujam daiktui, žmogus išmoksta juo naudotis, gimsta nauji poreikiai. Šis gamybos aspektas, tas savaiminis, įvairiakryptis dauginimas labiausiai krinta į akis „kapitalistiniuose" kraštuose. O tuose kraštuose, kur ypatingas dėmesys skiriamas „proletariatui", kur dideliam kapitalui neleidžiama kauptis vienose rankose, *paskirstymo* problemos teoriškai yra lygiavertės su gausinimu susijusioms problemoms.

KOSŲ GENTIES SUSINAIKINIMAS[71]

Vieną 1856 metų rytą kosų genties mergina ėjo prie netoliese tekėjusio upelio vandens. Grįžusi papasakojo, kad prie upės mačiusi keistus vyrus, visai kitokius, negu šiaip buvo pratusi sutikti. Jos dėdė, vardu Umhlakaza, nuėjo pats pasižiūrėti nepažįstamųjų ir juos tikrai rado nurodytoje vietoje. Šie paliepė jam eiti namo ir atlikti tam tikras apeigas, po to mirusiųjų dvasioms paaukoti jautį ir prabėgus keturioms dienoms vėl čia atkakti. Nepažįstamieji atrodė taip, kad negalėjai nepaklusti nurodymams, ir žmogaus padarė viską, kas buvo įsakyta. Ketvirtą dieną vėl nuėjo į paupį. Keistieji žmonės buvo ten pat, ir kaip Umhlakaza nustebo tarp jų atpažinęs savo jau seniai mirusį brolį. Tada Umhlakaza sužinojo, kas per vieni tie žmonės ir ko čia atsibastė. Kaip amžini baltųjų žmonių priešai, aiškino jie, esą čia atėję – iš mūšio laukų anapus jūros, ir norį kosams padėti: kartu būsią neįveikiami ir išvysią iš šalies anglus. Umhlakaza turįs būti tarpininkas tarp jų ir vadų, gautus nurodymus reikėsią perduoti vadams. Jei siūlymą pagelbėti priimsiąs, įvyks nuostabių dalykų, nuostabesnių už visus iki šiol buvusius. Tačiau pirmiausia turįs gentainiams pasakyti, kad liautųsi su vienas kito užbūrimais, skerstų riebiausius galvijus ir juos valgytų.

Žinia apie kontaktus su mirusiųjų pasauliu netrukus pasklido visoje kosų gentyje. Krelis, vyriausias kosų vadas, nurodymą sutiko su džiaugsmu; net ėjo kalbos, kad jis ir buvęs tikrasis to plano sumanytojas, tik niekas negalėjo to įrodyti. Buvo nuspręsta, kad dvasių įsakymui reikią paklusti; geriausi galvijai turį būti sker-

[71] Duomenys apie įvykius kosų gentyje – šiek tiek sutrumpinti – imami iš: *Theal*, History of South Africa, III, 198–207. Vokiečių misionierius Kropfas, matęs šiuos įvykius savo akimis, įspūdžius vaizdingai aprašė trumpame, bet sunkiai prieinamame straipsnyje „Die Lügenpropheten des Kaffernlandes" (Neue Missionsschriften, 2. Aufl., *11*, Berlin, 1891). *Katesa Schlosser* knygoje „Propheten in Afrika (Braunschweig 1949) pateikė tų pačių įvykių versiją (p. 35–41). Čia yra cituojamos svarbiausios vietos iš Kropfo veikalo. Labai smulkiai ir šiuolaikiškai, panaudodamas naują medžiagą, kalbamuosius įvykius pavaizdavo vietinis Pietų Afrikos rašytojas Burtonas knygoje „Sparks from the Border Anvil" (King William's Town, 1950, 1–105), kuri Europoje nežinoma.

džiami ir valgomi. Vieną genties dalį valdė anglai. Išvyko pasiuntiniai ir pas tos dalies vadus pranešti, kas įvyko, ir paprašyti juos prisidėti. Netrukus sujudo visas kosų genties klanas. Dauguma vadų ėmė skersti galvijus. Tik vienas iš jų, vardu Sandilė, atsargus vyras, dar delsė. Vyriausias anglų komisaras liepė Kreliui pranešti, kad savo teritorijoje galįs daryti ką nori, bet jei nesiliaus įkalbinėjęs anglų valdinius naikinti savo turtą, būsiąs nubaustas. Grasinimas Krelį nelabai tepaveikė: jis buvo įsitikinęs, kad nebetoli ta diena, kada baus jis *pats*.

Apreiškimai, kuriuos skelbė aiškiaregiai, sklido nesulaikomai. Anoji mergina, stovėdama upės viduryje tarp minių tikinčiųjų, sakėsi po kojomis jaučianti ypatingus nežemiškus šnaresius. Jos dėdė, aiškiaregys, tikino, jog tai esą dvasių, aptariančių žmonių reikalus, balsai. Jau vieną kartą buvę įsakyta skersti galvijus, tačiau dvasių apetitas nepasotinamas. Skersk neskerdęs, vis negana. Didėjantis fanatizmas kas mėnesį glemžėsi vis naujas aukas. Galiausiai nusileido ir atsargusis vadas Sandilė. Jį tiesiog privertė brolis. Šis savo akimis regėjęs dvi mirusių tėvo patarėjų dvasias, asmeniškai su jomis kalbėjęs ir šios liepusios Sandilei perduoti įsakymą skersti savo galvijus, jei nenorįs žūti kartu su baltaisiais žmonėmis.

Pagaliau buvo paskelbtas ir paskutinis aiškiaregio įsakymas. Jį įvykdžius, būtų baigtas kosų genties pasirengimas tai dienai, kai jinai bus verta dvasių kariuomenės paramos. Visos kaimenės turi būti išskerstos iki paskutinio galvijo, visi grūdai sandėliuose sunaikinti. Paklusniesiems žadėta nuostabi ateitis. Nustatytą dieną iš po žemių išnirs ir po ganyklas pasklis kiek akys užmato tūkstančių tūkstančiai galvijų, gražesnių už tuos, kuriuos reikėjo paskersti. Kaipmat iškils didžiuliai pribrendusių ir vartojimui tinkamų sorų laukai. Tą dieną iš numirusių prisikels senieji genties didvyriai, anų laikų vadai ir išminčiai ir džiaugsis kartu su tikinčiaisiais. Dings rūpesčiai ir ligos, taip pat senatvės negalavimai, jaunystę ir grožį atgaus ne tik prisikėlusieji, bet ir ligoniai. Tačiau baisus likimas ištiks tuos, kurie priešinsis dvasių valiai ar-

ba nevykdys jų įsakymų. Diena, kuri tikintiesiems atneš tiek daug džiaugsmo, nepaklusniesiems bus nelaimės ir žūties diena. Grius dangus ir sumals visus mišrūnus ir baltuosius.

Misionieriai ir vyriausybės agentai veltui stengėsi sustabdyti beprotiškus veiksmus. Kosai buvo lyg apsėsti ir nepakentė nei argumentų, nei priešinimosi. Baltiesiems, mėginusiems įsikišti, buvo grasinama, ir tie ėmė baimintis dėl savo gyvybės. Visą kosų gentį apėmė fanatiškas tikėjimas, o kai kurie vadai manė atėjus gerą progą pradėti karą. Jie puoselėjo vieną planą: visą gerai ginkluotą ir ant bado slenksčio atsidūrusią kosų gentį paleisti prieš kolonistus. Tačiau patys buvo pernelyg susijaudinę, kad suvoktų siaubingą tokio ketinimo pavojų, nes sėkmei nebuvo jokių prielaidų.

Radosi vienas kitas, kurie netikėjo nei pranašystėmis, nei galimybe tokį karą laimėti, bet ir jie maisto atsargas sunaikino iki paskutinio grūdo. Prie tokių netikinčiųjų priklausė vienas Krelio dėdė. „Taip įsakė vadas", – guodėsi jis; o kai nebebuvo ko į burną dėti, senis atsisėdo su mylima pačia tuščiame būste ir mirė. Net vyriausias Krelio patarėjas prieštaravo tokiam planui, kol suprato, kad įrodinėjimai – bergždžias darbas. Tada pareiškė, kad visa, ką turįs, priklausą vadui, perdavė įsakymą skersti galvijus ir naikinti grūdus, o pats lyg beprotis pabėgo. Galimas daiktas, tūkstančiai elgėsi ne pagal savo įsitikinimą. Vadas įsakė – jie klausė.

Pirmaisiais 1857 metų mėnesiais sujudo sukruto visas kraštas. Buvo rengiamos didžiulės patalpos galvijams, kurių netrukus pasirodysią devynios galybės, gaminami nepaprasto dydžio odos maišai pienui, kurio būsią kaip vandens. Daug kas jau tą darbą dirbdamas badavo. Į rytus nuo upės Kei aiškiaregio įsakymas buvo įvykdytas kuo tiksliausiai, tačiau prisikėlimo dieną vis tiek teko atidėti. Mat vado Sandilės teritorijoje dar ne visi gyvuliai buvo išskersti, nes jis pradėjo vėliau. Viena genties dalis jau badavo, o kita maistą dar tik naikino.

Vyriausybė stengėsi kiek įmanydama apsaugoti sienas. Visi pasienio postai buvo sustiprinti, visi kareiviai pasiųsti saugoti sie-

nos. Kolonistai irgi rengėsi šokui. Pasirūpinus gynyba, imtos kaupti maisto atsargos badaujantiems gelbėti.

Pagaliau atėjo lauktoji diena. Visą naktį kosai be galo susijaudinę nesudėjo nė bluosto. Jie tikėjosi išvysti rytuose virš kalvų patekant dvi raudonas saules, tada grius dangus ir sutraiškys visus priešus. Nors leisgyviai iš bado, naktį jie praleido nežmoniškai džiaugdamiesi. Galiausiai patekėjo kaip visada viena saulė, jų širdys sustingo. Bet ne iš karto prarado viltį: galbūt turėtas galvoje tos dienos vidurdienis, kai saulė būna aukščiausiai pakilusi. Kai ir tada nieko neįvyko, jie dėjo viltis į saulėlydį. Tačiau saulė nusileido ir viskas baigėsi.

Kariai, turėję kartu pulti koloniją, dėl kažkokios nesuprantamos klaidos nebuvo surinkti. Dabar – šaukštai po pietų. Mėginimas atidėti prisikėlimo dieną buvo beprasmis. Kosų džiaugsmas ir susijaudinimas virto didžiausiu nusivylimu. Ne kaip kariai, o kaip išbadėję elgetos jie dabar turėjo kiūtinti į koloniją. Brolis grūmėsi su broliu, tėvas – su sūnumi dėl pienui skirtų maišų, taip kruopščiai gamintų anomis viltingomis dienomis. Seniai, nusilpusieji ir ligoniai buvo paliekami likimo valiai. Maistui buvo vartojami bet kokie augalai, net medžių šaknys. Tie, kurie gyveno arčiau jūros, mėgino maitintis moliuskais, bet kadangi prie tokio maisto nebuvo pratę, susirgdavo vidurių šiltine ir greitai mirdavo. Kai kuriose vietose susėsdavo ir mirdavo ištisos šeimos. Vėliau po vienu medžiu buvo aptinkama po penkiolika dvidešimt skeletų: tai kartu mirę tėvai ir vaikai. Į koloniją nusidriekė nesibaigiantis išbadėjusių žmogystų srautas, daugiausia jauni vyrai ir moterys, kai kada ir tėvai bei motinos su leisgyviais vaikais ant nugaros. Jie sutūpdavo prie fermerių namų ir graudžiu balsu maldaudavo ko nors užvalgyti.

Per 1857 metus Britanijai priklausančioje kosų krašto dalyje gyventojų sumažėjo nuo 105 tūkstančių iki 37 tūkstančių žmonių. Mirė apie 68 tūkstančiai. Tūkstančius gyvybių išgelbėjo vyriausybės sukauptos maisto atsargos. O laisvojoje dalyje, kur tokių atsargų nebuvo, žuvo dar daugiau. Kosų genties galia žlugo galutinai.

Apie šiuos įvykius plačiau papasakojome ne šiaip sau. Gal kas nors net įtars, jog tai išgalvoti dalykai, norint paryškinti, kaip masėje plėtojasi įvykiai, kokie jų dėsningumai ir tvarka. Tačiau visa tai tikrai įvyko šeštajame XIX a. dešimtmetyje, taigi visai ne per tolimiausioje praeityje. Turime liudijimų, ir kiekvienas gali su jais susipažinti.

Pamėginkime aptarti pačius svarbiausius tų įvykių bruožus.

Pirmiausia krinta į akis, kokie *gyvi* yra kosų mirusieji. Jie aktyviai dalyvauja lemdami gyvųjų likimą. Jie randa būdų ir galimybių su jais bendrauti. Jie pažada jiems suteikti karinę paramą. Prie gyvųjų kariuomenės jie ketina prisidėti kaip armija, kitaip sakant, kaip *negyvų karių masė*. Pastiprinimą įsivaizduojama gauti lygiai taip pat kaip sudarius sąjungą su kita gentimi. Tačiau šį kartą sąjungininkai yra savos genties mirusieji.

Atėjus sutartai dienai, visi staiga *susilygins:* seniai atjaunės, ligoniai pasveiks, varguoliai pralinksmės; mirusieji susimaišys su gyvaisiais. Pirmas žingsnis į visuotinę lygybę buvo įsakymas liautis vieniems kitus kerėjus. Toks priešiškumas labiausiai kenkia genties vienybei ir tarpusavio lygybei. Išaušus nepaprastosios dienos rytui, genties masė, nepajėgianti viena įveikti priešus, akimirksniu pasipildys visų genties mirusiųjų mase.

Nurodyta ir kryptis, kur link masė išsilies: ji puls baltųjų koloniją, kurios valdžioje yra dalis genties. Dvasiomis sustiprinta kariuomenė bus neįveikiama.

Dvasių norai, beje, yra tokie pat kaip ir gyvųjų: jos mėgsta mėsą ir todėl reikalauja, kad būtų aukojama kuo daugiau galvijų. Galima manyti, kad joms patinka ir grūdai, kuriuos gyvieji naikina. Iš pradžių aukojama pavieniui, ir tai vertintina tik kaip pagarbos ir atsidavimo ženklas. Paskui aukojimų daugėja, pagaliau mirusieji pareikalauja visko. Įprastinis noras gausinti galvijų bandas ir grūdų atsargas virsta gausinimu mirusiesiems. Dabar turi gausėti *paskerstų* galvijų ir *sunaikintų* grūdų, nes tai virsta galvijais ir grūdais mirusiesiems. Gyvas masės polinkis nuolat gausėti – šuoliškai, beatodairiškai ir aklai, – negailėti nieko polinkiui, kuris yra

visur, kur tik susidaro gyvų žmonių masė, – šitas polinkis gali būti *perkeliamas*. *Medžiotojai* jį perkelia *žvėrims*, kurių geidžia vis daugiau ir kurių vislumą nori padidinti daugybe apeigų. *Gyvulių augintojai* jį perkelia *gyvuliams:* šie žmonės pasirengę daryti viską, kad gausėtų kaimenės; jie puikiai išmano, kaip auginti gyvulius, todėl jų bandos iš tikrųjų didėja. *Žemdirbiai* šią tendenciją perkelia savo nepailstamo darbo vaisiams. Jų pasėtas grūdas duoda trisdešimteriopą ar net šimteriopą derlių, o pilni aruodai, – visiems matomi ir teikiantys pasitenkinimą, – yra akivaizdus šio sėkmingo šuoliško gausinimo pavyzdys. Žmonės į tai yra įdėję tiek darbo, kad masės jausmą perkeliaus bandoms arba grūdams atsiranda naujas potyris, ir neretai jiems ima atrodyti, kad visa tai jie padarę patys.

Taigi per šį kosų genties „susinaikinimą" visi polinkiai gausėti – žmonių, galvijų ir javų – pasirodė esą susiję su vaizdiniais apie *mirusiuosius*. Kad atkeršytų baltiesiems, vis labiau plėšusiems jų kraštą, kad galėtų su jais sėkmingai kariauti po to, kai visi ankstesni karai pralaimėti, reikėjo vieno – genties mirusiųjų prisikėlimo. Kai tik būsianti garantuota mirusiųjų parama, kai tik jų nesuskaičiuojami būriai bus prisikėlę, bus galima pradėti karą. Kartu su mirusiaisiais grįš ir gyvuliai bei javai, nepalyginamai daugiau, negu buvo pasiųsta – grįš visi gyvuliai ir javai, kuriuos mirusieji sukaupė nuo neatmenamų laikų.

Skerdžiami gyvuliai ir naikinami javai atliko masės–kristalo, prie kurio turėjo šlietis visi anapus susikaupę gyvuliai ir javai, funkciją. Dar seniau tam tikslui būtų, ko gero, aukojami ir žmonės. Užtat atėjus lemtingai dienai ganyklos būtų pilnos naujų didžiulių bandų, o laukuose vilnytų subrendę ir vartojimui tinkami javai.

Vadinasi, sumanymas rėmėsi mirusiųjų grįžimu su viskuo, kas reikalinga gyvenimui. Šiam didžiam tikslui negailėta nieko. Viltį stiprino *atpažinti* ano pasaulio pasiuntiniai. Aiškiaregio brolis, du jau mirusio vyriausiojo vado patarėjai buvo susitarimo su mirusiaisiais garantai. Visi, kurie priešinosi arba delsė, atiminėjo iš ma-

sės tai, kas jai priklausė, ir kenkė jos vienybei. Todėl tokius kaipmat priskirdavo priešams: jie gausią galą kartu su jais.

Vertindami pražūtingą įvykių baigtį, tai, kad žadėtąją dieną nieko neatsitiko, nepasirodė nei javų laukai, nei gyvulių bandos, nei mirusiųjų armijos, galime gana drąsiai teigti, jog, kosų genties tikėjimo požiūriu, mirusieji juos apgavo. Šie nė nemanė susitarimą vykdyti, jiems rūpėjo ne nugalėti baltuosius, o tik pagausinti savo pačių gretas. Apgaulingais pažadais jie pirma pasiglemžė gyvųjų galvijus ir grūdus, o paskui ėmė pas juos plaukti patys iš bado mirę žmonės. Taigi pergalę, nors kitokiu būdu ir kitokiame kare, galiausiai laimėjo mirusieji, – *jų masė padidėjo.*

Ypatingą reikšmę kosų elgsenai turėjo ir pats *įsakymas*. Jis atrodo izoliuotas ir kaip aktas su niekuo nepalyginamas. Įsakymą duodantiems mirusiesiems reikia tarpininko, galinčio jį perduoti kitiems. Mirusieji besąlygiškai pripažįsta žemiškąją hierarchiją. Aiškiaregis turi kreiptis į genties vadus ir paskatinti juos sutikti su dvasių įsakymais. Kai tik Krelis, vyriausias vadas, sutiko su dvasių planu, visa kita įgavo įprastinę įsakymų vykdymo tvarką. Tuoj pat pas visus kosų klano vadus išvyko pasiuntiniai, taip pat ir tuos, kuriuos „neteisingai" valdė kiti, t. y. anglai. Net ir netikintieji, ilgai priešinęsi plano vykdymui, tarp kurių buvo Krelio dėdė ir vyriausias patarėjas, galų gale paklūsta vyriausiojo vado „įsakymui", aiškiai pareikšdami, kad tai vienintelė priežastis, kodėl jie nusileidžia.

Tačiau dar keisčiau viskas atrodo, kai imame nagrinėti įsakymo *turinį*. Iš esmės jame kalbama apie galvijų *skerdimą*, vadinasi, apie *žudymą*. Juo atkakliau šis įsakymas kartojamas, juo plačiau ir masiškiau jį veikiant įsivaizduojama, juo labiau jis užbėga už akių pačiam karui. Galima net drįsti teigti, kad įsakymo požiūriu galvijai atstoja *priešus*. Galvijai – ir priešai, ir priešų galvijai, kaip ir javai, kurie naikinami, jie yra ir priešų javai. Karas prasideda savame krašte, tarsi tai būtų priešų žemė; taigi įsakymas vėl priartėja prie ištakų, kai jis dar buvo *mirties nuosprendis* – vienos rūšies instinktyvus mirties nuosprendis kitai.

Taigi visiems žmonių laikomiems gyvuliams yra paskelbtas mirties nuosprendis. Nors jis, tiesa, dažnai ilgam *atidedamas,* bet malonės nesulaukia nė vienas keturkojis. Taip žmogus savo paties mirtį, apie kurią puikiausiai žino, nebaudžiamas perkelia savo gyvuliams. Gyvenimo atkarpa, kurią jis teikiasi gyvuliams palikti, šiek tiek panaši į jo paties gyvenimą; skirtumas gal tik tas, kad *jis* rūpinasi, kada gyvuliui turi ateiti paskutinioji. Jam lengviau išgyventi jų baigtį tada, kai gyvulių turi daug ir iš bandos skerdimui išrenka po vieną. Abu tikslai – bandų gausinimas ir pavienių gyvulių, kurių reikia, skerdimas – labai lengvai suderinami. Čia žmogus, kaip piemuo, yra galingesnis už bet kokį medžiotoją. Jo gyvuliai krūvoje ir niekur nepabėgs. Kiek jiems gyventi, sprendžia jis. Jis nepriklauso nuo atsitiktinumo ir neprivalo kaip medžiotojas galabyti tuoj pat. Iš medžiotojo *galios* gimsta piemens *valdžia.*

Tad įsakymas, kuris duodamas kosams, yra esminis įsakymas: pirma reikia įvykdyti mirties nuosprendį gyvuliams, paskui – priešams, tarsi abu būtų vieno galo dalykai. Tokie iš tikrųjų jie ir yra.

Dar būtina turėti galvoje, kad žudyti įsako patys mirusieji, tarsi jiems čia priklausytų paskutinis žodis. Bet galų gale jie susiglemžia viską. Tarp jų yra ir tie, kurie anksčiau įsakinėjo – ištisos vadų kartos. Pagarba jiems didžiulė, tokia ji būtų ir tuo atveju, jeigu jie, nors ir mirę, staiga atsidurtų tarp gyvųjų. Sunku atsispirti nuojautai, jog mirtis jų valdžią tik dar sustiprino. Tai, kad mirusieji leidžia aiškiaregiui pamatyti save, kad išvis pasirodo ir su juo kalbasi, prie ankstesnės pagarbos dar prideda antgamtišką bruožą: mirusieji gebėjo apgauti mirtį ir įspūdingai likti *veiksmingi. Išsisukti* nuo mirties, noras jos *išvengti* – pats seniausias ir atkakliausias visų valdovų siekis. Šiame kontekste dar pridurtina, kad vyriausias vadas Krelis po gentainių bado mirties išgyveno dar nemaža metų.

GALIOS VIDURIAI

GRIEBIMAS IR VIRŠKINIMAS

Griebimo ir virškinimo – kaip ir apskritai valgymo – psichologija dar visai neištirta: mums čia viskas atrodo tiesiog savaime suprantama. O iš tikrųjų čia vyksta daug mįslingų procesų, apie kuriuos niekada nesusimąstome. Ir nėra žmoguje nieko, kas būtų senesnio už tuos veiksmus; netgi tai, kad juose esama tiek daug bendra su gyvūnais, iki šiol nekėlė susidomėjimo.

Kai vienas padaras, turintis priešiškų kėslų, artinasi prie kito, pirmasis atlieka nemaža įvairių veiksmų, iš kurių kiekvienas turi ypatingą tradicinę reikšmę. Pavyzdžiui, grobio *tykojimas:* tas, kurio laukiame, iš tikrųjų yra persekiojamas jau kur kas anksčiau, negu patenka į mūsų akiratį. Grobis stebimas, apžiūrinėjamas, sergstimas išgyvenant nuosprendžio ir pasitenkinimo jausmą: nors jis dar gyvas, bet jau regimas kaip mėsa, ir žiūrima į jį kaip į mėsą taip intensyviai ir godžiai, kad griebimas tampa neišvengiamas. Per visą tą laiką, kai grobis neišleidžiamas iš akių, imama jausti, kaip nepaprastai jis darosi savas; o nuo tos akimirkos, kai nusprendžiama jį laikyti grobiu, vaizduotėje jis jau būna atsidūręs pilve.

Tykojimas – tai tokia ypatingos įtampos būsena, kuri, atskirta nuo kitų būsenų, gali pasidaryti prasminga pati savaime. Iš pradžių ją imama užtęsti, paskui sukelti dirbtinai, nepriklausomai nuo grobio, kuris gali sukiotis po nosimi. Tačiau tūnodamas pasaloje arba persekiodamas grobį žmogus patiria ne vien malonumus. Viską, ką jis tose situacijose daro aktyviai, savo kailiu patiria pasyviai, tiktai stipriau, nes būdamas protingesnis pastebi daugiau pavojų, o persekiojamas labiau kenčia.

Ne visuomet žmogui užtenka jėgų iš karto sučiupti grobį. Kadangi persekiojimas reikalauja daug išmonės ir tikslumo, neretai

susiklosto labai sudėtingos situacijos. Kai kada žmogus griebiasi klastos, kurią pajėgus atlikti tik jis vienas: jis ima vaizduoti medžiojamą gyvūną. Ir vaidina taip meistriškai, kad juo patikima. Šitą tykojimo būdą galima vadinti įsiteikimu. Gyvūnui tarsi sakoma: „Aš esu toks pat kaip tu, aš esu tu. Gali mane arti prisileisti".

Po to, kai prie grobio prislenkama ir jis staigiai puolamas – smulkiau apie tai kalbėsime kitoje vietoje, – įvyksta pirmas *sąlytis*. Ta akimirka įvaro, ko gero, didžiausią baimę. Pirštai liečia tai, kas netrukus priklausys visam kūnui. Kai kontaktuojama kitomis juslėmis – rega, klausa, uosle, – nėra taip pavojinga: tarp medžiotojo ir aukos lieka tam tikra erdvė; kol tokios erdvės esama, tol yra galimybė pasprukti, ir tada viskas baigiasi lygiomis. O lytėjimas yra jau skonio pojūčio pranašas. Ragana pasakoje liepia Joniukui iškišti pirštą, kad patikrintų, ar auka pakankamai riebi.

Nuo tos akimirkos, kai vienas kūnas paliečia kitą, ketinimas pasidaro konkretus. Jau pačiose elementariausiose gyvybės formose toji akimirka dažnai esti lemtinga. Mums ji sužadina seniausias baimes, kitais atvejais apie ją svajojame, kuriame eiles, o gyvenimas civilizuotame pasaulyje yra ne kas kita, kaip siekis jos išvengti. Ar nuo sąlyčio akimirkos bus priešinamasi, ar visai pasiduodama, priklauso nuo liečiančiojo ir liečiamojo jėgų santykio, bet dar labiau nuo to, kaip liečiamasis tą santykį įsivaizduoja. Dažniausiai mėginama išnešti sveiką kailį, tik prieš jėgą, kuri atrodo neįveikiama, nieko nebedaroma. Galutiniu neatšaukiamu sąlyčiu, kai bet koks priešinimasis atrodo beprasmis, ypač ateityje, socialiniame gyvenime yra *areštas*. Užtenka, kad tas, kuris turi teisę areštuoti, uždėtų ant peties ranką, ir žmogus pasiduoda – nereikia jo net ir griebti. Jis klusniai eina vedamas, tvardosi, tačiau anaiptol ne visuomet ramiai ir patikliai žvelgia į tai, kas bus.

Kitas artėjimo etapas yra *griebimas*. Rankos pirštai ir delnas sudaro savotišką tuštumą, į kurią pirštai stengiasi įspausti dalį paliesto padaro. Kokia jo organinė sandara, kur kokie sąnariai, pirštams visai nesvarbu. Ar šiame sąlyčio etape grobis bus sužalotas, ar ne, irgi neturi reikšmės. Tačiau dalis grobio į delno tuštumą tu-

ri patekti kaip visumos užstatas. Įgaubto delno tuštuma – tai burnos ir skrandžio prieangis, per kurį grobis galutinai pateks į žarnyną. Daugelis gyvūnų griebia ne nagais ir ne letenomis, o tiesiog tam reikalui pritaikytais nasrais. Žmogaus tikrasis galios simbolis yra nebepaleidžianti ranka. „Jis pakliuvo į jo rankas." „Viskas jo rankose." „Tai Dievo rankose." Tokie ir panašūs posakiai paplitę ir įprasti visose kalbose.

Griebiant svarbiausia yra *gniaužimas*. Pirštai sugniaužia tai, kas griebiama, o tuštuma, į kurią griebiamasis suimamas, sumažėja. Jį norima jausti visu delno paviršiumi ir kuo stipriau. Iš pradžių liečiama lengvai ir švelniai – kiek apima pirštai, paskui jie lenkiami, kol dalis grobio suimama iš visų jėgų. Šis gniaužimo būdas primena grobio draskymą nagais. Senuosiuose kultuose tai dar praktikuota, bet buvo laikoma žvėrims būdingu veiksmu; žvėrys, draskydami nagais, tiesiog mėgaujasi. O kai atvejis rimtas, buvo pasitelkiami dantys.

Gniaužti galima taip stipriai, kad grobis stačiai *sutraiškomas*. Kaip stipriai gniaužti, ar tikrai reikia traiškyti, priklauso nuo grobio pavojingumo. Jei tikimasi nuožmios kovos, jei grobis tikrai grėsmingas, jei jis įsiutino ar net sužeidė, tada mielai spustelėjama stipriau, negu iš tikrųjų reikia.

Bet dar labiau nei pavojus ar siutas traiškyti skatina panieka. Koks nors menkas gyvis, į kurį neverta kreipti dėmesio, pavyzdžiui, *vabzdys*, yra traiškomas todėl, kad nežinia, ką su juo negyvu daryti. Žmogaus delnas per didelis, kad sudarytų tokią mažą tuštumą. Jei atmesime atvejus, kai norime atsikratyti įkyruolio ir būtume garantuoti, kad jo atsikratėme, tokiame elgesyje, pavyzdžiui, su muse ar blusa glūdi panieka bejėgiam padarui, gyvenančiam visai kitokioje dydžio ir galios dimensijoje negu mes, padarui, su kuriuo neturime nieko bendra, su kuriuo niekuomet nesigalynėjame, kurio niekada nebijome, nebent tada, kai jų staiga atsiranda ištisos masės. Šis mažyčių padarėlių naikinimas – vienintelis prievartos aktas, dėl kurio *mūsų* sąžinė lieka švari. Jų kraujas nesišaukia keršto, jis neprimena mums savojo kraujo. Mes ne-

žvelgiame į gęstančias tų gyvūnėlių akis. Jų nevalgome. Niekas, bent Vakaruose, neįtraukė jų į vis didėjančią, nors ir nelabai veiksmingą žmogiškumo karaliją. Vienu žodžiu, jų nesaugo niekas – nei įstatymai, nei Dangus. Jei kam nors sakau: „Sutraiškysiu tave kaip musę", – tai tuo išreiškiu didžiausią panieką, kokią išvis galima įsivaizduoti. Tais žodžiais pasakau maždaug štai ką: „Esi vabzdys. Man tu – niekas. Galiu su tavim daryti, ką noriu. Tu iš viso esi niekas. Tave galima be jokios atsakomybės naikinti. Niekas to net nepastebės. Niekas tavęs neprisimins. Aš – taip pat".

Didžiausias naikinimo laipsnis spaudžiant – *sutrynimas;* ranka to nepadarysi, nes ji per minkšta. Norint sutrinti, reikia didelės mechanikos, svorio – kieto viršaus ir kietos apačios. Tad ko nepajėgia rankos, gali dantys. Kai šnekama apie sutrynimą į miltus, nebegalvojama apie ką nors gyva: tas procesas pats savaime priklauso jau neorganikos sričiai. Frazę *sutrinti ką nors į miltus* labiau tiktų vartoti kalbant apie stichines nelaimes: didžiulės atskilusios uolos gali sutrinti į miltus daug mažų būtybių. Taigi šis posakis yra labiau vartojamas perkeltine, o ne tiesiogine reikšme. Juo perteikiamas naikinančios jėgos, priklausančios ne tiek pačiam žmogui, kiek jo įnagiams, vaizdinys. Trynimo į miltus procese esama tam tikro daiktiškumo. Vien žmogaus kūnas to padaryti negali, todėl šio darbo išdidžiai atsisako. Daugiausiai, ką gali žmogus, – tai sugriebti savo „geležine" ranka.

Į akis krinta tai, kaip nepaprastai gerbiamas *ėmimas.* Rankos funkcijos yra tokios įvairios, kad visai nenuostabu, kiek daug posakių apie ją yra. Tačiau tikrąją aureolę rankai teikia gebėjimas imti, griebti, tas pagrindinis ir labiausiai gerbiamas galios aktas. Tai puikiausiai įrodo tokie posakiai kaip „apimti", „suimti", „paimti į savo rankas". Jais išreiškiama tam tikra pilnatvė, tam tikra apgaubtis, kylanti iš jėgos, kuriai negalima nieko padaryti. „Apimtasis" jaučiasi sugriebtas milžiniškos rankos, visiškai pakliuvęs į jos valią ir, nežinodamas ketinimų, negali gintis.

Tad nesunku suprasti, kad didžiausios gyvūnų ir žmonių galios aktą aptinkame ten, kur jis nuo seno buvo akivaizdžiausias.

Tas aktas yra *griebimas*. Kaip tik juo remiasi prietaringa žmonių pagarba tigrams, liūtams ir kitiems kačių šeimos plėšrūnams. Šie yra didieji griebėjai, ir daro tai patys vieni. Tykojimas, šuolis, nagų suleidimas, draskymas – viskas jų elgsenoje yra tarsi vienas veiksmas. To proceso jėga, negailestingumas, užtikrintumas, abejonių nekeliantis puolančiojo pranašumas, tai, kad joks grobis negali rimtai pasipriešinti, – štai kas žmonių akyse kelia pagarbą šiems plėšrūnams. Kad ir kaip į visa tai žiūrėtume, viena yra aišku: čia sutelkta didžiulė jėga. Šiuo atžvilgiu ji padarė žmonėms neišdildomą įspūdį – visi karaliai mielai būtų liūtai. Žavėjo ir pagyrų susilaukė pats aukos griebimo veiksmas, jo sėkmė. Nuolat buvo laikoma narsa ir didingumu tai, kas iš tikrųjų rėmėsi jėgos pranašumu.

Liūtui, einančiam medžioti, nereikia *apsimetinėti:* grobį jis puola kaip *liūtas*. Traukdamas į medžioklę, jis ima urgzti; jis vienintelis gali garsiai pranešti apie savo ketinimą visiems, kas turi ausis. Čia esama bekompromisinio užsispyrimo, neleidžiančio liūtui būti neliūtu, o tai įvaro dar didesnę baimę. Galia pati savaime, ypač kai ji neribota, niekina apsimetinėjimą. Ji tenkina tik save ir tik savęs tetrokšta. Šia forma žmonėms ji atrodo esanti verta dėmesio; būdama absoliuti ir niekam nepavaldi, ji egzistuoja vien tik sau. Patraukliausia ji atrodydavo tada, kai įgaudavo šią formą; ir iki šiol niekas negali jai sukliudyti vis iš naujo pasirodyti tuo pavidalu.

Tačiau yra dar kitas galios aspektas, nors ir ne toks įspūdingas, bet išties ne mažiau svarbus. Susižavėję griebimo didingumu kai kada pamirštame, kad egzistuoja lygiai toks pat svarbus gretutinis dalykas: *neleisti savęs kitam sugriebti*.

Erdvė, kurią aplink save sukuria valdovas, skirta šiam antram tikslui. Ir šiaip kiekvienas žmogus, net pats menkiausias, stengiasi neleisti, kad kas nors priartėtų per daug. Kur tik susikūrė kokia nors bendro gyvenimo forma, visur radosi atstumai, naikinantys nuolatinę baimę būti sučiuptiems. Simetriškumas, kuris taip aiškiai pastebimas kai kuriose senosiose civilizacijose, remiasi tuo, kad žmogus visomis kryptimis nustato aplink save

vienodus atstumus. Saugumas šitose civilizacijose – tai saugūs atstumai, ir reiškiasi jis taip pat akivaizdžiai. Valdovas, nuo kurio priklauso kitų likimai, nustato didžiausią ir ryškiausią atstumą. Kaip tik dėl to atstumo, o ne vien dėl savo nepaprastos didybės, jis šitoje erdvėje yra saulė arba, remiantis kinų tradicija, – dangus. Prieiti prie valdovo be galo sunku: aplink jį statomi vis nauji rūmai su daugybe kambarių ir salių. Kiekvieni vartai, kiekvienos durys kuo kruopščiausiai saugomi; prasiskverbti prie valdovo be jo sutikimo stačiai neįmanoma. O jis, sėdėdamas saugiu atstumu nuo kitų, gali įsakyti suimti kiekvieną – kad ir kur tas būtų. Bet kaip sučiupti jį, valdovą, kuris atskirtas šimtais įvairiausių kliuvinių?

Tikrasis grobio *virškinimas* prasideda burnoje. Tai pradinis kelias visko, kas valgoma – iš rankos į burną. Daugelis rankų neturinčių gyvūnų griebia tiesiog nasrais, dantimis ar snapu.

Ryškiausias galios instrumentas, kurį turi žmogus ir daugybė gyvūnų, yra *dantys*. Jų eilė, jų lygumas ir blizgesys nepalyginami su niekuo, kas dar priklauso kūnui ir kam nors panaudojama. Dantų eilę apskritai būtų galima pavadinti pirmąja *rikiuote*, formaliai prašyte prašančia visuotinio pripažinimo: ta grasinti galinti rikiuotė ne visuomet matoma, bet visada pastebima, kai prasižiojama, taigi – labai dažnai. Dantų medžiaga skiriasi nuo visų matomų kūno dalių; įspūdį keltų net ir du dantys. Jie lygūs, kieti ir atsparūs; juos galima sukąsti nekeičiant tūrio; tai tarsi į burną įstatyti šlifuoti akmenys.

Jau labai seniai žmogus ėmė naudoti akmenis kaip ginklus ir darbo įnagius, bet turėjo praeiti nemaža laiko, kol jis išmoko juos taip šlifuoti, kad būtų lygūs kaip dantys. Galima daryti prielaidą, kad gerindamas darbo įnagių kokybę jis ėmė pavyzdį iš dantų. Nuo seno didesnių gyvūnų dantis jis panaudodavo savo reikmėms. Ne be pavojaus gyvybei pasirūpindavo jų; ir dalis tos galios, kurią gyvūnas demonstravo dantimis, jam atrodė nepradingstanti. Dantis jis kabindavosi ant kaklo kaip trofėjus ir talismanus: mat kitiems jie turėjo įvaryti tokią baimę, kokią pats patyrė.

O žvėrių dantų padaryti randai teikė pasididžiavimą; šitų garbės ženklų jis taip norėjo, kad vėliau imta žalotis dirbtinai.

Tad štai koks didžiulis ir įvairus ne tik svetimų, stipresnių gyvūnų, bet ir savų dantų poveikis žmogui. Jie tarsi tarpinė grandis tarp kūno ir darbo įnagio; o tai, kad dantys iškrinta arba gali būti išmušti, juos darė dar panašesnius į darbo įnagius.

Tokios akivaizdžios dantų savybės kaip *lygumas* ir *išsidėstymas* pasidarė apskritai galios simboliu. Tai nuo galios neatskiriamos savybės: kad ir kokia būtų toji galia, pirmiausia į akis krinta lygumas ir išsidėstymas. Viskas prasidėjo nuo primityvių darbo įnagių, bet didėjant žmogaus galiai augo ir šių pirmųjų savybių reikšmė. Šuolis nuo akmens įnagių prie metalo buvo, ko gero, ryškiausias poslinkis paviršių glotnumo kryptimi. Gludink negludinęs akmenį, bet kalavijas – iš pradžių kaldintas iš bronzos, paskui iš geležies – buvo lygesnis. Metalas tuo patrauklus ir žavingas, kad jį galima padaryti labai lygų. Šių laikų mašinose ir transporto priemonėse metalo paviršiai itin lygūs, apskritai lygumas yra virtęs funkcija. Kalba tai apibūdina labai paprastai: pavyzdžiui, kai sakome, kad kas nors vyko sklandžiai, suprantame, kad nebuvo kliūčių, kad viskas vyko kaip numatyta, nesvarbu, apie kokius dalykus ar reikalus kalbėtume. Glotnumas šiuolaikiniame gyvenime ėmė vyrauti tokiose srityse, kur anksčiau jo vengta. Namai ir būstai kadaise buvo puošiami kaip žmogaus kūnas ir jo dalys. Puošmenos kito, bet neišnyko net ir tada, kai simbolinė reikšmė jau buvo išblėsusi. Dabar glotnūs ir lygūs pasidarė namai, sienos, daiktai, kuriuos parsivežame į būstą; ornamentai ir kitokios puošmenos niekinamos, laikomos prasto skonio ženklu. Kalbama apie funkcionalumą, tikslingumą, naudingumą, bet iš tikrųjų įsikerojo *lygumas* ir jame glūdinti slėpininga prestižo galia.

Jau ir šis iš šiuolaikinės architektūros paimtas pavyzdys rodo, kaip būtų sunku atskirti lygumą nuo tvarkos. Abiejų istorija labai sena, tokia pat sena kaip ir dantų. Priekinių dantų lygumas, vienodi atstumai tarp jų buvo pavyzdys daugelyje gyvenimo sričių. Įvairiausi grupavimai, kuriuos dabar laikome savaime supranta-

mais, galėjo būti nusižiūrėti kaip tik iš dantų. Grynai žmonių sumanyta kariuomenės skirstymą į dalinius ir padalinius legenda sieja su dantimis: Kadmo kariai išaugo iš žemės, į kurią šis buvo pasėjęs nukauto slibino dantis.

Žinoma, yra ir kitų tvarkos sistemų, kurias žmogus iš pradžių rado gamtoje, pavyzdžiui, žolės ir medžiai. Tačiau žolės ir medžiai, ne taip kaip dantys, buvo išorėje, jie nebuvo taip tiesiogiai ir nuolat susiję su maitinimusi, be to, nebuvo tokie patogūs. Ne kas kitas, o dantys kaip kandimo organų funkcija žmogui prikišamai rodė, kaip tikslingai jie išdėstyti. O kai dantys iškrisdavo arba imdavo skaudėti, žmogus buvo verčiamas prisiminti, kokia svarbi ši tvarka.

Dantys – tai ginkluoti *burnos* sargybiniai. Vietos čia iš tikrųjų maža, burnos ertmė – tai visų *kalėjimų* pirmavaizdis. Kas pakliūva į burną, tas žuvęs; daug kas pakliūva dar gyvi. Nemaža gyvūnų grobį nužudo tik nasruose, kai kurie netgi ir ne ten. Tas lengvumas, su kuriuo nasrai arba burna atsiveria – jeigu jau nėra atsivėrę tykojant grobį, – tas galutinumas, su kuriuo jie susičiaupę greit nebeatsičiaupia, primena siaubingas kalėjimo sąlygas. Gal daug nesuklysime manydami, kad tos sąlygos išties yra perimtos iš baisaus nasrų pavyzdžio. Be abejo, ankstyvųjų epochų žmogus matė ir banginių, kurių nasrai kur kas erdvesni. Tačiau toje baisingoje vietoje niekas negalėtų tarpti, net jei ir būtų laiko įsikurti. Ten sausa ir nieko nepasėtum. Kai nasrų įvaizdis ir slibinai buvo beveik išgyvendinti, rastas simbolinis pakaitas – kalėjimai. Anksčiau, kai kalėjimai tebebuvo kankinimų kameros, panašumų su pavojingais nasrais būta gyvas galas. Toks iki šiol dar tebeatrodo pragaras. O tikrieji kalėjimai pasidarė puritoniški: dantų lygumas užkariavo pasaulį, kamerų sienos – ištisai lygios, tik mažytė anga palikta šviesai prasiskverbti. Kalinio laisvė – erdvė anapus sukąstų dantų, o ją dabar pakeičia nuogos kameros sienos.

Siaura *ryklė*, pro kurią sumedžiotas grobis turi prasmukti, viskam, kas iki tos akimirkos išliko gyvas, yra paskutinė siaubingiausia akimirka. Visą laiką žmogaus fantaziją dirgino rijimo etapas.

Plačiai atverti didelių grėsmingų siaubūnų nasrai jam nedavė ramybės nei svajonėse, nei mituose. Noras sužinoti, kur pateksi leisdamasis rykle žemyn, žmogui buvo ne mažiau svarbus už keliones į užjūrių šalis ir, žinoma, toks pat pavojingas užmojis. Ne vienas, nebeturėjęs vilčių išsigelbėti, dar gyvas buvo ištrauktas iš siaubūno gerklės ir paskui visą gyvenimą nešiojosi dantų paliktus randus.

Esama ilgo kelio, kurį grobis nueina kūno viduje. Čia jis pamažu iščiulpiamas: visa, kas tiktai naudinga, yra išsiurbiama, o lieka – išmatos ir dvokas.

Šis procesas, kuriuo pasibaigia kiekvienas gyvuliškas susidorojimas su grobiu, daug pasako apie galios esmę apskritai. Tas, kuris nori valdyti žmones, stengiasi juos pažeminti, įveikti jų pasipriešinimą ir atimti teises, kad šie pasijustų bejėgiai kaip gyvuliai. Jis ir panaudoja juos kaip gyvulius; nors to jiems nesako, bet *pats* visada žino, kad tiek jie jam ir tereiškia; bendraudamas su saviškiais kitaip jų nevadins – avinais arba galvijais. Galutinis tikslas visuomet vienas – „praryti" ir iščiulpti. Jam nusispjauti, kas iš jų liks. Juo labiau jais pasinaudojo, juo labiau niekina. Kai jie jau niekam nebetinka, tada palengva jų atsikrato, kaip išmatų, – kad negadintų oro.

Taip elgdamasis jis toli gražu ne visada išdrįs pasakyti, ką iš tikrųjų galvoja apie žmones. Kad laiko juos gyvuliais, prasitars – jei mėgsta drąsesnį žodį – nebent savo patikėtiniams. O kadangi valdinių nesiunčia į skerdyklą ir neminta jų mėsa, visaip neigs, kad juos iščiulpia ir *suvirškina*. Priešingai: jis juos maitina. Nuo tada, kai žmogus ėmė auginti gyvulius, kuriuos ne iš karto atiduoda paskersti arba kurių išvis nežudo, nes jie naudingesni kitaip, pasidarė labai lengva tų dalykų nepastebėti.

Tačiau jei ir nekreipsime dėmesio į valdovus, gebančius vienose rankose sutelkti tiek daug valdžios, vis tiek kiekvieno žmogaus santykis su savo išmatomis priklauso galios sričiai. Nėra nieko taip artima žmogui kaip tai, kas virto išmatomis. Pastovus spaudimas, kurį patiria maistu pavirtęs grobis, keliaudamas ilgą kelią žarny-

nu, jo ištirpdymas ir vidinis sujungimas su virškinančiuoju, visiškas ir galutinis iš pradžių visų funkcijų, paskui ir visų turėtų formų, kadaise sudariusių jo egzistenciją, sunaikinimas, galiausiai asimiliavimas arba pasisavinimas, – visa tai gana pagrįstai galima laikyti pačiu svarbiausiu, nors ir giliai paslėptu galios procesu. Jis yra toks savaime suprantamas, savarankiškas ir protu nesuvokiamas, kad dažnai jo reikšmė nepakankamai vertinama. Paprastai žmonės pastebi daugybę valdžios teikiamų malonumų, kurie lengvai matomi, bet tai tik mažytis trupinėlis. O viduje virškinama ir virškinama dieną naktį. Kas nors svetima sugriebiama, susmulkinama, praryjama ir pasisavinama; tik todėl žmogus ir gyvena. Jei šis procesas nutrūksta, kaipmat ateina galas, – tą žino kiekvienas. Tačiau aišku ir tai, kad *visi,* ne tik išoriniai ir pusiau sąmoningi šio proceso etapai turi atsispindėti ir sieloje. Tuos atitikmenis ne taip lengva nustatyti; kai kurie svarbūs pėdsakai iškils šiame tyrime tarsi savaime. Ypač reikšmingi šiuo atžvilgiu, kaip pamatysime, yra liguisti *melancholijos* protrūkiai.

Išmatos, kurios galiausiai lieka, yra visų mūsų žudymų įrodymas. Iš jų galima nustayti, ką esame pasiuntę myriop. Tai visų įkalčių prieš mus suma. Išmatos dvokia ir šaukiasi dangaus kaip mūsų kasdienė, tolydi, niekada nesibaigianti nuodėmė. Krinta į akis, kaip žmogus stengiasi užsidaryti su jomis vienas. Tuštinamasi specialiose, tik tam reikalui skirtose patalpose; atsiskyrimas tuštinantis yra privačiausios akimirkos; su savo išmatomis žmogus tikrai būna vienas. Aišku, kad jis jų gėdijasi. Tai žiloje senovėje uždėtas virškinimo proceso, kuris vyksta niekam nematant, galios spaudas, ir jei ne šis spaudas, tas procesas *liktų* paslėptas.

RANKA

Ranka yra gyvenimo medžiuose padarinys. Pirmasis jos požymis – nykščio atsiskyrimas. Šio piršto sustambėjimas ir didesnio tarpo, palyginus su kitais pirštais, susidarymas leido ankstesnius

nagus pritaikyti šakoms apimti. Dabar buvo lengva ir paprasta judėti medžiais visomis kryptimis; *beždžionių* pavyzdys rodo, ko ranka verta. Ši seniausia rankos paskirtis visiems žinoma ir vargu ar kas tuo suabejotų.

Tačiau mažai kas bus pagalvojęs, kokius sudėtingus judesius atlieka rankos laipiojant medžiais. Jos nedaro to paties vienu metu. Kai viena ranka siekia šakos, kita tvirtai tebesilaiko pirmiau įsitvertosios. Šis laikymasis yra nepaprastai svarbus: greitai judant jis neleidžia nukristi žemėn. Jokiu būdu nevalia *paleisti* šakos tai rankai, kuriai tenka išlaikyti viso kūno svorį. Ji laiko labai atkakliai, tačiau šis atkaklumas skiriasi nuo to, su kuriuo ji kadaise laikydavo grobį, nes kai tik siekiančioji ranka sugriebia kitą šaką, anoji turi paleisti tą, už kurios laikėsi. Jei tai nevyks ganėtinai sparčiai, besikarstantysis nelabai pajudės iš vietos. Taigi žaibiškai paleisti yra tas naujas veiksmas, kurio ranka papildomai išmoko: anksčiau grobio niekas nepaleisdavo, nebent susidarydavo ypatingos aplinkybės, bet tai buvo neįprasta ir daroma nenoromis.

Vadinasi, gyvūnui laipiojant medžiais, kiekviena ranka nuosekliai atlieka du veiksmus: stveria–paleidžia, stveria–paleidžia. Kita ranka, nors daro tą patį, tačiau vėluoja viena faze. Tą pačią akimirką viena ranka juda antrosios atžvilgiu priešinga kryptimi. Beždžionės skiriasi nuo kitų gyvūnų tuo, kad šituos judesius atlieka ypač greitai. Tas spartus stvėrimas ir paleidimas suteikia joms ypatingą lengvumą, kuris mus taip žavi.

Taip pat ir žmogbeždžionės, nusileidusios iš medžių ant žemės, nepamiršo šito svarbaus rankų gebėjimo judėti, tos puikios koordinacijos. Tą labai aiškiai primena vienas žmonių giminėje itin paplitęs įgūdis, kuris vokiškai vadinamas *Handel**.

* Vokiečių kalbos daiktavardis *Handel* (prekyba, prekybinis sandėris; ginčas, kivirčas) yra kilęs iš veiksmažodžio *handeln* (veikti, elgtis; prekiauti); pirminė pastarojo žodžio reikšmė buvo „stverti, liesti, daryti rankomis"); reikšmė „prekiauti" radosi maždaug XVI a. ir yra tiesiogiai susijusi su daiktavardžiu *Hand* (ranka), tad *handeln* (prekiauti) reiškė „ką nors daryti rankomis". Šios knygos autoriui, nagrinėjančiam rankos funkcijų raidą, „prekyba" primena „darymą rankomis". *(Vertėjo pastaba.)*

To įgūdžio esmė – kad tai, kas gaunama, yra duodama. Viena ranka tvirtai laiko daiktą, kuriuo norima suvilioti partnerį, o kita siekia daikto, kurio geidžiama už siūlomą. Kai tik ranka paliečia geidžiamą daiktą, anoji paleidžia savąjį; tačiau ne anksčiau, nes kitaip gali visai prarasti turimą daiktą. Ši šiurkštesnė apgaulės forma, kai kas nors atimama neduodant nieko, atitinka – jei kalbėsime laipiojimo medžiais kategorijomis – kritimą iš medžio. Kad taip nenutiktų, visą laiką, kol vyksta *sandėris*, atidžiai stebimas kiekvienas partnerio judesys. Tad didelį džiaugsmą, kurį žmonės patiria prekiaudami, iš dalies galima paaiškinti ir tuo, kad viena iš seniausių judesio formų čia pratęsiama kaip sielos būsena. Niekur žmogus neišliko toks panašus į beždžionę, kaip prekiaudamas.

Bet iš ekskurso į palyginti vėlyvus laikus grįžkime prie pačių rankų ir jų pirminių funkcijų. Stvarstydamos už medžių šakų rankos išmoko laikyti įsikibusios to, kas nebuvo tiesiogiai susiję su maitinimusi. Taip buvo pertrauktas trumpas ir nelabai sudėtingas kelias – iš rankos į burną. Kai lūžo rankose laikoma šaka, atsirado *lazda*. Ja buvo galima gintis nuo priešų. Toms pirmykštėms būtybėms, kurios galbūt vargiai panėšėjo į žmones, lazda padėjo susikurti aplink save erdvę. Jei žvelgsime iš medžio, lazda buvo pats paprasčiausias ginklas. Žmogus liko ištikimas lazdai iki šių dienų: su lazda jis niekada nesiskyrė. Lazda jis mušė, nusmailinęs pasidarė ietį, sulenkęs ir surišęs galus – lanką, supjaustęs plonus pagalius – strėles. Bet kad ir ką iš lazdos darė, ji vis tiek liko tuo, kuo buvo pradžioje – priemone atstumui palaikyti, įnagiu, neleidžiančiu kitiems priarėti ir saugančiu nuo užpuolimo. Kaip vaikščiojimas stačiomis niekuomet neprarado patoso, taip ir lazda, nors visaip perdirbinėjama, vis dėlto išlaikė savo paveikumą: dviejų svarbių galių ženklas tebėra burtininko lazdelė ir skeptras.

Apie rankų kantrybę

Visi ryžtingi rankų judesiai siekia senų senovę. Tai ne vien stvėrimas turint piktų kėslų, kai reikėdavo veikti staigiai ir elgtis negailestingai. Daugelis vėliau išmoktų judesių, tokių kaip mušimas, dūrimas, stūmimas, metimas ir šaudymas, kad ir kaip jie paįvairėjo ir pasidarė techniškai sudėtingi, yra savaime priskiriami šiai kategorijai. Nors šių judesių greitis ir tikslumas padidėjo, bet prasmė ir tikslas liko tie patys. Tie judesiai pasidarė svarbūs medžiotojui ir kariui, bet tikrosios žmogaus rankų *šlovės* niekuo nepapildė.

Rankų judesiai ištobulėjo dirbant visai kitokius darbus, būtent tuos, kurie nesusiję su prievarta ir grobiu. Tikroji *rankų didybė* – jų *kantrybė*. Pasaulis, kuriame norėtųsi gyventi, kurtas ramiais, lėtais rankų judesiais. Pačioje Biblijos pradžioje yra puodžius, kurio rankos moka suteikti moliui formą.

Bet kaip rankos pasidarė kantrios? Iš kur pirštai išmoko jautrumo? Vienas iš seniausių mums žinomų protėvių pomėgių, kuris taip patinka beždžionėms, buvo krapštinėjimasis gentainio *kailio vilnose*. Manoma, kad beždžionės čia kažko ieško, ir kadangi retsykiais tikrai šį tą randa, tai toji veikla buvo aiškinama labai vienpusiškai, nieko kitko čia neįžvelgiant, kaip pragmatiškus tikslus. O iš tikrųjų beždžionėms šiuo atveju svarbiausias yra malonumas, kurį jos jaučia pirštais liesdamos kailį. Tas pirštų lavinimas yra seniausios žmonėms žinomos pratybos. Kaip tik jos padarė pirštus tokiu subtiliu instrumentu, kuriuo ir dabar negalime atsistebėti.

Apie beždžionių pirštų lavinimą

Ne vienas yra pastebėjęs, kaip rūpestingai beždžionės krapštinėja viena kitos kailį. Tas kruopštumas, su kuriuo jos apčiupinėja ir apžiūrinėja kone kiekvieną plauką, kelia įspūdį, kad ieškoma

parazitų. Ši gyvūnų elgsena primena besiutinėjančius žmones; kadangi beždžionės protarpiais atsargiai kiša pirštus į burną, vadinasi, kažką pagauna. Iš to, kad jos taip elgiasi dažnai, daroma išvada, jog toks krapštinėjimasis joms yra būtinas. Tokia nuomonė visuomet buvo labai populiari. Tik pastaruoju metu zoologai apie tą dalyką yra surinkę tikslesnių duomenų.

Šį beždžionių įprotį išsamiai aprašo ir analizuoja Cukermanas (*Zuckermann*) knygoje „Beždžionių ir žmogbeždžionių socialinis gyvenimas". Joje tiek daug vertingų duomenų, kad iš karto imu cituoti:

„Utinėjimas, nesvarbu, ką sakys sociologai, yra fundamentaliausia ir savičiausia bengališkųjų makakų tarpusavio bendravimo forma. Beždžionės, šiek tiek rečiau – žmogbeždžionės, didelę dienos dalį praleidžia švarindamos viena kitos kailį. Gyvūnas rūpestingai naršo pirštais savo draugo kailį ir suėda daugumą ten pakliuvusių smulkmenų, kurias atranda. Į burną jas deda arba ranka, arba, kai išlaižo kuokštelį plaukų, tiesiog iškanda dantimis. Šie veiksmai reikalauja itin koordinuoti pirštų judesius ir tiksliai nukreipti žvilgsnį. Ta elgsena dažnai neteisingai vertinama kaip utėlių rankiojimas. Iš tikrųjų parazitų beždžionės turi retai – tiek laikomos nelaisvėje, tiek gyvenančios savarankiškai. Visų tų paieškų rezultatas paprastai būna mažos nuo odos atšokusios pleiskanos, šiaip odos gabalėliai ar jos išskyros, spygliai ir kiti svetimkūniai. Jei beždžionės tuo tarpu neturi ką veikti, vien kokio nors kailio buvimas paakina jas „ieškoti". Į plaukų dirginimą beždžioniukas reaguoja vos gimęs, ir ta reakcija išlieka stipri ir veiksminga visose jo augimo fazėse. Jei sveika beždžionė pasijunta esanti viena, ji ima apieškinėti savo pačios kailį. Dvi ar kai kada net trys beždžionės visos kartu gali švarinti vienos savo draugės kailį. Paprastai ta, kuri yra švarinama, būna pasyvi, neskaitant judesių, kuriuos daro norėdama kitoms palengvinti procedūrą. Kai kada švarinamoji tuo pačiu metu tyrinėja kito gyvūno kailį. Beždžionės mėgsta atlikinėti švaros palaikymo darbą ne vien savo rūšies atstovėms. Taip elgtis jas gali paskatinti bet koks plaukuotas

objektas, nesvarbu, gyvas jis ar ne. Jos pasirengusios tuoj pat imti naršyti ir savo bičiulio žmogaus plaukus. Šis veiksmas, atrodo, turi lytinę reikšmę: ne vien todėl, kad švelniai stimuliuojama daugybė odoje esančių nervų galūnių, bet ir todėl, kad šį procesą kai kada lydi lytinis aktas. Kadangi visa tai vyksta dažnai, galbūt galima daryti prielaidą, kad ieškojimo reakcijos ir plaukų keliamas dirginimas laikytini reiškiniais, palaikančiais žemesniųjų primatų socialinės grupės sutelktumą."[72]

Šioje ištraukoje labiausiai stebina tai, kad pats Cukermanas tą procesą aiškina lytiniu požiūriu. Nurodoma, kad kelios beždžionės tuo pačiu metu gali apieškinėti vienos beždžionės kailį. Pabrėžiamas įvairių kailių patrauklumas. Kitose knygos vietose atskleidžiama *priešingybė* tarp kailio krapštinėjimo ir lytinio pobūdžio veiksmų. Minimi atvejai, kai lytinės ramybės laikotarpiais, kai tuo reikalu mažai tesidomina, beždžionės vis tiek prieina prie grotų prašydamos, kad kas nors pakasytų nugarą. Autorius turi daug ką papasakoti apie kailio reikšmę ankstyvuoju beždžioniuko gyvenimo periodu.

Pati pirmoji beždžioniuko juslinė patirtis susijusi su plaukais. Vos gimus, motina jį prisitraukia prie krūtinės, o šis pirštais įsikimba į kailį. Spenio jis ieško tol, kol pats randa, motina nepadeda. „Pirmąjį mėnesį jis minta tik pienu, motina jį nešiojasi visur. Kai jinai sėdi, vaikas laikosi tvirtai prisiglaudęs: kojomis įsikibęs į pilvo plaukus, o rankomis – į krūtinę. O kai motina vaikšto, vaikas karo toje pačioje padėtyje po pilvu. Paprastai jis laikosi pats, niekieno nepadedamas, tačiau kai kada motina jį prilaiko viena ranka, ir pati striksi trimis „kojomis". Pasitaiko, kad sėdėdama motina apglėbia vaiką abiejomis rankomis. Vaiko dėmesį nepaprastai traukia kailis. Jis ropoja motinos kailiu, o po kokios savaitės jau krapštinėja savo paties kūną. Aš stebėjau vieną prieš savaitę gimusį beždžioniuką, kuris nelabai grabiais rankučių judesiais grabaliojo savo tėvo, sėdėjusio greta motinos, kailį. Kai kada motiną

[72] *Zuckermann,* The Social Life of Monkeys and Apes, London: Kegan Paul, 1932, 57–58.

ima erzinti tai, kaip vaikas laikosi įsitvėręs jos gaurų, ir tuomet ji atplėšia nuo savęs jo rankas ir kojas."[73]

Žindančios beždžionės elgsena nepasikeičia ir kai vaikas miršta. Ji toliau laiko jį prisispaudusi prie krūtinės ir visur nešiojasi su savimi. „Iš pradžių ji nepadeda jo ir apieškinėja kailį kaip ir anksčiau, kai buvo gyvas. Ji apžiūrinėja burną ir akis, nosį ir ausis. Po kelių dienų elgsena pasikeičia. Kūnelis, kuris jau palengva pradeda gesti, dabar rankoje karo nutįsęs. Tik kai beždžionė ima judėti, vėl prisispaudžia jį prie krūtinės. Nors kailį vis dar prižiūri ir kandinėja dantimis, bet vis dažniau deda kūnelį ant žemės. Puvimas spartėja, kūnelis ima džiūti, tačiau lavonėlio odą ir kailį vis tiek švarina kaip niekur nieko. Išdžiūvęs kūnelis ima trupėti: žiūrėk, tai rankos trūksta, tai kojos, o gan greitai iš jo belikęs tik išdžiūvęs odos gabalas. Motina vis dažniau atkanda atplaišą, tik nežinia, ar praryja. Paskui jau pati numeta sudžiūvusias liekanas."

Beždžionės mielai pasiima padarus, turinčius kailį arba plunksnas. Viena maždaug metų amžiaus paviano patelė, kurią stebėjo Cukermanas, pasigavo kačiuką, užmušė jį, visą dieną neišleido iš rankų krapštinėdama jo kailį ir labai priešinosi, kai vakare buvo norima kačiuką atimti. Londono zoologijos sode kartais galima pamatyti, kaip beždžionės naršo žvirblių, kuriuos užmušė, plunksnas. Literatūroje aprašytas atvejis, kaip viena beždžionė lygiai taip pat kruopščiai švarino negyvos žiurkės kailį, kaip ir ano negyvo beždžioniuko, apie kurį pasakojome anksčiau.

Iš visų surinktų faktų Cukermanas daro išvadą, kad reikia skirti tris beždžionės motinos elgseną lemiančius veiksnius. Pirmieji du esą socialinio pobūdžio: mažų plaukuotų objektų trauka ir stipri jauniklių trauka prie motinos kailio. Trečias veiksnys – jauniklių žindimo refleksas, kurio aktyvumas sumažina įtampą motinos krūtyse.

Taigi reagavimas į kailį esąs esminis socialinės laikysenos veiksnys apskritai. Jo reikšmę rodo ir tai, kad bedžioniukas ir motinai mirus toliau laikosi įsikibęs jos kailio. Beždžioniukui čia svarbus

[73] *Zuckermann,* op. cit., 268–269; kitos dvi citatos paimtos iš p. 300–304.

ne pats kūnas: jį lygiai taip pat nuramina ir kiekvienos kitos beždžionės lavonas. „Apie reagavimo į kailį prigimtį galbūt liudija atribojimo sunkumai ir situacijų, kurios gali šią reakciją sukelti, įvairovė. Stimulu juk gali būti ir plunksnos, ir pelės, ir katytės. Labai įmanomas daiktas, kad socialinė kūno „priežiūra", „apžiūrinėjimas" kildintini iš įgimto reagavimo į kailį ir kad tai lieka vienu iš pagrindinių beždžiones vienijančių saitų."

Po to, kai tiek citavome Cukermano veikalą, tikimės parodę, jog pats autorius nežiūri rimtai į aiškinimą, kad beždžionių polinkis prižiūrėti kailį turįs specifinį lytinį pagrindą. Autoriui aišku, kad pats savaime kailis beždžionėms visomis gyvenimo aplinkybėmis yra patrauklus. Malonumas, kurį joms teikia plaukų čiupinėjimas, yra visai kitokio pobūdžio; jos patiria malonumą kuisdamosi gyvų ir negyvų savo gentainių ir svetimų gyvūnų plaukuose. Nesvarbu ir utinėjamų gyvūnų dydis. Šia prasme jauniklis motinai reiškia tiek pat, kiek jaunikliui motina. Meilės partneriai ir bičiuliai su malonumu daro tai kartu. Keli gyvūnai gali tuo pačiu metu sklaidyti vieno iš jų gaurus.

Šis malonumas – tai *pirštų* malonumas. Jie gali be perstojo valandų valandas čiupinėti plaukus ir vis bus negana. Tai tie patys gyvūnai, kurių žvalumas ir šoklumas įėjo į patarles; pasak vienos senos kinų legendos, beždžionės neturi žarnyno – maistą virškina šokinėdamos. Ypač krinta į akis kantrybė, su kuria beždžionės prižiūri kailį. Pirštai darosi vis jautresni; ta begalė plaukų galiukų, kuriuos jie jaučia, ugdo ypatingą lytėjimo subtilumą, o iš esmės skiriasi nuo šiurkštaus stvėrimo ir griebimo pojūčio. Negalima čia neprisiminti visų vėlesnių žmogaus darbų, kuriems atlikti reikalingi *subtilūs* ir *kantrūs* pirštai. Žmogaus protėviai, kurie mums kol kas nežinomi, taip pat ir visos beždžionės yra nuėjusios ilgą pirštų lavinimo etapą. Be pastarojo mūsų ranka nebūtų taip ištobulėjusi. Įprotis prižiūrėti kailį galėjo susiformuoti dėl daugelio priežasčių: galbūt iš pradžių tikrai ieškota vabzdžių, gal tai susiję ir su pirmaisiais beždžioniuko išgyvenimais palietus plaukuotą motinos krūtį. Tačiau įprotis, kurį dabar regime turint visas bež-

džiones, yra jau kompleksiškas ir prasmingas. Be jo niekuomet nebūtume išmokę nei *formuoti*, nei *siūti*, nei *glostyti*. Juo prasideda tikrasis rankos gyvenimas. Jei nebūtume matę, kokias konfigūracijas čia išdarinėja pirštai, ir jei po kailį naršantieji nebūtų tų konfigūracijų pamažu įsidėmėję, galimas daiktas, niekuomet nebūtume išmokę daiktų žymėti ženklais, kitaip sakant, nebūtume sukūrę *kalbos*.

Rankos ir kaip gimė daiktai

Vandenį semianti ranka – tai pirmas indas. Sunerti abiejų rankų pirštai – pirmoji pintinė. Daugybei įvairių įvairiausių mezginių – nuo paprastų virvės mazgų iki audimo, – man atrodo, pradžią davė rankų pirštai. Jausmas toks, tarsi rankos gyvena pavertimų kupiną gyvenimą, nepaisant to, kad aplinkoje jau esama pačių įvairiausių daiktų. Pirm pradėdamas ką nors formuoti, pirmykštis žmogus iš pradžių turėjo tai *sužaisti* rankomis ir pirštais. Ištuštintų vaisių lukštų ir kokoso riešutų kevalų netrūko, ko gero, niekada, bet vartotojas viską paniekinamai mesdavo šalin. O geldele sudėtos rankos vandeniui pasisemti priminė kevalą. Galima įsivaizduoti, kad mums įprasta prasme daiktai kaip tam tikros vertybės – nes juos sukūrėme patys – pirma atsirado kaip *rankų ženklai*. Atrodo, jog būta nepaprastai svarbaus centrinio taško, kuriame daiktus žyminčių ženklų kalbos ir polinkio ką nors formuoti atsiradimo prielaidos glūdėjo daug anksčiau, negu iš tikrųjų mėginta tai daryti. Tik užtektinai prisižaidus buvo tikrai padaryta tai, dėl ko buvo žaidžiama rankomis. Taigi *žodžius* ir *daiktus* būtų galima laikyti vieno vienintelio ištisinio vidinio išgyvenimo – *vaizdavimo rankomis* – rezultatu. Viską, kuo žmogus yra ir ką gali, kas išties sudaro jo kultūrą, jis įsisavino tik atlikdamas pavertimo veiksmus. Tikrosios to įsisavinimo priemonės buvo rankos ir veidas. Jų reikšmė, jei lyginsime su kitomis kūno dalimis, nuolat didėjo. Tikrasis rankų gyvenimas – pirmine prasme – gryniausiu pavidalu išliko gestuose.

Beždžionių ir žmonių polinkis naikinti

Į beždžionių ir žmonių polinkį naikinti ganėtinai pagrįstai galima žiūrėti kaip į rankų ir pirštų *tvirtumo ugdymą*. Laipiodamos medžiais beždžionės nuolat lietė rankomis medžiagą, tvirtesnę už savo pačių kūną. Norėdamos pasinaudoti šakomis, jos turėdavo už jų laikytis, bet reikėdavo mokėti jas ir *nulaužti*. Tikrinti „atramos" tvirtumą reiškė tikrinti šakas: tos, kurios lengvai lūždavo, negalėjo būti patikima atrama judėti. Šio šakų pasaulio tyrinėjimas buvo nuolatinė akistata su jų tvirtumu; tikrinti šakų tvirtumą reikėjo net ir tada, kai apie tai jau buvo sukaupta didžiulė patirtis. Lazda, beždžionei ir žmogui tapusi pirmuoju ginklu, davė pradžią *kietų* instrumentų naudojimui. Rankų stiprumas tikrintas pagal lazdos, paskui ir pagal akmens stiprumą. Vaisiai ir gyvūnų mėsa buvo minkšti, bet minkščiausias – kailis. Sklaidant kailio plaukus ir ieškant utėlių pirštai jautrėjo, o laužant visa, kas pakliūdavo, – stiprėjo.

Taigi rankoms būdingas *polinkis naikinti* tiesiogiai nesusijęs su medžiokle ir žudymu. Tai grynai mechaniškas dalykas, kuris paskui plėtotas išrandant mechaninius prietaisus. Kaip tik todėl, kad atrodė toks nekaltas, tas polinkis pasidarė ypač pavojingas. Nesijausdamas žudąs, žmogus gali sau leisti ką panorėjęs. Atrodo, kad tai, kas daroma, tėra vien rankų darbas, nekenksmingas jų miklumo ir stiprumo įrodymas. Kai šis nevalingas, kompleksine sistema virtęs rankų polinkis naikinti susijungia su ketinimu sąmoningai žudyti, jis sudaro tarsi savaiminę ir nepavojingą proceso dalį, tuštumą, ypač siaubingą todėl, kad, girdi, niekas to nesitikėjęs ir nenumatęs.

Tą patį kiekvienas patiriame privačiame ir mažmožių kupiname gyvenime, kai, pavyzdžiui, nesąmoningai žaisdami pirštai ima laužyti degtukus ar gniaužyti popierių. Daugybė šio nesąmoningo potraukio naikinti formų yra artimai susijusios su darbo įnagių tobulinimu. Nors žmogus ir išmoko kietus daiktus doroti ki-

tais kietais daiktais, tačiau paskutinė instancija vis tiek lieka ranka. Jos tikrasis gyvenimas ir čia turėjo siaubingiausių padarinių. Ne vienu atveju ranka lėmė mūsų likimą.

Žudantieji visuomet yra galingesni

Ranka darbavosi pavyzdingai ir skatino pažangą ne tik kaip visuma: padidėjo ir pavienių pirštų, ypač ištiesto smiliaus reikšmė. Ištobulėję pirštų galai apsiginklavo nagais; *durti* žmogų pirmiausia išmokė pirštai. Jų pavyzdžiu buvo sukurtas durklas, kuris yra ne kas kita, kaip kietesnis ir geriau nusmailintas pirštas. „Sukryžminus“ paukštį ir pirštą, atsirado strėlė. Kad giliau smigtų, ji turėjo pailgėti, o kad geriau skristų – suplonėti. Šiai kompozicijai reikšmingi buvo snapas ir spyglys; snapas ir šiaip būdingas sparnuočiams. Nusmailinta lazda virto ietimi – ranka su vienu pirštu.

Visiems šios rūšies ginklams bendra tai, kad jų poveikis sutelktas į vieną tašką. Kieti ir dideli spygliai badė patį žmogų; jis juos ištraukdavo pirštais. Kaip tik nuo visos rankos atsiskiriantis ir spyglio vaidmenį atliekantis pirštas, kuris perteikia dūrį, sudaro šios ginklų rūšies kilmės psichologinį pamatą. Duriantysis duria pats: iš pradžių *savo* pirštais, paskui – daiktais, kurių pamažu išmoko pasidaryti.

Ne viskas, ką darė rankos, buvo vienodo stiprumo, todėl ir vertinta labai skirtingai. Tai, kas žmonių gyvenimui buvo labai svarbu, vertinta nepaprastai aukštai. Tačiau didžiausios pagarbos susilaukdavo visa, kas susiję su *žudymu*. Kas galėjo grasinti mirtimi, kėlė baimę, kas nesudarė tiesioginio mirties pavojaus, buvo laikoma tik naudinga. Visi kantrybės reikalavę rankų darbai tiems, kurie vien juos ir teatlieka, neatneša nieko, išskyrus priklausomybę ir pavaldumą. Tačiau tie, kurie žudo, tampa galingesni.

APIE VALGYMO PSICHOLOGIJĄ

Visa, kas valgoma, yra galios demonstravimo objektas. Alkanas jaučia tuštumą. Nepatogumą, kurį toji tuštuma kelia, jis šalina užpildydamas ją maistu. Juo skrandis pilnesnis, juo geresnė savijauta. Tas, kuris daugiausia suėda, tas *ėdrūnas,* drybso tada apsunkęs ir patenkintas. Yra žmonių grupių, kurios tokiame ėdrūne regi savo vadą. Jo nuolat maldomas apetitas jiems atrodo galįs garantuoti, kad ir patys niekada nebadaus. Jie pasitiki jo prikimštu pilvu, tarsi jis būtų kimšęs ir už juos. Čia aiškiai atsiskleidžia virškinimo ir galios ryšys.

Veikiant kitoms viešpatavimo formoms pagarba ėdrūno kūno reikalams šiek tiek išblėsta. Nebereikia, kad ėdrūnas kaip statinė atrodytų storesnis už kitus. Dabar jis valgo ir puotauja su rinktiniais savo aplinkos žmonėmis, ir visa, kuo juos vaišina, *priklauso jam.* Jei pats ir nėra didžiausias valgytojas, užtat maisto atsargos turi būti didžiausios: galvijų ir grūdų jis turi kur kas daugiau už kitus. Jei tik panorėtų, visada galėtų būti daugiavalgis. Tačiau šiuo prikimštumo jausmu jis apdovanoja dvariškius, visus, kurie kartu sėda prie stalo, o sau pasilieka tik teisę pirmam įsidėti valgio. Daugiausiai valgančio karaliaus įvaizdis niekada visai neišnyko. Vis pasitaikydavo atvejų, kai kas nors imdavo jį vaidinti savo susižavėjusiems valdiniams. Taip pat ir viešpataujančios grupės, kaip visuma, mielai pasiduodavo lėbavimo potraukiui; puikiai žinoma, kas šiuo atžvilgiu pasakojama apie romėnus. Turtingos ir tvirtą visuomeninę padėtį užimančios šeimos dažnai mėgindavo šitaip atkreipti į save dėmesį, o tos, kurios naujai iškildavo, anas pamėgdžiodavo ir stengdavosi pralenkti.

Polinkis *švaistyti* ir galimybė tai daryti kai kuriose visuomenėse virto formaliomis, apeigomis įtvirtintomis naikinimo orgijomis. Labiausiai žinomas pavyzdys – šiaurės vakarų Amerikos indėnų *potlačas,* kai visa bendruomenė susirenka į didžiulę šventę, kurios pabaigoje vadai stoja į naikinimo varžytuves. Kiekvienas ima girtis, kiek turto gali sau leisti sunaikinti; tas, kuris daugiausia ati-

duoda sunaikinti, skelbiamas nugalėtoju ir susilaukia didžiausios šlovės. Jau pats ėdrūniškumas yra susijęs su gyvūnų gyvybės naikinimu. Susidaro įspūdis, kad per potlačą šis naikinimas perauga į naikinimą tos turto dalies, kuri nevalgoma. Šitaip vadas gali pasigirti labiau, negu stodamas į valgymo varžybas, be to, atkrenta visokie su persivalgymu susiję kūno nemalonumai.

Galbūt praverstų užmesti akį į *valgančiuosius* apskritai, nesvarbu, kokį socialinį statusą jie užima. Negalima nepastebėti, kad kartu valgantieji jaučia vieni kitiems tam tikrą pagarbą. Ji pasireiškia pirmiausia tuo, kad valgiu *dalijamasi*. Tai, kas yra bendrame dubenyje, priklauso visiems. Kiekvienas ima savo dalį, kiekvienas žiūri, kad ir kiti pasiimtų. Visi stengiasi būti teisingi ir nepasiglemžti per daug. Stipriausi saitai valgančiuosius susieja tada, kai valgoma *vieno* gyvulio mėsa, to paties, kurį visi buvo matę gyvą, arba kai laužiamas ar raikomas vienas duonos kepalas. Tačiau vien tuo tam tikro elgsenos iškilmingumo dar negalima paaiškinti: abipusė pagarba reiškia ir tai, kad čia esantieji neės *vienas kito*. Nors tokia garantija tarp vienos grupės žmonių visada yra, bet tik valgant ji nekelia abejonių. Visi kartu sėdi, rodo dantis, valgo, ir net šią kritišką akimirką niekam kitas kaimynas nesukelia apetito. Kiekvienas gerbia save, ir kiekvienas gerbia kitą už santūrumą, kuris vyrauja tarp saviškių.

Šeimoje maistu iš esmės rūpinasi vyras, o moteris valgį ruošia. Tai, kad vyras valgo, ką pagamina moteris, tampa stipriausiu jųdviejų tarpusavio saitu. Nuoširdžiausi santykiai esti tose šeimose, kuriose dažniausiai valgoma kartu. Kai pagalvoji apie šeimą, pirmas vaizdas, kuris iškyla prieš akis, yra prie stalo susėdę tėvai ir vaikai. Visa kita – tik pasirengimas tai akimirkai: juo dažniau ir reguliariau ši akimirka kartojasi, juo labiau kartu valgantieji jaučiasi kaip šeima. Kvietimas sėsti prie šio stalo prilygsta priėmimui į šeimą.

Ko gero, dabar yra geriausia proga tarti kelis žodžius apie šios institucijos pagrindinį asmenį – *motiną*. Ji yra žmogus, duodan-

tis valgyti savo kūną. Jinai maitino vaiką įsčiose, o paskui – savo pienu. Kiek paprastesne forma tai tęsiasi ilgus metus ir vaiką atjunkius: motinos mintys nuolat sukasi apie maistą, kurio reikia augančiam vaikui. Tai nebūtinai turi būti savas vaikas, gali būti ir kitas, tarkim, įvaikintas. Motinos aistra – valgyti ir maitinti, žiūrėti, kad vaikas valgytų ir iš to jam būtų nauda. Todėl ji siekia vieno – auginti ir didinti vaiko svorį. Visa tai daroma su didžiausiu pasiaukojimu; šis teiginys nėra perdėtas, jei į motiną žiūrėsime kaip į asmenybę, kaip į žmogų apskritai. O iš tikrųjų nėščios moters pilvas sudvigubėja, ir ji kontroliuoja abi dalis. Naujas valgytojas ir naujas besivystantis kūnelis iš pradžių ją domina labiau negu sava išvaizda. Tai, kas vyksta nėštumo metu, tik vėliau pasidaro matoma išoriškai. Mūsų pažiūra į virškinimą kaip į pagrindinį galios procesą tinka ir motinai, tiktai jinai jį panaudoja daugiau negu vienam kūnui, o tas faktas, kad naujas kūnas, kurio mityba ji rūpinasi, atsiskiria nuo jos kūno, procesą daro tik aiškesnį ir akivaizdesnį. Motinos galia vaikui pirmaisiais nėštumo mėnesiais yra absoliuti ne tik todėl, kad jo gyvybė visiškai priklauso nuo jos, bet ir todėl, kad ji pati jaučia reikmę tą galią nuolat realizuoti. O tai, kad polinkis būti tokio mažo padaro valdove yra sutelktas vienose rankose, gimdo neribotos galios jausmą, kurį vargu bau ar gali pranokti koks nors kitas normalių žmonių santykis.

Tas nepertraukiamas viešpatavimas, kuriuo motina užsiėmusi dieną naktį, ta begalė smulkmenų, kurių kupinas visas jos gyvenimas, žadina jai neapsakomo pasitenkinimo ir pilnatvės jausmą, koks neįmanomas jokiai kitai viešpatavimo formai. Čia ne vien tik davinėjami įsakymai, kurių iš pradžių niekas net nesuprastų. Visa tai reiškia, kad padarą galima laikyti nelaisvėje, nors šiuo atveju ir jo paties labui; kad galima – net nesuvokiant, ką darai – kitiems perduoti tai, ką pats prieš dešimtmečius esi gavęs per prievartą ir kas išlikę širdyje kaip neišraunamas dyglys; kad galima *ugdyti* tai, ką šiaip valdovas įstengia daryti tik sukū-

ręs dirbtinę hierarchiją. Motinai vaikas sujungia augalo ir gyvūno savybes. Jis duoda jai galimybę naudotis valdžios teisėmis, kurias žmogus šiaip jau naudoja skyrium: teise reguliuoti augalų augimą kaip patinka; teise disponuoti gyvūnais laikant juos nelaisvėje ir kontroliuojant jų judėjimą. Vaikas, globojamas motinos, auga kaip žmogaus prižiūrimi pasėliai; kaip naminis gyvulys, jis atlieka tik tuos judesius, kuriuos ji leidžia; jis lengvina jai senų įsakymų naštą, kurią kultūringas padaras sunkiai pakelia; ir, be to, jis auga žmogumi, nauju visaverčiu žmogumi, už kurio išauginimą grupė žmonių, tarp kurių motina gyvena, turi likti jai amžiais dėkinga. Nėra stipresnės valdžios formos. O kad motinos vaidmuo paprastai vertinamas kitaip, turi dvi priežastis: kiekvieno atmintyje pirmiausia yra išlikęs metas, kai motinos įtaka ėmė *silpti,* o pastebimos, bet ne tokios svarbios tėvo teisės pasirodo esančios reikšmingesnės.

Šeima sustingsta ir sustabarėja tada, kai prie valgio stalo nekviečiama kitų; pretekstas paprasčiausias – reikia rūpintis saviškiais. Koks tuščias šitas aiškinimas, matyti iš bevaikių šeimų, nerodančių nė mažiausio noro dalytis savo valgiu su kitais: dviejų žmonių šeima – pats niekingiausias darinys, kokį žmonija išvis yra sukūrusi. Net ir tada, kai šeima vaikų turi, dažnai jaučiama, kad jie tėra vien šlykščiausios savimeilės priedanga. Taupoma „savo vaikams", o kiti – tegu miršta badu. Iš tikrųjų toks elgesys reiškia, kad visą gyvenimą kaupiama tik sau.

Šiuolaikiniams žmonėms malonu valgyti restoranuose, prie atskirų staliukų, mažomis grupelėmis; už ją paskui ir užmokama. Kadangi kiti restorane daro tą patį, susidaro regimybė, kad maisto pakanka visiems. Tai regimybei pasiduoda net ir subtiliau mąstantys žmonės – juk sotus alkano neatjaučia.

Tas, kuris valgo, didina savo svorį, jis jaučiasi sunkesnis. Čia esama tam tikro pasididžiavimo: augti nebegalima, bet pilnėti – puikiausiai, čia pat, visų akivaizdoje. Tai irgi viena iš priežasčių, kodėl valgoma kartu su kitais: dalyvaujama savotiškose pilnėji-

mo varžytuvėse. Pasitenkinimas prikimštu pilvu, kai daugiau nebelenda, yra tas aukščiausias lygmuo, kurio mielai siekiama. Senovėje dėl to niekas nesigėdijo: didelį laimikį reikėdavo tuoj pat sudoroti, todėl visi valgydavo, kiek tilpdavo, tad maisto atsargas kiekvienas kaupdavo savyje.

Kas valgo vienas, atsisako dalies pagarbos, kurią per tą procedūrą įgytų. Apnuoginti dantys, kai valgai vienas, niekam negali daryti įspūdžio. O valgant kartu su kitais aiškiai matyti, kaip kiekvienas žiojasi, ir pats, duodamas dantims darbo, regi kitų dantis. Būti bedančiam yra gėdinga, o nerodyti dantų, jei juos turi, reiškia savotišką asketizmą. Įprastinė proga juos parodyti – bendras valgymas. Šiuolaikinis etiketas reikalauja kramtyti užsičiaupus. Ir ta mažytė grėsmė, kurią galėjo kelti dantys paprasčiausiai prasižiojant, šiuo atveju sumažinama iki minimumo. Tačiau ir mes nesame tokie jau visai nepavojingi. Valgome šakute ir peiliu, dviem įrankiais, kuriuos lengva panaudoti puolant. Kiekvienam jie padėti po ranka, esant reikalui, nešiojamasi su savimi. Maisto gabalėlis, kuris atsipjaunamas ir kiek įmanoma santūriau dedamas į burną, taip pat ir šiuolaikinėse kalbose tebevadinamas *kąsniu*.

Juokas buvo išpeiktas kaip nepadorus, kadangi juokiantis plačiai išsižiojama ir rodomi dantys. Ko gero, tas veiksmas yra kilęs iš džiaugsmo grobiu arba maistu, kuris atrodė garantuotas. Suklupęs žmogus primena medžiojamą ir parklupdomą žvėrį. O suklupimas, kuris sukelia juoką, primena parpuolusiojo bejėgiškumą: panorėjęs galėtum jį laikyti grobiu. Visai būtų *ne*juokinga, jei pavaizduotoje veiksmų sekoje būtų dar vienas žingsnis ir tas grobis tikrai būtų paverčiamas maistu. Juokiamasi *užuot* jį valgius. Atsisakytas maistas – štai kas kelia juoką: netikėtas pranašumo jausmas, kaip yra sakęs Hobbesas, tik nepridūręs, kad šitas jausmas virsta juoku tik tada, kai pranašumas lieka neįgyvendintas. Hobbeso juoko samprata tik perpus priartėja prie tiesos: „gyvūniškos" juoko kilmės jam nepavyko įžvelgti galbūt todėl, kad gyvūnai nesijuokia. Tačiau jie ir maisto neatsisako, jei tik jis pasie-

kiamas, o patys tikrai to nori. Tik žmogus moka tobulą maisto pasisavinimo procesą pakeisti simbolišku veiksmu. Galimas daiktas, kad iš diafragmos sklindantys ir juoką primenantys judesiai pakeičia tam tikrus rijimo judesius.

Iš gyvūnų tik vienintelė hiena išleidžia garsus, labai primenančius mūsų juoką. Juos galima išprovokuoti, jei nelaisvėje laikomai hienai padedama maisto ir paskui staiga atimama, kol ji nespėjo jo sugriebti. Ne pro šalį dar priminti, kad laisvėje hienos minta dvėseliena; nesunku įsivaizduoti, kaip dažnai viliojantis maistas joms nušvilpiamas iš panosies.

IŠLIEKANTYSIS

IŠLIEKANTYSIS

Išlikimo akimirka – tai galios akimirka. Siaubas, patiriamas matant mirtį, virsta pasitenkinimu, kad mirė kitas, o ne aš. Jis guli, o aš stoviu. Atrodo, tarsi vyko kova, ir mirusįjį esi pats patiesęs. Kai sprendžiamas išlikimo klausimas, kiekvienas yra priešas kitam: bet koks skausmas yra niekniekis, palyginus su šia didžiule pergale. Ir labai reikšminga, kad išlikusysis atsiduria prieš vieną ar kelis negyvėlius *pats vienas*. Jis regi save vieną, jis jaučiasi vienas, ir jei čia galima kalbėti apie galią, kurią jis pajaučia šią akimirką, tai visada būtina prisiminti, kad toji galia kyla tik iš *vienumo,* ir vien tik iš jo.

Visos žmogaus puoselėjamos nemirtingumo viltys, šiaip ar taip, grindžiamos noru išlikti. Geidžiama ne tik visuomet būti: trokštama būti, kai kitų nebėra. Kiekvienas nori gyventi kuo ilgiau, o kai jau jo paties nebus, tai bent teišlieka vardas.

Pati paprasčiausia išlikimo forma yra *žudymas*. Kaip nužudomas gyvūnas maistui, kaip jį gulintį bejėgį galima pjaustyti į gabalus ir dalyti kitiems kaip medžioklės laimikį, kurį valgai pats ir duodi saviškiams, taip yra pasiunčiamas myriop ir žmogus, stojęs skersai kelio arba išdygęs kaip priešas. Jį norima patiesti ant žemės, kad jaustumeisi, jog tu dar esi, o jo – nebėra. Tačiau jis neturi visai pradingti: pergalės jausmui reikalingas lavonas. Dabar gali su juo daryti ką nori, o jis – niekam nieko. Guli jis ir gulės, niekada nebesikels. Galima iš jo atimti ginklą, išpjaustyti kūno dalis ir visam laikui pasiimti kaip trofėjus. Šita stovėjimo priešais nugalabytąjį akimirka išlikusįjį pripildo labai savotiškos, su niekuo nepalyginamos jėgos. Nėra kitos akimirkos, kurią kartoti nebūtų taip trokštama.

Išliekantysis žino, kad mirusių daug. Jeigu jis dalyvavo kautynėse, savo akimis matė, kaip krito kiti. Į karą jis ėjo sąmoningai norėdamas nugalėti priešą. Jo viešas tikslas buvo kuo daugiau jų pakloti, nes nugalėti galima tikėtis tik tada, jei tai pavyks padaryti. Tad *pergalė* ir *išlikimas* šiuo atveju sutampa. Tačiau ir nugalėtojai turi sumokėti už pergalę. Tarp žuvusiųjų daug saviškių. Mūšio lauke tįso pramaišiui draugai ir priešai, negyvųjų krūva bendra. Kai kada nutinka, kad po kautynių abiejų pusių žuvusieji nebeatskiriami: tada jų palaikai gula į *broliškus* kapus.

Kritusiųjų – kalnai, ir jų akivaizdoje išlikusysis stovi laimingas ir jaučiasi vertesnis. Tai, kad tebėra gyvas, o daugybė kitų, ką tik buvusių kartu, jau mirę, yra didžiulės reikšmės įvykis. Kritusieji guli bejėgiai, tarp jų didingai stovi jis, ir atrodo, tarsi kautynių būta dėl to, kad jis išliktų. Mirtis nuo jo nusigręžė, bet atsigręžė į kitus. Ne todėl, kad būtų vengęs pavojaus. Kartu su draugais jis žvelgė mirčiai į akis. Jie žuvo, o jis stovi ir triumfuoja.

Šis iškilnaus pranašumo prieš mirusiuosius jausmas pažįstamas visiems, kas yra kariavęs. Tą jausmą gali slopinti liūdesys dėl žuvusių kovos draugų, tačiau šių yra mažuma, o kritusių kautynėse – visada daug. Triumfuoti stovint gyvam prieš mirusiuosius – nepalyginamai stipresnis jausmas už bet kokį liūdesį, tai jausmas, kad esi *išrinktasis* iš daugelio, kurių likimas toks panašus. Kažkodėl žmogui ima atrodyti, jog jis esąs *geresnis* už kitus vien todėl, kad dar tebėra gyvas. Tą jis įrodė darbais – nes yra gyvas. Įrodė darbais, nes visi, kurie kritę, – nebegyvi. O tas, kuriam išlikti pasiseka dažnai, yra *herojus*. Jis yra stipresnis. Jame daugiau gyvasties. Jam palankesnės aukštesniosios galios.

IŠLIKIMAS IR NEPAŽEIDŽIAMUMAS

Žmogaus kūnas yra plikas ir neatsparus, o kadangi minkštas, todėl lengvai pažeidžiamas. Daug ką žmogus geba sumaniai nuo kūno atitolinti, bet kiti pavojai lengvai užgriūva iš tolo. Kūną gali

pasiekti kalavijas, ietis ir strėlė. Žmogus išrado skydą ir šarvus, apsitvėrė sienomis ir pasistatė didžiules pilis. Tačiau iš visų saugos priemonių labiausiai geidžia vienos – *nepažeidžiamumo.*

Dviem būdais žmogus stengėsi pasidaryti nepažeidžiamas. Tie būdai yra tiesiog priešingi, todėl ir rezultatai labai skirtingi. Pirmiausia jis mėgino atitolinti pavojų, nustatydamas tarp savęs ir jo didelį atstumą, kurį galima apžvelgti ir saugoti. Kitaip sakant, nuo pavojaus žmogus pasislėpė, jį atitolino.

O kitas būdas buvo toks, kuriuo jis vis labiau didžiavosi. Visi senieji padavimai ir pasakojimai kupini gyrimosi ir savęs aukštinimo, kad pasirinko šitą pavojaus ieškojimo ir pasipriešinimo jam būdą. Pavojų jis prisileisdavo kuo arčiau, ir tada jau būdavo sprendžiama, katras katrą. Iš visų galimų situacijų jis pasirinkdavo rizikingiausią ir pavojų provokuodavo. Jis paversdavo ką nors savo priešu ir mesdavo jam iššūkį. Kas žino, gal tai jau buvo priešas, gal pats privertė juo būti. Ne taip svarbu konkrečios detalės, kaip pagrindinis tikslas – sąmoningas didžiausio pavojaus ieškojimas ir lemtingo sprendimo akimirkos artinimas.

Tai būdinga *herojui.* Ko nori herojus? Ko jis siekia? Garbė, kurią visos tautos priskirdavo savo herojams, pastovi ir neblėstanti šlovė, bet jei žygdarbiai buvo įvairūs ir atliekami ganėtinai dažnai vienas po kito, – iškreipia tikruosius motyvus. Yra manoma, kad herojai kovojo vien dėl šlovės, bet man atrodo, kad šuo pakastas kitur: tai nepažeidžiamumo jausmas, kurį taip buvo galima greičiausiai įgyti.

Pavojų įveikęs herojus patiria tą patį, ką išgyvena mūšyje gyvas likęs karys. Priešas grasino mirtimi, kaip ir jis priešui. Turėdami tą aiškų ir neišvengiamą tikslą jie ir susikibo. Priešas įveiktas. Herojui per kautynes nieko neatsitiko. Įkvėptas šio nepaprasto fakto, kad liko gyvas, jis puola į kitas kautynes: nieko neatsitiko dabar, neatsitiks ir ateityje. Skindamas pergalę po pergalės, vieną po kito įveikdamas priešus, jis jaučiasi vis tvirtesnis: didėja įsitikinimas nepažeidžiamumu, tobuliau naudojamasi ginkluote.

Nepažeidžiamumo jausmo kitaip neįgysi. Kas nuo pavojaus bėga, slepiasi nuo jo, tas tik atitolina lemiamą akimirką. O tas, kuris stoja į žūtbūtinį mūšį, kuris išlieka gyvas, kuris vėl kaunasi ir gausina išlikimo akimirkas, tam nepažeidžiamumo jausmas pasidaro tarsi savas. Herojumi iš tikrųjų ir tampama tada, kai įgyjamas nepažeidžiamumo jausmas. Dabar jau galima rizikuoti viskuo, nebėra ko bijoti. Galbūt herojus atrodytų patrauklesnis, kol jam dar nesvetima baimė. Tačiau tai tik pašalinio stebėtojo pageidavimas. Tauta nori nepažeidžiamo herojaus.

Bet jo žygdarbiai anaiptol nėra vien pavyzdinės dvikovos. Jis gali susiremti ir su visa priešų gauja. Dėl to, kad nuo jos nebėga, kad ją puola ir visus išžudo, herojus iškart pasijaučia esąs nepažeidžiamas.

Kartą vienas iš seniausių ir ištikimiausių Čingischano bendražygių kreipėsi į vadą sakydamas: „Esi valdovas, visi tave vadina didvyriu. Kas patvirtina tavo pergales ir užkariavimus?" Čingischanas atsakė: „Buvo tai tada, kai dar nesėdėjau karalystės soste. Joju sykį keliu ir susiduriu su šešiais vyrais, kurie tykojo manęs prie brastos per upę norėdami nužudyti. Prisiartinęs prie tos vietos, išsitraukiu kalaviją ir juos puolu. Jie apipylė mane strėlių kruša, bet visos skriejo pro šalį, nė viena nekliudė. Aš juos visus nukoviau, o pats nesužeistas nujojau toliau. Grįždamas joju vėl pro tą pačią vietą, kur buvau anuos išguldęs. Šeši arkliai klaidžiojo be šeimininkų. Visus parsiginiau namo"[80].

Šį nepažeistumą kovoje su šešiais priešais Čingischanas palaikė patikimu būsimų pergalių ir užkariavimų ženklu.

IŠLIKIMAS, KAIP AISTRA

Pasitenkinimas tuo, kad išlieki gyvas, tas savotiškas malonumas gali virsti pavojinga ir nepasotinama aistra, didėjančia gausėjant progų išlikti. Juo daugiau lavonų, virš kurių iškyla išliekan-

[80] *Wladimirzow,* The Life of Chingis-Khan, London: Routledge, 1930, 168.

tysis, juo dažniau jis patiria tokias akimirkas, juo labiau ir būtiniau jam jų reikia. Iš karjerų, kurias yra padarę herojai ir samdiniai, matyti, kad atsiranda savotiška nebepagydoma manija. Įprastinis to aiškinimas yra toks: šio tipo žmonės kvėpuoja laisvai visa krūtine tik gresiant pavojams, o kai pavojų nėra, gyvenimas, anot jų, tampa nykus ir lėkštas, kitaip sakant, taikiai gyventi – ne jų skoniui. Suprantama, pavojų menkinti nedera, bet pamirštama, kad tie žmonės nuotykių ieškoti eina ne vieni, kad būna ir kitų, kurie žūva. Tačiau ko aniems tikrai reikia, be ko jie nebeįstengia išsiversti, yra malonumas išlikti.

Iš tikrųjų juk nesti ir taip, kad, norint šią aistrą patenkinti, visuomet pačiam reikėtų kišti galvą į kilpą. Niekas nepajėgia vienas išguldyti kalnus žmonių. Mūšio laukuose tai daro nesuskaičiuojama daugybė kovotojų: ir jei esi jų vadas, jei kontroliuoji jų veiksmus, jei kautynių rezultatą lemia tavo sprendimai, tada ir jų pergalingą baigtį, už kurią buvai atsakingas, gali prisiskirti sau kartu su visų visiausiais lavonais. Ne veltui karvedys vadinamas tokiu didingu vardu. Jis įsakinėja, siunčia savo žmones pasitikti priešo ir mirties. Jeigu jis nugalėjo, visas lavonais nuklotas laukas priklauso jam. Vieni paguldė galvas kovodami už jį, kiti – prieš jį. O jis lieka gyvas ir žengia nuo vienos pergalės prie kitos. Triumfo šventės puikiausiai išreiškia jo siekius. Tų švenčių reikšmė nustatoma žuvusių skaičiumi. Nekoks karvedžio triumfas, jei priešas narsiai gynėsi, jei pergalė pasiekta vargais negalais ir kainavo daugybę aukų.

Cezaris pranoko kitus gausiais „mūšiais ir nukautų priešų skaičiumi. Beveik dešimtį metų, kariaudamas su galais, paėmė daugiau negu aštuonis šimtus miestų, nugalėjo tris šimtus tautų, kovėsi su trimis milijonais priešų, iš jų milijoną nukovė mūšio lauke ir tiek pat paėmė į nelaisvę“[81].

Taip aiškina Plutarchas, vienas humaniškiausių žmonijos protų, žmogus, kurio neapkaltinsi nei karingumu, nei kraujo troški-

[81] *Plutarch,* Leben des Cäsar XV. Cituojama iš: *Plutarchas,* Rinktinės biografijos, Vilnius, 1962, 252–253.

mu. Tai svarbu, nes jis apibendrina labai aiškiai. Cezaris kovojo su trimis milijonais priešų, vieną milijoną pasiuntė į aną pasaulį ir vieną milijoną paėmė į nelaisvę. Cezarį pralenkė vėlesnių epochų karvedžiai – mongolai ir nemongolai. Tačiau šitas apibendrinimas skamba taip pat ir naiviai, nes viskas, kas vyko, priskiriama tik karvedžiui. Šturmu užgrobti miestai, pavergtos tautos, milijonai nugalėtų, nužudytų ir į nelaisvę paimtų priešų – viskas Cezario nuopelnai. Tokiais žodžiais išreiškiamas ne Plutarcho, o istorijos naivumas. Su juo žmonija apsiprato nuo faraonų karo pranešimų laikų; iki šios dienos čia beveik niekas nepasikeitė.

Štai kiek daug priešų žuvo, o Cezaris liko gyvas. Tokiais atvejais skaičiuoti savo nuostolius buvo laikoma netaktiška. Jie žinomi, bet didžiam žmogui dėl jų nepriekaištaujama. Cezario karuose, palyginus su priešais, savų žuvo ne tiek jau daug. Vis dėlto jis pergyveno keletą tūkstančių sąjungininkų ir romėnų – visai be nuostolių šiuo atveju irgi neišsiversta.

Šie pasididžiavimą keliantys faktai buvo perduodami iš kartos į kartą. Kiekvienoje kartoje radosi potencialių karo didvyrių, kurių aistra pergyventi mases virto kone idiotizmu. Atrodė, jog pati istorijos lemtis šiuos lūkesčius pateisina anksčiau, negu pasiseka juos įgyvendinti. Tiems, kurie geriausiai moka šitaip išlikti, tiesiog garantuota ryškiausia vieta istorijoje. Tokios rūšies pomirtinei garbei vis dėlto reikšmingesnis už pergales ar pralaimėjimus darosi milžiniškas aukų skaičius. Visai neaišku, kaip iš tikrųjų jautėsi Napoleonas per žygį į Rusiją.

VALDOVAS, KAIP IŠLIEKANTYSIS

Valdovą, kuris visomis išgalėmis kratosi pavojaus, galima priskirti prie paranojiškojo valdovų tipo. Užuot metęs iššūkį pavojui ir su juo susirėmęs, užuot sprendęs žūtbūtinį klausimą kovoje, nors ir rizikuodamas pralaimėti, jis visaip gudraudamas ir saugodamasis stengiasi pastoti jam kelią. Toks valdovas aplink save ku-

ria tuščią permatomą erdvę, kad pastebėtų ir įvertintų kiekvieną galimo pavojaus ženklą. Erdvę jis kuria iš visų pusių, nes yra įsitikinęs, jog turi reikalų su daugybe potencialių užpuolikų. Kitaip sakant, baimė būti vien tarp nedraugų verčia neprarasti budrumo. Pavojus tyko iš visų pusių, ne tik iš priekio. Iš už nugaros jis net didesnis, nes galima jo laiku nepastebėti. Todėl turi būti viskam pasirengęs, net menkiausias šlamesys neturi likti neišgirstas, nes jame ir už jo gali slypėti priešas.

Tačiau visus pavojus, be abejonės, įkūnija mirtis. Todėl labai svarbu tiksliai išsiaiškinti valdovo santykį su ja. Pirmas ir svarbiausias valdovo požymis yra jo teisė spręsti gyvybės ir mirties klausimą. Prie valdovo prieiti niekam nevalia; tas, kuris atneša žinią, kuris turi su juo susitikti, apieškomas, ar neturi ginklo. Valdovas nuolat saugomas nuo mirties, bet pats gali ir turi ją lemti – kiek tik jam patinka. Jo mirties nuosprendžiai visuomet įvykdomi. Tai tarsi valdžios spaudas; absoliuti valdžia esti tik tol, kol neginčijama valdovo teisė skirti mirties bausmę.

Tikrai atsidavęs jam tėra tik tas, kuris leidžiasi jo žudomas. Paskutinis ištikimybės išbandymas visada yra toks pat. Savotiškai dvejopam pasirengimui mirti auklėjami jo kareiviai: jie siunčiami žudyti priešų ir patys yra pasirengę mirti. Tačiau ir visi kiti valdiniai, nekareiviai, žino, kad valdovas bet kada gali pulti ir juos. Jam dera skleisti baimę, tai jo teisė, ir už ją jis be galo garbinamas. Kraštutinė garbinimo forma – dievinimas. Pats Dievas amžiams yra paskelbęs mirties nuosprendį visiems žmonėms – ne tik dabar gyvenantiems, bet ir gyvensiantiems. Nuo jo nuotaikos priklauso, kada nuosprendis bus įvykdytas. Niekam neateina į galvą priešintis – tai bergždžias darbas.

Žemiškiesiems valdovams kur kas sunkiau negu Dievui. Jie – neamžini: valdiniai žino, kad ir valdovams ateina galas. Šio artėjimą galima net paspartinti – kaip ir kiekvieną kitą dalyką – prievarta. Kas atsisako būti paklusnus, tas savaime skelbia kovą. Nė vienas valdovas nėra garantuotas, kad valdiniai bus klusnūs visą laiką. Kol pastarieji leidžiasi jo žudomi, tol valdovas gali miegoti

ramiai. Tačiau kai bent vienas nuosprendžiui pasipriešina, valdovui kyla pavojus.

Tas pavojaus jausmas valdovų niekada neapleidžia. Vėliau, kai kalbėsime apie įsakymo prigimtį, paaiškės, kad valdovų baimė *turi* didėti daugėjant įvykdytų įsakymų. Abejones jis gali išsklaidyti tik veikdamas, tarkim, mirties nuosprendį skelbdamas dėl paties nuosprendžio, nelabai tesigilindamas, ar auka kalta, ar ne. Būna laikotarpių, kai valdovui nuosprendžiai tiesiog reikalingi: ir jų reikia juo daugiau, juo dažniau kankina abejonės. Patys patikimiausi, sakytume, tobuliausi valdiniai yra tie, kurie už valdovą padėjo galvas.

Nes kiekvienas mirties nuosprendis, už kurį valdovas atsako, jam prideda šiek tiek galios. Tai – *išlikimo* galia, kurią jis tokiu būdu kaupia. Nebūtina, kad jo aukos būtų prieš jį kaip nors veikusios, užtenka, kad jos galėjo taip daryti. Valdovo baimė paverčia jas – galbūt ir atgaline data – priešais, kurie prieš jį kovojo. Jis juos nuteisė, jų nebėra, o jis išliko. Teisė skelbti mirties nuosprendžius virsta valdovo ginklu ir naudojama kaip ir kiekvienas ginklas, tiktai šis – nepalyginamai veiksmingesnis. Barbarams ir Artimųjų bei Viduriniųjų Rytų valdovams buvo svarbu, kad artimiausioje jų aplinkoje aukų gausėtų ir kad jos visą laiką būtų matomos. Tačiau ir tais atvejais, kai papročiai tai draudė, valdovai apie jas galvojo. Pasakojama, kokį nepaprastą žaidimą buvo sumanęs romėnų imperatorius *Domicianas*. Puota, kokią jis buvo sugalvojęs ir kokios tikriausiai niekas daugiau nerengė, leidžia giliau pažvelgti į paranojiško valdovo prigimtį. Štai ką apie tai pasakoja Kasijus Dionas:

„Kitą kartą Domicianas kilmingiausiems senatoriams ir karo vadams surengė štai tokį priėmimą. Jis įsakė įrengti salę, kurioje viskas – lubos, sienos ir grindys – būtų nudažyta juodžiausia, kaip derva, spalva; ant plikų grindų liepė išdėlioti neužklotus gultus, irgi dažytus juodai. Svečius pakvietė atvykti naktį ir be palydos. Prie kiekvieno gulto įsakė pastatyti po plokštę su iškaltu kviestojo vardu; dar buvo kiekvienam uždegta maža lemputė, kokios kabinamos kapuose. Svečiams susirinkus, tarsi vaiduokliai į salę įžen-

gė gražaus stoto nuogi ir taip pat juodai dažyti berniukai. Jie ėmė aplink svečius šokti siaubingą šokį, o jį baigę, sustojo ties kiekvieno kojomis. Tada svečiams atnešė valgius, kokius paprastai aukoja mirusiųjų dvasioms, – viskas juoda, taip pat ir dubenys. Svečiams ėmė virpėti kinkos ir kiekvienas manė, kad už kelių akimirkų jiems perpjaus gerklę. Visi buvo netekę žado. Tvyrojo mirtina tyla, tarsi atsidūrus mirties karalystėje. Kalbėjo tik imperatorius ir vien tik apie mirtį bei žudymus. Galiausiai svečius atleido. Tačiau vergus, laukusius savo ponų prieškambaryje, pakeitė kitais, kurių šeimininkai nepažinojo, ir tie turėjo juos neštuvais arba vežimais gabenti namo. Tai įvarė dar didesnę baimę. Vos tik svečiai, pasiekė namus ir šiek tiek atsipūtė, buvo pranešta, kad atvykęs imperatoriaus pasiuntinys. Tada, kai kiekvienas pagalvojo, jog išmušė paskutinė valanda, buvo įnešta anoji plokštė, kuri pasirodė esanti sidabrinė. Kiti tarnai įteikė įvairių daiktų, tarp jų buvo ir iš brangios medžiagos pagaminti dubenėliai, kuriuose per priėmimą buvo patiekti valgiai. Galiausiai kiekvieno svečio namuose pasirodė ir tie berniukai, kurie per vaišes kaip mirusiųjų dvasios stovėjo prie kojų, tiktai dabar nusiprausę ir pasipuošę. Taigi visą naktį praleidę mirtinoje baimėje, dabar kilmingieji svečiai priiminėjo dovanas."[82]

Tokia buvo „Domiciano mirusiųjų puota", kaip ją pavadino liaudis.

Begalinis siaubas, kuriame Domicianas laikė savo svečius, privertė šiuos prikąsti liežuvius. Kalbėjo tik imperatorius, ir kalbėjo apie mirtį bei žudymą. Atrodė, kad visi mirę, o gyvas tik jis vienas. Per šias vaišes imperatorius aukas suvienijo, nes aukomis jie ir turėjo pasijausti. Vaizduodamas svečius priimantį šeimininką, o iš tikrųjų – išliekantįjį, imperatorius kalbėjo aukoms, vaizduojančioms svečius. Tačiau išliekančiojo situacija buvo ne tik įtempta, bet ir rafinuočiausiai pastūmėta iki kraštutinumo. Nors kviestieji jautėsi kaip *negyvi*, bet imperatorius vis dar galėjo juos nužudyti. Taip buvo fiksuojamas tikrasis išlikimo *procesas*. Svečius

[82] *Dio*, Römische Geschichte. Epitome von Buch LXVII, Cap. 9.

paleisdamas, imperatorius suteikia malonę. O kai atiduoda į svetimų vergų rankas vėl priverčia juos drebinti kinkas. Svečiai grįžta namo, o imperatorius iš paskos siunčia mirties pranašus. Šie atneša dovanų ir kartu pačią didžiausią – gyvybę. Kitaip sakant, imperatorius gali juos pasiųsti myriop, o paskui vėl prikelti iš numirusių. Tame žaidime jis ne vieną kartą išgyvena pasitenkinimą. Žaidimas suteikia aukščiausios galios pajautą, galios, kokią vargu ar dar įmanoma įsivaizduoti.

JUOZAPO FLAVIJAUS IŠSIGELBĖJIMAS

Iš romėnų ir žydų karo, vykusio Domiciano jaunystės metais, istorijos yra žinomas atsitikimas, puikiai atskleidžiantis išlikimo prigimtį. Vyriausiasis romėnų karo vadas tuomet buvo Vespasianas, Domiciano tėvas; kaip tik per tą karą Flavijai išsikovojo imperatoriaus titulą.

Jau seniai nepatenkinti žydai bruzdėjo prieš romėnų viešpatavimą. O kai prasidėjo rimtas sukilimas, žydai įvairiuose krašto regionuose paskyrė vadus. Jų uždavinys buvo telkti žmones karui ir parengti miestus gynybai nuo romėnų legionų, kurie, kaip visi žinojo, netrukus pasirodys. Juozapas, tada dar jaunas, vos trisdešimties metų vyrukas, gavo Galilėjos provinciją ir karštai ėmėsi vykdyti iškeltą uždavinį. Savo veikale „Žydų karas" jis aprašė sunkumus, kuriuos teko įveikti: vienybės stoką, varžovų, mėginusių savarankiškai telkti kovos būrius, intrigas, kai kurių miestų atsisakymą paklusti jo vadovavimui arba kitų, paskui nuo jo atsimetusių, neištikimybę. Tačiau didžiulėmis pastangomis jam pavyko suburti nors ir blogai ginkluotą, bet vis dėlto nemažą kariuomenę ir parengti įtvirtinimus kovai su romėnais.

Šių ilgai laukti nereikėjo. Jie pasirodė vadovaujami Vespasiano, kuris į žygį buvo pasiėmęs ir maždaug Juozapo amžiaus sūnų Titą. Romoje tada dar tebeviešpatavo imperatorius Neronas. Vespasianas garsėjo kaip senas patyręs karvedys, pasižymėjęs dau-

gelyje mūšių. Jis įsiveržė į Galilėją ir apsupo Juozapą bei jo kariuomenę Jotapatos tvirtovėje. Žydai įnirtingai gynėsi, o Juozapas buvo išradingas ir sugebėjo atremti visus antpuolius; romėnai patyrė didžiulių nuostolių. Gynyba truko keturiasdešimt septynias dienas. Galiausiai romėnams pasisekė klasta prasibrauti į tvirtovę; tai įvyko naktį, kai visi miegojo, o pastebėjo tai tik auštant. Žydai puolė į neviltį ir ėmė ištisais būriais žudytis.

Juozapas išsigelbėjo. Apie jo tolesnį likimą užėmus miestą papasakosiu jo paties žodžiais, nes, kiek žinau, pasaulyje nėra kito tokio pasakojimo apie save, apie savo išlikimą. Tenka tik stebėtis, kaip sąmoningai, sakytume, tiesiog nepaprastai suvokdamas išliekančiojo psichologijos esmę, Juozapas vaizduoja savo pastangas išlikti gyvam. Nesąžiningumu jo čia neapkaltinsi, nes savo istoriją aprašinėjo *vėliau*, kai jau naudojosi romėnų malone.

„Užėmę Jotapatą, romėnai naršė po lavonų krūvas ir visus slapčiausius miesto užkaborius, ieškodami neapkenčiamo Juozapo, nes buvo įsiutę iš dalies už patirtus nuostolius, iš dalies dėl to, kad karvedys baisiai norėjo jį paimti į nelaisvę, tarsi nuo to galutinai priklausytų karo baigtis. Tačiau užimant tvirtovę, Juozapas, matyt, ne be Dievo pagalbos iššliaužė priešams tiesiog iš panosės ir įšoko į griovį, kuris toliau siekėsi su iš viršaus nematoma ola. Slėptuvėje aptiko keturiasdešimt kilmingų vyrų, apsirūpinusių maistu daugeliui dienų. Kol šviesu, kol priešai zujo aplinkui, Juozapas tūnojo pasislėpęs, o naktimis išeidavo ieškoti būdų pabėgti ir nustatyti, kur stovi sargyba. Bet kadangi vietovę kaip tik dėl jo iš visų pusių akylai saugojo ir nebuvo vilties slapta pasprukti, tekdavo grįžti į olą. Dvi dienas jam pavyko išsislapstyti nesurastam, o trečią dieną priešai suėmė moterį, kuri slėpėsi kartu oloje, ir toji išdavė. Vespasianas nedelsdamas pasiuntė du tribūnus, turėjusius Juozapui garantuoti saugumą ir įkalbėti išeiti iš olos.

Atvykę tribūnai visaip įkalbinėjo pasiduoti žadėdami išsaugoti gyvybę. Tačiau jų pastangos liko bergždžios, nes Juozapas puikiai žinojo, ko gali tikėtis už daugybę romėnams padarytų nuostolių. Įkalbinėtojų švelnumas nepakeitė nuomonės dėl galimo

likimo. Juozapas neįstengė atsikratyti nuogąstavimų, jog jį norima tik suvilioti ir paskui nubausti mirtimi. Pagaliau Vespasianas pasiuntė trečią tribūną, Nikanorą, gerą Juozapo pažįstamą, net kadaise buvusį draugą. Šis atėjęs ėmė įrodinėti, kaip švelniai romėnai elgiasi su nugalėtais priešais, aiškino, kad Juozapo narsa kelianti veikiau karvedžių susižavėjimą negu neapykantą ir kad vyriausiasis karo vadas visai neketinąs bausti jo mirtimi, nes tai jis galįs padaryti ir nelaukdamas jo išeinant iš slėptuvės; priešingai, jis esąs pasiryžęs jį, tokį narsų vyrą, palikti gyvą. Be to, neįsivaizduojama, kad Vespasianas galėtų siųsti Juozapo draugą su klastingais ketinimais ir mėginti išdavystę pridengti draugyste, o ir pats Nikanoras niekados neitų draugo apgauti.

Kadangi ir Nikanoro įkalbinėjamas Juozapas negalėjo apsispręsti, įsiutę kareiviai grasino padegti olą, ir tik vyriausiojo karo vado įsakymas juos sulaikė nuo šio užmojo, nes Vespasianas norėjo tą vyrą turėti gyvą. Kai Nikanoras vis neatlyžo įkalbinėjęs, o priešo kareiviai nepaliaudami visaip grasino, Juozapas staiga prisiminė nepaprastą sapną, kuriame Dievas jam apreiškė artėjant žydų nelaimę ir būsimą Romos imperatorių likimą. Aiškinti sapnus Juozapas mokėjo, nes kaip dvasininkas ir dvasininko sūnus buvo gerai susipažinęs su šventosiomis knygomis, be to, gebėjo suprasti ir dviprasmiškus Dievo žodžius. Kaip tik tą akimirką jį apėmė dieviškas įkvėpimas, ir prieš akis jam stojo siaubas, kurį neseniai regėjo sapne. Tada mintyse kreipėsi į Dievą tokia malda: „Kadangi nusprendei išlieti savo pyktį ant žydų tautos, kurią pats sukūrei, ir laimė teko romėnams, ir pasirinkai mane apreikšti ateitį, aš pasiduodu romėnams ir lieku gyvas. Kviečiu tave būti liudytoju, kad pereinu pas juos ne kaip išdavikas, o kaip tavo tarnas".

Taip pasimeldęs Juozapas nusprendė Nikanorui pasiduoti. Bet kai žydai, buvę kartu slėptuvėje, pastebėjo, kad jis ketina nusileisti priešų įtikinėjimams, iškart apstojo būriu apiberdami priekaištais. Jie priminė jam, kiek jo įkalbėtų žydų padėjo galvas už laisvę. Jis, kuris taip garsėjo narsumu, dabar norįs toliau gyventi

kaip vergas. Jis, laikytas tokiu išmintingu, dabar dedąs viltis į malonę tų, su kuriais taip atkakliai kovojo. Nejaugi visai netekęs proto? Jis sunkiai nusižengsiąs tėvų įstatymams, įstatymas krisiąs ant jo galvos, jis įžeidžiąs Dievą, jei taip vertinąs savo gyvybę. *Jį* apakinusi romėnų sėkmė, bet *jie* nepamiršę savo tautos garbės. Jie siūlė Juozapui arba savo rankas arba kalaviją, kad pats užbaigtų gyvenimą kaip žydų karvedys, o jei ne, žūsiąs ne savo noru kaip išdavikas. Mojuodami kalavijais jie ėmė grasinti jį sukaposią, jei pasiduosiąs romėnams.

Juozapą apėmė baimė dėl gresiančio susidorojimo, bet jam atrodė, kad išduosiąs Dievo pažadus, jei mirsiąs anksčiau, negu jie išsipildys. Patekęs į tokią keblią padėtį, Juozapas mėgino grasintojams pateikti logiškus argumentus. Esą gražu žūti kare, bet pagal karo paprotį, t. y. nuo nugalėtojų rankos. O save žudyti – didžiausias bailumas. Savižudybė nesuderinama su viso, kas gyva, esme ir kartu yra nusižengimas Dievui kūrėjui. Iš Dievo gavome gyvybę, jam reikia patikėti ir jos pabaigą. Tų, kurie kelia ranką prieš save, Dievas neapkenčia, jis baudžia dar ir jų palikuonis. Nedera prie nelaimės, ištikusios mus kaip žmones, pridėti dar ir nusižengimą Kūrėjui. Išsigelbėjimui, jeigu jis įmanomas, nereikią kliudyti. Jiems nesanti gėda likti gyviems, nes narsumą užtektinai įrodę darbais. O jeigu jų laukianti mirtis, tai tegu nužudą nugalėtojai. Jis nemanąs pereiti pas priešus ir išduoti save patį. Tačiau norįs romėnų išdavystės. Mirsiąs su džiaugsmu, jeigu jie, nepaisydami duoto žodžio, atims gyvybę, ir jų sulaužytas žodis, už kurį Dievas nubaus, būsianti didesnė paguoda negu pergalė.

Tad Juozapas darė viską, ką galėjo, kad sulaikytų draugus nuo savižudybės. Tačiau iš nusivylimo jie nebegirdėjo jokių argumentų. Jie seniai buvo pasmerkę save mirti, o Juozapo žodžiai tik didino įtūžį. Kaltindami Juozapą bailumu, jie puolė jį iš visų pusių mosuodami kardais. Atrodė, kad kiekvienas yra pasirengęs jį tuoj pat nudurti. Tačiau savo nelaimėje, kuri širdyje žadino priešingus jausmus, į vieną Juozapas kreipėsi vardu, kitam pasižiūrėjo į akis karvedžio žvilgsniu, trečią sugriebė už rankos, ketvirtą apramino

prašymais. Taip jam kas kartą pasisekdavo nukreipti nuo savęs iškeltą kardą. Jis elgėsi kaip tas užspeistas žvėris, kuris vis atsigręžia į tą, kuris rengiasi jį pulti. Kadangi ir tokiomis nepaprastai sunkiomis sąlygomis jie jautė pagarbą Juozapui kaip karo vadui, jų rankos buvo lyg paralyžiuotos, durklai slydo iš delnų, o daugelis, kurie buvo iškėlę kardus, patys kišo juos atgal į makštis.

Ir tokioje beviltiškoje situacijoje Juozapas neprarado nuovokos, bet, pasitikėdamas Dievo globa ir rizikuodamas gyvybe, kreipėsi į draugus sakydamas: „Kadangi nutarėme mirti, ir šis nutarimas priimtas, tegu burtai lemia, kokia eilės tvarka turėsime nužudyti vienas kitą. Kiekvienas, kuriam kris burtas, turės žūti nuo rankos to, kuris pažymėtas antruoju. Tokiu būdu mirs visi ir nė vienam nereikės žudytis pačiam. Tačiau labai neteisingai pasielgs tas paskutinysis, kuris, žuvus draugams, staiga pasigailės savęs ir liks gyvas".

Šitas pasiūlymas vėl grąžino Juozapui draugų pasitikėjimą, ir kai visi su tuo sutiko, Juozapas irgi dalyvavo traukiant burtus. Kiekvienas, kuriam lėmė burtas, klusniai leidosi nužudomas. Jie žinojo, kad netrukus turės mirti ir karo vadas, o mirti su karo vadu jiems atrodė garbingiau negu išsaugoti gyvybę. Paskutinieji liko – gal per laimingą atsitiktinumą, gal Dievo valia – kaip tik pats Juozapas ir dar vienas[83]; kadangi Juozapas nebuvo likimo paženklintas, o jei ištrauktų burtą būti paskutiniuoju, nenorėtų sutepti rankų gentainio krauju, įkalbėjo aną pasiduoti romėnams ir išsigelbėti.

Likęs gyvas dviejose kovose – su romėnais ir su savo paties žmonėmis, – Juozapas buvo nuvestas pas Vespasianą. Visi romėnai suplūdo pasižiūrėti žydų karo vado, ir minia, kuri grūdosi aplinkui, kėlė didžiulį triukšmą: vieni džiūgavo, kad Juozapas su-

[83] Slaviškoje „Žydų karo" versijoje, kuri, pasak kai kurių mokslininkų, remiasi senesniu graikišku tekstu, vietoj šio sakinio yra kitas, kuriame daiktai yra vadinami tikraisiais vardais: „Pasakęs tai, jis (Juozapas) klastingai apskaičiavo burtus ir taip visus apgavo". Žr. naują anglišką vertimą serijoje *Penguin Classics: Josephus,* The Jewish War, translated by G. A. Williamson, 403. Appendix: The Slavonic Additions.

imtas, kiti grasino, treti spraudėsi į priekį, norėdami pamatyti jį iš arčiau. Tie, kurie stovėjo toliau, reikalavo nubausti priešą mirtimi, o arčiau stovintieji prisiminė jo žygdarbius ir stebėjosi, kaip pasikeitė to žmogaus likimas. Tačiau tarp vadų nebuvo nė vieno, kuris, nepaisant ankstesnės neapykantos, dabar jo akivaizdoje neišgyventų jaudulio. Ypač priblokštas jautėsi taurusis Juozapo bendraamžis Titas, kurį žavėjo Juozapo ištvermė nelaimėje ir kėlė gailestį jo jaunystė. Titas panūdo išgelbėti Juozapui gyvybę ir labai prašė tėvą tai padaryti. Bet Vespasianas įsakė Juozapą kuo akyliausiai saugoti, nes ketino nedelsdamas pasiųsti Neronui.

Išgirdęs apie tai, Juozapas paprašė leidimo pasikalbėti su Vespasianu prie keturių akių. Vespasianas liepė pasišalinti visiems, išskyrus sūnų Titą ir dar du ištikimus bičiulius, ir Juozapas tarė: „Tu, Vespasianai, manai, kad aš esu tik į tavo rankas pakliuvęs karo belaisvis. Tu klysti: aš stoviu prieš tave kaip svarbių dalykų skelbėjas. Aš, Juozapas, turiu tau perduoti Dievo žinią. Jei ne tai, patikėk, aš tikrai žinau, ko reikalauja žydų įstatymai ir kaip turi mirti karo vadas. Tu žadi pasiųsti mane Neronui. Kuriam galui? Jo įpėdiniai, kurie ateis į sostą, ilgai neišsilaikys. Tu, Vespasianai, tapsi cezariu ir imperatoriumi, o tavo sūnus bus juo po tavęs. Įsakyk mane tvirčiau surakinti ir pasilaikyk vėlesniam laikui, pasilaikyk sau, nes būsi ne tik mano, bet ir žemės, jūrų ir visos žmonių giminės cezaris ir valdovas. Įsakyk mane saugoti kuo atidžiau, ir jei aš būsiu lengvabūdiškai kalbėjęs Dievo vardu, tada galėsi nubausti mirtimi, kaip nusipelniau".

Iš pradžių Vespasianas nenorėjo juo tikėti ir buvo linkęs manyti, kad tai tik Juozapo klasta stengiantis gelbėti gyvybę. Tačiau pamažu jo nuomonė ėmė keistis: pats Dievas sužadino jo mintis apie sostą, be to, apie būsimą viešpatavimą liudijo ir kiti ženklai. Vespasianas taip pat sužinojo, kad šis belaisvis buvo teisingai išpranašavęs ir dar kai ką. Tačiau vienas iš Vespasiano bičiulių, dalyvavęs slaptame pokalbyje, išreiškė nusistebėjimą, kad Juozapas neišpranašavęs Jotapatos žlugimo ir to, kad pats pateks į nelaisvę, vadinasi, visos tos kalbos esančios tik plepalai norint įgyti prie-

šo malonę. Į tai Juozapas atsakė primindamas, ką Jotapatos gyventojams buvo pranašavęs: kad po keturiasdešimt septynių dienų apgulties Jotapata būsianti priešų užimta, o jis pats pateksiąs gyvas į nelaisvę. Vespasianas įsakė slapta apklausti belaisvius, ir kai Juozapo žodžiai pasitvirtino, jis ėmė tikėti ir pranašavimais savo paties atžvilgiu. Nors Juozapą tebelaikė sukaustytą ir uždarytą, bet padovanojo jam puikius drabužius ir kitų brangenybių. Be to, su juo buvo elgiamasi maloniai, ir už tai jis turėjo būti dėkingas Vespasiano sūnui Titui."[84]

Juozapo gelbėjimosi drama suskyla į tris veiksmus. Pirmiausia jam pavyksta nepakliūti į skerdynes, kai romėnai užėmė tvirtovę. Miesto gynėjus, jeigu jie nenusižudė patys, galabijo įsiveržėliai; kitus ėmė į nelaisvę. Juozapas išsigelbsti oloje. Čia jis randa keturiasdešimt vyrų, kuriuos aiškiai pavadina „kilmingais". Jie, kaip ir jis pats, yra išliekantieji. Apsirūpinę maistu, jie tikisi čia slapstytis, kol atsiras galimybė pasprukti.

Tačiau Juozapo – o romėnai kaip tik jo ir ieškojo – slėptuvę išduoda moteris. Padėtis iš esmės keičiasi, prasideda antrasis ir pats įdomiausias viso pasakojimo veiksmas. Nepaprastas pagrindinio veikėjo atvirumas padaro šią istoriją tiesiog unikalią.

Romėnai prižada išsaugoti Juozapui gyvybę. Kai tik jis jais patiki, jie nustoja būti jo priešai. Iš tikrųjų tai tikėjimo klausimas. Pačiu laiku Juozapas išvysta pranašišką sapną, kuriame įspėjamas, kad žydai kovą pralaimės. Štai jie nugalėti, tiesa, tik tvirtovėje, kuriai jis vadovavo. Sėkmė lydi romėnus. Regėjimą, kuriame jam apie tai buvo pranešta, siunčia Dievas. Jo padedamas, Juozapas ras kelią ir pas romėnus. Atsidavęs Dievo valiai, Juozapas stoja prieš savo naujuosius priešus – žydus, su kuriais slepiasi toje pačiojo oloje ir kurie pasirengę nusižudyti, kad nepatektų romėnams į nelaisvę. Jis, vadas, šaukęs visus į kovą, turėtų pirmas pasirinkti tokią pralaimėjimo baigtį. Tačiau Juozapas yra tvirtai nusprendęs

[84] *Josephus*, Geschichte des jüdischen Krieges, III, *8*. Nors ši atkarpa pateikiama kaip citata, tačiau tekstas daug kur trumpinamas ir atpasakojamas. *(Vertėjo pastaba.)*

gyventi. Kovos draugus jis įkalbinėja, suranda šimtus argumentų, kad išmuštų jiems norą žudytis. Viskas perniek: kad ir ką sakytų – tik didina jų aklą ryžtą ir priešiškumą jam, norinčiam išsisukti. Juozapas suvokia, kad išsigelbės tik tada, kai šie išsižudys patys, o jis liks paskutinis. Dėl akių visiems nusileidžia, nes į galvą šauna *burtų* idėja.

Vienaip ar kitaip galvosi, bet sunku patikėti, kad traukiant burtus išsiversta be apgaulės. Tai vienintelė pasakojimo vieta, kur dėl Juozapo lieka tam tikras neaiškumas. Nuostabą keliančią mirties loterijos baigtį jis priskiria arba Dievo valiai, arba atsitiktinumui, tačiau įspūdis toks, tarsi pačiam skaitytojui paliekama suvokti, kaip buvo iš tikrųjų. Nes tai, kas įvyksta, stačiai netelpa galvoje: Juozapo akivaizdoje kariai skerdžia vienas kitą, bet ne visi iš karto, o pamažu, iš eilės. Nužudžius vieną, traukiamas burtas. Kiekvienam savo ranka tenka nužudyti draugą, o patį nužudo tas, kurį lemia burtas. Religiniai motyvai, kuriuos Juozapas pateikė prieš savižudybę, aiškiai nedraudžia žudyti kito. Kiekvienas žūstantysis didina Juozapui viltį pačiam išsigelbėti. Kiekvieną atskirai ir visus kartu jis nori matyti negyvus, o sau geidžia tik viena – kaip nors išlikti. Visi noriai miršta įsitikinę, kad jis, karo vadas, mirs kartu. Niekam ir į galvą neateina Juozapą galint būti paskutinį. Tokios galimybės jie tikriausiai nė neįsivaizdavo. Bet kadangi vis tiek kas nors turi būti paskutinis, Juozapas apie tai įspėja: būtų labai neteisinga, kalbėjo jis, kad tas paskutinysis, žuvus draugams, staiga pasigailėtų savęs ir išgelbėtų savo gyvybę. Kaip tik į tokį neteisingumą Juozapas ir taikėsi. Patį neįtikimiausią dalyką, kurį galima padaryti žuvus visiems draugams, jis ketino padaryti pats. Vaizduodamas, kad šią paskutinę akimirką esąs kartu su visais, esąs vienas iš jų, jis siunčia visus myriop ir taip išsigelbsti. Niekas nenutuokia, ką Juozapas jaučia matydamas juos mirštant. Jie įsitikinę, kad visus ištiks vienodas likimas. Tačiau Juozapas yra šalia to likimo, nes jis – jo sumanytojas. Visi miršta, kad išsigelbėtų jis.

Įvyksta akivaizdi apgaulė. Tai – visų vadų praktikuojamas akių dūmimas. Jie vaizduoja, tarsi į mirtį eina vadovaujamųjų prieša-

kyje, o iš tikrųjų siunčia juos į aną pasaulį, kad patys išliktų. Klasta čia visuomet vienoda. Vadas stengiasi išlikti, dėl to stiprėja jo pozicijos. Jei dėl savo, kaip vado, išlikimo jis turi priešų, – puiku, jei ne – esama savų žmonių. Šiaip jau naudojamasi ir vienais, ir kitais – pakaitomis arba kartu. Priešais jis naudojasi atvirai, dėl to jie ir priešai. Savo žmones tenka pasitelkti tik slapukaujant.

Juozapo slėptuvėje ši klasta atsiskleidžia kuo akivaizdžiausiai. Anapus slėptuvės viešpatauja priešai. Jie yra nugalėtojai, bet jų ankstesni grasinimai dabar virsta pažadais. Viduje – kovos draugai. Šie kupini ryžto, kurį jiems įkvėpė Juozapas, todėl atsisako tikėti romėnų pažadais. Ola, kurioje vadas norėjo išsigelbėti, pasidaro itin pavojinga. Juozapas pergudrauja draugus, pasinešusius kelti ranką ir prieš save, ir prieš jį, todėl pirm savęs visus pasiunčia į aną pasaulį. Pats keliauti tenai atsisako pradžioje mintyse, o paskui ir veiksmais. Galiausiai lieka su vieninteliu draugu. Kadangi, kaip jis sako, nenori teptis rankų gentainio krauju, įkalba šį pasiduoti priešams. Tik jį vieną įkalbą nesižudyti. Keturiasdešimties neįveikė. Abu išsigelbsti priimdami romėnų pasiūlymą.

Taip Juozapas išneša sveiką kailį iš susikirtimo su savo žmonėmis. Kaip tik tai jis ir pateikia romėnams – sustiprėjusį savo paties gyvybės jausmą, pasotintą kovos draugų žūtimi. Ši naujai įgyta galia Vespasiano atžvilgiu sudaro trečią Juozapo išsigelbėjimo dramos veiksmą. Visas procesas išsilieja pranašavimu. Romėnai žinojo, kaip atkakliai žydai laikosi savo tikėjimo. Jiems buvo aišku, kad paskutinis dalykas, ko žydas gali griebtis, – tai lengvabūdiškas kalbėjimas Dievo vardu. Juozapas, aišku, turėjo labai norėti vietoj Nerono imperatoriumi matyti Vespasianą. Juk Neronas, kuriam jį ketinta perduoti, nežadėjo palikti jo gyvo. Vespasianas vis dėlto buvo davęs žodį. Juozapas taip pat žinojo, kad Neronas nemėgo daug vyresnio už save Vespasiano, kuris per imperatoriaus muzikinius pasirodymus neretai užsnūsdavo. Neronas ne kartą elgėsi su juo šiurkščiai ir tik dabar, kai žydų sukilimas ėmė grėsmingai plisti, pasinaudojo patyrusiu karvedžiu. Vespasianas tu-

rėjo priežasčių nepasitikėti Neronu. Būsimos valdžios pranašystė negalėjo neglostyti jam savimeilės.

Juozapas, atrodo, ir pats tikėjo pranašyste, kurią Dievo vardu skelbė Vespasianui. Pranašauti jam buvo įprasta. Jis laikė save geru pranašu. Tad romėnams teikė tokį dalyką, kokio jie patys neturėjo. Į romėnų dievus rimtai nežiūrėjo: viskas, kas siejosi su jais, jam buvo prietarai. Juozapas žinojo, kad Vespasianą, neapkentusį, kaip ir kiekvienas romėnas, žydų ir jų religijos, būtina įtikinti, jog pranašauja rimtai ir sąžiningai. Ryžtingas kalbėjimas, žodžių įtaigumas – dabar jis vienui vienas tarp priešų, kuriems tiek pridarė žalos, kurie dar neseniai jį keikė ir maišė su žemėmis, – tas tikėjimas savimi, kuris širdyje buvo stipresnis už kiekvieną kitą tikėjimą, rėmėsi išlikimu, tuo, kad išvengė žūties nuo saviškių. Tai, kas pavyko oloje, Juozapas dabar panaudojo prieš Vespasianą, kuris pergyveno visus, nors buvo trisdešimčia metų vyresnis už Neroną, turėjusį ne mažiau kaip tris kandidatus į įpėdinius. Kiekvienas iš tų kandidatų, jei taip galima pasakyti, krito nuo vienas kito rankos, o Vespasianas tapo Romos imperatoriumi.

VALDOVŲ NEPAKANTUMAS IŠLIEKANTIESIEMS

VALDOVAI IR ĮPĖDINIAI

Muhamedas Tuglakas[85], Delio sultonas, kūrė planus, kurių užmojai toli pranoko Aleksandro Makedoniečio ir Napoleono Bonaparto; tarp tų planų buvo ir sumanymas, perkopus Himalajų kalnus, užkariauti Kiniją. Buvo sutelkta šimto tūkstančių raitelių kariuomenė. 1337 m. ji iššygiavo ir žuvo kalnuose. Tik *dešimčiai* vyrų pavyko išsigelbėti. Jie ir atnešė į Delį žinią apie visų kitų žūtį. Sultono įsakymu šiems buvo įvykdyta mirties bausmė.

Valdovų nepakantumas išliekantiesiems yra visuotinis. Jie įsitikinę, kad teisė išlikti priklauso tik jiems vieniems – tai jų tikrasis lobis, neįkainojamas turtas. Ir jei kas nors akiplėšiškai išdrįsta iš-

[85] Žr. taip pat skyrų „Delio sultonas".

likti gyvas pavojingoje situacijoje, ypač jei žūsta dauguma, yra laikoma, kad tas kiša nosį ne į savo daržą ir prieš jį atsigręžia valdovų rūstybė.

Ten, kur egzistavo akivaizdi absoliučios valdžios forma, pavyzdžiui, Artimųjų ir Vidurio Rytų islamo šalyse, valdovų neapykanta išliekantiesiems galėjo reikštis atvirai. Pretekstai, kurių kai kada tekdavo ieškoti susidorojant su jais, nelabai tepridengdavo atvirą įniršį, kuris būdavo juos apėmęs.

Štai nuo Delio atskilo ir Dekane susikūrė nauja islamo karalystė. Šios naujos dinastijos sultonas Muhamedas Šachas per visą savo valdymo laiką įnirtingai kovojo su kaimyninėmis induistų karalystėmis. Nutiko taip, kad induistai užgrobė svarbų Mudkalo miestą ir visus gyventojus – vyrus, moteris ir vaikus – išžudė. Išsigelbėjo vienas vienintelis žmogus ir šią žinią atnešė į sultono sostinę. „Išgirdęs apie tai, – rašo metraštininkas, – sultonas susikrimto ir įniršo: jis įsakė nelaimingąjį pranešėją tučtuojau nubausti mirtimi. Sultonas neįstengė pakęsti šio vargšo, kuris matė tokios daugybės narsių karalystės žmonių mirtį, o pats išliko."[86]

Čia vis dar galima kalbėti apie šiokį tokį pretekstą, ir galbūt tas sultonas tikrai nežinojo, kodėl neįstengė pakęsti šito vienintelio išsigelbėjusiojo. Egipto kalifas *Hakimas*[87], valdęs apie 1000-uosius metus, kur kas geriau išmanė valdovų žaidimus ir mėgavosi jais panašiai kaip imperatorius Domicianas. Hakimui patikdavo persirengus naktimis bastytis po apylinkes. Per vieną tokią naktinę išvyką ant kalvos netoli Kairo jis sutiko dešimt gerai ginkluotų vyrų, kurie, jį atpažinę, ėmė prašyti pinigų. Hakimas jiems tarė: „Pasidalykite į dvi grupes ir kaukitės. Kas nugalės, tas ir gaus pinigų". Vyrai paklausė ir kovėsi taip įnirtingai, kad devyni kaipmat žuvo. Dešimtajam, kuris išliko gyvas, Hakimas pažėrė iš rankovės daug aukso monetų. O kai nugalėtojas pasilenkė jų susirinkti, kalifas įsakė savo asmens sargybiniams jį sukapoti į gabalus. Taip Hakimas akivaizdžiai parodė savo požiūrį į išlikimo *procesą;*

[86] *Sewell,* A Forgotten Empire, 34.
[87] *Wolff,* Die Drusen und ihre Vorläufer, Leipzig, 1845, 286.

jis patyrė malonumą kaip per tam tikrą vaidinimą, kurį pats surengė; pabaigoje jam dar buvo smagu matyti, kaip išlikusysis sunaikinamas.

Šiuo požiūriu ypatingas yra valdovų santykis su *įpėdiniais*. Tais atvejais, kai esama dinastijos, ir įpėdinis yra sūnus, tėvo santykis su juo pasidaro dvigubai sunkesnis. Visiškai natūralu, kad sūnus pergyvena tėvą, taip pat natūralu, kad sūnus anksti patiria geismą pragyventi tėvą ir ima tą troškimą ugdyti – juk valdžia atiteks jam. Abu turi motyvų neapkęsti vienas antro. Varžymasis, kurio pagrindą sudaro nevienodos prielaidos, nepaprastai sustiprėja kaip tik dėl to nevienodumo. Tas, kuris yra valdžioje, žino, kad mirs anksčiau už varžovą. Kitas, kuris valdžios dar neturi, yra įsitikinęs, kad aną pragyvens. Jaunesnysis aistringai trokšta vyresniojo mirties, o šis to nori mažiau nei bet kas pasaulyje, nes koks jis tada valdovas! Todėl daroma viskas, kad jaunesnysis kuo ilgiau negautų valdžios. Tai konfliktas, kurio išties neįmanoma išspręsti. Istorijoje devynios galybės atvejų, kai sūnūs sukilo prieš tėvus. Vieniems pavykdavo tėvus nuversti, kitus tėvai nugalėdavo ir jiems atleisdavo arba nužudydavo.

Galima manyti, kad ilgaamžių ir absoliučių valdovų dinastijose sūnų sukilimai prieš tėvus yra savotiškas dėsnis. Tai puikiai rodo Didžiųjų Mogolų dinastijos Indijoje pavyzdys[88]. Princas *Salimas,* vyresnysis imperatoriaus *Akbaro* sūnus, „labai nekantravo kuo greičiau perimti valdžios vadžias ir niršo, kad tėvas taip ilgai gyvena: tai neleidžia jam patirti valdymo malonumų. Jis nusprendė valdžią užgrobti pats, savavališkai pasiskelbė karaliumi ir pasisavino jo teises". Taip rašo to meto jėzuitai, kurie gerai pažinojo tėvą ir sūnų ir stengėsi juos atversti į krikščionių tikėjimą[89]. Princas Salimas įkūrė savo dvarą. Jis pasamdė žudikus, kurie vienos kelionės metu užpuolė ir nužudė patikimiausią tėvo bičiulį ir patarėją. Sūnaus sukilimas prieš tėvą truko trejus metus, vieną kartą

[88] Trumpą Didžiųjų Mogolų dinastijos istorijos apžvalgą pateikia: *Smith,* The Oxford History of India, 321–468.

[89] Jėzuitų pasakojimas apie princą Salimą cituojamas iš: *Du Jarric,* Akbar and the Jesuits. Translated by C. H. Payne, London: Routledge, 1926, 182.

net buvo sudaryta melaginga taikos sutartis. Galiausiai tėvas pagrasino, kad paskirsiąs kitą įpėdinį; tų aplinkybių spiriamas Salimas priėmė tėvo kvietimą apsilankyti jo dvare. Iš pradžių Salimas buvo priimtas nuoširdžiai, bet paskui tėvas įviliojo sūnų į vieną iš savo kambarių, aptalžė ausis ir uždarė maudyklėje. Akbaras perdavė Salimą gydytojo ir dviejų tarnų globai kaip pamišėlį, uždrausdamas duoti jam vyno, kurį tas labai mėgo. Princas tada ėjo trisdešimt šeštuosius metus. Po kelių dienų Akbaras jį paleido ir vėl suteikė sosto įpėdinio titulą. Kitais metais Akbaras mirė nuo vidurių šiltinės. Sklido kalbos, kad sūnus jį nunuodijęs, bet kaip buvo iš tikrųjų, dabar neįmanoma nustatyti. „Po tėvo mirties, kurios taip troško", princas Salimas pagaliau tapo imperatoriumi ir pasivadino *Džehangyru*.

Akbaras valdė keturiasdešimt penkerius metus, Džehangyras – dvidešimt dvejus. Tačiau ir per tą dvigubai trumpesnį laikotarpį Džehangyras patyrė tą patį kaip jo tėvas. Džehangyro sūnus *Džehanas Šachas*, kurį tėvas paskelbė sosto įpėdiniu, sukilo ir trejus metus su juo kariavo. Džehanas Šachas pralaimėjo ir paprašė tėvo taikos. Šis jam suteikė malonę, bet su viena žiauria sąlyga: du jo sūnūs turėjo būti laikomi kaip užstatas imperatoriaus dvare. Pats Džehanas Šachas stengėsi niekada nebepakliūti tėvui į akis ir laukė, kol tas mirs. Praėjus dvejiems metams po taikos sutarties, Džehangyras mirė, ir Džehanas Šachas tapo imperatoriumi.

Džehanas Šachas valdė trisdešimt metų. Tai, ką jis buvo pridaręs tėvui, paskui pats patyrė savo kailiu. Tačiau jo sūnui sekėsi geriau. *Aurangzebas*, jaunesnysis iš dviejų brolių, tų pačių, kurie buvo laikomi įkaitais senelio dvare, sukilo prieš tėvą ir vyresnįjį brolį. Garsusis „įpėdinystės karas" baigėsi Aurangzebo pergale. Brolį šis įsakė nubausti mirtimi, o tėvą laikė kalėjime iki gyvos galvos.

Tuoj po pergalės Aurangzebas pasiskelbė imperatoriumi ir valdė pusę šimtmečio. Jo mylimiausiam sūnui trūko kantrybė daug anksčiau. Šis irgi ėmė maištauti prieš tėvą, bet senio imperatoriaus būta kur kas gudresnio už sūnų: tėvas sugebėjo sūnaus

sąjungininkus atgrasinti. Sūnus buvo priverstas bėgti į Persiją ir mirė tremtyje anksčiau už tėvą.

Apžvelgęs Didžiųjų Mogolų dinastijos istoriją kaip visumą, pamatai labai vienodą vaizdą. Dinastija klestėjo pusantro šimto metų. Per tą laiką valdė keturi imperatoriai: kiekvienas valdžią perėmė iš tėvo, kiekvienas buvo atkaklus, gyveno ilgai ir dantimis bei nagais laikėsi įsikibęs valdžios. Visi valdė stebėtinai ilgai: Akbaras – 45 metus, jo sūnus – 22, vaikaitis – 30, provaikaitis – 50 metų. Nė vienas iš jų, taip pat ir Akbaras, nesulaukė savo tėvų mirties, visi, kurie vėliau tapo imperatoriais, būdami princai siekė tėvus nuversti. Sukilimai baigėsi įvairiai: Džehangyras ir Džehanas Šachas pralaimėjo ir tėvai jų pasigailėjo, Aurangzebas supūdė tėvą kalėjime. Jo paties sūnus, patyręs pralaimėjimą, mirė tremtyje. Sulig Aurangzebo mirtimi baigėsi Didžiųjų Mogolų imperijos laikai.

Šitoje ilgaamžėje dinastijoje nebuvo sūnaus, kuris nebūtų sukilęs prieš tėvą, ir kiekvienas tėvas kariavo su savo sūnumi.

Kraštutinis valdžios pajautimas esti tada, kai valdovas išvis *nenori* sūnaus. Akivaizdžiausiai tai rodo *Šakos* atvejis[90]. Pirmaisiais XIX a. dešimtmečiais Pietų Afrikoje jis įkūrė *zulų* karalystę. Jo būta didžio karvedžio, lyginto net su Napoleonu, bet vargu ar galima istorijoje rasti tokį vienasmenį valdovą kaip jis. Šaka atsisakė vesti, nes nenorėjo teisėto įpėdinio. Net ir motinos, kurią visados apiberdavo dovanomis, nuolatiniai įkalbinėjimai neįstengė jo paveikti. Ji nieko taip netroško, kaip vaikaičio, bet Šaka laikėsi savo. Jo hareme buvo šimtai moterų, galiausiai jų skaičius išaugo iki tūkstančio dviejų šimtų, ir visos oficialiai buvo vadinamos „seserimis". Joms buvo draudžiama pastoti ir gimdyti. Prižiūrėtojai akylai jas sekė. Jei kuri „sesuo" paaiškėdavo esanti nėščia, ji būdavo baudžiama mirtimi. Vienos iš tų moterų slapta pagimdytą vaiką

[90] Geriausiai Šaką aprašė jo amžininkas keliautojas anglas *Henris Finas*. Jo dienoraštis, kuriuo daug kas jau ir anksčiau yra naudojęsis, daugiau kaip po šimto metų buvo išleistas atskira knyga: The Diary of *Henry Francis Fynn*. Edited by J. Stuart and D. Mck Malcolm. Pietermaritzburg: Shuter and Shooter, 1950. Vienintelę šiuolaikinę vertingą Šakos biografiją, kurioje panaudoti ne tik rašytiniai šaltiniai, bet ir žodinė tradicija, parašė Ritteris: *Ritter*, Shaka Zulu, London: Longmans Green, 1955.

Šaka nužudė savo rankomis. Jis dėjosi puikiai išmanąs meilės meną, visuomet gebėjo tvardytis ir todėl buvo įsitikinęs, kad nė viena moteris nuo jo negali pastoti. Tad jam nereikėjo bijoti augančio sūnaus. Kai jis ėjo keturiasdešimt pirmuosius metus, jį nužudė du jo broliai.

Jei nukreipsime žvilgsnį nuo žemiškųjų valdovų į dangiškuosius, tai pirmiausia akis užklius už mahometonų Dievo, kurio vienvaldystė iš visų dievų yra mažiausiai ginčytina. Jis valdo nuo neatmenamų laikų, jam nereikėjo, kaip tam Senojo Testamento Dievui, kovoti su rimtais varžovais. Korane nuolat įsakmiai kartojama, kad Alacho niekas negimdė, bet ir jis *negimdo nieko*. Ginčas su krikščionybe kyla dėl to, kad Dievo valdžią mahometonai suvokia kaip vienintelę ir nedalomą.

Priešingai, esama šimtus sūnų turinčių Rytų valdovų, kuriems privalu atkakliai kovoti tarp savęs, kol išsiaiškina, kas gali būti tikrasis įpėdinis. Galima manyti, kad jų tarpusavio priešiškumo suvokimas šiek tiek sumažina tėvų kartėlį dėl to, kad vienas iš sūnų perims valdžią.

Apie gilesnę įpėdinystės prasmę, įpėdinių ketinimus ir pranašumus kalbėsime kitoje vietoje. Čia tik norime pasakyti, kad valdovai ir įpėdiniai jaučia vienas kitam ypatingą priešiškumą, kuris turi didėti stiprėjant tai itin specifiškai valdžios aistrai – aistrai išlikti.

IŠLIKIMO FORMOS

Dabar panagrinėkime išlikimo formas, kurių yra nemaža, tad svarbu, kad nė viena neliktų nepastebėta.

Kiekvieno žmogaus gyvenime yra buvęs pirmesnis procesas, vykęs kur kas anksčiau, negu gimė jis, ir todėl, aiškus daiktas, pranokstantis gimimą, – tai *apvaisinimas*. Išlikimo požiūriu jis iki šiol dar negvildentas. Apie tai, kas vyksta nuo tos akimirkos, kai spermatozoidas įsiveržia į kiaušialąstę, žinoma daug, galima sakyti,

beveik viskas. Tačiau vargu ar kas pagalvojo, kad yra devynios galybės ląstelių, kurios per apvaisinimą nepasiekia tikslo, nors procese ir aktyviai dalyvauja. Juk prie kiaušinėlio veržiasi ne *vienas* vienintelis spermatozoidas. Jų yra per du šimtus milijonų. Išstumtos kartu, jos veržiasi spūstyje prie *vieno* tikslo.

Taigi jų skaičius milžiniškas. Kadangi susidaro skilimo būdu, tai visi yra vienodi; kažin ar jų koncentracija galėtų būti didesnė, bet tikslas – vienodas. Tikriausiai nepamiršome, kad tai ir yra tie keturi bruožai, kuriuos pavadinome esminėmis masės savybėmis.

Nors ir nereikėtų, bet vis tiek pabrėžiame, kad masė, kurią sudaro vyriškosios ląstelės, negali nesiskirti nuo žmonių masės, tačiau analogija, galbūt net šiek tiek daugiau negu paprasta, be abejonės, čia yra.

Visos šios ląstelės *žūsta:* vienos pakeliui į tikslą, kitos vėliau – visai arti jo. Į kiaušinėlį prasiskverbia tik viena vienintelė. Šią ląstelę galima visai pagrįstai vadinti išliekančiąja. Ji – savotiškas vadas, jai pasisekė tai, ko atvirai ar slapčiomis tikisi kiekvienas vadas: jai pasisekė pergyventi visus, kuriuos vedė. Toks išliekantysis, vienintelis iš dviejų šimtų milijonų, duoda pradžią žmogui.

Nuo šios paprasčiausios išlikimo formos, nors ir niekada neaptarinėtos, eikime prie kitų, labiau žinomų. Ankstesniuose šios knygos skyriuose ypač daug kalbėta apie *žudymą*. Žmogus atsiduria akis į akį su priešu: vienu vieninteliu – kai kėsinamasi nužudyti, užpulti iš pasalų arba dvikovoje, arba su gauja – kai ši apsupa iš visų pusių, arba galiausiai – su ištisa mase. Pastaruoju atveju žmogus nėra vienišas: į mūšį jis eina kartu su kitais. Tačiau išlikimą jis suvokia kaip grynai savo asmeninį reikalą, ir juo aukštesnis jo rangas, juo išlikimas asmeniškesnis. Nugali vadas – „lauko šeimininkas". Bet kadangi ir jo žmonių žuvo daug, negyvųjų krūva yra mišri, susidedanti iš savų ir priešų; tai primena „neutralius" atvejus – *epidemijas*.

Tad žudymas čia yra artimas *mirčiai* siaučiant epidemijoms arba per gamtos katastrofas. Kai užeina kokia epidemija ar įvyksta gamtos katastrofa, išliekantysis pergyvena visus mirštančiuosius –

ir draugus, ir priešus. Nutrūksta visi santykiai, mirtis gali pasidaryti tokia visuotinė, kad nebežinoma, kas laidojamas. Labai įspūdingos esti dažnai pasakojamos istorijos apie žmones, kurie tarp mirusiųjų, lavonų krūvoje, vėl atsigauna, tarsi atgimsta. Tokie žmonės linkę manyti esą nepažeidžiami, kitaip sakant, jaučiasi epidemijos didvyriais.

Pavienės žmonių mirtys kelia santūresnį ir slepiamą išliekančiųjų, t. y. artimųjų ir draugų, pasitenkinimą. Niekas čia pats nežudo, niekas nieko nepuola. Nieko panašaus nedaroma, tik laukiama kito mirties. Jaunesnieji pergyvena senesniuosius, sūnūs – tėvus.

Sūnus laiko visai natūraliu dalyku, kad tėvas miršta anksčiau. Pareigos jausmas verčia jį skubėti prie tėvo mirties patalo, užspausti jam akis ir nunešti į amžinojo poilsio vietą. Per laidotuves, kurios neretai trunka kelias dienas, tėvas guli prieš jį negyvas. Tas, kuris kaip niekas kitas galėjo jam įsakinėti, dabar tyli. Bejėgis kūnas niekam nebesipriešina, o sūnus, ilgus metus buvęs jo valdžioje, dabar įsakinėja pats.

Net ir čia esama pasitenkinimo išlikimu. Tas jausmas remiasi iki tol buvusiais tarpusavio santykiais, kai vienas per daugelį metų buvo silpnas ir bejėgis, visai priklausomas, o kitas, kadaise visagalis, dabar palūžo ir užgeso, ir anas dabar tvarko šio palaikus.

Viskas, ką tėvas palieka, stiprina sūnų. Palikimas – sūnaus laimikis. Sūnus dabar gali jį tvarkyti kitaip, negu darė tėvas. Jei tėvas buvo taupus, sūnus gali būti švaistūnas, jei tėvas buvo išmintingas, sūnus gali būti pusgalvis. Tai tarsi naujas nuo šiol įsigaliojantis įstatymas. Įvyksta didžiulis negrįžtamas lūžis. Jo priežastis – išlikimas, šiuo atveju – pati asmeniškiausia ir intymiausia jo forma.

Visai kas kita – išlikimo problema tarp tos pačios kartos žmonių, *bendraamžių*. Kadangi tai yra grupė, kuriai pats priklausai, tendencija išlikti čia slepiama švelnesnėmis varžymosi formomis. Vienodo amžiaus grupė kvalifikuojama kaip amžiaus klasė. Perėjimas iš vienos tokios klasės į kitą kai kada susijęs su tam

tikromis apeigomis, per kurias tenka ištverti sunkius ir neretai žiaurius išbandymus. Išimtiniais atvejais per tokį patikrinimą galima gauti galą.

Seniai, vyrai, kurie nugyvena tam tikrą amžių ir išlieka gyvi, jau pirmykštėse tautose būdavo labai gerbiami. Tada žmonės apskritai mirdavo jaunesni: jų tykojo didesni pavojai ir daugiau visokių ligų negu mus dabar. Reikėjo nemaža pastangų išgyventi palyginti ilgai, ir už tai būdavo atlyginama. Seniai ne tik daugiau žinodavo, ne tik buvo sukaupę didesnę patirtį įvairiose situacijose, jie pateisindavo save ir tuo, kad dar tebebuvo gyvi. Jiems turėjo sektis, kad nežūtų medžioklėse, karuose ir nelaimėse. Įveikiant šiuos pavojus, didėjo jiems rodoma pagarba. Savo pergales jie galėjo pagrįsti trofėjais. Jų besitęsiantis gyvenimas gentyje, kuri niekada nebūdavo didelė, ypač krisdavo į akis. Daug kartų apraudoję mirusiuosius, patys dar tebegyvena; ypač pagarbą jiems kėlė mirtys tų, kurie priklausė tai pačiai amžiaus grupei. Pati grupė galbūt ne iki galo suvokė, kaip įspūdingai atrodė pergalingoje kovoje su priešais. Tačiau neginčijama buvo viena: tai, kad tie žmonės tebegyvena, buvo akivaizdžiausia sėkmė. Seniai ne tik yra, jie *dar* tebėra. Jie gali kiek nori turėti jaunų moterų, o jaunesniesiems kai kada reikia tenkintis vyresnėmis. Seniai sprendžia, kur genčiai persikraustyti, su kuo kariauti, su kuo sudaryti sąjungą. Jei tokiomis sąlygomis išvis galima kalbėti apie valdymą, tai kaip tik jie, seniai, buvo kolektyvinė vyriausybė.

Troškimas ilgai gyventi, toks reikšmingas daugelyje kultūrų, vaidinantis didelį vaidmenį, iš tikrųjų reiškia, kad geidžiama pergyventi savo bendraamžius. Kadangi žinoma, kad diduma miršta anksti, sau norima kitokio likimo. Melsdamas dievų ilgo gyvenimo, žmogus išskiria save iš kitų. Nors maldoje tai neminima, bet įsivaizduojama gyvensiant už juos ilgiau. „Nepriekaištingas" ilgaamžiškumo pavyzdys yra *patriarchas*, galintis apžvelgti keletą palikuonių kartų. Jis yra vienintelis, kitas patriarchas šalia jo neįsivaizduojamas. Susidaro įspūdis, tarsi su juo prasideda nauja giminė. Kol tebėra gyvi vaikaičiai ir provaikaičiai,

jam visai nekenkia, jei kai kuris iš jo sūnų užmerkia akis anksčiau už jį: tai tik padidina pagarbą jam, nes jo sveikata pasirodo esanti tvirtesnė už jų.

Iš senių galiausiai lieka vienas vienintelis – pats seniausias. Pagal tokių išliekančiųjų gyvenimo trukmę buvo skaičiuojami *etruskų amžiai*[91]. Ne pro šalį apie juos pasakyti kelis žodžius.

Šioje tautoje „amžiai" buvo nevienodos trukmės: vieni ilgesni, kiti trumpesni ir kaskart nustatomi iš naujo. Kiekvienoje kartoje būdavo žmogus, išgyvenęs ilgiau už kitus. Kai toks visus kitus pergyvenęs žmogus mirdavo, reikšdavo, kad dievai pasiuntė ženklą. Pagal to žmogaus išgyventus metus nustatydavo amžiaus trukmę: jei mirusysis išgyveno 110 metų, tai amžius irgi buvo 110 metų trukmės, jei jis mirė sulaukęs 105 metų, tai ir amžius buvo trumpesnis – 105 metai. Išliekančiojo gyvenimo trukmė ir *yra* amžius. Jį sudarė jo išgyventi metai.

Kiekvieno miesto ir kiekvienos tautos egzistencijos trukmė buvo nulemta. Etruskų tautai teko dešimt tokių amžių, kuriuos jie skaičiavo nuo savo miesto įkūrimo. Jei kiekvienos kartos išliekantieji gyvena ypač ilgai, tai ir visa tauta darosi senesnė. Šitas reiškinys yra labai įdomus, o kaip religinė institucija – unikalus.

Išlikimas, kuris remiasi *nugyventu laiku,* yra vienintelė išlikimo forma, kai žmogus nėra kaltas. Žmonių, gyvenusių ilgai prieš tave, kurių pats nepažinojai, negalėjai nei nužudyti, nei geisti ar laukti jų mirties. Apie tai, kad jie gyveno, sužinai, kai jų jau nebėra. Suvokdamas juos gyvenus, priskiri jiems ganėtinai paprastą, dažnai net tuščią išlikimo formą. Šiuo požiūriu jiems pasitarnauji galbūt labiau negu jie tau. Tačiau galima parodyti, kad ir jie stengiasi patenkinti savo pačių išlikimo jausmą.

Vadinasi, yra išlikimas *pirmtakų,* kurių pats nepažinojai, ir išlikimas *visų ankstesnių kartų* atžvilgiu. Pastarasis atvejis pajaučiamas kapinėse. Šis jausmas panašus į išlikimą per epidemiją, tik žmones čia suguldė ne maras, o apskritai mirties epidemija: į tą vieną vietą jie buvo sunešti iš daugelio laikotarpių.

[91] *A. Grenier,* Les Religions Étrusque et Romaine, Paris, 1948, 26.

Galima prikišti, kad šiame išlikimo tyrime aptariama ne kas kita, kaip tai, kas jau seniai žinoma ir vadinama *savisaugos* instinktu.

Bet ar tos sąvokos sutampa? Ar tai tas pat? Kaip įsivaizduojamas savisaugos instinktas? Man atrodo, kad ši sąvoka jau todėl nėra tiksli, kad žmogų traktuoja tik kaip *individą*. Pabrėžiamas tik jis *pats*. Tačiau svarbesnis yra antrasis šios sąvokos dėmuo – *sauga*. Iš tikrųjų čia glūdi dvi prasmės: kad kiekvienas gyvas padaras privalo *maitintis* ir kad jis turi gintis nuo *priešų*. Atrodo, tarsi čia būtų kokia paminklinė būtybė, viena ranka imanti maistą, o kita – stumianti nuo savęs priešą. Koks taikus padaras tas žmogus! Jei paliktume jį ramybėje, tai jis tik kimštų saujomis į burną žolę ir niekam nieko bloga nedarytų.

Ar galima žmogų įsivaizduoti kaip nors netinkamiau, netiksliau ir juokingiau? Aiškus daiktas, žmogus maitinasi, bet ne tuo, ką ėda karvė, jo niekas neveda į ganyklą. Grobį jis įgyja klasta ir žudydamas, pasyvumo čia nė su žiburiu nerasi. Priešus jis ne šiaip atstumia: priešingai, jis puola juos vos suuodęs iš tolo. Jo ginklai yra labiau pritaikyti pulti negu gintis. Suprantama, kad žmogus nori išlikti, bet yra ir kitų dalykų, kurių jis nori ir kurie neatskiriami nuo agresyvumo. Žmogus nori žudyti, kad pergyventų kitus. Jis nenori mirti, kad kiti gyventų už jį ilgiau. Jei abu dalykus būtų galima sudėti į viena, tai sąvoka *savisaugos instinktas* turėtų prasmę. Tačiau sunku suvokti, kodėl reikia laikytis įsitvėrus apytikslės sąvokos, kai yra kita, kur kas geriau nusakanti dalyko esmę.

Visos minėtosios išlikimo formos yra labai senos, jos aptinkamos, kaip netrukus pamatysime, jau pirmykštėse tautose.

IŠLIKIMAS PRIMITYVIŲJŲ TAUTŲ TIKĖJIMUOSE

Mana – taip Ramiojo vandenyno salų gyventojai vadina antgamtišką jėgą, galinčią iš vieno žmogaus pereiti į kitą. Ji labai pageidautina ir ją gali kaupti pavieniai individai. Narsus karys gali

sukaupti jos labai daug, tačiau ne kovose įgyjama patirtimi arba fizine jėga, o dėl to, kad ji, kaip nukauto priešo mana, pereina į jį.

„Narsus vienos *Markizų salų* genties karys tapo genties vadu. Niekas neabejojo, kad karys savo kūne turįs maną visų tų, kuriuos užmušė. Didėjant narsai, augo ir jo paties mana. Tačiau vietinių gyventoju įsitikinimu, narsa yra manos *rezultatas,* o ne priežastis. Sulig kiekvienu užmuštu priešu auga ir kario ieties mana. Dvikovos nugalėtojas kas kartą prisiima užmuštojo vardą: tai ženklas, kad pastarojo jėga priklauso jam. Kad pereitų priešo mana, reikia valgyti užmuštojo kūno mėsą; o kad tas jėgos prieaugis išliktų kitose kovose, kad būtų garantuotas intymus santykis su užkariauta mana, karys kaip savo ginkluotės dalį nešiojasi kokią nors nugalėto priešo kūno liekaną – kaulą, sudžiovintą ranką, kai kada net visą kaukolę."[92]

Kažin ar galima aiškiau nusakyti pergalės poveikį išliekančiajam. Užmušęs kitą, jis pasidaro stipresnis, o manos prieaugis yra prielaida naujoms pergalėms. Tai tarsi tam tikras palaiminimas, kuris išplėšiamas iš priešo, tačiau palaiminimas gaunamas tik tada, kai priešas nebegyvas. Fizinis priešo buvimas, gyvo ar nebegyvo, čia yra būtinas. Reikalinga kova, ir priešas turi būti nukautas, kitaip sakant, svarbus pats užmušimo veiksmas. Parankios lavono kūno dalys, kuriomis nugalėtojas apsirūpina, – vienas suvalgydamas, kitas kur nors prisikabindamas – jam turi nuolat priminti, kad jo jėga padidėjusi. Pats jaučiasi stipresnis ir varo baimę kitiems: kiekvienas naujas priešas, su kuriuo stoja į kovą, ima virpėti ir su siaubu numato savo likimą.

Dar asmeniškesnį ir taip pat naudingą žudiko santykį su nukautuoju tiki esant Australijos Arnhemo žemės *murnginų* gentis. Užmuštojo dvasia pereina į žudiko kūną ir jį dvigubai sustiprina, tad iš tikrųjų nugalėtojas pasijaučia *padidėjęs*. Galima įsivaizduoti, kad toks atlygis jaunus vyrus skatina kariauti. Kiekvienas ieško priešo, norėdamas pasisavinti jo jėgą. Tačiau viltys pasiteisina

[92] *Handy,* Polynesian Religion, 31.

tik tada, jei priešą užmuša *naktį*, nes dieną auka savo žudiką būna mačiusi, todėl yra pernelyg pikta, kad galėtų pereiti į jo kūną.

Šis dvasios „perėjimo" procesas buvo tiksliai aprašytas. Jis yra toks įdomus, kad dalį to aprašymo pacituosime.

„Kai kas nors kare nukauna priešą, nugalėtojas, grįžęs namo, nevalgo virto maisto tol, kol prie jo neprisiartina nugalėtojo siela. Jis gali *girdėti*, kaip ji artinasi, nes ieties kotas dar tebėra prie akmens smaigalio, įsirėžusio į negyvėlį: sielai einant, kotas velkasi žeme, atsitrenkia į krūmus ir medžius ir kelia triukšmą. Kai dvasia yra jau visai arti, nugalėtojas girdi garsus, sklindančius iš negyvėlio žaizdos.

Tada jis griebia ietį, nuima antgalį, šį koto galą įspraudžia tarp didžiojo ir antrojo kojos pirštų, o kitą atremia į petį. Siela pirma prieina prie smaigalio, ant kurio buvo užmautas ietigalis, paskui kyla koja aukštyn ir patenka į kūną. Ji ropoja kaip skruzdėlė. Įlindusi į skrandį, jį užkemša. Žmogui pasidaro bloga, ima skaudėti pilvą. Jis trina jį ranka kartodamas užmuštojo vardą. Tai padeda: karys vėl pasijunta sveikas, nes dvasia pasitraukia iš skrandžio į širdį. Vos tik ji atsiduria širdyje, kyla jausmas, lyg užmuštojo kraujas dabar sroventų užmušėjo gyslomis, tarsi prieš mirdamas priešas savo kraują būtų atidavęs tam, kuris jį nužudys.

Žudytojas, pasijautęs stambesnis ir stipresnis, įgyja visą energiją, kurią turėjo užmuštasis. Sapne užmuštojo siela pasako, kad turinti jam maisto, ir nurodo kryptį, kur eiti jo ieškoti. „Ten prie upės, – sako ji, – aptiksi daug kengūrų". Arba: „Ten ir ten, seno medžio drevėje yra didelis bičių lizdas." Arba: „Ten ir ten, pakrantės smėlyje nusmeigsi didžiulį vėžlį ir rasi daug vėžlio kiaušinių".

Žudikas išklauso, kiek palaukęs išslenka iš stovyklos ir pasuka į krūmus, kur sutinka užmuštojo sielą. Išsigandęs sušunka: „Kas čia? Ar yra čia kas nors?" Prieina prie tos vietos, kur buvo užmuštojo siela, ir randa kengūrą – nepaprastai mažą padarėlį. Apžiūri jį ir supranta, ką tai reiškia: čia kaip tik ta vieta, kur girdėjo dvasios judesius. Sudrėkinęs pirštus pažasties prakaitu, patrina juo alkūnę. Paskui pakelia ietį, sušunka užmuštojo vardą ir duria į

kengūrėlę. Toji kaipmat nusibaigia, bet gaišdama sparčiai didėja. Jis mėgina ją kelti, tačiau nieko neišeina – tokia ji pasidarė didelė. Palikęs grobį, grįžta į stovyklą pasakyti draugams. „Ką tik užmušiau nukautojo sielą, – praneša jis vienam, – tik niekam nesakyk, nes jis gali vėl užpykti". Artimiausi draugai ir giminės eina kartu padėti nudirti gyvuliui kailį ir išmėsinėti. Skrosdami visur randa taukų, o tai yra vienas iš didžiausių skanėstų. Iš pradžių kepa tik labai mažus gabalėlius, atsargiai ragauja, bet skonis vis nekoks.

Tada verda visą gyvulį ir valgo tas dalis, kurias labiausiai vertina. Kas lieka, parneša į stovyklą. Seniai apžiūri: gyvulio esama nepaprastai didelio. Jie sustoja ratu ir vienas klausia: „Kur jį nudobei?" – „Ten, prie upės". Seniai puikiausiai supranta, kad grobis neeilinis, nes mėsa labai riebi. Netrukus vėl vienas klausia: „Ar nematei kokios nors sielos krūmuose?" – „Ne!" – meluoja jaunuolis.

Seniai ragauja mėsą, bet skonis visai ne toks kaip paprastos kengūros. Jie linksi pritariamai galvomis ir, pliaukšėdami liežuviais, kartoja: „Ir vis dėlto sutikai užmuštojo sielą!"[93]

Taigi išliekantysis šiuo atveju perima priešo jėgą ir kraują. Stambėja ne tik jis pats – riebėja bei didėja ir grobis. Tai asmeniška ir labai tiesioginė nauda, kuri išpešama iš priešo. Todėl jaunas gentainis anksti ima galvoti apie karą. Bet kadangi viskas turi vykti slapta ir naktį, tai su mūsų tradicijose išlikusiu herojaus įvaizdžiu šis mažai ką teturi bendra.

Herojaus tipą, kokį mes pažįstame – bebaimį ir vienui vieną puolantį į priešų būrį – aptinkame *Fidžio salose*. Vienoje legendoje pasakojama apie berniuką, kuris auga pas motiną ir nežino, kas jo tėvas. Grasinimais berniukas priverčia motiną pasakyti tėvo vardą. Sužinojęs, kad tėvo vardas Dangaus Karalius, nedelsdamas išvyksta pas jį. Pamatęs tėvas nusivilia, kad sūnus toks mažas. Jam reikią vyrų, o ne berniukų, nes šiuo metu vykstąs karas. Karaliaus

[93] *Warner,* A Black Civilisation, Harper and Brothers, 1958, 163–165. Ši knyga, pirmą kartą išleista 1937 m., yra išsamiausias ir reikšmingiausias vienos australų genties aprašymų.

vyrai šaiposi iš berniuko, kol tas kuoka neperskelia vienam šaipūnui galvos. Sužavėtas karalius siūlo sūnui pasilikti.

„Kitą rytą anksti prie miesto pasirodė priešai ir ėmė šaukti: „Išeik, Dangaus Karaliau, nes mes esame alkani. Išeik, kad galėtume pavalgyti!"

Tada pakilo berniukas ir tarė: „Tegu niekas neina su manimi. Visi likite mieste!" Jis čiupo savo paties pasidarytą kuoką, puolė į patį priešų knibždėlyną ir ėmė įnirtingai talžyti į kairę ir dešinę. Kiekvienu smūgiu vis nudėdavo po priešą, kol kiti pagaliau leidosi į kojas. Pats atsisėdo ant lavonų krūvos ir savo žmonėms mieste sušuko: „Išeikite ir pašalinkite užmuštuosius!" Tie išėjo giedodami mirusiųjų giesmę ir nuvilko keturiasdešimt du lavonus, o mieste tuo metu gaudė būgnai.

Dar keturis kartus berniukas kovėsi su tėvo priešais, kol tie pasijuto bejėgiai ir Dangaus Karaliui ėmė siūlyti taiką: „Pasigailėk mūsų, valdove, palik mus gyvus!" Taip tėvas atsikratė priešų, o jo karalystė nusidriekė nuo vieno dangaus krašto iki kito"[94].

Čia berniukas vienas stoja į kovą su priešais, visi jo kirčiai taiklūs. Pabaigoje jis sėdi ant lavonų krūvos, ir kiekvienas iš negyvėlių yra kritęs nuo jo rankos. Nereikėtų manyti, kad taip esti tik legendose. Fidžiai herojams pavadinti turi keturias sąvokas: tas, kuris nukovė vieną priešą, vadinamas *koroi*, nukovęs dešimt priešų, – *koli*, dvidešimt – *visa*, trisdešimt – *vangka*. Vienas garsus vadas, kuris dar daugiau paklojo priešų, buvo pavadintas *koli-visa-vangka* vardu: šio kovotojo sąskaitoje dešimt + dvidešimt + trisdešimt, iš viso šešiasdešimt galvų.

Tokių superherojų žygdarbiai mums atrodys dar įspūdingesni, jei žinosime, kad fidžiai nukautus priešus suvalgo. Vienas vadas, ypač neapkentęs savo priešo, prisiekia jį suvalgysiąs visą – ir iš tikrųjų, jį nukovęs, niekam nedavė nė gabalėlio.

Tačiau herojai, galima man prieštarauti, kaunasi ne tik su priešais. Sakmėse jie dažniausiai stoja prieš pavojingas pabaisas, nuo kurių išvaduoja žmones. Pabaisa grasina pamažu suryti visą tau-

[94] *Lorimer Fison,* Tales from Old Fiji, 51–53, XXI.

tą, ir niekas neįstengia apsiginti. Geriausiu atveju pasiekiamas siaubingas kompromisas: tiek ir tiek žmonių kasmet bus atiduodama jai suėsti. Tada herojus pasigaili tautos, pats vienas išsirengia į kovą ir, įveikęs didžiausius pavojus, monstrą nugalabija. Dėkingi žmonės sąžiningai saugo jo atminimą. Dėl to, kad herojus išlieka nesužeistas ir išgelbsti visus, žmonių vaizduotėje jis iškyla kaip šviesi asmenybė.

Tačiau yra mitų, kuriuose šviesi herojaus asmenybė neabejojamai yra susijusi su lavonų krūvomis – ir ne tik priešų. Geriausiai tai matyti iš vieno Pietų Amerikos *uitotų* genties mito. Mitas paskelbtas reikšmingame ir mažokai dėmesio susilaukusiame K. T. Pruso *(K. Th. Preusso)* rinkinyje, iš kurio trumpindami pacituosime mus dominančias vietas.

„Kartą dvi merginos, gyvenusios su tėvu netoli upės, pamatė vandenyje labai gražią mažytę gyvačiukę ir mėgino ją sugauti. Kad ir kaip stengėsi, ji vis išsprūsdavo iš rankų. Tada ėmė prašyti tėvą nupinti rėtį, kurio akutės būtų mažut mažutėlės. Su tuo rėčiu jos pagavo gyvačiukę ir parsinešė namo. Įleido ją į vandens pripiltą puodą ir davė visokio maisto, bet toji nieko neėdė. Ir tik tada, kai tėvui susapnavus sapną šovė mintis gyvatę maitinti ypatingu būdu pagamintu krakmolu, ji ėmė ėsti kaip reikiant. Po kelių dienų gyvačiukė jau buvo panaši į storą siūlą, o netrukus prilygo mažajam pirštui. Tada merginos gyvatę perkėlė į didesnį puodą. Toji ir toliau ėdė krakmolą ir pasidarė stora kaip dilbis. Dabar merginos nunešė ją ir įleido į nedidelį ežerėlį. Gyvatė rijo krakmolą vis godžiau, o maitinama būdavo tokia alkana, kad vieną kartą su maistu vos nenukando maitinančiai merginai rankos. Gana greitai gyvatė pasidarė stora kaip į vandenį nuvirtusio medžio kamienas. Ji išlipdavo į krantą ir rydavo elnius bei kitus gyvūnus, bet kai išgirsdavo vienos iš seserų kvietimą, visuomet atskubėdavo ir sušveisdavo devynias galybes krakmolo, kurio merginos būdavo paruošusios. Gyvatė išsirausė urvą po genties kaimais ir įniko ėsti žmonių protėvius, pirmuosius žemės gyventojus. „Mieloji, ateik pietauti!" – pakvietė

kartą merginos. Išlindusi gyvatė taip griebė indą su krakmolu, kad kartu prarijo ir ją maitinusią merginą.

Sesuo verkdama parbėgo skųstis tėvui. Šis nutarė gyvatei atkeršyti. Palaižė tabako, kaip tie žmonės visuomet daro, kai nusprendžia kam nors padaryti galą, apsvaigo, ir jam toptelėjo mintis, kaip geriausiai įveikti nelabąją. Jis sutaisė daug krakmolo, kad paduotų ėdrūnei, ir pasišaukęs tą, kuri prarijo dukterį, sušuko: „Praryk mane!" Žmogus buvo pasirengęs iškęsti viską, kad tik gyvatė kaip nors nusibaigtų, todėl pirma gurkštelėjo iš po kaklu kabėjusios tabokinės tabako trauktinės. Išgirdusi kvietimą, gyvatė išlindo ir griebė atkištą dubenį su krakmolu. Tą akimirką tėvas įšoko jai į gerklę ir susigūžė. „Aš jį prarijau", – pagalvojo gyvatė ir nušliaužė į urvą.

Po to gyvatė surijo ištisą gentį: virškinami žmonės puvo ir nyko ant tėvo kūno. Tada gyvatė nušliaužė doroti kitos genties, ir vėl žmonės puvo ir nyko ant jo kūno. Jis tupėjo, o žmonės pūdami skleidė baisų dvoką, kurį teko kęsti. Gyvatė sušveitė visas gentis prie upės, nepalikdama nė gyvos dvasios. Tėvas buvo iš namų pasiėmęs aštrią kriauklę gyvatės pilvui perskrosti, bet pradžioje įpjovė tik truputį, ir gyvatė pajuto skausmą. Dabar ji ėmė ryti gentis prie kitos upės. Žmones apėmė baimė, jie nebėjo į laukus ir sėdėjo namie. Kad ir kaip norėdamas negalėjai išeiti, nes gyvatė buvo įsitaisiusi urvą kelio viduryje, ir jei pamatydavo ką nors grįžtant iš laukų, iškart prarydavo. Visi bijojo patekti gyvatei į nasrus ir nekišo nosies iš namų. Kiekvienas, lipdamas iš hamako, vis žiūrėjo, ar nėra čia pat gyvatės urvo ir ar nebus užpultas ir prarytas.

O ant tėvo kūno puvo ir dvokė žmonės. Jis sriubčiojo tabako trauktinę ir vis raižė gyvatės pilvą: toji jautė didelius skausmus. „Kas man darosi? Tikriausiai prarijau Deihomą, pjaustiklį, ir dabar skauda pilvą", – dejavo gyvatė. Nušliaužė prie kitos genties, išlindo iš urvo ir vėl ėmė ryti žmones. Tiems nebuvo kur dėtis, jie nustojo vaikščioję prie upės. Kai nueidavo į prieplauką atsinešti vandens, gyvatė juos griebdavo ir tempdavo į urvą. Net rytą jiems ruošiantis stotis ant grindų, ji spėdavo užpulti auką. O tėvas nesi-

liovė kriaukle raižęs gyvatei pilvo, ir toji aimanavo: „Iš kur tas skausmas? Matyt, prarijau Deihomą, pjaustiklį, ir todėl skauda".

Tada gerosios dvasios jį įspėdavo: „Deihoma, neskubėk pjauti pilvo, tai dar nėra tos upės, kur tu gyveni, prieplauka. Tavo prieplauka dar toli". Tai išgirdęs, jis nustodavo pjaustyti, o gyvatė tada šliauždavo ėsti žmonių, kur jau anksčiau buvo apsilankiusi, ir gaudė vieną po kito. „Ji vis dar siautėja! Kur mums pasidėti? Ji baigia išnaikinti mūsų žmones!" – nerimavo kaimų gyventojai. Jie sulyso, nes nebeturėjo ką dėti į burną.

Žmonės vis žuvo ir puvo ant tėvo kūno. O jis nepamiršdavo gurkštelėti iš savo tabokinės ir kaip reikiant kriaukle pazulinti gyvatės kūno. Praėjo jau nemaža laiko, kai jis tūno šito šliužo kūne. Nebeatsimena vargšelis, kada paskutinį kartą valgė, tik girsnoja tabako trauktinę, nes ką jam iš tikrųjų valgyti? Nors ir labai dvokė, bet tabokos lašai padėjo išlikti ramiam.

Genčių daugiau nebeliko, gyvatė surijo viską, kas buvo gyva prie visų upių po dangumi, tad niekur nebesimatė žmogaus. Dabar gerosios dvasios tarė: „Deihoma, štai tavo prieplauka ir tavo gimtoji upė. Pjauk dabar stipriau, dar pora upės vingių – ir būsi namie". Ir jis ėmė pjauti. „Pjauk, Deihoma, pjauk kuo stipriau!" – ragino jos. Ir jis pjovė tol, kol perpjovė gyvatės pilvą ir odą, ir per angą iššoko savo prieplaukoje.

Kai tik išlindo, iškart atsisėdo ant žemės. Pasirodo, kad jis buvo visai nuplikęs – nė vieno plaukelio ant galvos. Gyvatė netoliese visaip rangėsi ir voliojosi. Štai jis jau namie, tiek ilgai išbuvęs dvokiančiame gyvatės žarnyne. Gerai nusiprausęs gimtojoje prieplaukoje, pargrįžo į savo trobelę, kur pamatė ir abi dukteris. Jos džiaugėsi išvydusios tėvą."[95]

Mitas, kuris čia pateiktas gerokai sutrumpintas, dažnai, gal kokį penkiolika kartų, vaizduoja, kaip gyvatės pilve žmonės pūva ant herojaus kūno. Šitas paveiklas yra slegiantis, tiesiog įkyrus. Du dalykai – žmonių ryjimas ir jų puvimas ant herojaus kūno – mite

[95] *K. Th. Preuss*, Religion und Mythologie der Uitoto, Göttingen, I, 1921, 220–229.

kartojami dažniausiai. Kadangi Deihoma geria tabako trauktinę, išlieka gyvas. Tas ramumas ir atkaklumas būnant puvėsių tvaike yra svarbiausias herojaus bruožas. Visi žmonės pasaulyje galėtų ant jo supūti, o jis liktų gyvas – vienintelis visuotinio puvimo atmosferoje tvirtai ir ryžtingai siekiantis užsibrėžto tikslo. Jis yra, jei taip galėtume sakyti, nekaltas herojus, nes jo sąžinės neslegia pūvančių žmonių gyvybės. Tačiau jis tą tvaiką kenčia, jis visas yra jame. Dvokas jo nepalaužia, net, galėtume sakyti, suteikia tvirtybės. Tirštos mito spalvos, mito, kur lemtingiausi dalykai vyksta gyvatės pilve, daro didžiulį įspūdį. Tai pati tiesa.

Herojumi mes įpratę laikyti tą, kuris įveikia visus pavojus žudydamas kitus. Bet herojus išgyvena ne tik pats. Jam išgyventi padeda analogiškas procesas savų žmonių masėje, kai šie visi keliauja į aną pasaulį.

Kaip pavyksta žmogui išsigelbėti kare, kai draugai jau žuvę, kaip jis jaučiasi likęs vienas? Apie tai sužinome iš *taulipangų* genties indėnų, gyvenančių Pietų Amerikoje, mito.

„Naktį puolė priešai. Jie prisiartino prie kaimo, kurį sudarė penki būstai, ir du iš jų padegė – kad būtų šviesu ir gyventojai tamsoje negalėtų pasprukti. Tuos, kurie išbėgdavo lauk, užmušdavo vėzdais.

Vienas vyras, vardu Maičaule, kuris išliko gyvas, atsigulė lavonų krūvoje ir, norėdamas suklaidinti priešus, išsitepė kūną krauju. O priešai, manydami, kad visi negyvi, pasitraukė. Vyras liko vienas. Tada jis pakilo, nusiprausė ir nusliūkino į gretimą kaimą. Ten tikėjosi rasti žmonių, bet kaimas buvo tuščias – visi pabėgo. Aptiko tik manijoko paplotėlių ir seną kepsnį ir viską suvalgė. Kiek pagalvojęs išėjo, kur akys veda. Po kiek laiko atsisėdo ir ėmė mąstyti. Prisiminė tėvą ir motiną, kuriuos nužudė priešai, ir tai, kad dabar yra vienas kaip pirštas. Tada tarė sau: „Eisiu atgal ir atsigulsiu kartu su tais, kurie jau mirę“. Nusiminęs grįžo į sudegusį kaimą. Čia jau darbavosi daugybė maitvanagių. Maičaule buvo kerėtojas ir ne kartą galvojo apie gražią merginą. Išbaidęs maitvanagius, atsigulė tarp žuvusių draugų. Vėl išsitepė krauju, bet rankas

laikė ties galva – kad būtų patogiau griebti. Netrukus maitvanagiai vėl atskrido ir negalėjo pasidalyti žmogiena. Pasirodė ir maitvanagių karaliaus duktė. Ką darė maitvanagių karaliaus duktė? Ji nutūpė Maičaule'i ant krūtinės. Kai ji jau taikėsi kirsti snapu, Maičaule ją kapt ir sučiupo. Kiti maitvanagiai išsilakstė. Maičaule ėmė prašyti maitvanagių karaliaus dukters: „Pavirsk moterimi! Esu vienišas ir neturiu, kas man padeda". Maičaule parsinešė ją į namus ir laikė kaip naminį paukštį. Kartą tarė: „Einu žvejoti. Kai grįšiu, noriu tave rasti pavirtusią moterimi!"[96]

Iš pradžių Maičaule atsigula tarp lavonų: norėdamas išsigelbėti, apsimeta negyvėliu, kad neaptiktų priešai. Paskui suvokia esąs likęs vienui vienas, nusimena ir išsigąsta. Galiausiai nusprendžia vėl atsigulti tarp žuvusiųjų. Ko gero, mąstė, ar nepasirinkus jų likimo. Tačiau vargu ar tai galėjo būti labai rimtas ketinimas, nes seniai svajojo apie gražią merginą, todėl pamatęs, kad nebėra nė vieno gyvo žmogaus, o tik maitvanagiai skraido, vieną iš jų pasigauna vietoj žmonos. Tas paukštis galų gale, jam pageidaujant, pavirsta moterimi.

Krinta į akis, kiek daug genčių pasaulyje kildina save iš vienos poros, išlikusios po kokios nors didelės katastrofos. Šiek tiek švelnesnis tokios legendos variantas yra gerai žinomas Biblijos pasakojimas apie pasaulinį tvaną, kai Nojui išimties tvarka leidžiama į laivą pasiimti visą šeimą, o iš gyvūnų – tik po porelę. Dievas yra suteikęs jam malonę; išlikimui būtinas dorovingumas, kuris šiuo atveju yra religinis, būdingas *jam,* ir tik dėl jo ir kiti galėjo patekti į laivą. Yra ir tiesmukesnių tos pačios legendos variantų, kur pasakojama, kad žūsta visi žmonės, išskyrus vieną porą. Tie pasakojimai nebūtinai siejami su tvanu. Kartais tai yra epidemijos, per kurias išmiršta visi, o išsigelbsti tik vienas vienintelis vyras, kuris paskui ima bastytis ieškodamas moters, kol pagaliau suranda vieną ar net dvi, paima jas į žmonas ir pradeda naują giminę.

[96] *Koch-Grünberg,* Indianermärchen aus Südamerika, Jena: Diederichs, 1921, 109–110.

Tai, kad šis palikuonis nežūsta, rodo jį buvus stiprų ir teikia jam didelę garbę. Faktas, kad jis negavo galo kartu su kitais, laikomas – nors tiesiai ir nesakoma – tam tikru jo paties nuopelnu. Prie pagarbos, kuri jam rodoma kaip visų protėviui, prisideda ir žavėjimasis jo gebėjimu laimingai išlikti. Kol gyveno su kitais, niekuo ypatingu neišsiskyrė – buvo žmogus kaip ir visi. Ir staiga jis lieka vienas. Jo klaidžiojimai neretai vaizduojami su daugybe visokių smulkmenų. Bet išsamiausiai pasakojama, kaip jis ieško išlikusiųjų, o randa vien tik lavonų krūvas. Didėjanti nuojauta, kad tikrai daugiau nebėra gyvų, varo į neviltį. Tačiau suskamba ir kita gaida: žmonija, kuri vėl prasideda nuo jo, turi tik vieną išeitį: be jo ir jam būdingo ryžto ji negalėtų vėl prasidėti – jos iš viso nebūtų.

Viena paprasčiausių tokio tipo legendų pasakoja, kaip atsirado *kutenajai*. Perteikiame šią legendą žodis žodin:

„Gyveno tenai žmonės, ir vieną dieną užėjo baisi liga. Jie ėmė mirti. Išmirė visi. Pasklido žinia apie šią nelaimę. Tarp visų kutenajų siautė ši liga. Jie ėjo į kitus kaimus ir pasakojo, kas dedasi. Visur buvo tas pat. Viename kaime nebebuvo nė vieno žmogaus. Visi išmirę. Tik vienas buvo likęs gyvas. Ir jis pasveiko. Tai buvo vyras, jis buvo vienui vienas. Jis pagalvojo: „Eisiu į pasaulį ir pasižiūrėsiu, gal kur nors sutiksiu žmogų. Jei nieko nerasiu, į namus nebegrįšiu. Nes čia nieko nebėra ir niekas nebeateis į svečius“. Jis sėdo į kanoją ir nuplaukė į kitą kutenajų kaimą. Atplaukęs į vietą, kur pakrantėje niekada netrūkdavo žmonių, rado ją tuščią; vaikščiodamas aplink, matė tik krūvas lavonų ir nė gyvos dvasios. Jis suprato, kad nieko neliko. Vėl sėdo į kanoją ir nuplaukė toliau. Išlipęs kitoje vietoje, vėl rado tik negyvėlius. Visoje apylinkėje nebuvo nė vieno žmogaus. Pasuko atgal ir atvyko į paskutinę vietą, kur gyveno kutenajai. Nuėjo į kaimą. Palapinėse rado vien tik lavonus. Kur tik ėjo, visur daugybė mirusių. Vaikščiojo jis ir verkė: „Esu vienintelis, kuris išliko, – kalbėjo su savimi, – šunų, ir tų nebėra“. Kai nukako į tolimiausią gyvenvietę, pamatė žmonių pėdas. Stovėjo ir viena palapinė. Joje lavonų nebuvo. Nuėjo toliau į kaimą. Dabar jis žinojo, kad gyvų yra du ar trys žmonės. Matė

didesnių ir mažesnių pėdų. Jam sunku būtų buvę pasakyti, dviejų tai ar trijų žmonių pėdos. Svarbiausia, kad kažkas liko gyvas. Jis plaukė toliau ir galvojo: „Suksiu į tą pusę. Tie, kurie čia gyveno, mėgo plaukti ta kryptimi. Jei tai vyras, jis, ko gero, persikėlė toliau".

Plaukdamas kanoja, jis pamatė tolumoje du juodus lokius, kurie ėdė uogas. „Eisiu jų sumedžioti, – pagalvojo. – Jei pavyks, turėsiu maisto, mėsą išdžiovinsiu. Apsidairysiu, gal ką sutiksiu. Bet pirma išdžiovinsiu mėsą, o paskui jau žiūrėsiu. Juk esu aptikęs žmonių pėdsakus. Gal tai išalkę vyrai arba moterys. Ir jiems bus kas į skrandį įdėti." Jis nuėjo lokių linkui. Kai priėjo arčiau, pamatė, jog tai ne lokiai, o moterys. Viena buvo jau pagyvenusi, kita – mergaitė. Jis pamanė: „Kaip puiku matyti žmones. Šią moterį paimsiu į pačias". Priėjo ir stvėrė mergaitę. Toji motinai tarė: „Mamyte, štai vyras". Motina pakėlė akis ir pamatė, kad duktė sakė teisybę. Ji regėjo, kaip vyras laikė jos dukterį. Ir tada moteris, mergaitė ir vyras pravirko – dėl to, kad buvo mirę visi kutenajai. Jie žiūrėjo į vienas kitą ir braukė ašaras. Pagaliau moteris tarė: „Paleisk mano dukterį. Ji dar maža. Imk mane. Būsi mano vyras. Paskui, kai duktė paaugs, ji bus tavo pati. Tada turėsi vaikų". Vyrukas paėmė į pačias senesniąją moterį. Prabėgo keleri metai, ir moteris tarė: „Dabar mano duktė jau suaugusi. Bus gerai, jei turėsite vaikų. Jos kūnas nūnai tvirtas". Tada jaunuolis paėmė į pačias merginą. Nuo to laiko kutenajai ėmė daugintis."[97]

Trečioji katastrofų rūšis, kuri neretai esti epidemijų ar karų padarinys, – *masinė savižudybė* – irgi turi savo išliekančiųjų. Čia pateiksime *bajilų,* vienos Rodezijoje gyvenančių bantų genties, legendą.

Tarp dviejų šitos genties klanų, kurių vieno totemas buvo ožka, o kito – vapsva, kilo didelis ginčas. Reikėjo nuspręsti, iš katro klano rinkti genties vadą. Ožkos klanas, iš kurio buvo kilęs ankstesnis genties vadas, neteko tos privilegijos, ir klano nariai nutarė dėl įžeistos savimeilės visi nusiskandinti. Vyrai, moterys ir vaikai,

[97] *Boas,* Kutenai Tales, 74: „The Great Epidemic", Washington, 1918, 269–270.

nusiviję ilgą virvę, susirinko ant ežero kranto, paeiliui užsinarstė kilpas ant kaklų ir kartu puolė į vandenį. Tarp jų buvo vienas vyras iš trečio – liūto – klano, turėjęs žmoną iš ožkos klano. Jis stengėsi ją perkalbėti, kad nesižudytų, bet kai nepavyko, nutarė ir jis mirti kartu su ja. Atsitiktinai jie buvo paskutinieji, prisirišę prie virvės. Juos irgi įtempė į vandenį, ir jau buvo pradėję skęsti, bet vyrui pagailo savęs ir žmonos. Jis staiga nupjovė virvę ir išlaisvino save ir žmoną. Toji stengėsi iš jo ištrūkti šaukdama: „Paleisk mane! Paleisk mane!" Tačiau jis nepasidavė ir parplukdė ją į krantą. Todėl liūto ir ožkos klanų žmonės iki šiol tebesako: „*Mes* išgelbėjome jus nuo išnykimo, mes!"[98]

Pagaliau reikia priminti dar vieną atvejį, kuris siekia istorinius laikus ir turi liudytojų: tai atvejis, kai išliekantysis panaudojamas sąmoningai. Per žūtbūtines kautynes tarp dviejų Pietų Amerikos indėnų genčių nugalėtojai palieka gyvą vieną vienintelį karį, kurį pasiunčia atgal pas saviškius. Jis turi papasakoti, ką matęs, kad tie nedrįstų toliau kovoti. Štai ką apie tokį siaubo pasiuntinį pasakoja *Humboldtas:*

„Narsaus vado suvienyti *kabrai* taip ilgai priešinosi *karajibams,* kad 1720 m. patys atsidūrė ant išnykimo ribos. Iš pradžių jie sumušė savo priešus upės deltoje. Būriai sprunkančių karajibų buvo išžudyti sąsiauryje tarp upės slenksčių ir salos, o belaisviai – suvalgyti. Būdami klastingi ir žiaurūs, kaip būdinga Pietų ir Šiaurės Amerikos tautoms, kabrai paliko gyvą *vieną* karajibą, privertė jį įlipti į medį ir žiūrėti, kaip barbariškai susidorojama su priešais, ir viską pranešti savo gentainiams. Tačiau kabrų vado pergalės svaigulys truko neilgai. Atplūdo tokia gausybė karajibų, kad iš žmogėdrų kabrų nedaug kas teišnešė sveiką kailį."[99]

Tas vienintelis, kuris dėl patyčių buvo paliktas gyvas, sėdėdamas medyje mato, kaip valgomi jo bendražygiai. Visi kariai, su kuriais jis iššygiavo į karą, krito kovoje arba atsidūrė priešų skran-

[98] *Smith* and *Dale,* The Ilaspeaking Peoples of Northern Rhodesia, I, London, 1920, 20.
[99] *A. v. Humboldt,* Reise in die Äquinoctial-Gegenden des neuen Continents, V, 63.

dyje. Ne savo valia išlikęs gyvas ir kupinas siaubingų įspūdžių, jis grąžinamas gentainiams. To pranešimo prasmė būtų tokia: „Iš jūsų gyvas liko tik vienas. Matote, kokie mes stiprūs. Nedrįskite daugiau su mumis kariauti!" Tačiau tai, kad jis per prievartą liko gyvas, ir tai, ką matė savo akimis, yra taip įspūdinga, jog gentainių širdys užvirė kerštu. Karajibai suplūdo iš visų pusių ir visiems laikams susidorojo su kabrais.

Šis anaiptol ne vienintelis tokio pobūdžio pasakojimas rodo, kaip blaiviai necivilizuotos tautos žiūri į išliekančiuosius. Jos puikiausiai suvokia jų padėties specifiką, sąmoningai leidžia kai kam išgyventi ir panaudoja konkretiems tikslams. Sėdėjęs medyje karajibas teisingai suvaidino savo vaidmenį ir priešų, ir saviškių atžvilgiu. Nešališkai pagalvojus, iš jo dvilypio vaidmens galima be galo daug pasimokyti.

MIRUSIEJI, KAIP PERGYVENTIEJI

Kiekvienas, kuris domisi autentiškais religinio gyvenimo reiškiniais, negali nesistebėti mirusiųjų galia. Daugelio genčių gyvenime gausu mirusiesiems skirtų apeigų.

Tai, kas pirmiausia ir visur krinta į akis, yra mirusiųjų *baimė*. Manoma, kad mirusieji nepatenkinti savo padėtimi ir kupini pavydo tiems, kuriuos paliko. Jie mėgina jiems keršyti: kai kada už įžeidimus, patirtus gyvenime, tačiau dažniausiai už tai, kad yra mirę. Ne ko kito, o mirusiųjų pavydo gyvieji bijo labiausiai. Šie stengiasi juos maldyti pataikaudami arba siūlydami maisto. Jie duoda jiems visko, ko reikia kelionei į mirusiųjų šalį – kad tik eitų kuo toliau ir nebegrįžtų kenkti likusiems ir jų kankinti. Mirusiųjų dvasios siunčia ligas arba atneša jas pačios, daro įtaką žvėrių gausai ir derliams, šimtais visokių būdų kišasi į gyvenimą.

Didžiausia nuolat pasireiškianti mirusiųjų aistra yra parsitempti gyvuosius pas save. Kadangi mirusieji pavydi gyviesiems paliktų namų apyvokos daiktų, iš pradžių vyravo paprotys tų

daiktų išvis nepasilikti arba pasilikti kuo mažiau. Viskas buvo dedama į kapą arba sudeginama kartu su mirusiuoju. Iš trobelės, kur mirusysis gyveno, būdavo išsikraustoma ir niekada į ją nebegrįžtama. Dažnai mirusįjį laidodavo jo būste kartu su visais jam priklausiusiais daiktais ir taip duodavo suprasti, kad nieko nenorima pasilikti sau. Tačiau mirusiųjų pykčiui sutramdyti ir to būdavo negana. Nes labiausiai mirusieji pavydėjo ne daiktų, kurių galima vėl pasidaryti arba įsigyti, o paties gyvenimo.

Įsitikinta, kad mirusiesiems šis jausmas priskiriamas visur ir įvairiausiomis aplinkybėmis. Atrodo, kad visose tautose mirusieji nusiteikę vienodai: geriausia būtų buvę nemirti. Gyvųjų požiūriu kiekvienas, kuris iš gyvenimo jau išėjo, yra patyręs pralaimėjimą. Jo esmė ta, kad mirusysis buvo *pergyventas*. Jis negali su tuo susitaikyti ir todėl natūralu, kad tuo didžiu skausmu, kuris teko jo daliai, dabar norėtų pats apdovanoti kitus.

Taigi kiekvienas mirusysis yra kitų *pergyventas*. Tiktai per didžiules, palyginti nedažnas, katastrofas, kai žūsta daugybė žmonių, tas santykis su mirusiais keičiasi. Bet pavienės mirties atveju – o ją mes čia ir nagrinėjame – iš šeimos ir artimųjų yra išplėšiamas *vienas* žmogus. Susidaro ištisas būrys liekančiųjų, ir visi, kurie turi kokias nors teises į mirusįjį, susiburia į raudotojų gaują mirusiajam apverkti. Prie jausmo, kad mirtis susilpnino liekančiuosius, prisideda ir meilės jausmas, kuris turėtas, kai mirusysis dar buvo gyvas, ir tų dviejų jausmų dažnai negalima skirti vieno nuo kito. Širdį draskanti rauda iš esmės yra tikras jausmas. Ir jei pašaliniai linkę į raudos pobūdį žiūrėti įtariai, tai taip yra todėl, kad ir pats reiškinys yra kompleksiškas, ir situacija apskritai daugiareikšmė.

Juk tie patys žmonės, turintys pagrindo raudoti, yra kartu ir išliekantys. Kaip patyrę nuostolį, jie rauda, o kaip likę gyvi, jaučia tam tikrą pasitenkinimą. Šio nederamo jausmo jie net sau neprisipažįsta. Tačiau gerai žino, kaip visa tai suvokia mirusysis. Šis privalo gyvųjų neapkęsti, nes jie turi gyvybę, kurios jis neteko. Todėl gyvieji parsikviečia mirusiojo sielą, kad įtikintų, jog neno-

rėję jo mirties. Jie primena, kokie jam buvę geri, kol tas dar gyvenęs tarp jų, ir pateikia įrodymų, kad darę viską, kaip jis norėjęs. Jo paskutinieji norai esą sąžiningai vykdomi. Daug kur paskutinioji mirusiojo valia turi įstatymo galią. Visuose likusiųjų gyventi veiksmuose įžvelgiamas nepalaužiamas įsitikinimas, jog mirusysis yra užsirūstinęs dėl to, kad kiti jį pergyveno.

Vienas *demererų* genties indėnų vaikas įprato valgyti smėlį ir dėl tos priežasties mirė. Ir štai jo kūnas guli atvirame karste, kurį sumeistravo kaimynas stalius. Pirm nuleidžiant karstą į duobę, vaiko senelė atsistoja prie karsto ir raudodama kalba: „Vaikeli mano, kiek kartų tau sakiau, kad nevalgytum smėlio. Aš tau jo niekada nedaviau, aš žinojau, kad tai nesibaigs geruoju. Tu pats jo susirasdavai. Dabar matai, kad jis tave pražudė. Nedaryk man nieko, kažkokia pikta dvasia tau įkalbėjo valgyti smėlį. Žiūrėk, dedu prie šono tavo lanką ir strėles, kad nenuobodžiautum. Aš visuomet buvau tau gera. Dabar ir tu būk man geras ir nieko bloga nedaryk".

Prieina verkdama motina ir graudžiu balsu taria: „Mano vaikeli, pagimdžiau tave, kad matytum viską, kas gera, ir tuo džiaugtumeis. Šios krūtys maitino tave, kol jų norėjai. Aš pridariau tau gražių daiktų ir prisiuvau marškinėlių. Rūpinausi tavimi, maitinau, žaidžiau kartu ir niekuomet tavęs nemušiau. Būk ir man geras ir nedaryk nieko pikta".

Prisiartina prie karsto ir mirusiojo tėvas. Jis kreipiasi tokiais žodžiais: „Berniuk mano, kai tau sakiau, kad smėlis nuvarys į kapus, nenorėjai manęs klausyti, o dabar matai – esi negyvas. Išėjau ir parūpinau tau gražų karstą. Turėsiu už jį sunkiai atidirbti. Iškasiau tau kapą gražioje vietoje, kur mėgdavai žaisti. Paguldysiu tave patogiai ir įdėsiu valgyti smėlio, dabar jis nebepakenks, aš žinau, kaip tu jį mėgsti. Neužtrauk man nelaimės, verčiau susirask tą, kuris privertė tave valgyti smėlį".[100]

Senelė, motina ir tėvas vaiką mylėjo, ir nors jis mirė jaunutėlis, vis tiek bijomasi jo pykčio, nes *jie* tebėra gyvi. Visi trys įtiki-

[100] *Roth*, An Inquiry into the Animism and Folklore of the Guiana-Indians, Washington, 1915, 155.

nėja, kad dėl jo mirties esą nekalti. Senelė įdeda į karstą lanką ir strėlių. Tėvas parūpina brangų karstą, įdeda į jį ir smėlio, nes žino, kaip vaikas jį mėgo. Nors šis vaikui rodomas švelnumas jaudina, bet jame esama tam tikro kraupumo – viskas persmelkta baimės.

Iš tikėjimo tuo, kad mirusieji gyvena toliau, radosi *protėvių kultas*. Ten, kur jis įgavo nekintamas formas, atrodo, kad žmonės išmoko savo mirusiuosius maldyti. Mirusieji, nuolat gaudami, ko nori – pagarbos ir maisto, – esti patenkinti. Kai jais rūpinamasi laikantis visų tradicijų, jie paverčiami sąjungininkais. Kuo mirusieji buvo šiame gyvenime, tuo lieka ir aname – užima tą pačią padėtį. Kas žemėje buvo galingas vadas, yra juo ir po žeme. Per aukojimus ir kreipiantis į mirusiuosius vadas minimas pirmas. Žinant, koks jis šiuo atžvilgiu jautrus, elgiamasi labai atsargiai – įsižeidęs gali pasidaryti labai pavojingas. Jis rūpinasi palikuonių gerove, nuo jo daug priklauso, todėl svarbu, kad būtų geros nuotaikos. Jis mėgsta laikytis netoli saviškių, tad negalima nieko daryti, kas jį galėtų iš ten išvaryti.

Zulai Pietų Afrikoje su savo mirusiaisiais bendrauja itin artimai. Duomenys, kuriuos maždaug prieš šimtą metų surinko ir paskelbė anglų misionierius Kelovėjas (*Callaway*), yra autentiškiausias tos genties protėvių kulto liudijimas. Autorius leidžia kalbėti patiems žinių pateikėjams, o pasakojimus užrašo jų gimtąja kalba. Kelovėjo knyga „Amazulų religinė sistema" yra bibliografinė retenybė, todėl mažai kam žinoma – tai labai svarbus žmonijos istorijos dokumentas[101].

Zulų protėviai virsta gyvatėmis ir sulenda į žemę. Tačiau tai nėra, kaip galima manyti, mitinės gyvatės, kurių niekas niekada nemato. Priešingai, tai puikiai žinomos gyvačių rūšys, mielai gyvenančios netoli trobelių, į kurias dažnai ir pačios atšliaužia. Kai kurios iš jų ant kūno turi ženklus, primenančius visai konkrečius asmenis, ir gyvųjų tapatinamos su jais.

[101] *Callaway*, The Religious System of the Amazulu, 1870. Perpasakojama ir cituojama iš p. 146–159.

Bet jos ne vien tik gyvatės, nes sapne gyviesiems pasirodo žmogaus pavidalu ir kalbasi su jais. Tokių sapnų laukiama, be jų žmogui darosi nejauku gyventi. Žmonės *nori* su savo mirusiaisiais kalbėtis, jiems svarbu sapne juos matyti nedviprasmiškai ir aiškiai. Kai kada protėviai apsiblausia ir paniūra, tada tam tikromis apeigomis būtina juos vėl praskaidrinti. Protarpiais, ypač per visus svarbius renginius, mirusiesiems atnašaujamos aukos. Dobiami jaučiai ir ožkos, ir mirusieji iškilmingai kviečiami vaišintis. Garsiai minimi jų garbės vardai, kurie laikomi labai svarbiais, nes protėviai yra dideli garbėtroškos, ir būtų įžeidimas tuos titulus pamiršti arba nutylėti. Aukojamas gyvulys turi garsiai surikti – kad mirusieji išgirstų; jiems malonus šis riksmas. Todėl avys, kurios skerdžiamos tyli, aukojimui netinka. Aukojimas čia yra ne kas kita, kaip bendras valgymas, kur dalyvauja gyvieji ir mirusieji, tai tam tikra gyvųjų ir mirusiųjų sueiga.

Jei gyvenama taip, kaip protėviai buvo įpratę – laikomasi senųjų papročių ir tradicijų ir nieko nekeičiama, atnašaujamos aukos, tada protėviai būna patenkinti ir rūpinasi palikuonių gerove. Tačiau jei kas nors suserga, reiškia, kad jis sukėlė vieno iš savo protėvių nepasitenkinimą, todėl daro viską, kas įmanoma, kad sužinotų to nepasitenkinimo priežastį.

Juk mirusieji anaiptol ne visuomet teisūs. Jie buvo žmonės, pažįstami, jų silpnybės ir ydos neblogai prisimenamos. Sapne jie pasirodo tokie, kokie buvo gyvenime. Čia verta pateikti vieną atvejį, kurį ganėtinai smulkiai aprašo Kelovėjas. Iš pasakojimo aiškėja, kad ir gerai puoselėjami ir giriami mirusieji kai kada ant savo palikuonių užsirūstina vien dėl to, kad tie dar gyvi. Šio pykčio istorija, kaip netrukus pamatysime, yra panaši – kalbant mūsų kategorijomis – į pavojingą ligą.

Mirė vyresnysis brolis. Jo turtas ir visi gyvuliai, kurie čia ir laikomi tikruoju turtu, atiteko jaunesniajam broliui. Tai įprastinis turto paveldėjimas. Jaunėlis, ėmęs valdyti paveldą, deramai atliko visus aukojimus ir nesijautė kuo prasikaltęs nors mirusiajam. Bet staiga jis sunkiai suserga, ir sapne pasirodo vyresnysis brolis.

„Sapnavau, kad jis mane muša sakydamas: „Kaip atsitiko, kad nebežinai, jog aš esu?“ Aš paklausiau: „Ką turėčiau daryti, kad įsitikintum, jog tave pažįstu? Aš žinau, kad esi mano brolis!“ Jis atsakė irgi klausimu: „Kodėl, aukodamas jautį, nešauki manęs?“ Aš atsakiau: „Bet juk aš tave šaukiu ir miniu visus tavo garbės vardus. Įvardyk man nors vieną jautį, kurį nudobiau ir nepakviečiau tavęs“. Jis atsakė: „Noriu mėsos“. Aš atmečiau jo prašymą ir pasakiau: „Ne, broleli, jaučių aš neturiu. Ar matai garde nors vieną?“ „Jei yra nors vienut vienutėlis, – atsakė jis, – aš reikalauju jo“. Kai pabudau, jaučiau dieglį šone. Mėginau giliau įkvėpti, bet negalėjau, gniaužė kvapą.“

Jaunėlis buvo užsispyręs ir nenorėjo jaučio aukoti. Jis pasakė: „Aš tikrai sergu ir žinau, kokia liga mane kankina“. Žmonės jam kalbėjo: “Jei žinai, kodėl jos neatsikratai? Ar žmogus gali sukelti ligą tyčia? Jei žinai, kas tau yra, gal žadi mirti? Nes jei dvasia ant žmogaus pyksta, jį nugalabija“.

Jaunėlis atkirto: „Ne, mano ponai! Mane susargdino vienas žmogus. Aš matau jį sapne, kai tik atsigulu. Kadangi jis geidžia mėsos, ateina pas mane ir nedorai priekaištauja, kad, girdi, nekviečiu jo, kai nudobiu galviją. Tai mane labai stebina, nes daug esu nudobęs galvijų, ir nebuvo nė karto, kad jo nekviesčiau. Jeigu jis nori mėsos, tegu taip ir sako: „Broli, noriu mėsos“. O jis išvedžioja, kad aš jo negerbiąs. Aš pykstu ant jo ir manau, kad jis nori mane numarinti“.

Žmonės sakė: „Nejaugi manai, kad dvasia lengvai pasiduoda įkalbama? Kur ji yra? Gal mes galėtume savo nuomonę pasakyti? Mes visuomet dalyvavome, kai skersdavai galvijus. Tu brolį gyrei ir kvietei minėdamas jo garbės vardus, kurių jis nusipelnė už narsą. Mes girdėjome ir, jei būtų įmanoma, kad tas tavo brolis ar kitas mirusysis prisikeltų, galėtume tiesiai paklausti: „Kodėl kalbi tokius dalykus?“

Ligonis atsakė: „Mano brolis šitaip riečia nosį, kadangi yra vyresnis. Aš už jį jaunesnis. Nesistebėčiau, jeigu jis pareikalautų, kad išnaikinčiau visus galvijus. Ar jis pats mirdamas nepaliko galvijų?“

Žmonės kalbėjo: "Jis yra miręs. O mes iš tikrųjų dar kalbame su tavim, tavo akys iš tikrųjų dar žvelgia į mus. Todėl tau sakome: pakalbėk su juo ramiai, ir jei turėtum vieną vienintelę ožką, paaukok jam ir ją. Gėda, kad jis ateina ir tave žudo. Kodėl vis matai brolį sapne ir sergi? Turėtų būti taip, kad jei kas sapne regi brolį, atsibunda sveikas".

Jaunėlis atsakė: „Gerai, mano ponai, duosiu jam mėsos, kurią jis mėgsta. Jis reikalauja mėsos. Jis mane numarins. Tai neteisinga. Kas naktį jį sapnuoju, o atsibundu skausmuose. Jis ne vyras, jis visuomet buvo nenuorama ir mušeika. Su juo būdavo taip: pasakys kas žodį – jis tuoj muštis. Jei kas nors mėgindavo tartis, ant to puldavo kaip padūkęs. Kildavo peštynės, ir pradėdavo visuomet jis. Ir niekuomet nepagalvodavo ir neprisipažindavo: „Buvau neteisus, su tais žmonėmis nereikėjo kivirčytis". Jo dvasia kaip ir jis pats – negera ir pikta. Bet mėsos, kurios reikalauja, duosiu. Jei matysiu, kad jis nuo manęs atstojo ir aš esu sveikas, rytoj nudobsiu jam jautį. Jis turi mane išgydyti ir grąžinti kvėpavimą – jeigu tai jis. Nebeturiu jausti tokio dieglio kaip dabar".

Žmonės pritarė: „Teisingai, jei rytoj būsi sveikas, žinosime, kad tai buvo tavo brolio dvasia. Bet jei rytoj nebūsi sveikas, mes nesakysime, kad kaltas tavo brolis; tada tai tik paprasta liga".

Saulei leidžiantis jis dar skundėsi skausmais. Tačiau kai atėjo metas karves melžti, paprašė valgyti. Panoro skystos košės ir jau galėjo kelis kąsnius nuryti. Paskui tarė: „Duokit truputį alaus. Troškulys kankina". Jo moterys atnešė alaus ir lengviau atsiduso. Jos džiaugėsi, nes buvo įsibaiminusios ir vis klausė savęs: „Nejaugi liga tokia baisi, kad jis nieko neima į burną?" Jos džiaugėsi širdyje ir, nepratardamos nė žodžio, tik pasižiūrėjo viena į kitą. Jis išgėrė alų ir tarė: „Duokit truputį uostomojo tabako, pamėginsiu šiek tiek įtraukti". Jos padavė tabako, jis jo truktelėjo ir atsigulė. Netrukus vėl užmigo.

Naktį prisistatė brolis ir paklausė: „Na, ar jau atrinkai man gyvulį? Ar rytą jį skersi?"

Miegantysis atsakė: „Taip, nudobsiu tau vieną jautį. Bet kodėl, broli mano, sakai, kad tavęs niekuomet nekviečiu, jei visada, kai

skerdžiu gyvulį, šaukiu tave minėdamas tavo garbės vardus? Juk tu buvai narsus ir puikus karys".

Šis atsakė: „Sakau tai tyčia, kai noriu mėsos. *Aš juk esu miręs ir palikau tau kaimą*. Tu turi didelį kaimą".

„Gerai, gerai, broli, tu palikai man kaimą. Bet kai palikai man kaimą ir mirei, ar visus gyvulius išskerdei?"

„Ne, visų neišskerdžiau."

„Tai kodėl tu, mano tėvo sūnau, reikalauji, kad aš visus išnaikinčiau?"

„Ne, aš nereikalauju, kad visus išnaikintum. Aš tik sakau: skersk, kad tavo kaimas būtų didelis!"

Pabudęs jis pasijuto sveikas – dieglio kaip nebūta. Atsisėdęs ėmė baksnoti pačią ragindamas: „Kelkis ugnies kurti". Ji atsikėlė ir įpūtė ugnį. Paskui pasiteiravo, kaip jis jaučiasi. „Nesijaudink, – tarė jis, – kai pabudau, kūne jaučiau palengvėjimą. Kalbėjausi su broliu ir dabar esu sveikas". Pauostęs tabako, vėl užmigo. Tuoj pat pasirodė brolio dvasia ir tarė: „Matai, aš tave pagydžiau. Nepamiršk rytą nudobti galviją!"

Pakilęs rytą jis nuėjo į aptvarą. Kadangi turėjo dar jaunesnių brolių, pasišaukė ir juos. „Einu su jumis todėl, kad pasveikau. Brolis sako, kad jis mane išgydė". Pasveikusysis liepė broliams atvesti jautį. Jie atvedė. „Dabar atveskite aną bergždžią karvę!" Jie atvedė. Tada visi nuėjo į pakilesnį gardo galą ir sustojo. Vyresnysis ėmė melstis tokiais žodžiais: „Tad valgykite, mūsų namų žmonės. Tegu geroji dvasia būna su jumis – kad vaikai gerai augtų ir suaugusieji būtų sveiki. Klausiu tavęs, mano broli, kodėl taip dažnai ateini pas mane sapne, kodėl tave sapnuoju ir paskui susergu? Geroji dvasia ateidama neša geras žinias. O mane visą laiką kamuoja ligos. Kas tai per galvijai, kuriuos savininkas turi kišti į gerklę ir vis sirgti? Aš tau sakau, liaukis! Liaukis mane sargdinęs! Sakau: ateik sapne, kalbėk ramiai ir pasakyk, ko geidauji! O tu ateini norėdamas mane nugalabyti! Aišku, gyvenime buvai bjaurus tipas. Ir po žeme vis dar nepasidarei geresnis! Nė nelaukiau, kad tavo dvasia ateis draugiškai nusiteikusi ir atneš gerų naujienų.

Kodėl ateini su visokiomis blogybėmis tu, mano broli, kuris kaimui turėtum gera daryti, žiūrėti, kad jam nieko bloga nenutiktų, nes juk tu esi jo savininkas!"

Tada dėkodamas kalbėjo apie gyvulius: „Štai galvijai, kuriuos tau atnašauju, štai žalas jautis, štai žalmargė bergždžia karvė. Nudobk juos! Kartoju: būk man draugiškas, kad atsibusčiau be skausmų. Sakau: tesusirenka čia visos mūsų namų dvasios aplink tave, kuris taip mėgsti mėsą!"

Ir tada paliepė: „Nusmeikite juos!" Vienas iš brolių pasiėmė ietį ir suvarė ją į bergždžiąją karvę; toji susmuko. Tą patį padarė su jaučiu; tas irgi susmuko. Abu subaubė. Jis juos užmušė, ir jie pakratė kojas. Buvo įsakyta lupti kailį, ir jaunėliai jį nulupo. Jie valgė aptvare. Susirinko visi vyrai ir prašė maisto. Kiekvienas gavo po gabalą. Visi valgė ir buvo patenkinti. Dėkodami kalbėjo: „Dėkojame tau, to ir to sūnau. Jei susargdins tave dvasia, žinosime, kad tai tavo pikto brolio darbas. Kai sunkiai kamavaisi, nežinojome, ar dar teks su tavim valgyti mėsą. Dabar matome, kad anas begėdis norėjo tau padaryti galą. Džiaugiamės, kad vėl esi sveikas".

„Aš juk esu miręs", – buvo pasakęs vyresnysis brolis, ir tuose žodžiuose glūdi visa ginčo, pavojingos ligos ir apskritai visos istorijos esmė. Kad ir kaip mirusysis elgtųsi, kad ir ko reikalautų, bet tai, kad jis miręs, yra pakankamas pagrindas apmaudauti. „Aš tau palikau kaimą, – sako jis ir tuojau priduria: – Tu turi didelį kaimą". Ano gyvenimas ir yra šis kaimas, jis puikiausiai galėjo pasakyti: „Aš esu miręs, o jūs dar gyvenate".

Kaip tik šio priekaišto gyvieji labiausiai ir bijo: sapnuodami mirusiuosius, jie pritaria jiems, nes anie *yra* pergyventi. Ši skriauda tokia didelė, kad kiekviena kita prieš ją paprasčiausiai nublanksta; ji ir duoda mirusiesiems galią savo priekaištą ir apmaudą paversti sunkia liga. „Jis nori mane numarinti", – sako jaunesnysis brolis, bet mąsto: nes jis juk miręs. Jaunėlis gerai žino, kodėl brolio bijo, ir norėdamas su juo susitaikyti galiausiai sutinka atnašauti auką.

Pergyventi mirusiuosius, kaip matome, reiškia turėti nemažų keblumų. Net ir ten, kur susiformavo mirusiųjų garbinimo tradicijos, mirusiaisiais negalima aklai tikėti. Juo įtakingesnis mirusysis buvo gyvenime, juo didesnis ir pavojingesnis jo pyktis, jam atsidūrus anapus.

Ugandos karalystėje buvo rastas būdas, kaip išsaugoti nuolankiesiems valdiniams mirusio karaliaus dvasią[102]. Karalius neturėjo pradingti, jis nebuvo niekur išsiunčiamas, jis turėjo likti šiame pasaulyje. Jam mirus, buvo surandamas žmogus įkūnytojas, vadinamas *mandva,* kuriame apsigyvendavo karaliaus dvasia. Įkūnytojas, atlikdavęs dvasininko pareigas, turėjo atrodyti kaip karalius ir elgtis tiksliai kaip jis. Jis mėgdžiojo visas mirusiojo kalbos ypatybes, o jei tai buvo labai senų laikų karalius, įkūnytojui tekdavo, kaip neabejojamai yra paliudyta, kalbėti archajiška, prieš tris šimtus metų vartota kalba. O kai mirdavo įkūnytojas, karaliaus dvasia pereidavo į kitą klano narį. Naujasis *madva* perimdavo ano pareigas, ir karaliaus dvasia vėl turėdavo buveinę. Todėl galėdavo pasitaikyti, kad koks nors įkūnytojas vartoja žodžius, kurių niekas nesupranta, net jo kolegos.

Nereikėtų manyti, kad įkūnytojas visada karalių vaidindavo. Protarpiais, kaip buvo sakoma, „karalius susukdavo jam galvą". Įkūnytojas pasijusdavo tarsi apsėstas ir vaizduodavo mirusįjį su visomis jo elgesio smulkmenomis. Klanai, kurie buvo atsakingi už įkūnytojų parūpinimą, karaliui mirus, žodžiais ir mėgdžiojimais perteikdavo visas jo ypatybes. Pavyzdžiui, karalius Kigala mirė sulaukęs žilos senatvės, o jo įkūnytojas buvo ganėtinai jaunas vyras. Tačiau kai karalius jam „susukdavo galvą", jis virsdavo seniu: veidas susiraukšlėdavo, vos bepaeidavo, imdavo varvėti seilės.

Į tokius priepuolius buvo žiūrima su didžiausia pagarba. Kiekvienas laikydavo garbe dalyvauti, nes manė esąs mirusio karaliaus akivaizdoje ir jį *atpažindavo.* O jis, kuris galėjo kaip norėjo reikštis žmoguje, kuriam tai tebuvo pareiga ir tik tarnyba, neturė-

[102] *N. K. Chadwick,* Poetry and Prophecy, Cambridge, 1942, 36–38.

jo jausti pergyventojo pykčio taip stipriai kaip tie, kurie iš mūsų pasaulio yra visai išstumiami.

Giliausią praeitį siekiantis protėvių kultas susiklostė *Kinijoje.* Kad suprastume, kas kinams yra protėvis, turime šiek tiek pasigilinti į tai, kaip jie įsivaizduoja sielą[103].

Kinai tiki, kad kiekvienas žmogus turi dvi sielas. Viena, *po,* atsiranda iš spermos ir egzistuoja nuo pat apvaisinimo akimirkos; jai būdinga atmintis. Antroji, *hun,* atsiranda iš *oro,* kuris įkvepiamas vos gimus, ir paskui palengva formuojasi. Ta siela turi kūno, kuriame gyvena, pavidalą, bet yra nematoma. Jai būdingas intelektas, kuris žmogui augant tobulėja; tai aukštesnioji siela.

Žmogui mirus, įkvėptoji siela pakyla į dangų, o spermos siela lieka kūne. Kaip tik šios žemesniosios sielos labiausiai ir bijomasi. Ji yra pikta, pavydi ir stengiasi gyvuosius nusitempti į pražūtį. Kūnui yrant, pamažu nyksta ir iš spermos atsiradusioji siela, taip netekdama galios kenkti gyviesiems.

Aukštesnioji siela, priešingai, gyvena toliau. Jai reikia maisto, nes kelias į mirusiųjų pasaulį tolimas. Jei palikuonys jos nemaitina, ji verčiama kęsti didžiules kančias. O jeigu jai nepavyksta rasti kelio, ji jaučiasi nelaiminga ir tada gali pasidaryti tokia pat pavojinga kaip ir spermos siela.

Laidojimo apeigos turi dvejopą tikslą: apsaugoti gyvuosius nuo priešiškų mirusiųjų veiksmų ir kartu padėti mirusiųjų sieloms išlikti, nes ryšiai su mirusiųjų pasauliu yra pavojingi, ypač kai iniciatyvos imasi mirusieji. Geriausia, kai iniciatyva reiškiasi protėvių kultu pagal papročių ir tradicijų reikalavimus, ir viskas atliekama deramu laiku.

Įkvėptosios sielos išlikimas priklauso nuo fizinių ir moralinių jėgų, kurias ji sukaupė gyvenime. O jų įgyjama *maitinantis* ir *mokantis.* Ypač svarbus skirtumas tarp pono ir paprasto kaimo žmogaus sielų, pono, kuris yra „mėsėdis" ir visą laiką gerai maitinosi,

[103] *Granet,* La Civilisation Chinoise, Paris, 1929, 300–302; *Henri Maspéro,* La Chine Antique, Naujas leidimas: Paris, 1955, 146–155; *Jeanne Cuisinier,* Sumangat. L'âme et son culte en Indochine et en Indonésie, Paris: Gallimard, 1951, 74–85.

ir kaimiečio, kuris maitinosi pigiai ir prastai. „Tik ponai, – sako *Granė* (Granet), – turi sielą tikrąja to žodžio prasme. Senatvė sielos ne tik nesilpnina, bet ją tobulina. Ponas rengiasi mirčiai valgydamas rinktinį maistą ir gerdamas gaivinamuosiuos gėrimus. Per savo gyvenimą jis suvartoja begalę esencijų – ir juo daugiau, juo ilgiau ir ištaigingiau gyveno. Jis tik pagausino ir šiaip nemažą savo protėvių, valgiusių mėsą bei žvėrieną, substanciją. Jo siela mirus nesunyksta kaip paprasto žmogaus, nes ji išėjo iš kūno kupina jėgų.

Jei ponas gyveno pagal savo luomo taisykles, jo siela, sutaurinta ir apvalyta gedulingomis apeigomis, įgyja prakilnios ir šviesios galios. Ji turi visą dvasios sergėtojos galią ir kartu išlaiko visus ilgaamžio ir švento asmens bruožus. Šis asmuo tampa *protėvių* siela."

Dabar atitinkamoje šventykloje jai paskiriamas kultas. Ji dalyvauja metų laikų apeigose, gamtos ir krašto gyvenime. Jei medžioklė nusisekė, ji gauna gerai pavalgyti. Jei buvo nederlius, ji pusbadžiauja. Protėvių siela minta gimtųjų valdų grūdais, mėsa ir medžioklės laimikiais. Tačiau kad ir kokia turtinga būtų tokia protėvių siela, kad ir kaip ilgai ji gyventų šitaip susitelkusi, vis tiek ir jai ateina laikas nykti ir blėsti. Po keturių ar penkių kartų protėvių genealogijos lentelė, su kuria ji buvo susieta tam tikrais ritualais, praranda teisę į ypatingą šventumą. Ji dedama į akmens skrynią prie visų senesniųjų protėvių, kurie jau neprisimenami, lentelių. Dabar protėvis, kuriam toji lentelė atstovavo ir kurio vardu ji buvo vadinama, nebegerbiamas kaip ponas. Jo stipri individualybė, taip ilgai ryškiai išsiskyrusi iš kitų, dingsta. Jo karjera baigta, jo, kaip protėvio, vaidmuo suvaidintas. Apeigos padėjo jam ilgus metus išvengti paprastų mirtingųjų likimo. Dabar jis grįžta į visų kitų mirusiųjų masę ir taip pat virsta anonimu.

Ne visų protėvių kultas išsilaiko keturias ar penkias kartas. Ar ilgai jų lentelė nededama į skrynią, o siela kviečiama ir prašoma priimti maistą, priklauso nuo protėvio rango. Kai kurių lentelės pašalinamos nugyvenus vienai kartai. Svarbu ne tai, kiek lentelė

laikoma, o pats faktas, kad tokių lentelių iš viso esama, ir tai iš esmės keičia išlikimo pobūdį.

Čia visai nėra sūnaus slapto pasitenkinimo, kad jis tebegyvena, o tėvas jau miręs. Nes tėvas tebeegzistuoja kaip protėvis: sūnus jam dėkingas už viską, ką turi, ir suinteresuotas išlaikyti tėvo prielankumą. Ir mirusį tėvą jis privalo maitinti ir žiūrėti, kad tas jo atžvilgiu nebūtų išdidus. Kol sūnus gyvas, gyva ir tėvo siela ir, kaip matėme, išlaiko visus atitinkamo, atpažįstamo asmens bruožus. Tėvas savo ruožtu nori, kad būtų garbinamas ir maitinamas. Dabar, kaip protėviui, jam itin svarbu turėti gyvą sūnų: jei neturėtų palikuonių, nebūtų, kas jį garbina. Jis geidauja, kad ne tik sūnus, bet ir kitos kartos kuo ilgiau gyventų, kad joms gerai sektųsi, nes nuo jų gerovės priklauso jo, kaip protėvio, egzistencija. Jis reikalauja, kad jie gyventų tol, kol pasirengę jį prisiminti. Taip atsiranda nuoširdi ir palanki interesų dermė: protėviai įgyja tolesnės egzistencijos formą, o palikuonys – didžiuojasi, kad gali jiems tai suteikti.

Reikšminga dar ir tai, kad protėviai išlieka kaip *pavieniai* asmenys per keletą kartų. Jie prisimenami ir garbinami kaip individai ir tik nugrimzdami į tolimą praeitį susilieja į masę. Dabar gyvenančius palikuonis nuo protėvių masės skiria visi tie, kurie čia įsiterpia kaip pavieniai ir aiškiai apibrėžti individai, pavyzdžiui, tėvai, seneliai ir pan. Kol sūnaus pasitenkinimas tuo, kad tėvas yra *greta,* reiškiasi jam rodoma pagarba, tol toks tėvo garbinimas yra tikrai švelnus ir santūrus. Pati tokio santykio prigimtis negali būti paskata gausinti mirusiųjų skaičių. Kaip tik sūnus bus tas, kuris jų skaičių pagausins, bet sau jis linki, kad kuo ilgiau to neįvyktų. Taigi išlikimo situacija neturi jokių masiškumo požymių. Išlikimas kaip aistra būtų nenatūralus ir nesuprantamas, jis neturi jokių žudikiškų bruožų. Prisiminimas ir savijauta yra sudarę sąjungą. Abu padarė vienas kitam įtakos, bet išliko, kas abiejuose yra geriausia.

Idealaus valdovo paveikslas, koks susiklostė kinų istorijoje ir mąstyme, stebina žmogiškumu. Galima daryti prielaidą, kad prievartos jame nebuvimas sietinas su protėvių kultu.

EPIDEMIJOS

Marą geriausiai yra aprašęs *Tukididas*, kuris pats buvo susirgęs, bet pasveiko. Jis trumpai ir tiksliai perteikia visus tai ligai būdingus bruožus, todėl tikslinga pacituoti svarbiausius dalykus.

„Žmonės krito kaip musės. Mirusiųjų kūnai buvo verčiami vienas ant kito. Galėjai matyti, kaip gatvėmis svirduliuoja leisgyvės būtybės arba, troškulio kankinamos, būriuojasi aplink fontanus. Šventyklos, kuriose ieškojo prieglobsčio, buvo pilnos ten mirusių žmonių lavonų.

Kai kurias šeimas užgriuvusi nelaimė taip prislėgė, kad jos pamiršo mirusiuosius apraudoti.

Visos laidojimo apeigos sutriko, kiekvienas laidojo, kaip išmanė. Kai kurie žmonės, kurių šeimose buvo tiek mirčių, kad nebeįstengė sukrapštyti lėšų laidotuvėms, griebėsi begėdiškiausių veiksmų. Jie pirmieji pasirodydavo prie laužų, kuriuos būdavo sukrovę kiti, sudėdavo savo mirusiuosius ir padegdavo; arba jei ugnis jau liepsnodavo, sumesdavo atsineštus lavonus ant kitų, o patys pasprukdavo.

Jie nebepaisė nei dievų, nei žmonių įstatymų. O apie dievus pasakytina, kad jiems nebeturėjo reikšmės, bus jie pagarbinti, ar ne, nes visi matė, kad vienodai mirė ir gerieji, ir blogieji. Niekas nebebijojo būti patrauktas atsakomybėn už nusižengimą žmonių įstatymams, kadangi nebesitikėjo to sulaukti. Kiekvienas jautė, kad jam jau skirtas nepalyginamai griežtesnis nuosprendis, ir kol jis dar neįvykdytas, norėjo patirti nors šiokį tokį malonumą.

Susirgusiuosius ir mirštančiuosius labiausiai atjautė tie, kurie patys buvo patyrę maro kančias, bet vėl pasveiko. Jie ne tik žinojo, kas tai per daiktas, bet ir jautėsi saugūs, nes niekas nesusirgdavo antrą kartą, o jei kai kas ir susirgdavo, tai liga jau nebuvo mirtina. Tokius žmones visi sveikino, o ir jie patys dėl to, kad pasveiko, jausdavosi taip pakiliai, jog manė, kad ir ateityje niekuomet nemirs nuo ligos."[104]

[104] *Thukydides,* Geschichte des peloponnesischen Krieges, II, sk. 47–54.

Iš visų nelaimių, kokias nuo neatmenamų laikų teko žmonijai patirti, labiausiai į atmintį įsirėžė didžiosios epidemijos. Jos, kaip ir gamtos katastrofos, prasidėdavo staigiai, bet žemės drebėjimas paprastai baigdavosi po kelių trumpų smūgių, o epidemija galėdavo trukti keletą mėnesių ar net ištisus metus. Žemės drebėjimas iškart padaro siaubingą žalą, aukos žūsta tą pačią akimirką. Maro epidemijai, priešingai, būdingas *kumuliacinis* veikimas: iš pradžių suserga vienas kitas, paskui tų atvejų daugėja; mirtis ima rodytis visur, o netrukus mirusių būna daugiau negu gyvųjų. Epidemijos padariniai galiausiai pasidaro tokie pat kaip ir žemės drebėjimo. Tačiau per epidemijas žmonės yra išmirimo *liudytojai*, viskas vyksta jų akivaizdoje. Jie tarsi dalyvauja kautynėse, tiktai šios trunka ilgiau už visas iki tol žinomas kautynes. O priešas čia yra slaptas ir nematomas, jo nepatiesi ant žemės. Lieka tik laukti, kol jis paties tave. Puola jis vienas ir guldo, ką nori. Jis pasiunčia myriop tiek, kad netrukus kyla baimė, jog visus išnaikins.

Kai tik įsitikinama siaučiant epidemiją, pasidaro aišku, kad ji gali baigtis tik visų išmirimu. Kadangi prieš epidemiją nėra priemonių, tai jos paliestiesiems belieka laukti, kada bus įvykdytas nuosprendis. Tik epidemijos ištiktieji sudaro *masę:* jie yra *lygūs* jų laukiančio likimo atžvilgiu. Jų skaičius sparčiai didėja. Tikslas, kurio link jie juda, bus pasiektas po kelių dienų. Viskas baigsis didžiausiu sutankėjimu, kokį gali pasiekti žmonių kūnai – visi kartu atsidurs lavonų krūvoje. Kai kuriose religijose ši uždelstoji masė tik laikinai yra negyva. Ateis akimirka, kai ji prisikels, ir visi grūsdamiesi stos prieš paskutinį Dievo teismą. Tačiau jei ir nebežiūrėsime, koks tolesnis mirusiųjų likimas – juk ne visur religiniai vaizdiniai vienodi, – vienas dalykas nekelia abejonių: epidemija baigiasi mirštančiųjų ir mirusiųjų mase. Jų pilnos „gatvės ir šventyklos". Dažnai nebeįmanoma jų palaidoti atskirai, kaip pridera; aukos kraunamos viena ant kitos į milžiniškus broliškus kapus, tūkstančiai į vieną vietą.

Yra trys gerai žinomi žmonijai reikšmingi atvejai, kurių padarinys – lavonų krūvos. Tie atvejai panašūs, todėl svarbu juos aiškiai atriboti: tai kautynės, masinės savižudybės ir epidemijos.

Kautynių tikslas – kuo daugiau priešų paversti lavonų krūva. Taip norima sumažinti gyvų priešų skaičių, kad, lyginant su jais, saviškių atrodytų kuo daugiau. O kad ir savi žūsta, nieko nepadarysi, bet to niekas nepageidauja. Tikslas – priešų lavonų krūva. To siekiama sąmoningai, aktyviai veikiant, savo rankomis.

Per *masines savižudybes* ši energija nukreipiama prieš pačius save. Vyrai, moterys, vaikai – visi žudo vienas kitą, kol lieka tik kalnas savų lavonų. O kad niekas nepakliūtų priešams į nagus, kad būtų sunaikinta viskas, pasitelkiama ugnis.

Epidemijų atveju padariniai esti tie patys, kaip ir per masines savižudybes, tik čia mirštama ne savo noru, o dėl kažkokios nežinomos išorinės galios. Kol pasiekiamas tikslas, kiek užtrunka. Siaubingas laukimas, ardydamas įprastinius savitarpio santykius, sulygina visus.

Per epidemijas ypač baimina galimybė užsikrėsti, ir ji tokia didelė, kad žmonės ima šalintis vieni kitų. Geriausia – prie nieko per daug nesiartinti, nes jis jau gali būti užsikrėtęs. Vieni bėga iš miestų ir apsigyvena savo dvaruose. Kiti užsidaro namuose ir nieko neįsileidžia. Visi vengia susitikimų. Atstumo laikymasis tampa vienintele viltimi. Išlikimo perspektyva, pati gyvybė, ima reikštis, jei taip galėtume pasakyti, per atstumą su ligoniais. Užsikrėtusieji pamažu virsta negyva mase, o neužsikrėtusieji laikosi kuo toliau nuo visų, dažnai ir nuo pačių artimiausių – tėvų, sutuoktinių, vaikų. Tiesiog įstabu, kaip viltis išgyventi žmogų atskiria nuo tų, kurie dabar jo atžvilgiu yra ne kas kita, kaip aukų masė.

Tačiau šitame visuotiniame prakeiksime, kur kiekvienas ligos paliestasis laikomas žuvusiu, esama kone stebuklo: vienas kitas pasveiksta, išvengia maro lemties. Galima įsivaizduoti, kokie jausmai apima tuos žmones. Jie išliko, taigi yra *nepažeidžiami.* Todėl jie gali rodyti atjautą ligoniams ir mirštantiesiems, kurių aplinkui tiek daug. „Tokie žmonės, – sako Tukididas, – dėl to, kad pasveiko, jausdavosi taip pakiliai, jog manė, kad ir ateityje niekuomet nemirs nuo ligos."

APIE KAPINIŲ NUOTAIKĄ

Kapinėms būdinga didžiulė trauka: jos lankomos net ir tada, kai ten nepalaidota nė vienas artimas žmogus. Svetimuose miestuose į kapines einama kaip į šventas vietas, negailima laiko, vaikščiojama, tarsi jos būtų specialiai tam įrengtos. Ne visada čia traukia kokios nors įžymybės kapas. Net jei iš pradžių ir būna tokia intencija, apsilankymas kapinėse niekuomet tuo neapsiriboja. Netrukus apima visai kitokia nuotaika. Yra susiklostęs nekaltas įprotis slėpti šią nuotaiką, nes rimtis, kurią žmogus jaučia kapinėse, o dar labiau rodo kitiems, maskuoja slaptą pasitenkinimą.

Ką lankytojas iš tikrųjų veikia kapinėse? Kaip jis vaikšto ir kokios mintys pinasi jo galvoje? Jis pamažu slampinėja tarp kapų, žvilgteli į vieną ar kitą paminklinį akmenį, skaitinėja dėmesį patraukusias pavardes. Paskui susidomi, kas parašyta po pavardėmis. Štai pora, kuri kartu pragyveno ilgus metus ir dabar, kaip ir dera, ilsisi greta. Štai ten labai anksti miręs vaikutis. O šit mergina, vos sulaukusi aštuonioliktojo gimtadienio. Lankytojo mintys vis labiau krypsta į laiko tarpsnius. Jie vis labiau atsiskiria nuo jaudinančių smulkmenų ir darosi reikšmingi patys savaime.

Anas išgyveno trisdešimt dvejus metus, o štai šitas sulaukė keturiasdešimt penkerių. Lankytojas jau dabar yra vyresnis, o šie kur kas anksčiau, kaip sakoma, išėjo iš rikiuotės. Yra nemaža, kurie nepratraukė iki jo amžiaus, ir nors apleido šį pasaulį ne visai jauni, jų likimas anaiptol nekelia gailesčio. Tačiau esama daug ir tokių, kurie jį lenkia: yra septyniasdešimtmečių, vienas kitas išgyveno ilgiau nei aštuoniasdešimt. Šiuos jis dar gali pavyti. Jie tarsi akina sekti jų pavyzdžiu. Jam dar viskas prieš akis. Jo būsimo gyvenimo neapibrėžtumas – tai didžiulis pranašumas šių žmonių atžvilgiu: pasistengęs galėtų juos ir pralenkti. Puiki perspektyva su jais pasigalynėti, nes vieną pranašumą jis turi jau dabar – jie savo amžių yra nugyvenę, jų nebėra. Kad ir su kuo iš jų imtumei lenktyniauti, jėga tavo pusėje. Anie bejėgiai, akivaizdus tik finišas. Pranašesnieji guli. Jau dabar jie nebegali vienas po kito

prieiti ir pasižiūrėti tau į akis, ir tai teikia jėgų visam laikui juos *pranokti*. Tenai gulintis aštuoniasdešimt devynerių sulaukusysis – didžiausia paskata. Kas trukdo išgyventi iki devyniasdešimties?

Tačiau tai nėra vieninteliai skaičiai, kurie ateina į galvą besisukiojant tarp tokios daugybės kapų. Pradedi pastebėti, kiek metų kai kurie čia jau guli. Laikas, kuris būna praėjęs po mirties, ramina: štai kiek metų prabėgo, o tu esi gyvas. Kapinės, kuriose išlikę kapų iš XVIII ar net XVII a., dvelkia tam tikru didingumu. Stovi kantriai prie laiko išblukintų užrašų ir nesitrauki, kol perskaitai. Laiko skaičiavimas, kuriuo šiaip naudojamasi grynai praktiniais sumetimais, staiga prisipildo stipraus, giliaprasmio gyvybingumo. Visi šimtmečiai, apie kuriuos girdėjai, tarsi yra tavo. Tas, kuris štai čia guli, nieko nenutuokia, kad stovintysis skaičiuoja jo gyvenimo tarpsnius. Jo laikas yra pasibaigęs sulig mirties data, o stebėtojui jis tęsiasi, kol išmuš jo paties valanda. Tikriausiai senasis numirėlis nieko nepagailėtų, kad galėtų atsistoti greta stebėtojo. Du šimtai metų praėjo, kai jis miręs: stebėtojas tam tikra prasme yra dviem šimtais metų už jį senesnis, nes daug dalykų, kurie per tą laiką įvyko, yra jam iš įvairių šaltinių žinomi. Apie vienus skaityta, apie kitus girdėta, trečius teko pačiam patirti. Vargu ar galima nesijausti pranašesniam: paprastas žmogus, atsidūręs tokioje situacijoje, taip ir jaučiasi.

Bet vaikščiodamas po kapines, žmogus patiria ir dar kai ką. Po jo kojomis vienas šalia kito guli daug nepažįstamų. Jų skaičius neaiškus, bet didelis, ir vis didėja. Jie negali iš čia ištrūkti ir yra priversti likti tarsi sukrauti į vieną krūvą. Tik kapinių lankytojas ateina ir nueina, kada nori. Jis vienintelis tarp gulinčiųjų stovi ant kojų.

APIE NEMIRTINGUMĄ

Pradėti kalbėti apie asmeninį arba literatūrinį nemirtingumą patogu nuo tokio žmogaus, kaip Stendalis (Stendhal). Sunku ras-

ti, kas dar būtų taip ryžtingai atmetęs visus žinomus tikėjimus. Jo nesaistė jokie religiniai pasižadėjimai ir įsipareigojimai. Jo jausmai ir mintys krypo vien į gyvenimą šiame pasaulyje. Šį gyvenimą jis jautė itin subtiliai ir giliai ir juo mėgavosi. Viską, kas teikė džiaugsmą, jis priėmė atvira širdimi ir dėl to nepasidarė lėkštas, nes nesikratė *individualumo*. Jis nesiėmė abejotinų apibendrinimų. Nepasitikėdavo niekuo, ko neįstengė *pajausti*. Jis daug mąstė, bet ne šaltai. Viskas, ką rašė, ką vaizdavo, neprarado pirminio nušvitimo žavesio. Daug ką mylėjo, daug kuo tikėjo, bet viskas yra nuostabiai konkretu ir apčiuopiama. Nebuvo nieko, ko nebūtų gebėjęs tuoj pat paremti savo patirtimi, nesigriebdamas kokių nors sisteminių išvedžiojimų.

Ir tas jokių prietarų neturintis žmogus, norėjęs viską išbandyti pats, įkūnijęs patį gyvenimą tiek, kiek tai yra jausmas ir dvasia, kiekvieną įvykį išgyvenęs širdimi ir todėl galėjęs matyti jį iš šalies, natūraliausiai tapatinęs žodį su jo turiniu, tarsi savo rizika būtų ėmęsis gryninti ir švarinti kalbą, šitas retas ir išties laisvas žmogus vis dėlto turėjo *tikėjimą*, apie kurį kalbėjo taip lengvai ir paprastai, kaip apie savo numylėtinę.

Stendalis visai nesisielojo dėl to, kad rašo mažumai, bet nė kiek neabejojo, kad po kokių šimto metų jį skaitys ištisos žmonių kartos. Tiesiau ir aiškiau ir be kokių nors pretenzijų apie tikėjimą literatūriniu nemirtingumu mūsų laikais niekas nėra kalbėjęs. O kas yra šis tikėjimas? Koks jo turinys? Tikėjimas, kad kūriniais išliksi ir tada, kai kitų, gyvenusių tuo pačiu metu, nebebus. Ši viltis anaiptol nenukreipta prieš gyvuosius apskritai. Niekas nešalina jų iš kelio, niekam nežadama kenkti, su niekuo nekovojama. Tik negerbiami tie, kurie šlovę įgijo apgaule, ir laikoma negarbe kovoti su jais jų pačių ginklu. Net nepykstama ant jų, nes žinoma, kaip smarkiai jie klydo. Verčiau pasirenkami tie, prie kurių neišvengiamai priklausysi ir pats – visi gyvenusieji, kurių darbai ir šiandien tebėra gyvi, kurie kalba žmogui į širdį ir teikia atgaivą. Dėkingumas, kuris jiems jaučiamas, yra dėkingumas pačiam gyvenimui.

Tokia pažiūra nereikalauja žudyti, nes norima išlikti *ne dabar*. Į areną žadama išeiti tik po šimto metų, kai paties nebebus ir žudyti nebegalėsi net ir norėdamas. Kas kiek vertas, parodys tarp savęs varžydamiesi kūriniai, ir jau bus per vėlu ką nors daryti. Tikrosios varžytuvės šiuo atveju prasideda, kai varžovų ir kaulai jau supuvę. Jiems nelemta matyti, kaip kovoja kūriniai. Tačiau turi būti pats kūrinys, o kad jis būtų, jame turi virte virti tikras gyvenimas. Ne tik buvo atsisakyta kam nors atimti gyvybę, priešingai, visi, kurie gyveno su autoriumi, buvo priimti į nemirtingumą, kur svarbu viskas – ir kas menka, ir kas didinga.

Šis paveikslas yra absoliučiai priešingas tiems valdovams, kuriems mirus turi lįsti į kapą ir visi aplinkiniai, kad mirusiųjų pasaulyje valdovai turėtų tokias pat sąlygas, kaip buvo pripratę čia. Tai siaubingiausias jų dvasinio bejėgiškumo įrodymas. Jie žudo gyvendami, žudo mirdami, nužudytųjų svita lydi juos ir į aną pasaulį.

O kas atsiverčia Stendalio knygą, atranda jį patį, visus ir viską, kas buvo jo aplinkoje, ir atranda ne kur nors, o šiame gyvenime. Taip mirusieji teikia gyviesiems didžiausią atgaivą. Jų nemirtingumas gyviesiems naudingas: toji mirties aukos apgręžtis tenkina visus. Išlikimas netenka geluonies, priešiškumo karalystė baigiasi.

GALIOS ELEMENTAI

PRIEVARTA IR GALIA

Su *prievarta* siejamas vaizdinys to, kas visai arti ir realu. Prievarta yra neišvengiamesnė ir tiesiogiškesnė už galią. Šia prasme kalbama apie fizinę prievartą. Žemesniame – gyvūnų lygmenyje vietoj galios geriau tiktų prievartos sąvoka. Grobis čiumpamas prievarta ir lygiai taip pat kemšamas į burną. Ilgiau trunkanti prievarta virsta galia. Tačiau akimirksniu, kuris vis dėlto staiga ateina, kuris esti lemiamas ir galutinis, galia vėl tampa gryna prievarta. Galia už prievartą yra bendresnė ir platesnė, joje *telpa* nepalyginamai daugiau, ir ji ne tokia judri. Ji labiau atsižvelgia į aplinkybes ir net turi daugiau kantrybės. Vokiečių kalbos žodis *Macht* (galia, valdžia) kilęs iš gotiškos šaknies „magan", reiškiančios tą patį, kaip vokiečių veiksmažodžiai *können, vermögen* (galėti, gebėti), ir visai nesusijęs su veiksmažodžiu *machen* (daryti).

Skirtumą tarp prievartos ir galios labai lengva parodyti, pasitelkus *katės ir pelės* pavyzdį.

Katė, pagaudama pelę, atlieka prievartos veiksmą. Jinai ją pačiumpa, laiko nutvėrusi ir tuoj suės. Bet kai tik katė pradeda su pele *žaisti,* atsiranda naujas elementas. Ji paleidžia ją ir netrukdo bėgti. Nuo tos akimirkos, kai ima sprukti, pelė yra ištrūkusi iš prievartos, bet tebėra katės galioje: vienas šuolis – ir ji vėl jos naguose. Jei katė pelę visai paleidžia, pelė ištrūksta ir iš katės galios sferos. Tačiau kol pelė katei pasiekiama, tol ji yra katės galioje. Erdvę, kurią katė kontroliuoja, vilties akimirkos, kurias ji suteikia pelei, neišleisdama jos iš akių ir neatsisakydama ketinimo suėsti, visa tai – erdvę, viltį, sergėjimą ir ketinimą suėsti – galima pavadinti tikruoju galios kūnu arba paprasčiausiai – galia.

Taigi būdinga, kad galia ne taip kaip prievarta, esti išplitusi, apima daugiau erdvės ir jai reikia daugiau laiko. Teko girdėti *kalė-*

jimą lyginant su *nasrais:* jų tarpusavio ryšys išreiškia galios ir prievartos santykį. Nasruose išties nebelieka vities išlikti, nebebūna nei laiko, nei erdvės. Visais šiais atžvilgiais kalėjimas tikrai yra tarsi dideli nasrai. Kalėjime gali, kaip ir ta katės stebima pelė, paėjėti kelis žingsnius ten ir atgal, neretai nugara jausdamas prižiūrėtojo žvilgsnį. Turi gražaus laiko ir vilties būti paleistas arba pabėgti. Ir nuolat jauti sistemos, kurios vienoje iš celių esi įgrūstas, norą tave sugniuždyti, nors tas noras ir atrodo atidėtas.

Galios ir prievartos santykį nesunku įžvelgti net visai į kalėjimą ir nasrus nepanašioje socialinėje struktūroje – visokiausiose religinio atsidavimo variacijose. Kiekvienas tikintysis visada yra Dievo galioje ir savaip su tuo susitaikęs. Tačiau kai kuriems to negana. Jie laukia drastiško Dievo įsikišimo, tiesioginio dieviškosios prievartos veiksmo, kurį galėtų atpažinti ir jausti kaip einantį iš Dievo. Jie gyvena laukdami Dievo įsakymų. Jiems Dievas turi ryškiausius valdovo bruožus. Jo veiksminga valia, tikinčiojo klusnumas kiekviename žingsnyje, kiekviename žodyje sudaro tikėjimo esmę. To tipo religijos linkusios pabrėžti dieviškąją lemtį; tokių tikėjimų šalininkai įgyja galimybę viską, kas jiems nutinka, įsivaizduoti kaip tiesioginį Dievo valios pasireiškimą. Jie gali atsiduoti Dievui be galo ir be krašto, iki gyvenimo pabaigos. Susidaro įspūdis, tarsi jie gyventų Dievo burnoje, kuri tuoj pat užsičiaups ir sumals juos į trupinius. Ir šioje siaubingoje situacijoje jie privalo toliau gyventi nepanikuodami ir daryti, kas reikia.

Ši tendencija ryškiausia islame ir kalvinizme. Tų religijų išpažinėjai trokšte trokšta dieviškosios *prievartos*. Vien Dievo galios jiems neužtenka, nes ji per abstrakti ir tolima, per daug visko palieka jų pačių nuožiūrai. Tokio nuolatinio įsakymų laukimo poveikis žmonėms, visą gyvenimą atsidavusiems tai nuotaikai, yra labai didelis ir, palyginus su kitais, turi sunkių padarinių jų elgsenai. Tai kuria tikinčio kareivio tipą, kuriam *kautynės* reiškia tikrą gyvenimą, tipą, kuris tų kautynių nebijo, nes jas nuolat jaučia. Išsamiau apie šį tikinčio kareivio tipą kalbėsime aiškindamiesi, kas yra *įsakymas*.

GALIA IR GREITIS

Greitis, kuris susijęs su galios sfera, apibūdintinas kaip *pavijimo* ir *sučiupimo* greitis. Ir vienu, ir kitu atveju pavyzdžiu žmogui buvo gyvūnai. Pavyti jis išmoko iš žvėrių bėgikų, ypač iš vilko. Kaip sučiupti staigiu šuoliu, jam parodė katės: susižavėjimą keliantys meistrai čia buvo liūtai, leopardai ir tigrai. Plėšrieji paukščiai naudojosi abiem galimybėmis. Tokie sparnuoti plėšrūnai, sklęsdami oru visų akivaizdoje ir nuplasnodami didelius atstumus, grobį pavydavo ir sučiupdavo itin mikliai. Jie įkvėpė žmogui mintį apie strėlę. Ilgą laiką strėlė žmogui buvo greičiausiai skrendantis ginklas: strėlėmis, lyg tas plėšrus paukštis, žmogus užklupdavo savo medžiojamą gyvūną.

Minėti gyvūnai anksti tapo galios simboliais. Jie vaizduoja ir dievus, ir valdovų protėvius. Pavyzdžiui, Čingischano protėviu buvo laikomas vilkas[105]. Egiptiečių dievas Horas persikūnydavo į sakalą, kuris buvo vienas saulės dievo Ra gyvūnų. Afrikos karalystėse šventieji karališkųjų giminių gyvūnai esti liūtai ir leopardai. Deginant vieną Romos imperatorių, iš liepsnų jo siela pakilo į dangų erelio pavidalu[106].

Bet greičiausias yra tas, kas visuomet buvo greičiausias, – *žaibas*. Prietaringa žaibo baimė paplitusi visame pasaulyje, nes nuo žaibo nėra išsigelbėjimo. Mongolai, kaip aiškina pranciškonų vienuolis Rubrukas, atvykęs į tą kraštą kaip Liudviko Šventojo pasiuntinys, labiausiai už viską bijojo griaustinio ir žaibų[107]. Tada jie išveja iš jurtų visus svetimuosius, susisupa į juodas veltines ir taip pasislėpę laukia, kol liausis dundėję. O jiems tarnavęs persų istorikas Rašidas liudija, kad mongolai už jokius pinigus nevalgys žai-

[105] „Čingischano protėvis buvo dangaus aukštybių sukurtas, likimo išrinktas pilkasis vilkas", – taip prasideda „Paslaptingoji mongolų istorija", kurią išvertė ir išleido Hėnišas. Die Geheime Geschichte der mongolen, herausgegeben und übersetzt von *Haenisch*, Leipzig, 1948.

[106] Romos imperatoriaus – šiuo atveju Septimijaus Severo – apoteozę puikiai pavaizdavo Herodianas: *Herodian*, Geschichte des römischen Kaisertums seit Mark Aurel, IV, 2 sk.

[107] *Rubruk*, Contemporaries od Marco Polo, edited by Komroff, London, 1928, 91.

bo nutrenkto gyvūno mėsos, net nedrįs prie jo prisiartinti. Sumanyta visokiausių draudimų, turinčių palankiai nuteikti žaibą. Reikią vengti visko, kas jį galėtų privilioti. Žaibas dažnai yra pagrindinis galingiausio dievo ginklas.

Staigus žaibo tvykstelėjimas tamsoje turi apreiškimo bruožų. Žaibas išnyra ir viską nušviečia. Iš tam tikrų jo požymių stengiamasi atspėti dievų valią. Kokia blyksnio forma ir kokioje dangaus pusėje žaibas pasirodo? Iš kur jis ateina? Kur nueina? Etruskai turėjo specialius žynius, kurių uždavinys buvo atspėti žaibų prasmę; juos perėmė romėnai pavadinę „fulgatores"[108].

„Valdovo galia, – sakoma viename sename kinų tekste, – panaši į žaibą, nors jėga jam ir neprilygsta."[109] Tenka stebėtis, kaip dažnai valdovus nutrenkia žaibas. Tokie pasakojimai, deja, ne visada teisingi. Tačiau reikšminga, kad iš viso mėginama ieškoti sąsajų. Apie žaibo nutrenkimus daug pasakoja romėnai ir mongolai. Mat abi tautos tikėjo aukščiausiu dangaus dievu, abi turėjo išplėtotą galios sampratą. Žaibas čia buvo suvokiamas kaip antgamtiškas įsakymas. Jei žaibas pataikė, vadinasi, jis *turėjo* pataikyti. Jei jis trenkė į galiūną, vadinasi, jį pasiuntė dar galingesnis. Tai – greičiausia ir staigiausia, bet ir akivaizdžiausia bausmė.

Mėgdžiodamas žaibą, žmogus pasidarė ugniašaudžius ginklus. Šūvių blykstelėjimai ir trenksmas, ypač patrankų griausmas, varė siaubą toms tautoms, kurios tokių ginklų neturėjo; joms atrodė, kad čia trankosi žaibai.

Jau nuo seno žmogus visaip stengėsi pats būti kuo greitesnis. Arklio prijaukinimas ir puikiai organizuotos raitosios kariuomenės sukūrimas buvo veiksnys, lėmęs istorinės reikšmės įsiveržimus iš Rytų. Kiekviename amžininkų liudijime apie mongolus pabrėžiama, kokie jie būdavo *greiti*. Visuomet pasirodydavo netikėtai: staigiai išnirdavo, staigiai ir dingdavo, bet dar staigiau vėl grįždavo. Net skubų bėgimą iš mūšio lauko mokėdavo paversti

[108] *A. Grenier*, Les Religions Étrusque et Romaine, 18–19.
[109] *Franz Kuhn*, Altchinesische Staatsweisheit, 105. Romulo dingimas per audrą: *Livius*, I, 16. Tulo Hostilijaus (Tullus Hostilius) mirtis nuo žaibo: *Livius*, I, 31. Alba Longos karaliaus Romulo Silvijaus mirtis nuo žaibo: *Livius*, I, 3.

puolimu: kai atrodydavo, kad jie jau pabėgo, iš tikrųjų jau būdavo apsupę priešą iš visų pusių.

Nuo to laiko fizinis greitis kaip galios požymis nepaprastai išaugo. Apie jo reikšmę mūsų technikos amžiuje nėra ko ir kalbėti.

Į sučiupimo sferą įeina visai kitokios rūšies skuba – *demaskavimo* greitis. Štai stovi tarsi niekuo dėta ar net nuolanki būtybė, o nuplėšus kaukę pasirodo, jog tai užsimaskavęs priešas. Kad demaskavimas būtų veiksmingas, jis turi įvykti nepaprastai greitai. Tokios rūšies greitį galima pavadinti *dramatišku*. Šiuo atveju priešas vejamasis palyginti mažoje erdvėje, jis tiesiog užspeičiamas. Apsimetinėjimas kaip klaidinimo būdas žinomas nuo senų senovės; jo priešingybė – demaskavimas. Įvairūs apsimetinėjimai leidžia pasiekti reikšmingų pokyčių galios santykiuose. Su priešo veidmainystėmis kovojama tomis pačiomis priemonėmis. Pavyzdžiui, valdovas pasikviečia į puotą žymius kariškius arba diduomenės atstovus ir staiga, kai šie mažiausiai tikisi priešiškumo, su visais susidorojama. Perėjimas nuo vienos laikysenos prie kitos yra ne kas kita, kaip kaukių pakeitimas. Veiksmo sparta čia esti didžiausia – tik nuo jos priklauso sumanymo įgyvendinimo sėkmė. Valdovas, puikiai suvokdamas savo paties nuolatinį veidmainiškumą, to paties gali tikėtis ir iš kitų. Apgaule aplenkti priešininką jam atrodo leistina ir tinkama. Nelabai jam svarbu, kad nukentės ir nekalti: sudėtingame apsimetinėjimų žaidime galima ir suklysti. Tačiau jis skaudžiai išgyvens, jei veikdamas nepakankamai ryžtingai leis priešui pasprukti.

KLAUSIMAI IR ATSAKYMAI

Klausinėjimas reiškia skverbimąsi į žmogų. Jei klausimus pateikia turintis valdžią, kiekvienas klausimas tarsi peilis įsirėžia į klausinėjamojo kūną. Šiaip jau būna žinoma, ką tame kūne *norima* rasti; iš tikrųjų to ieškoma ir prie to norima prisiliesti. Klausinėjantysis nelyginant chirurgas skverbiasi prie vidaus organų. Bet

šis chirurgas auką išlaiko gyvą, nes nori apie ją gauti tikslesnių duomenų. Tai ypatingos rūšies chirurgas, kuris sąmoningai sukelia skausmą vienose vietose, kad tiksliau sužinotų apie kitas.

Klausinėjama tikintis atsakymų. O klausimai, kurie atsakymų nesulaukia, panašūs į tuščiai į orą paleistas strėles. Nekalčiausias klausimas yra tas, kuris lieka vienas neišprovokuodamas kitų. Tarkim, nepažįstamojo klausiama, kaip rasti tam tikrą pastatą. Jis paaiškina, ir gavęs atsakymą žmogus patenkintas nueina savais keliais. Nepažįstamasis kelias akimirkas buvo sulaikytas ir priverstas pagalvoti. Juo aiškiau ir suprantamiau klausiama, juo mažiau sugaištama atsakant. Paklaustasis suteikė tai, ko iš jo tikėtasi – ir sudie visiems laikams.

Tačiau klausiantysis gali likti nepatenkintas atsakymu ir pateikti daugiau klausimų. Jeigu tų klausimų daug, užkalbintasis gali netrukus suirzti. Jis ne tik gaišinamas, – atsakinėdamas kaskart jis šiek tiek atsiskleidžia. Tai gali būti menkniekiai, paviršiaus dalykai, tačiau viskas primesta nepažįstamo praeivio. Antra vertus, tai susiję su kitkuo, kas glūdi giliau ir labiau vertinama. Todėl nepasitenkinimas greitai virsta nepasitikėjimu.

Klausinėjant didėja klausinėtojo galia klausinėjamajam: kyla noras klausinėti vis daugiau. Atsakinėjantysis pasiduoda klausinėtojui juo labiau, juo dažniau atsako į jo klausimus. Asmens laisvė nemažai priklauso nuo gebėjimo išvengti klausimų. Didžiausia tironija ta, kuri nesigėdi sunkiausių klausimų.

Išmintingas yra toks atsakymas, kuris nutraukia klausinėjimus. Kam leidžia galimybės, tas į klausimą atsako klausimu; tarp lygių tai yra išmėginta gynybos priemonė. Jei padėtis to daryti neleidžia, lieka arba išsamiai atsakyti ir iškloti viską, ko geidauja klausiantysis, arba kokia nors gudrybe atimti šiam norą toliau skverbtis į sielą. Galima apdairiai pagudrauti ir pripažinti klausinėtojo pranašumą, kad šiam nebereikėtų pačiam to rodyti. Galima jį nukreipti į kitus asmenis, kuriuos klausinėti būtų įdomiau arba naudingiau. Kas moka gerai vaidinti, gebės neatskleisti savo tapatybės. Šiuo atveju klausimą geriau būtų pateikti kitam, nes ano atsakymas būtų kompetentingesnis.

Klausinėjimas, kurio galutinis tikslas yra ką nors išsiaiškinti, prasideda nuo vadinamosios žvalgybos. Paliečiama daug ir įvairių dalykų. Kur pasipriešinimas menkesnis, ten skverbiamasi giliau. Tai, kas išpešama, bus panaudota vėliau, nepuolama iš karto mėgautis. Pirma reikia nustatyti konkrečius dalykus, dėl ko ta košė ir užverdama. Kiekvienas klausimas visuomet yra tikslingas. Betiksliai klausimai, kuriuos pateikia, pavyzdžiui, vaikai ar kvailiai, yra silpni ir lengvai atsakomi.

Sunkiausia padėtis esti tada, kai reikalaujama atsakyti trumpai ir aiškiai. Įtikinamai apsimesti ar išsisukti keliais žodžiais yra sunku arba tiesiog neįmanoma. Kvailiausia gynyba – apsimesti negirdint arba nesuprantant klausimo. Toks būdas padeda tik tada, kai abi pusės lygios. Jei stipresnis apklausinėja silpnesnį, klausimas gali būti pateiktas raštu arba suformuluotas kitaip. Tada atsakymu įsipareigojama nepalyginamai daugiau. Juo galima paskui pasiremti kaip dokumentu.

Kas bejėgis išoriškai, tas užsideda vidinius šarvus; tie nuo tam tikrų klausimų saugantys vidiniai šarvai yra *paslaptis*. Tai tarsi antras, geriau apsaugotas kūnas: kas prie jo per daug prisiartina, gali tikėtis nemalonių staigmenų. Paslaptis atskiriama nuo aplinkos kaip tam tikras *koncentratas* ir laikoma tamsoje, kurią apšviesti leidžiama tik nedaugeliui. Paslapties pavojingumas visuomet laikomas svarbesniu už patį turinį. Tačiau svarbiausia, netgi galima sakyti, patikimiausia paslaptyje – tai veiksmingas apsisaugojimas nuo klausimų.

Atsakymas į klausimus *tylėjimu* primena ginklo atsimušimą į skydą arba šarvus. Tylėti – kraštutinė gynybos forma, kada teigiama ir neigiama atsveria viena antrą. Neišsiduodamas tylintysis atrodo pavojingesnis, negu iš tikrųjų yra. Įtariama jį žinant daugiau, nei nutyli. Jis nekalba, nes turi ką slėpti, todėl ypač svarbu jo nepaleisti. Atkaklus tylėjimas veda prie alinančių tardymų, prie kankinimų.

Atsakymas net ir paprastomis aplinkybėmis visuomet kausto. Jo lengvai neišsižadėsi. Atsakydamas tarsi susieji save su tam tikra

vieta ir privalai joje likti, o klausinėjantysis gali į tave taikytis iš visų pusių: susidaro įspūdis, lyg jis vaikščiotų aplink ir rinktųsi kuo patogesnę poziciją. Jis gali atsidurti kur nori, netikėtai pulti ir gluminti. Galimybė keisti poziciją yra tam tikra laisvė, kuri kitam neduota. Anas puola pateikdamas klausimą, ir jei pasiseka kliudyti, kitaip sakant, priversti atsakyti, klausinėjamasis jau lokalizuojamas. „Kas tu toks?" – „Aš esu tas ir tas". Nuo šiol taip atsakęs nebegali būti kitas, antraip melas atneš daug nemalonumų. Dabar nebėra galimybės pabėgti apsimetus kitu. Tokį procesą – jei jis trunka kiek ilgiau – galima pavadinti savotišku *prikaustymu.*

Pirmu klausimu siekiama nustatyti žmogaus tapatybę, antru – iš kur jis. Kadangi čia neišsiverčiama be *kalbos,* darosi smalsu sužinoti, ar įmanoma įsivaizduoti archajišką situaciją, pirmesnę už žodinį klausimą, ir kartu jai tapačią. Vieta ir tapatybė tais laikais turėjo sudaryti vienovę, viena be kitos būtų nesąmonė. Tokia archajiška situacija, pasirodo, egzistavo – tai atsargus grobio lytėjimas. Kas tu toks? Ar tu ėdamas? Gyvūnas, nuolat ieškodamas maisto, liečia ir apuosto viską, kas pasitaiko po kojomis. Visur jis kiša nosį: ar tu ėdamas? Koks tavo skonis? Atsakymas yra kvapas, priešinimasis, negyvas daiktas. Svetimas kūnas čia yra jo paties buvimo vieta, ir uostinėdamas bei liesdamas gyvūnas su juo susipažįsta, arba, išvertus į žmonių įpročių kalbą, jį įvardija.

Ankstyvuoju vaiko augimo laikotarpiu yra nepaprastai stiprūs du susikryžiuojantys procesai, kurie, nors veikia ir skirtingomis kryptimis, yra artimai susiję. Iš tėvų nepaliaujamai girdimi griežti ir kategoriški įsakymai, o vaikas tėvus užverčia begale klausimų. Šie ankstyvi vaiko klausimai primena riksmą prašant valgyti, tiktai šiuo atveju tai jau antroji, aukštesnė pakopa. Atsakymai į juos vaikui negali pakenkti, nes jokiu būdu neperteikia viso tėvų patyrimo; tėvų pranašumas yra milžiniškas.

Kokie būna pirmieji vaiko klausimai? Vieni pirmųjų būna tie, kurie yra susiję su vieta: „Kur yra tas ir tas?" Paskui jau vaikas klausia: „Kas tai yra?" ir „Kas jis?"[110]. Matome, kokį vaidmenį jau

[110] *Jesperson,* Language, 137.

tame amžiuje vaidina vieta ir tapatybė. Tik baigdamas trečiuosius metus vaikas ima klausti: „Kodėl?" O dar vėliau iškyla klausimai: „Kada?" ir „Kiek truks?", t. y. klausimai apie laiką. Labai negreitai vaikas įsisąmonina laiką.

Klausimu, kuris prasideda atsargiu lytėjimu, mėginama, kaip jau sakėme, skverbtis gilyn. Jame glūdi kažkas panašaus į skyrimą, tas klausimas veikia kaip peilis. Tai pastebime iš to, kaip maži vaikai sutrinka išgirdę pasirinktinį klausimą: „Ko nori, obuolio ar kriaušės?" Vaikas nutyla arba sako „kriaušės", nes tas žodis nuskambėjo paskutinis. Priimti tikrą sprendimą, reikalaujantį obuolio ir kriaušės skyrimo, vaikui sunku – iš tikrųjų jis norėtų abiejų.

Kategoriškas skyrimas įvyksta tada, kai galimas vienas iš dviejų atsakymų: taip arba ne. Kadangi šiuo atveju viena atmeta kita, o trečia išvis neįmanoma, tai toks atsakymas ypač įpareigoja ir gali turėti lemtingų padarinių.

Dažnai būna taip, kad pirm užduodant kam nors klausimą, nėra žinoma, ką galvoja būsimasis atsakytojas. Klausimas jį priverčia pasverti visus „už" ir „prieš". Jei klausiama mandagiai ir neprievartaujant, klausiamasis turi galimybę priimti sprendimą.

Platono dialoguose *Sokratas* yra savotiškas klausimų karalius. Jis visiškai atsisako pranašumo ir sąmoningai vengia visko, kas nors iš tolo tai primintų. Išminties – o ji ir sudaro Sokrato pranašumą – gali semtis iš jo, kas tik nori. Tačiau dažniausiai jis ją pateikia ne monologu, o klausdamas. Dialogai parašyti taip, kad daugiausia ir svarbiausius klausimus pateikia Sokratas. Taip jis patraukia klausytoją ir priverčia jį priimti įvairiausius sprendimus. Padėties šeimininku jis pasidaro vien tik klausdamas.

Negalima nekreipti dėmesio į papročius, *ribojančius* kai kuriuos klausimus. Yra dalykų, kurių nepažįstamo žmogaus klausti nedera. Jei vis dėlto paklausiama, žmogus tai suvokia kaip kėsinimąsi į jo privatumą, kaip mėginimą brautis į sielą; suprantama, jis gali įsižeisti. Ir priešingai, susilaikymas nuo tokių klausimų rodo, kaip didžiai žmogus gerbiamas. Su nepažįstamuoju reikia elgtis taip,

tarsi jis būtų stipresnis; tai savotiškas pamaloninimas, kuris jį paskatins atsakyti tuo pačiu. Tiktai tada, kai laikomasi pagarbaus atstumo ir negresia klausimų pavojus, tarsi visi būtų stiprūs ir tuo stiprumu lygūs – žmonės jaučiasi saugūs ir yra taikingi.

Pats ypatingiausias yra klausimas apie *ateitį*. Jį galima vadinti klausimų klausimu, labiausiai visus dominančiu. Dievai, kuriems jis skirtas, neprivalo atsakyti. Jeigu jis pateikiamas stipriausiems, vadinasi, tai nevilties klausimas. Dievai niekuomet neįsipareigoja, į juos niekuomet neįsiskverbsi. Jų pasisakymai dviprasmiški, jie nesileidžia narstomi. Visi dievams skirti klausimai yra *pirmieji*, į juos duodamas tik *vienas* atsakymas. Labai dažnai tas atsakymas tėra tik ženklas. Daugelyje tautų žyniai kaupia dievų ženklus ir jungia juos į didžiules sistemas. Tūkstančiai tokių ženklų yra išlikę iš Babilonijos. Į akis krinta tai, kad kiekvienas iš jų žymimas skyrium. Ženklai tarp savęs nesusiję, be vidinio ryšio. Tai ženklų sąrašai, ir niekas kita; net jei kas nors juos pažįsta visus, vis tiek apie ką nors įvyksiančio ateityje gali spręsti tik iš kiekvieno atskirai.

Visiška klausimų apie ateitį priešingybė yra *tardymas*. Jo uždavinys – kuo išsamiau rekonstruoti praeitį. Tardymas visuomet nukreiptas prieš silpnesnį. Tačiau pirm gilinantis į tardymo esmę, verta pasakyti kelis žodžius apie kai kurių duomenų rinkimo tvarką, kuri nusistovėjo daugelyje dabartinių valstybių – tai bendroji *policinė* žmogaus *identifikacija*. Beveik visur yra susiformavęs vienodas kompleksas klausimų, iš esmės reikalingų saugumui ir stabilumui palaikyti. Norima žinoti, ar žmogus gali būti pavojingas, ir jeigu toks pasidarytų, ar reikėtų jį nedelsiant suimti. Pirmas oficialiai pateikiamas klausimas esti apie vardą ir pavardę. Antras – apie gyvenamąją vietą, adresą. Tai, kaip jau žinome, yra anksčiau minėti seniausi klausimai apie vietą ir tapatybę. Paskui teiraujamasi apie profesiją, siekiant nustatyti, ką žmogus veikia; iš profesijos ir amžiaus sprendžiama apie įtakingumą ir reputaciją. Taip nustatoma tolesnio elgesio su juo taktika. Socialinė padėtis nusa-

ko, su kuo žmogus bendrauja, nesvarbu, vyras tai, moteris ar vaikas. Kilmė ir tautybė teikia duomenų apie galimas ideologines nuostatas; šiais fanatiško nacionalizmo pareiškimų laikais tai yra kur kas svarbiau negu tikėjimas, kurio reikšmė sumažėjusi. Visa tai, dar pridėjus fotografiją ir parašą, žmogų apibūdina palyginti neblogai.

Atsakymais į šiuos klausimus paprastai tikima. Kol kas jie nekelia įtarimo. Tik tęsiantis tardymui, kuriuo siekiama tam tikro tikslo, į juos imama žiūrėti nepatikliau. Sukuriama kontrolinių klausimų sistema, nes dabar kiekvienas atsakymas gali būti klaidingas. Tardytojo santykis su tardomuoju yra priešiškas. Tardomasis, kurio pozicijos dabar silpnesnės, išsisuks tik tada, jei įtikins esąs ne priešas.

Per teisminį nagrinėjimą *pakartotinė* apklausa teisėją daro visažinį, ji suteikia jam galingojo statusą. Keliai, kuriais teisiamasis vaikščiojo, vietos, kur jis buvojo, valandos, kuriomis tada gyveno, kaip atrodė, laisvai ir nepersekiojamas, – visa tai dabar matoma kiaurai. Vėl reikia iš naujo eiti visais keliais, vėl atsidurti visur, kur buvota, kol iš turėtos laisvės beveik nieko nebelieka. Prieš priimdamas sprendimą, teisėjas turi labai daug žinoti. Jo galia remiasi ypatinga visažinyste. Kad ją įgytų, jis turi teisę klausti, ko nori: „Kur buvai? Kada buvai? Ką darei?" Atsakymuose, turinčiuose įrodyti buvus tuo metu kitur, vienos vietos ir tapatybės lyginamos su kitomis. „Tuo metu aš buvau kitur. Aš nesu tas, kuris tai padarė."

„Kartą vidurdienį prie Desos, – pasakojama vienoje venedų sakmėje, – pievoje gulėjo kaimietė mergina ir miegojo. Greta sėdėjo sužadėtinis ir suko galvą, kaip atsikratyti nuotakos. Tada pasirodė vidurdienio moteris ir ėmė jo klausinėti. Kai tik šis atsakydavo į vieną klausimą, ji tuoj pateikdavo kitą. O kai varpas išmušė pirmą valandą, sustojo jaunikaičio širdis. Vidurdienio moteris jį užklausinėjo negyvai."[111]

[111] Wendische Sagen, Herausgegeben von Sieber, Jena, 1925, 17.

PASLAPTIS

Paslaptis glūdi galios gelmėse. O *tykojimas* iš prigimties yra slapukavimas. Tykojantis padaras arba pasislepia visai, arba prisitaiko prie aplinkos ir visaip stengiasi neišsiduoti. Pasislėpęs, lyg susivyniojęs į kitą kailį, ir ten tūnodamas, jis tarsi išnyksta. Toje būsenoje jam tenka derinti nekantrą su kantrybe. Juo ilgiau jis taip ištveria, juo daugiau vilties, kad pasiseks. Ir kad galų gale iš to kas nors tikrai išeitų, kantrybė turi pasidaryti tiesiog begalinė. Jeigu ji baigiasi keliomis akimirkomis per anksti, viskas nueina šuniui ant uodegos, ir tada, didžiai nusivylus, reikia pradėti iš naujo.

Nors čiumpant, pavyzdžiui, grobį, paslaptis dingsta – mat siaubas turi sustiprinti poveikį, – pradėjus ryti vėl viskas vyksta tamsoje: burnoje tamsu, skrandyje ir žarnyne – taip pat. Niekas nepasidomi ir nesusimąsto, kas ten, viduje, darosi. Šio senų seniausio virškinimo proceso paslaptis toli gražu dar neatskleista. Viskas prasideda tikslingai kuriama paslaptimi, aktyviu tykojimu ir baigiasi nesuvokiamai ir pasyviai paslaptingoje kūno tamsoje. Tiktai griebimo akimirka blyksteli tarsi žaibas, nušviesdama trumpą to proceso tarpsnį.

Tikroji paslaptis yra ta, kuri vyksta kūne. Primityviosiose tautose *daktaras*, kuris gydo vadovaudamasis žiniomis apie tai, kas vyksta kūne, pradėdamas savo profesinę veiklą privalo sutikti, kad su jo paties kūnu būtų atliktos ypatingos operacijos.

Australijos *arandų* gentyje[112] žmogus, norintis būti įšventintas į daktarus, eina prie olos, kur gyvena dvasios. Ten iš pradžių jam persmeigia liežuvį ir palieka vieną. Įšventinimo ritualas reikalauja, kad jis patirtų didelę dvasių baimę. Drąsa vienui vienam atsidurti ten, kur ypač pavojinga, – išankstinė daktaro profesijos sąlyga. Paskui, kaip jam atrodo, jis nužudomas ietimi, perveriant galvą nuo ausies iki ausies, ir dvasios įsitempia jį į olą, kur jos gyvena savotiškoje anapusybėje. Mūsų pasaulyje jis yra netekęs sąmonės, o aname iš jo neva išimami vidaus organai ir pakeičiami

[112] *Spenser* and *Gillen*, The Arunta, II, 391–420.

naujais. Reikia manyti, geresniais už įprastinius; galbūt jie nebijo sužalojamų arba mažiau pasiduoda burtams. Taip gentainis parengiamas daktarystei – jo galia randasi viduje, žarnyne. Prieš pradėdamas savo profesiją, jis buvo negyvas – mirtis reikalinga tam, kad persmelktų visą kūną. Ta paslaptis žinoma tik jam pačiam ir dvasioms; paslaptis glūdi jo kūne.

Įdomu, kad daktaraujantis kerėtojas būna apsikarstęs daugybe mažų kristalėlių. Jie reikalingi profesinei veiklai. Gydydamas ligonį, kerėtojas jais visaip manipuliuoja: vienus išdėlioja ant sergančiojo kūno, kitus išima iš skaudamų vietų. Kieti dariniai kūne ir yra kančių priežastis. Tai tarsi ligos valiuta, kurios kursą žino tik burtininkas.

Be šių grynai intymių gydymo procedūrų, yra burtai, kurie visada veikia per atstumą. Slapta išdrožiama daug visokiausių burtų lazdelių, ir šios paskui per atstumą nukreipiamos į auką, kurią, nieko apie tai nenutuokiančią, burtai pradeda smarkiai veikti. Čia pasinaudojama tykojimo paslaptimi. Norint pakenkti, iššaunamos mažos strėlytės; kai kada jos pasirodo dangaus skliaute kaip kometos. Pats veiksmas yra greitas, bet poveikio gali tekti palaukti.

Padaryti kam nors pikta burtais gali kiekvienas arandas. Tačiau apginti nuo pikta įstengia tiktai daktarai. Įšventinimas ir praktika juos saugo geriau nei kas kita. Kai kurie labai seni daktarai moka piktai užkerėti ištisas žmonių grupes. Taigi yra tarsi trys galios didinimo pakopos. Galingiausias yra tas, kuris pajėgia susargdinti iš karto daugelį.

Ypač didelę baimę kelia svetimųjų burtai, tų, kurie gyvena tolimose vietovėse. Galimas daiktas, jų labiau bijomasi todėl, kad nuo svetimų burtų ne taip gerai mokama apsisaugoti kaip nuo savųjų. Be to, jų šiuo atveju, ne taip kaip saviškių, už piktadarybę nenubausi.

Kai ginama nuo pikta, kai gydomi ligoniai, daktaro galia yra teigiama, bet kartu ji gali būti ir labai kenksminga. Blogis nėra savaiminis, jį daro piktavaliai žmonės arba dvasios. Tai, ką mes va-

dintume *priežastimi,* arandai laiko *kalte.* Kiekviena mirtis – nužudymas, o už nužudymą turi būti atkeršyta.

Pasidairyti *paranoiko* pasaulyje visais atžvilgiais nepaprastai įdomu. Paskutiniuose dviejuose šios knygos skyriuose, skirtuose *Šreberio atvejui* („Fall Schreber"), apie tai bus kalbama išsamiau. Ten smulkiai pavaizduotas net vidaus organų netekimas; kai jų visai nebėra, po ilgų kančių susidaro nauji ir nepažeidžiami.

Paslapties dvilypumas paranoiko neapleidžia visą laiką, taip pat ir visose aukštosiose pasireiškimo formose. Nuo primityvaus daktaro iki paranoiko – vos vienas žingsnis. Ne ką didesnis atstumas nuo šiųdviejų iki *valdovo:* istorija yra pateikusi daug gerai žinomų pavyzdžių.

Šiuo atveju paslaptis turi kur pasireikšti. Valdovas, kuris naudojasi paslaptimi, puikiai suvokia jos vertę ir visaip stengiasi manipuliuoti jos galimybėmis. Siekdamas savo tikslo, jis žino, ką sekti, ką iš valdinių padaryti sekliais. Jis turi daug paslapčių, nes turi daug planų, todėl iš visų paslapčių sudaro sistemą, kurioje visos tvarkingai saugomos. Vienam patiki vieną paslaptį, kitam – kitą, ir žiūri, kad patikėtiniai niekada neimtų bendrauti.

Tas, kuris ką nors žino, yra sekamas kito, kuris niekuomet nežinos, kas iš tikrųjų yra tai, ką tas prižiūri. Seklys privalo įsidėmėti kiekvieną sekamojo žodį ir judesį; pranešinėdamas visa tai valdovui jis perteikia sekamojo asmens mąstyseną. Tačiau ir pats seklys yra sekamas, todėl kito pranešimas tikslina jo pateiktąjį. Taip valdovas visuomet turi žinių apie tų indų, į kuriuos įdėjo savo paslaptis, patikimumą ir saugumą ir gali vertinti, kuris iš jų jau pilnas ir netrukus išsilies. Visōs sudėtingos paslapčių sistemos raktą turi tik jis vienas. Valdovas pasijustų nesaugus, jei tą raktą patikėtų kam nors kitam.

Galingas yra tas valdovas, kuris pasirūpina, kad ne viskas būtų vienodai *permatoma.* Galingasis mato kiaurai, bet pats nesileidžia būti permatomas. Labiausiai liežuvį už dantų turi laikyti jis pats. Niekam nevalia žinoti nei apie jo pažiūras, nei apie ketinimus.

Klasikinis tokio slaptingumo pavyzdys buvo *Filipas Marija Viskontis* (Filippo Maria Visconti)[113], paskutinysis Milano kunigaikštystės, gyvavusios Italijoje XV a., kunigaikštis. Niekas jam neprilygo gebėjimu slėpti savo dvasinį pasaulį. Jis niekuomet nesakydavo tiesiai, ko pageidauja, viską maskuodavo savotišku minčių reiškimo būdu. Jei kokio nors žmogaus pradėdavo nebemėgti, girdavo jį toliau; jei pažymėdavo ką nors garbės titulais ir apdovanojimais, tuoj pat apkaltindavo karštakošiškumu arba neišmintingumu, duodamas suprasti nesant jį tos sėkmės vertą. Panoręs ką nors matyti savo aplinkoje, ilgai tą žmogų prie savęs pratindavo, duodavo vilčių ir paskui palikdavo. Kai tas manydavo esąs pamirštas, parsikviesdavo atgal. Suteikęs nusipelniusiems žmonėms malonę, klastingai klausinėdavo kitų, tarsi nieko nežinotų apie jų pasižymėjimą. Duodamas ką nors, paprastai duodavo ne tai, ko buvo prašomas, ir visuomet ne taip, kaip buvo pageidaujama. Užsimanęs žmogų apdovanoti ar viešai pagerbti, ne vieną dieną prieš tai klausinėdavo jį visokių nereikšmingiausių dalykų, ir tas nė nesapnuodavo, kas jo laukia. Taigi nenorėdamas niekam atskleisti savo ketinimų, dažnai apgailestaudavo dėl malonių, kurias pats būdavo suteikęs, arba dėl mirties bausmių, kurias pats būdavo įsakęs įvykdyti.

Šiuo paskutiniuoju atveju kunigaikštis elgiasi taip, tarsi savo paslaptis norėtų paslėpti nuo paties savęs. Sąmoningas ir aktyvus paslapčių pobūdis išblėsta, kunigaikštį traukia ta pasyvi paslapties forma, kurią žmogus nešiojasi savo sielos tamsoje, kai paslaptis saugoma ten, iš kur ji niekuomet nebeiškyla; kai pats žmogus ją pamiršta.

„Karaliai turi teisę neišduoti savo paslapčių nei tėvui, nei motinai, nei broliams, nei žmonoms, nei draugams", – sakoma arabų „Karūnos knygoje", kurioje aprašyta daug *Sasanidų* dvaro senųjų tradicijų.

[113] *Decembrio,* Leben des Filippo Maria Visconti, übersetzt von Funk, XXXIV, Jena, 1913, 29–30.

[114] Le Livre de la Couronne, atribué a Ǧahiz, traduit par *Ch. Pellat,* Paris, 1954, 118–120.

Persų šachas *Chosrovas II Pergalingasis*[114] buvo sugalvojęs ypatingą būdą patikrinti, ar žmonės, kuriais ketina pasinaudoti, moka saugoti paslaptį. Sužinojęs, kad du jo aplinkos asmenys artimai draugauja ir visais atžvilgiais sutaria, su vienu iš jų suartėdavo ir patikėdavo kokią nors paslaptį apie jo bičiulį, pavyzdžiui, kad ketinąs jam įvykdyti mirties nuosprendį; tas jokiu būdu neturįs apie tai sužinoti – paslapties išdavimas užtrauksiąs griežtą bausmę. Nuo to laiko šachas imdavo akylai stebėti, kaip „pasmerktasis" elgiasi ateidamas ir išeidamas iš rūmų, kokia jo veido spalva ir laikysena stovint prieš valdovą. Jei nustatydavo, kad šio elgesys nepasikeitė, žinodavo aną paslapties neišdavus. Tada mokančiuoju tylėti pradėdavo labiau pasitikėti, nepraleisdavo progos jį pagirti, skirdavo aukštesnes pareigas, rodydavo prielankumą. Paskui, likęs su juo vienas, pasakydavo: „Buvau žadėjęs aną nubausti mirtimi, nes turėjau negerų žinių, bet kruopščiau ištyrus paaiškėjo, kad jos klaidingos".

Tačiau jei pastebėdavo, kad „apkaltintasis" jaučia baimę, stengiasi laikytis nuošalyje ir slepia akis, žinodavo, kad paslaptis išduota. Išdavikas susilaukdavo nemalonės, būdavo pažeminamas pareigose ir patirdavo kitų nemalonumų. O anam pranešdavo, kad patikėdamas paslaptį bičiulį norėjęs tik išbandyti.

Taigi šachas tikėdavo tik tų dvariškių neplepumu, kuriuos buvo išmėginęs mirtinos bičiulio išdavystės metodu. Patikimiausiu šiuo atžvilgiu jis laikė save. „Kas netinka šachui tarnauti, – sakydavo jis, – tas ir sau niekam tikęs, o kas sau niekam tikęs, iš to jokios naudos."

Mokėjimas tylėti visada buvo aukštai vertinamas. Tai reiškia, kad žmogus, nepaisant begalės galimybių kalbėti, gali atsilaikyti plepumo pagundoms. Jis neduoda jokių atsakymų, tarsi niekas nieko neklaustų. Nesuprasi, kas jam patinka, o kas – ne. Nekalba, nors ir ne nebylys. Tačiau pro ausis įeina viskas. Stoiškos atkaklumo dorybės kraštutinumas – tylėjimas.

Nekalbumo prielaida – tikslus žinojimas to, kas nutylima. Kadangi iš principo neįmanoma amžinai tylėti, tenka rinktis, ką galima ir ko negalima sakyti. Nesakomas dalykas yra geriau žinomas:

jis tikslesnis ir vertingesnis. Jis ne tik apsaugomas, bet ir sutelkiamas. Žmogus, kuris daugiau tyli negu šneka, visada atrodo labiau susikaupęs. Matyt, daug žino, kad nemala liežuviu. Tikriausiai nemažai mąsto apie savo paslaptis. Taip darytina kiekvieną kartą, kai jas būtina apsaugoti.

Taigi tylintysis niekada neturi pamiršti paslapties. Jis gerbiamas už tai, kad nors paslaptis vis labiau neduoda ramybės, vis labiau stengiasi ištrūkti, jis vis tiek jos nepaleidžia.

Tylėjimas žmogų izoliuoja: tylenis yra vienišesnis už šnekančiuosius. Taip jis įgyja uždaro žmogaus reputaciją. Jis yra lobio saugotojas, o tas lobis – *jame*.

Tylėjimas yra priešingas *keitimuisi*. Kas stovi dvasinėje sargyboje, negali iš jos pasitraukti. Tylintysis gali apsimesti, bet tai bus dirbtinė būsena. Jis gali užsidėti kaukę, tačiau tada jos reikės ir laikytis. Dings lankstaus keitimosi galimybė. Tada keitimosi rezultatai pasidaro neaiškūs, sunku numatyti, kur tai nuves. Tylima visada, kai nenorima pokyčių. Tylint netenkama motyvų keistis. Kalbant tarp žmonių mezgasi visokie ryšiai, o tylint viskas stingsta.

Tylintysis yra pranašesnis tuo, kad jo pasisakymo laukiama. Šis darosi svaresnis. Jo kalba būna trumpa, nekontekstiška, todėl labiau primena įsakymą. O įsakymo žanras, nustatantis dirbtinius santykius tarp įsakinėtojo ir tų, kurie privalo įsakymus vykdyti, reiškia, kad tarp įsakinėtojo ir vykdytojų nėra bendros kalbos. Jiems nevalia kalbėtis, jie privalo elgtis taip, tarsi neturėtų kalbos dovanos. Šį dirbtinumą, kai tarp jų tėra tik vienas tarpusavio supratimo būdas – įsakymai, stengiamasi trūks plyš išlaikyti. Todėl įsakinėtojai, vykdydami savo pareigas, virsta tyleniais. Pradedama tikėti, kad jei tylenis pagaliau prašneks, jo žodžiai skambės kaip įsakymai.

Abejonės laisvosiomis valdymo formomis, pastarųjų negerbimas, tarsi jos būtų nelabai veiksmingos, kyla dėl slaptumo stokos. Debatai parlamente vyksta dalyvaujant keliems šimtams žmonių, pati jų prasmė yra viešumas. Čia skelbiamos ir lyginamos priešingos nuomonės. Net uždari posėdžiai beveik niekada tokie nebū-

na. Profesinis spaudos smalsumas, finansiniai interesai slaptumą dažnai pažeidžia.

Manoma, kad paslaptį gali išlaikyti vienas žmogus ar bent keli nuo jo priklausantys asmenys. Didžiausia paslapties tikimybė esti tada, kai tariamasi mažose grupėse, kurios sudarytos slaptumo sumetimais, ir kai gresia itin didelės sankcijos už paslapties atskleidimą. Tačiau visų geriausia, kai sprendimą priima vienas žmogus. Juk ir jis pats negali žinoti to, ko nėra nusprendęs, ir jeigu jau kartą sprendimas priimtas, jis tučtuojau įvykdytinas kaip įsakymas.

Tai, kad diktatūros esti gan populiarios, paaiškinama jų mokėjimu apsigaubti paslapties skraiste, o demokratijose visos paslaptys išsiskaido ir suskysta. Pašaipiai sakoma, kad ten, kur yra demokratija, viskas *sumalama liežuviais*. Kiekvienas plepa, ką nori, kiša nosį, kur nori, nieko nevyksta, nes viskas žinoma iš anksto. Susidaro įspūdis, kad skundžiamasi dėl neryžtingumo, o iš tikrųjų nusivylimą kelia paslapties nebuvimas.

Žmogus, nežinodamas, iš kur ateina bėda, gali daug ką iškęsti. Tai tarsi savotiškas vergiškas niežulys – nieko nereiškia atsidurti didžiuliame pilve. Juk nežinia, kas iš tikrųjų bus ir kada bus; kiti nori baisenybę sutikti pirmieji. Klusniai laukia, virpina kinkas tikėdamiesi tapti išrinktąja auka. Tokią būseną galima laikyti paslapties apoteoze. Viskas atiduodama paslapčiai aukštinti. Ir ne tiek svarbu, kas įvyks, – kad tik įvyktų netikėtai ir galingai, kaip vulkano išsiveržimas.

Tačiau kai visos paslaptys atsiduria vienose rankose, kyla fatališkos nelaimės pavojus ir pačiam paslapčių turėtojui – tai būtų ne tiek svarbu, – ir visiems kitiems, o tai jau be galo svarbu, nes kiekviena paslaptis, kaisdama iš vidaus, gali sprogti. Priesaika, kaip jos užraktas, yra kaip tik tai, kas turi galimybę vėl atsirakinti.

Kokia pavojinga gali būti paslaptis, aiškiai suvokti pajėgiame tik šiais laikais. Įvairiose srityse, iš pirmo žvilgsnio atrodžiusiose nepriklausomomis, paslaptis kaupė vis didesnę galią. Nespėjo tikrasis diktatorius, su kuriuo kariavo susivienijęs pasaulis, užmerk-

ti akių, kai paslaptis vėl išniro atominės bombos pavidalu, – pavojingesnė už viską iki šiol ir, ją sparčiai tobulinant, keldama vis didesnę grėsmę.

Paslapties *koncentracija* galima vadinti santykį tarp skaičiaus tų, kuriuos ji liečia, ir tų, kurie ją saugo. Pagal šį apibrėžimą nesunku suprasti, kad mūsų šiuolaikinės technikos paslaptys turi didžiausią koncentraciją ir yra pavojingesnės už bet kokią iki šiol buvusią paslaptį. Jos liečia *visus*, bet žinomos tik mažytei dalelei asmenų, ir tik nuo penkių ar dešimties žmonių priklauso, ar bus panaudotos.

VERTINIMAS IR SMERKIMAS

Patogiausia šią temą pradėti nuo visiems gerai žinomo reiškinio – *malonumo smerkti*. Neretai girdime sakant: „Bloga knyga, prastas paveikslas"; vertintojas čia sudaro įspūdį, tarsi taip išreiškia tam tikrą dalykiškumą. Vis dėlto jo veidas išduoda, kad tai sakoma su pasitenkinimu. Pareiškimo forma yra apgaulingas dalykas – netrukus išlendą asmeniškumo ausys, nes išgirsti žodžius: „Blogas rašytojas, prastas dailininkas", – ir tai jau skamba, lyg būtų teigiama: „Blogas žmogus". Kone kiekviename žingsnyje galime pastebėti panašiai vertinant pažįstamus, nepažįstamus ir net save patį. Malonumas neigiamai vertinti visuomet prasikiša.

Tai šiurkštus ir žiaurus malonumas, kuris niekaip nenori būti klaidingas. Nors vertinimas tėra tik vertinimas, bet jis dažnai sakomas su nepaprastu įsitikinimu. Jam svetimas ir švelnumas, ir atsargumas. Nuomonė susidaro greitai; geriausiai vertinimo esmė atsiskleidžia, kai vertinama per daug nekvaršinant sau galvos. Toks aistringumas susijęs su sprendimo priėmimo skuba. Sprendimo besąlygiškumas ir greitis yra tie du dalykai, kurie kaip malonumas atsispindi vertintojo veide.

Kuo šis malonumas pagrįstas? Tuo, kad vertintojas ką nors nustumia nuo savęs, priskirdamas tai menkesnės vertės grupei, bet neabejoja, kad pats priklauso geresniesiems. Žemindamas kitus,

aukština save. Skirstymas į dvi priešingas kategorijas laikomas natūraliu ir neišvengiamu. Nesvarbu, kas tas gėris, jis yra todėl, kad skiriasi nuo to, kas bloga. O kas priklauso vienam ar kitam, sprendžia pats žmogus.

Taip elgdamasis, jis prisiima *teisėjo* vaidmenį. Juk teisėjas tik tariamai užima tarpinę poziciją, vaizduoja stovįs ant gėrį ir blogį skiriančios ribos. Jis priskiria save prie gerųjų, be jokios abejonės: teisė užimti tas pareigas remiasi pirmiausia tuo, kad jis besąlygiškai priklauso gėrio karalystei, tarsi joje būtų gimęs. Jis nuolat teisia, o jo sprendimus privaloma vykdyti. Yra nustatytos konkrečios sritys, kur jis gali teisti; jo gausios žinios apie gėrį ir blogį pagrįstos didele patirtimi. Tačiau ir tie, kurie nėra teisėjai, kuriais jų niekas neskyrė, kurių nė vienas, būdamas sveiko proto, ir neskirtų, be perstojo teisia viską pasaulyje. Nereikia nieko išmanyti! O tokius, kurie nuo teisėjavimo susilaiko, nes jiems gėda, galima ant pirštų suskaičiuoti.

Vertinti ir teisti – labiausiai tarp žmonių paplitusi liga. Iš tikrųjų visi ja užsikrėtę. Pamėginkime atskleisti šios ligos šaknis.

Žmogus jaučia nenumaldomą poreikį nuolat pergrupuoti visus, kuriuos tik gali įsivaizduoti. Suskaidydamas neapibrėžtą, amorfinę žmonių masę į dvi grupes ir jas priešpriešindamas, jis tarsi suteikia joms *tankį.* Jis verčia jas artėti viena prie kitos, lyg vesdamas jas į kautynes; jis padaro jas išskirtinėmis ir pripildo priešiškumo. Tokios, kaip jis jas įsivaizduoja, kokiomis nori, kad būtų, gali būti tik priešiškos grupės. Vertinimas, kas „gera" ir kas „bloga", – viena iš seniausių dualistinių klasifikacijų, kuri niekada nesirėmė tiksliomis kategorijomis ir niekada neišsiskyrė taikingumu. Čia nuolat tvyro įtampa, o vertintojas ją vis kuria ir atnaujina.

Tame skaidymo procese glūdi polinkis, būdingas priešiškų gaujų susidarymui. Galiausiai viso to rezultatas turi būti karo gaujos. Bet kadangi skaidymas paliečia visas įmanomas gyvenimo sritis ir veiklas, procesas *išskysta.* Ir net jeigu jis vyksta taikiai, jei vertinama vienu ar keliais žodžiais, tendencija plėtoti priešiškumą, ar-

tinti jį prie aktyvaus ir kruvino dviejų gaujų susirėmimo vis tiek nedingsta.

Kiekvienas žmogus gyvenime yra susijęs šimtais visokiausių santykių, priklauso daugybei „gėrio" grupių, su kuriomis konfrontuoja lygiai tiek pat „blogio" grupių. Kada ir kokia iš tų grupių virsta gauja ir puola priešininkę, kol anoji neužpuolė šios, lemia vien tik pretekstai.

Atrodo, iš taikių vertinimų tada gimsta mirties nuosprendžiai priešams. Dabar gerieji būna tiksliai atriboti, ir vargas tam blogajam, kuris šią ribą peržengs. Pas geruosius jam nėra kas veikti, jis turi būti sunaikintas.

ATLEIDIMO GALIA. MALONĖ

Atleidimas yra galia, kurią kiekvienas prisiskiria sau ir kuri kiekvienam priklauso. Būtų įdomu žmogaus gyvenimą sumodeliuoti pagal įvykdytus atleidimo aktus. *Paranoiškų* polinkių žmogus atleidžia sunkiai arba išvis neįstengia to padaryti; jis ilgai svarsto ir niekada nepamiršta, kad atleido, kuria visokius fiktyvius, priešiškumo kupinus pretekstus neatleisti. Tokio tipo žmonės visomis išgalėmis priešinasi minčiai, kad išvis galima atleisti. Jeigu jie patenka į valdžią ir, norėdami ją stiprinti, būna *priversti* ištarti atleidimo žodžius, tai daro tik dėl akių. Valdovas niekada neatleidžia iš tikrųjų. Kiekvienas priešiškas veiksmas tiksliai įsidėmimas, paslepiamas, arba reagavimas atidedamas vėlesniam laikui. Kai kada atleidžiama mainais už visišką paklusnumą; valdovų kilniaširdiškumas vertintinas tik šiuo požiūriu. Valdovai taip stengiasi visus, kurie jiems priešinasi, padaryti klusniais, kad neretai už tai moka nepaprastai aukštą kainą.

Tas, kuris neturi jokios valdžios, kuriam valdovo galia atrodo be galo didelė, nesuvokia, kaip šiam svarbu, kad visi iki vieno būtų paversti klusniais valdiniais. Paprastas žmogus valdžios padidėjimą, jeigu jis iš viso apie tai ką nors nutuokia, gali vertinti tik

pagal jos realų efektyvumą ir niekada nesuvoks, ką puošnybėje skendinčiam karaliui reiškia menko, visų užmiršto vargšo žmogelio nusilenkimas. Biblijos Dievo domėjimasis kiekvienu žmogumi, atkaklus rūpinimasis visomis sielomis gali būti puikus pavyzdys visiems galingiesiems. Dievas susikūrė painią prekybą indulgencijomis: kas jam paklūsta, tą jis vėl priima į savo malonę. Po to atidžiai žiūri, kaip pavergtasis elgiasi; kaip visažiniui, jam nesunku pastebėti, kokiu mastu yra apgaudinėjamas.

Niekas neabejoja, kad daugelis draudimų yra sumanyti palaikyti valdžią tų, kurie gali bausti arba atleisti už jos nustatytų taisyklių pažeidimą. *Malonė* – tai labai didelės ir sutelktos galios aktas, nes jos prielaidą sudaro nuosprendis; be jo malonė išvis neįmanoma. Malonėje glūdi ir *išskyrimas iš kitų*. Jau yra nusistovėjusi tradicija malonę suteikti tik ribotam nuteistųjų skaičiui. Baudėjas vengs būti pernelyg švelnus, ir net tada, kai vaizduos, kad žiaurus nuosprendis yra priešingas jo sielos prigimčiai, primins šventą būtinybę bausti ir tuo viską pagrįs. Tačiau jis niekuomet neatsisakys malonės galimybės, nesvarbu, ar konkrečiais atvejais ryšis pats ją suteikti, ar siūlys tai padaryti atitinkamai instancijai.

Efektyviausiai valdžia pasireiškia tada, kai malonė gaunama paskutinę akimirką. Jei mirties bausmė turi būti įvykdyta po kelių sekundžių, kai ant kaklo jau užnerta kilpa arba kai žmogus stovi prieš kareivių atkištus šautuvų vamzdžius, tada malonė atrodo kaip dovanotas naujas gyvenimas. Tai galios viršūnė: valdžia nepajėgi grąžinti mirusiam gyvybę, bet valdovas, iki kraštutinumo uždelsęs malonės aktą, neretai pasijaučia, tarsi tą ribą būtų peržengęs.

ĮSAKYMAS

ĮSAKYMAS: BĖGIMAS IR DYGLYS

„Įsakymas yra įsakymas!" Galbūt tai, kad jis atrodo galutinis ir neginčijamas, lėmė, jog taip ilgai beveik nesusimąstyta apie jo esmę. Jis priimamas taip, tarsi būtų amžinas, natūralus ir neišvengiamas. Prie įsakymų priprantama nuo mažens, iš jų susideda gera dalis to, kas vadinama auklėjimu. Jais persmelktas ir visas suaugusio žmogaus gyvenimas, nesvarbu, ar tai darbo reikalai, karas ar religija. Vargu ar kas kėlė klausimą, kas iš tikrųjų yra įsakymas: ar jis tikrai toks paprastas, kaip atrodo? Ar, nepaisant greito ir sklandaus vykdymo, jis nepalieka žmoguje, kuris jam paklūsta, kitų, gilesnių, galbūt priešiškumo pėdsakų?

Įsakymas yra senesnis už žmonių kalbą, antraip jo nesuprastų šunys. Gyvūnų dresavimas kaip tik remiasi tuo, kad jie, nemokėdami kalbos, išmoksta suprasti, ko iš jų norima. Trumpais aiškiais įsakymais, kurie iš principo nesiskiria nuo duodamų žmonėms, gyvūnams perteikiama dresuotojo valia. Tą valią jie vykdo lygiai taip pat kaip ir draudimus. Tad esama rimto pagrindo įsakymo šaknų ieškoti žiloje senovėje; bent jau aišku, kad tam tikromis formomis jis egzistuoja ne tik žmonių visuomenėje.

Pati seniausia įsakymo poveikio forma – *bėgimas*. Gyvūną bėgti priverčia kitas gyvūnas, kuris yra stipresnis, taigi čia veikia *išorinė* jėga. Tik atrodo, kad sprunkama spontaniškai; pavojus visada turi pavidalą – jo nenumanydamas joks gyvūnas nebėgs. Įsakymas leistis į kojas toks pat stiprus ir tiesioginis kaip ir žvilgsnis.

Nuo senų senovės bėgimo esmė susijusi su gyvūnijos pasaulio įvairove, kuri lemia gyvūnų tarpusavio santykius. Vienas praneša, kad rengiasi suėsti kitą; visiškai aišku, kodėl tas bėga, kiek kojos neša. „Įsakymas" verčia silpnesnįjį judintis, nesvarbu, bus jis

persekiojamas ar ne. Viskas priklauso nuo grėsmės dydžio: žvilgsnio, balso, siaubingos išvaizdos.

Vadinasi, įsakymas kilęs iš *įsakymo bėgti:* pirmoji tokio įsakymo forma radosi tarp dviejų skirtingos rūšies gyvūnų, iš kurių vienas kėlė grėsmę kitam. Didelis jėgų skirtumas, tai, kad vienas, sakytume, yra įpratęs kitam būti grobiu, šio santykio nepakeičiamumas, jo amžinumo įspūdis – visa tai procesui teikė tam tikro absoliutumo ir kategoriškumo. Tad bėgimas – vienintelė ir paskutinė instancija, į kurią galima kreiptis mirties nuosprendžio atveju. Medžioti išėjusio liūto urzgimas – tikras mirties nuosprendis; tai tas *vienintelis* jo kalbos garsas, kurį supranta visos galimos aukos, ir, ko gero, šis grasinimas yra vienintelė jas, tokias skirtingas, jungianti bendrybė. Pats seniausias įsakymas – ir jis buvo duodamas daug anksčiau, negu atsirado žmonės – buvo mirties nuosprendis, priversdavęs auką nešti kailį. Ne pro šalį prisiminti tai kalbant apie įsakymus žmonėms. Mirties nuosprendis ir jo siaubingas beširdiškumas prasišviečia pro kiekvieną įsakymą. Žmonių visuomenėje įsakymų sistema yra sutvarkyta taip, kad gyvybės paprastai niekas neaukoja, bet baimė dėl jos, grėsmė gyvybei visada išlieka; o tai, kad mirties nuosprendžiai priimami ir vykdomi, palaiko baimę kiekvieno įsakymo atveju, verčia apskritai bijoti įsakymų.

Dabar pamėginkime pamiršti, ką išsiaiškinome apie įsakymo kilmę, ir pažvelkime į jį iš šalies, lyg mąstytume apie jį pirmą kartą.

Į akis krinta tai, kad įsakymas sukelia veiksmą. Ištiestas pirštas, rodantis tam tikra kryptimi, gali veikti kaip įsakymas: visi pirštą pastebėję žvilgsniai krypsta į tą pusę. Susidaro įspūdis, tarsi veiksmas, kurį sukelia krypties parodymas, turi visus įsakymui būdingus požymius. Veiksmo kryptis yra ypač svarbus dalykas – krypties negalima nei pasukti atgal, nei kaip nors kitaip pakeisti.

Įsakymas nepakenčia prieštaravimų. Jo nevalia aptarinėti, komentuoti ar juo abejoti. Jis esti trumpas ir aiškus, nes privalo būti iš karto suprastas. Delsimas vykdyti menkina jo veiksmingumą.

Įsakymo – jeigu jis nevykdomas – kartojimas savaip trumpina jo gyvavimą: po kiek laiko jis išsenka ir subliūkšta; tokiomis aplinkybėmis geriau jo nebegaivinti, nes veiksmas, kurį jis sukelia, susijęs su skelbimo akimirka. Gali būti numatytas ir kitas vykdymo laikas, bet nustatyti jį *būtina* – žodžiu ar kitaip, nes to reikalauja pati įsakymo prigimtis.

Veiksmas, kuris vykdomas įsakius, skiriasi nuo visų kitų veiksmų. Jis suvokiamas kaip kažkas *svetima*, prisimenamas kaip *kaustantis*. Tai, kas nėra sava, greitai prašvilpia kaip žvarbus vėjas. Galimas daiktas, kad dėl tų blogų prisiminimų kaltas nedelsiamas įsakymo vykdymas, kurio reikalauja įsakymo prigimtis, bet tai tik vienas bruožas. Be to, įsakymui svarbu, kad jis ateina *iš išorės*. Pats tokio dalyko nebūtum susigalvojęs. Įsakymas yra vienas iš gyvenimo elementų, kurie *primetami:* sau niekas jų nekuria. Net tais atvejais, kai staiga švaistydamiesi įsakymais ir nurodinėjimais išlenda pavieniai subjektai, mėgindami pagrįsti naują tikėjimą arba atnaujinti seną, visada aiškiai matyti svetimos, primestos naštos šešėlis. Tie žmonės niekuomet nekalba savo vardu. O tai, ko reikalauja iš kitų, jiems esą pavesta daryti. Kad ir kiek meluotų, vienu atveju jie visada sąžiningi: jie tiki esą *siųsti*.

Tačiau įsakymo ištakos, iš esmės svetimos, turi būti pripažįstamos kaip tam tikra *stipresnė jėga*. Paklūstama todėl, kad nėra prasmės priešintis: įsakinėja tas, kuris vis tiek nugalės. Įsakymo galia neturi kelti abejonių; vos susvyravus įsakymo galiai, ji turės įrodyti savo jėgą kovoje. Dažnai įsakymo galia įsitvirtina ilgam. Tenka tik stebėtis, kaip retai prireikia naujų sprendimų, – puikiausiai veikia senieji. Pergalingos kovos toliau gyvuoja įsakymuose: kiekvienas įvykdytas įsakymas atnaujina seną pergalę.

Iš šalies žiūrint, susidaro vaizdas, kad įsakinėtojo galia nuolat auga. Net ir menkiausias įsakymas šį tą prie jos prideda. Paprastai įsakymas duodamas ne tik todėl, kad yra naudingas įsakančiajam: taip pat ir pačioje įsakymo prigimtyje, jo pripažinime, erdvėje, kurioje jis plinta, kategoriškame punktualume – visur glūdi krislas to, kas jam garantuoja galią ir jos stiprėjimą. Valdžia, pavyz-

džiui, įsakymus leidžia kaip magiškų strėlių debesį: tie, į kuriuos strėlės pataiko, patys aukojasi valdžios turėtojui – tų strėlių kviečiami, jaudinami, vedami.

Tačiau įsakymo paprastumas ir vienalytiškumas, iš pirmo žvilgsnio atrodantys absoliutūs ir neabejojami, atidžiau pasižiūrėjus tėra tik regimybė. Įsakymą galima skaidyti. Tai daryti net būtina, nes kitaip jo neįmanoma kaip reikiant suprasti.

Kiekvienas įsakymas susideda iš *paskatos* ir *dyglio*. Paskata verčia įsakymą vykdyti – taip, kaip reikalauja jo turinys. Dyglys lieka tame, kuris įsakymą vykdo. Jei įsakymai veikia normaliai, kaip tikimasi, dyglio nematyti. Jis paslėptas, net neįtarsi jį esant; o jei kartais ir išlenda, tai kaip vos pastebimas pasipriešinimas – kol įsakymas dar nepradėtas vykdyti.

Tačiau dyglys giliai įsminga tada, kai žmogus įsakymą įvykdo – ir sieloje jis nebesikeičia. Visoje sielos struktūroje nėra nieko kita, kas būtų toks pastovus. Įsakymo turinys lieka dyglyje; jo jėga, mastas, ribos – viskas įsimenama įsakymo gavimo akimirką. Gali praeiti metai ir dešimtmečiai, kol toji giliai įstrigusi ir užsikonservavusi įsakymo dalis, tas mažytis jo gyvavaizdis, vėl išlenda. Įsidėmėtina, kad joks įsakymas niekur nedingsta: įsakymą įvykdžius, niekuomet nepadedamas taškas – įsakymas įsirėžia į atmintį visam laikui.

Labiausiai įsakymai kamuoja vaikus. Kad šie nuo įsakymų naštos nepalūžta, kad ištveria savo auklėtojų nepaliaujamus nurodinėjimus, tiesiog stebuklas. O tai, kad vaikai paskui lygiai taip pat žiauriai elgiasi su savo atžalomis, yra taip natūralu, kaip valgyti ir kalbėti. Bet tikrai negalima nesistebėti, kad įsakymai, gauti ankstyvojoje vaikystėje, išlieka visai nepakitę: vos tik atsiranda naujosios kartos aukos, ir ana jau pasirengus veikti. Nė vienas iš tų įsakymų nepakito nė per nago juodymą: atrodo, jie gauti prieš valandą, nors iš tikrųjų jau praėję dvidešimt, trisdešimt ar net daugiau metų. Įspūdžio stiprumas, su kuriuo vaikas priima įsakymus, užsispyrimas ir atkaklumas, su kuriuo juos saugo atmintyje, nėra individualus nuopelnas. Intelektas ar ypatingi gebėji-

mai čia niekuo dėti. Nė vienas vaikas, net pats paprasčiausias, nepamiršta ir neatleidžia už įsakymus, kurie žeidė jo sielą.

Greičiau pasikeis žmogaus išvaizda, tai, iš ko jį pažįsta kiti, – galvos laikysena, lūpų linija, žvilgsnis – negu įsakymų pobūdis, likęs jame kaip dyglys ir nekintamai įsitvirtinęs. Tad niekuo nepasikeitęs tas dyglys ir išstumiamas, tik reikia, kad susidarytų atitinkamos sąlygos, kitaip sakant, kad dyglys išlįstų, turi susiformuoti nauja situacija, beveik niekuo nesiskirianti nuo senosios, kai įsakymai buvo gaunami. Tokių ankstyvųjų situacijų atkūrimas, tik *atvirkščia tvarka*, yra vienas iš didžiausių žmogaus dvasinės energijos šaltinių. Kaip mėgstama sakyti, „akstinas" ko nors siekti gyvenime prasideda nuo to, kad visomis išgalėmis pirmiausia norima atsikratyti kadaise gautų įsakymų.

Tik *įvykdytas* įsakymas palieka savo dyglį sieloje to, kuris įsakymui pakluso. O tam, kuris įsakymų vengia, nereikia jų ir kaupti. „Laisvas" žmogus tėra tik tas, kuris moka išvengti įsakymų, bet ne tas, kuris tik vėliau nuo jų išsivaduoja. Tačiau visų nelaisviausiu laikytinas žmogus, kuriam išsivaduoti reikia daugiausia laiko arba kuris iš viso neįstengia to padaryti.

Nė vienas normalus žmogus, tenkindamas savo paties geismus, nesijaučia nelaisvas. Net ir tais atvejais, kai geismai pasidaro sunkiai sulaikomi ir jų tenkinimas gresia pavojingiausiais padariniais, žmogus jaučiasi veikiąs savarankiškai. Tačiau kiekvienas širdyje priešinasi įsakymui, kuris buvo primestas iš šalies ir kurį reikėjo įvykdyti: tada visi kalba apie prievartą ir pasilieka sau teisę įsakymą apgręžti arba maištauti.

ĮSAKYMO PRIJAUKINIMAS

Įsakymas bėgti, kuriame slypi grasinimas mirtimi, yra pagrįstas tuo, kad tas, kuris įsakymą duoda, esti galingesnis už tą, kuris jį gauna. Kas priverčia dėti į kojas, tas gali nugalabyti. Gamtoje susiklostė dėsnis, kad labai daug gyvūnų rūšių minta kitais gyvū-

nais, kitaip sakant, *vienos* gyvūnų rūšys ėda *kitas*. Todėl daugelis gyvūnų jaučia jiems svetimų ir priešiškų rūšių grėsmę ir gauna įsakymą nešdintis.

Tai, ką gyvenime vadiname įsakymu, vyksta tarp *žmonių:* ponas įsakinėja vergui, motina – vaikui. Mums žinomi įsakymai yra labai nutolę nuo savo biologinių ištakų – įsakymo bėgti. Įsakymas pasidarė naminis. Įsakymais reguliuojami tiek intymieji, tiek bendrieji žmonių santykiai, valstybėje vaidinantys ne mažesnį vaidmenį negu šeimoje. Čia jie visai kitokie, nepanašūs į minėtą įsakymą bėgti. Ponas liepia pašaukti vergą, ir tas ateina, nors žino, kad kažkas jam bus įsakyta. Motina kviečia vaiką, ir tas ne visada pabėga. Nors ji sūnelį ar dukrelę apipila visokiausiais įsakymais, bet šiaip jau vaikai nepraranda prieraišumo. Jie laikosi netoliese ir kviečiami atbėga. Tas pats ir su *šunimi:* šis laksto aplinkui ir, šeimininkui švilptelėjus, tuojau atlekia.

Kaip įsakymas buvo prijaukintas? Kur dingo mirties grėsmė? Paaiškinimas paprastas: kiekvienu atveju savaip papirkinėjama. Šeimininkas duoda šuniui ėsti, vergas iš jo gauna maisto, motina vaiką irgi maitina. Priklausoma būtybė įpratinama priimti maistą tik iš vienų rankų. Vergą arba šunį maitina tik šeimininkas, niekam kitam nepavedama to daryti, iš tikrųjų net *draudžiama*. Nuosavybės santykis čia reiškiasi iš dalies tuo, kad maitintojas yra šeimininkas. Vaikas iš viso nepajėgus pats prasimaitinti. Nuo pirmųjų gyvenimo akimirkų jis įsikibęs į motinos krūtį.

Tarp maisto davimo ir įsakymo atsirado glaudus ryšys. Labai aiškiai ši sąsaja pasireiškia gyvūnų dresavimo praktikoje. Padaręs tai, ko reikalaujama, gyvūnas gauna iš dresuotojo rankų skanėstą. Jaukinimas paverčia įsakymą maisto pažadu. Užuot grasinęs gyvūną nudobti ir vertęs jį bėgti, žmogus jam žada tai, ko tas labiausiai geidžia, ir savo pažadą sąžiningai tesi. Žmogus ne tik jo neėda, bet, įvykdžius įsakymą, pats duoda maisto.

Toks biologinio įsakymo sprukti prigimties pakeitimas pratino žmones ir gyvūnus prie savanoriškos vergovės, kurioje devynios galybės visokiausių pamaloninimų ir priklausomybės pakopų. Ta-

čiau pati įsakymo esmė neišnyko. Kiekviename įsakyme esama grasinimo. Šiuo atveju jis švelnesnis, bet visi žino, kad už įsakymo nevykdymą gresia sankcijos, ir jos gali būti labai griežtos. Pati griežčiausia yra pirminė sankcija – mirtis.

ATATRANKA IR ĮSAKINĖJIMO BAIMĖ

Įsakymas panašus į strėlę. Jis iššaunamas ir pataiko. Įsakytojas pirma nusitaiko, o paskui šauna. Įsakymas pataikys į tam tikrą objektą, nes strėlė visada turi kryptį. Ji įsminga į pataikytąjį, o tas privalo ją ištraukti ir perduoti toliau – kad išsivaduotų iš sankcijų grėsmės. Iš tikrųjų įsakymo perdavimo procesas vyksta taip, tarsi gavusysis įsakymą ištrauktų strėlę, paskui ištemptų savo lanką ir ją paleistų. Žaizda kūne užgyja, bet randas lieka. Kiekvienas randas turi savo istoriją – tai tam tikros konkrečios strėlės pėdsakas.

O įsakymo davėjas, tas, kuris jį iššauna, pajaučia lengvą *atatranką*. Tačiau tikrąją, sakyčiau, sielos atatranką jis pajaučia tik tada, kai pamato, jog pataikė. Čia analogija su fizine strėle baigiasi. Ir vis dėlto labai pravartu smulkiau pakalbėti apie pėdsakus, kurie lieka taiklaus šaulio sieloje.

Pasitenkinimas šūviu, kitaip sakant, duotu įsakymu, yra apgaulingas, nes pridengia tai, kas iš tikrųjų dedasi šaulio sieloje. Šaulys visada jaučia kažką panašaus į atatranką: ką esi padaręs, įsirėžia ir į tavo, ne tik į aukos sielą. Kaupdamosi atatrankos virsta *baime*. Tai yra ypatingos rūšies baimė, atsirandanti iš nuolat duodamų įsakymų, todėl ją vadinu *įsakinėjimo baime*. Jos beveik neturi tie, kurie įsakymus tik perdavinėja. Įsakymo baimė vis didėja įsakinėtojui artėjant prie tikrojo įsakymų šaltinio.

Nesunku suprasti, kaip toji įsakinėjimo baimė atsiranda. Šūvis, pataikęs pavienę būtybę, šauliui baimės jausmo nekelia. Nužudytasis jam nieko nepadarys. O įsakymas, kuris dvelkia mirtimi, nors ir nežudo, atmintyje lieka kaip grasinimas. Vieni grasini-

mai skrieja pro šalį, o kiti būna taiklūs; kaip tik pastarieji niekada nepamirštami. Tas, kuris grėsmės išvengė arba jai pasidavė, garantuotai keršys. Pasitaikius palankiai akimirkai, jis visada keršydavo, o tas, kuris grasino, puikiausiai tą dalyką žino ir yra priverstas daryti viską, kad veiksmas nebūtų apgręžtas.

Tą pavojaus jausmą, kad visi, kuriems buvo įsakinėjama bei grasinama mirtimi, yra *gyvi* ir viską *prisimena,* tą pavojų, kuris kiltų, jei daugelis, patyrę grasinimą mirtimi, susivienytų, tą labai pagrįstą, bet neapibrėžtą jausmą, nes niekada nežinoma, ar grėsmės nepamiršusieji imsis veiksmų, šį kankinamą, neslopstantį ir beginį pavojaus jausmą ir vadinu *įsakinėjimo baime.*

Labiausiai ją jaučia tas, kuris turi didžiausią galią. Įsakymų šaltinyje, t. y. žmoguje, kuris įsakinėja savo valia, kuris įsakymų iš nieko negauna, kuris, jei galima taip sakyti, juos gamina pats, įsakinėjimo baimės koncentracija esti didžiausia. Valdovai ją gali ilgai tramdyti ir slėpti. Tačiau valdovo gyvenime ji gali didėti ir virsti cezarizmu.

ĮSAKYMAS DAUGELIUI

Įsakymai, duodami *pavieniams* subjektams, skiriasi nuo įsakymų, duodamų *daugeliui.*

Skirtumas glūdi jau biologinėje įsakymo prigimtyje. Gyvūnai, kurie gyvena pavieniui, priešų grėsmę suvokia kiekvienas atskirai. Kiti gyvena bandomis, tad ir pavojų suvokia kaip banda. Pirmuoju atveju gyvūnas sprunka arba slepiasi vienas, antruoju – bėga visa banda. Gyvūnas, kuris įpratęs gyventi bandoje, netyčia užkluptas priešo, stengiasi gelbėtis grįždamas į bandą. Pavienis ir masinis bėgimai – skirtingi iš esmės. Masinė sprunkančios bandos baimė yra seniausia ir, sakyčiau, pati įprasčiausia masės būsena, kokia apskritai žinoma.

Remiantis šia masinės baimės būsena, galima geriausiai paaiškinti, kas yra *auka.* Liūtas, kuris vejasi iš baimės sprunkančių ga-

zelių bandą, liaujasi ją persekiojęs, kai tik pačiumpa vieną iš jų. Šis gyvūnas yra auka ir plačiąja prasme. Jis suteikia ramybę visai bandai. Kai tik liūtas turi, ko nori, ir gazelės tai pamato, bandos baimė atslūgsta. Iš masinio bėgimo banda grįžta į normalią būseną: gyvūnai kaip niekur nieko pešioja žolę ir daro, kas patinka. Jei gazelės turėtų tikėjimą, o jų dievas būtų liūtas, galima manyti, kad, norėdamos numalšinti jo godulį, savo noru aukotų gazelę. Kaip tik tai ir daro žmonės: iš masinės baimės būsenos kyla religinės aukos idėja. Auka tam kartui sulaiko pavojingos galios puolimą ir numaldo jos alkį.

Baimės apimta masė stengiasi būti *kartu*. Staiga kilus pavojui, jai atrodo saugiau, jei kiekvienas greta jaučia kitą. Bandos, kaip masės, prigimtį čia ypač atskleidžia bėgimo kryptis. Gyvūnui, iššokusiam iš bandos ir pasirinkusiam savo kryptį, gresia didesni pavojai. Grėsmę jis jaučia stipriau kaip tik todėl, kad yra vienas, tad ir jo baimė didesnė. Bendrą kartu sprunkančių gyvūnų kryptį galima būtų pavadinti jų „įsitikinimu": tai, kas juos vienija, verčia sparčiau bėgti. Jie nepuola į paniką tol, kol nė vienas nesijaučia paliktas likimo valiai, kol kiekvienas daro tą patį, atlieka tuos pačius judesius. Šis masinis bėgimas, kai visi vienodai judina kojas, kaklus, galvas, yra tas pats, ką aš, kalbėdamas apie žmones, pavadinau *trūkčiojančia*, arba *ritmine*, mase.

Bet kai tik gyvūnai apsupami, vaizdas keičiasi. Bėgti bendra kryptimi nebeįmanoma. Masinis sprukimas virsta *panika:* kiekvienas mėgina gelbėtis pats, o kiti tik kliudo. Žiedas siaurėja. Skerdynėse, kurios dabar prasideda, kiekvienas tampa kiekvieno priešu, nes painiojasi po kojomis trukdydamas gelbėtis.

Bet grįžkime prie įsakymų. Kaip jau kalbėjome, įsakymas vienam subjektui nėra tas pat, kas įsakymas daugeliui. Kol šis teiginys dar neįrodytas, verta panagrinėti vieną išimtį.

Dirbtinis daugybės žmonių sambūris yra armija. Čia įsakymų įvairovė dingsta: tai kaip tik ir yra armijos esmė. Ar įsakymas duodamas vienam, keliems, ar daugeliui, armijoje visuomet jis reiškia tą patį. Armija ir egzistuoja tik todėl, kad įsakymai yra lygia-

verčiai ir pastovūs. Jie ateina iš viršaus ir lieka visiškai izoliuoti. Armija neturi teisės virsti mase.

Masėje įsakymas plinta horizontaliai – perduodami vienų kitiems. Iš pradžių jį gali gauti kas nors vienas viršuje. Tačiau kadangi šalia esama ir daugiau tokių pat kaip jis, įsakymas tuojau perduodamas šiems. Jausdamas baimę, pirmasis tarsi priartėja prie pastarųjų. Šie akimirksniu pajaučia baimę. Pirma pajuda keli, paskui daugiau, galiausiai bėga visi. Žaibiškai išplitus tam pačiam įsakymui, visi virto mase. Dabar visi neria kartu.

Kadangi įsakymas paplinta kaipmat, neatsiranda dyglio. Tam nėra laiko: tai, kas galėjo būti neužmirštama, iš karto išsisklaido. Įsakymas masėje neįsitvirtina kaip dyglys. Grėsmė, privertusi masę duoti kojoms žinią, bėgimo metu išnyksta.

Tik *izoliuota* įsakymo situacija sudaro sąlygas įsakymo dygliui rastis. Grasinimas, glūdintis pavieniam subjektui adresuojamame įsakyme, *negali* išnykti be pėdsakų. Kas įsakymą įvykdė vienas, išlaiko jam priešiškumo jausmą kaip dyglį, kaip kietą keršto kristalą. Atsikratyti jo gali tik pats duodamas tą patį įsakymą. Dyglys yra ne kas kita, kaip gauto, bet tuoj pat neperduoto įsakymo užslėptas gyvavaizdis. Tik per tokio gyvavaizdžio formą įmanoma išsivaduoti nuo dyglio.

Taigi įsakymas, kuris duodamas daugeliui, turi vieną ypatingą bruožą. Tokio įsakymo tikslas – daugelį paversti mase, ir jei tai pavyksta, baimės nebūna. Oratoriaus skelbiamas šūkis, nurodantis susirinkusiems veikimo kryptį, kaip tik atlieka šią funkciją ir laikytinas įsakymu daugeliui. Masės, norinčios greitai susiburti ir išlikti kaip vienovė, požiūriu, tokie šūkiai yra naudingi ir reikalingi. Kalbėtojo meną sudaro tai, kad savo ketinimus jis išreiškia trumpais energingais lozungais, padedančiais masei formuotis ir išsilaikyti. Jis masę *kuria* ir palaiko jos gyvybingumą bendru įsakymu. Jeigu jam tai pavyksta, tada nebe tiek svarbu, ko iš jos tikrai pareikalaus. Kalbėtojas gali baisiausiai išplūsti grupę žmonių ir visaip jiems grasinti, bet jie vis tiek jį mylės, jeigu tik jam pasiseks iš jų suformuoti masę.

ĮSAKYMO LAUKIMAS

Kareivis, einantis tarnybos pareigas, vykdo tik įsakymus. Jis gali turėti vienokių ar kitokių norų, bet kadangi yra kareivis, jo norai nieko nereiškia, jis privalo juos užmiršti. Kareiviui nevalia abejoti: net jeigu jis ir atsidurtų kryžkelėje, sprendimą, kuriuo keliu pasukti, priimtų ne jis. Jo aktyvusis gyvenimas visapusiškai ribojamas. Daro jis tai, ką *kartu* su juo daro ir kiti kareiviai – visi vykdo, kas įsakyta. Bet negalėjimas daryti to, ką kiti žmonės, kaip jiems atrodo, daro savo nuožiūra, verčia karį trokšti veiklos, kuri jam ir šiaip *privaloma.*

Sargyba, kai kelias valandas reikia išstovėti nė nekrustelint, puikiausiai išreiškia psichinę kareivio būseną. Jam negalima pasišalinti, negalima užmigti, negalima judėti; leidžiami tik tie judesiai, kurie tiksliai apibrėžti įsakyme. Jo uždavinys – atsispirti bet kokioms pagundoms palikti postą. Šis kareivio *negatyvizmas,* kaip jį galima pavadinti, yra jo stuburas. Kareivis širdyje slopina malonumus, baimę, nerimastį, – visas tas nuolat kylančias paskatas, kurių tiek daug įprastiniame žmonių gyvenime. Geriausiai jas įveikia, jei išvis neprisipažįsta jų turįs.

Veiksmai, kuriuos kareiviui iš tikrųjų tenka atlikti, yra sankcionuojami įsakymu. Kadangi žmogui sunku *ničnieko* neveikti, kareivio sieloje ima kauptis lūkestis to, kas jam daryti leidžiama. Noras veikti be galo išauga. Tačiau tam reikia įsakymo, todėl lūkestis nukrypsta į pastarąjį: geras karys visada yra *įsakymo laukimo* būsenos. Ši visaip ugdoma, ir tai akivaizdžiai rodo karinė tvarka bei karinės kalbos štampai. Ryžto kupina akimirka kario gyvenime esti ta, kai jis stovi pasitempęs prieš viršininką. Didžiausias susikaupimas ir dėmesys bei trumpas: „Klausau!" tiksliai apibūdina padėties esmę.

Kareivio ugdymas prasideda nuo to, kad jam imama *drausti* nepalyginamai daugiau negu kitiems žmonėms. Už mažiausią pražangą griežčiausiai baudžiama. Draudimų, kurių kiekvienas žmogus nemaža mena iš vaikystės, neapsakomai padaugėja. Aplink

viena po kitos statomos sienos; šios ne tik neslepiamos, o rodoma, kaip jos auga. Jų aukštis ir tvirtumas prilygsta aiškumui. Apie jas nuolat kalbama, todėl kareivis negali sakyti, kad apie jas nieko negirdėjęs. Jis ima judėti taip, tarsi visada jaustų jas stovint aplinkui. Kariškio judesių *kampuotumas* – tai nelyginant jo kūno atliepis į tų sienų tvirtumą ir lygumą; jis įgauna stereometrinės figūros bruožų. Jis yra belaisvis, pripratęs prie savo mūro sienų ir jomis patenkintas; savo būsenai priešinasi tik tiek, kiek mūro sienos dar nebaigė jo formuoti. Kitiems belaisviams iš galvos neišeina viena mintis: kaip peršokti arba pramušti mūro sieną, o jis pripažįsta jas kaip naują dalyką, natūralią aplinką, prie kurios prisiderina, kurios dalimi pats tampa.

Tiktai tas yra tikras kareivis, kuris taip aktyviai prisiėmė visus draudimus, kuris diena iš dienos atlikdamas savo pareigas įrodo, kaip puikiai moka nepažeisti draudimų. Tokiam įsakymas įgauna didesnę vertę. Įsakymas čia panašus į išsiveržimą iš tvirtovės, kurioje pernelyg ilgai užsisėdėta. Jis lyg žaibas, permetantis per draudimų sieną, lyg žaibas, kuris užmuša tik vieną kartą. Šioje masinėje, į visas puses nusidriekiančioje draudimų dykroje įsakymas ateina kaip išganymas: stereometrinė figūra atgyja ir ima judėti pagal įsakymą.

Kariuomenėje auklėjimas sutvarkytas taip, kad kareivis išmokomas priimti dviejų rūšių įsakymus: individualius ir kolektyvinius. Muštras pripratina prie judesių, kuriuos atlieka kartu su kitais: visi judesiai turi būti kuo vienodesni. Čia siekiama tikslumo, kurio, mėgdžiojant kitus, išmokstama geriau negu pavieniui. Žmonės suvienodėja, visi tampa lygūs, prireikus tuo galima pasinaudoti – kariuomenės dalinį paversti mase. Tačiau paprastai geidžiama priešingo dalyko: kareivius taip suvienodinti, kad jie nepavirstų mase.

Kai dalinys yra kartu, kareiviai veikia pagal bendrus įsakymus. Bet turi likti galimybė dalinį *skaidyti:* iškviesti vieną, du, tris karius, pusę dalinio, – tiek, kiek vadas nori. Žygiavimas kartu – tai tik išorė; dalinio skaidomumas yra jo tinkamo panaudojimo prie-

laida. Reikia, kad įsakymą būtų galima duoti bet kokiam kareivių skaičiui: vienam, dvidešimčiai, visam daliniui. Įsakymo veiksmingumas neturi priklausyti nuo to, kokiam skaičiui jis skirtas. Įsakymas yra įsakymas, nesvarbu, ar jį gauna vienas, ar visi. Įsakymo prigimties pastovumas yra nepaprastai svarbus dalykas, nes jį apsaugo nuo bet kokių masės poveikių.

Tas, kuris kariuomenėje įgaliotas įsakinėti, turi gebėti nepasiduoti jokioms įtakoms: nei *išorinei*, nei *vidinei*. Tą jis turi išmokti, nes buvo auklėjamas įsakymo laukimo dvasia.

ĮSAKYMO LAUKIMAS ANT ARAFATO

Svarbiausias piligrimų kelionės į Meką elementas, jos kulminacija, yra *vukufas*, arba „stovėjimas ant Arafato"[115]; tai vieta, nutolusi nuo Mekos per keletą valandų kelionės pėsčiomis, kur stovima Alacho akivaizdoje. Milžiniška maldininkų minia – maždaug šeši ar septyni šimtai tūkstančių žmonių – suplūsta į nuogų kalvų apsuptą slėnį ir susispiečia aplink viduryje stūksantį „gailestingumo kalną". Vienas pamokslininkas stovi viršuje, toje vietoje, kur kadaise stovėjo pranašas Mahometas, ir sako iškilmingą pamokslą.

Minia atsako skanduodama: „Labbeika ya Rabbi, labbeika!" („Mes laukiame tavo įsakymų, Viešpatie, mes laukiame tavo įsakymų!") Tie žodžiai be perstojo kartojami visą dieną, sukuriant išprotėjimui artimą dvasinę įtampą. Paskui, tarsi staiga kilus masinei baimei, vadinamai *ifadha*, arba „tekėjimu", visi lyg pakvaišę ima bėgti nuo Arafato į kitą vietą, Mozdalifą, kur praleidę naktį rytą toliau dumia į Miną. Visi skuodžia kaip pakliuvo, stumdydamiesi ir lipdami vienas per kitą; šis bėgimas ne vienam kainuoja gyvybę. Minoje skerdžiama ir aukojama nesuskaičiuojama daugybė gyvulių, ir jų mėsa tuoj pat suvalgoma. Žemė lieka prisotinta kraujo, aplinkui mėtosi kaulai ir kitos gyvulių atliekos.

[115] Apie vukufą ir ifadhą žr. jau minėtame veikale: *Gaudefroy-Demombynes*, Le Pèlerinage à la Mekke, Paris, 1923, 235–303.

Stovėjimas ant Arafato yra laikas, kai *įsakymo laukimas* tikinčiųjų masėje pasiekia didžiausią intensyvumą. Tą aiškiai rodo tūkstančius kartų minios kartojami žodžiai: „Mes laukiame tavo įsakymų, Viešpatie, mes laukiame tavo įsakymų!" Islamas, kitaip tariant, *atsidavimas*, čia paprasčiausiai subendrinamas ir virsta būsena, kurioje žmonės negalvoja apie nieką kitą, vien tik apie viešpaties įsakymus, ir iš visų jėgų jų šaukiasi. Baimę, staiga atsirandančią ir priverčiančią žmones masiškai bėgti, lyg galvos netekus, galima puikiausiai paaiškinti: čia išlenda senoji įsakymo, kuris yra *įsakymas bėgti*, prigimtis, nors tikintieji ir negali žinoti, kodėl taip yra. Žmonių, kaip masės, laukimo intensyvumas iki maksimumo padidina Dievo įsakymo veiksmingumą, kol šis įsakymas virsta tuo, kuo kiekvienas įsakymas buvo iš pradžių – įsakymu bėgti. Dievo įsakymas priverčia žmones dėti į kojas. Tai, kad kitą dieną, pernakvoję Mozdalife, jie skuodžia toliau, įrodo, jog įsakymas vis dar tebėra veiksmingas.

Pagal islamo tikėjimą žmogus miršta tiesiogiai įsakius Dievui. Maldininkai stengiasi išvengti mirties, nukreipdami ją į gyvulius, kuriuos Minoje, paskutiniame bėgimo etape, paskerdžia. Gyvuliai žūsta vietoj žmonių – pakaitalas, praktikuojamas daugelyje religijų; užtenka prisiminti Abraomo aukojimą. Taip žmonės pabėga nuo kraujo praliejimo, skirto paties Dievo. Jie pakluso Dievo įsakymui taip nuoširdžiai, kad ėmė bėgti, ir vis dėlto kraujo jam davė: žemė prisotinta gausybės paskerstų gyvulių krauju.

Sunku rasti kitą religinį paprotį, taip ryškiai atskleidžiantį tikrąją įsakymo prigimtį, kaip vukufas, stovėjimas ant Arafato, ir paskui bėgimas į Miną, ifadha. Islame, kur religiniuose priesakuose dar tiek daug tiesioginių įsakymų, įsakymo laukimas ir apskritai įsakymas vukufe ir ifadhoje pasireiškia gryniausiu pavidalu.

ĮSAKYMO DYGLYS IR DRAUSMĖ

Drausmė – armijos pagrindas. Tačiau esama dvejopos drausmės – viešosios ir slaptosios. Viešoji drausmė – tai įsakymo draus-

mė; jau aiškinome, kaip įsakymo šaltinio ribojimas padeda formuoti itin keistą būtybę, veikiau stereometrinę figūrą negu būtybę, – kareivį. Būdingiausia jam yra tai, kad jis visą laiką gyvena laukdamas įsakymo. Ši būsena atsispindi laikysenoje ir visoje išorėje: kareivis, jei nebelaukia įsakymo, nebėra kareivis ir uniformą nešioja tik dėl akių. Kariškį nesuklysdamas pažinsi iš tolo.

Ši į akis krintanti drausmė dar ne viskas. Yra kita – slaptoji, apie kurią nekalbama ir kuri pati nenori būti matoma. Kai kurie bukesni tipai jos net nesuvokia. Tačiau daugelio kareivių sąmonėje, ypač dabartiniais laikais, ji slapčia rusena. Tai *paaukštinimo* drausmė.

Gali pasirodyti keista, kad toks visiems žinomas dalykas kaip paaukštinimas tarnyboje apgaubiamas paslapties skraiste. Bet paaukštinimas – tai tik išorinė išraiška to, kas glūdi giliau, kas jau vien todėl yra paslaptinga, kad jo savotišką funkcionavimą nedaug kas tesuvokia. Paaukštinimas – tai *įsakymo dyglių* slapto veikimo išraiška.

Savaime aišku, kad šių dyglių kareivio sieloje turi prisikaupti begalė. Viską, ką jis daro, daro įsakytas: jis nieko kito ir neveikia, ir neturi veikti; kaip tik šito viešoji drausmė iš jo ir reikalauja. Savo paties jausmų rodyti negali. Jis tik ryja įsakymus vieną po kito ir nesvarbu, ar jam tai patinka, ar ne; jis visada privalo būti patenkintas. Kiekvienas įvykdytas įsakymas – o jie vykdomi visi – palieka dyglį.

Pastarųjų kaupimasis – nepaliaujamas ir spartus procesas. Jei žmogus tarnauja paprastu kareiviu, kitaip sakant, stovi ant pačios žemiausios karinės hierarchijos pakopos, jis neturi jokios galimybės atsikratyti savo dyglių, nes pats neduoda įsakymų. Jis visada privalo daryti, kas liepiama. Jis paklūsta ir paklusdamas bunka.

Šią prievartos persmelktą būseną galima pakeisti tik paaukštinant pareigose. Kai tik kareivis paaukštinamas, jis įgyja teisę komanduoti, o įsakinėdamas kitiems pamažu atsikrato dalies dyglių. Jo padėtis, nors tik iš dalies, nors ir labai nedaug, bet diamet-

raliai pasikeičia. Dabar jis turi reikalauti to, ko buvo reikalaujama iš jo. Situacijos modelis liko tas pats, pasikeitė tik jo padėtis. Jo dygliai dabar įgauna įsakymų formą. Tai, ką anksčiau jam įsakydavo tiesioginis viršininkas, dabar jis įsakinėja pats. Nors savo dyglių negali atsikratyti kada panorėjęs, bet dabar jis atsidūrė tokioje situacijoje, kuri tam yra palankiausia – jis gali įsakinėti. Visa struktūra liko ta pati, visi žodžiai – lygiai tie patys. Dabar prieš jį stovi kiti, kaip pats neseniai stovėdavo prieš viršininką; dabar jis davinėja lygiai tas pačias komandas, kokias girdėdavo iš kitų: tuo pačiu tonu, taip pat energingai. Toje situacijos tapatybėje glūdi kažkas nepaprasta – tarsi ji būtų išrasta jo įsakymų dygliams atsikratyti. Strėlės, kurios anksčiau smigdavo į jį, dabar pataiko į kitus.

Nors ir susiklostė padėtis, kad susikaupę dygliai dabar gali būti paleisti į darbą, net reikalaujama juos svaidyti, bet įsakymai iš aukščiau tebeateina kaip ir pirma. Dabar jis vykdo du veiksmus: atsikratydamas senųjų dyglių, gauna naujus. Šiuos jau šiek tiek lengviau iškęsti, nes prasidėjęs paaukštinimo procesas jiems suteikia sparnus – išsipildžiusią viltį jų atsikratyti.

Apibendrinant galima pasakyti: viešoji armijos drausmė pasireiškia įsakymais, slaptoji – sukauptų įsakymo dyglių panaudojimu.

ĮSAKYMAS. ŽIRGAS. STRĖLĖ

Mongolų istorijoje į akis krinta vienas dalykas – nuo neatmenamų laikų egzistuojantis akivaizdus ryšys tarp įsakymo, žirgo ir strėlės. Tą ryšį galima laikyti pagrindine mongolų valstybės staigaus ir greito iškilimo priežastimi. Pamėginsime tai trumpai aptarti.

Biologinė įsakymo prigimtis, kaip žinome, yra įsakymas bėgti. Arkliai, taip pat ir kiti kanopiniai, orientavosi į tai per visą savo rūšies istoriją. Bėgimas, sakyčiau, buvo jų istorijos esmė. Jie gyveno bandomis, ir tos bandos buvo įpratusios *sprukti kartu*. Įsakymą

nešdintis duodavo pavojingi grobuonys, kėsindamiesi į kurį nors iš jų. O masiškai bėgti tekdavo taip dažnai, kad tai pasidarė kone natūraliu arklių įpročiu. Kai tik pavojus praeidavo arba arkliams atrodydavo, kad praėjo, vėl grįždavo įprastinis nerūpestingas bandos gyvenimas, kai kiekvienas daro, kas patinka.

Žmogus, kuris arklį prijaukino ir privertė tarnauti sau, sudarė su juo naują *vienovę*. Jis išmoko tam tikrą skaičių naujų veiksmų, kuriuos drąsiai galima vertinti kaip įsakymus. Tik nedidelė jų dalis yra garsiniai, dauguma – tam tikri spūstelėjimai ir timptelėjimai, kurie arkliui perduoda raitelio valią. Žirgas supranta jo valios impulsus ir jiems paklūsta. Toms raitelių tautoms žirgas buvo toks reikalingas ir artimas gyvūnas, kad tarp jo ir šeimininko susiformavo tiesiog draugiški santykiai; tai toks intymus pavaldumas, kurio šiaip niekur kitur neaptiksi.

Fizinio atstumo, kuris paprastai būna tarp įsakymų davėjo ir jų gavėjo, pavyzdžiui, tarp šeimininko ir šuns, čia nebėra. Žirgui nurodymus duoda raitelio kūnas. Įsakymo *erdvė* sumažėjusi iki minimumo. Dingo tai, kas sudaro įsakymo prigimtį – nuotolis, svetimumas, grasinimas. Čia įsakymas prijaukintas labai savitai: į gyvų būtybių santykių istoriją įsiliejo naujas veikėjas – jojamasis arklys, tarnas, ant kurio sėdima, kurį slegia šeimininko svoris ir kuris pasiduoda kiekvienam jo kūno ženklui.

Kaip šis santykis su žirgu įsikomponavo į raitelio įsakymų visumą? Pirmiausia pažymėtina, kad raitelis įgijo galimybę įsakymus, gaunamus iš viršininko, perduoti savo žirgui. Nurodytą tikslą jis pasiekdavo ne savo kojomis, o duodamas komandą žirgui. Kadangi tai vyksta nedelsiant, raitelio sieloje nelieka dyglio. Šis nukreipiamas į žirgą. Nelaisvės, kurią būtų suteikęs įsakymas, jis atsikrato anksčiau, negu spėja kaip reikiant pajausti. Juo greičiau įvykdo įsakymą, šoka ant žirgo, ir juo sparčiau joja, juo mažiau dyglių lieka širdyje. Tikrąjį šių raitelių meistriškumą, jei kalbėsime apie karinius dalykus, sudarė tai, kad jie gebėjo išdresuoti didžiules mases įsakymų vykdytojų, kuriems tučtuojau galėjo perduoti visus iš viršaus gaunamus nurodymus.

Karinė mongolų organizacija rėmėsi ypač griežta drausme. Mongolų užpultoms tautoms, kurios buvo priverstos pasiduoti ir galėjo iš arti stebėti užpuolikus, ta drausmė kėlė didžiausią nuostabą ir atrodė pati griežčiausia, kokią jiems kada nors teko matyti. Persams, arabams ar kinams, rusams, vengrams ir tiems pranciškonų vienuoliams, kurie pas mongolus lankėsi kaip popiežiaus pasiuntiniai – visiems atrodė nesuvokiama, kad žmonės gali taip besąlygiškai klausyti. Ta drausmė mongolams, arba totoriams, kaip juos dažnai vadina, *nebuvo* sunki, nes pagrindinė karo našta teko žirgams.

Jau dvejų trejų metų vaikus mongolai sodindavo ant arklių ir mokydavo joti. Anksčiau esame kalbėję, kaip nuo mažens vaikai užverčiami visokiausiais įsakymais, kurie širdyje lieka kaip dygliai. Iš pradžių kūdikystėje nuolat šalia esanti motina, paskui jau iš kiek toliau ir tėvas, taigi visi, kam patikimas vaiko auklėjimas, o iš tikrųjų kiekvienas vaiko aplinkos suaugęs žmogus ar vyresnis amžiumi beveik nepavargdami davinėja jam nurodymus, įsakymus, išsigalvodami visokiausių draudimų. Kone nuo pirmųjų gyvenimo dienų vaiko sieloje ima kauptis daugybė dyglių, kurie paskui virsta keistenybėmis ir negandomis. Vaikas priverstas ieškotis kitų padarų, kuriems galėtų perduoti savuosius dyglius. Gyvenimas pasidaro ištisine paieška, kaip iš jų išsivaduoti, kur juos iškišti. Žmogus paprasčiausiai nežino, kodėl daro viena ar kita, kodėl sueina į vienokius ar kitokius, atrodytų, beprasmius santykius.

Mongolų arba kirgizų vaikas, taip anksti išmokęs joti, įgydavo, jei lyginsime su sėslių ir aukštesnės kultūros tautų vaikais, visai kitokią laisvės sampratą. Mokėdamas valdyti žirgą, jis galėdavo jam perduoti viską, kas būdavo pačiam įsakoma. Jis labai anksti atsikratydavo tų dyglių, kurių – nors ir ne tiek daug – būdavo gavęs per savo auklėjimo laikotarpį. Žirgas pradeda daryti, ką vaikas nori, anksčiau, negu koks nors žmogus ims vykdyti jo valią. Vaikas pripranta prie šito paklusnumo ir gyventi yra lengviau, tačiau paskui jis tikisi iš pavergtų žmonių to paties – absoliutaus fizinio klusnumo.

Prie šio žmogaus ir žirgo santykio, tokio svarbaus gautų ir gaunamų įsakymų atžvilgiu, mongolui prisideda dar vienas dalykas – *strėlės* reikšmė. Strėlė – tai tikslus pirminio, neprijaukinto įsakymo įvaizdis.

Strėlė yra *priešiška*, ji privalo žudyti. Ji nuskrieja tiesiai nemažą nuotolį. Jos reikia vengti. Kam nepavyksta, to kūne ji *įstringa*. Ją galima ištraukti; ir net tada, kai ji nenulūžta, ištraukus lieka žaizda. („Slaptojoje mongolų istorijoje" gausu pasakojimų apie strėlių padarytus sužalojimus.) Strėlių galima leisti kiek tik nori; jos – svarbiausias mongolų ginklas. Jos žudo per atstumą, bet žudo ir judant, sėdint ant žirgo.

Jau minėjome, kad įsakymas savo biologine prigimtimi yra susijęs su mirties nuosprendžiu. Kas nesprunka, tas pavejamas. Kas pavejamas – sudraskomas.

Mongolų tautoje įsakymas dar beveik prilygsta mirties nuosprendžiui. Žmones jie skerdžia kaip gyvulius. Žudymas – jų trečioji prigimtis, antroji – jojimas.

Žmonių skerdimas tiksliai atitinka jų medžiokles su varovais, kitaip sakant, gyvūnų skerdynes. Jeigu mongolai nekariauja, – medžioja; medžioklė – tai jų *karinės pratybos*. Jiems turėjo būti nepaprastai keista per daugybę užkariavimų susidūrus su budistais ir krikščionimis, kurių dvasininkai kalbėjo apie ypatingą kiekvienos gyvybės vertę. Didesnio kontrasto tikriausiai neįmanoma įsivaizduoti: grynojo įsakymo meistrai, instinktyviai jį įkūnijantys, susiduria su tokiais, kurie savo tikėjimu nori jį taip susilpninti arba pakeisti, kad, praradęs žudymo galią, jis taptų *humaniškas*.

RELIGINĖ KASTRACIJA: SKOPCAI

Žinoma, kad kai kuriuose religiniuose kultuose, kurie praktikuojami ypač intensyviai, yra paplitusi kastracija. Senovėje tai buvo būdinga didžiosios motinos *Kibelės* šventikams. Būta tūkstančių žmonių, kurie ekstazės pagauti savo deivės garbei kastruodavosi

patys. *Komanoje*, Ponte, kur buvo garsi Kibelės šventykla, jai tarnavo dešimt tūkstančių tokių kastratų. Taip žalodamiesi pasiaukodavo ne tik vyrai. Moterys, norėdamos parodyti jai savo atsidavimą, nusipjaudavo krūtis ir taip įsiliedavo į deivės gerbėjų gretas. *Lukianas* veikale „Apie Sirijos deivę" vaizduoja, kaip tikintieji religinėse sueigose patenka į transą ir tas, kuriam atėjusi eilė, kastruojasi visų akivaizdoje[116]. Tai auka dievybei, norint kartą ir visiems laikams įrodyti, kaip neapsakomai esi jai atsidavęs ir kad nieko, išskyrus ją, daugiau nemyli.

Esama duomenų, kad tokie pat dalykai vyko Rusijoje veikusioje *skopcų*, „Baltųjų balandžių", sektoje, kurios įkūrėjas *Selivanovas* išgarsėjo imperatorės Jekaterinos II laikais[117]. Jo įkvėpti kastravosi šimtai, gal net tūkstančiai vyrų, o moterys dėl savo tikėjimo nusipjaudavo krūtis. Vargu ar galima manyti tarp tų dviejų tikėjimų buvus kokių nors istorinių sąsajų. Skopcų sekta atsirado iš rusiškosios krikščionybės maždaug po pusantro tūkstančio metų, kai frygų–sirų šventikų beprotybės jau buvo pasibaigusios.

Skopcams būdinga tai, kad jie apsiriboja tik vienu kitu įstatymu bei draudimu ir telkiasi į mažas šalininkų grupes, kuriose visi gerai pažįsta vienas kitą. Drausmė čia irgi geležinė, reikalaujanti pripažinti ir gerbti savo gyvąjį Kristų, gyvenantį tarp jų.

Skopcai mano, kad knygos ir skaitymas trukdo susikaupti. Biblijoje jie randa vos kelias vietas, kurios jiems šį tą sako.

Gyvenime tarpusavio santykiai yra labai apibrėžti, saugomi šventų priesaikų. Ypatingą ir lemiamą reikšmę turi *paslaptis*. Kultinis gyvenimas, uždaras ir atribotas nuo išorinio pasaulio, vyksta daugiausia *naktį*. Pagrindinis dalykas, kurį skopcai privalo labiausiai slėpti, yra kaip tik *kastracija*, jų žodžiais tariant, *balinimas*.

[116] *Lukian*, Von der Syrischen Göttin, übersetzung von Wieland: *Wieland*, Sämtliche Werke, IV, München, 1911, 376–377.

[117] Išsamiausią, nors sunkokai skaitomą knygą apie skopcus yra parašęs Grassas: *Grass*, Die russischen Sekten, II: Die weißen Tauben oder Skopzen, Leipzig, 1914. Jam taip pat priklauso vertimas „Die geheime heilige Schrift der Skopzen, Leipzig, 1904. Naujas, daug medžiagos pateikiantis veikalas yra: *Rapaport*, Introduction à la Psychopathologie Collective. La Secte mystique des Skoptzy, Paris, 1948.

Ši nepaprasta operacija turi juos padaryti švarutėlius ir baltus, paversti angelais. Jau dabar jie gyvena kaip danguje. Vienas kitam pedantiškai rodoma pagarba, nusilenkimai ir pagyros, linkėjimai ir aukštinimai yra tokie, kokie galėtų būti tarp angelų.

Kūno sužalojimai, kuriuos skopcai turi pasidaryti, prilygsta griežtam įsakymui. Tai įsakymas iš viršaus, kurį jie kildina iš Kristaus žodžių Evangelijose ir Dievo žodžio Izaijui.

Tą įsakymą jie priima nepaprastai entuziastingai ir lygiai taip pat privalo jį perduoti kitiems. Čia puikiai tinka *dyglio* teoriją. Tik šiuo atveju įsakymo gavėjas vykdo jį savo paties atžvilgiu. Kad ir ką žmogus gyvenime veiktų, svarbiausia, ką jis turi atlikti – tai išsikastruoti.

Šie dalykai bus aiškesni, jei pasigilinsime į kai kuriuos ypatingus įsakymus.

Kadangi tai yra įsakymai, kurie duodami griežčiausios drausmės sąlygomis, juos galima lyginti su *kariniais*. Kareivis irgi mokomas nepaisyti pavojų. Visas muštras nukreiptas į tai, kad gavęs įsakymą jis *nepabūgtų* priešo, nors ir grėsė mirtimi. Siekti nužudyti priešą yra ne mažiau svarbu, kaip ir atlaikyti jo puolimą: nemokėdamas gintis kareivis niekada nepajėgtų žudyti puldamas.

Ir kareivis, ir skopcas pasirengę aukotis. Abu tikisi išgyventi, bet abu žino, kad laukia žaizdos, kančios, kraujo praliejimas, kūno sužalojimas. Kautynėse kareivis turi vilčių tapti nugalėtoju. Skopcas kastruodamasis tampa angelu ir įgyja teisę į dangų, kur iš tikrųjų jau dabar jaučiasi gyvenąs.

Skopcai, būdami didžiai drausmingi, vykdo *slaptą įsakymą,* ir tik situacija panaši į tą, kurioje priverstinai yra atsidūręs kareivis; skopcas privalo įvykdyti slaptą įsakymą vienas, niekam apie tai nežinant. Dėl tos priežasties uniforma jį tik išduotų, todėl jis turi persirengti. Skopco uniforma, tai, kas jį sulygina su kitais, prie kurių jis priklauso, yra kastracija, o ši pagal savo pobūdį visada yra slapta, apie ją nevalia niekam prasitarti.

Taigi galima sakyti, kad skopcas panašus į anos baisios *asasinų* sektos narį, iš savo viršininko gaunantį įsakymą nužudyti, ir apie

tai neturi sužinoti niekas pasaulyje[118]. Net jei pasikėsinimas sėkmingas, jokiam žmogui neturi paaiškėti, kaip tai įvyko. Gali nutikti, kad auka žuvo, o žudikas suimtas – vis tiek niekas neturi išplaukti į paviršių. Įsakymas čia yra mirties nuosprendis, taigi labai artimas savo biologinei prigimčiai. Pasiuntinys yra siunčiamas į garantuotą mirtį, bet apie tai neužsimenama nė puse žodžio. Nes mirtis, į kurią jis sutinka eiti savanoriškai, panaudojama kitam, tikrajai aukai, nužudyti. Įsakymas virsta *dvigubu* mirties nuosprendžiu: apie vieną nutylima, nors tikimybė žūti kone šimtaprocentinė, o kito – sąmoningai siekiama. Dyglys, kuris žūtų kartu su valdiniu, *panaudojamas* anksčiau, kol tas dar nežuvo.

Mongolai turi labai taiklų posakį apie nužudymą, kurį reikia staigiai įvykdyti prieš pat savo mirtį. Apie priešą, kurį nori nužudyti paskutinę savo gyvenimo akimirką, „Mongolų slaptosios istorijos" herojai sako: „Pasiimu jį kaip savo pagalvę".

Nors palygindami su asasinais šiek tiek geriau suvokėme skopcų situaciją, tačiau tiksliai jos dar neapibrėžėme. Nes skopcas privalo save *pats* paliesti arba suluošinti. Gautą įsakymą jis gali įvykdyti tik savo paties atžvilgiu ir, tiktai jį įvykdęs, pasidaro savo slaptosios armijos narys.

Čia neturėtų klaidinti tas faktas, kad kastravimo operaciją dažniausiai atlieka kiti. Jos prasmė yra ta, kad žmogus jai pasiduoda savo noru. Kai tik jis pareiškia esąs jai pasirengęs, nebeturi reikšmės, *kaip* ji bus atliekama. Be abejo, jis norės ją perteikti kitiems; dyglys širdyje liks visam laikui, nes įsakymą gavo iš išorės.

Net jei įsivaizduosime, kad kas nors, ėmęsis tų veiksmų su savimi, turėjo būti pirmas, jis irgi veikė remdamasis tariamu įsakymu iš dangaus. Tuo jis tvirtai tikėjo. Biblijos vietos, kuriomis remdamasis skopcas atverčia į tikrąjį tikėjimą kitus, pirma atvertė jį patį: ką gavęs, perduoda toliau.

Dyglys čia yra matomas kūno rando pavidalu. Jis ne toks slaptingas kaip paprasto įsakymo dyglys. Tačiau yra slepiamas nuo visų, kas nepriklauso sektai.

[118] Senesnioji literatūra apie asasinus gerokai papildyta ir kritiškai įvertinta veikale: *Hodgson*, The Order of Assassins, Haag, 1955.

NEGATYVIZMAS IR SCHIZOFRENIJA

Įsakymų galima vengti arba jų negirdint, arba nevykdant. Dyglys atsiranda – pabrėžėme jau ne vieną kartą – tik įsakymą *vykdant*. Ne kas kita, o veiksmas, kuris atliekamas verčiant išorinei jėgai, žmogaus sąmonėje įtvirtina dyglius. Tik prievarta įvykdytas įsakymas tiksliai įsirėžia į vykdytojo atmintį; taigi nuo to, kaip energingai įsakymas duodamas, kokia forma pateikiamas, kokia valia jame glūdi ir koks jo turinys, priklauso, kaip giliai jis sminga į sąmonę. Bet jis visuomet yra *izoliuotas,* todėl kiekvienas žmogus galiausiai neišvengiamai sukaupia ištisą krūvą dyglių, kurie yra tokie pat izoliuoti, kaip ir buvę įsakymai. Tiesiog stebėtina, kaip jie įsismelkia į žmogų – tvirtai ir neišdildomai. Gali ateiti akimirka, kai žmoguje dyglių prisikaups tiek, kad viskas, išskyrus juos, neteks prasmės.

Tada gynimasis nuo naujų įsakymų jam tampa gyvenimo klausimu. Jis stengiasi jų negirdėti – kad nereikėtų priimti. Jei negali negirdėti – nesupranta. Jei negali nesuprasti – įžūliausiai juos atmeta, darydamas visai priešingai, negu buvo įsakyta. Jei liepiama žengti žingsnį į priekį, jis žengia atgal. Liepiama trauktis, jis eina į priekį. Negalima teigti, kad taip elgdamasis žmogus nuo įsakymų išsivaduotų. Tai tėra tik nevykusi, sakytume, bejėgiškumą rodanti reakcija, nes ją vis tiek lemia įsakymo turinys. Ji yra tai, kas psichiatrijoje vadinama *negatyvizmu,* dažnai pasitaikančiu schizofrenijos atvejais.

Į akis krinta tai, kad schizofrenikai dažniausiai yra nepajėgūs *bendrauti.* Jie nepalyginamai vienišesni už kitus žmones. Susidaro įspūdis, tarsi jų dvasia būtų sustingusi, tarsi tarp jų ir kitų žmonių nebūtų jokių ryšių, lyg jie nieko nesuprastų ar nenorėtų suprasti. Jų užsispyrimas primena akmens statulas: nėra pozos, kurioje jie negalėtų sustingti. Tačiau kitais ligos periodais tie patys žmonės staiga ima elgtis visai priešingai. Sunku įsivaizduoti, kokie *paklusnūs* jie tampa. Jie daro viską, kas jiems rodoma, ko reikalaujama, ir daro taip greitai ir taip kruopščiai, tarsi pats lindėtu-

mei jų kūne ir viską darytumei už juos. Tai staiga užplūdę vergiškumo priepuoliai. „Sugestyvioji vergystė"[119] – taip tą būseną yra pavadinęs vienas tokių ligonių. Iš akmens statulų jie virsta nuolankiausiais vergais, vykdančiais viską, ko reikalaujama, ir vykdančiais taip uoliai, kad dažnai priartėja iki absurdo.

Tos dvi elgsenos yra stulbinančiai priešingos. Tačiau jei akimirką atitrūksime nuo to, kaip tos elgsenos atrodo patiems ligoniams, jei pažiūrėsime į juos *iš šalies*, negalėsime neigti, kad ir „normalių" žmonių gyvenime apstu tų dviejų būsenų. Tiktai čia jos turi tikslą ir neatrodo tokios perdėtos.

Kareivis, kuris nereaguoja į jokias išorines paskatas, stovi ten, kur pastatytas, nepalieka savo posto, nesiduoda sugundomas daryti tai, ką šiaip mielai darytų ir dažnai darė, taigi gerai išmuštruotas tarnybą atliekantis kareivis yra dirbtinėje negatyvizmo būsenoje. Tiesa, tam tikromis sąlygomis jis gali imtis veiksmų, tačiau tik įsakius vyresniajam – tik tuo vieninteliu atveju. Tam, kad veiktų tik pagal atitinkamus įsakymus, jis ir buvo pratinamas prie negatyvizmo būsenos. Tai yra toks negatyvizmas, kuriuo galima manipuliuoti: viršininkų nuožiūra ir valia jis turi leistis įstumiamas į kraštutinę būseną. Kai tik kareivis iš atitinkamos instancijos gauna įsakymą ką nors atlikti, jis ima elgtis taip uoliai ir paklusniai, kaip ir schizofrenikas, perėjęs į savo *priešingąją* būseną.

Reikia pridurti, kad kareivis puikiausiai žino, kodėl taip elgiasi. Jis paklūsta, nes jam grasinama mirtimi. Kaip jis prie tos būsenos pamažu pripranta ir toji galiausiai ima atitikti jo dvasininę savijautą, esame kalbėję viename iš ankstesnių skyrių. Čia norime pabrėžti tik viena – akivaizdų *išorinį* panašumą, koks egzistuoja tarp karinę tarnybą atliekančio kareivio ir šizofreniko.

Bet čia kyla dar viena, kitokia mintis, kuri man atrodo tokia pat svarbi. Schizofrenikas kraštutinėje sugestyvumo būsenoje elgiasi kaip *masės* narys. Schizofrenija sergantis žmogus, kaip ir masės dalyvis, vienodai pasiduoda poveikiui, lygiai taip pat reaguoja į išorines paskatas. Tačiau niekam neatrodo, kad jis galėtų būti

[119] *Kräpelin*, Psychiatrie, III, 723.

tokios būsenos, nes yra *vienas*. Kadangi šalia ligonio nematyti masės, tiesiog niekam neateina į galvą, kad jis – kaip jam pačiam atrodo – jaučiasi, tarsi jai priklausytų, kad yra *atskilusi masės dalis*. Šis teiginys įrodomas tik nagrinėjant pačių ligonių įsivaizdavimus. Tokių pavyzdžių galima pateikti begalę. Viena moteris pareiškia, kad „visus žmones turinti savo kūne", kita – kad girdinti „uodus kalbant"[120]. Vienas vyriškis sakosi girdįs „729 tūkstančius merginų balsų", kitas – „visos žmonijos kuždesius". Schizofrenikų vaizduotėje pasitaiko – tik įvairiausiai vadinamų – visų rūšių masių, kokios tik įmanomos. Nuo jų net būtų galima pradėti masių tyrimus apskritai. Būtų įdomu, sakysime, surinkti, ištirti ir parašyti veikalą, kaip schizofrenikai įsivaizduoja mases. Pastarųjų klasifikacija pasirodytų itin išsami.

Gali kilti klausimas, kodėl abi minėtosios priešingos dvasinės būsenos tokios būdingos schizofrenikams. Norint tai suprasti, reikia prisiminti, kas darosi su individu, kai jis įsilieja į masę. Jau aiškinome, kaip masėje dingsta distancijos našta; pavadinome tai *iškrova*. Dar pridurtina, kad prie distancijos naštos priklauso ir individuose susikaupusių įsakymų dygliai. Masėje žmonės visi yra lygūs, niekas neturi teisės kam nors įsakinėti, arba, būtų galima teigti, įsakinėja visi. Čia ne tik neatsiranda naujų dyglių, priešingai, atsikratoma – kol kas – visų senųjų. Žmogus pasijaučia tarsi ištrūkęs iš namų ir visus dyglius palikęs rūsyje, kur juos laikė sukrautus. Šis *ištrūkimas* iš viso to, kas sudaro nusistovėjusias sąsajas, ribas ir naštas, yra tikrasis žmogaus pakilimo, kurį jaučia masėje, pagrindas. Pakiliau jis nesijaučia niekur: atiduotų viską, kad tik ilgiau liktų mase, nes žino, kas laukia po to. Grįžęs atgal, į savo „namus", ras viską, kaip buvo – ribas, naštas, dyglius.

Schizofreniką, šį kančios ir bejėgiškumo kaktusą, kuris perkrautas dygliais tiek, kad kartais nuo jų sustingsta, apima priešingos būsenos, t. y. masės, iliuzija. Kol ta būsena nepraeina, žmogus dyglių nejaučia. Jam atrodo, kad jis yra peržengęs savo asmens ribas, ir nors tai vyksta kažkaip neaiškiai ir abejotinai, tačiau bent laiki-

[120] Visos čia pateikiamos citatos imamos iš: *Kräpelin*, Psychiatrie, III, 673–674.

nai patiria dyglių kančios palengvėjimą: jam susidaro įspūdis, kad vėl yra drauge su kitais. To palengvėjimo vertė, žinoma, iliuzinė. Kaip tik tada, kai jis pasijaučia laisvas, pradeda susidurti su nauja ir didesne prievarta. Ne mūsų uždavinys išnagrinėti schizofrenijos esmę. Pakaks, jei pabrėšime viena: niekam masė nėra taip reikalinga, kaip įsakymų dyglių pertekusiam, nuo jų dūstančiam schizofrenikui. Nerasdamas masės aplinkoje, jis nugrimzta į ją *savyje*.

APGRĘŽTIS

„Kokį maistą žmogus valgo šiame pasaulyje, tokį valgys ir aname." Ši mįslinga ir keista mintis užrašyta „Šatapatha brahmanoje", viename iš senovės indų aukojimo traktatų. Tačiau dar mįslingesnis yra tame pačiame traktate pateiktas pasakojimas apie aiškiaregio, vardu Bhrigu, kelionę į anapus[121] .

Bhrigu, šventasis, dievo Varūnos sūnus, įgijo didžiulį brahmanų išsimokslinimą, ir tai jam susuko galvą. Jis išpuiko ir ėmė įsivaizduoti pranokstąs savo dievą tėvą. Šis nusprendė jam parodyti, kiek mažai sūnus težino, ir išsiuntė jį paeiliui į visas keturias pasaulio šalis – į Rytus, Pietus, Vakarus ir Šiaurę. Sūnus privalėjo viską, ką pamatys, tiksliai įsidėmėti, o grįžęs papasakoti, ką matęs.

„Pirmiausia, Rytuose, Bhrigu pamatė žmones, kurie kitiems žmonėms vieną po kitos kapojo rankas, kojas ir kitas kūno dalis ir dalydamiesi tarp savęs kalbėjo: „Tai – tau, o tai – man". Išvydęs tokius dalykus, Bhrigu baisiai pasipiktino, o žmonės, kapoję kitus

[121] Hermanas Lomelis (Hermann Lommel) straipsnyje „Bhrigu aname pasaulyje" („Bhrigu im Jenseits"), paskelbtame žurnale „Paideuma", 4 tome (1950), pateikė traktate „Shatapatha-Brahmana" aprašyto pasakojimo santrauką, kuria čia ir remiuosi. Autorius surinko visas panašias istorijas iš senosios indų literatūros ir paskelbė papildomai 1952 m. 5-tame minėto žurnalo tome, palyginęs jas su kitų tautų vaizdiniais apie „iškreiptą" mirusiųjų pasaulį. Nors ir negaliu pritarti visoms autoriaus indų tekstų interpretacijoms ir prieinu prie kitokių išvadų, bet jo darbas man buvo labai naudingas. Iš Lomelio imamose citatose praleidžiu visa tai, kas mano apgręžties tyrimui nėra būtina.

į gabalus, jam paaiškino, kad ankstesniame gyvenime anie su jais irgi taip darę, todėl jiems nelieką nieko kita, kaip daryti tą patį...

Paskui Bhrigu iškeliavo į Pietus ir ten pamatė žmones, kurie kitiems žmonėms vieną po kitos pjaustė rankas, kojas ir kitas kūno dalis ir tarp savęs dalydamiesi kalbėjo: „Tai – tau, o tai – man". Paklausęs, kodėl taip darą, Bhrigu gavo tą patį atsakymą: „Tie, kurie dabar buvo supjaustyti, ankstesniame gyvenime darė lygiai tą patį su tais, kurie juos pjausto". Vakaruose Bhrigu matė žmones, kurie tylėdami valgė kitus žmones, o valgomieji tylėjo. Tą patį šie darę su jais ankstesniame gyvenime. O Šiaurėje jis išvydo žmones, kurie, garsiai rėkdami, valgė kitus žmonės, kurie irgi garsiai rėkė, – lygiai taip pat, kaip šie elgėsi ankstesniame gyvenime su anais".

Kai Bhrigu grįžo, tėvas Varūna liepė sūnui kaip mokinukui papasakoti, ką matęs ir girdėjęs. Tačiau Bhrigu atsakė: „Ką čia pasakoti? Nieko tokio nebuvo". Jis matė be galo siaubingus dalykus, ir viskas jam atrodė neverta minėti.

Bet Varūna žinojo, kad Bhrigu tuos dalykus matė, ir sūnui paaiškino: „Žmonės Rytuose, kapoję kitiems rankas ir kojas, buvo medžiai. Žmonės Pietuose, pjaustę kitiems rankas ir kojas, buvo galvijai. Žmonės Vakaruose, tylėdami valgę kitus, buvo žolės. Žmonės Šiaurėje, kurie garsiai rėkdami valgė garsiai rėkiančius, – tai vandenys".

Varūna taip pat žinojo būdų, kaip nuo viso to apsisaugoti. Atnašaujant tam tikras aukas, kurias nurodė sūnui, esą galima išvengti savo elgesio ankstesniame gyvenime padarinių.

Kitame aukojimo traktate, „Džaiminija brahmanoje", ta pati Bhrigu istorija pasakojama šiek tiek kitaip. Jis keliauja ne į visas keturias pasaulio šalis, o iš vieno pasaulio į kitą. Vietoj keturių vaizdų, kuriuos jau žinome, jis išvysta tik tris. Iš pradžių Bhrigu pamato medžius, kurie, aname pasaulyje pavirtę žmonėmis, pjausto ir ryja kitus žmones. Paskui regi žmogų, kuris kemša į burną kitą, rėkiantį, žmogų. Jam paaiškina: „Galvijai, kurie žemėje buvo skerdžiami ir valgomi, kitame pasaulyje pavirto žmonėmis ir da-

bar daro su tais, kurie juos skerdė ir valgė, tą patį". Pagaliau jis pamato žmogų, kuris valgo kitą, bet tas nieko nesako. Ryžiai ir miežiai įgavo žmogaus pavidalą ir dabar keršija tuo pačiu, ką iškentė patys.

Čia irgi minimos tam tikros aukos. Kas teisingai aukoja, išvengs likimo aname pasaulyje būti suėstas medžių, galvijų arba ryžių ir miežių. Bet mus labiau domina ne būdai, kaip nuo tokio likimo apsisaugoti. Kur kas svarbesni yra šventikų išmintimi pridengti liaudies vaizdiniai. Ką esi daręs čia, tas bus daroma su tavimi pačiu aname pasaulyje. Nėra jokių specialių teisingumo, bausmių vykdytojų – kiekvienas baudžia savo paties priešą. Neturima galvoje ir kokių nors konkrečių veiksmų – tik tai, ką ir kaip pats esi vartojęs maistui. „Lygiai taip pat, kaip šiame pasaulyje žmonės valgo gyvulius, taip gyvuliai aname pasaulyje ėda žmones".

Įdomu, kad ši iš kito traktato paimta nuostata, panaši į tą, kuri atsispindi pradžioje cituotame pasakojime, yra įtvirtinta *manu* kodekse. Čia sakoma, kad valgyti mėsą nesą nuodėmė, nes tai būdinga visiems padarams. Tačiau tam, kuris mėsos atsisako, bus ypatingai atlyginta. Sanskrito kalbos žodis *mamsa*, reiškiantis mėsą, aiškinamas jį skaidant skiemenimis: *mam* reiškia „mane", *sa* – „jis", tad viso žodžio *mamsa* reikšmė – „mane–jis", kitame pasaulyje „mane" suvalgys „jis", kurio mėsą valgiau čia. Tai, kaip aiškina išminčiai, sudaro „mėsos mėsiškumą". Čia glūdinti mėsos mėsiškumo prigimtis, tikroji žodžio „mėsa" reikšmė.

Mėsos alegorijoje *apgręžtis* suformuluota nepaprastai trumpai ir apibendrintai: aš valgau jį, jis valgo mane. Antroji teiginio dalis, padarinys to, ką aš dariau, ir yra žodis, reiškiantis mėsą. Gyvūnas, kuris buvo valgomas, įsidėmi, kas jį valgė. Gyvūno mirtis nenutraukia egzistencijos. Jo siela gyvena toliau ir kitame gyvenime virsta žmogumi. Šis nekantriai laukia, kol mirs tas, kuris jį valgė. Kai tik anas miršta ir iškeliauja anapus, pirmesnioji situacija apsigręžia: auka suranda savo galabytoją, čiumpa jį, supjausto ir suėda.

Ryšys tarp mūsų požiūrio į įsakymą ir jo paliekamą dyglį čia aiškus kaip dieną. Tačiau viskas yra taip perdėta, taip sukonkre-

tinta, kad plaukai stojasi piestu. Apgręžtis įvyksta ne šiame, o aname gyvenime. Vietoj įsakymo, kuris mirtimi tik grasina ir todėl priverčia žmogų daug ką daryti, susiduriama su tikra mirtimi – kraštutine jos forma, kai mirusysis suryjamas.

Mes, kurie į būtį anapus nežiūrime rimtai, esame įsitikinę, kad dyglio pajauta, sukeliama grasinimu mirtimi, egzistuoja tol, kol auka yra gyva. Abejotina, ar jai pasiseka įvykdyti apgręžtį; šiaip jau auka visada jos sieks. Bet aišku viena: žmogų valdo sieloje glūdintys dygliai, jo vidinis pasaulis priklauso nuo jų; dygliai yra žmogaus lemtis, ir visai nesvarbu, ar jis jų atsikratys, ar ne. *Indų*, neabejojančių gyvenimu anapus, įsitikinimu, dyglys išlieka kietu sielos branduoliu ir po mirties, apgręžtis tikrai įvyksta: iš tiesų aname pasaulyje nieko kita ir neveikiama. Daroma lygiai tas pat, kas su žmogumi buvo daroma čia, ir žmogus tai daro pats.

Ypač įdomu, kad apgręžčiai aname pasaulyje nekliudo šiame pasaulyje valgomo maisto pobūdis. Tai nebe suvalgytas galvijas, kuris aname pasaulyje griebia ir į gabalus pjausto savo valgytoją, o žmogus su ano galvijo siela. Gyvūnas išoriškai visiškai pasikeičia, bet dyglys – absoliučiai tas pats. Nors savo kelionių metu Bhrigu išvydo siaubingus vaizdus, tačiau dyglys visą laiką lieka svarbiausia sielos dalimi, net būtų galima pasakyti, ji visa yra ištisas dyglys. Tikroji dyglio, apie kurį nagrinėdami įsakymą čia tiek daug kalbame, prigimtis, jo absoliutus nekintamumas ir tiksli apgręžtis šiame indų vaizdinyje apie valgomąjį, kuris paskui turi suėsti savo valgytoją, atsiskleidžia ypač ryškiai.

DYGLIO ATSIKRATYMAS

Dyglys atsiranda įsakymą *vykdant*. Jis nuo įsakymo atsiskiria ir įsitvirtina vykdytojo sąmonėje kaip tikslus atvaizdas. Dyglys yra mažas, užslėptas ir nežinomas; jo esminė savybė, apie kurią čia jau nemaža kalbėta, – absoliutus nekintamumas. Nuo visos kitos

žmogaus kūno dalies jis yra izoliuotas, tarsi svetimkūnis. Kad ir kaip giliai būtų įsmigęs ir užsisklendęs, turėtojui jis vis tiek yra našta. Jis kažkaip paslaptingai tūno viduje – tarsi nelaisvėje.

Dyglys norėtų ištrūkti, bet niekaip negali. Kaip nors paprastai jo atsikratyti neįmanoma. Išsivadavimui reikalinga jėga turi prilygti tai, su kuria jis įsirėžė: iš susilpninto įsakymo jam būtina vėl pasidaryti tikru įsakymu. Tam reikia apgręžties situacijos, tokios pat, kokia buvo iš pradžių; be tikslaus tos situacijos atkūrimo nieko nebus. Susidaro įspūdis, tarsi dyglys turėtų atmintį, susidedančią iš vieno vienintelio proceso, tarsi jis lauktų mėnesius, metus ir dešimtmečius, kol rasis tokia pat situacija, ir jis galės ją atpažinti. Staiga jam pasirodo, kad viskas yra tiksliai taip, kaip buvo anksčiau, tik vaidmenys visiškai priešingi. Dyglys pasinaudoja šia akimirka ir iš visų jėgų puola savo auką: apgręžtis įvyko.

Tačiau šis atvejis, kurį galima vadinti grynu, nėra vienintelis įmanomas. Įsakymas gali būti dažnai kartojamas, eiti iš vieno šaltinio ir būti adresuotas tai pačiai aukai: taip rastųsi vienodo tipo dygliai. Tapatūs dygliai nelieka izoliuoti, jie ima jungtis. Naujasis darinys beregint auga, ir turėtojas nebegali jo pamiršti. Jis visą laiką kreipia į save dėmesį, nuolat jaučiamas jo sunkis, kitaip sakant, – kyšo iš vandens.

Bet *tas pats* įsakymas gali eiti ir iš *skirtingų* šaltinių ir būti nuolat kartojamas. Jei tai vyksta labai dažnai ir nepaliaujamai, dyglys praranda grynumą ir virsta – vargu ar geriau pasakysi – gyvybei pavojingu monstru. Jis taip nežmoniškai padidėja, kad visiškai užpildo šeimininką. Šiam jis niekaip nebeišeina iš galvos, todėl kiekviena proga žmogus stengiasi jo nusikratyti. Nesuskaičiuojama daugybė situacijų jam ima priminti pirmines, ir šios atrodo tinkamos apgręžti. Tačiau jos tokios nėra, nes dygliai, nuolat kartojami ir kryžiuodamiesi, sujaukia visą vaizdą: žmogus nebegeba atskirti, kurios situacijos yra tikrosios. *Vienas* prisiminimas užgožia kitą, panašiai kaip ir dygliai gula į krūvą. Tos naštos nebeįmanoma atsikratyti dalimis. Kad ir ką žmogus darytų, viskas lieka kaip buvę, pats vienas savo naštos jis niekada nebenusimes.

Čia reikia išskirti žodžius „pats vienas". Nes yra būdas atsikratyti visų dyglių, net pačių monstriškiausių, ir tą galimybę suteikia masė. Apie *apgręžiamąją masę* esame ne kartą kalbėję. Tačiau paaiškinti jos tikrąją esmę nebuvo galima tol, kol nebuvo išnagrinėta, kaip įsakymai veikia.

Apgręžiamoji masė susiformuoja iš daugybės individų, kurie geidžia atsikratyti įsakymų dyglių, bet neturi vilties to padaryti kiekvienas skyrium. Minios žmonių susiburia ir stoja prieš grupę tų, kuriuos mano esant visų ilgai juos kamavusių įsakymų sumanytojais. Jeigu, tarkim, susivienija kareiviai, tai kiekvienas karininkas taps atpirkimo ožiu, nes tiesiogiai jiems komandavo. Jei sukyla darbininkai, kiekvienas verslininkas gali būti palaikytas tuo, kuriam jie tikrai dirbo. Klasės ir kastos tokiomis akimirkomis virsta realia jėga, ir jos elgiasi taip, tarsi būtų sudarytos iš socialiai lygių partnerių. Sukilusi žemesnioji klasė susilieja į vieną ištisinę masę, o aukštesnioji, kuriai kyla pavojus ir kuri pasijaučia apsupta daug gausesnių priešininkų, sudaro tam tikrą skaičių įsibaiminusių ir sprukti pasirengusių gaujų.

Dabar tų, kurie priklauso masei, sielose kiekvienas dyglys, patekęs į ją įvairiomis progomis ir sudarąs ištisą dyglių kompleksą, iškart randa daug visokių savo kilmės ištakų. Štai puolamieji stovi pavieniui arba susiglaudę ir, atrodo, puikiausiai žino, kodėl taip baisu. Jie nebūtinai turi būti tikrieji to ar kito dyglio kaltininkai, bet nepaisant to stovi čia ir rimtų rimčiausiai tokiais laikomi. Apgręžtis, kuri dabar vienu metu nukreipta prieš daugelį, padeda atsikratyti ir didžiausio dyglio.

O pačiu kraštutiniausiu atveju, kai sąskaitos suvedinėjamos su aukščiausią valdžią turinčiu asmeniu, pavyzdžiui, karaliumi, masę yra apėmęs vienas šventas jausmas. Pirmasis *visų* įsakymų šaltinis buvo karalius, o jo aplinką sudarę kilmingieji ir aristokratai – įsakymų perdavinėtojai ir vykdytojai. Pavieniai žmonės, iš kurių susideda sukilėlių masė, ilgus metus grasinimais ir draudimais buvo laikomi atstumtais ir klusniais. Dabar savotišku atgaliniu judesiu jie tą nuotolį panaikina – įsiveržia į jiems iki tol

draudžiamus rūmus. Čia savo akimis pamato, kas juose yra, – sales, gyventojus, baldus. Karaliaus įsakymas, anksčiau vertęs juos nešdintis kuo toliau, nustoja galiojęs: bėgimas virsta intymiu suartėjimu. Jei karalius iš baimės tam suartėjimui nekliudo, tuo kol kas viskas ir baigiasi, tačiau neilgam. Bendras išsivadavimo iš dyglių procesas, jeigu jau vieną kartą prasidėjo, nesulaikomai tęsiasi. Reikia nepamiršti, kiek įdėta pastangų siekiant išlaikyti žmones paklusnius ir kiek per metų metus juose prisirinko dyglių!

Tikroji grėsmė, nuolat kybojusi virš valdinių galvų, buvo mirtis. Protarpiais vykdomos mirties bausmės ją vis primindavo ir nedviprasmiškai rodė, kaip visa tai rimta. Tą grėsmę galima pašalinti vienu vieninteliu būdu: dabar galva turi būti nukirsta karaliui, įsakinėjusiam kapoti galvas. Tuo veiksmu išraunamas pats svarbiausias, didžiausias dyglys, tarsi sujungiantis į viena visus kitus, iš tų, kurie privalėjo nešiotis jį širdyse.

Ne visuomet apgręžties prasmė yra tokia akivaizdi ir ne visuomet ji pati taip tobulai realizuojasi. Jei sukilimas nepavyksta ir žmonės savo dyglių neatsikrato, atmintyje jiems vis dėlto lieka prisiminimas tų laikų, kai sudarė masę. Bent jau šią būseną, kai būsenoje jautėsi neturį dyglių, jie ilgesingai prisimins.

ĮSAKYMAS IR MIRTIES BAUSMĖS VYKDYMAS. PATENKINTAS BUDELIS

Vieno atvejo šiame tyrime neminėjome sąmoningai. Aiškinome, kad įsakymas susijęs su grasinimu mirtimi, kad jis kilęs iš įsakymo sprukti. Prijaukintas įsakymas, kaip pamename, grasinimą derina su atlygiu: dresuojamam gyvūnui duodamas maistas stiprina grasinimo efektą, bet visai nekeičia grasinimo esmės. O juk grasinimas niekada nepamirštamas. Atmintyje jis įsirėžia pirmine forma visam laikui – kol pasitaiko proga atsikratyti, perduoti kitiems.

Tačiau įsakymas gali būti liepimas nužudyti, ir tada regime egzekuciją. Čia tikrai įvyksta tai, kuo šiaip tik buvo grasinama. Bet pats procesas padalinamas dviem žmonėms: vienas gauna įsakymą, o kitas nužudomas.

Įsakymą gaunantis *budelis*, kaip ir kiekvienas kitas įsakymo vykdytojas, jaučia mirties grėsmę. Šios budelis atsikrato žudydamas kitą. Jis nedelsdamas perduoda toliau tai, kas jam pačiam galėtų nutikti, taip pašalindamas pačiam gresiančią didžiausią bausmę. Jam įsakyta žudyti, ir jis žudo. Jis negali pasipriešinti tokiam įsakymui – jį davė tas, kurio valdžios viršenybę jis pripažįsta. Viskas turi vykti greitai, dažniausiai – tučtuojau. *Dygliui* susidaryti nėra laiko.

Net jeigu laiko ir būtų, nėra *pagrindo* jam susidaryti. Nes budelis perduoda toliau lygiai tą patį, ką gauna. Jam nereikia nieko bijoti, jame nieko nelieka. Šiuo atveju – ir tiktai šiuo – įsakymo sąskaita užmokama šimtu procentų. Įsakymo prigimtis ir veiksmas, kurį jis sukelia, yra visiškai tapatūs. Iš anksto pasirūpinama, kad įsakymas būtų įvykdytas: nieko netikėta negali atsitikti, maža vilties, kad auka paspruktų. Visos tos aplinkybės budeliui iš anksto žinomos. Įsakymą jis priima ramiai, nes juo tiki. Jis žino, kad įsakymo vykdymas jo sieloje nieko nekeičia. Įsakymas, vaizdžiai tariant, pereina pro jį kiaurai ničnieko viduje neužgaudamas. Budelis yra labiausiai patenkintas, mažiausiai dyglių turintis žmogus.

Tai labai nepaprasta situacija, ir niekas iki šiol nėra ja rimtai domėjęsis. O suvokti ją galima tik prisiminus tikrąją įsakymo prigimtį. Įsakymo *alfa* ir *omega* – grasinimas mirtimi: iš čia įsakymas semia savo jėgą. Tos jėgos perteklius – o jis neišvengiamas – paaiškina, kodėl atsiranda dyglys. Tačiau tie įsakymai, kurie rimtai kvepia mirtimi, kurie ją yra numatę ir įgyvendina, vykdytojo širdyje palieka mažiausiai pėdsakų.

Budelis – tai žmogus, kuriam grasinama mirtimi, kad žudytų kitus. Bet jam leidžiama žudyti tik tuos, kuriuos privalo žudyti. Jei budelis tiksliai vykdo įsakymus, jam nieko negali nutikti. Aiš-

kus daiktas, tuo metu jis negali nejausti tų grėsmių, kurias yra patyręs kitomis aplinkybėmis. Reikia manyti, kad vykdydamas mirties bausmę jis atsikrato kai kurių visai kitos kilmės dyglių. Tačiau vis tiek svarbi lieka jam duoto pavedimo atlikimo tvarka. Žudydamas kitus, budelis išvengia savo mirties. Jam šis darbas yra švarus ir visai normalus. Siaubo, kurį jis kelia kitiems, pats nepatiria. Būtina aiškiai suvokti štai ką: oficialūs žudytojai jaučia juo didesnį pasitenkinimą, juo tiesiau jų įsakymai veda į mirtį. Net kalėjimo prižiūrėtojui esti sunkiau negu budeliui.

Tiesa, visuomenė už amato teikiamą pasitenkinimą budeliui atsimoka tam tikra panieka. Tačiau ir dėl jos, tiesą sakant, jam nei šilta nei šalta. Vis dėlto jis, nors ir „nieko negali padaryti", išgyvena dėl kiekvienos savo aukos. Truputis išgyvenančiojo pagarbos tenka ir tam, kuris tėra tik įnagis, ir visiškai atsveria minėtąją panieką. Budelis susiranda žmoną, turi vaikų, gyvena šeimyninį gyvenimą.

ĮSAKYMAS IR ATSAKOMYBĖ

Yra žinoma, kad įsakymus vykdantys žmonės gali padaryti žiauriausių nusikaltimų. Kai įsakymų šaltinis išsenka ir vykdytojai priverčiami pažvelgti atgal į savo darbelius, jie tiesiog neatpažįsta savęs. Jie sakosi nieko panašaus nedarę ir anaiptol ne visuomet suvokia meluojantys. Net ir liudytojų parodymų priremti ir pradėję abejoti, jie vis dar teigia: aš ne toks, to aš negalėjau padaryti. Jie ieško sieloje tų veiksmų pėdsakų ir niekaip neranda. Negali atsistebėti, kaip visa tai jų nepalietė. Gyvenimas, kai nebereikia vykdyti įsakymų, iš tikrųjų yra visai kitoks ir niekuo neprimena įvykdytų žiaurybių. Tie žmonės nesijaučia kalti ir neatgailauja. Anie veiksmai nuo jų – tarsi vanduo nuo žąsies.

Tai yra žmonės, kurie šiaip jau puikiausiai geba vertinti savo veiksmus. Kaip ir galima tikėtis, tai, ką jie būna padarę savo iniciatyva, sąmonėje palieka pėdsakus. Jiems būtų gėda žudyti ne-

pažįstamą ir bejėgę būtybę, kuri nieko bloga nepadarė. Būtų šleikštu ką nors kankinti. Jie nėra nei geresni, nei blogesni už kitus, tarp kurių gyvena. Ne vienas, pažįstantis juos iš arčiau kasdieniame gyvenime, galėtų net prisiekti, kad šie kaltinami be reikalo.

Kai paskui pasirodo virtinė liudytojų, aukų, kurios gerai žino, ką sako, kai vienas po kito žmonės atpažįstą nusikaltėlį ir jam primena kiekvieną elgesio smulkmeną, tada abejonės pasidaro absurdiškos ir mįslingos.

Mums, kurie žinome įsakymo prigimtį, tai nebėra mįslė. Kiekvienas įvykdytas įsakymas palieka dyglį. Tačiau šis yra toks pat svetimas kaip ir duotasis įsakymas. Kad ir kaip ilgai dyglys žmoguje tūnotų, jis niekada prie jo nepritampa, visada yra svetimkūnis. Tiesa, dygliai turi galimybę, kaip jau esame pasakoję, jungtis ir virsti nauju monstru, bet jie būna aiškiai atskirti nuo savo aplinkos. Dyglys – tai įsiveržėlis, niekada prie asmens nepritapsiantis. Jo niekas negeidžia, tik nori atsikratyti. Jis yra tai, kas įvykdyta, yra, kaip žinome, tikslus įsakymo atvaizdas. Dyglys žmoguje gyvena toliau kaip svetima instancija, atimanti bet kokį kaltės jausmą. Kaltininkas kaltina ne save, o dyglį, svetimą instanciją – tikrąjį nusižengėlį, kurį visą laiką nešiojasi širdyje. Juo svetimesnio būta įsakymo, juo mažiau kaltės dėl jo jaučiama, juo labiau izoliuotas jis gyvena toliau kaip dyglys. Tai nuolatinis liudytojas, kad žmogus ne pats yra ką nors padaręs. Jis *pats* jaučiasi jo auka ir todėl tai, kas tikrai buvo, nekelia jokių emocijų.

Tad yra teisybė, kad žmonės, nusikaltę vykdydami įsakymus, jaučiasi visiškai nekalti. Jeigu jie pajėgtų suvokti savo padėtį, gerokai nustebtų, kad taip vergiškai pasidavė įsakymams. Tačiau jei toks praregėjimas ir įvyktų, jis būtų beprasmis, nes pavėluotas. Šaukštai po pietų. Kas įvyko, gali pasikartoti dar kartą, nes saugumo nuo naujų situacijų, panašių kaip du vandens lašai, jausmas jų sieloje neatsirado. Jie ir toliau palikti įsakymų valiai, menkai tenutuokiantys, kokie šie pavojingi. Kraštutiniausiais atvejais, kurių, laimė, pasitaiko retai, žmonės įsakymus paverčia fatalizmu ir

paskui net didžiuojasi, kad aklai pagal juos šokinėję, tarsi būtų reikalingas neapsakomas vyriškumas pasidaryti tokiais neregiais.

Iš kokios pusės žiūrėtum, įsakymas savo kompaktiška ir gatava forma, kokią dabar yra įgavęs kaip ilgos raidos rezultatas, virto vienu iš pavojingiausių žmonių bendrabūvio elementų. Reikia turėti drąsos jam pasipriešinti ir išklibinti jo viešpatavimą. Būtina ieškoti būdų ir kelių, kaip nuo jo išvaduoti didesniąją žmonijos dalį. Negalima jam leisti daugiau negu pakasyti odą. Jo dygliai turi pasidaryti kibūs, kad nebūtų lengva nubraukti ranka.

NUOJAUTOS. PASIVERTIMAI. PERSIKŪNIJMAI

NUOJAUTA IR PASIVERTIMAI BUŠMĖNŲ GYVENIME

Žmogaus gebėjimas nujausti, pasiversti, persikūnyti, dėl kurio jis pasidarė toks galingas kitų gyvūnų atžvilgiu, dar menkai tirtas ir suvoktas. Tai viena iš didžiausių mįslių: kiekvienas tą gebėjimą turi, kiekvienas juo naudojasi, kiekvienas jį laiko natūraliu dalyku, tik nedaugelis supranta, kad geriausia, ką jie išvis turi, turi dėl šio gebėjimo. Be galo sunku atskleisti jo esmę: prie jo reikia artėti iš įvairių pusių.

Vienoje knygoje apie *bušmėnų folklorą* – tą knygą laikau vertingiausiu ankstyvosios žmonijos dokumentu ir dar toli gražu kaip reikiant neįvertintu, nors *Blykas* (Bleek) ją parašė prieš šimtą metų, o išspausdinta jau penkiasdešimt metų – yra skyrius apie bušmėnų *nuojautas,* kur sukaupta labai svarbių duomenų[122]. Kaip netrukus įsitikinsime, tos nuojautos – tai ne kas kita, kaip pačiõs paprasčiausios formos pasivertimų *užuomazgos.* Bušmėnai iš tolo jaučia artinantis žmogų, kai šio dar nematyti ir negirdėti. Jie taip pat jaučia artinantis žvėrį ir gali ant savo kūno parodyti ženklus, pagal kuriuos tą artinimąsi atpažįsta. Štai keletas pavyzdžių, tiksliai perteikiamų iš minėto veikalo.

„Vienas žmogus liepia vaikams pasidairyti senelio. „Gerai žiūrėkite, man atrodo, kad senelis jau pareina, nes jaučiu seną žaizdą jo kūne." Vaikai dairosi. Tolumoje pamato žmogų. Jie sako tėvui: „Štai ten eina žmogus". Tėvas jiems atsako: „Tas, kuris ten eina, yra jūsų senelis. Aš žinojau, kad jis ateina. Jo artinimąsi jaučiau toje vietoje, kur yra jo sena žaizda. Norėjau, kad patys pa-

[122] *Bleek* and *Lloyd,* Specimens of Bushman Folklore, London, 1911, 330–339.

matytumėte: jis iš tikrųjų ateina. Jūs netikite mano nuojauta, bet ji sako tiesą."

Viskas, kas čia pavaizduota, yra nuostabiai paprasta. Šių vaikų senelis, matyt, buvo toli išvykęs. Tam tikroje savo kūno vietoje jis turi skaudamą žaizdą. Kur ta vieta, jo suaugęs sūnus, vaikų tėvas, žino tiksliai. Tai viena iš tų nuolat apie save primenančių žaizdų. Senis apie ją ne kartą yra kalbėjęs. Mes galėtume pasakyti, kad tai jo „skiriamasis ženklas". Galvodamas apie tėvą, sūnus prisimena jo žaizdą. Tai ne šiaip sau galvojimas. Jis ne tik įsivaizduoja žaizdą – tiksliai ten, kur ji yra, bet ir *jaučia* ją savo paties kūne. Kai tik ją pajaučia, daro prielaidą, kad tėvas, kurio tam tikrą laiką nematė, grįžta. Jo artinimąsi jis jaučia todėl, kad jaučia jo žaizdą. Tai jis pasako vaikams, kurie, atrodo, juo nelabai tiki. Galbūt jie dar neišmokę tikėti tokiomis nuojautomis. Vaikams jis liepia pasidairyti, ir tikrai – artinasi žmogus. Šis gali būti tik senelis: kaip sakyta, taip ir yra. Tėvas teisus. Jausmas kūne neapgavo.

Moteris išeina iš namų. Ji nešasi vaiką per pečius perrištoje skepetoje. Vyras, likęs namie, ramus. Pati išėjo su reikalais ir užtruks ilgai. Staiga vyras pajaučia jos skepetą savo pečiais. „Jis patiria atitinkamą jausmą." Jam atrodo, tarsi savo vaiką neštų pats. Tai pajautęs, žino: pati su vaiku grįžta.

Panašiai jaučiami ir gyvūnai. Pirmiausia tie, kurie bušmėnams tokie pat svarbūs kaip ir artimiausi giminės, kitaip sakant, artimiausi gyvūnai, kuriuos medžioja ir kuriais minta.

Saulės atokaitoje vaikštinėja strutis. Jam įkanda juodas vabzdys, kurį bušmėnai vadina „stručio utėle". Strutis koja kasosi palei kaklą. Bušmėnas kažką jaučia sprande, toje pačioje vietoje, kurią kaso strutis. Tai panašu į stuksenimą. Bušmėnui tai yra ženklas, kad netoliese esama stručio.

Ypač svarbų vaidmenį bušmėnų gyvenime vaidina antilopės. Jų atžvilgiu bušmėnai turi daug visokių nuojautų, ir jos visos susijusios su įvairiausiais tų gyvūnų judesiais bei savybėmis.

„Savo kojomis mes jaučiame, kaip krūmuose kojomis krebžda antilopės." Ši pajauta kojose reiškia, kad antilopės artinasi. Čia

nėra taip, kad tą krebždėjimą kas nors *girdėtų*. Antilopės dar pernelyg toli. Tačiau pačių bušmėnų kojos kirba todėl, kad kažkur toli krebžda antilopės. Bet tai dar ne viskas: bušmėnai iš antilopių pajaučia daug daugiau, nei kojų judesius. „Mes jaučiame veide juodą dryžį, kadangi jį turi antilopės." Šis juodas dryžis eina nuo kaktos vidurio iki pat panosės. Bušmėnui atrodo, tarsi juodas dryžis būtų ant jo paties veido. „Mes jaučiame akyse juodą dėmę, nes juodą dėmę akyse turi antilopės."

Žmogus jaučia šonkauliuose stuksenimą ir savo vaikams sako: „Atrodo, artinasi antilopės. Užlipkite ant kalvos ir apsidairykite į visas puses. Aš jaučiu antilopes". Antilopių šonais driekiasi juodų plaukų dryžiai. Stuksenimas į šonkaulius reiškia, kad bušmėnas pajuto juodus plaukus antilopių šonuose.

Kitas bušmėnas, kuris girdėjo kalbant apie šituos reiškinius, pritaria. Ir jis nujaučia antilopes artinantis, bet tik kitaip: jis jaučia nudėtos antilopės kraują.

„Aš jaučiu, kaip mano blauzdomis teka antilopės kraujas. Aš visuomet jaučiu kraują, kai žadu nudobti antilopę. Sėdžiu ir jaučiu nugara tekant kraują, lyg neščiau antilopę. Jos plaukai liečia mano nugarą."

Vieni bušmėnai sako: „Mes jaučiame savo galvose, kad rengiamės antilopės patinui nukirsti ragus". Kiti aiškina: „Tie padarai, kurių yra daug, paprastai ateina, kai gulime palapinės pavėsyje. Jie mano, kad esame sumigę pokaičio. Paprastai po pietų nusnaudžiame. Bet mes negulame pokaičio, kai tie padarai eina ir judina savo kojas. Mes kai ką jaučiame pakinkliuose, kur nuvarva kraujas, kai nešame užmuštą gyvulį".

Šie bušmėnų pasakojimai rodo, kokios svarbios jiems tokios nuojautos arba jausenos. Tam tikrus būsimus įvykius jie jaučia savo kūnais. Kažkas, primenantis stuksenimą kūne, perteikia žinią. Šios žinios raidės, kaip patys sako, slypi jų kūnuose. Tos raidės kalba, juda ir priverčia pačius judėti. Pajutęs savo kūne stuksenant, bušmėnas liepia kitiems nutilti ir pats nurimsta. Nuojauta sako tiesą. Kvailiai nesupranta tų ženklų ir patenka į bėdą: juos

sudrasko liūtas arba ištinka kita nelaimė. Tiems, kurie supranta, stuksenimo ženklai nurodo, kuriuo keliu neiti, kokiomis strėlėmis nešaudyti. Jie perspėja, jei daug žmonių vežime artinasi prie namų. Jei ieškoma žmogaus, stuksenimo ženklai parodo, į kurią pusę eiti ieškoti.

Ne mūsų reikalas čia nustatinėti, ar bušmėnų nuojautos teisingos. Galbūt jie išplėtojo ir naudojasi kasdieniame gyvenime gebėjimais, kuriuos mes esame praradę. Matyt, jie turi pagrindo tikėti savo nuojautomis nepaisant to, kad kai kada jos ir apgauna. Šiaip ar taip, jų pasakojimai apie tai, kaip reiškiasi jų nuojautos, yra nepaprastai vertingi *persikūnijimo* esmės liudijimai. Nėra nieko, kas jiems prilygtų. Nes viską, ką apie tai sužinome iš mitų ir pasakų, galima atmesti kaip pramanus. O čia įsitikiname, ką bušmėnai jaučia, kai galvoja apie kažkur toli esantį strutį ar antilopes, kas su jais darosi, ką iš viso reiškia galvoti apie padarą, kuriuo pats nesi.

Ženklai, iš kurių bušmėnai sužino, kad artinasi koks nors gyvūnas ar net žmogus, yra jo paties kūno ženklai. Kaip jau sakėme – tai *persikūnijimų užuomazgos*. Jei norime, kad tie ženklai būtų vertingi pasivertimų tyrimui, turime žiūrėti, kad bušmėnų pasauliui nebūtų priskirti kokie nors svetimi elementai. Mes tuos ženklus imame iš cituotų pasisakymų ir išrikiuojame šia eilės tvarka.

1. Sūnus jaučia tėvo žaizdą tiksliai toje pačioje kūno vietoje, kurioje tėvas buvo sužeistas.

2. Vyras savo pečiais jaučia skepetą, kurioje pati neša vaiką.

3. Strutis kaso koja palei kaklą, kur kanda „utėlė". Bušmėnas jaučia tą pačią vietą savo sprande.

4. Žmogus jaučia antilopių kojų keliamą krebždesį. Juodą antilopės dryžį, einantį nuo kaktos iki panosės, jis jaučia savo paties veide. Akyse jaučia juodą antilopės akių ženklą. Juodų plaukų dryžį antilopės šonuose jaučia šonkauliais.

5. Bušmėnas jaučia blauzdomis ir nugara srovenant kraują. Tai kraujas antilopės, kurią jis sumedžios ir nešis užsivertęs ant nu-

garos. Jis jaučia ir jos kailio plaukus. Galvoje jaučiama ta vieta, kur bus nukertami antilopės patino ragai. Pakinkliuose jaučiami kraujo lašai, kur jie paprastai nuvarva, kai nešamas sumedžiotas gyvūnas.

Tai, kas pasakyta penktame punkte, susiję su negyvu žvėrimi. Malonumas, kurį sukelia sumedžioto gyvulio kraujas, apibūdina persikūnijimą. Jis nėra toks paprastas kaip pirmais keturiais atvejais, todėl iš pradžių smulkiau panagrinėsime tik pastarąjį. Bendra visiems atvejams yra tai, kad *vienas kūnas prilyginamas kitam*. Sūnaus kūnas yra tėvo kūnas, tad sena tėvo žaizda jaučiama toje pačioje vietoje. Vyro kūnas yra pačios kūnas, todėl skepeta, kurioje ji neša vaiką, spaudžia vyrui tą patį petį. Bušmėno kūnas yra stručio kūnas: „utėlė" kanda jį toje pačioje vietoje kaip ir strutį, todėl ten jis ir kaso.

Visais šiais trim atvejais kūnai tapatinami vienu požymiu, bet tie požymiai labai skirtingi: žaizdos atveju – tai sena kūno savybė protarpiais priminti sužeistą vietą, skepetos atveju – tam tikras nepamirštamas spaudimas, kasymo atveju – pavienis judesys.

Įdomiausias yra antilopės atvejis. Čia turime keturis ar net penkis požymius, kurie kartu pateikia ganėtinai išsamų dviejų kūnų tapatinimo vaizdą. Pirmiausia – kojų judesiai, paskui – juodų plaukų dryžiai šonuose, juodas dryžis nuo kaktos iki panosės, juodos dėmės akyse, galiausiai – ta kūno vieta, kur auga ragai, tarsi pats juos nešiotum. Prie judesio – kasymo, o ne kojų, – prisideda kažkas, kas prilygsta tikrai kaukei. Tai, kas pažvelgus į gyvūno galvą iš karto krinta į akis – ragai ir visa, kas juoda: dryžiai ir ženklai akyse, – susikomponuoja į paprasčiausią kaukę. Bušmėnas ją nešioja kaip savo paties, bet vis dėlto ir kaip gyvūno galvą. Juodų plaukų dryžiai šonuose jaučiami, tarsi lindėtum gyvūno kailyje; iš tikrųjų – tai savo paties kūnas.

To paties bušmėno kūnas tampa tėvo, pačios, stručio, antilopės kūnu. Gebėjimas skirtingu laiku būti tai vienu, tai kitu, o paskui vėl pačiu savimi turi milžinišką reikšmę. Persikūnijimų seka

keičiasi pagal išorines aplinkybes. Tai grynieji persikūnijimai: kiekvienas padaras, kurį bušmėnas jaučia artinantis, tebėra tuo, kas buvo. Jų jis netapatina, kitaip jie neturėtų jam reikšmės. Žaizdotas tėvas, tai ne pati su skepeta. Strutis – ne antilopė. Savoji tapatybė, kurios bušmėnas gali atsisakyti, šiuose persikūnijimuose išlieka. Jis gali jaustis vienu ar kitu, bet ir viena, ir kita yra atskira, nes tarp jų visuomet įsiterpia jis pats.

Paprastus pavienius tokios jausenos požymius galima vadinti persikūnijimo mazgais. Tokie mazgai yra sena tėvo žaizda, pačiōs skepeta, juodas dryžis ant antilopės snukio. Tai būtybę išskiriantys požymiai, apie kuriuos dažniausiai kalbama ir kurie visuomet geriausiai įsimenami. Tai požymiai, į kuriuos sutelkiamas dėmesys, kai laukiama konkretaus padaro.

Tačiau gyvūnas, kurio einama medžioti, yra ypatingas atvejis. Iš tikrųjų geidžiama jo mėsos ir kraujo. Nešdamas nudėtą gyvūną, bušmėnas jaučiasi neapsakomai laimingas. Negyvas žvėries kūnas, tas ant nugaros tempiamas medžioklės laimikis, jam yra kur kas svarbesnis už gyvą žvėrį. Jis jaučia nugara, pakinkliais, blauzdomis tekant jo kraują; jaučia ir kailio plaukus. Tas nešamas negyvas kūnas yra ne savas, jis ir negali būti savas, nes jį norima valgyti.

Taigi su antilope susijusios bušmėnų nuojautos pereina kelias fazes. Pirmiausia bušmėnas jaučia, kaip jau pasakojome, gyvą žvėrį, bušmėno kūnas virsta judančios ir matančios antilopės kūnu. Paskui jis jaučia ir negyvą žvėrį – kaip kitą, svetimą kūną, prispaustą prie jo paties kūno tokios būsenos, kurios žvėris nebepabėgs. Abi šias fazes galima sukeisti: vienas žmogus gali manyti esąs pirmosios, kitas – antrosios fazės. Abi fazės gali eiti viena po kitos. Abi kartu jos visiškai įkūnija bušmėno santykį su gyvūnu ir medžioklės procesą – nuo krebždėjimo krūmuose iki kraujo tekėjimo nugara, pakinkliais ir blauzdomis.

PASIVERTIMAI SPRUNKANT. ISTERIJA, MANIJA IR MELANCHOLIJA

Pasivertimai, kai *sprunkama* gelbstintis nuo priešo, – visuotinai žinomas reiškinys. Tokių pasivertimų aptinkama mituose ir pasakose visame pasaulyje. Pateiksime keturis pavyzdžius, kuriais remiantis galima parodyti, kaip sprunkantis padaras gali įgauti skirtingus pavidalus.

Aš skiriu dvi pagrindines pasivertimo sprunkant formas – *linijinę* ir *apskritiminę*. Štai vienas gyvūnas vejasi kitą, atstumas mąžta, bet akimirksnį prieš sugriebiant sprunkantysis pasiverčia kuo nors kitu ir pasprunka. Medžioklė arba tęsiasi, arba pradedama iš naujo. Pavojus vėl ima didėti. Puolantysis vėl artėja ir galbūt net sugebės sugriebti laimikį. Bet šis vėl pasiverčia, šį kartą dar kažkuo kitu, ir paskutinę akimirką išneša kailį. Tas pats procesas gali kartotis daugybę kartų, tik svarbu, kad įvyktų vis nauji pasivertimai. Šie turi būti netikėti – kad persekiotoją užkluptų nepasirengusį. O persekiotojas, kaip medžiotojas, yra nusitaikęs į tam tikrą gerai pažįstamą grobį. Jis žino, kaip tas atrodo, kaip bėga, kaip ir už kurios vietos jį griebti. Pasivertimo akimirka medžiotoją sutrikdo. Tas priverstas pagalvoti apie kitokį medžioklės būdą. Persimainęs grobis reikalauja kitokios medžioklės. Medžiotojas turi pats keistis. Teoriškai tokių kitimų gali būti begalė. Pasakos mėgsta juos visaip supinti ir išgražinti. Dažniausiai jos stoja persekiojamųjų pusėn ir viskas beveik visuomet pasibaigia persekiotojų pralaimėjimu arba sunaikinimu.

Apie iš pirmo žvilgsnio paprastą linijinio pasivertimo sprunkant atvejį pasakoja Australijoje gyvenančių *loritjų* mitas[123]. „Amžinieji ir nesukurtieji" *tukititai*, totemų protėviai, pasivertę žmo-

[123] C. *Strehlow*, Die Aranda- und Loritja-Stämme in Zentral-Australien, II, 2–3. Žr. taip pat *Lévy-Bruhl*, La Mythologie Primitive, Paris, 1935. Pastaroji knyga yra nepaprastai svarbi daugeliui aspektų apie pasivertimus tirti. Iš esmės ji skirta australų ir papuasų mitologijai, pateikia daug citatų iš geriausių veikalų apie šį regioną, bet išvadas dažniausia palieka pasidaryti pačiam skaitytojui. Šią knygą galima laikyti mažiausiai problemišku *Lévy-Briulio* veikalu.

nėmis, išlenda iš žemės ir jais būna tol, kol vieną dieną pasirodo siaubingas juodmargis šuo, kuris ima juos pulti. Šie pasileidžia bėgti, bet jiems vis atrodo, kad sprunka nepakankamai greitai. Kad būtų greičiau, jie pasiverčia įvairiausiais gyvūnais: kengūromis, ereliais, emu. Reikia pasakyti, kad kiekvienas tukititas virsta tik *vienu* atitinkamos rūšies gyvūnu ir būna juo, kol nepavejamas. Bet štai pasirodo du kiti protėviai, panašūs į pirmuosius, tik šie yra nepalyginamai stipresni ir drąsesni. Jie priverčia šunį sprukti ir jį nugalabija. Dabar dauguma tukititų vėl atgauna žmonių pavidalą, nes pavojus praėjo ir jiems nebėra ko bijoti. Tačiau jie išlaiko gebėjimą, kai tik panorės, pasiversti tais gyvūnais, kuriais yra pasivadinę, kitaip sakant, kuriais buvo sprukdami.

Šiems totemams-protėviams būdinga tai, kad jie, kaip sakyta, gali pasiversti tik vienos rūšies gyvūnu. Kitame kontekste apie šiuos dvilypius padarus papasakosime išsamiau. Čia tik pabrėšime, kad nuolatinį gebėjimą pasiversti jie įgijo *sprukdami* nuo pavojaus.

Daug linijinių pasivertimų vyksta *gruzinų* pasakoje apie *meistrą ir jo mokinį*[124]. Piktavalis meistras, kuris buvo ne kas kitas, o pats velnias, priėmė mokiniu jaunikaitį ir išmokė jį visokių burtų. Tačiau velnias nenorėjo jo paleisti – tegu tarnauja visą laiką. Jaunikaitis pasprunka, bet netrukus yra sučiumpamas ir uždaromas tamsiame tvarte. Kad ir kiek jis galvojo apie išsivadavimą, į galvą neatėjo jokia išganinga mintis; laikas bėga, o širdyje vis liūdniau.

Vieną dieną tvarte jis išvysta saulės spindulį. Atidžiai įsižiūrėjęs, duryse pastebi plyšį, pro kurį saulės spindulys buvo prasiskverbęs. Tada jaunikaitis greitai pasiverčia pele ir neria pro plyšį. Meistras, iškart sumojęs, kad jo nebėra, pasiverčia kate ir ima pelę vytis.

Prasideda ištisa virtinė pasivertimų. Kai katė jau prasižioja ir rengiasi pelę čiupti, toji pasiverčia žuvimi ir šoka į vandenį. Meistras akimirksniu virsta tinklu ir plaukia iš paskos. Regis, nedaug betrūksta, kad žuvis pakliūtų į tinklą, bet tada ji virsta fazanu.

[124] *Dirr*, Kaukasische Märchen, Jena, 1922.

Meistras, pasivertęs sakalu, ima fazaną medžioti. Pajutęs nugaroje priešo nagus, fazanas virsta raudonu obuoliu ir krinta karaliui tiesiai ant kelių. Meistras pavirsta peiliu, kuris staiga atsiduria karaliaus rankose. Karalius čiumpa obuolį ir nori jį supjaustyti, bet obuolio nebėra – tik krūvelė sorų. O čia jau stovi višta su viščiukais – meistras – ir ima grūdus lesti; kai beliko vienas vienintelis grūdelis, šis paskutinę akimirką virsta adata. Višta su viščiukais tuoj pat virsta į adatos auselę įvertu siūlu. Adata plyksteli ugnies liepsna – ir siūlas sudega. Meistras žūsta. Adata vėl virsta jaunikaičiu, ir tas grįžta pas tėvą.

Pasivertimų porų seka čia yra tokia: pelė ir katė, žuvis ir tinklas, fazanas ir sakalas, obuolys ir peilis, adata ir siūlas. Šiose porose viena dalis yra priešinga kitai, nesvarbu, ar tai gyvūnai, ar daiktai. Viena dalis, kuri yra meistras, persekioja kitą, kuri yra jaunikaitis, ir visuomet šis paskutinę akimirką išsigelbsti kuo nors pasiversdamas. Tai nuostabi ir dėl savitų pasivertimų nepaprastai gyva medžioklė. Veiksmo vieta keičiasi lygiai taip pat greitai kaip ir veikėjai.

Kai galvoju apie *apskritiminius* pasivertimus, iš karto į galvą ateina klasikinė Protėjo istorija, kuri pasakota „Odisėjoje"[125]. Protėjas, išmintingas jūrų senis, yra ruonių piemuo ir, kaip ir jie, kasdien kartą išlipa į krantą. Iš pradžių atplaukia ruoniai, paskui pasirodo ir pats. Protėjas tiksliai suskaičiuoja ruonius, savo bandą, ir atsigula tarp jų miegoti. Iš Trojos su kitais kariais grįžtančio Menelajo laivą nepalankūs vėjai nubloškė prie Egipto krantų, kur gyveno Protėjas, ir nuo tada laivas niekaip nebegalėjo išplaukti į jūrą. Bėgo metai, ir Menelajas labai nuliūdo. Jo pasigailėjo Protėjo duktė ir pasakė, ką jis turįs daryti, kad sučiuptų pranašauti mokantį tėvą ir priverstų jį kalbėti. Menelajui ir dviem jo bičiuliams ji parūpino ruonių kailių, iškasė pakrantėje tris duobes, į kurias trijulė sugulė, ir apdengė juos tais kailiais. Ten, nepaisydami smarvės, jie kantriai laukė, kol atplaukė ruonių banda; užsimaskavusių jų niekas nepastebėjo. Tada iš jūros išniro Protėjas, suskaičia-

[125] Odyssee, IV, 440–460.

vo bandą ir ramiausiai atsigulė miegoti. Dabar išmušė Menelajo ir jo bičiulių valanda: šie čiupo miegantį senį ir jau nebepaleido. Tas visaip mėgino ištrūkti, pasiversdamas iš pradžių stambiakarčiu liūtu, paskui – gyvate, o tie jį tvirtai laiko. Protėjas pasiverčia leopardu, didžiuliu šernu, tie vis nepaleidžia. Jis pasiverčia vandeniu, tankiašakiu lapuočiu medžiu, o tie jį išlaiko. Visi Protėjo išmėginti pasivertimai nepadėjo ištrūkti iš tvirtų rankų. Galop jis pavargo, atgavo jūrų senio pavidalą ir paklausė, ko tiems iš jo reikia – jis esąs pasirengęs atsakyti į visus klausimus.

Akivaizdu, kodėl šią pasivertimų rūšį, kai mėginama ištrūkti ir pasprukti, galima vadinti *apskritiminiu* sprukimu: todėl, kad viskas vyksta vienoje vietoje. Kiekvienas pasivertimas yra mėginimas ištrūkti kitu pavidalu, kitaip tariant, kita kryptimi, bet nieko iš to neišeina – pasivertimai vyksta Menelajo ir jo bičiulių gniaužtuose. Apie medžioklę čia negali būti nė kalbos: ji jau pasibaigusi, grobis sučiuptas, o pasivertimai – tai tik nesėkmingi *belaisvio* bandymai ištrūkti ir pabėgti. Galiausiai Protėjas priverstas pasiduoti likimui ir daryti, ko iš jo reikalaujama.

Pateiksiu dar vieną panašų pavyzdį: tai Pelėjo ir Tetidės, kurie pagarsėjo kaip Achilo tėvai, istorija. Pelėjas yra mirtingasis, o Tetidė – deivė, todėl ši nenorėjo su juo turėti artimų santykių, nes nelaikė jo savęs vertu. Tada Pelėjas užpuola ją miegančią oloje, sugriebia ir nebepaleidžia. Ji, kaip ir Protėjas, mėgina išsivaduoti vis pasiversdama – tai ugnimi, vandeniu, liūtu, tai gyvate, bet Pelėjas nepaleidžia. Ji pasiverčia didžiule gličia sepija ir apipurškia jį į rašalą panašiu sekretu. Niekas negelbsti. Galiausiai yra priversta pasiduoti: nepavykus keliems mėginimams išvengti palikuonių, tampa Achilo motina.

Pasivertimai čia beveik tokie pat kaip ir Protėjo, čia irgi atimama laisvė: užpuolikas sugriebia auką ir jos nebepaleidžia. Kiekvienas pasivertimas – tai mėginimas sprukti kita kryptimi. Auka tarsi sukasi ratu, ieškodama plyšio, pro kurį galėtų ištrūkti. Tačiau peržengti rato nepasiseka, todėl lieka nelaisvėje ir pasiduoda, kaip Tetidė.

Taigi Tetidės istorija pasakojimo apie Protėją iš esmės niekuo nepapildo. Ją pateikėme tik dėl erotinio atspalvio. Ji primena vienos dažnos ir gerai žinomos ligos – *isterijos* – protrūkį[126]. Stiprūs šios ligos priepuoliai – tai ne kas kita, kaip staigūs pasivertimai norint pasprukti. Tas, kuris patenka į tokią situaciją, jaučiasi užkluptas daug pranašesnės jėgos, kuri jau nebepaleidžia. Tai gali būti vyras, nuo kurio moteris nori pabėgti; vyras, kuris ją mylėjo ir kuriam ji dabar priklauso; arba gali būti toks vyras, kaip Pelėjas, kuris tik geidžia lytinio artumo. Tai gali būti šventikas, laikantis moterį nelaisvėje Dievo vardu, gali būti dvasia ar net pats Dievas. Visais atvejais yra svarbu, kad auka jaustų fizinį pranašesnės jėgos artumą, jos gniaužtus. Viskas, ką auka daro, ypač kiekvienas mėginimas persikūnyti, turi prisidėti prie to, kad šie gniaužtai bent šiek tiek atsileistų. Negalì nesistebėti gausa ir įvairove pasivertimų, kurie išmėginami norint pabėgti ir kurių dauguma pasireiškia tik kaip užuomazgos. Vienas dažniausių pasivertimų – *apsimetimas negyvu* – seniai pasiteisinęs būdas, žinomas jau gyvūnijos pasaulyje. Tikimasi, kad negyvas būsi paliktas ramybėje. Esi negyvas – ir priešas pasitraukia. Šis pasivertimas yra *visų svarbiausias:* tampi toks *svarbus,* kad net nebekrusteli. Guli sau nejudėdamas, lyg negyvas, ir priešininkui belieka pasišalinti nieko nepešus. Visai nesunku suprasti, kaip Tetidei ir Protėjui būtų buvę naudinga apsimesti negyviems, jei nebūtų žinoma, kad jie yra dievai. Tetidės niekas nebūtų norėjęs pamylėti, o Protėjo – versti pranašauti. Tačiau abu buvo dievai, todėl nemirtingi. Kad ir kaip jie būtų stengęsi, mirtis yra tas vienintelis dalykas, kuriuo niekas nebūtų patikėjęs.

Taigi ne kas kita, o apskritiminiai sprukimo pasivertimai suteikia isterinį atspalvį. Jie taip pat paaiškina perėjimų nuo erotinių prie religinių veiksmų įvairovę, perėjimų, kurie tos ligos atvejais būna tokie ryškūs. Kiekvienas sučiupimas gali sukelti norą sprukti, ir kiekvienas mėginimas sprukti gali žlugti, jei sučiupęs turi užtektinai jėgos aukos nepaleisti.

[126] *Kräpelin.* Psychiatre, IV, 1547–1706; *Bleuler,* Lehrbuch der Psychiatrie, 392–401; *Kretschmer,* Über Hysterie, 1927.

Visai kitokios, jei lyginsime su pasivertimais sprunkant, esti *šamanų* psichinės būsenos[127]. Atlikdami savo apeigas, jie irgi nekeičia vietos. Aplink juos visada būna žiūrovų. Kad ir kas vyktų sieloje, matomasis šamano kūnas privalo likti ten, kur yra. Kai kada šamanas prašosi surišamas – kad kūną galėtų persmelkti dvasia. Taigi apskritiminis apeigų elementas yra aiškiai pabrėžtas: ir būtinumo neatitrūkti nuo žemiškojo centro, kur šamanas veikia, ir ratu apstojusių dalyvių. Pasivertimai čia vyksta greitai vienas po kito, kaupdamiesi ir pasiekdami didžiulę įtampą. Bet vienas esminis bruožas skiria juos nuo įprastinių isterijos priepuolių – niekas niekur čia nebėga. Persikūnydamas šamanas pasikviečia *dvasias pagalbininkes*, kurios jo klauso. Jis pats jas pagauna ir priverčia padėti atlikti tam tikrus veiksmus. Šamanas yra *aktyvus*, pasivertimai didina jo galią, bet jais nesiekiama bėgti nuo kitų, galingesnių už jį. Tuo metu, kai šamanas, atrodo, guli be sąmonės, savo dvasia jis nukanka į tolimiausius dangaus ir požemio pasaulius. Jis skrenda ir kyla, lyg sparnais mosuojantis paukštis, taip aukštai, kaip nori. Jis panyra ir nugrimzta taip giliai, kaip užsigeidžia, iki pat jūrų dugno, kur įsibrauna į dievybės buveinę, nes širdyje turi svarbų reikalą. Bet visada grįžta atgal, kur apeigų dalyviai baimingai laukia jo atnešamos žinios. Gali pasitaikyti, kad kai kada dvasinių klajonių metu šamanui tenka arba jis yra priverčiamas sprukti ir gelbėdamasis pasinaudoja pasivertimu, bet šiaip visą akcijos kryptį reguliuoja ir nustato pats, o panašumas su Protėjo ir Tetidės atvejais remiasi tik apskritimine daugybės pasivertimų prigimtimi.

Dabar grįžkime prie linijinės formos, su kuria susipažinome gruzinų pasakoje apie meistrą ir jo mokinį. Prisiminkime, kaip meistras pasivertė kate, norėdamas sugauti pele pasivertusį mokinį. Paskui meistras virsta tinklu, sakalu, peiliu, višta su viščiukais. Kiekvienas naujas pasivertimas reikalingas naujam medžio-

[127] *Czaplicka*, Aboriginal Siberia, 1914; *Ohlmarks*, Studien zum Problem des Schamanisums, 1939; *Éliade*, Le Chamanisme, 1951; *Findeisen*, Schamanentum, 1957.

jimo būdui. Meistro požiūriu čia vyksta greita agresyvių pasivertimų serija, keičiasi ne tik medžiojimo būdas, bet ir erdvė. Įvykių šuoliškumas ir mastas kartu su pavojingais ketinimais, iš kurių tas šuoliškumas ir mastas atsiranda, aiškiai primena kitos ligos – *manijos* – požymius[128]. Maniako pasivertimams būdingas nepaprastas lengvumas. Juose esama medžiotojo tiesmukumo ir sėlinimo, taip pat ir jo besikeičiančių tikslų šuoliškumo, jeigu jis negauna, ko nori, o medžioti nesiliauja. Tuose pasivertimuose jaučiamas pakilumas ir linksma nuotaika, kuri vis tiek visada lieka įtempta ir kryptinga – nesvarbu, kur medžiojantysis pakliūna. Mokinys gruzinų pasakoje yra besikeičiantis grobis, galintis virsti bet kuo, tačiau iš tikrųjų taip pat tebėra grobis. Manija – tai grobio įgijimo paroksizmas. Jai svarbu yra pastebėti, pavyti ir sugriebti. O grobį praryti – antraeilis dalykas. Vijimasis tampa tikra medžiokle tada, kai mokinys iš tvarto pasprunka. Medžioklė būtų pasibaigusi ir, kitais žodžiais tariant, manijos priepuolis praėjęs, jei meistras mokinį vėl būtų įgrūdęs į tvartą.

Mokinį pirmiausia aptinkame ne kur nors kitur, o tvarte. „Kad ir kiek galvojo apie išsivadavimą, į galvą neatėjo jokia išganinga mintis; laikas bėga, o širdyje vis liūdniau." Čia išvystame manijai priešingos būsenos pradžią – *melancholiją*. Kadangi apie maniją kalbėjome nemažai, reikia pasakyti kelis žodžius apie melancholiją.

Ji prasideda tada, kai mėginimai pasprukti esti pasibaigę ir suvokiama, kad visi jie nuėjo perniek. Melancholijos priepuolio metu žmogus pasijaučia užspeistas ir jau sučiuptas. Niekur nedingsi – pasivertimai nebeturi prasmės. Ką mėginai – viskas veltui. Jautiesi likimo valioje, tapęs grobiu. Tavo kreivė eina žemyn: virsti grobiu, ėdalu, stipena arba išmatomis. Laipsniško asmenybės nuvertėjimo procesai įgyja netiesioginę kaltės jausmo formą. Vokiečių kalbos žodis *Schuld* pradžioje reiškė buvimą kito galioje. Ar jautiesi kam nors skolingas, ar esi jo grobis, iš esmės yra tas pat. Me-

[128] Apie maniją ir melancholiją žr.: *Kräpelin*, Psychiatrie, III: Das manisch-depressive Irresein, 1883–1935; *Bleuler*, Lehrbuch der Psychiatrie, 330–351.

lancholikas atsisako *valgyti* aiškindamas, kad nesąs to vertas. Iš tikrųjų jis nevalgo todėl, kad mano, jog jį patį valgo. O jeigu jis valgyti verčiamas, tai šis jausmas jam tik labiau žadinamas: burna tarsi atsigręžia prieš jį, lyg priešais kas nors laikytų veidrodį. Jame jis mato kramtančią burną, o tai, kas kramtoma, yra jis pats. Už tai, kad visą gyvenimą valgė, staiga dabar susilaukia neišvengiamo atpildo. Iš tikrųjų čia yra ne kas kita, kaip paskutinis visus sprukimus užbaigiantis pasivertimas – pasivertimas valgomu, o kad to pasivertimo būtų išvengta, visa, kas gyva, sprunka pasiversdamas bet kuo.

SAVĘS DAUGINIMAS IR SAVĘS VALGYMAS. DVEJOPAS TOTEMO PAVIDALAS

Iš mitų, kuriuos užrašė jaunasis *Strelovas* (Strehlow) Vidurio Australijoje arandų gentyje[129], mus ypač domina du. Pirmasis – apie sterblines žiurkes – yra toks:

„Pradžioje viskas skendėjo amžinoje tamsoje. Naktis buvo apgaubusi žemę tarsi neperžengiama tankynė. Pačiame Ilbalintjos ežero dugne miegojo protėvis, vardu Karora. Tačiau čia dar nebuvo vandens – visur buvo sausa. Žemė virš jo raudonavo nuo gėlių ir buvo apaugusi visokiomis žolėmis; čia taip pat šovė į aukštybes didžiulis kamienas. Šis kamienas kyšojo Ilbalintjos ežero dugne augusių purpurinių gėlių lysvės viduryje. Prie jo šaknų ilsėjosi Karoros galva. Iš čia kamienas stiebėsi į viršų, tarsi norėdamas paremti dangaus skliautą. Tai buvo gyvas padaras, padengtas slidžia oda, panašia į žmogaus.

Karoros galva gulėjo šalia to didžiulio kamieno; taip ji gulėjo ir pačioje pradžioje.

Karora mąstė, ir galvoje kilo visokių norų ir troškimų. Staiga iš jo bambos ir pažastų ėmė lįsti žiurkės. Jos pralaužė jį dengusią žemės plutą ir viena po kitos striuokčiojo į gyvenimą.

[129] *T. G. H. Strehlow,* Aranda Traditions, in: Melbourne University Press, 1947.

Ir tada ėmė aušti. Iš visų pusių žmonės pamatė, kaip radosi nauja šviesa. Saulė vis kilo, ir viską užliejo jos spinduliai. Tada protėviui šovė mintis keltis, nes saulė jau buvo patekėjusi. Jis pralaužė žemės plutą, kuri jį dengė, o likusi atvira anga virto Ilbalintjos ežeru, prisipildžiusiu tamsių saldžių sausmedžio pumpurų sulčių. Protėvis atsistojo ir pajuto alkį, nes stebuklingos jėgos buvo apleidusios kūną.

Jis dar tebėra apsvaigęs, bet palengva suvirpa ir praveria akių vokus. Toje svaigulio būsenoje ima grabalioti rankomis. Visur aplinkui jaučia devynias galybes judančių žiurkių. Dabar jau stovi tvirčiau. Jis pagalvojo, kad kažko nori. Jausdamas didelį alkį, sugriebia dvi jaunas žiurkes. Šiek tiek atokiau, netoli tos vietos, kur yra saulė, išsikepa jas įkaitusioje žemėje. Saulės pirštai davė jam ugnį ir karštų pelenų.

Kai tik numaldė alkį, ėmė galvoti apie bičiulį, kuris galėtų būti pagalbininkas. Bet jau artėja vakaras: saulė slepia veidą už šydo, nupinto iš plaukų virvučių, apdengia savo kūną plaukų virvučių karoliais ir dingsta žmonėms iš akių. Karora užmiega plačiai išskėtęs rankas.

Jam miegant iš po pažasties išnyra kažkas panašaus į zvimbalą, pavirsta žmogumi ir per naktį išauga į gražų jaunikaitį: tai pirmagimis sūnus. Tą naktį Karora pabunda, nes jaučia, kad kažkas sunkaus slegia ranką: šalia savęs išvysta pirmagimį, kurio galva ilsisi ant jo peties.

Aušta. Karora pakyla. Jis sušunka virpančiu balsu, ir sūnus pabunda gyventi. Šis atsistoja ir ima šokti ritualinį šokį aplink tėvą, kuris sėdi pasidabinęs visais ženklais iš kraujo ir plunksnų. Sūnus svirduliuoja ir krypuoja, nes yra tik pusiau pabudęs. Tėvas pradeda smarkiai virpinti krūtinę ir liemenį. Tada sūnus padeda ant jo savo rankas. Pirmasis ritualas baigtas.

Dabar tėvas pasiunčia sūnų užmušti dar kelias žiurkes. Šios ramiai bėginėja netoliese šešėlyje. Sūnus kelias atneša tėvui, kuris, kaip ir anksčiau, iškepa jas saulės įkaitintoje žemėje ir mėsą pasidalija su sūnumi. Ateina vakaras, ir abu suminga. Tą naktį tė-

vas iš pažastų pagimdo dar du sūnus. Išaušus jis, kaip ir anąkart, pašaukia juos gyventi garsiu virpančiu balsu.

Taip kartojasi daug dienų ir naktų. Sūnūs medžioja, o tėvas naktimis paleidžia į pasaulį vis daugiau sūnų; kai kuriomis naktimis jų pagimdo po penkiasdešimt. Tačiau taip negalėjo tęstis visą laiką. Netrukus sūnų pasidaro tiek daug, kad suvalgomos visos žiurkės, kurios pirma buvo išlindusios iš tėvo kūno. Peralkęs tėvas siunčia sūnus į trijų dienų medžioklę. Jie perkerta didžiąją lygumą. Valandų valandas kantriai ieško žiurkių aukštoje žolėje, beveik bekraštėse pusiau tamsiose giriose. Tačiau didžiuliuose krūmuose žiurkių nėra, ir jie priversti grįžti tuščiomis.

Eina trečioji diena. Sūnūs pargrįžta išbadėję ir pavargę, nepratardami nė žodžio. Staiga išgirsta kažkokį garsą, panašų į zvimbesį. Visi suklūsta, paskui ima ieškoti zvimbalą sukančio žmogaus. Ieško, ieško ir ieško. Lazdomis bado visus žiurkių lizdus ir visas jų mėgstamas vietas. Ir štai netikėtai pašoka kažkoks tamsus ir plaukuotas padaras ir pasileidžia bėgti. Pasigirsta balsas: „Tai bėga kengūra". Broliai sviedžia į tą pusę lazdas ir pamuša žvėreliui koją. Ir tada išgirsta dainos žodžius, kuriuos dainuoja sužeista kengūrėlė:

Aš, Tjenterama, esu dabar luoša,
Taip, luoša, ir purpuras amžinas prikibo prie manęs.
Esu žmogus, kaip jūs, bet žiurkė aš nesu.

Ištarusi tuos žodžius, luoša Tjenterama nušlubčioja tolyn.

Nustebę broliai tęsia kelionę pas tėvą. Netrukus jie pamato jį ateinant pasitikti. Tėvas parsiveda juos prie ežero. Visi susėda pakrantėje ratais, nelyginant į vandenį mesto akmens sukeltos bangos. Ir tada iš rytų atplaukia didžiulė sausmedžio pumpurų medaus vilnis ir visus nuneša atgal į Ilbalintjos ežerą.

Senis Karora pasilieka ežere, o sūnus tvanas neša toliau po žeme iki vienos tankiai krūmais apaugusios vietos. Čia jie išvysta didįjį Tjenteramą, kuriam nieko nežinodami lazdomis buvo pa-

mušę koją. Jis tampa žymiu vadu. O Karora toliau miega amžinuoju miegu Ilbalintjos ežero dugne."[130]

Antrasis vadinamasis Lukaros mitas pasakoja:

„Garsioje Lukaroje, prie didžiulio šaltinio, nuo senų senovės po vienu krūmu, kur buvo daug vičečio lervų, saldžiai miegojo senis. Amžiai bėgo, o jis guli sau ramiai, tarsi nuolat snūduriuotų. Nuo pradžių pradžios jis taip ir nepajudėjo, net nekrustelėjo – vis tebeguli pasirėmęs dešine ranka. Amžiai bėgo, o jis tebemiegojo nesibaigiančiu miegu.

Taip jam be perstojo snaudžiant, kūnu vis šliaužiojo baltos lervos. Jos visą laiką buvo ant jo. Senis nei pajudėdavo, nei pabusdavo. Gulėjo giliai nugrimzdęs į sapnus. Lervos šliaužiojo kūnu kaip pulkai skruzdžių, ir senis retsykiais ranka švelniai dalį jų nubraukdavo, bet iš miego nepabusdavo. Lervos grįždavo, vėl šliaužiodavo kūnu, įsirausdavo į jį. Jis miegojo kaip miegojęs. O amžiai bėgo.

Ir štai vieną naktį, kai senis miegojo pasidėjęs po galva dešinę ranką, iš pažasties toje pusėje iškrito kažkas panašaus į vičečio lervą. Nukrito ant žemės, pavirto žmogumi ir ėmė sparčiai augti. Išaušus rytui, senis prasimerkė ir didžiai nustebęs pamatė pirmagimį sūnų."[131]

Toliau mitas pasakoja, kaip tokiu pat būdu buvo „pagimdyta" didžiulė daugybė žmonių. Tėvas nė nepajudėjo iš vietos. Vienintelis jo gyvybės ženklas tebuvo tai, kad atsimerkė. Jis net atsisakė maisto, kurį siūlė sūnūs. Bet šie labai uoliai ėmė krapštyti iš artimiausių krūmų šaknų vičečio lervas, kurias skrudino ir valgė. Kartais patys pajusdavo norą vėl virsti lervomis. Tada dainingai ištardavo burtažodžius, pavirsdavo lervomis ir sulįsdavo atgal į krūmų šaknis. Paskui vėl išropodavo į paviršių ir iš naujo įgaudavo žmogaus pavidalą.

„Galiausiai ateina kažkoks nepažįstamas žmogus, panašus į juos, bet jis yra iš tolimosios Mboringkos. Jis pamato riebias Lugaros brolių lervas ir jų užsigeidžia. Mainais pasiūlo savo lervų –

[130] *Strehlow*, op. cit., 7–10.
[131] *Strehlow*, op. cit. 15–16.

ilgų, liesų ir nepatraukių. Lukaros broliai su panieka ir nepratardami nė žodžio savo kapstyklėmis atstumia jo ryšulėlį. Nepažįstamasis įsižeidžia. Jis drąsiai čiumpa Lukaros brolių ryšulį ir sprunka, kol tie nespėjo jam sukliudyti.

Persigandę broliai grįžo pas tėvą. O šis, jiems dar neparėjus, jau buvo pajutęs, kad ryšulys prarastas. Kai plėšikas atėmė ryšulį, tėvui nudiegė kūną. Jis pamažu atsikėlė ir svirduliuodamas nuėjo paskui plėšiką. Tačiau ryšulio neatgavo – plėšikas nusinešė lervas į tolimąją Mboringką. Tėvas susmuko, o jo kūnas pavirto gyvu tjurungu (šventu paminkliniu akmeniu). Tjurungais virto visi sūnūs, ryšulys su pavogtomis lervomis – irgi."

Abu šie mitai pasakoja apie du visai skirtingus protėvius: vienas yra sterblinių žiurkių, o kitas – vičečio lervų tėvas. Ir vieni, ir kiti gyvūnai yra svarbūs arandų genties totemai. Kai legendos buvo užrašomos, šie totemai tebegyvavo ir buvo atliekamos atitinkamos apeigos. Norėčiau paryškinti kelis abiem mitams bendrus bruožus.

Karora, žiurkių tėvas, iš pradžių ilgai būna vienas. Jis guli amžinoje tamsoje ežero dugne po žemės pluta, nieko nesuvokdamas ir nieko nedarydamas. Staiga jo kūne ima rastis daugybė sterblinių žiurkių. Jos pradeda lįsti jam iš bambos ir pažastų. Pateka saulė, ir jos šviesa paakina Karorą laužtis pro žemės plutą. Jis jaučia alkį, bet kartu ir svaigulį. Pusiau apkvaitęs ima grabaliotis aplinkui ir pirmiausia pajunta *gyvą iš visų pusių supančią sterblinių žiurkių masę.*

Kitame mite lervų tėvas, kurio vardas neminimas, guli po krūmu ir miega. Jau ištisa amžinybė, kai jis miega. Jo kūnu šliaužioja baltos lervos. Jų visur pilna – kaip skruzdėlių skruzdėlyne. Protarpiais kai kurias iš jų miegantysis švelniai nubraukia ranka, bet jos vėl paršliaužia ir įsirausia jam į kūną. Šioje knibždančioje krūvoje protėvis miega toliau.

Abu mitai prasideda pasakojimu apie miegą. Abiejuose pirmas sąlytis su kitomis būtybėmis yra masės pajautimas. O pats betarpiškiausias masės pajautimas – tai *kūnas*. Vienas pajunta sterbli-

nes žiurkes, kai pusiau miegodamas pirmą kartą apsigraibo aplinkui, antras junta kūnu šliaužiojančias lervas dar miegodamas ir kai kurias nubraukia ranka, bet negali jų atsikratyti. Šios grįžta ir įsirausia į kūną.

Jausmas, kai kūną apninka mažų vabzdžių spiečius, yra, be abejonės, seniai žinomas. Tačiau jis ne iš maloniųjų. Pavyzdžiui, dažnai pasireiškia *delirium tremens** atvejais. Jei ne vabzdžiai, tai gali būti pelės arba žiurkės. Odos niežulys arba jos graužimas lyginamas su vabzdžių ar mažų graužikų darbu. Kitame skyriuje apie tai kalbėsime išsamiau, ten aptarsime ir mėginsime pagrįsti sąvoką „masės jutimas oda". Bet baltosios karštligės atvejai gerokai skiriasi nuo minimų arandų mituose. Arandų genties mituose šis jausmas yra malonus. Protėvis čia junta kažką, kas yra kilę iš jo paties, o ne kažką priešiška, kas puola iš išorės.

Juk pirmame mite pasakojama, kaip sterblinės žiurkės lenda iš protėvio bambos ir pažastų. Jos pirma buvo jame pačiame. Tas tėvas yra itin keistas padaras, jį būtų galima pavadinti masės *motina*. Iš jo kūno, tų vietų, kurios šiaip jau nėra skirtos gimdyti, gimsta didžiulė masė. Jis primena termitų motinėlę, bet tokią, kuri deda kiaušinėlius iš visai skirtingų kūno vietų. Antrame mite pažymima, kad lervos visada egzistavo. Iš pradžių nesakoma, kad jos atsiradusios iš paties protėvio kūno – jos tik šliaužioja juo ir įsirausia į jį. Bet paskui ima rastis užuominų, iš kurių galima daryti prielaidą, kad lervos pirmiausia atsirado protėvyje, kad galiausiai jis visas sudarytas iš jų.

Nes gimdymai, apie kuriuos čia kalbama, yra keisti ne vien todėl, kad gimdo tėvas ir paleidžia į pasaulį tokias gausias mases, bet ir todėl, kad gimdymai nuolat tęsiasi, ir dienos šviesą išvysta vis kitokios būtybės.

Kai Karora, sterblinių žiurkių tėvas, numalšina alkį, pradeda temti, ir jis vėl užmiega. Tada iš pažasties iškrenta zvimbalas. Jis įgauna žmogaus pavidalą ir per vieną vienintelę naktį išauga į gražų jaunikaitį. Karora pajunta, kad kažkas slegia petį. Pabudęs

* Delirium tremens *(lot.)* – baltoji karštligė (*vert. pastaba*).

pamato šalia gulint pirmagimį sūnų. Kitą naktį iš pažasties gimsta du sūnūs. Ir taip tęsiasi daug naktų. Kiekvieną naktį sūnų gimsta vis daugiau. Esti naktų, kai pasaulį išvysta po penkiasdešimt sūnų. Visą tą procesą siaurąja prasme galima vadinti Karoros *savęs dauginimas.*

Kažkas panašaus vyksta ir antrame mite. Senis miega pasidėjęs po galva dešinę ranką; ir staiga vieną naktį iš dešinės pažasties iškrinta kažkas panašaus į vičečio lervą. Nukrenta ant žemės, įgauna žmogaus pavidalą ir ima sparčiai augti. Išaušus senis atsimerkia ir nustebęs išvysta pirmagimį sūnų. Veiksmas kartojasi, ir tokiu pat būdu gimsta daugybė „lervų-žmonių". Svarbu iškart pabrėžti, kad šitie žmonės panorėję gali pavirsti tam tikros rūšies lervomis, o paskui vėl atvirsti žmonėmis.

Taigi abiejuose mituose kalbama apie savidaugą ir apie *dvejopą gimdymą.* Iš vieno protėvio į pasaulį ateina du skirtingų rūšių padarai. Sterblinių žiurkių tėvas iš pradžių pagimdo daugybę streblinių žiurkių, o paskui daugybę žmonių. Visi gimsta vienodai, tad privalo save laikyti artimiausiais giminėmis, nes turi *vieną* tėvą. Todėl visi pasivadina tuo pačiu vardu – sterblinėmis žiurkėmis. Kaip *totemas,* tas vardas reiškia, kad kiekvienas šitam totemui priklausantis žmogus yra jaunesnysis sterblinių žiurkių, kurios gimė anksčiau, brolis.

Tas pat pasakytina ir apie vičečio lervas. Protėvis iš pradžių yra lervų, o paskui ir žmonių tėvas. Žmonės yra jaunesnieji lervų broliai. Visi kartu yra regimi vaisingumo įsikūnijimai. Strelovas, kuriam mes labai dėkingi už tai, kad užrašė šiuos svarbius mitus, rado tam dalykui gerą apibūdinimą. „Protėvis, – rašo jis, – yra ne kas kita, kaip bendra gyvosios vičečio lervų – ir gyvūnų, ir žmogaus – substancijos suma, jei į visa tai žvelgsime kaip į visumą. Kitaip sakant, kiekviena protėvio kūno ląstelė, – gyvi padarai: gyvūnas *arba* žmogus. Jei protėvis yra „vičečio lervų žmogus", tai kiekviena jo kūno ląstelė potencialiai yra arba atskirai gyvenanti vičečio lerva, arba vičečio lervų totemo žmogus."[132]

[132] *Strehlow,* op. cit. p. 17.

Šitas totemo dvejopumas ypač išryškėja tada, kai žmonių pavidalą turintys sūnūs pajaučia norą vėl virsti lervomis. Pasakę burtažodį jie tampa lervomis ir vėl sulenda į krūmų šaknis, savo įprastą buveinę. Iš ten lervos panorusios gali krapštytis atgal į paviršių ir įgauti žmonių pavidalą. Pavienės būtybės yra aiškiai apibrėžtos: tai arba lervos, arba žmonės, – bet išsaugo galimybę virsti vienu ar kitu. *Apribojimas* tik vienos rūšies pasivertimu, nes antraip būtų įmanoma begalė kitų, ir yra tai, kas sudaro pačią totemo prigimtį. Būtybes pagimdęs protėvis yra susijęs tik su šiomis dviem padarų rūšimis ir su jokiomis kitomis. Jis simbolizuoja labai seną giminystę, eliminuojančią bet kokią kitą įmanomą pasaulyje. Jo sūnūs jaučia norą įgyti arba tą, arba kitą pavidalą. Pavartodami burtažodžį, jie gali savo norą patenkinti ir pastarąjį pasivertimą *praktikuoti* kaip įgimtą.

Totemo pavidalo dvilypumą sunku pervertinti. Totemo figūroje yra užfiksuotas *labai konkretus* pasivertimas ir jis perduodamas kitoms kartoms. Totemui gausinti skirtose apeigose visas tas procesas vaizduojamas dramatiškai. Tai reiškia, kad visuomet yra atkuriamas ir totemą įkūnijantis pasivertimas. Lervų norą virsti žmonėmis, o žmonių – lervomis iš protėvių tradiciškai paveldėjo gyvieji totemo klano nariai, ir jie laiko šventa pareiga atsiduoti šiam norui dramatiškomis apeigomis. Kad gausinimo apeigos būtų sėkmingos, tą labai konkrečiai apibrėžtą pasivertimą dera vaidinti teisingai, visą laiką vienodai. Kai vaizduojami įvykiai iš lervų gyvenimo, kiekvienas apeigų dalyvis žino, kas yra tie padarai ir ką jis vaidina. Jam priklauso jų vardas ir jis gali jais pasiversti. Kol vadinsis jų vardu, tol palaikys nuo seno paveldėtą giminystę. Ši yra be galo reikšminga: nuo jos priklauso ne tik lervų, bet ir jo paties, kitaip sakant, jo klano narių gausėjimas, nes viena neatskiriama nuo kita. Klano gyvavimą visais atžvilgiais lemia pasivertimo puoselėjimas.

Kitas labai svarbus šių legendų aspektas susijęs su tuo, ką pavadinčiau *savęs valgymu*. Sterblinių žiurkių protėvis ir jo sūnūs minta sterblinėmis žiurkėmis, o lervų protėvio sūnūs – lervomis.

Įspūdis toks, tarsi visai nebūtų kito maisto, ar bent jie tuo nesidomi. Maitinimąsi iš anksto apibrėžia pasivertimo procesas. Ir maitinimasis, ir pasivertimo procesas visiškai sutampa. Protėvio atžvilgiu visa tai atrodo taip, lyg jis mistų pats savimi.

Pažvelkime į šį procesą atidžiau. Po to, kai Karora pagimdė žiurkes ir pasirodė saulė, jis pralaužia žemės plutą, atsikelia ir pasijunta alkanas. Gurgiantis pilvas priverčia jį, dar pusiau apsvaigusį, graibytis aplinkui, ir kaip tik tą akimirką jis pajunta visur esant gyvą žiurkių masę. Dabar jau tvirčiau laikosi ant kojų. Jam atrodo, kad mirs iš bado. Baisaus alkio spiriamas sugriebia dvi jaunas žiurkes ir, paėjęs kiek toliau, ten, kur šviečia saulė, šios įkaitintoje žemėje jas išsikepa. Tik tada, kai alkis numalšintas, jis pagalvoja apie bičiulį, kuris galėtų būti jo pagalbininkas.

Sterblinės žiurkės, kurių knibždėte knibžda aplinkui, radosi iš jo paties, yra jo kūno dalys, jo kūno kūnas. Alkis spiria panaudoti jas *maistui*. Jis sučiumpa dvi, kurios mite vadinamos jaunomis, ir išsikepa. Įspūdis toks, tarsi tėvas būtų suvalgęs porą savo sūnų.

Kitą naktį į pasaulį ateina *žmogaus* pavidalą turintis pirmagimis. Išaušus rytui, protėvis mums jau žinomu virpančiu balsu įkvepia jam gyvybę ir pastato ant kojų. Kartu atlieka ritualą, kurio metu užsimezga ryšys tarp tėvo ir sūnaus. Netrukus tėvas išsiunčia sūnų sumedžioti daugiau žiurkių. O jos yra ne kas kita, kaip anksčiau to paties tėvo pagimdyti vaikai, ramiausiai šmirinėjantys netoliese medžių pavėsyje. Sūnus atneša tėvui keletą užmuštų žiurkių. Tas, kaip ir vakar, iškepa jas saulėje ir mėsą pasidalija su sūnumi. Ką sūnus dabar valgo, yra brolių mėsa, o iš tikrųjų – tėvo. Šis pats paakino sūnų nugalabyti žiurkes ir parodė, kaip jas kepti. Tai pirmas sūnaus maistas, toks, koks anksčiau buvo tėvo. Apie kokį nors kitą maistą legendoje iš viso neužsimenama.

Naktį Karora pagimdo dar du žmogaus pavidalą turinčius sūnus. Rytą jiems įkvepiama gyvybė, ir dabar visi trys išsiunčiami medžioti sterblinių žiurkių. Medžiotojai parneša laimikį, tėvas iškepa mėsą ir pasidalija su sūnumis. O sūnų skaičius vis didėja, kiekvieną naktį jų ateina į pasaulį vis daugiau, kartais per vieną

naktį net penkiasdešimt. Ir visi išsiunčiami medžioti. Sūnų skaičius nepaliaujamai auga, o Karora naujų žiurkių nebepagimdo. Jos atsirado iš pradžių ir tik vieną kartą. Atėjo laikas, kai visos buvo suvartotos maistui, ir jas suvalgė tėvas su sūnumis.

Ir štai visus ima kamuoti badas. Tėvas išsiunčia sūnus trijų dienų medžioklei į tolimą vietovę. Kantriai jie visur dairosi ir ieško vien tik sterblinių žiurkių, tačiau nieko neaptinka. Grįždami pamuša koją kažkokiam padarui, kurį palaiko žvėreliu. Staiga išgirsta jį dainuojant: „Esu žmogus, kaip jūs, bet žiurkė aš nesu". Šis nušlubčioja tolyn. Broliai, kurių dabar turi būti didžiulė daugybė, grįžta pas tėvą. Medžioklė baigta.

Vadinasi, tėvas iš pat pradžių pasirūpino sau ir gimsiantiems sūnūms labai konkrečiu maistu – sterblinėmis žiurkėmis. Tai vienkartinis veiksmas, legendoje jis daugiau nepasikartoja. Tada vienas po kito į pasaulį ateina visi tie žmogaus pavidalą turintys sūnūs ir kartu su tėvu minta žiurkėmis, kol jų visai nebelieka. Tėvas neišmoko sūnų medžioti ko nors kitko, neduoda jokių nurodymų. Susidaro įspūdis, kad jis nori juos maitinti tik savo paties kūnu – iš jo paties išlindusiomis sterblinėmis žiurkėmis. Visame tame – kad į nieką daugiau nekreipiama dėmesio, kad tėvas nuo visko atriboja save ir sūnus – galima įžvelgti esant tam tikro pavydo. Legendoje nekalbama apie jokias kitas būtybes, tik pabaigoje broliai aptinka padarą, kuriam sužeidžia koją, o šis pasirodo esąs žmogus, beje, pats irgi didis protėvis, į kurį legendos pabaigoje ir nukrypsta brolių akys.

Antroje istorijoje, kur pasakojama apie lervų tėvą, palikuonių santykis su maistu yra panašus, bet ne visai toks pat. Pirmasis sūnus iškrinta iš tėvo pažasties kaip lerva ir vos palietęs žemę įgauna žmogaus pavidalą. Tėvas nė nekrusteli. Iš sūnaus nieko nereikalauja ir nieko jo nemoko. Taip gimsta daug sūnų, o tėvas daro tik viena – atsimerkia ir pasižiūri į sūnus. Jis atsisako priimti iš jų maistą. O šie ima uoliai krapštyti iš netoliese esančio krūmo šaknų lervas, paskui jas skrudina ir valgo. Įdomu tai, kad kai kada

broliai užsimano pavirsti lervomis, kuriomis maitinasi. Kai tai įvyksta, lervomis virtę broliai vėl sulenda į krūmų šaknis ir gyvena toliau kaip lervos. Taigi jie būna tai viena, tai kita, tai žmonės, tai lervos, bet kai yra žmonės, minta lervomis; apie jokį kitokį maistą legendoje nepasakyta nė žodžio.

Čia regime, kaip *sūnūs* valgo save. Senis atsisako lervų, kurių tėvu, kūnu, jaučiasi esąs. Užtat labai lengvai save valgyti imasi sūnūs. Susidaro įspūdis, kad pasivertimas ir maitinimasis yra neatskiriami dalykai. Net ima atrodyti, kad noras virsti lervomis juos pagauna todėl, jog patys jas taip mėgsta: krapšto iš šaknų, skrudina ir valgo; tada vėl virsta lervomis. Po kiek laiko vėl išlenda į viršų ir dar kartą virsta žmonėmis. Kai dabar ima maitintis lervomis, atrodo, tarsi valgytų patys save.

Prie šių dviejų atvejų – žiurkių tėvo ir lervų sūnų – prisideda dar vienas, kur viskas yra šiek tiek kitaip. Apie tai pasakoja trečia legenda, kurią Strelovas perteikia trumpai apibendrindamas.

Tai istorija apie kitą – mboringkų genties lervų protėvį[133]. Šis nuolat eina į medžioklę ir medžioja lervažmogius, savo tikrus sūnus. Apie šiuos aiškiai sakoma, kad jie turi žmogaus pavidalą. Jis kepa juos ir su didžiausiu apetitu šveičia jų salsvą mėsą. Vieną dieną ta mėsa žarnose pavirsta lervomis, kurios ima iš vidaus graužti savo tėvą; pabaigoje jį visai suėda savi sūnūs, kuriuos pats buvo paskerdęs.

Šiuo atveju savęs valgymas virsta keista kulminacija: *suvalgytasis ėda valgytoją*. Tėvas valgo sūnus, o šie ima graužti jį patį, kol tas dar nespėjo jų suvirškinti. Tai dvipusis kanibalizmas. Bet keisčiausia, kad atsakas ateina *iš vidaus*, iš tėvo žarnyno. O kad tai įvyktų, būtinas suvalgytų sūnų pasivertimas. Tėvas valgo sūnus kaip žmones, o šie jį – kaip lervos arba kirmėlės. Tai yra kraštutinis ir tam tikra prasme ciklą užbaigiantis atvejis. Kanibalizmas ir pasivertimas čia sudarė tvirčiausią sąjungą. Maistas iki pat pabaigos lieka gyvas ir pats su malonumu ėda. Suvalgytos mėsos virtimas lervomis tėvo žarnyne yra savotiškas atgijimas. O jis žadina apetitą graužti tėvo kūną.

[133] *Strehlow,* op. cit., 12.

Pasivertimai, siejantys žmones su jų valgomais gyvūnais, yra stiprūs kaip grandinės. Nepersikūnydami gyvūnu, žmonės niekada nebūtų išmokę jų valgyti. Kiekviename iš šių mitų glūdi svarbi patirtis: tam tikra gyvūnų rūšis pradedama vartoti maistui, tie gyvūnai randasi pasivertimo būdu, o suvalgyti virsta nauja gyvybe. Aidas to, kaip žmogus – metamorfozės keliu – atrado maistą, yra išlikęs sakralinėse komunijose. Kartu valgoma mėsa nėra tik mėsa: ji pakeičia kitą mėsą ir *virsta* ja, kai yra šitaip suvalgoma.

Būtina pabrėžti, kad nors savęs valgymas, apie kurį čia kalbama, ir įprastas arandų genties legendose, bet kasdieniame gyvenime nieko panašaus nėra. Tikrasis totemo klano narių santykis su gyvūnu, kurio vardu klanas vadinasi, yra visai kitoks negu legendose apie kilmę. Klano nariai kaip tik ir nesimaitina savo totemo gyvūnu. Jiems draudžiama tą gyvūną žudyti ir valgyti: jie turi jį laikyti savo vyresniuoju broliu. Tik per totemo gausinimo apeigas, kai vaidinami senieji mitai ir klano nariai vaizduoja savo tikruosius protėvius, iškilmingai patiekiama truputis totemo mėsos. Iš anksto įspėjama, kad jos galima imti tik labai *nedaug*. Maistui tie gyvūnai nevartotini, ir jei toks gyvūnas pakliūna į nagus, nevalia pralieti jo kraujo. Gyvūną reikia perduoti tiems šeimos nariams arba kitam totemui priklausantiems žmonėms, kuriems leidžiama jį valgyti.

Taigi vėlesniais, pomitiniais laikais, kurie gyvų arandų požiūriu laikytini dabartiniais, vietoj savęs valgymo įsigalėjo kitas – *tausojimo* – principas. Artimiausios giminystės gyvūnai nevalgomi, kaip ir žmonės. Toteminio kanibalizmo – nes taip būtų galima vadinti savojo totemo valgymą – laikai yra praėję. Žmonėms, priklausantiems kitiems klanams, leidžiama valgyti savo giminaičius, kurių turima tarp gyvūnų, taip kaip ir anie turi leisti valgyti *savo* giminaičius. Tai ne vien tik leidimas. Daromas geras darbas tuo, kad rūpinamasi savo totemo gausinimu. O gausinimo apeigos žinomos iš tradicijos, todėl kiekvieno pareiga visa tai vykdyti. Gyvūnai, kurių medžiojama per daug, paprastai išeina kitur arba iš-

nyksta. Čia ateina į galvą pirmosios legendos epizodas, kai žiurkių niekur nebeliko; mat begalė Karoros sūnų taip uoliai jas medžiojo, kad trijų dienų kelionės atstumu nepavyko aptikti nė vienos. Užėjus badmečiui, verkiant reikėjo, kad rastųsi naujų žiurkių. Savivalga jau buvo taip pasidarbavusi, kad vyresnieji broliai, Karoros *pirmieji* sūnūs, visi perėjo per valgytojų žarnyną. Būtų buvęs tikras išganymas, jei savęs valgymas būtų virtęs savęs dauginimu, nuo ko viskas ir prasidėjo.

Kaip tik šis virsmas ir yra tai, kas dabartinėse apeigose daroma, kad totemo gyvūnų gausėtų. Su savo totemo gyvūnu žmogus yra susijęs taip artimai, kad beveik neįmanoma atskirti *gyvūno* ir savo skaičiaus gausinimo. Esminę ir visada kartojamą apeigų dalį sudaro protėvių, kurie yra buvę ir žmonėmis, ir tam tikrais gyvūnais, vaizdavimas. Jie virsta vienas antru, kai tik panori; tad jais pasiversti galima tik tuo atveju, jei moki tai daryti. Protėviai čia iškyla kaip dvejopi personažai. Pasivertimas yra pagrindinė ritualo dalis. Kol viskas vaizduojama teisingai, giminystė lieka tvirta: taip gyvūną, kuriuo esi pats, galima priversti daugintis.

MASĖ IR VIRSMAI BALTOSIOS KARŠTLIGĖS ATVEJAIS

Puikią galimybę nagrinėti masę individų vaizdiniuose teikia *girtuoklių haliucinacijos*. Suprantama, čia susiduriame su apsinuodijimo reiškiniais, bet jie kiekvienam prieinami ir iš dalies gali būti sukeliami eksperimento būdu. Akivaizdu, kad juose yra tam tikrų *bendrybių:* labai skirtingos kilmės ir padėties žmonių haliucinacijose esama kai kurių paprasčiausių bendrų bruožų. Sutelkčiausiai ir intensyviausiai jie iškyla baltosios karštligės, medicinoje vadinamos *delirium tremens,* atvejais. Juos nagrinėti tikslinga dėl dviejų priežasčių, nes čia savitai susipynę virsmai ir masinio pobūdžio procesai: niekur nėra taip sunku juos atskirti kaip čia. Apie virsmus iš karštlige sergančiųjų sužinai tiek pat, kiek ir apie ma-

sę; po ilgų svarstymų ir apmąstymų prieini prie išvados, kad teisingiausia būtų iš viso jų neskirti arba skirti kuo mažiau. Kad susidarytume vaizdą, kokia yra haliucinacijų prigimtis, pirma pateiksime ištraukų iš *Krėpelino* studijos, paskui iš *Bleulerio* psichiatrijos vadovėlio[134]. Abiejų autorių duomenys šiek tiek skiriasi, bet tie atvejai, kurie sutampa, mums yra itin reikšmingi.

„Iš visų karštligės sukeliamų haliucinacijų, – sako Krėpelinas, – dažniausiai pasitaiko *regimosios*. Paprastai jos esti labai ryškios, retsykiais – miglotos, neapibrėžtos, neretai kraupios ir nemalonaus turinio. Ligoniai jas suvokia arba kaip tikrus, arba kaip dirbtinius vaizdinius – kaip *laterna magica*, kinematografą, sugalvotus jiems linksminti arba gąsdinti. Dažnai jie regi įvairaus dydžio objektus – dulkių, snaigių, monetų, stikliukų degtinei gerti, butelių, lazdų *masę*. Beveik visuomet įsivaizduojami daiktai juda ..., kai kada dvejinasi. Galbūt tuo judrumu įmanoma paaiškinti, kodėl dažnai regimi šmėkščiojantys gyvūnai. Jie spraudžiasi tarp kojų, dūzgia ore, apspinta valgį; visur knibžda vorų „aukso sparnais", vabalų, blakių, gyvačių, dygliuotų kirmėlių, žiurkių, šunų, plėšriųjų žvėrių ... Ligonį puola didžiulės žmonių minios, priešų raiteliai, net „ant kojūkų", žandarai, arba jie žygiuoja pro šalį ilgomis, fantastiškomis voromis; pro duris kaišioja galvas, landžioja po baldais, laipioja kopėčiomis vaiduokliai, išsigimėliai, žmogiūkščiai, velniai, „kaminkrėčiai", baidyklės. Rečiau pasitaiko puošnios besišypsančios merginos arba nepadorios scenos, Užgavėnių pokštai, teatro vaidinimai ..."

„...Įvairūs keisti jutimai ant kūno daro ligoniui įspūdį, kad juo ropoja skruzdėlės, rupūžės, vorai ... Jis jaučiasi raizgomas plonais siūlais, purškiamas vandeniu, kandžiojamas, badomas, šaudomas. Jis renka pinigus, kurių devynios galybės išmėtyta aplinkui, ir aiškiai jaučia juos rankose, bet šie sutirpsta ir išsibarsto kaip gyvsidabrio lašai. Ką tik mėgina paimti, viskas dingsta, susitraukia arba baisiai padidėja, o paskui subyra, nurieda, nuplaukia ...

[134] *Kräpelin,* Psychiatrie, II, 132 ir t t.; *Bleuler,* Lehrbuch der Psychiatrie, 227–228, 233.

Mažyčiai audinio mazgeliai ar nelygumai jam panašūs į blusas ant patalynės, o stalo paviršiaus įbrėžimai – į adatas; sienose atsiveria paslaptingos durys ...

Ligonis visai nepajėgia subalansuoti savo elgesio, priešingai, jis absoliučiai pasiduoda haliucinacijoms. Retai pasitaiko, kad ramiai jas stebėtų, dažnai jos skatina aktyviai veikti. Jis šoka iš lovos, puola pro duris, nes jam tuoj įvykdys mirties nuosprendį, visi jau laukia; jis juokiasi iš keistų gyvūnų, gąsčiojasi ore nardančių paukščių, mėgina ranka nubraukti kirmėles, mindžioti vabalus, pirštais gaudo blusas, rankioja nuo žemės pinigus, iš visų jėgų šokinėja per pažeme nutiestas vielas."

„Baltosios karštligės haliucinacijoms būdinga tai, – apibendrindamas sako Krėpelinas, – kad ligoniai *masiškai regi vienodus vaizdinius*, ir šie visaip juda – išnyra, dingsta, sutirpsta."

Taip pat įspūdingai karštligės sukeliamas haliucinacijas aprašo ir Bleuleris:

„Dažniausiai pasitaiko tam tikro pobūdžio haliucinacijos, ypač tokios, kurios susijusios su *rega* ir *lyta*. Šios vizijos yra *labai įvairios*, paprastai bespalvės ir linkusios smulkėti. Lytos ir regos haliucinacijose labai dažnai įsivaizduojamos vielos, siūlai, vandens čiurkšlės ir kiti tįsūs daiktai. Dažnos ir elementarios vizijos, tokios kaip kibirkštys ir šešėliai. Jei patiriamos klausos haliucinacijos, dažniausiai girdima muzika, ypač aiškaus ritmo, o tai labai retas reiškinys kitų psichozių atvejais. Per ligos laikotarpį sergantys karštligė gali bendrauti su šimtais įsivaizduojamų asmenų ..."

„Mažais judriais padarais paprastai laikomi tokie gyvūnai, kaip pelės ir vabzdžiai. Jie dažniausiai pasirodo ir girtuoklių haliucinacijose, nors ir šiaip įvairiausių gyvūnų vizijos visai nėra retos; kiaulės, arkliai, liūtai, kupranugariai gali būti matomi arba kaip maži, arba kaip normalaus dydžio gyvūnai; kai kada regimi fantastiškiausios išvaizdos padarai, kurių tikrovėje visai nėra. Ne kartą teko girdėti ligonius pasakojant, kaip jie įsivaizduojamoje lentoje mato praeinant ištisas bandas įvairių, šiaip jau didelių, bet čia maždaug iki katės dydžio sumažėjusių gyvūnų; ir šie jiems nepaprastai patinka. Taip pat ir žmonės dažnai susitraukia: „matyti žmo-

gelius" reiškia kliedėti, nors gali būti matomi ir normalaus ūgio žmonės.

Įvairių pojūčių haliucinacijos nesunkiai susipina: pelės ir vabzdžiai ne tik matomi, bet ir *čiupinėjami* – jei pacientas juos ima į rankas arba jeigu jie ropoja jo kūnu. Pinigai surenkami nuo žemės ir kruopščiai kišami į įsivaizduojamą kišenę. Ligonis mato pražygiuojančius kareivius ir girdi griežiant maršą; jis mato ir girdi, kaip į jį šaudoma; jis mušasi su įsivaizduojamais užpuolikais, girdi juos kalbant ir – rečiau – jaučia jų lytėjimą."

Ligoniui sveikstant, „haliucinacijos ima blėsti, jų būna vis rečiau. Iš pradžių jos netenka realumo bruožų: paukščiai nebeatrodo gyvi, o tik iškamšos, situacijos specialiai vaidinamos ir galiausiai matomos tik kaip *laterna magica* vaizdai; kiną baltąja karštlige sergantieji matydavo nuo neatmenamų laikų."

Save „visi karštlige sergantieji puikiausiai apibūdina: žino, kas jie tokie, kokią socialinę padėtį užima, iš kokios šeimos yra ir kur gyvena".

Pateikti aprašymai yra daugybės ligos atvejų apibendrinimas. Pirmas svarbus dalykas, kurį juose reikia išskirti, tai *taktilinių* ir *vizualinių* haliucinacijų sąsaja. Niežulį ir „skruzdėlių bėgiojimą" po kūną jaučia taip, tarsi juos keltų daugybė labai mažų padarėlių. Kaip tai paaiškinti fiziologiškai, mūsų čia nedomina, svarbu, kad ligonis galvoja apie vabzdžius, pavyzdžiui, skruzdėles, ir įsivaizduoja, kad kūnu ropoja tūkstančiai šių padarėlių. Jų plūsta devynios galybės, ir kadangi ligonis jaučia juos judant savo oda, yra linkęs manyti, kad jų pilna visur. Kur pasisuksi, vien tik šie padarai – ant žemės ir ore, visur gali juos užčiuopti.

Šį *masės jutimą oda*, kaip jį galima pavadinti, mes pažįstame ne vien iš baltosios karštligės. Jį yra patyręs kiekvienas, kai juto niežulį ar kūnu ropojant vabzdžius. Užleidimą vabzdžiais kai kurios tautos, pavyzdžiui, Afrikoje, praktikuoja kaip bausmę už tam tikrus nusikaltimus. Nuogą žmogų užkasa skruzdėlyne ir palieka mirti. Taip pat ir susirgus karštlige šis jausmas gali pasidaryti stipresnis už paprastą niežulį. Jei toks žmogus ilgesnį laiką jaučia odos

dirgesį ir šis apima didesnius plotus ir smelkiasi gilyn, niežulys gali pereiti į *graužimą*. Susidaro įspūdis, tarsi daug dantukų būtų ėmęsi darbo – vabzdžiai virsta graužikais. Alkoholikai ne šiaip sau dažniausiai šneka apie peles ir žiurkes. Šių graužikų miklumas vaizduotėje susiejamas su jų gebėjimu sparčiai darbuotis dantimis, prie viso to dar prisideda žinojimas, kokie jie vislūs ir kokiais didžiuliais būriais puola.

Apsinuodijus kokainu, kai labiausiai reiškiasi taktilinės haliucinacijos, atrodo, kad jos telkiasi *odoje*, iš kur pacientas norėtų jas išpjauti. O regos iliuzijos dažnai pasidaro „mikroskopiškos". Matoma daug mažyčių smulkmių – gyvulėlių, duobučių sienoje, taškelių. Apie vieną kokainu apsinuodijusį pasakojama, kad šis matęs, kaip „palatoje strykčioja katės, pelės, žiurkės ir kramto jo kojas, todėl šaukdamas šokinėja iš vienos vietos į kitą; jis juto jų dantis. Tai buvo spiritizmas: gyvūnai į palatą pateko per hipnozės seansą pro sienas". Galima manyti, kad kates tokiais atvejais vilioja pelės arba žiurkės – kad šios greičiau lakstytų.

Taigi masės jutimas oda – pirmas dalykas; atrodo, kad kaip tik jis ir yra kai kurių haliucinacijų šaltinis. Antra, kas galbūt susiję su pirmuoju atveju, – tai polinkis į *miniatiūrizaciją*. Žmogus tokioje padėtyje ne tik pastebi ir jaučia, kas iš tikrųjų priklauso prie mažų daiktų, jis ne tik susikuria pasaulį, kur vyrauja tai, kas visiems žinoma kaip maža, bet ir stambūs objektai sumažėja, kad tilptų į šį pasaulį. Žmonės virsta žmogeliais, zoologijos sodo žvėrys pasidaro ne didesni už kates. Visko pasidaro *daug*, ir viskas sumažėja. Tačiau pats ligonis yra natūralaus dydžio: kad ir kiek kliedėtų, visada tiksliai žino, kas ir kuo jis yra. Pats yra koks buvęs, tik aplinka smarkiai pasikeitė. Staiga ji ima baisiausiai judėti – juda kruta masė smulkmių, kurių absoliuti dauguma jam atrodo gyvi padarai. Šiaip ar taip, gyvybės aplinkui *padaugėja*, bet jos santykis su juo yra toks, tarsi jis būtų *milžinas*. Tai aiškių aiškiausias *Liliputų šalies efektas*, tiktai Guliveris, kuris pats nė per nago juodymą nepaūgėjo, atsiduria nepalyginamai tankiau apgyventame ir pripildytame, bet ir ryškių ribų neturinčiame pasaulyje.

Šios pakitusios proporcijos nėra tokios stebinančios, kaip gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio. Užtenka prisiminti, iš kokios daugybės ir kokių mažyčių ląstelių sudarytas žmogaus kūnas. Tai labai įvairios ir nuolatiniu ryšiu susietos kūno dalelės. Jas puola bacilos ir kiti mažyčiai padarėliai, kurie masiškai į jas prasiskverbia ir apsigyvena. Bacilos be paliovos savaip veikia, nes yra gyvos. Negalima lengvabūdiškai atmesti įtarimo, kad miglota šių primityvių kūno santykių pajauta pasireiškia girtuoklių haliucinacijose. Baltosios karštligės priepuolio metu ligoniai jaučiasi atitrūkę nuo aplinkos, visiškai pasinėrę į save ir kupini keisčiausių išgyvenimų. *Disociaciniai* pojūčiai būdingi kitoms ligoms. Nuolatinis tokių ligonių susitelkimas į tai, kas konkretu ir maža, o apsinuodijimo kokainu atvejais reginių „sumikroskopėjimas“ turi kažką panašaus į kūno disociaciją ląstelių lygmenyje.

Kaip matėme, dažnai pabrėžiamas haliucinacijų kinematografiškumas. Norėtume pridurti kelis žodžius dėl šitų projekcijų *turinio:* tai ne kas kita, kaip paties *kūno* santykiai ir įvykiai, į kuriuos girtuoklį perkelia įprastinė vaizduotė ir kuriuos jis dabar regi, o tai yra pirmiausia visi tie santykiai ir įvykiai, kurie susiję su kūno struktūros masine prigimtimi. Tai, be abejonės, tik spėjimas. Tačiau ne pro šalį priminti, kad tam tikru tokio žmogaus „milžino“ gyvenimo tarpsniu visos jo savybės, visa paveldimoji masė yra sutelkta masiškai atsirandančiose pavienėse ląstelėse – *spermoje* plaukiojančiuose *spermatozoiduose.*

Nesvarbu, kiek įtikimas šitas aiškinimas, bet yra akivaizdi pagrindinė alkoholinio kliedesio situacija, pavienio milžino, kurį puola begalė mažyčių padarėlių, padėtis, itin savitai įsikūnijusi žmonijos istorijoje. Ji prasideda keistu *parazitų,* kankinančių visus žinduolius – jei kalbėsime tik apie juos – pajautimu. Kad ir kas tai būtų, moskitai ar utėlės, skėriai ar skruzdėlės, nuo seniausių laikų jie žadino žmogaus vaizduotę. Pavojų visuomet kėlė jų masiškumas ir staigus antplūdis. Beveik visi šie gyvūnai tapo masių simboliais. Visai galimas daiktas, kad kaip tik jie prisidėjo prie to, jog žmogus iš viso ėmė *suvokti* didžiules mases; jo pirmieji „tūkstančiai“ ir „milijonai“ galbūt buvo *vabzdžiai.*

Žmogaus galia ir savęs vaizdavimasis įgavo milžinišką mastą, kai jis staiga atrado *bacilas*. Skirtumas dabar pasidarė nepalyginamai didesnis: žmogus dar labiau užrietė nosį, kaip individas regėjo save vieną, atskirą nuo visų kitų. Juk bacilos buvo nepalyginamai mažesnės už vabzdžius kenkėjus, nematomos plika akimi ir dauginosi dar sparčiau už juos. Didesnis ir izoliuotesnis *žmogus* atsidūrė greta *mažut mažutėlyčių padarėlių*. Sunku pervertinti šio įsivaizdavimo reikšmę. Apie tai, kaip tas vaizdavimasis formavosi, pasakoja svarbiausi žmonijos mitai. Žmogus tapo tikruoju *galios* dinamikos modeliu. Į viską, kas jam priešinosi, žmogus mielai žiūrėjo kaip į *parazitus*. Tokiais jis laikė gyvūnus, kurie jam nebuvo naudingi, ir atitinkamai su jais elgėsi. O *valdovas, nužeminęs* žmones iki gyvulių ir išmokęs juos valdyti vien kaip žemesnes būtybes, sumenkino iki parazitų visus, kurių nelaikė vertais būti jo valdomais, ir galiausiai ėmė naikinti milijonais.

Na, ir kaip trečią baltosios karštligės haliucinacijų aspektą reikia minėti virsmų pobūdį. Šie virsmai visada vyksta ligonio aplinkoje; net ir tada, kai ligonis suvokia juos kaip tikrovę, jo paties jie nekeičia. Labiausiai jis mėgsta į juos žiūrėti iš tolo. Kai šie jam nekelia grėsmės ir jis gali nustatyti savo santykį su jais, mėgaujamasi jų takumu ir lengvumu. Bet virsmai dažnai taip suaktyvėja, kad sergantysis netenka net tariamos orientacijos: kai viskas be paliovos svyruoja ir tirpsta akyse, jam pačiam, žinoma, darosi nejauku. Čia pastebimi du visai skirtingo pobūdžio virsmai. Pirmiausia *vienos masės* virsta *kitomis*. Skruzdėlės gali virsti vabalais, o vabalai – monetomis; surinktos monetos lydosi į gyvsidabrio lašus. Apie procesą, kai viena daugybė virsta kita, dar kalbėsime.

Antrajai virsmų kategorijai priskiriame atvejus, kai susidaro keisti *dvilyčiai* padarai: *vienas* padaras jungiasi su kitu ir atsiranda kažkas nauja, tarsi tiedu būtų nufotografuoti skyrium, bet viename kadre. Tose pro šalį traukiančiose bandose, apie kurias jau kalbėjome, kai kada pasirodo „fantastiškiausios išvaizdos padarai, kurių tikrovėje nėra"; išsigimėliai ir baidyklės primena Griūnevaldo (Grünewald) paveikslą „Šventojo Antano gundymas" arba vai-

duoklius, kokius Jeronimas Boschas (Hieronymus Bosch) apgyvendina savo paveiksluose.

Kad susidarytume aiškesnį vaizdą, tikslinga išnagrinėti vieną ar du baltosios karštligės sukeltų haliucinacijų pavyzdžius. Tik taip bus galima suprasti, *kas kuo* virsta, ir galbūt tuo pagrindu pavyks suformuluoti kai kurias prielaidas, kaip ir kodėl tai vyksta. Turėdami prieš akis ligos istorijas, ypač antruoju atveju, galėsime giliau pažvelgti ir į masinių procesų prigimtį.

Pirmasis pavyzdys – tai užeigos namų šeimininko liga, kurios eigą aprašė Krėpelinas. Štai kaip jo ligos istoriją, trukusią maždaug šešias dienas, apibūdino psichiatras.

„Jam atrodė, kad tai diena, kai velnias pasaulyje siaučia. Nei iš šio, nei iš to pacientas trenkiasi kakta į marmuro koloną, nori ją apeiti, bet kai pasuka atgal, skersai gatvės išdygsta didžiulė marmuro plokštė. Abu marmuro luitai griūte griūva ant jo. Du akiplėšos tipai rankiniu vežimėliu nuveža jį į užeigos namus „Pas jautį" ir paguldo į mirties patalą. Ceremonmeisteris įkaitintomis žirklėmis švitina jam burną karštais spinduliais, ir gyvybės jėgos palengva senka. Paprašęs gauna stiklą raudonojo vyno, o kito stiklo pats šėtonas išsišiepęs jam neduoda. Aplinkui stovintiesiems susako visokių dievobaimingų linkėjimų ir patarimų, atsisveikina su jais ir miršta; tuoj pat šalia paguldomi ir trijų dukterų lavonai. Aname pasaulyje nubaudžiamas tuo, kuo žemėje buvo nusidėjęs: nuolat jaučia baisiausią troškulį, bet kai tik siekia paimti bokalą ar stiklą, šie tuoj pat dingsta iš rankų.

Kitos dienos rytą vėl guli gyvas ant katafalko užeigos namuose „Pas jautį", dukterys – taip pat, bet dabar jos pavirtusios baltais kiškiais. Įvyksta *iškilminga katalikų procesija;* joje turi dalyvauti ir jis, tai reiškia, kad tuo metu, kai gretimame kambaryje, kuris vadinamas „Karūna", giedamos litanijos, jis privalo traiškyti daugybę ant grindų primėtytų auksinių akinių, ir sulig kiekvienu užmynimu pasigirsta šūvis. *Procesijos dalyviai tariasi,* ar jį tik prilupti, ar užmušti negyvai; „Karūnos" šeimininkė pasisako už pirmą siūlymą su sąlyga, kad jis nuolat gyvens pas ją. Tačiau jis nori iš-

trūkti, nes niekas neduoda alaus; jo vaduoti ateina vachmistras; „Karūnos" šeimininkas vachmistrą nušauna revolveriu, o pats išvedamas į kalėjimą.

Kitą vakarą į šventę bažnyčioje susirenka *visa protestantų bendruomenė*. Visų dėmesį patraukia studentas korporantas, kuris prieš pamaldas su penkiasdešimčia studijų draugų, susėdusių ant nedidelių arkliukų, surengia kažką panašaus į *cirko vaidinimą*. Paskui ligonis pamato, kad jo žmona su vienu giminaičiu įsitaiso nuošaliame klaupte. Vėliau, su viena gailestingąja seserimi pasislėpęs už vargonų, pamato, kaip aniedu išniekina Dievo namus. Staiga jis pasijunta užrakintas bažnyčioje; galiausiai stiklininkas išpjauna bažnyčios lange skylę, kad pro ją bent būtų galima paduoti alaus. Kai jis norėjo apsirengti, pasirodė, kad rankovės ir kitos skylės užkamšytos ir užsiūtos, kišenės perplėštos; maudydamasis ligonis išvysta esąs apsuptas septynių po vandeniu plūduriuojančių kiškių, kurie vis taškosi ir jį graužia."[135]

Naujoji, realioji aplinka, apie kurią baltosios karštligės ištiktasis nieko nežino ir su kuria iš tikrųjų susiduria kaktomuša, jam virsta marmuru. Įsivaizduojamame pasaulyje jis su malonumu jaučiasi esąs *tarp daugelio,* kurių yra pasirinktas, bet pavojingas objektas. Mirties patale užeigos namuose „Pas jautį" iš jo pamažu siurbiamos gyvybės jėgos. Tai tarsi ilgai trunkantis mirties bausmės vykdymas, kuriuo ligonis pasinaudoja žiūrovams aplink save suburti, o kad šie neišsivaikščiotų, dalija jiems dievobaimingus patarimus. Visus asmeniškus geidulius užgožia troškulys, o aname pasaulyje patiria žinomas Tantalo kančias. Trys dukterys, kurių lavonai paguldomi greta, kitą rytą, kaip ir jis pats, vėl atsigauna, bet dabar jos pavirtusios baltais kiškiais. Tai jų nekaltumo ženklas, bet taip pat reiškia ir jo sąžinės graužimą, kurį dėl jų jaučia ir kuris kankina girtuoklio širdį.

Iškilminga katalikų procesija – tai pirmas tikras masinis reiškinys. Ligonis spiriamas dalyvauti procesijoje, bet iš tikrųjų neįsi-

[135] *Kräpelin,* Einführung in die psychiatrische Klinik, II, *43,* 157–161.

liejant į masę, o būnant gretimame kambaryje; ten ant grindų primėtyta daugybė auksinių akinių, kurie atstoja eisenos masiškumą. Kiekvieną kartą, kai jis ant jų užmina, pasigirsta šūvis; tai galbūt pyškinimas siekiant kelti šventės dalyvių nuotaiką. Bet apniktam juodo pykčio jam atrodo, tarsi jis šaudo katalikus. O procesijos dalyviai, permatantys kiaurai jo mintis, susiburia į savotišką susirinkimą ir tariasi, kaip jį nubausti. Tai mirties patalo situacijos tąsa, tik šįkart jį teisia didesnė susirinkusiųjų grupė. Būtų galima manyti, kad katalikų jis nemėgsta, bet ir protestantų bendruomenei, kuri kitą vakarą susirenka į šventę, ne ką daugiau terodo pagarbos – susieja ją su cirku. Tai ryškus vienos masės perėjimo į kitą pavyzdys. *Bendruomenė virsta cirku.* Studentas korporantas, galbūt pakeičiantis kunigą, atsivedė ne mažiau kaip penkiasdešimt draugų; arkliai, kaip ir galima tikėtis, sumažėję; ko gero, ligonis *girdi,* kaip arkliai kaukši kanopomis.

Kad šis baltosios karštligės kamuojamas žmogus linkęs stebėti, rodo ir tai, kaip jis žiūri į žmonos daromą nusižengimą. Keistas ir jo santykis su drabužiais: rankovės ir kitos skylės užkamšytos ir užsiūtos, kišenės perplėštos, kitaip tariant, drabužiai virtę keistais skarmalais, kurių pavienės dalys nebeatlieka numatytų funkcijų. Pasikeitusių drabužių gausybė haliucinacijose visai įmanomas dalykas ir nuo gyvūnų bandos ne taip jau daug tesiskirtų. Galiausiai septyni kiškiai maudyklėje turi užtektinai dantų, kad ligonis savo kailiu pajustų jų aštrumą.

Antras pavyzdys, kurį norėčiau pateikti platesniame kontekste, yra paimtas iš *Bleulerio* vadovėlio. Trisdešimt šešių puslapių tekste schizofrenikas aprašė savo išgyvenimus, patirtus vieno baltosios karštligės priepuolio metu. Būtų galima prikišti, kad tokio „nenormalaus" karštlige sergančiojo pavyzdys netipiškas. O man atrodo priešingai: iš jo galima ypač daug sužinoti apie masės vaizdinius sergant šia liga. Haliucinacijos čia šiek tiek rišlesnės, virsmai ramesni, viskas iš tikrųjų panašu į poetišką pasakojimą. Tai galima jausti net ir trumpose ištraukose, kurias čia pateiksime[136].

[136] *Bleuler,* Lehrbuch der Psychiatrie, 234–235.

„Ką paskui staiga išvydau – plaukai pasišiaušė ... Pro šalį be paliovos plūdo *miškai, upės, jūros* su visokiais baisiais į gyvūnus ir žmones panašiais padarais, kokių dar nebuvo regėjusios žmogaus akys, plūdo pakaitomis su *visų amatų dirbtuvėmis* ir jose dirbančiais siaubingais vaiduokliais ... Sienos iš abiejų pusių sudarė ištisą jūrą, kurioje plaukė *tūkstančiai mažų laivelių;* juose – *vien nuogi vyrai ir moterys,* tenkinantys savo geidulius pagal muzikos ritmą, ir kiekvieną kartą, kai geiduliai būdavo patenkinti, porai už nugaros išdygdavo keista būtybė ir ilga ietimi abu persmeigdavo, tad jūra dažėsi raudonu krauju, bet plūdo *vis nauji būriai...* Keleivinis traukinys, iš kurio *lipo daugybė žmonių.* Tarp jų išgirdau tėvo ir sesers K. balsus, jie atvyko manęs vaduoti. Aiškiai girdėjau, kaip jie tarp savęs kalbasi. Paskui vėl išgirdau seserį kuždantis su kažkokia sene; aš iš visų jėgų jai šaukiau, kad mane išvaduotų. Ji atsiliepė, kad norinti tai padaryti, bet senė neleido jai eiti įrodinėdama, kad tuo visiems namams užtrauksianti nelaimę, o man čia nieko neatsitiksią ... Apsipylęs atgailos ašaromis laukiau mirties. Įsiviešpatavo mirtina tyla, ir *mane apspito būriai vaiduoklių* ... Pagaliau priėjo vienas jų ir iš tolo atkišo prieš akis laikrodį rodydamas, kad dar nėra trijų valandų ir vaiduokliams draudžiama kalbėti ..."

Tada prasidėjo ilgos derybos tarp paciento giminių, kurie norėjo jį išpirkti, iš pradžių už mažą sumą, paskui už didesnę. Kiti balsai tarėsi, kaip sergantįjį nugalabyti. Netrukus giminės buvo privilioti užlipti ant kopėčių ir sumėtyti į pilies griovį, iš kur sklido šauksmai ir gargaliavimas. Atėjo kalėjimo prižiūrėtojo pati ir gabalais pjaustinėjo jo kūną – nuo kojų vis aukštyn krūtinės link; mėsą kepė ir valgė. Ant žaizdų barstė druską. Į visas puses svyruojančiais pastoliais pacientą traukė aukštyn iki pat devintojo dangaus, iš eilės pro visus, pro *angelų chorus,* iš kur girdėjosi šūkčiojant *jo vardą.* Galiausiai per kažkieno klaidą jis vėl atsidūrė ant žemės... Prie stalo sėdėjo žmonės, gėrė ir valgė labai kvapnius patiekalus, bet kai jam paduodavo taurę, ši dingdavo iš rankų, ir jis kentė didžiulį troškulį. Paskui reikėjo valandų valandas garsiai

skaičiuoti. Jam ištiesė buteliuką su dangišku gėrimu, bet kai norėjo paimti, buteliukas suskilo, ir pro pirštus tekėjo tąsus kaip klijai skystis. Dar įvyko *didžiulės kautynės* tarp jo kankintojų ir giminių, bet to jis nematė, tik girdėjo kirčius ir dejones.

Čia pasirodantys „miškai, upės ir jūros" mums žinomi kaip masių simboliai. Tačiau šiuo atveju jie tėra tarsi virsmo simboliais būsenos, dar ne visai atsiskyrę nuo masių, kurias taip dažnai vaizduoja. Tose masėse gyvena visokie „baisūs, į gyvūnus ir žmones panašūs padarai, kokių dar nebuvo regėjusios žmogaus akys". Tokios daugybės naujų būtybių su priderintais senaisiais požymiais atsiradimas yra ne kas kita, kaip virsmo rezultatas. Pats ligonis ir šiuo atveju virsmuose nedalyvauja, užtat pasaulis kuo aktyviausiai maišosi ir keičiasi. Visi tie nauji dariniai ir jam atrodo *masiški*. Įdomu, kad tokie įprasti dalykai kaip miškai, upės ir jūros, kur natūraliai randasi ir klesti gyvybė, jo akyse kaitaliojasi su „visų amatų dirbtuvėmis". Vadinasi, *gamyba* prilyginama *virsmui*. Tai yra požiūris, būdingas kai kurioms primityvios kultūros tautoms ir kuris nesiskiria nuo šio baltosios karštligės ištikto ligonio požiūrio. Amatai yra tokie pat atskiri kaip ir skirtingų rūšių padarai, bet tai, ką jie gamina, greit virsta masišku reiškiniu; susidaro įspūdis, kad tie padarai iš tikrųjų tam ir yra, kad sparčiai ir masiškai gamintų. Kalbu apskritai apie darbo procesus ir jų rezultatus, procesus, kuriuos atlieka anie keisti vaiduokliai.

Tada vėl pasirodo sienos, bet šį kartą kaip ištisa jūra, kur pilna „ne į gyvūnus ir žmones panašių padarų", o plaukia tūkstančiai mažų laivelių. Juose – nuogi vyrai ir moterys, vadinasi, nuogumu *nesiskiriantys* vieni nuo kitų, be to, lygūs ir savo priklausymu nuo muzikos ritmo. Čia irgi kalbama apie masiškumą, bet tai yra *porų* ir *poravimosi* masiškumas. Poromis jie ir persmeigiami, o jų kraujas teka į jūrą nudažydamas ją raudonai. Bet atplūsta vis nauji porų būriai.

Apie „keleivinį traukinį, iš kurio išlipa daugybė žmonių", būtina paaiškinti šiek tiek išsamiau. Traukinyje, kaip įsivaizduojame, ilgą kelio ruožą viena kryptimi važiuoja daug žmonių, nors ir at-

skirtų kupė sienomis, bet tokiomis aplinkybėmis, kurios užsimanius jiems neleidžia atitrūkti vieniems nuo kitų, kaip tai įvyksta, pavyzdžiui, stotyse. Ten, kur jie atvažiuoja, yra pasiekiamas bendras tikslas, nepaisant to, kad į traukinį žmonės susirenka iš skirtingų vietovių. Tomis akimirkomis, kai traukinys visai artėja prie galutinės stoties, keleiviai stojasi ir telkiasi prie durų arba žiūri pro langus. Tada pastebima švelni masinio sujudimo forma: žmonės kartu pajuda bendro tikslo link. Tas judėjimas, kai keleiviai išlipa, ir ta paskutinioji bendros kelionės atkarpa, kai jie patys *eina* į stotį ir iš jos, reiškia šios labai paprastos masės nykimą – kelių minučių bendrą žygį peronu.

Žiūrovui, stebinčiam, kaip keleiviai lipa iš traukinio tuoj po to, kai pro langus ir prie durų matė daug prisigrūdusių nepažįstamų veidų, masės įspūdis yra kitoks negu patiems keleiviams. Stebėtojui svarbu tarp visų tų svetimų veidų išvysti vieną ar du pažįstamus veidus, – kaip tik tų žmonių, kurių laukia. Taigi „keleivinis traukinys, iš kurio išlipa daugybė žmonių", ligoniui, kuris *stebi,* – o apie stebėjimą čia ir kalbame – atvažiuoja lyg užsakytas. Dar reikia pridurti, kad visa tai įsivaizduojama vykstant didelėje geležinkelio stotyje, kur kertasi daugybė linijų.

Žodžius „laukiau *mirties*" beveik iš karto keičia *„mirtina tyla"*. Tačiau sakydami *mirtina tyla,* mes paprastai įsivaizduojame absoliučią tylą, o ligoniui ši sąvoka asocijuojasi su „negyvėliais", kurie apspinta *būriais* it vaiduokliai.

Pakeliui į dangų, į kurį yra traukiamas, jis išgirsta *angelų chorus,* iš kurių sklinda jį *šlovinantys* šūksniai. Ar įmanoma geriau išreikšti šlovės esmę! Kas geidžia garbės, tas nori lygiai to paties: kokių nors būtybių choro, bet labiausiai žmonių, kurie nieko daugiau neveikia, o tik kartoja jo vardą. Ir ši masės rūšis yra gan santūri. Choras, jeigu jau kartą yra suburtas, ir lieka ten, kur yra: kad ir kaip stengtųsi, arčiau negu prie vardo nepriartėja.

Visame pasakojime matome kovojant dvi priešingas grupes: vieną sudaro giminės, norintys jį išvaduoti ir išpirkti, o kitą – priešai, trokštantys padaryti jam galą. Objektas, dėl kurio ginčijama-

si, yra jis pats, tiksliau sakant, jo *kūnas*. Prasideda ilgos derybos, iš pradžių siūloma maža suma, paskui ji didinama, taigi giminėms jo vertė auga. Tačiau šalininkai įviliojami į pilies griovį, iš kur girdisi tik jų aimanos ir gargaliavimas. Apie *mirštančiųjų ir lavonų krūvas* išsamiai pasakojome anksčiau, kai nagrinėjome karo dalykus. Kaip belaisvis, šis pacientas kanibališkai kankinamas ir valgomas. Skriaudėjų ir giminių susidūrimas virsta didžiulėmis kautynėmis; jis jų nemato, bet vėl girdi sužeistųjų dejones. Taigi šiuose kliedesiuose aptinkame, be visa kita, mums jau pažįstamą *dvinarę masę* ir tai, kaip ji kovojant išsikrauna. Konkrečios plėtojimosi fazės iki kautynių čia labai primena atitinkamus primityviųjų tautų kariavimo etapus.

Taigi turime pagrindo teigti, kad šiuo atveju beveik netrūksta nė vieno masei būdingo reiškinio. Ne taip dažnai pasitaiko juos matyti taip sutelktus ir taip aiškiai išreikštus.

MĖGDŽIOJIMAS IR APSIMETIMAS

Sąvokos „mėgdžiojimas" ir „apsimetimas" dažnai vartojamos pramaišiui ir netiksliai tiems patiems reiškiniams apibūdinti. Tačiau tikslinga būtų jų nepainioti. Jos anaiptol nereiškia to paties, o subtiliai atriboję jų reikšmes galėtume geriau suvokti, kaip iš tikrųjų vyksta pasivertimas.

Mėgdžiojimas yra tam tikras *išoriškumas;* mėgdžioti neįmanoma be to, ką mato akys, be judesių, kurie yra kopijuojami. Jei tai garsai, mėgdžiojimas reiškia ne ką kita, kaip tikslų jų atkartojimą. Tačiau šiais teiginiais dar visai nieko nepasakoma apie *vidinę* mėgdžiotojo būseną. Mėgdžioja beždžionės ir papūgos, bet, reikia manyti, kad tai darydamos jos niekaip nesikeičia. Galima sakyti, kad jos net ir nežino, kas yra tai, ką mėgdžioja; to jos niekada neišgyveno iš vidaus. Jos gali šokinėti nuo vieno dalyko prie kito, bet tų veiksmų *seka* joms neturi jokios reikšmės. Paviršutiniškumas lengvina mėgdžiojimą. Paprastai mėgdžiojamas koks nors vienas bruo-

žas. Kadangi tai yra būdingas bruožas, tai mėgdžiojimu dažnai apgaulingai pateikiamas požymis, kurio objektyviai nėra.

Žmogų galima atpažinti iš tam tikrų dažnai vartojamų posakių, todėl papūga, kuri juos kartoja, gali išoriškai tą žmogų priminti. Tačiau tie posakiai nebūtinai turi būti tipiški tam žmogui. Juos galima adresuoti papūgai. Šiuo atveju papūga mėgdžioja visai neesminį dalyką, ir tas, kuris to nežino, iš jos žodžių žmogaus neatpažins. Trumpiau tariant, mėgdžiojimas arba imitacija – tai ne kas kita, kaip pirmas, bet toliau neplėtojamas pasivertimo impulsas. Tokių impulsų galima sparčiai siųsti daug ir įvairių. Tai ypač gražiai matyti iš beždžionių elgsenos. Kaip tik imitacijos lengvumas ir rodo čia nesant gilesnės prasmės.

O pasivertimas mėgdžiojimo dvimatiškumo atžvilgiu yra kažkas panašaus į *kūną*. Tad nuo mėgdžiojimo prie persikūnijimo pereinamoji forma, sąmoningai sustojanti pusiaukelėje, yra *apsimetimas*.

Gretinimasis prie bičiulio su priešiškais kėslais, kaip tai darė visos vėlesnės galios formos, yra ankstyva ir svarbi pasivertimo rūšis, tačiau paviršutinė ir perimanti tik išorės, pavyzdžiui, kailio, rago, balso, eisenos, ypatumus. Tais požymiais naudojasi medžiotojas, bet jo esmė lieka ne tik nepaliesta, bet ir neliečiama, nes medžiotojas siekia viena – nužudyti, ir jo niekas negali paveikti. Gebėjimą aiškiai skirti, kas priklauso išorei, o kas vidui, – kažin, ar gali būti dar kas nors skirtingesnio! – žmonės įkūnijo maskavimosi mene. Medžiotojas puikiai moka slėptis ir naudoti ginklą. Jis gerai žino, kaip atrodo gyvūnas, kurį maskuodamasis vaizduoja. Kiekvieną akimirką jis paiso abiejų dalykų. Galėtume net sakyti, kad vienu ir tuo pačiu metu jis yra ir gyvūnas, ir žmogus, ir išlieka dvilypis tol, kol pasiekia tikslą. Pasivertimų, kuriuos jis gebėtų daryti, vyksmas dabar yra sustabdytas: jis užima dvi konkrečiai apibrėžtas pozicijas, iš kurių viena yra kitos *viduje*, ir abi – aiškiai skirtingos. Labai svarbu, kad vidinė esmė liktų gerai paslėpta už išorės: tai, kas draugiška ir nekenksminga, būtų *išorėje*, o kas priešiška ir mirtina – *viduje*. Mirtiškumas atsiskleidžia tik galutiniame etape.

Šis dvilypumas yra kraštutinė forma to, kas paprastai vadinama *apsimetimu*. Pati sąvoka yra aiški, o jos turinys – labai vaizdingas. Tiktai žmonės ją taip dažnai vartojo nepalyginamai menkesniems dalykams apibūdinti, kad ji prarado nemaža raiškumo. Norėčiau jos prasmę vėl susiaurinti ir *apsimetimu* vadinti draugiškumą siekiant priešiško tikslo.

„Vienas skalbėjas turėjo asilą, kuris įstengdavo panešti labai sunkius krovinius. Kad asilą būtų pigiau išserti, šeimininkas užmesdavo jam ant nugaros tigro kailį ir sutemus išvesdavo ganytis į kitų žmonių javų laukus. Ir asilas iki soties prisiėsdavo svetimų javų, nes niekas nedrįsdavo eiti jo išvaryti – visi manė, kad tai yra tigras. Tačiau vieną kartą jo patykojo laukų sargas. Užsimetęs ant nugaros pilką, dulkių spalvos apsiaustą ir pasirengęs lanką su strėle, ėmė laukti grobuonies, norėdamas jį nudobti. Kai asilas iš tolo pamatė kažką pilkuojant, jo širdyje suspurdėjo meilė, nes šį žmogų jis palaikė asile. Užbliovė ir nubėgo pas ją. Laukų sargas iš balso suprato, kad tai asilas, ir jį nudėjo."[137]

Ši vos kelių sakinių indų pasaka apie „Asilą tigro kailiu" – tikra apsimetimo pamoka. Niekam iki šiol dar nėra pavykę taip trumpai ir tiek daug apie tai pasakyti. Tik reikia pripažinti, kad čia kalbama ne apie apsimetimo ištakas, o apie jo praktinį panaudojimą. Tačiau kai kurie iš tų praktinio panaudojimo būdų ne taip jau labai atitrūkę nuo ištakų.

Pasaka prasideda nuoroda į pagrindinio veikėjo amatą – tai skalbėjas, o drabužiai, kuriuos jis išskalbia, yra ne kas kita, kaip antroji žmonių *oda*. Skalbėjo esama darbštaus, ir jis rado asilą, pajėgiantį nešioti sunkius ryšulius. Beveik akivaizdu, kad asilas nešioja skalbinius, kuriuos šeimininkas grąžina žmonėms švarius. Tarp visų tų antrųjų odų, kurias skalbėjui kaip profesionalui kasdien tenka tvarkyti, galėjo pasitaikyti ir tigro kailis, sudarantis svarbų pasakojimo elementą.

Asilui, kuris taip gerai dirba, reikia daug pašaro. Šeimininkas užmeta jam ant nugaros tigro kailį ir veda į kitiems priklausantį

[137] *Hertel*, Indische Märchen, Diederichs, Jena, 1921, 61–62.

javų lauką. Čia asilas gali ėsti į valias, o žmonės jo bijo, nes mano, kad tai tigras. Visai taikus gyvulėlis aprengiamas labai pavojingu plėšrūnu. Tačiau jis pats nenutuokia, kuo jį paverčia. Baimės, kurią kelia, jis nepajėgia suprasti. Ėda iki soties niekieno netrikdomas. Žmonės, nedrįstantys prisiartinti, negali žinoti, ką jis ten daro. Jiems baisu plėšraus žvėries, kuriam jaučia tam tikrą prietaringą pagarbą. Baikštumas kliudo įsitikinti, kad ten ne tigras, o asilas. Žmonės stebi jį tik iš tolo, ir kol jis neužbliauna, gali ramiausiai ganytis. Ir štai pasirodo ne šiaip koks žmogus, o laukų sargas: jis drąsus kaip medžiotojas ir pasirengęs iš lanko tigrą nudobti. Norėdamas žvėrį privilioti arčiau, persirengia gyvūnu, galinčiu jį sudominti kaip grobis. Užsimetęs pilkšvą apsiaustą, galbūt ir asilo kailį, vis dėlto geidautų, kad tariamasis tigras palaikytų jį asilu. Laukų sargo apsimetimas – tai pavojingojo apsimetimas nepavojingu. Jau nuo seniausių laikų medžiotojai, norėdami prisėlinti prie grobio, naudojosi tokiu metodu.

Pasakos sąmojis yra tas, kad asilas, gerai prisiėdęs, pasijaučia vienišas. Pamatęs tolumoje kažką panašaus į kitą asilą, užsigeidžia, kad tai būtų asilė. Užbliovęs nubėga pas ją. Balsas jį išduoda, ir medžiotojas padaro savo darbą. Vietoj grobio, kuris priviliotų tigrą, laukų sargas netyčia palaikomas asile. Vietoj meilės, kurios geidė, asilas susilaukia galo.

Ši pasaka – tai ištisa klastų virtinė. Apsimetant padaru, kuriuo nesi, mėginama suklaidinti kitus. Veiksmas susideda iš to, kad apsimetimas netrukus ima daryti visai kitokį poveikį, negu buvo sumanyta. Tik žmogus apsimetinėja sąmoningai. Jis gali apsimesti pats, kaip daro laukų sargas, ir jis gali maskuoti kitą, kaip daro skalbėjas su savo asilu. Gyvūnui tenka tik pasyvios apsimetimo aukos vaidmuo. Žmogus ir gyvūnas šioje pasakoje yra visiškai skirtingos būtybės. Mitiniai laikai, kai žmonės veikė kaip tikri gyvūnai, o gyvūnai kalbėjo žmonių kalba, yra praėję. Žmogus išmoko – kaip tik dėl to, kad įgijo mitologinį patyrimą būti gyvūnu – beveik visą gyvūniją panaudoti savo tikslams. Pasivertimai virto apsimetinėjimais. Prisidengdamas kauke ir kai-

liais, jis puikiai žino, ko nori, yra pats savimi ir tuo pat metu gyvūnų šeimininkas. O ko nepajėgė priversti sau tarnauti, tą *garbina*, kaip, pavyzdžiui, tigrą. Tačiau ir prie tigro drąsuoliai mėgina prisigauti kuo nors apsimesdami; ko gero, ir laukų sargui būtų pavykę klasta nudėti tigrą.

Tiesiog nuostabu, kad tokia trumpa istorija gali išreikšti tiek daug santykių. Tam tikrą reikšmę turi ir tai, kad pagrindinis veikėjas yra skalbėjas: jo darbo objektas – drabužiai, savotiška, jei galima taip sakyti, antroji sielos neturinti oda, kuri mituose dažnai naudojama pasivertimams. Tigro kailis, kurį skalbėjas panaudoja klastai, tarsi suteikia gyvybę nepavojingiems drabužiams, kuriuos kasdien tvarko ir skalbia.

Apsimetimas, tas ribotas pasivertimo aspektas, yra vienintelis dalykas, kuriuo iki šiol tebesinaudoja visi galiūnai. Pasiversti kuo nors kitu jie *negali*. Suvokdami savo dvasinį priešiškumą, jie lieka patys savimi. Jiems prieinami tik tie pasivertimai, kurie nepaliečia jų dvasinio branduolio, tikrosios esmės. Kai kada jiems gali atrodyti naudinga slėpti siaubą, kurį kelia tikrasis jų dvasios pasaulis. Tada jie gali prisidengti visokiomis kaukėmis. Tačiau visuomet jos bus laikinos, nes nė per nago juodymą nepakeis sielos, tikrosios prigimties.

FIGŪRA IR KAUKĖ

Galutinė pasivertimo būsena yra *figūra*. Daugiau pasivertimų nebebūna. Visi figūros bruožai yra apibrėžti ir aiškūs. Tai ne natūralus, o žmogaus kūrinys. Tai gelbėjimasis iš nepaliaujamo pasivertimų srauto. Figūros negalima painioti su tuo, ką šiuolaikinis mokslas vadina rūšimi arba šeima.

Geriausiai figūros esmę atskleidžia senųjų religijų dievai. Šiuo požiūriu ne pro šalį panagrinėti kai kuriuos egiptiečių dievus. Karo deivė Sechmeta buvo vaizduojama kaip moteris su liūtės galva, požemio dievas Anubis – vyras su šakalo galva, išminties, skaičia-

vimo ir rašymo dievas Totas – vyras su paukščio ibio galva. Dangaus deivė Hator turi karvės galvą, o Ozyrio ir Izidės sūnus Horas – sakalo. Šios savotiškos nekintamos žmogaus ir gyvūno pavidalo figūros tūkstančius metų gyvavo egiptiečių religiniuose vaizdiniuose. Toks pavidalas joms buvo suteiktas, tokias jas žmonės ir garbino. Jų pastovumas – tiesiog stulbinantis. Tačiau jau kur kas anksčiau, negu susidarė pastovios dievų sistemos, hibridinių žmogaus ir gyvūno pavidalo vaizdinių turėjo daugybė pasaulio tautų, nepalaikiusių viena su kita jokių ryšių.

Mitiniai australų protėviai – tai kartu žmonės ir gyvūnai, kai kada – žmonės ir augalai. Tos figūros vadinamos totemais. Esama kengūros, žiurkės, stručio ir kitų totemų. Kiekvienam būdinga tai, kad yra ne tik gyvūnai, bet ir žmonės, elgiasi irgi kaip žmonės bei atitinkami gyvūnai ir laikomi abiejų protėviais.

Kaip vertinti šitas pirmykštes figūras? Ką jos iš tikrųjų vaizduoja? Kad galėtume tai suprasti, turime nepamiršti, jog jos priklauso mitiniams laikams, kai visi galėjo pasiversti kuo tik norėjo ir tai nuolat vyko. Apie to meto pasaulio *takumą* esame daug kartų kalbėję. Ne tik pats žmogus galėjo pasiversti kuo užsimanydavo, bet turėjo galią ir kitus paversti. Iš šito didžiulio srauto išsiskiria pavienės figūros, kurios yra ne kas kita, kaip tam tikrų pasivertimų fiksacijos rezultatas. Figūra, kurioje ieškoma tam tikros atsparos, figūra, kuri virsta gyvastingumo tradicija, figūra, kuri nuolat vaizduojama ir apie kurią visą laiką pasakojama, nėra tai, ką šiais laikais pavadintume gyvūnų rūšimi, nėra nei kengūra, nei strutis, o dvilypė būtybė – žmogaus dvasios persmelkta kengūra ir kartu žmogus, galintis kada nori pasiversti stručiu.

Tad pasivertimo *procesas* tampa seniausia figūra. Iš įvairių nesuskaičiuojamos daugybės ir be paliovos vykstančių pasivertimų, kurie visi yra galimi, išskiriamas vienas ir įtvirtinamas kaip figūra. Pats pasivertimo procesas, tiksliau sakant, *vienas* iš tokių procesų, yra izoliuojamas ir pripildomas ypatingos vertės, todėl kiti šiuo atžvilgiu atmetami. Ši dvilypė figūra, kurioje glūdi niekada nebesikeičiantis žmogaus pasivertimas kengūra ir kengūros virti-

mas žmogumi, yra pirmoji ir pati seniausia figūra, to reiškinio pradžių pradžia.

Dar būtų galima pasakyti, kad tai yra *laisva* figūra. Abu jos aspektai yra lygiaverčiai: nė vienam neteikiamas pirmumas ir nė vienas nestelbia kito. Nors figūra siekia pirmykščius laikus, bet jos visuomet prasminė paveika šiuolaikiška. Yra priėjimo prie jos būdas: vaizduodamas mitus, kuriems figūra priklauso, žmogus tarsi dalyvauja jos gyvenime.

Ir mums yra svarbu aiškiai suvokti šios seniausios figūrų rūšies esmę. Svarbu suprasti, kad figūra prasideda kažkuo, kas anaiptol nėra paprasta, kas mums atrodo kompleksiška, ir priešingai tam, ką šiais laikais įsivaizduojame kaip figūrą, išreiškia kartu ir pasivertimo *procesą*, ir jo *rezultatą*.

Kaukė nuo visų kitų galutinių pasivertimo būsenų skiriasi tuo, kad yra sustingusi. Vietoj niekada nerimstančios, nuolat kintančios mimikos žaismo ji pateikia visišką priešingybę – stingulį ir pastovumą. Žmogaus pasirengimo pasiversti tolydumą ypač gerai išreiškia mimika. Iš visų būtybių tik žmogus apdovanotas niekam neprilygstama mimikos raiška ir pasivertimų gausa. Sunku įsivaizduoti, kiek kartų pasikeičia žmogaus veidas per vieną vienintelę valandą. Jei būtų laiko atidžiau įsižiūrėti į visus veide atsispindinčius jaudulius ir nuotaikas, negalėtum atsistebėti, kokią nesuskaičiuojamą daugybę pasivertimų užuomazgų pavyktų atpažinti ir išskirti.

Papročiai ne visur vienodai vertina nevaržomą mimikos žaismą. Kai kuriose civilizacijose gerokai ribojama veido išraiškos laisvė. Laikoma, kad netinka *iškart* rodyti džiaugsmą ar nusivylimą: viskas užgniaužiama širdyje, ir veidas lieka ramus. Ši pažiūra grindžiama tuo, kad žmogus visada turi teisę būti autonomiškas. Niekam nevalia brautis į jo sielą, ir niekas pats nesibrauna į kitą žmogų. Žmogus privalo rasti stiprybės būti savimi, likti vienodas. Viena neatskiriama nuo kita. Nes kaip tik vieno žmogaus poveikis kitam sukelia visokius laikinus pasivertimus. Šie atsispindi ges-

tais ir mimika; kai smerkiama viena ir antra, tada pasivertimams atsiranda sunkumų, ir jie galiausiai visai nustoja funkcionavę.

Šiek tiek pasigilinę į romią tokių „stoiškų" dirbtinumų esmę, lengvai suvoksime kaukės, kaip galutinės būsenos, prasmę apskritai. Ištisinis šėlsmas neaiškių, dalinių pasivertimų, kurie nuostabiai ir natūraliai atsispindi kiekvieno žmogaus veide, galų gale sustingsta kaukėje, ja užsibaigia. Tik atsiradus kaukei nebėra nieko, kas galėtų *prasidėti,* kas dar būtų beformis, nesuvoktas pasivertimo pradmuo. Kaukė yra *aiški,* ji išreiškia tam tikrą visai konkretų apibrėžtumą – nei daugiau, nei mažiau. Kaukė yra *sustingusi* – tai nekintantis apibrėžtumas.

Tiesa, už vienos kaukės gali būti kita. Niekas netrukdo vaidintojui užsidėti dvi kaukes. Dvigubos kaukės žinomos daugelyje tautų: nuimama viena, o už jos – kita. Tačiau ir ši – tik kaukė, kita galutinė būsena. Tai – *šuolis,* peršokimas nuo vienos kaukės prie kitos. Nerasi jokios pereinamosios grandies; čia nėra tarpinių perėjimų, kurių galima aptikti, sakysim, žmogaus *veide.* Nauja, kita kaukė atsiranda staigiai. Ji tokia pat aiški ir tokia pat sustingusi kaip ir pirmoji. Pereinant nuo vienos kaukės prie kitos yra viskas įmanoma, bet tik *šuoliu,* vienu ir tuo pačiu koncentruotu būdu.

Kaukė iš esmės nukreipta į *išorę.* Ji sukuria *figūrą.* Kaukė yra neliečiama, o tarp žiūrovo ir savęs ji nubrėžia tam tikrą atstumą. Ji gali prie jo priartėti, tarkim, šokant, bet pats žiūrovas turi likti ten, kur yra. Formos sustingimas virsta atstumo sustingimu: ir tai, kad atstumas nepakinta, sudaro kaukės *žavesį.*

Nes už kaukės iškart prasideda paslaptis. Labai aiškiose, susiformavusiose situacijose, apie kurias čia ir kalbame, taigi tais atvejais, kai į kaukes žiūrima rimtai, neturi būti žinoma, kas slypi po kauke. Ji išreiškia daug, bet slepia dar daugiau. Ji yra *perskyra:* savo pavojingu turiniu, kurio prigimties nevalia žinoti ir su kuriuo neįmanoma suartėti, ji labai priartėja prie žmogaus, tačiau kaip tik dėl to artumo yra nuo jo beviltiškai atskirta. Ji grasina besikaupiančia paslaptimi. Kadangi jos bruožuose, ne taip kaip

veide, nieko neįžvelgsi, nujaučiama ir bijomasi joje slypinčios nežinomybės.

Regėjimo lauke šiuo atveju yra ta pati patirtis, kuri mums žinoma iš garsų pasaulio. Įsivaizduokime, kad atvykstame į kraštą, kurio kalbos visai nemokame. Atsiduriame tarp žmonių, kurie stengiasi kažką pasakyti. Juo mažiau suprantame, juo daugiau mėginame numanyti. Atrodo, kad tai vien nežinomybės, bijomasi priešiškumo. O paskui, kai šie žodžiai išverčiami į mums suprantamą kalbą, net sunku patikėti, kad viskas taip paprasta, taip nepavojinga; apima net šioks toks nusivylimas. Kiekviena visiškai svetima kalba – tai *akustinė* kaukė; kai tik tą kalbą pradedame suprasti, ji virsta paaiškinamu ir netrukus pažįstamu *veidu*.

Taigi kaukė yra tai, kas niekuo nepasiverčia, lieka nepakartojama ir nenutrūkstama laike, tai – liekamybė nuolat kintančiame pasivertimų žaisme. Tikrą poveikį kaukė daro tuo, kad slepia viską, kas yra po ja. Ji tobula tada, kai yra vienintelė, ir viskas, kas po ja, lieka nepažinta. Juo aiškesnė ji pati, juo didesnė tamsa gauba tai, kas slypi po ja. Niekas nežino, kas galėtų išnirti iš po kaukės. Įtampa tarp kaukės stingties ir jos gaubiamos paslapties gali neapsakomai išaugti. Tai sudaro tikrąjį kaukės *grėsmingumą*. „Aš kaip tik esu tai, ką matai, – sako ji, – o tai, ko bijai, slypi po manimi.“ Kaukė žavi ir kartu verčia laikytis tam tikro atstumo. Niekas nedrįsta kišti prie jos nagų. Už kaukės nuplėšimą gresia mirties bausmė. Kol atlieka savo vaidmenį, ji yra šventa, neliečiama ir nežalojama. Kaukės *žinomumas*, jos aiškumas, yra kupinas nežinomybės. Jos galią sudaro tai, kad žmogus, gerai ją pažindamas, nežino, ką ji slepia. Kaukė pažįstama iš išorės, kitaip tariant, iš *priekio*.

Kai kaukė per atitinkamas ceremonijas elgiasi taip, kaip įprasta ir kaip tikimasi, ji gali net raminti, nes užima tarpinę padėtį tarp žiūrovo ir po ja slypinčios grėsmės. Todėl, jei kauke teisingai naudojamasi, ji gali atitolinti grėsmes nuo žmogaus. Ji gali kaupti tai, kas kelia grėsmę ir sukaupusi saugoti. Ji pademonstruos tik tiek, kiek leidžia jos statusas. O teisingai elgtis išmokstama tada,

kai atsiranda tam tikras santykis su ja. Kaukė – tai savo elgsenos būdus turinti *figūra*. Kai tik tie būdai sužinomi ir įsidėmimi, kai tik paaiškėja, kokio atstumo ji reikalauja laikytis, ima saugoti žmogų nuo joje pačioje slypinčio pavojaus.

Apie figūra tapusios kaukės veiksmingumą galima daug pasakoti: nuo jos prasidėjo, gyvavo ir žlugo *drama*. Tačiau čia kalbame tik apie pačią kaukę. Būtina žinoti, kas ji tokia *iš išvirkščios pusės*, nes veikia ne tik į *išorę*, ne tik tuos, kurie nežino, kas po ja slypi: ją užsideda ir dėvi žmonės.

Šie žmonės puikiausiai žino, kas jie tokie. Bet jų uždavinys yra vaidinti kaukę ir kol ją vaidina, privalo laikytis tam tikrų kaip tik tai kaukei nustatytų elgesio taisyklių.

Kaukė yra užsidedama, ji – išoriška. Kaip medžiaginis daiktas, ji aiškiai skiriasi nuo to, kas ją nešioja. Žmogus ją suvokia kaip svetimkūnį ir niekuomet nelaikys savęs dalimi. Ji jam trukdo, varžo jį. Kol vaidina jos vaidmenį, žmogus yra dvilypis: jis pats ir – jinai. Juo dažniau ją užsideda, juo geriau ją pažįsta, juo daugiau, kol vaidina, įdeda į kaukės figūrą savęs. Tačiau vis dėlto dalis asmenybės yra atskirta nuo kaukės – ta dalis, kuri bijo *demaskavimo* ir žino, kad skleidžia baimę, kuri neskirta vaidintojui. Tačiau aplinkiniams numatyta baimė negali neveikti esančiojo viduje, bet, kaip galima spėti, veikia kitaip. *Aplinkiniai* bijo to, ko nežino, o *jis* bijo, kad nebūtų demaskuotas. Pastaroji baimė ir kliudo visai susitapatinti su kauke. Pasivertimas gali būti visoks, bet jis niekada nebus tobulas. Kaukė, kurią galiausiai vis tiek galima nuplėšti, yra pasiversti kliudanti riba. Žmogus turi žiūrėti, kad nepamestų kaukės. Jai negalima nukristi, negalima atsiskleisti, tad žmogui visaip reikia rūpintis jos likimu. Kaukė lieka anapus pasivertimo kaip ginklas arba instrumentas, kuriuo reikia naudotis. Kaip paprastas asmuo, žmogus ja manipuliuoja, o kaip vaidintojas, tuo pat metu ja pasiverčia. Taigi žmogus yra *dvilypis* ir per visą vaidinimą privalo toks likti.

ATVERTIMAS

Tas, kuris turi valdžią ir puikiai žino savo paties priešiškus kėslus, apsimesdamas nepajėgia suklaidinti visų. Yra kitų, kurie siekia tos pačios valdžios, kurie jo nepripažįsta ir jaučiasi esą varžovai. Tokių valdžios turėtojas visuomet saugosi, nes jie gali pasidaryti pavojingi. Jis laukia tinkamos akimirkos, kad nuo jų veido „nuplėštų kaukę". Tada pasimatys tikrieji jų ketinimai, kuriuos taip gerai žino iš savo patirties. O kai kaukė nuplėšta, atsiveria galimybė juos nukenksminti. Iš pradžių, jei tai tikslinga, myriop galima jų nesiųsti. Tačiau bus stebima, kad vėl nepradėtų apsimetinėti, bus neišleidžiami iš akių tikrieji jų ketinimai.

Pasivertimai, kurių valdantysis negali kitiems primesti, yra parankūs. Sau naudingus žmones jis gali pakelti į aukštesnes pareigas. Tačiau šie socialiniai pavertimai esti tiksliai apibrėžti, nekeičiami ir priklauso tik nuo jo valios. Ką pareigose paukštinti, o ką pažeminti, *sprendžia jis,* ir niekam nevalia šoktelėti aukštyn savo iniciatyva.

Valdovas nepaliaujamai kovoja su spontaniškais ir nekontroliuojamais pasivertimais. Demaskavimas, toji priemonė, kurią jis naudoja šioje kovoje, yra visiškai priešinga pasivertimui, todėl demaskavimą galima vadinti *atvertimu.* Kaip tai vyksta, skaitytojas jau žino. Menelajas panaudojo šį metodą jūrų seniui Protėjui atversti, kai nesidavė įbauginamas šiam kaitaliojant savo pavidalą ir tol nepaleido, kol tas vėl neprakalbo žmogaus balsu.

Atvertimo esmė yra ta, kad visada iš anksto tiksliai žinomas jo rezultatas. Todėl atvertimo imamasi tikint sėkme, niekinant visus priešininkų pasivertimus, laikant juos kvailais bei juokingais triukais. Atversti galima vienu vieninteliu veiksmu, kaip pasielgė Menelajas, kuriam rūpėjo pasinaudoti Protėjo išmintimi. Bet galima atvertinėti ir daug kartų, ir tai gali tapti tiesiog manija.

Dažnas atvertinėjimas skurdina pasaulį. Į jo įvairovę paprasčiausiai nusispjaunama, nes ji laikoma įtartina. Visi lapai atrodo vienodai pageltę ir dulkini, visi spinduliai gęsta priešiškumo tamsoje.

Sergant dvasios liga, kuri yra tokia artima valdžiai, kad jas galima vadinti dvynėmis, atvertimas įgauna savotiškos tironijos formą. *Paranojai* ypač būdingi du požymiai. Vienas jų psichiatrijoje vadinamas disimuliacija. Tai ne kas kita, kaip apsimetimai – lygiai tokie pat, kokius jau esame minėję šiame veikale. Paranoikai taip moka apsimetinėti, kad dažnai net neįtarsi, kaip smarkiai ši liga yra juose įsikerojusi. Kitas požymis – nepaliaujamas priešų demaskavimas. Jų pilna visur, apsimetusių taikiausiais ir nekalčiausiais padarėliais, tačiau paranoikas, gebantis matyti kiaurai, tiksliai žino, kas už ko slypi. Jis nuplėšia nuo jų veido kaukę, ir tada pasirodo, jog iš tikrųjų čia esama vieno ir to paties priešo. Paranoikas kaip niekas kitas yra taip nusiteikęs atvertinėti, kad sudaro *sustingusio valdytojo* įspūdį. Vieta, kurią mano užimąs, reikšmingumas, kurį sau priskiria, kitų akyse, be abejonės, yra regimybė, bet tas savo įsikaltas nuostatas jis vis tiek gins pasitelkdamas abu vienas nuo kito neatskiriamus metodus – apsimetimą ir demaskavimą.

Tiksliai ir aiškiai apibūdinti atvertimus kaip reiškinį galima tik nagrinėjant konkrečius individualius paranojos atvejus. Tai bus padaryta paskutiniuose šios knygos skyriuose apie „Šreberio atvejį".

PASIVERTIMŲ DRAUDIMAI

Nepaprastai didelės socialinės ir religinės svarbos reiškinys yra *pasivertimų draudimai*. Tačiau beveik niekas jų rimtai dar nenagrinėjo, o ką jau kalbėti apie esmės suvokimą. Ir šis mėginimas tėra tik vienas iš pirmųjų žingsnių šia kryptimi.

Toteminėse arandų genties apeigose turi teisę dalyvauti tik tie, kurie priklauso tam totemui. O pasiversti dvilype mitinių laikų protėvio figūra leidžiama tik išrinktiesiems. Niekam nevalia be specialių įgaliojimų pasinaudoti pasivertimu, kuris yra nuosavybė, saugoma lygiai taip pat kaip pasivertimui priklausantys

šventųjų giesmių žodžiai ir melodija. O pasivertimą puoselėti padeda dvilypės figūros susiformavimo tikslingumas, jos aiškus apibrėžtumas ir konkrečios funkcijos. Draudimo pasiversti skrupulingai laikomasi, nes tam, kad galėtum pasiversti, turi gauti religinę sankciją. Tik po ilgų ir sudėtingų iniciacijų jaunikaitis priimamas į grupę tų, kuriems tam tikromis progomis leidžiama pasiversti. Moterims ir vaikams draudimas yra griežtas ir besąlygiškas. Kitų totemų inicijuotiesiems kaip ypatingos pagarbos ženklas draudimas kartais atšaukiamas. Tačiau tai tik pavieniai atvejai, po kurių, kaip ir pirma, draudimo vėl stropiai laikomasi.

Krikščionybėje, nors su arandų tikėjimu ją sunku lyginti, irgi yra viena visiems vienodai draudžiama figūra – tai *velnias*. Koks jis pavojingas, įrodinėjama visokiausiais būdais; pateikiama šimtai įspėjamųjų pasakojimų, kas nutinka žmogui, jei susideda su nelabuoju. Amžinos jų sielų kančios pragare buvo pavaizduotos su visomis smulkmenomis ir įspėjimais. Šis draudimas yra itin griežtas, ypač tais atvejais, kai žmonės linkę jo nepaisyti. Gerai žinomos istorijos apie apsėstuosius, kuriuos staiga imdavo valdyti arba pats vyriausias velnias arba ištisa velnių grupė. Yra nemaža apsėstųjų pasakojimų; labiausiai pagarsėjęs yra uršuliečių vienuolyno Ludene abatės Žanos Anžietės (Jeanne des Anges) ir tėvo Siureno (Surin), variusio velnią iš abatės tol, kol tas įlindo į jį patį, pasakojimai. Šiuose pasakojimuose velnias apsėda žmones, kurie specialiai pašventė Dievui savo gyvenimą, kuriems labiau nei paprastam žmogui buvo draudžiama suartėti su kipšu, o pasiversti juo – nė iš tolo. Tačiau draudžiamas pasivertimas šiuos žmones visiškai įveikė. Kažin ar labai suklysime, jei pasivertimo jėgą sugretinsime su draudimo jėga, kuri čia pralaimėjo.

Su žmogaus lytimi susijęs pasivertimo draudimas, kurį aptinkame šiame kontekste, darosi aiškesnis, kai imi gilintis į *raganavimą*. Tikroji raganų nuodėmė ta, kad jos lytiškai santykiauja su velniu. O šiaip, kad ir ką jos darytų, slaptingasis jų gyvenimas kupinas orgijų, kuriose dalyvauja velnias. Raganos yra raganos todėl,

kad susidėjo su velniu: esminis jų pasivertimo bruožas tas, kad lytiškai jam atsiduoda.

Mintis, kad *lytiškai santykiaujant vyksta pasivertimas*, yra sena kaip pasaulis. Kadangi įprasta, kad viena lytis santykiauja su tos pačios rūšies kita lytimi, visai nesunku įsivaizduoti, jog nukrypimas nuo tos taisyklės bus suvokiamas kaip pasivertimas. Tokiu atveju visus seniausius santuokos įstatymus reikia aiškinti kaip draudimus pasiversti, t. y. kaip visus draudimus pasiversti, išskyrus tuos, kurie leidžiami ir pageidaujami. Šią lytinio pasivertimo formą reikėtų aptarti išsamiau. Man atrodo, kad čia būtų galima padaryti svarbių įžvalgų.

Ko gero, patys svarbiausi iš visų pasivertimo draudimų yra *socialiniai*. Kiekviena hierarchija galima tik esant draudimams, neleidžiantiems žemesnės klasės žmonėms jaustis artimais aukštesnei klasei ar lygiais su ja. Nagrinėjant pirmykščių tautų *amžiaus grupes*, į akis krinta tam tikri draudimai. Kartą nustatyti apribojimai pabrėžiami vis stipriau. Kad būtų sunkiau pakilti iš žemesnės klasės į aukštesnę, numatomos vis didesnės kliūtys. O pakilti įmanoma tik ypatingų iniciacijų, kurios, be abejonės, suvokiamos kaip tikrų tikriausi pasivertimai, metu. Dažnai pakilimas į aukštesnę klasę įsivaizduojamas taip, tarsi pirma reikėtų mirti žemesnėje klasėje, kad galėtum būti vėl prikeltas aukštesnėje. Taigi tarp klasių yra nubrėžta labai rimta riba – mirtis. Pasivertimas tampa ilgai trunkančia ir pavojinga procedūra. Kandidatui niekas neduodama šiaip sau: reikia atlaikyti įvairiausius patikrinimus ir įveikti visokius siaubus. Tačiau viską, ką esi jaunystėje iškentęs, vėliau, kai priklausysi aukštesnei klasei, galėsi panaudoti naujokų atžvilgiu, kuriuos tada *pats* tikrinsi. Aukštesnės klasės idėja virto kažkokia savotiška ryškiai apibrėžta atskirybe, tai tarsi gyvenimas pats savaime. Norėdamas tą idėją realizuoti, turi išmokti šventas giesmes ir pažinti mitus, kai kada tai yra lyg savotiška kalba. Žemesnės klasės žmonės, tokie kaip, sakysime, moterys, kurių neįsileidžiama nė į vieną aukštesnę klasę, bauginami ir verčiami būti paklusniais siaubingomis kaukėmis ir nežmoniškais garsais.

Tačiau labiausiai klasės yra atribotos *kastų sistemoje*. Čia priklausymas kokiai nors kastai atmeta bet kokį socialinį pasivertimą. Kiekvienas kuo stropiausiai atsiriboja ir žemesnių, ir aukštesnių klasių atžvilgiu. Su žemesniu draudžiamas net menkiausias susilietimas. Tuokiamasi tik tarpusavyje, profesija irgi esti iš anksto nulemta. Vadinasi, netgi darbo pobūdis nesuteikia galimybės pereiti į kitą luomą. Šios sistemos įgyvendinimo nuoseklumas tiesiog stulbina; detalus tų dalykų tyrimas apnuogintų daugumos socialinių pasivertimų šaknis. Kadangi tokių pasivertimų vengiama, jie yra kruopščiai registruojami ir nagrinėjami. Sukaupus visą draudimų sistemos medžiagą, būtų galima padaryti tikslias ir objektyvias išvadas apie tai, kas laikoma pasivertimu pereinant iš žemesnės į aukštesnę klasę. Veikalas „Apie kastas" pasivertimų požiūriu verkiant reikalingas, deja, jis dar neparašytas.

Atskira draudimo pasiversti forma, tokia, kuri skirta vienam vieninteliam, visuomenės viršūnėje esančiam asmeniui, aptinkama ankstyvosiose *karalių valdžios* formose. Įdomu, kad du ryškiausi tokių valdovų, žinomų iš ankstesnės žmonijos istorijos, tipai skiriasi kaip tik savo absoliučiai priešinga pažiūra į socialinį pasivertimą.

Vienoje pusėje yra *pasivertimų meistras*, galintis kada tik panorėjęs įgauti bet kokį pavidalą, nesvarbu, gyvūno ar mirusiojo dvasios. Toks *triukų meistras*, kuris pasiversdamas apgauna visus kitus, yra mėgstama Šiaurės Amerikos indėnų mitų figūra. Jo galia remiasi daugybe pavidalų, kuriais moka pasiversti. Jis pribloškia staigiai pasirodydamas ir lygiai taip pat staigiai dingdamas, jis čiumpa netikėtai ir lygiai taip pat netikėtai pasiduoda sučiumpamas, o paskui mikliai išnyksta. Pagrindinis būdas, kaip jis atlieka savo nepaprastus triukus, ir yra pasivertimai.

Tikrąją galią pasivertimų meistras pasiekia *šamano* vaidmenyje. Ekstazės būsenos jis iššaukia dvasias, kurias priverčia paklusti savo valiai, kalba jų kalba, pasidaro lygus su jomis ir gali šioms suprantamu būdu įsakinėti. Panorėjęs keliauti į dangų, jis pasi-

verčia paukščiu, o panūdęs nusileisti į jūros dugną, tampa vandenų gyvūnu. Jis viską gali: paroksizmas randasi kylant įtampai ir spartėjant pasivertimams, kurie jį tol krečia, kol atsirenka tai, kas geriausia tinka jo tikslams.

Pasivertimų meistras yra tas, kuris pasivertinėja *nuolat*, ir kuriam, jeigu jį palyginsime su *sakraliniu karaliumi*, privalomi šimtai apribojimų, kuris turi gyventi vis toje pačioje vietoje ir niekada *nesikeisti*, prie kurio niekam nevalia prisiartinti ir kurio net negalima pamatyti; įsitikinsime, kad skirtumas tarp jų yra ne kas kita, kaip skirtingas požiūris į pasivertimą. Vienas iš jų, šamanas, turi neribotas galimybes pasiversti ir jis jas išnaudoja iki galo, o antras, karalius, yra varžomas draudimų, kol tampa sustingusiu personažu. Karalius privalo būti toks nekintantis, kad jam net negalima senti. Jis visą laiką turi likti brandaus amžiaus žmogus: blaivaus mąstymo, tvirtas, geros sveikątos, o kai ima rodytis pirmieji senėjimo požymiai, pradeda žilti plaukai arba kai jau silpsta jo, kaip vyro, jėgos, dažnai yra nužudomas.

Tipažo, kuriam draudžiamas net asmeniškas virsmas, nors be paliovos jis leidžia įsakymus, verčiančius kitus keistis, *statiškumas* yra įaugęs į valdžios esmės sampratą; taip pat ir šiuolaikinis žmogus valdžios prigimtį suvokia ganėtinai panašiai. Nesikeičiantysis yra pakylėtas į tam tikrą aukštį, pasodintas į tam tikrą tiksliai apibrėžtą ir nekintamą vietą. Jam nevalia nusileisti iš aukštumos, negalima eiti nieko pasitikti, jis „neduoda nieko" sau, tačiau gali paaukštinti kitus skirdamas vienokioms ar kitokioms pareigoms. Taigi jis gali paversti kitus, vienus paaukštindamas, antrus pažemindamas. Tai, kas negali atsitikti su juo, jis turi daryti su kitais. Jis, niekuo nevirstantysis, savo nuožiūra paverčia kitus.

Šis neišsamus kai kurių pasivertimo draudimų, prie kurių dar grįšime, išskaičiavimas leidžia kelti klausimą, kas iš tikrųjų sudaro tų draudimų esmę, kodėl jų vis imamasi, kas žmones verčia juos prisiimti sau arba užkrauti kitiems. Atsakymo į tuos klausimus reikia ieškoti atsargiai.

Atrodo, kad kaip tik žmogaus gebėjimas pasiversti, vis didėjantis jo prigimties paslankumas kėlė jam nerimą ir skatino ieškoti tvirtų ir nekintamų ribojimų. Tai, kad savo paties kūne jis jautė daug svetima – prisiminkime, pavyzdžiui, bušmėnų beldimo ženklus, – kad buvo priklausomas nuo to, kas svetima ir kuo privalėjo virsti, kad tai jam buvo primesta net ir tada, kai, turėdamas tą gebėjimą, jau buvo numaldęs alkį, pasisotinęs ir ramus, kad, paprastai sakant, nebuvo nieko kita, kaip judėjimas, o savi jausmai, savos formos nuolat mainėsi ir kito, – tai turėjo pažadinti jame nenutrūkstamumo ir tvirtumo geismą, kurio nebuvo įmanoma patenkinti be draudimų pasiversti.

Šiame kontekste verta prisiminti akmeninius australų paminklus. Visus protėvių žygdarbius ir patyrimus, visus persikraustymus ir likimus senieji Australijos gyventojai įamžino gamtovaizdyje, akmenis paversdami tvirtais, nekintamais paminklais. Beveik nerasi uolos, kuri nežengklintų kokio nors asmens, kadaise čia gyvenusio ir garsėjusio savo žygiais. Be didžiulių monumentalių vietovės akcentų, kurie nuo amžių stūkso nepajudinami, esama mažesnių akmenų, priklausančių kam nors ir saugomų šventose vietose. Tie akmenys yra perduodami iš kartos į kartą. Kiekvienas jų reiškia ką nors konkretaus – yra susijęs su kokia nors prasme ar legenda. Tai regimoji legendos forma. Kol akmuo yra nepakitęs, tol nekinta ir legenda. Šis dėmesio sutelkimas į akmens pastovumą, tai, kas ir mums visai nesvetima, žymi, man atrodo, tą patį siekį, tą pačią būtinybę, kuri pagimdė visų rūšių pasivertimo draudimus.

VERGOVĖ

Vergas yra turtas, toks pat kaip ir galvijas, bet netolygus negyvam daiktui. Tai, kad jis geba judėti, primena gyvulį, kuris gali ganytis ir sudaryti kažką panašaus į šeimą.

Tikrasis *daikto* požymis yra nepralaidumas. Daiktą galima stumdyti, traukyti, bet jis negali vykdyti įsakymų. Taigi juridinis vergo apibūdinimas kaip daikto ir turto yra klaidingas. Vergas – *gyvulys ir turtas*. Pavienį vergą veikiau galima palyginti su šunimi. Sugautas šuo buvo atskirtas nuo gaujos ir paverstas *vienišiumi*. Jis klauso šeimininko įsakymų. Jis atsisako visų savarankiškų veiksmų, kurie prieštarauja šiems įsakymams, – už tai šeimininkas jį maitina.

Tad maisto ir įsakymų šaltinis ir šuniui, ir vergui yra *vienas* – šeimininkas, todėl jųdviejų statuso lyginimas su vaikų padėtimi neturėtų labai šokiruoti. O tai, kas vaiką iš esmės skiria nuo šuns ir vergo, yra susiję su pasivertimo galimybėmis. Vaikas nuo mažens mokosi visų pasivertimų, kurių paskui gyvenime galėtų prireikti. Jam padeda tėvai, parūpindami vis naujų žaislų ir taip skatindami žaisti vis naujus žaidimus. Vaikas mokosi įvairių dalykų, ir kai jau būna išmokęs pasiversti, gauna atlygį – yra priimamas į aukštesnę socialinę kategoriją.

Su vergu elgiamasi priešingai. Panašiai, kaip šeimininkas neleidžia šuniui medžioti, ką tas panorėtų, o apriboja jo medžiojimo galimybes tuo, kas šeimininkui naudinga, taip ir vergui jis laipsniškai uždraudžia anksčiau jo išmoktus pasivertimus. Vergui neleidžiama daryti tai to, tai kitko, bet kai kuriuos tiksliai apibrėžtus veiksmus jis privalo kartoti, ir juo monotoniškesni tie darbai, juo mieliau šeimininkas juos paveda vergui. Kol žmogui tenka dirbti visokiausius darbus, pasiskirstymas darbais nekenkia jo pasivertimų įvairovei. Tačiau kai tik jis apribojamas vienu vieninteliu veiksmu ir dar turi atlikti jį kuo daugiau kartų per įmanomai trumpiausią laiką, kitaip sakant, privalo dirbti našiai, tada jis pavirsta tuo, ką iš tikrųjų reikia vadinti vergu.

Iš pradžių turėjo būti du vergų tipai: pavienių, kaip šunys pririštų prie šeimininko, ir gyvenančių kartu, kaip pievoje besiganančios bandos. Šis bandos vergų tipas, be abejonės, laikytinas seniausiu.

Noras paversti žmones galvijais buvo stipriausias akstinas vergovei išplisti. Šio siekio užmojį sunku pervertinti, kaip ir priešingą geismą – paversti žmonėmis gyvūnus. Pastaruoju noru grindžiami ne tik tokie didingi žmogaus dvasios kūriniai, kaip mokymas apie reinkarnaciją ir darvinizmas, bet ir populiarūs pasilinksminimai, kai rodomi dresuoti gyvūnai.

Kai žmogui pasisekė surinkti į krūvą ir turėti tiek vergų kaip galvijų bandose, buvo padėti valstybės ir valdžios pamatai; ir negali būti jokios abejonės, kad valdovo noras paversti visą tautą vergais arba galvijais yra juo didesnis, juo gausesnė tauta.

GALIOS ASPEKTAI

APIE ŽMOGAUS PADĖTIS IR JOSE GLŪDINČIĄ GALIĄ

Žmogus, kuris taip mėgsta statmeną padėtį, gali nesitraukdamas iš vietos ir atsisėsti, ir atsigulti, ir atsitūpti, ir atsiklaupti. Visos šios padėtys, ypač perėjimai iš vienos į kitą, nėra nereikšmingos. Socialinis rangas ir galia įtvirtino tam tikras tradicines pozicijas. Iš to, kaip žmonės išsidėsto vienas kito atžvilgiu, lengvai galima spręsti apie jų socialinį statusą. Mes žinome, ką reiškia, kai vienas sėdi ant pakylos, o visi kiti stovi aplinkui; kai vienas stovi, o kiti sėdi; kai, vienam staiga pasirodžius, kiti atsistoja; kai vienas puola prieš kitą ant kelių; kai įėjusiojo nekviečiama sėstis. Net tokios padrikai suminėtos situacijos rodo, kiek daug yra nebylių galios išraiškos formų. Tiesiog būtina jas aptarti ir tiksliau nustatyti jų reikšmes.

Kiekviena nauja padėtis, kurią žmogus užima, yra susijusi su ankstesniąja: tik žinodamas ankstesniąją, gali išsamiai aiškinti paskutiniąją. Galimas daiktas, kad stovintysis yra ką tik pašokęs iš gulto, jis taip pat gali būti sėdėjęs, o dabar – stovi. Pirmuoju atveju jis galbūt jautė baimę, antruoju – norėjo ką nors pagerbti. Keičiant padėtį paprastai būna tam tikro staigumo. Kai kada pasikeitimai žinomi, laukiami, nes jie visiškai atitinka tam tikras visuomenės elgesio normas. Tačiau visada galimi netikėti padėties pasikeitimai, kurie dėl to esti nepalyginamai įspūdingesni. Pavyzdžiui, per pamaldas bažnyčioje daug klūpoma, tai yra įprasta, ir net tie, kurie mielai klūpčioja, nelaiko tų veiksmų labai reikšmingais. Bet jei gatvėje prieš žmogų, kuris ką tik bažnyčioje pats klūpojo, staiga puola ant kelių koks nors nepažįstamas žmogus, įspūdis neapsakomas.

Tačiau nepaisant padėčių daugiareikšmiškumo, negalima nepastebėti tam tikros kai kurių jų fiksacijos ir monumentalumo. Sėdintis arba stovintis žmogus, net ir nesiejant jo padėties su laiko ir erdvės kontekstu, veikia *pats savaime*. Paminkluose kai kurios padėtys yra pasidariusios tokios bereikšmės ir banalios, kad yra beveik nepastebimos. Tačiau nepalyginamai veiksmingesnės ir svarbesnės jos yra mūsų kasdieniame gyvenime.

Stovėjimas

Stovintysis didžiuojasi tuo, kad yra laisvas ir į nieką nesiremia. Ar stovintis žmogus prisimena tą pirmą gyvenime akimirką, kada atsistojo stačias, ar jam šmėkšteli mintis, kad yra pranašesnis už gyvūnus, iš kurių vargu ar rasis bent vienas, galįs laisvai ir natūraliai stovėti ant dviejų kojų, sunku pasakyti, tačiau stovintis žmogus visada jaučiasi *savarankiškas*. Tas, kuris *pakilo*, yra užbaigęs tam tikras pastangas ir yra toks didelis, koks iš viso gali būti. O tas, kuris jau seniai stovi, išreiškia tam tikrą pasipriešinimą: gal kad stovi tvirtas kaip medis ir neketina leistis pajudinamas iš vietos, gal kad nieko nebijodamas ir neturėdamas ko slėpti, gali būti matomas visų. Juo ramiau stovi, juo mažiau sukinėjasi ir žvalgosi, juo patikimesnis atrodo. Net nebijo būti užpultas iš už nugaros, nors pakaušyje akių ir neturi.

Jei aplinkiniai stovi nuo kokio nors vieno žmogaus per tam tikrą atstumą, vadinasi, jie reiškia jam daugiau pagarbos. Jei kas nors stovi vienas atskirtas nuo kitų, tai jis atrodo itin didis, tarsi būtų jų visų atstovas. Jeigu jam prireikia prie visų priartėti, tai jis, be abejonės, norės stovėti *ant pakylos;* o kai patenka į jų būrį, imamas, tęsiant aną pradinę poziciją, nešioti ant rankų. Dėl to netenka savarankiškumo ir atsisėda, vaizdžiai tariant, visiems ant sprando.

Stovėjimas daro dar nesunaudotos energijos įspūdį, nes šio padėtis yra visų galimų žmogus judesių pradžioje: pirm eidamas ar bėgdamas jis, žinoma, atsistoja. Stovėjimas – *centrinė* padėtis, iš

kurios galima tiesiogiai pereiti arba į kitą padėtį, arba pasirinkti kokią nors judėjimo formą. Esama polinkio stovinčiajame įžvelgti didesnę įtampą net ir tomis akimirkomis, kai jo ketinimai gali būti visai kitokie, sakysime, atsigulti miegoti. Stovinčiojo galimybės visada pervertinamos.

Tam tikras iškilmingumas jaučiamas susipažįstant dviem žmonėms. Stovėdami jie pasisako savo vardus, stovėdami paduoda vienas antram ranką. Taip jie vienas kitą pagerbia, bet kartu ir vertina; nesvarbu, kas paskui su jais bus, tačiau pirmas, tikras „žmogaus [sąlytis] su žmogumi" įvyko stovint.

Kraštuose, kur asmens savarankiškumas aukštai vertinamas, kur to specialiai mokoma ir jis nuolat pabrėžiamas, stovima dažniau ir ilgiau. Pavyzdžiui, Anglijoje ypač mėgstami barai, kuriuose geriama stovint. Svečias gali išeiti bet kada per daug nesivaržydamas. Nuo kitų atsiskirti užtenka vos kelių nepastebimų judesių. Taip žmogus jaučiasi laisvesnis, negu jaustųsi tuo atveju, kai tenka vargais negalais pakilti iš užstalės. Atsistojimas čia būtų ženklas, kad rengiesi eiti, o tai riboja laisvę. Net privačius reikalus anglai mėgsta tvarkyti stovėdami. Taip jie jau ateidami praneša, kad neketina ilgiau užsibūti. Stovėdami jie gali be didesnių ceremonijų nusigręžti nuo vieno ir kreiptis į kitą. Čia nėra nieko, kas kristų į akis, ir niekas neįsižeidžia. *Lygybė* tam tikroje visuomenės grupėje – viena svarbiausių ir naudingiausių anglų gyvenimo fikcijų – ypač ryškiai pabrėžiama tuo, kad visi naudojasi privilegija stovėti. Taip niekas nepadaromas „viršesnis už kitą", ir tie, kurie nori pasikalbėti, gali kuo paprasčiausiai kreiptis į ką nori.

Sėdėjimas

Sėsdamasis žmogus pasitelkia į pagalbą svetimas kojas – vietoj savo dviejų, kurių paslaugų atsisako dėl šios padėties. Tokios formos kėdė, kokią dabar žinome, yra kilusi iš sosto, o šio atsiradimo prielaida buvo pavergti žmonės arba gyvuliai, privalėję nešti

valdovą. Keturios kėdės kojos tarsi pakeičia gyvulio kojas – arklio, jaučio ar dramblio; sėdėjimą ant paaukštintos kėdės reikia aiškiai skirti nuo sėdėjimo ant žemės arba tupėjimo. Sėdėjimas ant kėdės turėjo visai kitą prasmę: tai reiškė būti *išskirtam iš kitų*. Kas sėdėjo, tas buvo viršesnis už visus – valdinius ir vergus. Kai jis sėdėjo, *jie* privalėjo stovėti. Kol jis buvo dėmesio centre, stovinčiųjų nuovargis niekam nerūpėjo. O svarbiausias buvo jis: jo šventų jėgų tausojimas lėmė visų kitų gerovę.

Kiekvienas sėdintysis ką nors slegia – tą, kas yra bejėgis ir negali aktyviai priešintis. Sėdėjimas įkūnijo *jojimo* savybes, bet raitelio judėjimas visuomet sakyte sako, kad jojimas nėra savitikslis: jojant tik norima pasiekti tikslą greičiau, kas šiaip būtų neįmanoma. Sėdėjimo poza jojant viršaus santykį su apačia paverčia tam tikra abstraktybe, tarsi svarbiausia būtų išreikšti kaip tik šį santykį. Apačia, kaip negyva, lyg ir pasmerkiama amžinai būti tokia. Jokios valios ji iš viso nebeturi – neprilygsta net vergui; tai kraštutinė vergovė. Būdamas viršuje gali elgtis visai laisvai ir savo nuožiūra: gali ateiti, sėdėti, pasilikti kur ir kiek nori; gali pasišalinti nekvaršindamas galvos dėl liekančiųjų. Esama akivaizdaus polinkio išlaikyti šią simboliką. Žmogus ištikimas keturkojei kėdei: naujoms formoms sunku įsitvirtinti. Galima net manyti, kad greičiau išnyks jojimas, negu pasikeis kėdės forma, taip gerai išryškinanti savo prasmę.

Orumą sėdėjimui suteikia *trukmė*. Iš stovinčiojo galì daug ko tikėtis, galimybių įvairovė smarkiai didina pagarbą jam, jo judrumui ir gyvybingumui, o iš sėdinčiojo lauki tik viena – kad nesijudintų iš vietos ir sėdėtų toliau. Slėgis į sėdimą daiktą kelia autoritetą, ir juo ilgiau slegiama, juo didesnis autoritetas. Vargu ar rasime kokią nors žmonių instituciją, kuri nesinaudotų šia sėdėjimo kokybe, – kad saugotų ir tvirtintų save.

Sėdėjimas pabrėžia žmogaus *kūno sunkį*. Kaip tik šiai raiškai ir reikalingas paaukštinimas, kėdė. Lyginant su plonomis kėdės kojomis sėdintysis iš tikrųjų atrodo sunkus. O sėdėdamas tiesiog ant žemės jis atrodo kitaip, nes *žemė* yra sunkesnė ir tankesnė už bet

kokią būtybę, todėl slėgis į ją neturi reikšmės. Nėra paprastesnės galios formos už tą, kurią teikia pats kūnas. Šis gali ją išryškinti *dydžiu*, tada būtina stovėti. Jis gali daryti poveikį *sunkiu*, tada reikia matomo slėgio. Atsistojant nuo kėdės, viena sudedama su kita. Teisėjas, kuris teismo proceso metu sėdi ir beveik nejuda, bet staiga atsistoja prieš skelbdamas nuosprendį, šį santykį išreiškia gryniausiu pavidalu.

Sėdėjimo variacijos visuomet yra slėgio variacijos. Kėdės su minkšta sėdyne yra ne šiaip sau *minkštos*, jos kelia sėdinčiajam miglotą jausmą, tarsi jis slėgtų kažką *gyva*: apmušalo standumas ir elastingumas primena gyvo kūno stangrumą ir elastingumą. Tai, kad kai kurie žmonės nemėgsta minkštų sėdynių, ko gero yra susiję su šia nuojauta. Tenka stebėtis matant, kaip yra pamėgę patogiai sėdėti tie, kurie šiaip jau neišsiskiria sielos švelnumu. Iš esmės šiai kategorijai priklauso žmonės, kuriems valdyti kitus yra tapę antrąja prigimtimi ir kurie šitaip, simboliškai paprastesne forma, tą prigimtį mielai ir dažnai demonstruoja.

Gulėjimas

Gulėjimas – tai žmogaus nusiginklavimas. Šiuo atveju it drabužiai nusimetama daugybė veiksmų, pozų ir manierų, išsamiai apibūdinančių žmogų vertikalioje padėtyje, tarsi tie drabužiai, dėl kurių paprastai tiek stengiamasi, jam visai nepriklausytų. Gulėjimas, šis išorinis veiksmas, eina lygiagrečiai su užmigimo procesu, kai irgi daug kas, kas atrodo šiaip jau būtina, nusimetama ir atidedama į šalį – kai kurios apsauginės mąstymo kryptys ir būtinybės, šitie dvasios drabužiai. Gulintysis taip nusiginkluoja, kad į galvą netelpa, kaip žmonija įstengė *išgyventi* miegodama. Būdami laukiniai, žmonės ne visuomet gyveno urvuose, be to, ir šie nebuvo saugūs. Varganos užuovėjos iš šakų ir lapų, kur daugelis laukinių gyvūnų praleidžia naktis, iš viso nėra jokia apsauga. Reikia tik stebėtis, kad pasaulyje dar esama žmonių: jie turėjo būti

išnykę, kai jų buvo nedaug, ir nepalyginamai anksčiau, negu, išsirikiavę tankiomis eilėmis, žingsniavo naikinti vieni kitų. Jau pats miegas, jo nesaugumas, nuolatinis kartojimasis, trukmė, rodo, kokios tuščios yra žmogaus prisitaikymo teorijos, mėginančios daug kam, kas nepaaiškinama, pateikti vis tuos pačius netikrus argumentus.

Bet mus čia domina ne kebli ir sunkiai sprendžiama problema, kaip apskritai žmonijai pavyko išgyventi, kai reikėdavo praleisti naktis miegant, o gulėjimas ir jame glūdinti galia kitų žmogaus padėčių atžvilgiu. Vieną polių sudaro, kaip matėme, didybę ir savarankiškumą išreiškiantis stovintysis ir sunkį bei trukmę išreiškiantis sėdintysis, o kitą – gulintysis, ypač jo visiškas bejėgiškumas miegant. Tai nėra aktyvus bejėgiškumas, jis yra tariamas ir nesireiškia veiksmu. Gulintysis vis labiau atsiskiria nuo aplinkos. Jis nori trūks plyš ištirpti savyje. Jo būsena nedramatiška. Nepastebimumas gali jam suteikti tam tikrą, nors ir labai menką saugumą. Jis maksimaliai liečiasi su kitu kūnu, guli paslikas, visomis ar bent daugeliu kūno vietų liečia kažką, kas nėra jis pats. Stovintysis yra laisvas ir į nieką nesiremia, sėdintysis slegia, o gulintysis neturi jokios laisvės – remiasi į viską, kas pakliūva, savo slėgį paskirsto taip, kad beveik jo nejaučia.

Galimybė staiga pašokti, pereiti iš pačios žemiausios padėties į aukščiausią yra, be abejonės, labai įspūdingas ir viliojantis veiksmas. Jis rodo, koks žmogus dar gyvybingas, koks neužsimiegojęs net miegodamas, kaip net tokios būsenos dar pastebi ir girdi, kas svarbu, kaip išties jo niekas netikėtai neužklumpa. Daugelis valdovų pabrėžė perėjimo iš horizontalios padėties į vertikalią svarbą ir net skleidė istorijas apie tai, kaip žaibiškai jie tas padėtis keičia. Aiškus daiktas, tam tikrą vaidmenį čia vaidina ir kūno noras augti toliau, nors nuo tam tikro amžiaus to nebebūna. Visi, kas yra valdžioje, iš esmės norėtų turėti galimybę fiziškai augti; o geriausia būtų, kad tokia galia prireikus visada galėtų pasinaudoti: staiga ir netikėtai išaugti ir visus, kurie jos neturi, išgąsdinti ir pranokti, o paskui, kai niekas nemato, sumažėti, kad kitą kartą vėl

viešai išaugtų. Žmogus, kuris prieš kelias akimirkas miegojo susirietęs it embrionas, pabudęs pašoka iš lovos, tuo staigiu judesiu tarsi vėl grįždamas prie savo augimo, ir nors, deja, negali pasidaryti didesnis, negu yra, bent tampa toks didelis, koks yra.

Tačiau esama ne tik tokių, kurie atsigula ilsėtis, bet ir priverstų gulėti, nes jie yra sužeisti ar *negali* stovėti, nors ir labai norėtų.

Priverstinai gulinčiųjų nelaimė yra ta, kad vaikštantiesiems jie primena sužeistą medžiojamą žvėrį. Šūvis, kuriuo šie buvo patiesti, – tai tarsi gėdos dėmė, lemtingas žingsnis staiga iš po kojų išslydusiu ir į pražūtį vedančiu keliu. Tas, į kurį buvo pataikyta, paskui „galutinai sudorojamas". Anksčiau jis buvo pavojingas, o negyvas susilaukia dar ir paniekos. Kadangi nebegali gintis, nuspiriamas į šalį. Jam dar prikišama, kad negyvas painiojasi po kojomis; apskritai jis turėtų pavirsti į nieką, o ne vien būti bedvasiu kūnu.

Kritęs žmogus, atrodo, kelia dar daugiau nemalonių jausmų ir yra niekinamas labiau nei kritęs žvėris. Net būtų galima pasakyti, kad vaikštančiajam kritusiojo vaizdas į viena susieja du dalykus: natūralų ir įprastą pasitenkinimą nudėtu žvėrimi ir slogų įspūdį, kurį kelia kritusios žmogaus vaizdas. Čia kalbame apie tai, ką iš tikrųjų jaučia stovintis žmogus, o ne apie tai, ką jis turėtų jausti. Šis išgyvenimas tam tikromis aplinkybėmis gali pasidaryti dar stipresnis. *Didelis skaičius* kritusiųjų veikia tą, kuris juos regi. Jam ima atrodyti, tarsi jis vienas būtų juos visus išguldęs. Jo galios jausmas auga sparčiai ir tokiais šuoliais, kurių niekas nebeįstengia sustabdyti: jis prisiskiria sau visą krūvą mirštančiųjų ir tų, kurie jau užmerkė akis. Jis pasijaučia esąs vienintelis gyvas, o visi kiti – jo grobis. Tai pats pavojingiausias triumfo jausmas: kas vieną kartą jam pasidavė, tas ir ateityje darys viską, kad šis jausmas pasikartotų.

Didelę reikšmę čia turi gulinčiųjų ir stovinčiųjų skaičiaus santykis. Neatmestinos ir aplinkybės, kuriomis išvystami gulintieji. Karui ir kautynėms galioja tam tikri savi papročiai; apie juos, kaip masinius procesus, jau esame kalbėję. Aprašyti išgyvenimai gali

kuo laisviausiai reikštis priešų atžvilgiu – už jų žudymą nenumatytos jokios sankcijos. Čia galima jaustis taip, kaip kam atrodo esant natūralu.

Vaizdas, kai žmogus parpuola ant žemės ir negali atsistoti, taikingame didmiestyje daro visai kitokį įspūdį. Atsižvelgiant į akimirkos nuotaiką ir kultūrą, kiekvienas skirtingai įsivaizduos save to žmogaus vietoje: arba nuslopinęs sąžinę praeis pro šalį, arba stengsis padėti. Jei žmogui pavyko netrukus atsistoti, visi mačiusieji, kurie tame žmoguje regi save, jaus pasitenkinimą. Jei žmogus atsistoti neįstengs, bus perduotas atitinkamoms tarnyboms. Net ir labai dorybingi žmonės tokiais atvejais jaučia mažytę panieką tam, kuriam taip nutiko. Pagalba, kurios jam reikia, bus pasirūpinta, tačiau šitaip jis bus išstumtas iš vaikštančiųjų visumos ir tam tikrą laiką nebus laikomas visaverčiu.

Tupėjimas

Tupėjimas reiškia poreikių neturėjimą, dėmesio sutelkimą į save patį. Išsiskėtojama kuo plačiausiai ir nieko nesitikima iš kitų. Atsisakoma bet kokio aktyvumo, kuris galėtų būti tęsiamas kaip abipusis santykis. Nėra nieko, kas žadintų atsakomąjį veiksmą. Tupintysis atrodo ramus ir patenkintas, iš jo nesitikima puolimo, jam nieko nereikia: gal todėl, kad turi visko, kas būtina, arba todėl, kad nieko nereikalauja sau. Tupintis elgeta duoda suprasti, kad bus patenkintas viskuo, ką kas paaukos, nesvarbu ką.

Rytietiškas sėdėjimas ant žemės sukryžiavus kojas, kai šitaip įsitaiso turtingi žmonės su savo svečiais, rodo tam tikrą požiūrį į turtą. Įspūdis toks, tarsi visą turtą jie nešiotų savyje ir būtų visai dėl jo ramūs: kol šitaip sėdi, nėra nė mažiausio baimės šešėlio ar susirūpinimo, kad bus apiplėšti ar kaip nors kitaip neteks turtų. Kai juos aptarnauja, atrodo, lyg būtų aptarnaujamas ne žmogus, o turtas; natūralaus, asmeniško šio santykio griežtumo yra vengiama. Čia nedemonstruojama, kad ant kažko sėdima, kaip tai daro

visą savo svorį padedantieji ant kėdės. Čia žmogus yra tartum gražus ir dailiai aprengtas maišas, kuriame glūdi viskas, kas turi būti, o tarnai vaikšto aptarnaudami maišą.

Tačiau šis turkiškas sėdėjimo būdas slepia nuolankumą ir tam, kas dar gali įvykti. Tas pats žmogus ir būdamas elgeta sėdėtų lygiai taip pat, ir tuo pasakoma, kad ir tada jis nebūtų kitoks. Tai gali reikšti ir viena, ir kita – ir turtą, ir tuštumą. Kaip tik dėl pastarojo sėdėjimas sukryžiavus kojas pasidarė pagrindine meditacijos poza, kuri žinoma kiekvienam, kas yra lankęsis Rytuose. Medituojantysis yra atsiskyręs nuo aplinkinių, visiškai sutelkęs dėmesį į save ir nieko neapsunkina.

Klūpojimas

Greta pasyvios bejėgiškumo formos, su kuria susipažinome aptardami gulėjimą, esama ir labai aktyvios, tiesiogiai apeliuojančios į už save galingesnį ir taip reguliuojančios savo bejėgiškumą, kad jis didina stipresniojo galią. *Klūpojimą* galima aiškinti kaip maldavimą pasigailėti. Nuteistasis myriop laiko palenkęs galvą – jis susitaikęs su tuo, kad ją nukirs. Jis nesipriešina: tokia kūno padėtis yra palengvinimas įvykdyti svetimą valią. Paskui pasmerktasis sudeda rankas ir paskutinę akimirką meldžia pasigailėti. Klūpojimas visuomet yra paskutinės akimirkos preliudija, net ir tada, kai siekiama visai ko kita, pavyzdžiui, begaliniu pataikavimu įgyti prielankumą. Tas, kuris apsimestinai prašosi nužudomas, tam, prieš kurį klūpo ant kelių, priskiria didžiausią galią – teisę spręsti mirties ir gyvybės klausimą. Toks galingas gali suteikti ir įvairių kitų malonių. Maldaujamojo malonė turi prilygti klūpančiojo bejėgiškumui. Atstumas vaizduojamas toks didelis, kad ne kas kita, o vien tik galingojo didybė pajėgi jį įveikti; ir jeigu jinai to nedaro, tai pataikautojas pats sau atrodys dar menkesnis negu tuomet, kai krito prieš jį ant kelių.

DIRIGENTAS

Niekas taip akivaizdžiai neišreiškia valdymo galios, kaip dirigento veiksmai. Reikšminga kiekviena jo viešos laikysenos smulkmena: kad ir ką dirigentas darytų, viskas atskleidžia galios prigimtį. Nieko apie valdymą nenutuokiantis žmogus vieną po kitos valdymo savybes galėtų sužinoti atidžiai stebėdamas dirigentą. Kad taip niekada neįvyko, esama vienos paprastos priežasties: žmonėms atrodė, jog visų svarbiausia yra muzika, kurią pažadina dirigentas; aišku kaip dieną, kad į koncertus einama klausytis simfonijų. Labiausia tuo įsitikinęs pats dirigentas: viską, ką jis daro, esą ne kas kita, kaip tarnavimas muzikai – ją reikia tiksliai pateikti, ir nieko daugiau.

Dirigentas mano esąs pirmasis muzikos tarnas. Jis jaučiasi taip jos kupinas, kad mintis apie kitą, nemuzikinę jo veiklos prasmę išvis neįmanoma. Aiškinimas, kurį čia pateiksime, turbūt nieko taip nestebins kaip patį dirigentą.

Dirigentas *stovi*. Vertikali žmogaus padėtis kaip senų laikų prisiminimas vis dar tebėra reikšminga galios išraiška. Stovi *vien* tik dirigentas. Priešais puslankiu sėdi orkestras, už jo – klausytojai; į akis krinta tai, kad niekas daugiau nestovi. Dirigentas stovi ant *pakylos*, todėl yra matomas ir iš priekio, ir iš užpakalio. Iš priekio jis veikia orkestrą, o stovėdamas nugara į salę – klausytojus. Tikruosius nurodymus duoda ranka arba ranka ir batuta. Mažyčiu judesiu vienus garsus prikelia gyventi, kitus – nutildo. Taip jis sprendžia garsų gyvenimo ir mirties klausimą. Koks nors seniai miręs garsas gali jo įsakytas vėl prisikelti. Instrumentų įvairovė vaizduoja žmonių įvairovę. Orkestras – tai tarsi visų jų pagrindinių tipų susirinkimas. O jų paklusnumas padeda dirigentui paversti visus vienove, kurią paskui pateikia visuomenei.

Kūrinys, kurį atlieka orkestras, yra sudėtingas, todėl dirigentui reikia būti nepaprastai atidžiam. Nuovokumas ir greita reakcija – pagrindinės jo savybės. Į nusižengimus įstatymams turi reaguoti žaibiškai. O pagrindinį įstatymą jis gauna į rankas partitū-

ros pavidalu. Kiti ją irgi turi ir gali kontroliuoti, kaip jos laikomasi, tačiau tik dirigentas nustato klaidas ir teisia vietoje. Dėl to, kad viskas vyksta viešai, kad kiekviena smulkmena visiems matoma, dirigento savijauta esti labai savotiška. Jis pripranta visada būti *matomas* ir vis labiau to geidžia.

Kad klausytojai sėdėtų ramiai, dirigentui yra svarbu taip, kaip ir valdyti orkestrą. O ramiai sėdėti jie yra priversti. Prieš prasidedant koncertui, kol dar nėra dirigento, žmonės laisvai šnekučiuoja ir juda. Netrukdo ir muzikantų buvimas – jų beveik niekas nepastebi. Ir štai pasirodo dirigentas. Žmonės nurimsta. Dirigentas atsistoja prie pulto, atsikvepia, pakelia batutą – visi nutyla ir sustingsta. Kol jis diriguoja, niekam nevalia nė krustelėti. Kai diriguoti baigia, galima ploti. Judėjimo energija, muzikos sužadinta ir vis labiau stiprinama, turi kauptis tarsi vanduo prieš užtvanką, o paskui išsilieti plojimais. Plojančioms rankoms dirigentas nusilenkia. Dėl jų kelis kartus grįžta į sceną, ir taip daro tol, kol rankos reikalauja. Joms, ir vien tik joms, jis visiškai atsiduoda, vien tik dėl jų iš tikrųjų ir gyvena. Tai senovės karo nugalėtojui skirtos ovacijos, kurios dabar atitenka jam. Pergalės dydį išreiškia ovacijų mastas. Pergalės ir pralaimėjimai pasidaro forma, kuria imamas tvarkyti dirigento dvasinis gyvenimas. Kas su tuo nesusiję, yra nereikšminga, viskas, ko dar esama gyvenime, virsta arba pergale, arba pralaimėjimu.

Orkestrui griežiant, miniai salėje vadovauja dirigentas. Jis – visų priekyje, nugarą atsukęs į juos. Kaip tik jis yra tas, paskui kurį einama, nes jis žengia pirmąjį žingsnį. Tačiau nežengia, o iškelia ranką. Muzikos tėkmė, sužadinama jo rankos, atstoja kelią, kuriuo jis turėtų žingsniuoti. Visą salę jis nusiveda paskui save. Iki pat kūrinio pabaigos niekas nemato jo veido. Jis nepermaldaujamas, pailsėti neleidžiama. Žmonės mato tik jo nugarą, tarsi jinai būtų kelionės tikslas. Jei dirigentas bent vieną kartą atsigręžtų – su įtampa būtų baigta. Kelias, kuriuo minia eina, nustotų buvęs keliu, ir visi salėje sėdėtų nejudėdami it musę kandę. Tačiau galima nesijaudinti – dirigentas neatsigręš. Nes kol visi trypia iš pas-

kos, jam reikia tvarkytis su nedidele profesionalių muzikantų armija. Čia jam irgi padeda ranka, tik ji rodo ne žingsnius, kaip miniai už nugaros, o davinėja įsakymus.

Dirigento žvilgsnis, kuris yra be galo skvarbus, aprėpia visą orkestrą. Kiekvienas griežėjas jaučiasi matomas, bet dar labiau – girdimas. Instrumentų garsai – tai nuomonės ir įsitikinimai, kurių dirigentas griežčiausiai paiso. Jis yra *visažinis:* muzikantai mato ant piupitrų tik savo garsų natas, o jis visą partitūrą turi galvoje arba ant pulto. Jis tiksliai žino, kas, kam ir kurią akimirką galima. O kad neišleidžia iš akių nė vieno, sukuria *visur esančiojo* įvaizdį. Paprastai kalbant, jis yra kiekvieno galvoje. Jis žino, ką kiekvienas turi daryti ir ką jis daro. Kaip gyvas įstatymų rinkinys, jis valdo abi dvasinio pasaulio puses. Įsakinėdamos rankos demonstruoja, kas vyksta, ir tuo pačiu būdu draudžia tai, ko neturi būti. Jo ausys kontroliuoja orą, kad nepasigirstų nieko, kas draudžiama. Tad orkestrui dirigentas iš tikrųjų pateikia visą muzikos kūrinį kaip vienalaikį ir nuoseklų procesą, ir kadangi orkestrui griežiant pasaulyje neturi būti nieko svarbesnio už šį kūrinį, tai tą laiko atkarpą dirigentas yra pasaulio valdovas.

ŠLOVĖ

Tikrai šlovei yra vis tiek, kieno lūpos taria šlovinančius žodžius, jai tik svarbu, kad *būtų minimas vardas.* Tai, kad šlovės trokštančiajam neturi reikšmės, kas yra tie šlovinantieji ir ypač kad jis visus juos laiko vienodais, rodo, jog šios manijos šaknys glūdi masiniuose procesuose. *Jo vardas telkia sau masę.* Vardas ima gyventi savo atskirą gobšų gyvenimą tarsi savaime, beveik be sąsajos su tuo, kas žmogus yra iš tikrųjų.

Šlovės trokštančiajam masę sudaro šešėliai, tiksliau sakant, būtybės, kurioms ir gyventi nebūtina, nebent tik vienam vieninteliam dalykui atlikti – ištarti konkretų vardą. Pageidautina, kad tos būtybės jo vardą tartų dažnai, taip pat pageidautina, kad jį tartų

girdint daugeliui, – susibūrimuose, nes reikia, kad kuo daugiau žmonių jį įsidėmėtų ir išmoktų tarti. Na, o ką tie šešėliai veikia, kaip jie atrodo, kokie jie, kuo minta, kokius darbus dirba, šlovinamajam nė motais. Kol jam rūpi jo vardą tariančios burnos, kol stengiasi patraukti jų turėtojus į savo pusę, papirkti, skatinti ir prievartauti, tol jis dar visai nėra garsus. Jis dar tik muštruoja kadrus būsimai savo šešėlių armijai. Šlovę bus įgijęs tik tada, kai galės jų visų atsisakyti nieko neprarasdamas.

Skirtumus tarp *turtuolio, valdovo* ir *įžymybės* reikėtų suvokti maždaug taip.

Turtuolis renka gėrybių krūvas ir bandas. Jų garantas yra pinigai. Žmonės jam nerūpi, užtenka, kad jų gali nusipirkti.

Valdovas renka žmones. Gėrybių gausos ir bandų jam nereikia, nebent žmonėms įgyti. O žmonių jis nori *gyvų* – kad pasiųstų myriop pirm savęs arba pasiimtų kartu. Mirę ir gimsiantys jį domina tik tarp kitko.

Įžymybė renka chorus. Jis nori viena – kad jie kartotų jo vardą. Tai gali būti mirusiųjų, gyvųjų ar dar negimusiųjų chorai, svarbiausia kad jie būtų gausingi ir mokėtų jo vardą.

LAIKO TVARKA

Visoms didelėms politinėms formacijoms svarbiausia yra *tvarka.*

Laiko tvarka reguliuoja kolektyvinę žmonių veiklą. Galima sakyti, kad toji tvarka – tai pats svarbiausias bet kokio viešpatavimo požymis. Kiekviena atsiradusi ir įsitvirtinti geidžianti valdžia jaučiasi privalanti naujai tvarkyti laiką. Susidaro įspūdis, tarsi laikas prasideda nuo jos, bet naujoms valdžioms nepalyginamai svarbiau yra tai, kad laikas *nepraeitų*. Iš to, kokius reikalavimus nauja valdžia kelia laikui, galima spręsti, kokį matą ji taiko sau. Hitleris taikėsi bent į tūkstantmetį reichą. Julijaus Cezario kalendorius išsilaikė ilgiau, bet dar ilgiau gyvuoja mėnesio, turinčio jo vardą,

pavadinimas*. Iš naujųjų laikų asmenybių kalendoriuje *nepajudinamas* tebėra tik Augusto vardas**. Kitiems kokį nors mėnesį pavadinti savo vardu pavykdavo tik laikinai: griūvant jų paminklams, keisdavosi ir mėnesių pavadinimai.

Tačiau labiausiai laiko skaičiavimą paveikė Kristus: čia jis pranoko net patį Dievą, nuo kurio pasaulio sukūrimo žydai skaičiuoja laiką. Romėnai laiką skaičiavo nuo savo miesto įkūrimo, – metodas, kurį perėmė iš etruskų; tas faktas nemažai prisidėjo prie Romos didingos praeities garsinimo pasaulyje. Kai kurie užkariautojai pasitenkindavo kaip nors įterpę į kalendorių savo vardą. Napoleonas puoselėjo viltį būti minimas rugpjūčio 15-ąją. Vardo siejimas su reguliariai pasikartojančia data turi neapsakomą trauką. Net ir tai, kad didžioji dauguma žmonių nė iš tolo nenutuokia, iš kur kilę ir ką reiškia kai kurie laiko vienetų pavadinimai, valdovų geismo tokiu būdu save įamžinti, atrodo, nė kiek nemažina. Dar niekas kieno nors vardu nepavadino, tarkim, metų laiko, bet ištisi šimtmečiai dažnai apibendrinami vienos dinastijos vardu. Taip yra Kinijoje: kalbama, pavyzdžiui, apie Chanų ir Tangų laiką. Pastarųjų didybė ir spindesys išeina į gera ir mažoms bei varganoms dinastijoms, kurios verčiau būtų pamirštos. Toks laiko skaičiavimo metodas kinų istorijoje yra labiau šeimų negu pavienių asmenų įamžinimas.

Tačiau tuščiagarbiai valdovų norai įamžinti vardą dar neišsemia laiko problemos. Svarbi ir laiko skaičiavimo *tvarka* – ne tik esamų laiko vienetų pervardinimas. Tokia nauja tvarka ir pradedama kinų istorija. Seniesiems legendiniams valdovams reiškiama pagarba daugiausia ir remiasi reikšmingu jiems priskiriamo laiko padalijimu. Žiūrėti, kad to padalijimo būtų paisoma, buvo skiriami specialūs tarnautojai. Blogai einančius pareigas bausdavo. Šis visiems bendras laikas ir suvienijo kinus į tautą.

Laiko tvarka labiau nei kas kita skiria civilizacijas. Jos gyvuoja tol, kol nustatytoji tvarka turi tęstinumą, ir žlunga, kai toji tvarka

* Vokiškai liepos mėnuo vadinamas *Juli (vert. pastaba).*

** Vokiškai rugpjūčio mėnuo vadinamas *August (vert. pastaba).*

nutrūksta. Civilizacijai ateina galas, kai rimtai nebesilaikoma jos nustatyto laiko skaičiavimo. Čia galimà analogija su pavienio žmogaus gyvenimu. Žmogus, nebenorintis žinoti, kiek jam metų, išties gyvenimą yra baigęs ir nebegyvena, jei nebeįstengia savo amžiaus suvokti. Ir atskirų žmonių, ir ištisų kultūrų gyvenime atsirandantys laiko skaičiavimo sutrikimai yra ne kas kita, kaip *gėdos* periodai, kuriuos stengiamasi kuo greičiau pašalinti.

Priežastys, dėl kurių laiko skaidymas įgavo tokią didelę reikšmę, yra akivaizdžios. Plačiai pasklidusius ir akis į akį bendrauti negalinčius žmones laikas vienija į didesnes bendrijas. Mažoje ordoje, kurią sudaro ne daugiau kaip pusšimtis žmonių, kiekvienas visada žino, ką veikia kitas. Jie lengvai susiburia bendriems veiksmams. Jų ritmas realizuojasi tam tikromis gaujos būsenomis. Jie *šoka* savo laiką, kaip ir daug ką kita. O skirtingose gaujose gyventi pagal tą patį laiką nebeišeina. Vienoje gaujoje ką nors perteikti nesunku, nes žmonės čia pat. Atstumui didėjant, darosi būtina vis labiau rūpintis bendru laiku. Tam naudojami būgnų ir ugnies ženklai.

Yra žinoma, kad pirmasis didesnių žmonių grupių laiko matas buvo pavienių individų gyvenimas. *Karaliai,* valdę tam tikrais laiko tarpsniais, įkūnydavo *visų* laiką. Jų mirtis – įvykusi kaip nesugebėjimo išsilaikyti valdžioje padarinys ar kaip natūrali gyvenimo baigtis – visada žymėdavo tam tikrą laiko atkarpą. Karaliai *buvo* laikas, o tarp vieno ir kito valdymo laikas sustodavo; tokius tarpuvaldžius – lotyniškai vadinamus *interregna* – buvo stengiamasi maksimaliai sutrumpinti.

DVARAS

Kiemas pirmiausia suvokiamas kaip vidurys, kaip centras, į kurį orientuojamasi. Polinkis nenutolti nuo tam tikro centro yra labai senas, būdingas net šimpanzėms. Iš pradžių ir pats centras nebuvo pastovus. Jis galėjo atsirasti ir vienur, ir kitur, keisti savo vietą

kartu su tais, kurie į jį orientavosi. *Nusistovėdavo* jis laipsniškai. Dideli akmenys ir medžiai buvo pavyzdys to, kas nejuda iš vietos. Vėliau iš medžių ir akmenų imtos statyti tvirtovės. Vis labiau buvo vertinamas pastovumas. Tokio centro statybos sunkumai, akmenų gabenimas iš toli, didelis statybininkų skaičius, statybų trukmė – viskas turėjo pabrėžti šios vietos pastovumą.

Tačiau toks pastovus mažo pasaulio centras, davęs pradžią tam tikrai *santvarkai*, dar nebuvo dvaras. Dvarui reikalingas nemažas būrys žmonių, kurie būtų taip integruoti, tarsi sudarytų statinio dalį. Jie, kaip ir patalpos, suskirstyti įvairiais aukštais ir atstumais. Jų pareigos nustatytos tiksliai ir apibrėžtos. Daryti leidžiama tik tiek – ir nė per nago juodymą daugiau. Bet nustatytu laiku jie reguliariai susirenka ir, nenustodami buvę tuo, kuo yra, nepamiršdami savo vietos, puikiai žinodami savo ribotas teises, šlovina valdovą.

Šlovinimą sudaro tai, kad jie yra *čia*, su juo, apie jį susitelkę, tačiau ir ne per arti, akinami jo šviesos, bijantys ir bet ko galintys iš jo sulaukti. Šitoje savotiškoje atmosferoje, kurią vienodai persmelkia blizgesys, baimė ir malonė, jie praleidžia visą gyvenimą. Daugiau beveik nieko neturi. Jei galima taip pasakyti, jie apsigyveno pačioje saulėje ir rodo kitiems, kad ir ji yra gyvenama.

Laikysena, kai valdovas niekada neišleidžiamas iš akių, yra vienintelis visiems dvariškiams bendras bruožas. Šiuo atžvilgiu dvariškiai visi aliai vieno yra lygūs. Nekintama akių kryptis rodo čia esant kažko panašaus į masę, tačiau tik jos užuomazgą ir ne daugiau, nes kaip tik šis žvilgsnis kiekvienam primena savą pareigą, kuri skiriasi nuo visų kitų dvariškių pareigų.

Dvariškių laikysena turi įkvėpti visus valdinius. Ką dvariškiai daro *visada*, tą valdiniai turi daryti *kai kada*. Tam tikromis progomis, pavyzdžiui, kai į miestą atvyksta karalius, visi gyventojai privalo išeiti pasitikti ir laukti taip, kaip jo laukia dvariškiai rūmuose, ir kuo aistringiau išreikšti pagarbą, kurią jau seniai yra skolingi valdovui. Dvaro artumas valdinius turi sutraukti į sostinę, kur jie dideliu ratu sustoja aplink nedidelį dvariškių ratelį. Sostinės

išauga aplink dvarą, o miesto namai – tai nuolatinė pagarba dvarui. Karalius kilniadvasiškai, kaip jam ir dera, už tai atsilygina nepaprastos įstaigos rūmais.

Dvaras yra puikus *masės–kristalo* pavyzdys. Žmonės, priklausantys dvarui, atlieka labai skirtingas funkcijas ir vienas kito atžvilgiu anaiptol nėra lygūs. Tačiau kaip dvariškiai kitiems jie atrodo kažkuo panašūs – tarsi priklausytų vienai kastai, skleidžiančiai vienodus įsitikinimus.

KYLANTIS BIZANTIJOS IMPERATORIAUS SOSTAS

Staigus padidėjimas žmonėms visada darydavo didžiulį įspūdį. Nuostabą keldavo ne stambus žmogaus kūnas, ne tai, kad žemaūgis netikėtai pakyla nuo kėdės, o kad žiūrovų akivaizdoje kas nors smarkiai padidėja. Tokių pasikeitimų gerai žinoma įvairių tautų mitologijoje ir pasakose. Iš X amžiaus yra išlikęs Otono I pasiuntinio *Liutprano Kremoniečio* (Lutprand von Cremona) pasakojimas apie priėmimą pas Bizantijos imperatorių, atskleidžiantis sąmoningą šio reiškinio panaudojimą valdžios galybei rodyti.

„Priešais imperatoriaus sostą stovėjo paauksuoto metalo medis, kurio šakose tupėjo daugybė visokių paukščių, taip pat metalinių ir paauksuotų, ir jie visi, kiekvienas savaip, traukė savo giesmę. Imperatoriaus sostas buvo taip gudriai sumeistrautas, kad vieną akimirką atrodė žemas, kitą – aukštesnis, o dar kitą – labai aukštas ir didingas. Didžiuliai liūtai, nežinau, metaliniai ar iš medžio, bet irgi paauksuoti, stovėjo išžiotais nasrais tarsi sosto sargai, judindami liežuvius, urgzdami ir uodegomis plakdami žemę. Taigi šioje salėje, dviejų kastratų lydimas, buvau pristatytas imperatoriui. Įžengiant į salę liūtai suriaumojo, paukščiai ėmė čiulbėti kiekvienas savo giesmę, bet manęs neapėmė nei baimė, nei nuostaba, nes iš anksto buvau pasiteiravęs žmonių, kurie apie tuos dalykus gerai žinojo.

Kai trečią kartą žemai nusilenkiau ir paskui pakėliau galvą, išvydau ką tik ant visai nedidelio paaukštinimo sėdėjusį imperatorių, o dabar iškilusį bemaž iki pat salės lubų ir vilkintį kitais drabužiais. Kaip viskas nutiko, neturiu supratimo, gal buvo pakeltas slėgtuvais, panašiai kaip spaudžiant vyną. Pats imperatorius ta proga neištarė nė žodžio, nes jei ir būtų geidęs ką nors pasakyti, dėl per didelio atstumo nieko nebūtų buvę galima girdėti. Apie tai, kaip gyvena mano valdovas ir kaip jam sekasi, pasiteiravo per logotetą, t. y. kanclerį. Kai į viską deramai atsakiau, buvau nuvestas į man skirtus apartamentus."[138]

Per tą laiką, kol pasiuntinys atsiklaupė ir kakta palietė žemę, imperatoriaus sostas šovė į viršų. Vieno *nusižeminimas* buvo panaudotas kitam *pakilti*. Atstumas tarp abiejų, sumažėjęs dėl priėmimo specifikos, vėl atkuriamas vertikalia kryptimi. Sosto pakėlimo menas nepalyginamai pranoksta dirbtinį paukščių čiulbėjimą ir liūtų riaumojimą. Šis pakėlimas simbolizuoja galios *didėjimą:* akivaizdu, kad čia esama tam tikro grasinimo svetimos valstybės pasiuntiniui.

PARALITIKŲ DIDYBĖS IDĖJOS

Kaip žmonės iš tikrųjų supranta „didybę"? Šis žodis toks daugiareikšmis, kad kyla abejonė, ar jame išvis galima įžvelgti kokią nors aiškesnę prasmę. Tik pagalvokime, ką žmonės jau yra vadinę „dideliais" dalykais! Greta pačių prieštaringiausių ir juokingiausių čia aptiksime tokių, be kurių visai neįmanoma įsivaizduoti civilizuoto gyvenimo. Ir kaip tik dėl to neapibrėžtumo žodis „didybė" išreiškia tai, kas žmonėms reikalinga kaip oras ir vanduo. Todėl, matyt, reikia mėginti aprėpti visas to žodžio reikšmes ir galbūt pasiseks priartėti prie „didybės" sampratos, kaip ją apčiuopiamiausiai ir ryškiausiai suvokia paprasti žmonės.

[138] *Liudprand von Cremona,* Das Buch der Vergeltung, VI, 5.

Viena paplitusi ir gerai ištirta liga labai puikiai tinka šiam klausimui nagrinėti. Tai – *paralyžius*, kuriam dažniausiai, ypač klasikiniams jos atvejams[139], būdingas kone masinis *didybės idėjų* kūrimas. Tos idėjos tiesiog plūste plūsta viena po kitos ir jas nesunku dirbtinai sužadinti. Tačiau ne kiekvienas paralyžius generuoja didybės idėjas, yra ir depresinių šios ligos formų, kurioms būdingos mažybės idėjos; kai kada jos abi liejasi pramaišiui. Tačiau mums čia svarbi ne pati liga. Mus domina konkrečių didybės idėjų sankaupa tam tikrais, gerai žinomais ir tiksliai aprašytais atvejais. Kaip tik šių idėjų gausa, jų naivumas ir jaudrumas, tai, kas „normaliems", t. y. ta liga nesergantiems, žmonėms atrodo beprasmiška, leidžia padaryti labai svarbias išvadas apie „didybės" prigimtį. Prašytume tik truputį kantrybės, skaitant pateikiamų atvejų aprašymus, nes, pirm mėginant aiškinti jų prasmę, būtina kuo atidžiau viską išklausyti. Beje, abu ligoniai, apie kuriuos bus kalbama, gyveno Vokietijoje kaizerio Vilhelmo laikais – aplinkybė, reikšminga kai kuriems jų vaizdiniams.

Štai ką Krėpelino klinikoje apie save pasakojo vienas vidutinio amžiaus pirklys:

„Jis tiesiog buvęs iškvaišęs dėl įtampos ir visokios skubos, o dabar esąs visai sveikas, tik truputį nervingas. Darbingumą labai pakėlusi gera priežiūra klinikoje, todėl galįs daug nuveikti. Jis regįs puikių perspektyvų: netrukus išėjęs iš ligoninės ketinąs steigti didelį popieriaus fabriką, kurio statybai pinigų duosiąs vienas bičiulis. Be to, Krupas (Krupp), kurio geras pažįstamas esąs anas bičiulis, leidęs jam naudotis dvaru netoli Meco, kur žadąs įkurti stambų sodininkystės ūkį; vietovė esanti labai tinkama ir vynuogių plantacijoms. Paskui žemės ūkio įmonei parūpinsiąs keturiolika arklių ir organizuosiąs stambią prekybą mediena, iš to gausiąs apvalią sumelę pelno. Į pastabą, kad visi tie reikalai, ko gero, nesiplėtosią taip sklandžiai ir pareikalausią nemažų investicijų, atsakė esąs įsitikinęs, jog savo darbštumu visus sunkumus įveiksiąs, o ir pinigų, matant tokias pelno perspektyvas, neturėtų trūk-

[139] *Kräpelin*, Einführung in die psychiatrische Klinik, II, 26, 93–97.

ti. Dar norįs priminti, kad juo domisi kaizeris ir leisiąs jam susigrąžinti aristokrato titulą, kurio dėl lėšų stokos atsisakęs senelis; tiesą sakant, jis galįs tituluotis aristokratu jau ir dabar. Visa tai ligonis pasakojo ramiai, dalykiškai, elgėsi natūraliai."

Jį nesunku paskatinti šiuos planus dar labiau išplėtoti. „Užsiminus, kad pelninga galėtų būti ir paukštininkystė, jis tučtuojau patikina, jog, savaime suprantama, laikysiąs kalakutų, perlinių vištų, povų ir balandžių, penėsiąs žąsis, užveisiąs fazanų fermą."

Šio žmogaus liga iš pradžių pasireiškė tuo, kad jis ėmė vykdyti stambias pirkimo operacijas ir kurti didžiulius planus. Patekęs į kliniką, „dvasiškai ir fiziškai jautėsi kaip niekados puikiai ir labai linkęs į kūrybą. Čia, kur jam nuostabiai patinką, ketinąs rašyti poeziją, nes tai mokąs daryti geriau už Gėtę, Šilerį ir Heinę (Goethe, Schiller, Heine)... Žadąs išrasti daugybę naujų mašinų, perstatyti kliniką, pastatydinti katedrą, aukštesnę už Kelno, stiklo šarvais apjuosti gydyklą. Esąs genijus, kalbąs visomis pasaulio kalbomis, nuliedinsiąs iš plieno bažnyčią, gausiąs iš kaizerio aukščiausius ordinus, išrasiąs vaistus kvailiams tramdyti, padovanosiąs ligoninės bibliotekai tūkstantį tomų knygų, daugiausia filosofijos veikalų, galvoje, girdi, sukasi vien dieviškos mintys. Didybės idėjos be perstojo keitė viena kitą, greitai gimdavo, bet po akimirkos jas jau nustelbdavo naujos... Ligonis nepaliaudamas kalbėjo, rašė, braižė, lengva ranka užsakinėjo viską, ką siūlė laikraščių skelbimai – maistą, vilas, drabužius, baldus. Tai jis buvo grafas, tai generolas leitenantas, tai dovanojo kaizeriui ištisą lauko artilerijos pulką. Siūlėsi kliniką perkelti ant kalno".

Pamėginkime tame margame kratinyje padaryti šiokią tokią tvarką. Čia esama to, ką būtų galima pavadinti *aukščio tendencija*. Ligonis užsimojęs statyti katedrą, aukštesnę už Kelno, perkelti kliniką ant kalno. Aukštis, kurį ketina pasiekti, tinka ir jam pačiam. Socialinių rangų sistemoje atsispindi senelio aristokratizmas; pats jis yra grafas, karinėje hierarchijoje – generolas leitenantas. Juo domisi kaizeris, šį jis gali paskatinti dalyti ordinus, patį kaizerį

apdovanoja ištisu kariuomenės pulku. Iš viso to matyti, kad yra norų pralenkti ir kaizerį.

Tas pats veržlumas matyti ir dvasiniuose dalykuose. Kadangi yra genijus, kalba visomis pasaulio kalbomis, tarsi kalbos būtų paprasčiausi genijaus valdiniai, o žymiausius poetus, kuriuos žino, – Gėtę, Šilerį ir Heinę – žada pranokti. Įspūdis toks, kad šioje aukščio siekimo tendencijoje jam svarbu ne *pasilikti* viršuje, o *greitai ten pakilti.* Reikia be paliovos ir kuo greičiau kopti aukštyn – visi būdai geri. Pasirodo, kad tai, kas iki tol buvo laikoma aukščiausia, lengva viršyti. Viršijami aukščio rekordai. Neatmestinas įtarimas, kad per tuos aukščio rekordus iš tikrųjų siekiama *augimo* rekordų.

Antroji ne mažiau ryški tendencija – *įsigijimo* siekis. Kalbama apie popieriaus fabriką ir prekybą mediena, apie plataus masto sodininkystę, vynuogių plantacijas ir arklius. Tačiau iš to, kaip buvo reaguota į užuominą auginti paukščius, matyti, kad įsigijimas čia suvokiamas ganėtinai senoviškai. Turimas galvoje *gausinimas* visko, kas gali gausėti, o ypač to, kas gyva, kas lengvai dauginasi. Paeiliui kaip paukščių rūšys vardijami kalakutai, perlinės vištos, povai, balandžiai, žąsys, fazanai ir kiekvienu atveju įsivaizduojama, kad juos auginant galima be paliovos dauginti. Įsigijimas čia dar tebėra tai, kas jis buvo iš pat pradžių – natūralių masių skatinimas gausėti, ir galintis būti kai kam naudingas.

Trečioji tendencija – *švaistymas.* Ligonis užsakinėja viską, ką siūlo laikraščių reklama – maistą, vilas, drabužius, baldus. Jeigu būtų laisvas ir turėtų pinigų, visus tuos daiktus *pirktų.* Tačiau negalima teigti, kad juos *kauptų.* Ko gero, neabejotina, kad su tuo turtu elgtųsi lygiai taip pat lengvapėdiškai kaip ir su pinigais – išdalytų kam pakliuvo. *Laikyti* jam nebūdinga kaip ir *turėti.* Daiktus, kuriuos nori pirkti, jis mato krūvoje tikriausiai tol, kol jų neturi. Turto leidimas per rankas jam yra svarbiau už patį turtą. Tokio elgesio prigimtis, iš pirmo žvilgsnio atrodanti dvilypė, iš tikrųjų yra *vien kaupimas* ir *švaistymas kairėn ir dešinėn.* Tai *didybės* požymis.

Dabar panagrinėkime dar vieną atvejį. Ligonis irgi panašaus amžiaus pirklys, sergantis *audringesne* paralyžiaus forma[140]. Jo liga taip pat prasidėjo grandioziniais planais: neturėdamas pinigų staiga užsimojo atidaryti restoraną – tam tikslui už trisdešimt penkis tūkstančius markių nupirko plaukymo baseiną, už keturiolika tūkstančių markių užsakė šampano ir už šešiolika tūkstančių – baltojo vyno. Klinikoje be paliovos tauškia: „Norįs sustambėti taip, kad svertų keturis centnerius; į rankas įsistatydinsiąs plieno strypus ir nešiosiąs dviejų centnerių ordinus; geležine mašina pasidarysiąs penkiasdešimt negrių ir visada būsiąs keturiasdešimt dvejų metų amžiaus; vesiąs šešiolikos metų grafaitę, iš paties popiežiaus rankų gavusią dorybės rožę ir turinčią šešių šimtų milijonų kraitį. Turįs arklių, kurie neėda avižų, taip pat šimtą aukso rūmų su gulbėmis ir banginiais iš medžiagos, iš kurios gaminami kulkų nepramušami šarvai; esąs padaręs stambių išradimų, kaizeriui pastatydinęs rūmus už šimtą milijonų, kalbasi su juo kaip lygus su lygiu, iš didžiojo hercogo gavęs šimtą dvidešimt keturis ordinus, kiekvienam elgetai dovanojąs po pusę milijono. Be viso to, jaučiasi esąs persekiojamas. Penkis kartus norėta jį nužudyti, kasnakt iš užpakalio jam išsiurbia du puskubilius kraujo, už tai sargams liepsiąs nukirsdinti galvas, atiduosiąs juos šunims sudraskyti, pasidarbinsiąs garo giljotiną."

Čia viskas atrodo kur kas drastiškiau ir aiškiau: kalbama apie grynų gryniausią augimą, tiesiog patį augimą, kuriam nustatomas keturių centnerių svorio matas; kalbama apie *stiprumą* – į rankas įsistatydinsiąs plieno strypus, apie patį svariausią ir ilgaamžiškiausią *apdovanojimą* – dviejų centnerių geležinį kryžių, kurį nešioti turįs užtektinai jėgų; galiausiai kalbama apie *potenciją* ir metų sustabdymą – savo penkiasdešimčiai negrių jis visada būsiąs keturiasdešimt dvejų metų. Dorybingiausia, turtingiausia ir jauniausia nuotaka esanti ganėtinai tinkama. Jo arkliams avižos – per menkas pašaras. Gulbės šimte aukso rūmų tikriausiai yra moterys, šiaip

[140] *Kräpelin,* Einführung in die psychiatrische Klinik, II, *28,* 101–102.

ar taip, kontrastas negrėms. Banginiai reikalingi kaip didžiausi iš visų gyvų būtybių. Pasirūpinta ir nesužeidžiamumu. Kalbama apie kulkų nepramušamus šarvus, tiesa, banginių kontekste, daug kartų minimi metalai. Šimtą milijonų, kuriuos valdo, kainuoja rūmai kaizeriui, dėl to jis gali su kaizeriu kalbėtis kaip lygus su lygiu. Elgetų yra milijonai, tikriausiai kiekvienas laikomas pusžmogiu, nes kam tada jiems dovanoti po pusę milijono. Suprantama, kad, užimdamas tokią nepaprastą padėtį, negali būti nepersekiojamas. Vieno pasikėsinimo tokiai reikšmingai asmenybei būtų per maža. Jo teisė už piktadarybes liepti nukirsti galvas sargams, siurbiantiems kraują (iš užpakalio – taip parodoma jų menkystė), ir atiduoti sudraskyti šunims. Tačiau kur kas spartesnė už senamadišką šunų gaują yra garo giljotina, kurią pasidirbinsiąs masinėms egzekucijoms.

Juo didesnė ko nors vertė, juo aukštesnė kaina nustatoma, juo daugiau tūkstančių paleidžiama į darbą, juo labiau tai vilioja žmogų. Pinigai vėl įgauna senuosius masės bruožus. Jų ima daugėti staigiai ir nepaprastai greitai, netrukus susidaro milijonas, o jau tada milijonai pradeda vaidinti lemiamą vaidmenį. Žodžio reikšmė savotiškai žėri, ir tai vienodai tinka ir žmonėms, ir pinigams. Svarbiausią masės savybę, *norą didėti,* yra perėmę ir pinigai. Didis žmogus gyvenimą valdo ir tvarko milijonais.

Įgijimas ir švaistymas, kaip jau minėta, yra du to paties veiksmo aspektai, o pirkimas ir dovanojimas, kaip ir visa kita, – ekspansijos būdas. Kitaip negu aukščio tendenciją, šią ekspansiją galima pavadinti *augimu į plotį*. Tokiam augimui nėra skirtumo – *pirkti* ar *dovanoti;* jis užverčia daiktus pinigais, kol jų visai nebematyti, o pinigais ir daiktais užverčia žmones, kol patraukia juos į savo pusę.

Čia vėl naiviai ir todėl labai įtikinamai išryškėja tradicinis karalių bruožas, kurį taip gerai pažįstame iš pasakų ar net istorijos, – dosnumas. Apie vieną XIV a. gyvenusį Vakarų Afrikos karalių pasakojama, kad, kaip piligrimas, keliaudamas į Meką, jis nupirkęs visą Kairo miestą – veiksmas, kurio istorija nepamiršo. Girtis pir-

kimais ir šiais laikais tebemėgstama ne mažiau kaip ir švaistymu. Iš visų nekokią reputaciją turinčių šiuolaikinių pinigų magnatų didybės apraiškų iš tikrųjų teigiamai vertinamas nebent aukojimas visuomenės reikmėms. Mūsų ligonis švaistosi šimtamilijoninės vertės rūmais, ir tokią dovaną mielai priima kaizeris.

Tiesa, jo didybės idėjos yra labai permainingos, tačiau neatrodo, kad dėl jų sieloje įvyktų kokių nors pokyčių. Jis visą laiką lieka pats savimi: net jei ir svers keturis centnerius, ves savo šešiolikmetę dorybingąją grafaitę ar kalbėsis su kaizeriu kaip lygus su lygiu. Priešingai, viskas, kas ateina iš išorės, panaudojama sau. Pastovus visatos centras yra jis, užkariaujantis ją tuo, kad valgo ir sunkėja, bet niekados nevirsta kuo nors kitu. Idėjų šuoliškumas teikia jam peno, ir tai, kad jos keičia viena kitą ir mainosi, jam yra, be abejonės, svarbu, nes visomis išgalėmis nori augti į plotį, tačiau tai tėra tik maisto įvairovė. O šios margumas – apgaulingas: tai ne kas kita, kaip apetito išrankumas, ir tiek.

Didybės idėjų gausa čia galimà tik todėl, kad nė ties viena neužtrunkama kiek ilgiau. Vos atėjusi į galvą, iš karto įvykdoma. Natūralu keisti tikslus, jei jie taip lengvai pasiekiami. Kaip paaiškinti, kad ligonis nejaučia pasipriešinimo savo idėjoms? Jei tik koks nors žodis pranašauja galią ir turtą, asmeninės ekspansijos galimybę, vos jį ištaręs pamano, kad viskas, kas tuo žodžiu pasakoma, akimirksniu ir išsipildo. Šis lengvumas, atrodo, susijęs su tuo, kad *masę* pacientas visada jaučia esant palankią. Jinai jam išnyra visokiais pavidalais: kaip šešių šimtų milijonų kraitis, šimtas aukso rūmų ar penkiasdešimt negrių, kurias pasigamina geležine mašina. Net ir kai ant ko nors pyksta, pavyzdžiui, ant sargų, po ranka turi gaują šunų, kurie, jo siundomi, puola anuos draskyti. Šovus minčiai apie galvų kirsdinimą, tuojau išranda garo giljotiną, galinčią tai daryti masiškai. Masė visada už, o ne prieš jį, o jei išimties atveju ir stoja prieš, tai ją sudaro tie, kuriems galvos jau nukirstos.

Prisiminkime, ką pasakojo pirmasis ligonis: visi verslai, ypač žemės ūkio, buvo pasirengę klestėti jo labui. Visos paukščių rūšys

ir telaukė, kada galės pradėti dėl jo daugintis, o kai jis panorėjo padaryti gera ligoninės bibliotekai, kaipmat radosi tūkstantis tomų veikalų. Kai reikia pirkti ir dovanoti, abiem ligoniams netrūksta nei tūkstančių, nei milijonų.

Pabrėžtina pozityvi masės laikysena, tas palankus jos nusiteikimas didybės idėjų apimto paralitiko atžvilgiu. Masė niekuomet nestoja prieš, o yra tik paklusni priemonė užmojams įgyvendinti: kas tik šauna į galvą, ji tuoj viską įgyvendina. Daugiau norėti paralitikas net negalėtų, nes masės augimas toks pat beribis kaip ir jo paties. Masė jam yra besąlygiškai lojali. Tokio lojalumo iš savo valdinių dar niekada nėra patyręs nė vienas valdovas. Kitame skyriuje sužinosime, kad *paranojos* atveju masė įgauna kitokių, *priešiškų,* bruožų. Be to, paranoikų didybės idėjos labiau ginčytinos ir rodo polinkį į rigidiškumą. Jei priešiškai nusiteikusi masė paima viršų, didybės idėjos virsta persekiojimo idėjomis.

Apibendrindami tai, kas paaiškėjo nagrinėjant paralitikų didybės idėjas, galime pasakyti, jog esama dviejų nepaliaujamo ir atsinaujinančio augimo krypčių. Pirma, tai pats *asmuo,* kuris nori fiziškai didėti ir sunkėti ir negali susitaikyti su mintimi, kad pasiekiama fizinio augimo riba. Bet kokia jėga, kuria asmuo apdovanotas kaip paskira būtybė, turi augti kartu. Antra kryptis – *milijonai,* ir juos gali sudaryti viskas, kas geba – kaip pati masė – šuoliškai gausėti. Šiais milijonais didybės apsėstasis disponuoja kaip tinkamas, ir jie paklūsta tik jam.

Didybė, apie kurią svajoja žmonės, sujungia individualaus biologinio augimo jausmą su masei būdingu staigaus prieaugio jausmu. Todėl masė yra klusni, jos *pobūdis* nieko nereiškia, kiekvienas jos pakaitas gali atlikti tą pačią funkciją.

VALDŽIA IR PARANOJA

AFRIKOS KARALIAI[141]

Žvilgsnis į Afrikos karalius padės susieti tuos valdžios aspektus ir elementus, kurie anksčiau buvo nagrinėjami skyrium. Viskas tų karalių elgsenoje mums atrodo svetima ir neįprasta. Iš pradžių kyla pagunda numoti į juos ranka kaip į egzotiškus kuriozus. Europietį, skaitantį tokius tekstus, kokie bus pateikti čia, greitai apima pranašumo jausmas. Tačiau patarčiau truputį kukliai pakentėti, kol apie juos bus sužinota daugiau. XX a. europiečiams netiktų jaustis pranašesniems prieš barbariškumą. Europos valdovų veiksmai galbūt ir efektyvesni, tačiau jų tikslai dažnai niekuo nesiskiria nuo Afrikos karalių.

Kaip mirus vienam nusenusiam karaliui *Gabone* buvo renkamas kitas, aprašo *Diu Šaliu* (Du Chaillu).

„Man būnant Gabone, mirė persenęs karalius, vardu Glasas. Genčiai jis buvo įgrisęs iki kaulų smegenų. Visi jį laikė galingu ir piktu burtininku; nors viešai niekas apie tai nekalbėjo, bet retas būtų drįsęs naktį prisiartinti prie jo namų. Kai karalius pagaliau susirgo, žmonės atrodė labai nusiminę. Tačiau kai kurie bičiuliai man patikėjo paslaptį, kad visas miestas laukiąs jo mirties. Ir štai karalius užmerkė akis. Vieną rytą mane pažadino nežmoniškos raudos ir aimanos. Atrodė, kad ašaromis plūsta visas miestas. Raudojimas truko šešias dienas. Antrą dieną senąjį karalių slapta palaidojo. Patys patikimiausi genties vyrai nugabeno palaikus į vietą, kurią tik jie težinojo, – kitiems ji visam laikui liko paslaptis. Kol žmonės liūdėjo, seniai rengė naujo karaliaus rinkimus. Šis dalykas taip pat yra slaptas: tik septintą dieną pranešama, kada bus

[141] D. *Westermann*, Geschichte Afrikas, Köln, 1952. Tai knyga, kurioje apibendrinta nepaprastai gausi medžiaga. Šiuo veikalu čia nuolat remiuosi.

vainikuojamas naujasis karalius. Ir pats išrinktasis iki paskutinės dienos to nežino.

Taip jau nutiko, kad išrinko Njogonį, vieną mano draugų. Jis buvo kilęs iš geros šeimos ir mėgstamas žmonių, todėl ir gavo daugiausia balsų. Aš nemanau, kad Njogonis nujautė, kad taip bus išaukštintas. Kai septintos dienos rytą jis išėjo į pajūrį pasivaikščioti, buvo užpultas minios. Taip čia įprasta elgtis su tais, kurių laukia karūnavimas: tie veiksmai kiekvienam turi atimti norą žengti į sostą, išskyrus nebent didelį garbėtrošką. Apsupusi glaudžiu žiedu, didžiulė minia ėmė jį plūsti tokiais žodžiais, kokius gali išgalvoti tik šlykščiausios visuomenės padugnės. Vieni spjaudė į veidą, kiti niuksėjo kumščiais, treti spardė, ketvirti drabstė purvais, o tie, kurie negalėjo prieiti arčiau, dėjo į šuns dienas ne tik jį, bet ir jo tėvą, motiną, brolius, seseris, visą giminę iki senelių ir prosenelių. Žmogus, nežinantis vietos papročių, už jokius pinigus nepalaikytų to, kuris netrukus turės būti karūnuotas karaliumi.

Visame tame triukšme ir grumtynėse nugirdau kelis žodžius, kurie man padėjo suprasti, kas čia dedasi. Kartkartėm, kai kas nors ypač stipriai jam užvoždavo ar įspirdavo, pasigirsdavo žodžiai: „Dar nesi mūsų karalius. Dar galime daryti su tavim, ką norime. Paskui jau turėsim tavęs klausyti".

Njogonis laikėsi vyriškai, kaip dera būsimam karaliui: buvo ramus ir visus įžeidinėjimus ištvėrė šypsodamasis. Maždaug po pusvalandžio jį nuvedė į senojo karaliaus namus, pasodino ir dar kartą privertė išklausyti visokių pažeminimų.

Po to įsiviešpatavo tyla. Seniai atsistojo ir iškilmingai tarė žodžius, kuriuos visi kartojo: „Mes išrenkame tave karaliumi. Prisiekiame, kad tavęs klausysime".

Vėl visi nutilo. Buvo atneštas į cilindrą panašus galvos apdangalas, kuris čia laikomas karaliaus garbės ženklu, ir uždėtas Njogoniui ant galvos. Paskui jį aprengė raudonais drabužiais, ir tie, kurie ką tik jį visaip plūdo, dabar reiškė didžiausią pagarbą.

Prasidėjo šventė, kuri truko šešias dienas. Karalius, kartu su pareigomis gavęs ir pirmtako vardą, privalėjo valdinius priimi-

nėti savo namuose ir niekur neišeiti. Sunku apsakyti tą šešias dienas trukusį lėbavimą, gyvulišką girtuokliavimą ir triukšmingą šurmulį. Iš kaimyninių kaimų būriais traukė žmonės nusilenkti naujam karaliui. Visi nešėsi prisikrovę romo, palmių vyno ir maisto. Nieko negailėta šventės nuotaikai kelti, o kas ateidavo, būdavo maloniai sutinkamas.

Senojo karaliaus Glaso niekas nebeprisiminė, o naujasis karalius Glasas, vargšelis, visiškai nusivarė nuo kojų. Dieną ir naktį turėjo priiminėti žmones, ir su kiekvienu, kas atvykdavo, privalėjo būti mandagus.

Pagaliau romas buvo išgertas, nustatytas šventės laikas irgi baigėsi, vėl grįžo ramybė. Dabar naujasis valdovas pirmą kartą galėjo išeiti iš namų ir apžiūrėti savo karalystę."[142]

Čia nepaprastai svarbi yra įvykių, kaip masinių reiškinių, seka. Viskas prasideda nuo *raudotojų gaujos* mirusiam karaliui apverkti susidarymo, ir tai trunka šešias dienas. Paskui, visai netikėtai, septintą dieną užpuolamas išrinktasis. Susikaupę priešiški jausmai iš gyvenimo išėjusiam karaliui išliejami įpėdiniui. *Persekiojančioji masė,* kuri apstoja įpėdinį, iš tikrųjų yra *apgręžiamoji masė,* nes ji nukreipta ne prieš išrinktąjį, o prieš mirusįjį. Žmonės išsivaduoja iš neapykantos tam, kurio jau nebėra, kuris per ilgai valdė ir galiausiai kėlė tik baimę. Prieš pradėdamas valdyti naujasis karalius pakliūna į situaciją, kokios nelinkėtų nė vienas valdovas net ir didžiausiam savo priešui: būti apsuptam nepaklusnių valdinių, kurie grasindami ima už pakarpos. Tačiau Njogonis nesijaudina, nes žino, kad tai yra *pavėluotas* priešiškumas – jis dirbtinis ir nukreiptas ne prieš jo asmenį. Ir vis dėlto tas įvykis turės visam laikui likti atmintyje kaip nemaloni valdymo pradžia, kaip grėsmingas priminimas to, kas bet kada gali atsitikti. Kiekvienas karalius čia ateina į valdžią sukilimo sąlygomis. Bet tai yra pavėluotas maištas prieš karalių, jau baigusį dienas, o naujai išrinktasis, kaip jo galių perėmėjas, tėra tik tariamas maišto objektas.

[142] *Du Chaillu,* Explorations and Adventures in Aquatorial Africa, 1861, 18–20.

Trečias svarbus dalykas – šventė, kuri, kaip ir mirusiojo apraudojimas, trunka šešias dienas. Maisto ir gėrimų dalijimas, bendras beatodairiškas lėbavimas yra ne kas kita, kaip *gausinimo,* kurio tikimasi iš naujojo valdovo, ženklas. Kaip dabar, valdymo pradžioje, taip ir paskui jo karalystėje turės netrūkti nei romo, nei palmių vyno, o maisto turės irgi tiek, kiek kas geis. Dėl tokio gausinimo karalius ir sodinamas į sostą. *Šventinė masė,* kaip tikrojo valdymo pradžia, *garantuoja* būsimą gausėjimą.

Diu Šaliu pasakojimas rašytas prieš gerą šimtmetį. Jis puikus tuo, kad įvykius stebėjo pašalietis, o tekstas neperkrautas smulkmenomis. Šiais laikais apie Afrikos karalius žinoma nepalyginamai daugiau. Ne pro šalį susipažinti ir su vienu naujesniu pranešimu.

Jukunų genties Nigerijoje[143] karalius buvo šventa būtybė, kurios gyvenimą griežtai reglamentavo taisyklės. Svarbiausia karaliaus priedermė – nevesti kaip karvedžiui tautos į kautynes arba išsiskirti išmintingu valdymu. Nereikėjo jam būti ir ypatinga asmenybe, veikiau jis atstojo gyvą indą, iš kurio plūdo jėgos, kurios sėklas darė daigias, žemei teikė derlumą ir taip garantavo žmonėms gyvenimą ir gerovę. Tas jėgas turėjo palaikyti apeigos, kurių kupinos buvo karaliaus dienos ir metai.

Viešumoje karalius rodydavosi retai. Jam buvo draudžiama basam atsistoti ant žemės, nes sausra išdžiovintų laukuose derlių. Taip pat nevalia buvo ką nors nuo žemės pakelti. Nukritus nuo arklio, jo laukė ankstyva mirtis. Niekas neturėjo teisės net užsiminti, kad karalius negaluoja. Jeigu jis rimtai susirgdavo, netrukus būdavo patyliukais pasmaugiamas. Manyta, kad sergančio karaliaus dejonės galinčios sukelti žmonių sumaištį. Čiaudėti nebuvo draudžiama. Jei jukunų karalius nusičiaudėdavo, čia pat esantys vyrai, murmėjimu reikšdami pritarimą, imdavo delnais ploti į šlaunis. Netinkama buvo kalbėti apie karaliaus „kūną" arba išvis duoti suprasti, kad jis, kaip ir visi žmonės, jį turi. Tokiais atvejais varto-

[143] *Meek,* A Sudanese Kingdom, London, Kegan Paul, 1931, 120–177, 332–353. Labai trumpai žr. ir: *Westermann,* op. cit., 149–150.

davo specialų žodį, skirtą tik karaliaus asmeniui. Tas žodis reiškė kiekvieną jo veiksmą, taip pat ir įsakymus, kuriuos ištardavo jo lūpos.

Kai karaliui ateidavo metas valgyti, tam tikri tarnautojai apie tai pranešdavo garsiais riksmais, ir visi, kas išgirsdavo, dvylika kartų suplodavo delnais į šlaunis. Rūmuose ir visame mieste stodavo tyla: liaudavosi pokalbiai, darbai buvo dedami į šalį. Apskritai visa karaliaus valgymo procedūra buvo laikoma šventa: maistą jam patiekdavo kaip dievybei – su iškilmingomis apeigomis. Kai jis baigdavo valgyti, vėl nuaidėdavo riksmai ir plojimai, kuriuos išgirsdavo tarnautojai išoriniame kieme; tai reiškė, kad vėl leidžiama kalbėti ir dirbti.

Jei karalius pratrūkdavo pykčiu, parodydavo į kokį nors asmenį pirštu arba įtūžęs treptelėdavo koja, tai reiškė siaubingiausius padarinius visam kraštui. Tada reikėdavo kuo greičiau karalių visais įmanomais būdais maldyti. Karaliaus seilės buvo šventos. Nukirptus plaukus ir nagus jis pats saugodavo maišelyje, nes kai mirdavo, juos laidodavo kartu su palaikais. Iškilminguose karaliui skirtuose kreipiniuose skambėdavo užuominos į vaisingumo jėgas: „Tu esi mūsų Gvinėjos pipirai, mūsų žemės riešutai, mūsų pupos!“ Jam buvo priskiriama galia paveikti lietų ir vėjus. Sausros ir nederliai rodė karalių prarandant jėgas, ir tada jį naktį slapta pasmaugdavo.

Naujai išrinktas karalius privalėdavo tris kartus apibėgti kalvą, o didikai stumdydami gerokai jį apkumščiuodavo. Po kiek laiko dar turėdavo nužudyti arba sužeisti vergą; paskui kas nors šį vargšą karaliaus ietimi ir peiliu pribaigdavo.

Per karūnavimą karaliaus giminaičių vyresnysis kreipdavosi į jį tokiais žodžiais: „Šiandien tau atiduodame tėvo namus. Visas pasaulis priklauso tau. Tu esi mūsų grūdai ir pupos, mūsų dvasios ir dievai. Nuo šiol nebeturi nei tėvo, nei motinos. Eik savo protėvių takais ir nedaryk niekam bloga, kad žmonės liktų su tavimi ir būtumei sveikas iki valdymo pabaigos“.

Visi puldavo prieš naująjį valdovą ant žemės, saujomis berdami žemes į viršų ir kartodami: „Mūsų lietau! Mūsų derliau! Mūsų turte! Mūsų laime!"

Karaliaus valdžia buvo absoliuti, tačiau buvo ir numatyta, kad ji nepasidarytų nepakenčiama. Už tai atsakė didikų taryba, kuriai vadovavo abo, arba vyriausiasis ministras. Jei valdovo nuotaikos imdavo kelti kraštui pavojų, ištikdavo nederlius arba grėsdavo kitos nelaimės, buvo galima jam nurodyti, kokias magijos klaidas jis daro, ir apmalšinti išpuikimą. Vyriausiasis ministras visada galėjo susisiekti su karaliumi, jam buvo leidžiama jį perspėti, o ilgiau nepasirodydamas dvare, galėjo jam sukelti rimtų keblumų.

Karo žygiuose karalius paprastai nedalyvaudavo, bet visas grobis buvo laikomas jo nuosavybe. Vis dėlto trečdalį arba pusę grobio grąžindavo kariui, kurio pastangomis šis buvo įgytas, – kaip pripažinimo ženklą ir paskatą, kad ir kitą kartą būtų toks pat narsus.

Jei karalius lūkesčius pateisindavo, sulaukęs vyresnio amžiaus po septynerių valdymo metų būdavo nužudomas per derliaus šventę.

„Afrikos istorijoje", pirmame rimtame tokio pobūdžio veikale, *Vestermanas* (Westermann) kalba apie „nuostabą keliančius tų karalysčių socialinės santvarkos panašumus" ir nurodo tam tikrą bendrų požymių skaičių. Pačius svarbiausius jų verta paminėti, kartu mėginsime juos aiškinti šios knygos įžvalgų dvasia[144].

„Karalius turi galių žemę padaryti derlingą. Nuo jo priklauso, kaip bręsta derlius laukuose. Dažnai jis yra ir lietaus prišaukėjas." Čia karalius reiškiasi kaip *gausintojas*. Tai jo pagrindinė savybė. Net būtų galima sakyti, kad kaip tik dėl šios savybės atsirado ir pati karalystės institucija. Karalius duoda daugybę visokių įsakymų, bet tikroji įsakymo forma, kuria disponuoja tik jis, yra skatinimas daugėti. „Tu esi visų tėvas ir motina", – garbina jukunai savo karalių. Tai ne tik reiškia, kad jis visus maitina, – išties jis skatina visa ko daugėjimą. Šiuo atžvilgiu jo galia prilygsta *gausintojų*

[144] *D. Westermann*, op. cit., 34–43.

gaujos galiai. Tai, ką gausintojų gauja turėjo daryti kaip visuma, kaip ištisa substancija, buvo suversta ant jo vieno pečių. Savo elgsena karalius turi garantuoti pastovumą, dalyką, kuris visai neįmanomas gausintojų gaujai, nes gausintojų gauja susideda iš daug narių ir vis išyra. O karalius, aiškiai atribotas nuo išorinio gyvenimo, visas gausinimo galias laiko tarsi inde. Jo švenčiausia pareiga – žiūrėti, kad jos niekur nepradingtų. Tuo pagrįsti ir kiti požymiai, apie kuriuos tuoj kalbėsime.

„Kad būtų išsaugota gausinimo galia ir karaliui niekas nepakenktų, jo asmuo raizgyte apraizgomas begale visokiausių taisyklių ir draudimų, neretai padarančių jį neveiksminga figūra." Karaliaus, o iš tikrųjų jo turinio, laikymas neapsakoma vertybe veda prie *sąstingio*. Karalius – tai pilnutėlis indas, ir nė lašo neturi iš jo išsilieti.

„Jo niekas nemato, jis pasirodo tik tam tikromis progomis. Jam iš viso nevalia išeiti už rūmų teritorijos – nebent tik naktį ar ypatingais atvejais. Niekas nemato jo valgant ir geriant." Toks izoliavimas saugo karalių nuo visko, kas jam galėtų pakenkti. Retas rodymasis žmonėms reiškia, kad karalius reikalingas tik ypatingiems tikslams. Valgymas ir gėrimas, kaip mažinimo veiksmai, nelabai tiktų jam kaip gausintojui. Šiaip jau karaliui derėtų išgyventi tomis galiomis, kurių yra kupinas.

Nepaprastai reikšminga tai, kad karalius yra vienas. Tauta gali garbinti daug dievų, bet karalių turi tik *vieną*. Svarbu, kaip matėme, karalių izoliuoti. Nuo valdinių jis atitolinamas dirbtinai ir visais būdais žiūrima, kad tų ribų niekas neperžengtų. Žmonėms jis rodosi retai arba išvis nesirodo, o jei ir išeina į viešumą, tai taip apmuturiuotas, kad jo visai ar beveik nematyti. Stengiamasi pabrėžti jo vertybinę prigimtį: pirmiausia tuo, kad rengiamas brangiais drabužiais arba dedamas į brangių daiktų terpę, ir antra, kad retai rodomas žmonėms. Jį saugo ne vien aklai atsidavusi asmens sargyba, bet ir nuolatinis tolinimas nuo kitų. Plečiant rūmus ir kuriant kaskart vis erdvesnius apartamentus, siekiama dviejų efektų – didesnio atstumo ir saugos.

Taigi svarbiausius karaliaus bruožus, kuriuos galima nustatyti iš pirmo žvilgsnio, sudaro tai, kad karalius yra vienintelė, izoliuota, nuo kitų atitolinta vertybė.

„Tókios fiziologinės karaliaus funkcijos, kaip kosėjimas, čiaudėjimas, šnirpščiojimas nosimi, yra pamėgdžiojamos arba joms pritariama plojant."[145] Jei monomopatų karalius turėjo kokią nors gerą ar blogą savybę, pavyzdžiui, kūno negalią, ydą ar dorybę, tai jo draugai ir tarnai stengdavosi tą savybę mėgdžioti. Jei karalius buvo šlubas, tai šlubuodavo ir draugai. Jau antikos laikais Strabonas ir Diodoras pateikia štai tokią žinią: jei Etiopijos karalius būdavo sužeidžiamas, tai visi dvariškiai toje pačioje kūno vietoje turėdavo būti sužeisti. Vienas arabų keliautojas, XIX a. pradžioje aplankęs Darfuro dvarą, apie dvariškių pareigas pasakoja: jei sultonas atsikrenkščia, tarsi rengdamasis kalbėti, lygiai tokį pat garsą išleidžia ir visi dvariškiai. Jeigu jis nusičiaudi, visi susirinkusieji išleidžia garsą, panašų į tą, kuriuo gujamas arklys. Jei sultonas nukrinta nuo žirgo, tai ir visi dvariškiai turi dribti ant žemės. Tą, kuris užsižiopsojęs nespėja nukristi, nepriklausomai nuo jo rango, nutempia žemyn ir aptalžo. Ugandos karaliaus dvare būdavo taip: jei karalius šypsodavosi, šypsodavosi visi; jei jis nusičiaudėdavo, čiaudėdavo visi; jei jis persišaldydavo, visi sakydavosi esą persišaldę; jei karalius apsikirpdavo plaukus, apsikirpdavo ir kiti. Beje, tokie karalių mėgdžiojimai praktikuojami toli gražu ne vien Afrikoje. Bonio dvare Celebeso saloje dvariškiams buvo įprasta daryti viską, ką daro karalius. Jei karalius atsistodavo, stodavosi visi, jei jis atsisėsdavo, sėsdavosi ir kiti, jei jis nukrisdavo nuo žirgo, krisdavo ir kiti. Jei jis užsimanydavo maudytis, visi maudydavosi kartu. Net praeiviai privalėdavo kaip stovi lipti į vandenį, nesvarbu, gerais ar prastais drabužiais vilkėjo. Vienas prancūzų misionierius pasakoja apie Kiniją: jei Kinijos imperatorius šypsosi, šypsosi ir man-

[145] Apie karaliaus mėgdžiojimus žr. monomotapai: *Westermann*, op. cit., 413–414; etiopai: *Diodor*, III, 7; *Strabo*, XVII, 2, 3; Darfuro dvaras: Travels of an Arab Merchant in Soudan, London, 1854, 78; Uganda, Celebesas, Kinija: *Frazer*, The Dying God, 39–40.

darinai. Jei šypsena nuo jo lūpų dingsta, liaujasi šypsojęsi ir jie. Jei imperatorių apninka liūdesys, apsiblausia ir mandarinų veidai. Galima manyti, kad šių žmonių veidai yra valdomi spyruoklių ir kad imperatorius jas gali judinti ir tampyti kaip nori.

Karaliaus *pavyzdingumas* – visuotinė nuostata. Kai kada apsiribojama tik garbinimu ir gėrėjimusi juo. Karalius nedaro nieko šiaip sau. Kiekviename jo žodyje įžvelgiama gili prasmė. Netgi daugiau: visi veiksmai imami suvokti kaip *įsakymai*. Karalius čiaudi, reiškia: čiaudėkit! Jis krinta nuo žirgo, reiškia: kriskit! Karalius taip įkrautas įsakymų energijos, kad niekas negali vykti tuščiai. Minėtais atvejais įsakymas nuo žodžio pereina į pavyzdžio galią turintį veiksmą. Pagaliau visa karaliaus egzistencija pradedama orientuoti į gausinimą, kuris, kaip sakyta, yra jo *raison d'être*. Todėl ir kiekvienas jo krustelėjimas bei ištartas žodis turi tendenciją būti dauginami. Net galima sakyti, kad tokiais atvejais karaliaus dvaras virsta gausinimo gauja: jei ne sielos jausenos, tai bent išorinės elgsenos prasme. Kiekvienas daro tą patį, tik karalius – pirmas. Taigi dvaras, tapęs mase-kristalu, grįžta prie ištakų – gausintojų gaujos.

Į pritarimo aplodismentus galima žiūrėti ir kaip į gausinimo valios išraišką. Veiksmai arba pasakymai, kurie laikomi pavyzdingais, yra sutvirtinami aplodismentais ir tokiu būdu skatinami kartoti. Tik nedaugelis pajėgia atsispirti prievartai, kuri sklinda iš tūkstančio plojančių rankų: plojančiųjų produktas *negali ne*gausėti.

„Karaliui pradėjus senti, kyla pavojus jo magijos galiai. Šiai pakimba grėsmė nusilpti arba visai išnykti, piktos jėgos gali ją paversti priešingybe. Todėl senstančiam karaliui reikia atimti gyvybę ir jo magijos galią perduoti kitam." Karaliaus asmuo reikšmingas tol, kol jis yra pajėgus. Tik kaip patikimas indas jis įstengia išlaikyti gausinimo galias. Net menkiausia yda valdiniams darosi įtartina. Dėl to karalius galįs netekti patikėtos substancijos ir kelti pavojų valdinių gerovei. Tų karalysčių konstitucija – jų karaliaus fizinė būklė. Trumpai tariant, karalius yra prisiekęs savo fizinėmis jėgomis ir sveikata. Kai karaliui ima žilti plaukai, nusilpsta

akys, iškrinta dantys, kitaip sakant, dingsta jėgos, jis yra nužudomas arba privalo nusižudyti pats. Jis išgeria nuodų arba yra pasmaugiamas. Pirmenybė atiduodama šioms dviem mirties rūšims, nes karaliaus kraują pralieti draudžiama. Kai kada valdymo trukmė būna iš anksto nustatyta tam tikru metų skaičiumi. Kaip matėme, jukunų karalius valdydavo septynerius metus. Pagal bambarų tradiciją naujai išrinktas karalius pats nustatydavo valdymo trukmę[146]. „Ant kaklo jam užnerdavo medvilnės juostą, ir du asmenys tempdavo galus į priešingas puses, o jis tuo metu turėdavo iš kalebaso išgriebti tiek akmenukų, kiek tilpdavo saujoje: jų skaičius rodydavo valdymo metus, kuriems pasibaigus jį pasmaugdavo."

Dirbtinai ribojant karaliaus gyvenimo trukmę buvo norima pirmiausia išsaugoti jo neįkainojamą gausinimo substanciją, bet ne vien tai. Jo aistringas geismas išgyventi, kuris valdymo laikotarpiu galėjo įgauti pavojingą mastą, jau iš pat pradžių buvo slopinamas ir tramdomas. Karalius žino, kada mirs, – anksčiau už daugelį savo valdinių. Mirties valanda jam niekada neišeina iš galvos, kaip tik tuo jį akivaizdžiai pranoksta tie, kuriuos jis valdo. Priimdamas valdžią, jis atsisako pastangų žūtbūt išgyventi. Tai savotiška sutartis, kurią sudaro su valdiniais. Įgyjama garbė yra tikra našta. Karalius pareiškia sutinkąs po tam tikro laiko paaukoti savo gyvybę.

Visi tie koneveikimai ir smūgiai, kuriuos prieš pradėdamas valdyti jis išgirsta ir patiria savo kailiu, yra išankstinis priminimas to, kas laukia valdymo pabaigoje. Kaip jis dabar viską nuolankiai priima, taip ir vėliau klusniai atsiduos likimui. Karaliaus gyvenimo pabaigai tarsi užbėgama už akių: ir ne tiek svarbu, ar tuo, kad jam grasinama tokia gyvenimo pabaiga, ar kad laikoma jį iškilmingai davus pažadą, – persekiojimo masė, susidaranti dar nepradėjus valdyti, jam duoda aiškiai suprasti, kad į valdžią jis eina ne savo malonumui. Apie jorubų karalių[147] pasakojama, kad iš pra-

[146] *Monteil,* Les Bambara du Ségou, Paris, 1924, 305.
[147] *Wesyermann,* op. cit., 1985; Siera Leonėje: ibid., 41.

džių jam būdavo gerai įkrečiama į kailį. Jei tas nepajėgdavo skausmo ramiai iškęsti, į karalius nerinkdavo. Pasidairydavo verčiau neturtingesnio princo, ramiai vykdančio savo pareigas ir apie sostą visai nesvajojančio: tokį išsikviesdavo ir labai nustebusį imdavo kulti. Siera Leonėje būsimąjį karalių sukaustydavo grandinėmis ir kaip reikiant prilupdavo. Prisiminkime ir Diu Šaliu pasakojimą apie karaliaus rinkimus Gabone.

Laikotarpiu, kai vienas karalius miręs, o kitas dar neišrinktas, įsiviešpataudavo *savivalė*[148]. Išrinkto karaliaus primušimas, kaip matėme, turi ir tam tikrą prasmę. Tačiau savivalė atsigręždavo ir prieš silpnuosius bei negalinčius apsiginti. Mosių gentyje Vagadunge mirus karaliui paleisdavo visus nusikaltėlius. Buvo nedraudžiama žudyti ir plėšti, ir kiekvienas darė ką nori. Asančių gentyje šis anarchijos laikotarpis išeidavo į naudą karaliaus šeimai: visi jos nariai turėjo teisę žudyti ir plėšti kiekvieną pilietį. Ugandoje karaliaus mirtį iš pradžių slėpdavo, tik paskui, maždaug po dviejų dienų, gesindavo šventąją ugnį, kuri degė prie karaliaus buveinės vartų, ir prasidėdavo didžiulis raudojimas. Būgnai imdavo mušti mirties ritmus skelbdami kraštui, kas įvyko. Tačiau niekam nebūdavo leidžiama užsiminti apie mirtį: buvo tik sakoma, kad užgeso ugnis. Tada ir kildavo baisiausia netvarka. Visi stengdavosi vienas iš kito ką nors nugvelbti ir tik stiprią palydą turintys vadai galėdavo jaustis saugūs. Smulkesnieji imdavo drebėti dėl savo gyvybės – kad nenugalabytų stipresnieji, kurie per trumpą tarpuvaldį su niekuo nesiskaitė. Aišku, kad tokiomis aplinkybėmis labiausiai kentė silpni ir nepajėgiantys apsiginti. Atsiradus naujam karaliui, grįždavo senoji tvarka. Jis išties buvo jos įkūnijimas.

Įpėdinystė toli gražu ne visada buvo aiškiai apibrėžta. Net jei ir būta tam tikrų taisyklių, jų laikydavosi tik tada, jei kas nors vertė tai daryti. Savita įpėdinystės tvarka buvo susiklosčiusi vadinamo-

[148] Mosių gentyje Vagadunge: *Westermann*, op. cit., 185; asančių gentyje: op. cit., 222; Ugandoje: *Roscoe*, The Baganda, London, 1911, 103–104.

siose himų valstybėse[149]. Tą instituciją įžvalgiai aprašė *Obergas* puikioje studijoje apie *ankolų* karalystę[150].

Čia karaliui taip pat tekdavo imtis nuodų, kai jo žmonos ir vadai pradėdavo pastebėti silpnumo požymių. Fizinė jėga buvo svarbiausia. Ji lėmė ir renkant įpėdinį. Valdančiajai himų diduomenei rūpėjo, kad iš daugybės karaliaus sūnų įpėdiniu taptų stipriausias. Išaiškinti tai galėjo tik kova. Per įpėdinystės karą, kuris tomis aplinkybėmis buvo neišvengiamas, oficialiai Ankola negalėjo likti be karaliaus. Po gedulo iškilmių mirusiam valdovui pagerbti jo buveinėje rengdavo paprastų piemenų kautynes, kurių nugalėtoją paskelbdavo karaliumi juokdariu. Tikrieji karaliaus sūnūs tas kautynes stebėdavo, o joms pasibaigus kiekvienas imdavo telkti savo sekėjus ir traukdavo ieškoti karaliaus būgnų. Jei susitikdavo kelyje, užvirdavo kova. Tas, kuris turėdavo mažiau sekėjų, žūdavo arba sprukdavo į kitą šalį. Jokia karo apgaulė nebuvo draudžiama, todėl broliai visokiais būdais stengdavosi nustatyti, kur yra kitas, kad nakties priedangoje prislinktų ir netikėtai užpultų. Vieną nudurdavo miegantį, kitam į maistą įmaišydavo nuodų. Buvo griebiamasi kerų ir naudojamasi svetima pagalba. Sūnums padėdavo motina ir seserys, kurios stengdavosi juos apsaugoti nuo užmuštųjų vėlių keršto užburdamos priešus. O mylimiausias sūnus, kurį įpėdiniu buvo pasirinkęs senasis karalius, kovų metu tūnodavo pasislėpęs.

Įpėdinystės karas galėdavo trukti mėnesių mėnesius, o krašte tuo metu viešpataudavo chaosas. Kiekvienas saugumo sumetimais

[149] Himų valstybės susikūrė kaip užkariavimų rezultatas dabartinės Ugandos teritorijoje ir į pietus nuo jos. Karingi hamitų kilmės klajokliai, kurie ir buvo vadinami gimais, atsikraustė iš šiaurės ir pavertė baudžiauninkais vietinius žemdirbius negrus. Himų karalystės laikomos pačiomis įdomiausiomis visoje Afrikoje. Joms būdingas ryškus susiskirstymas į ponus ir baudžiauninkus.

[150] *Oberg,* The Kingdom of Ankole in Uganda. In: African political Systems, edited by Fortes and Evans-Pritchard, Oxford University Press, 1954, 121–162. Skyrius apie įpėdynistę, 157–161. Ne tokia turininga, bet taip pat verta dėmesio yra kita šiek tiek anksčiau išėjusi knyga: *Roscoe,* The Banyankole, Cambridge, 1923. Apie pietinę himų valstybę Ruandą neseniai pasirodė naujas puikus veikalas: *Marquet,* The Kingdom of Ruanda, in: African Worlds, edited by Daryll Forde, 164–189.

šliedavosi prie giminių. Padažnėdavo gyvulių vagysčių. Kas nešiojosi širdyje pyktį, pasinaudodavo suirute priešui atkeršyti. Tik didieji vadai, kurie saugojo Ankolos sienas, nesiveldavo į šį karą, nes turėjo ginti krašto sienas nuo įsiveržėlių.

Princai vienas po kito arba žūdavo, arba eidavo į tremtį, kol likdavo vienas kovotojas. Tik dabar iš slėptuvės pasirodydavo senojo karaliaus numylėtinis ir susiremdavo su nugalėtoju. Kaunamasi buvo dėl karaliaus būgnų. Anaiptol ne visada nugalėdavo numylėtinis, nors jam paprastai padėdavo stipriausi žyniai ir palaikydavo daugybė šalininkų. Kai visi broliai žūdavo, išlikusysis su karaliaus būgnais ir lydimas motinos bei seserų grįždavo į dvarą. Laikinąjį karalių nužudydavo, o nugalėtoją paskelbdavo tikruoju karaliumi.

Taip varžovai būdavo išnaikinami, o tą, kuris likdavo gyvas, laikydavo stipriausiu, ir visi atsigręždavo į jį. Galima daryti prielaidą, kad ir kitose himų valstybėse, kur įpėdinystės karai buvo įprastas dalykas, veikė tas pats principas. Karaliumi buvo norima regėti tą, kuris *lieka gyvas*. Tai, kad jis nugalabijo tiek daug priešų, teikė jam galią, kurios iš jo visi geidavo.

Kova dėl įpėdinystės – ne vienintelė priemonė atvesdinti į valdžią stiprų karalių. Naująjį valdovą kaip išliekantį gyvą stiprindavo ir kitais būdais. *Kitaros* karalystėje, kuri šiaurėje ribojosi su Ankola, kova dėl įpėdinystės būdavo užbaigiama nepaprastu naujojo karaliaus karūnavimo ritualu. Paskutinį kartą tokia ceremonija vyko 1871 m., įžengiant į sostą karaliui Kabaregai; štai kokie faktai išliko apie šį įvykį[151].

Tarp princų visada būdavo berniukų, kurie dėl per jauno amžiaus įpėdinystės kovose nedalyvaudavo. Todėl kol vyresnieji broliai naikindavo vienas kitą ir paaiškėdavo nugalėtojas, jie likdavo gyvi. Vyriausiasis vadas, ėjęs savotiško valdytojo pareigas, vienam iš tų berniukų ėmė aiškinti, neva *jis* esąs išrinktasis karalius, ir visi vadai pritarė. Tačiau berniukas žinojo, kas sumanyta, todėl

[151] *Roscoe,* The Bakitara, Cambridge, 1923, 129–130.

nepritarė vado žodžiams sakydamas: „Neapgaudinėkite, aš nesu karalius, jūs tik norite mane nužudyti". Vis dėlto berniukas turėjo paklusti ir sėsti į sostą. Pradėjo eiti vadai, nešti dovanas ir reikšti pagarbą. Tarp jų, vilkėdamas paprasto princo drabužiais, buvo ir Kabarega, nugalėtojas, kurį iš tikrųjų ir reikėjo vainikuoti. Jis dovanų atvedė karvę. Valdytojas kreipėsi į jį klausdamas: „Kur mano karvė?" Kabarega atsakė: „Aš atidaviau ją, kam priklauso – karaliui". Valdytojas tuos žodžius palaikė įžeidimu ir kirto jam virve per dilbį. Kabarega supykęs išbėgo iš patalpos ir grįžo su kariais. Pamatęs jį ateinant, valdytojas sušuko soste sėdinčiam berniukui: „Kabarega eina, kovai pasirengt!" Berniukas leidosi bėgti, bet valdytojas jį sučiupo, nusitempė į sosto salės galą ir pasmaugė. Palaidojo jį tame pačiame pastate.

Kivirčas tarp valdytojo ir įpėdinio buvo gryna vaidyba, o į sostą pasodinto berniuko likimas iš anksto nulemtas: jį rinkdavo ir žudydavo, kaip vietiniai žmonės sakė, „mirčiai suklaidinti". Nors karas buvo baigtas, visi varžovai pasiųsti myriop, bet per karūnavimą karalius dar turėdavo *pergyventi* vieną berniuką, savo brolį, kurį paskui palaidodavo tos pačios patalpos, kur stovėjo sostas ir buvo saugomi naujojo karaliaus būgnai, gilumoje.

O kitarų karalystėje simbolinę reikšmę turėjo karaliaus *lankas*[152]. Per karūnavimą reikėdavo pakeisti lanko templę. Buvo išrenkamas vyras, kuris laikė garbe šiam reikalaui paaukoti savo kūno sausgysles. Jis netgi pats vadovaudavo operacijai, per kurią sausgyslės būdavo išimamos iš dešinės kūno pusės; žmogus netrukus mirdavo. Lanką su keturiomis strėlėmis įteikdavo karaliui. Šis jas po vieną iššaudavo į visas keturias pasaulio šalis sakydamas: „Aš šaunu į tautas, kad jas įveikčiau". Sulig kiekviena paleista strėle jis ištardavo toje pusėje gyvenančios tautos vardą. Strėles surasdavo, parnešdavo ir padėdavo saugoti. Kiekvienų metų pradžioje karalius tą „tautų sušaudymą" pakartodavo.

Stipriausia kaimyninė karalystė, su kuria kitarai nuolat kariavo, buvo *Uganda*. Sėdant į sostą jos karaliui, buvo sakoma, kad jis

[152] *Roscoe*, Bakitara, 133–134. „Aš šaunu į tautas...": *Roscoe*, op. cit., 134.

„suėdė Ugandą" arba „suėdė būgnus"[153]. Būgnai – tai pareigų ir autoriteto ženklas. Karalius turėjo savo būgnus, vadai savo. Kiekvieno rangą atskirdavo pagal savitą būgnų ritmą. Pareigų perėmimo ritualo metu karalius sakydavo: „Aš esu Ugandos karalius. Aš gyvensiu ilgiau už protėvius – kad valdyčiau tautas ir slopinčiau sukilimus"[154].

Pirmoji naujojo valdovo pareiga buvo mirus karaliui paskelbti gedulą. Kai gedulas baigdavosi, jis įsakydavo mušti būgnus. Kitą dieną įvykdavo medžioklė. Būdavo atgabenama sugauta gazelė, kurią paleisdavo, o karalius turėdavo ją sumedžioti. Paskui sučiupdavo du atsitiktinius praeivius: vienas būdavo pasmaugiamas, o kitam karalius gyvybę dovanodavo. Tą patį vakarą karalius sėsdavo į pirmtako sostą. Vieno, garbingiausio, žmogaus akivaizdoje jis duodavo priesaiką. Tada du stipruoliai nešiodavo jį po stovyklą, kad žmonės išreikštų pagarbą.

Po to prie karaliaus atvesdavo du vyrus užrištomis akimis. Vieną jų karalius nesunkiai sužeisdavo strėle ir išsiųsdavo kaip savotišką atpirkimo ožį į priešų kraštą – pas kitarus. Kitą paskirdavo vidaus kiemo prižiūrėtoju ir žmonų sargu. Paskui naująjį prižiūrėtoją ir sargą kartu su aštuoniais belaisviais nuvesdavo į aukų aikštę, kur jam užrišdavo akis; septynis belaisvius nudobdavo kuokomis, aštuntojo mirtį prižiūrėtojas turėdavo matyti savo akimis. Buvo manoma, kad šitos mirtys stiprina karaliaus jėgas, o prižiūrėtojui teikia tvirtybės ir daro jį ištikimesniu.

Po dvejų ar trejų valdymo metų karaliui vėl atvesdavo du vyrus. Vieną jis sužeisdavo, o kitą palikdavo gyvą. Sužeistąjį nugalabydavo prie pagrindinių dvaro vartų, o gyvąjį skirdavo prižiūrėtojo padėjėju. Pirma, ką privalėjo padaryti padėjėjas, tai paimti užmuštojo lavoną ir įmesti į artimiausią upę.

Šiuos žmones žudė irgi dėl to, kad *stiprintų* karalių. Pirmosios mirtys turėjo parodyti, kad karalius pradėjo valdyti, kitos – kad

[153] *Roscoe,* The Baganda, 188.
[154] *Roscoe,* The Baganda, 194. Dviejų praeivių sugavimas: *Roscoe,* op. cit., 197. Atpirkimo ožys ir prižiūrėtojas: *Roscoe,* op. cit., 200.

jis lieka gyvas. Stiprybės jam teikia pats išlikimas. Neįprastas ir galbūt tik Ugandai būdingas paprotys buvo tai, kad aukas atvesdavo po dvi. Vienas žmogus miršta, kitam suteikiama malonė.[155] Karalius iš karto atlikdavo du jo galioje esančius teisės aktus. Iš vieno įgydavo jėgų, o kitas, malonės aktas, taip pat išeidavo į naudą, nes antrasis žmogus, būdamas ano likimo liudytojas ir išlikdamas gyvas, pats jausdavosi stipresnis; patyręs malonę tapdavo dar ištikimesnis karaliaus tarnas.

Tenka tik stebėtis, kad po visų tų procedūrų Ugandos karalius išvis dar mirdavo. Žmones jam aukodavo ir kitomis progomis. Įsivaizdavimas, kad pergyvenant kitus stiprėjanti karaliaus galia, sudarė sąlygas žmonių aukojimo institucijai rastis. Tačiau tai buvo religinė institucija ir nepriklausė nuo privačių vieno ar kito karaliaus užgaidų. Bet netrūko ir jo paties įnorių bei spontaniškų nuotaikų, kurios irgi buvo grėsmingos.

Svarbiausias Afrikos karalių bruožas – absoliuti galia lemti, kam mirti, o kam gyventi. Tie valdovai kėlė neapsakomą siaubą. „Dabar tu esi ata, gyvenimo ir mirties lėmėjas. Žudyk kiekvieną, kuris sako, kad tavęs nebijo", – taip skamba igarų karaliaus karūnavimo formulė[156]. Ir jis žudė, ką norėjo, niekam dėl nieko nesiaiškindamas. Užtekdavo vien tokios nuotaikos, nes atsiskaityti neprivalėjo. Tačiau daugeliu atvejų neturėjo teisės pats pralieti kraujo. Todėl budelis, kuris už jį tą darbą dirbo, dvare buvo pats reikalingiausias asmuo. Nesvarbu, ar žmogus, kuris iš pradžių ėjo šias pareigas, paskui tapo pirmuoju šalies ministru, kaip Dahomėjoje, ar jis vadovavo šimtams tam tikrą kastą sudarančių budelių, kaip ašančių karalystėje, ar mirties bausmės buvo vykdomos tik retsykiais, – visais atvejais skirti mirties nuosprendžius neginčijamą teisę turėjo karalius, ir jei mirties bausmių ilgai nebūdavo arba jos išvis nebevykdavo, sušlubuodavo karaliaus keliama baimė: žmonės ne tik nustodavo jo bijoti, bet ir imdavo niekinti.

155 *Roscoe*, op. cit., 210.
156 *Westermann*, Geschichte Afrikas, 39.

Į karalių buvo žiūrima kaip į *liūtą* arba *leopardą:* vienais atvejais todėl, kad tarp šių gyvūnų būta jo protėvio, kitais – kad pats rodė jiems būdingų savybių, nors tiesiogiai ir nebuvo kilęs iš jų. Šiaip ar taip, liūto arba leopardo prigimtis reiškė, kad karalius ir žudyti turi kaip šie žvėrys. Taip darydamas jis elgėsi teisingai ir tinkamai: noras žudyti esąs jam įgimtas. Siaubą, kurį kėlė tie žvėrys, ir jis turįs skleisti.

Ugandos karalius *valgydavo* vienas, niekas neturėjo teisės to matyti. Maistą paduodavo viena iš žmonų. Kol jis valgė, ši privalėdavo būti nusigręžusi. „Liūtas ėda vienas", – sakydavo žmonės[157]. Jei maistas nepatikdavo arba vėluodavo jį atnešti, įsakydavo atvesti kaltininką ir persmeigdavo ietimi. Jei patarnautoja karaliui valgant nusikosėdavo, būdavo baudžiama mirtimi. Karalius visada turėdavo po ranka dvi ietis. Jei kas nors valgymo metu atsitiktinai įeidavo ir užklupdavo karalių valgant, būdavo nusmeigiamas vietoje. Tada žmonės sakydavo: „Liūtas ėsdamas nužudė tą ar kitą". Maisto likučių niekas negalėjo liesti, juos atiduodavo karaliaus numylėtiniams šunims.

Kitarų karalių maitindavo virėjas[158]. Atnešęs valgį, pasmeigdavo gabaliuką mėsos ir dėdavo jam į burną. Taip darydavo keturis kartus, ir jei atsitiktinai paliesdavo smeigtu dantis, susilaukdavo mirties bausmės.

Kas rytą, pamelžus karves, kitarų karalius sėsdavo į sostą ir teisdavo. Jis reikalavo tylos ir pykdavo, jei kas kalbėdavo. Šalia stovėdavo tarnas, persimetęs per dešinį petį liūto kailį, o šio žvėries galva karojo žemyn, slėpdama dviašmenį karaliaus kardą, kurio makštis buvo įsiūta į kailį. Prireikus kardo, karalius ištiesdavo ranką, ir tarnas įdėdavo į ją ginklą. Tada vienas iš dvariškių atsisveikindavo su šiuo pasauliu. Apskritai dvare karalius ir teisė, ir vykdė nuosprendžius[159]. Vaikščiodavo po dvarą, lydimas kardu ginkluoto tarno, ir jei kas nors nepatikdavo, ištiesdavo ranką, o tai reiškė, kad vieno žmogaus nebėra.

157 *Roscoe,* The Baganda, 207.
158 *Roscoe,* The Bakitara, 103.
159 *Roscoe,* The Bakitara, 61, 63.

Visus karaliaus įsakymus reikėjo besąlygiškai vykdyti. Už nepaklusnumą – mirties bausmė. Įsakymas čia funkcionavo gryniausia ir seniausia forma – kaip liūto mirties nuosprendis visiems silpnesniems žvėrims, nuolat jaučiantiems jo grėsmę. Jei tai buvo priešai, visada turėjo sprukti. Jei tai buvo tarnai, privalėjo tarnauti. Savo žmones siųsdavo, kur norėjo, ir kol jie klausė, dovanodavo gyvybę. Tačiau iš tikrųjų jis visada likdavo liūtas, pasirengęs žudyti dėl menkniekio ar savo malonumui.

DELIO SULTONAS MUHAMEDAS TUGLAKAS

Dėl laimingai susiklosčiusių aplinkybių mūsų laikus pasiekė palyginti tikslus šio Delio sultono portretas, tikslesnis už bet kokio kito Rytų valdovo. Garsus arabų keliautojas *Ibn Batuta*, apkeliavęs visą to meto arabų pasaulį nuo Maroko iki Kinijos, septynerius metus praleido tarnaudamas Muhamedo Tuglako dvare[160]. Išlikusiame jo aprašyme gyvai vaizduojamas sultonas, jo charakteris, dvaras ir valdymo metodai. Ibn Batuta ilgai naudojosi sultono prielankumu, tačiau susilaukęs nemalonės, gyveno mirtinoje baimėje. Iš pradžių, kaip buvo įprasta, jis įsiteikė jam pataikaudamas, o kai ėmė gyventi asketiškai, turėjo gelbėtis nuo jo pykčio.

„Šitas karalius labiau už visus žmones mėgsta dovanoti ir lieti kraują." Remdamasis šio valdovo dvare sukauptu patyrimu, Ibn Batuta kaip nedaugelis kitų įsitikino, kokia veidmainiška politika, dovanojimų ir žudymų, čia buvo vykdoma. Tam, kad Ibn Batutos pranešimas tiksliai atspindi sultono psichologiją, yra vienas nepaneigiamas įrodymas: išliko kitas pranešimas, kurį galima palyginti su Ibn Batuto pranešimu ir kuris atsirado nepriklausomai nuo jo. Aukštas valdininkas, *Zijadinas Barani* (Ziau-d din Barani), septyniolika metų gyvenęs Muhamedo dvare, netrukus po val-

[160] Reise des Arabers *Ibn Batuta* durch Indien und China, bearbeitet von H. v. Mžik., 1911; *Ibn Batuta*, Travels in Asia and Africa, 1325–1354, translated and selected by H. A. R. Gibb, London: Routledge, 1929. Cituojama iš šio angliško leidinio.

dovo mirties persų kalba parašė Muhamedo Tuglako valdymo laikotarpio istoriją – vieną geriausių tos rūšies darbų[161]. Be visa kita čia yra pateikti trys pokalbiai, kur su sultonu kalbasi pats būsimasis istorikas ir kur itin aiškiai atsiskleidžia Muhamedo Tuglako pažiūros į valdinius ir valdymą apskritai. Mūsų pasakojimas, kurį čia pateikiame, iš esmės remiasi šiais dviem šaltiniais, o kai kurias vietas cituojame žodis žodin.

Muhamedas Tuglakas – vienas labiausiai išsilavinusių to meto žmonių. Jo persų ir arabų kalbomis rašyti laiškai buvo laikomi elegancijos pavyzdžiu ir dar ilgai po jo mirties kėlė susižavėjimą. Kaligrafija ir stiliumi jis nenusileido žymiausiems šių menų meistrams. Pasižymėjo fantazija ir sumaniai vartojo palyginimus, gerai orientavosi persų poezijoje, turėjo puikią atmintį, mokėjo atmintinai daug eilėraščių, kuriuos dažnai ir skoningai cituodavo. Buvo susipažinęs ir su persų proza. Jį taip pat traukė matematika ir fizika, logika ir graikų filosofija. „Filosofijos dogmos, abejingumas ir kietaširdiškumas darė jam didžiulę įtaką." Domėjosi medicina: jei dėmesį patraukdavo koks nors neįprastas ligos simptomas, pats slaugė ligonius. Joks mokslininkas, kaligrafas, poetas ar gydytojas diskutuodami savo profesijos klausimais nesugebėdavo jo pralenkti. Tuglakas buvo dievobaimingas, griežtai laikėsi savo religijos nuostatų, negėrė vyno. Dvariškiai privalėjo paisyti maldos laiko, o kas prasižengdavo, būdavo griežtai baudžiamas. Labai vertino teisingumą, rimtai laikėsi ne tik islamo apeigų, bet ir jo skelbiamų moralės principų, to paties reikalavo ir iš kitų. Kare buvo narsus ir iniciatyvus: apie jo žygdarbius sklido kalbos dar tebevaldant tėvui ir net tėvo pirmtakui. Labai svarbu nurodyti šį jo visapusiškumą, nes tie bruožai ir darbai, kurie amžininkams atrodė kraupūs ir nesuprantami, smarkiai nesiderino su puikiomis savybėmis, kuriomis visi labai žavėjosi ir kurių jis visada turėjo.

[161] Zajadino Barani istorija publikuojama Elioto ir Dausono veikalo III tome: *Elliot* and *Dowson*, The History of India as told by its own Historians, 1867–1877. Dabar ši istorija atskira knyga išleista Kalkutoje: „Later Kings of Delhi", S. Gupta leidykloje. Apie Muhamedą Tuglaką rašoma p. 159–192.

Kaip atrodė šio teisingo ir išsilavinusio valdovo dvaras? Kas norėjo patekti į rūmus, turėjo praeiti pro trejus vartus. Prie pirmųjų stovėjo sargyba, kartu su ja – trimitininkai ir fleitininkai. Kai atvykdavo koks nors emyras ar šiaip aukštas asmuo, muzikantai imdavo griežti skelbdami: „Atvyko tas ir tas! Atvyko tas ir tas!" Priešais pirmuosius vartus buvo įrengta pakyla, ant kurios sėdėjo budeliai. Sultono paskelbtą mirties nuosprendį vykdydavo čia, prie rūmų pirmųjų vartų. Lavonus laikydavo tris dienas. Kas vykdavo į rūmus, visada išvysdavo kalnų kalnus lavonų. Gatvių šlavėjai ir budeliai, kurie turėdavo aukas atitempti ir žudyti, būdavo pervargę nuo sunkaus ir nepaliaujamo darbo. Tarp antrojo ir trečiojo portalo buvo salė paprastiems žmonėms priimti. Prie trečiųjų vartų sėdėjo „Portos raštininkai". Be specialaus sultono leidimo niekas neturėjo teisės įeiti pro šiuos vartus. Jei kas pasirodydavo, raštininkas užrašydavo: „Tas ir tas atėjo pirmą valandą" arba „antrą" ir panašiai. Po vakaro maldos sultonui perskaitydavo sąrašą. Tas, kuris tris ir daugiau dienų nepasirodydavo rūmuose, su atsiprašymu ar be jo, be pakartotinio sultono leidimo nebeturėdavo teisės įkelti į rūmus koją. Jei sirgo ar galėjo kitaip pasiteisinti, privalėjo sultonui atnešti savo rangą atitinkančią dovaną. Už šių vartų buvo tikroji sultono priėmimų vieta, „tūkstančio kolonų salė", milžiniška patalpa su nuostabiai išraižytomis ir dažytomis medžio lubomis.

Audiencijos paprastai vykdavo po pietų, kartais rytą. Sultonas sėdėdavo soste sukryžiavęs kojas po baltu baldakimu tarp trijų pagalvių: viena didelė už nugaros ir dvi kitos iš šonų rankoms padėti. Priešais stovėdavo viziris, už jo – sekretoriai, paskui rūmininkai ir kiti pagal dvaro rangus. „Kai sultonas sėsdavosi, sekretoriai ir rūmininkai visa gerkle šaukdavo: „Bismillah! – Vardan Dievo!" Šimtas karių su skydais, kardais ir lankais išsirikuodavo iš dešinės ir šimtas iš kairės. Kiti tarnautojai ir didikai sustodavo abiejuose salės šonuose. Tada įvesdavo šešiasdešimt karališkai pabalnotų žirgų, kuriuos sustatydavo dešinėje ir kairėje taip, kad sultonas visus matytų. Galiausiai pasirodydavo penkiasdešimt šilko

apklotais papuoštų dramblių geležimi apkaustytomis iltimis, kurios buvo labai veiksmingos žudant nusikaltėlius. Kiekvienam drambliui ant sprando sėdėdavo žmogus, laikydamas rankose į geležinį kirvį panašų daiktą, kuriuo gyvulį valdydavo arba bausdavo. O ant nugarų drambliai nešė nemažas dėžes, į kurias tilpdavo, destis kokio dydžio dramblys, dvidešimt ir daugiau kareivių. Šie gyvūnai buvo dresuoti išreikšti sultonui pagarbą nusilenkimu. Kai drambliai nusilenkdavo, rūmininkai šaukdavo: „Vardan Dievo!" Tada dramblius perskirdavo per pusę ir išrikiuodavo už dešinėje ir kairėje stovinčių žmonių. Kiekvienam į salę įeinančiam asmeniui būdavo nurodyta vieta, o priartėjęs iki rūmininkų, jis nusilenkdavo sultonui. Rūmininkai tuo metu sakydavo: „Vardan Dievo!", bet tai, kaip garsiai jie ištardavo šiuos žodžius, priklausė nuo asmens rango; nuėjęs į savo vietą, iš ten jau nebegalėdavo pajudėti. Jei tai būdavo netikėlis indas, atėjęs pagerbti sultoną, rūmininkai sakydavo: „Telydi tave Dievas!"

Anas arabų keliautojas taip pat vaizdingai aprašė ir sultono parvykimą į sostinę.

„Kai sultonas grįžta iš kelionės, puošiami drambliai. Ant šešiolikos dramblių įtaisomi skėčiai nuo saulės – vieni iš brokato, kiti dar apsagstyti brangakmeniais. Statomi kelių aukštų medžio paviljonai, kurių karkasai aptraukiami šilkais; kiekviename aukšte matyti dainininkės ir šokėjos, nuostabiai apsirengusios ir pasidabinusios; paviljonų viduryje stovi pilni sirupo vandens kailio maišai. Visi, vietiniai ir atvykėliai, gali iš jų gerti ir dar gauna betelio lapų bei arekos riešutų. Tarpai tarp paviljonų iškloti šilkais, kuriuos trempia sultono žirgai. O gatvių, kuriomis traukia sultono vilkstinė, – nuo miesto iki rūmų vartų – mūro sienos irgi apdangstytos šilkais. Pirm sultono žygiuoja tarnai, keli tūkstančiai vergų, iš paskos eina minia ir kareiviai. Vieno tokio sultono grįžimo į miestą metu mačiau ant keleto dramblių nugarų įtaisytas tris ar keturias nedideles katapultas, kurios svaidė į žmones aukso ir sidabro monetas – nuo tos akimirkos, kai sultonas įžengė į miestą, ir kol pasiekė rūmus."

Ypač dosnus Muhamedas buvo svetimšaliams. Apie kiekvieną, kuris kokiame nors pasienio mieste įžengdavo į jo karalystę, slaptoji tarnyba tučtuojau pranešdavo. Kurjeriai dirbo tiesiog pavyzdingai. Kelio ruožą, kuriam įveikti keliautojui reikėdavo penkiasdešimt dienų, jo bėgūnai, keisdamiesi kas trečdalį mylios, sukardavo per penkias dienas. Ne tik sultono laiškus taip gabendavo, bet ir reti vaisiai iš Kurasano pasiekdavo jo stalą švieži. O valstybės nusikaltėlius surišdavo, guldydavo ant neštuvų, ir bėgūnai, užsikėlę neštuvus ant galvų, pristatydavo sultonui lygiai taip pat greitai kaip ir laiškus bei vaisius. Pranešimai apie svetimšalius, pasirodančius pasienyje, būdavo labai tikslūs: išvaizda, drabužiai, palydovų skaičius, vergai, tarnai, gyvuliai, kaip stovi, eina, sėdi, viskas, ką žmogus darė, būdavo kruopščiai ir išsamiai surašoma. Sultonas tuos pranešimus atidžiai nagrinėdavo. Svetimšalis privalėdavo pasienio provincijos sostinėje laukti sultono sprendimo, ar jam leidžiama toliau keliauti ir su kokia pagarba jis turi būti priimamas. Kiekvieną vertindavo tik pagal jo elgseną, nes apie kilmę arba šeimą didžiulėje Indijoje buvo sunku ką nors sužinoti. Muhamedas svetimšaliais itin domėdavosi: juos skirdavo gubernatoriais ir aukšto rango pareigūnais. Dauguma dvariškių, tarnautojų, ministrų ir teisėjų buvo svetimšaliai. Savo dekretu sultonas visiems suteikė titulą „garbusis", įsakė mokėti didelius pinigus jiems išlaikyti ir dar visaip kitaip apdovanodavo. Todėl kalbos apie jo dosnumą sklido po visą pasaulį.

Tačiau dar daugiau buvo kalbama apie jo griežtumą. Jis bausdavo už didelius ir mažus prasižengimus neatsižvelgdamas į asmenį, nesvarbu, ar žmogus buvo mokytas, dievobaimingas ar aukšto rango pareigūnas. Kas dieną jam atvesdavo šimtus grandinėmis sukaustytų, surištomis rankomis ir kojomis nusikaltėlių. Vienus žudydavo, kitus kankindavo, tretiems iškaršdavo kailį. Jis buvo išleidęs specialų įsakymą kas dieną parodyti visus kalėjimuose sėdinčius kalinius. Išimtis – penktadienis: tai kalinių poilsio diena, kai jie privalėjo apsišvarinti ir atsikvėpti.

Vienas sunkiausių kaltinimų sultonui buvo tas, kad jis privertė Delio gyventojus išsikraustyti iš miesto. Pats sultonas manė turėjęs už ką juos taip nubausti. Mat gyventojai siųsdavo jam laiškus, kuriuose jį dėjo į šuns dienas, visaip įžeidinėjo. Užrašydavo adresą: „Pasaulio viešpačiui, asmeniškai", uždėdavo spaudą ir naktį įmesdavo į audiencijų salę. Skaitydamas tuos laiškus sultonas rasdavo vien tik plūdimus ir užgauliojimus. Tada nusprendė Delį sunaikinti. Supirko visų gyventojų namus ir būstus, beje, už tikrą kainą, ir visiems įsakė kraustytis į Daulatabadą, kur ketino įkurdinti savo sostinę. Gyventojai nesutiko. Sultonas per šauklius perspėjo, kad po trijų dienų mieste neliktų nė gyvos dvasios. Dauguma pakluso, bet vienas kitas pasislėpė savo namuose. Buvo įsakyta miestą kruopščiai apieškoti. Vergai gatvėje aptiko du žmones – vieną luošį ir vieną neregį. Kai juos atvedė pas sultoną, šis įsakė luošį iššauti iš katapultos, o aklį pririšti prie virvės ir vilkti iš Delio į Daulatabadą. Tokia kelionė paprastai trukdavo keturiasdešimt dienų. Iš žmogaus beveik nieko neliko – į Daulatabadą buvo atvilktas tik blauzdikaulis. Tada visi Delio gyventojai nešė kudašių palikdami baldus ir kitą turtą: miestas atrodė apleistas ir nykus. Jis taip ištuštėjo, kad namuose, rūmuose ir priemiesčiuose negalėjai sutikti nei šuns, nei katės. „Vienas patikimas žmogus pasakojo, kad sultonas, palipęs naktį ant savo rūmų stogo ir apžvelgęs Delį, kur nesimatė nei ugnelės, nei dūmelio, nei švieselės, tarė: „Dabar mano širdis rami ir pyktis numaldytas". Netrukus sultonas parašė laiškus kitų miestų gyventojams, įsakydamas jiems kraustytis į Delį ir jį apgyvendinti. Rezultatas buvo tik tas, kad nukentėjo ir šie miestai. O pats Delis liko tuščias – todėl, kad buvo neapsakomai didelis, vienas didžiausių miestų pasaulyje. Tokį šį miestą radome atvykę – dyką, beveik be žmonių."

Sultonas įtūžo ant valdinių anaiptol ne todėl, kad žmonėms įgriso, tarkim, per ilgai užsitęsęs valdymas. Jau iš pat pradžių tarp jo ir gyventojų buvo jaučiama įtampa, kuri metams bėgant vis didėjo. Įsakymą kraustytis iš Delio jis davė jau antraisiais valdymo metais. Apie turinį laiškų, kuriuos žmonės mesdavo sultonui į au-

diencijų salę, galima tik spėlioti. Tačiau yra kai kurių duomenų, rodančių, kad nepasitenkinimas susijęs su jo atėjimo į valdžią būdu. Muhamedo tėvas, šachas Tuglakas, praėjus vos ketveriems valdymo metams, žuvo įvykus nelaimingam atsitikimui. Tik keletas patikėtinių težinojo, kaip iš tikrųjų buvo. Senasis sultonas, grįždamas iš karo žygio, pavedė sūnui pastatydinti paviljoną kariuomenės sutikimui pagerbti. Jį pastatė per tris dienas – kaip įprasta medinį, bet sukonstruotą taip, kad stuktelėjus tam tikroje vietoje, turėjo kaipmat sugriūti. Kai sultonas su jaunesniuoju sūnumi ėjo į paviljoną, Muhamedas paprašė leidimo pradėti dramblių paradą. Leidimas buvo duotas. Dramblius vedė taip, kad praeidami jie kliudytų jautriąją statinio vietą. Paviljonas subyrėjo palaidodamas po griuvėsiais sultoną ir jo numylėtinį sūnų. Muhamedas tiek vilkino gelbėjimo darbus, kol padėti jau buvo neįmanoma. Tėvą ir sūnų galiausiai rado nebegyvus. Kai kas teigė, kad sultonas, kuris sijoms griūnant stengėsi pridengti jaunėlį, dar kvėpavo ir jį, tiesą sakant, teko pribaigti. Muhamedas galėjo žengti į sostą be kliūčių, bet nepajėgė sulaikyti piktų liežuvių. Nuo pat pirmųjų valdymo dienų buvo įtariamas nužudęs tėvą.

Valdant Muhamedui Tuglakui Delio sultonato teritorija išaugo kaip niekad. Prireikė dviejų šimtų metų, kol – ėmus valdyti Akbarui – tokie didžiuliai Indijos plotai vėl buvo suvienyti vieno valdovo rankose. Tačiau Muhamedo toli gražu netenkino tos pora dešimčių jam priskiriamų provincijų. Jis svajojo užvaldyti visą gyventi tinkamą pasaulį ir puoselėjo didžiulius planus, turėjusius padėti įgyvendinti šį sumanymą. Šitų projektų jis nepatikėjo nė vienam savo patarėjui ar draugui – nešiojo savo galvoje vienas, lygiai taip pat, kaip vienas buvo juos sumanęs. Viskas, kas jam šaudavo į galvą, atrodė esą gera. Nė akimirkos nesuabejodavo savimi: visus tikslus laikė savaime suprantamais, o būdus jiems pasiekti – vieninteliais teisingais.

Iš užkariavimo planų patys pretenzingiausi buvo noras prisijungti Kurasaną ir Iraną, o kitas – pulti Kiniją. Pirmajam tikslui įgyvendinti sutelkė 370 tūkstančių raitelių armiją. Ketinamų už-

imti miestų aukštuomenei papirkti išleido milžiniškas sumas. Tačiau žygis neįvyko arba žlugo jau vos prasidėjęs, nes kariuomenė pakriko. Lėšos, kurios net ir Muhamedo galimybėmis vertinant turėjo atrodyti milžiniškos, nuėjo perniek. Antrą planą – užkariauti Kiniją – buvo numatoma vykdyti persikeliant per Himalajus. Į kalnus sultonas pasiuntė šimtą tūkstančių raitelių, turėjusių užimti didelį masyvą su visais laukiniais gyventojais ir taip garantuoti kelio į Kiniją saugumą. Visa ši armija žuvo: išsigelbėjo vos dešimt karių, kuriuos grįžusius į Delį sultonas, nevilties apimtas, įsakė nubausti mirtimi.

Pasauliui užkariauti reikėjo milžiniškų armijų, o šios reikalavo vis daugiau pinigų. Tiesa, ir Muhamedo pajamos buvo didžiulės. Iš visų pusių plaukė indų karalių mokama duoklė. Be to, iš tėvo paveldėjęs didžiulį iždo rūsį, prikrautą lydyto aukso luitų. Tačiau vis dėlto netrukus ėmė jausti pinigų stygių ir kurti grandiozinius planus, numatančius, kaip jam buvo būdinga, išspręsti problemą vienu užmoju. Jam buvo tekę girdėti, kad kinai turi popierinius pinigus, tad sumanė irgi kažką panašaus padaryti, tik tam reikalui panaudoti varį. Įsakė nukaldinti devynias galybes vario monetų, o jų vertę nustatė pats – tokią kaip sidabrinių. Buvo duotas nurodymas vietoj aukso ir sidabro mokėti variniais pinigais. Dabar viskas buvo perkama ir parduodama už varį. Šio edikto rezultatas buvo tas, kad kone kiekvieno indo namai virto monetų kalykla. Visose provincijose indai ėmė privačiai kalti milijonus varinių monetų ir jomis mokėti duoklę, pirkti arklius ir visokius kitus gražius daiktus. Aukštuomenė, kaimo seniūnai ir žemės savininkai iš vario turtėjo, o valstybė ėjo į bankrotą. Netrukus naujųjų pinigų vertė smarkiai krito, o senųjų monetų, kurių apyvartoje nedaug teliko, pakilo net penkeriopai. Pagaliau variokai pasidarė ne ką brangesni už nuzulintus pajūrio akmenukus. Pirkliai beveik liovėsi pardavinėję, prekyba visur apmirė. Pamatęs savo įsakymo padarinius, sultonas baisiausiai niršdamas jį atšaukė nurodydamas, kad tie, kurie turi varinių monetų, privalo jas nešti į iždą, kur šios bus keičiamos į senąsias. Žmonės ėmė rankioti va-

riokus iš visų pakampių, kur juos buvo sumėtę kaip nereikalingą šlamštą, ir tūkstančiais plūdo į iždą, kur už juos gavo aukso ir sidabro. Didžiausios varinių monetų krūvos kaupėsi Tuglabade. Iždas neteko milžiniškų sumų, pinigų stoka labai opi problema. Kai sultonas pamatė, kiek iždui kainavo varinės monetos, dar labiau ėmė spausti valdinius.

Kitas būdas gauti pinigų buvo mokesčiai. Jau ir Muhamedo pirmtakams, valdant jie nepaprastai slėgė žmones. Dabar mokesčiai dar padidėjo, o juos rinko itin žiauriai – be jokio pasigailėjimo. Žemdirbiai išėjo elgetomis. Tie indai, kurie dar ką nors turėjo, metė žemė ir dėjosi prie džiunglėse besiburiančių maištininkų, kurių įvairaus dydžio grupių buvo visur. Žemė dirvonavo, vis mažiau buvo auginama javų. Pagrindinėse karalystės provincijose kilo badas. O kai užėjo sausra, badas pasidarė visuotinis. Ir jis truko kelerius metus: iro šeimos, daugybėje miestų nebuvo ką į burną dėti, tūkstančiai žmonių išsekę baigė varganas dienas.

Ko gero, šis badmetis ir buvo pagrindinė priežastis, iš esmės pakeitusi imperijos likimą. Sukilimų vis daugėjo. Provincijos viena po kitos ėmė nuo Delio atsimetinėti. Muhamedas be atokvėpio rengė žygius sukilimams malšinti. Jie buvo vis žiauresni. Dykromis virto ištisos vietovės. Jis įsakė apsupti džiungles, į kurias buvo pabėgę sukilėliai, ir kiekvieną sugautą žmogų, nesvarbu, vyras tai, moteris ar vaikas, žudyti vietoje. Visi jo taip bijojo, kad kur tik jis pasirodydavo, žmonės iškart paklusdavo, žinoma, jei nebūdavo spėję pasprukti. Tačiau vos tik būdavo apmalšinta arba nuniokota viena vietovė, kaipmat ateidavo žinia apie sukilimą kitoje krašto dalyje. Gubernatoriams, kurie sulaužė ištikimybę, buvo liepta gyviems nudirti kailį, prikimšti šiaudų ir tas siaubingas iškamšas nešioti po visą kraštą – kad įvarytų baimę.

Dėl žiaurumų Muhamedas sąžinės graužimo nejautė. Jis buvo šventai įsitikinęs, kad elgiasi teisingai. O jo pokalbiai šiais klausimais su istoriku Zijadinu Barani yra tokie reikšmingi, kad kai ką verta tiesiog pacituoti.

„Juk matai, – kalbėjo sultonas, – kiek daug maištų kyla. Jokio džiaugsmo man iš jų, nors žmonės gali sakyti, kad pats juos sukėliau perdėtu griežtumu. Tačiau nuo mirties bausmių manęs nesulaikys nei tokios kalbos, nei maištai. Esi skaitęs daug istorijos veikalų. Ar radai kur parašyta, kad karaliai, esant reikalui, nebaustų mirtimi?"

Atsakydamas į klausimą, Zajadinas Barani citavo vieną žymų islamo autoritetą, kuris mirties bausmę pateisina septyniais atvejais. Visais kitais atvejais, prasilenkiančiais su tais nuostatais, išprovokuojami neramumai ir sukilimai, tai kenkia šaliai. Štai šie atvejai: 1. Atsimetimas nuo tikrojo tikėjimo; 2. Nužudymas; 3. Vedusio vyro santykiai su kito moterimi; 4. Sąmokslas prieš karalių; 5. Vadovavimas maištui; 6. Bendravimas su karaliaus priešais ir žinių perdavimas jiems; 7. Nepaklusnumas, kenkiantis valstybei, bet *joks kitoks nepaklusnumas*. Dėl trijų iš šių nusikaltimų – atsimetimo nuo tikėjimo, musulmono nužudymo ir šeimyninės neištikimybės su ištekėjusia moterimi – pasisakęs pats pranašas. O baudimas mirtimi už likusius keturis nusikaltimus esąs veikiau politikos ir gero valdymo reikalas. Be to, mano Zijadinas Barani, autoritetai pabrėžią, jog karaliai skiria vizirius, apdovanoja juos aukštais titulais ir paveda valdyti savo karalystes. Viziriai tam ir esą, kad rūpintųsi teisingais įsakymais ir šalyje palaikytų tinkamą tvarką, kad karaliui nereikėtų teptis kokio nors žmogaus krauju.

Sultonas į tai atsakė: „Bausmės, kurios tada buvo siūlomos, atitiko ankstesnę, anų laikų pasaulio būseną. Dabar kvailų ir maištingų žmonių nepalyginamai daugiau. Aš baudžiu mirtimi vien įtardamas ar nujausdamas, kad kas nors gali rengti maištą ar turi išdavikiškų kėslų, taip pat ir už menkiausią nepaklusnumą. Tą patį darysiu ir toliau, kol būsiu gyvas arba kol žmonės ims padoriai elgtis ir liausis maištavę ir priešinęsi. Neturiu tokio vizirio, kuris nustatytų taisykles, draudžiančias man pralieti kraują. Žmones baudžiu todėl, kad jie virto mano nedraugais ir priešais. Išdalinau jiems didžiulius turtus, o jie vis tiek nepasidarė nei drau-

giškesni, nei prielankesni. Jų nuotaikos man puikiai žinomos, aiškiai matau, kad jie nepatenkinti ir nusiteikę priešiškai."

Kiek vėliau vykusiame pokalbyje sultonas apgailestauja, kad anksčiau neįsakęs nužudyti tų, kurie vėliau sukilę pridarė tiek šunybių. Kitą kartą – ką tik praradęs vieną svarbiausių savo miestų, tą patį, į kurį kadaise buvo prievarta iškeldinęs Delio gyventojus, – jis pasikviečia Zijadiną ir klausia, kuo panašiais atvejais gydė ankstesniųjų laikų valdovai. Jo karalystė serganti ir jokie vaistai nepadedą. Paklaustasis atsakė manąs, kad karaliai, suvokę nebeturį tautos pasitikėjimo ir tapę visuotino nepasitenkinimo objektu, būtų atsistatydinę, o valdymą perleidę labiausiai vertam sūnui. Arba pavedę valstybės reikalus tvarkyti savo viziriams ir valdininkams, o patys ėmęsi medžioti ir maloniai leisti laiką. Jei žmones tai patenkintų ir karalius nekeršytų, valstybę būtų galima išgydyti. O iš visų politinių blogybių pati didžiausia ir siaubingiausia yra visuotinio nepasitenkinimo jausmas ir visų gyventojų sluoksnių pasitikėjimo netekimas. Tačiau šie drąsūs ir ganėtinai atviri Zijadino Barani patarimai nepaveikė sultono. Jis tik tada patikėsiąs valdymą atitinkamiems trim žmonėms, o pats kaip piligrimas keliausiąs į Meką, jeigu jam pasiseksią karalystėje sutvarkyti reikalus taip, kaip nori. „Dabar aš pykstu ant savo valdinių, o jie pyksta ant manęs. Jie žino mano jausmus, o aš – jų. Kad ir kaip gydau, vis tiek nieko nepadeda. Kardas – štai mano vaistas maištininkams, sukilėliams ir nepatenkintiesiems. Skelbiu mirties bausmes ir naudoju kardą, gydydamas ligą kančia. Juo labiau žmonės priešinasi, juo griežčiau juos baudžiu."

Sukilimai ir bendras karalystės sukrėtimas sultono dvasinei būsenai vis dėlto padarė tam tikrą poveikį. Muhamedą ėmė kamuoti abejonės: ne dėl lavonų krūvų prie jo rūmų ir visose provincijose bei miestuose, kur buvo nuvykęs, bet dėl savo viešpatavimo teisėtumo. Kaip iš istorijos žinoma, jis buvo dievobaimingas ir teisingumą gerbiantis žmogus, todėl norėjo, kad jo karališkoji valdžia turėtų aukščiausią dvasinę sankciją, kurią gali suteikti islamas. Ankstesniais amžiais tokia įgaliotąja instancija buvo laikomi

Bagdade reziduojantys Abasidų dinastijos kalifai. Tačiau jų kalifatas jau neegzistavo. 1258 m. Bagdadą užėmė mongolai ir nužudė paskutinį kalifą. Muhamedui Tuglakui, kuris įžengė į sostą 1325 m., o abejonėms pasidavė maždaug 1340 m., kai viena po kitos pradėjo atsimetinėti provincijos, buvo tikrai nelengva nustatyti, kas turi investitūros teisę. Tą klausimą jis ėmė kruopščiai gvildenti. Visus, kurie į jo dvarą atvykdavo iš vakarinių islamo kraštų, kuo smulkiausiai klausinėdavo, kol pagaliau priėjo prie išvados, kad geidžiamasis „popiežius" yra Egipto kalifas. Su juo ėmė vesti derybas, pasiuntiniai zujo ten ir atgal. Laiškuose kalifui jis taip pataikavo, kad prie daug ko pratęs istorikas Zijadinas Barani nedrįso tų saldliežuvavimų pakartoti. Atvykusį kalifo pasiuntinį Muhamedas kartu su aukščiausio rango didikais ir dvasininkais pasitiko prie miesto vartų ir visą kelią lydėjo basas. Liepė pašalinti iš monetų savo vardą ir vietoj jo iškalti kalifo vardą. Penktadienio ir švenčių maldose pradėtas minėti kalifo vardas. Tačiau Muhamedui to dar neužteko. Jis liepė išbraukti iš maldų visus ankstesnius kalifo nepatvirtintus sultonus, o jų valdymą paskelbė buvus neteisėtą. Ant aukštų namų sienų buvo rašomas kalifo vardas, kitų vardų greta neturėjo būti. Iškilmingame diplome, kuris po daugelio susirašinėjimo metų buvo atsiųstas iš Egipto, laikantis visų formalumų, Muhamedas buvo vadinamas kalifo vietininku Indijoje. Tas raštas Muhamedui suteikė tiek džiaugsmo, kad paliepė poetams jį sueiliuoti.

Visais kitais atžvilgiais jis liko iki galo toks, koks buvo. Griežtumas augo kartu su nesėkmėmis. Tuglakas nežuvo nuo žudiko rankos, bet po dvidešimt šešerių valdymo metų mirė pakirstas karštligės, kuria susirgo vienoje baudžiamojoje ekspedicijoje.

Muhamedas Tuglakas – ryškiausias valdovo paranoiko atvejis. Jo sunkiai suvokiamos keistenybės europiečiams turi būti itin pamokomos. Jis viskuo neįprastas, viskas krinta į akis. Jo atkaklumas atsiskleidžia labai aiškiai.

Muhamedo sąmonėje veikia įvairios masės: jo kariuomenė, pinigai, lavonai ir dvaras, prie kurio šliejasi sostinė. Jis be paliovos

manipuliuoja tomis masėmis: vienas mažina, kitas jų sąskaita didina. Milžiniškos kariuomenės žlugimas išsekina iždą. Paskui jis ištremia visą sostinę. Staiga lieka vienas tame pasaulinio dydžio mieste ir tuo yra patenkintas. Nuo rūmų stogo apžvelgęs tuščią metropoliją patiria didžiausią išliekančiojo palaimą.

Kad ir ką darė, bet *vienos* masės niekada neišsekino: jokiomis aplinkybėmis neatsisakė žudymų. Lavonų krūva prie rūmų buvo nuolatinis atributas. Kas dieną turėjo pro jį pravesti visus kalinius: kaip egzekucijų kandidatai, jie buvo jam brangiausias turtas. Per dvidešimt šešerius valdymo metus visose provincijose iškilo krūvos lavonų. Prie to dar prisidėjo epidemijos ir badas. Tiesa, erzino neišvengiamas mokesčių nesurinkimas. Bet kol aukų skaičius didėjo, niekas neįstengė rimčiau paveikti jo savimonės.

Kad savo įsakymams, kurie išties yra ne kas kita, kaip mirties nuosprendžiai, suteiktų absoliučią galią, jis ieško aukščiausios instancijos, kompetentingos jam tą galią garantuoti. Jam negana Dievo, kuriuo tiki kaip pamaldus mahometonas. Investitūrą nori gauti iš legalaus Dievo atstovo.

Ne vienas šiuolaikinis indų istorikas gina Muhamedą Tuglaką[162]. Valdžia niekada nestokojo pagyrų. Istorikai, kurie, kaip profesionalai, yra jos veikiami, mėgsta viską aiškinti motyvuodami, kad tokie buvę *laikai,* o jais jie moka lengvai manipuliuoti, arba kad taip elgtis vertusi *būtinybe,* o ji jų rankose įgauna kokią tik nori formą.

Tokių atvejų galima tikėtis ir kur kas naujesniais negu Muhamedo Tuglako laikais. Profilaktikos sumetimais ne pro šalį atskleisti valdžios geismo procesus viename žmoguje, kuris, ačiū Dievui, juos puoselėjo tik savo kliedesiuose.

[162] Toks šiuolaikinis indų istorikas, kuris gina šį sultoną, yra: *Ishwari Prasad,* L'Inde du VIIe au XVIe Siècle (rinkinyje „Histoire du Monde"), Paris, 1930, 270–300. Autorius vadina jį „nelaimingu idealistu", „be jokių abejonių, gabiausiu viduramžių žmogumi".

ŠREBERIO ATVEJIS. PIRMA DALIS

Turiningesnio ir išsamesnio dokumento, koks yra buvusio Drezdeno Senato prezidento *Šreberio* (Schreber) veikalas „Memuarai", vargu ar galima rasti[163]. Autorius buvo išsilavinęs ir išmintingas žmogus, kurį profesija išmokė aiškiai formuluoti mintis. Kaip paranoikas, Šreberis buvo praleidęs ligoninėse septynerius metus, kai pasiryžo labai smulkiai aprašyti tai, kas pasauliui paskui pasirodė esanti jo beprotybės sistema. Jo „Nervų ligonio memuarai" netruko išaugti į ištisą knygą. Šreberis taip tvirtai tikėjo savo sukurtosios religijos teisingumu ir reikšmingumu, kad, panaikinus jo neveiksnumą, rankraštį iškart atidavė į spaudą. Autorius vartoja tiek visokių kalbinės raiškos priemonių, kad atrodo, jog jos specialiai sukurtos kaip tik tokiam savotiškam mintiniam dariniui pavaizduoti: ką jis sako, sako tik tiek, kiek reikia, kad neliktų neaiškūs esminiai dalykai. Jis agituoja, bet, laimė, nėra poetas, todėl galima sekti mintį be baimės ko nors nesuprasti.

Norėčiau iškelti kai kuriuos ryškiausius jo sistemos bruožus, žinoma, kiek tai įmanoma siekiant trumpumo. Man atrodo, kad šiuo atveju galima labai priartėti prie paranojos prigimties supratimo. Jei kiti, nagrinėdami tą pačią medžiagą, padarys kitokias išvadas, tai tik įrodys, kiek daug visko yra tuose „Memuaruose".

Šreberio užmojai aiškiausiai atsiskleidžia tada, kai jis juos neva riboja. „Aš juk irgi esu tik žmogus, – sako jis iš pat pradžių, – todėl priklausau nuo žmogiškojo pažinimo galimybių." Tačiau vienu dalyku yra šventai įsitikinęs – kad prie tiesos jis priartėjęs nepalyginamai labiau, nei visi kiti. Todėl iš karto pereina prie amžinybės. Ji persmelkia visą knygą, ji reiškia jam daugiau negu paprastiems žmonėms. Joje jis puikiai orientuojasi ir laiko ją ne tik savęs verta, bet ir sau priklausančia. Jis manipuliuoja milžiniškomis laiko atkarpomis: išgyvenimai, kuriuos patiria, nusidriekia per šimtmečius. Jam atrodo, „tarsi pavienės naktys būtų trukusios šim-

[163] *Daniel Paul Schreber*, Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken, Leipzig, 1903.

tus metų ir per tą laiką visoje žmonijoje, pačioje Žemėje ir visoje Saulės sistemoje būtų įvykusios esmingiausios permainos". Kosmose jaučiasi nė kiek ne prasčiau kaip ir amžinybėje. Jį ypač žavėjo žvaigždynai ir pavienės žvaigždės, tokios kaip Kasiopėja, Vega, Kapela, Sietynas. Apie žvaigždynus ir žvaigždes kalba tarsi apie autobuso stoteles, pasirodysiančias tuoj už kampo. Bet kartu gerai žino, kiek šie dangaus kūnai iš tikrųjų nutolę nuo Žemės. Astronomijos žinių jis tikrai turi ir pasaulio nemenkina. Veikiau priešingai: dangaus kūnai jį traukia kaip tik todėl, kad jie yra taip toli. Jį vilioja erdvės, jis nori būti toks pat neaprėpiamas kaip ir jos, nori užpildyti jas savimi.

Tačiau neatrodo, kad jam labai rūpėtų augimo procesas: jis veikiau siekia *nusidriekti* negu augti, geidžia tolių, norėdamas juose įsitvirtinti ir pasireikšti. Padėtis svarbi pati savaime, ir ji jam vis nepakankamai didelė ir nepakankamai amžina. Pagrindiniu principu laiko *pasaulio tvarką,* kuri viršesnė už Dievą: jei šis ją griauna, Šreberiui kyla sunkumų. Jis dažnai kalba apie savo paties, žmogaus, *kūną,* tarsi šis būtų *pasaulio kūnas.* Tvarka planetų sistemoje jį domina panašiai, kaip kitus domina tvarka šeimoje. Jis nori būti tos sistemos dalis, nori, kad ji būtų nustačiusi jam vietą. Žvaigždžių konsteliacijų trukmė ir pastovumas, požymiai, kuriuos iš tikrųjų skiriame jau kelis tūkstančius metų, matyt, jį ypač traukė. Turėti ten „vietą" reiškė turėti vietą amžinybėje.

Šis paranoiškas *padėties jausmas* yra labai svarbus: visada norima ginti ir garantuoti malonumą teikiančią poziciją. Tačiau ir su valdovais, kaip rodo valdžios prigimtis, esti ne kitaip: subjektyvus valdovo jausmas, kurį puoselėja savo padėčiai, niekuo nesiskiria nuo atitinkamo paranoiko jausmo. Kas tik gali, apsistato kareiviais ir užsidaro pilyse. Šreberis, kuriam iš visų pusių vaidenasi pavojus, kabinasi už žvaigždžių. Nes pasaulyje, kaip matysime, pats velnias gali sprandą nusisukti. Kad paaiškėtų, kokie tie pavojai, būtina šį tą pasakyti apie to pasaulio gyventojus.

Žmogaus *siela,* mano Šreberis, glūdi kūno *nervuose.* Kol žmogus gyvas, jis yra drauge kūnas ir siela, o kai miršta, lieka nervai,

kaip siela. Dievas visada yra nervai ir niekuomet nėra kūnas. Vadinasi, jis giminingas žmogaus sielai, bet už ją be galo pranašesnis, nes Dievo nervų skaičius neribotas ir jie yra amžini. Dievo nervų savybė ta, kad jie gali virsti spinduliais, pavyzdžiui, saulės ir žvaigždžių spinduliais. Dievas džiaugiasi savo sukurtu pasauliu, tačiau tiesiogiai į jo reikalus nesikiša. Baigęs kurti pasaulį, Dievas nuo jo nusigręžė ir dabar dažniausiai laikosi atokiai. Dievui *negalima* pernelyg priartėti prie žmogaus, nes gyvų žmonių nervai turi tokią galią, kad jis nebeįstengtų nuo žmogaus atsitraukti ir kiltų pavojus jo paties egzistencijai. Taigi Dievas visada vengia gyvųjų, ir jei vis dėlto atsitinka, kad karštos maldos ar poezijos veikiamas pasiduoda arčiau priviliojamas, tai tučtuojau, kol nevėlu, atsitraukia atgal.

„Nuolatinis Dievo ryšys su žmonių sielomis prasideda tik po mirties. Prie lavonų Dievas gali prisiartinti nejausdamas pavojaus – kad iš kūnų ištrauktų nervus ir juos pažadintų naujam dangiškam gyvenimui." Tačiau pirmiausia reikia žmonių nervus patikrinti ir išgryninti. Dievui reikalingi tik švarūs nervai, nes jų paskirtis yra susijungti su juo ir galiausiai „kaip dangaus prieangiai virsti jo paties sudėtinėmis dalimis". Tam reikalingas sudėtingas gryninimo procesas, kurio Šreberis nesugeba išsamiai paaiškinti. Bet kai sielos būna užbaigusios tą procesą ir pakilusios į dangų, jos pamažu užmiršta, kuo buvo žemėje, tik ne visos užmiršta vienodai greitai. Žymūs žmonės, tokie kaip Gėtė (Goethe) ar Bismarkas (Bismarck), savimonę gali išlaikyti dar kelis šimtmečius, tačiau nė vienas, net pats žymiausias – amžinai. Nes „galiausiai visų sielų paskirtis – *susiliejus su kitomis virsti stambesniais vienetais* ir jaustis Dievo dalimis – „dangaus prieangiais".

Sielų susiliejimas į *masę* čia laikomas pačia didžiausia palaima. Atmintyje iškyla kai kurie krikščioniški paveikslai: angelai ir šventieji debesiu vienas šalia kito, kai kada iš tikrųjų tarsi debesis, kur tik gerai įsižiūrėjus galima atskirti veidus. Tie vaizdiniai taip paplitę, kad net nesusimąstoma, ką jie reiškia. O reiškia jie tai, kad palaimą sudaro ne tik Dievo artumas, bet ir lygiaverčių būtybių

buvimas viename kompaktiškame būryje. Vartodamas sąvoką „dangaus prieangiai", Šreberis mėgina sutirštinti šių palaimingų sielų masę: sielos tikrai susiliejo į „stambesnius vienetus".

Apie gyvus žmones Dievas nutuokia ne per daugiausia. Kituose „Memuarų" skyriuose Šreberis ne kartą jam priekaištauja dėl to, kad jis nepajėgia suprasti gyvųjų ir teisingai vertinti jų gebėjimą mąstyti. Jis kalba apie Dievo aklumą, kurio priežastis – žmogaus prigimties nepažinimas. Dievas pratęs bendrauti tik su lavonais ir vengiąs priartėti prie gyvųjų. Amžinoji Dievo meilė esanti skirta tik kūrinijai kaip visumai. Taigi Dievas nėra absoliučiai tobula būtybė, kokia jį laiko kai kurios religijos. Antraip jis nebūtų leidęsis įtraukiamas į *sąmokslą* prieš nekaltus žmones, sąmokslą, kuris buvo tikroji Šreberio ligos priežastis. Nes pasaulio „nuostabioje sandaroje" atsirado trūkis. Dievo karalystes apėmė sunki krizė, susijusi su asmeniniu Šreberio likimu.

Tai tiesiog sielos žudymas. Kartą Šreberis jau buvo sirgęs ir tada gydėsi Leipcige pas psichiatrą profesorių Flechsigą. Po metų profesorius pripažino jį pasveikus, ir Šreberis grįžo prie savo veiklos. Šreberis buvo nepaprastai dėkingas psichiatrui, o dar labiau – jo žmona, „kuri profesorių Flechsigą garbino kaip žmogų, grąžinusį jai vyrą, ir daug metų ant savo rašomojo stalo laikė jo portretą". Po ligos Šreberis išgyveno su žmona aštuonerius laimingus ir darbingus metus. Visą tą laiką jis nuolat matė Flechsigo atvaizdą ant žmonos stalo ir, atrodo, jį tai stipriai veikė, nors pats to aiškiai nesuvokė. Nes kai vėl susirgo ir kreipėsi, suprantama, į tą patį Flechsigą, jau vieną kartą pagelbėjusį, pasirodė, jog psichiatro paveikslas Šreberio sąmonėje pasidarė pavojingai reikšmingas.

Galbūt Šreberis, kuris kaip teisėjas pats turėjo tam tikrą autoritetą, širdyje negalėjo atleisti psichiatrui už tai, kad ištisus metus išbuvo jo galioje. Matyt, dabar jis neapkentė šio žmogaus todėl, kad vėl pateko į jo rankas. Šreberio galvoje subrendo įsitikinimas, jog Flechsigas žudąs arba plėšiąs jo sielą. O įsivaizdavimas, kad esą galima užvaldyti kito žmogaus sielą, – toks pat senas kaip pasaulis ir visuotinai paplitęs. Taip esą pasisavinamos kito dvasinės

jėgos ir pailginamas savas gyvenimas. Trokšdamas garbės ir valdžios, Flechsigas sudaręs su Dievu *sąmokslą* ir pasistengęs jį įtikinti, kad kažkokio Šreberio siela čia nevaidinanti jokio vaidmens. Ko gero, jau nuo seno konkuravusios dvi šeimos – Šreberių ir Flechsigų. Galimas daiktas, kad koks nors Flechsigas staiga pajuto, jog vienas iš Šreberių šeimos narių pralenkęs Flechsigų šeimą. Todėl anas sudarė sąmokslą su Dievo karalysčių atstovais, tarkim, dėl to, kad šreberiams būtų draudžiama rinktis tam tikras profesijas, galinčias labiau suartinti su Dievu. Tokia buvo nervų ligų gydytojo profesija; žinant, kokie reikšmingi nervai kaip tikroji Dievą ir kitas sielas sudaranti substancija, buvo aišku, koks galingas yra nervų gydytojas. Nutiko taip, kad tarp psichiatrų nebuvo nė vieno Šreberio, tačiau juo buvo Flechsigas, tad sąmokslininkai dabar turėjo atvirą kelią sieloms plėšti ir Šreberis atsidūrė sielos žudiko rankose.

Dabar gal būtų ne pro šalį priminti, kiek nerimo paranoikui kelia sąmokslai. *Slapti susitarimai,* arba *sąmokslai,* jam neišeina iš galvos, jis įsitikinęs, kad visur, kur pažiūrėsi, matyti sąmokslo požymių, kartais vos įžvelgiamų. Paranoikas jaučiasi *apsuptas* iš visų pusių. Pagrindinis priešas niekada nepuls vienas. Jis visada stengsis sukiršinti piktą *gaują* ir tinkamu momentu paleisti ją. Gaujos nariai iš pradžių maskuojasi, jų gali būti visur. Jie vaizduoja niekuo dėtus ir nekaltus, tarsi nežinotų, ko tyko. Tačiau kiaurai matantis paranoiko žvilgsnis geba juos demaskuoti. Visur, kur tik pasisuka, į dienos šviesą ištraukia sąmokslininką. Gauja, net ir kai nevambrija, vis tiek yra; ketinimai pastovūs. Priešo užverbuoti, sąmokslininkai būna ištikimi it šunys. Priešas gali juos šokdinti kaip patinka. Net per didžiulį atstumą laiko už niekšybės virvutės. Jis reguliuoja juos, kaip nori, ir strategiškai parengia taip, kad auką pultų vienu metu iš visų pusių aiškiai pranašesnėmis jėgomis.

Kadangi toks slaptas sąmokslas prieš Šreberį buvo sudarytas, kaip tada iš tikrųjų vyko kova? Kokie buvo sąmokslininkų tikslai ir kokių veiksmų jie ėmėsi savo tikslams įgyvendinti? Pagrindinis ir svarbiausias, bet ne vienintelis tikslas, kurio jie metų metus ne-

galėjo atsisakyti, buvo sunaikinti jo protą. Šreberį reikėjo paversti bepročiu. Jo nervus reikėjo susargdinti taip, kad visam laikui liktų nepagydomas. Kas dar stipriau galėjo užgauti tokio intelektualaus žmogaus širdį? Liga prasidėjo kankinama nemiga. Ką bedarė, niekas nepadėjo. Jau iš pat pradžių, kaip mano Šreberis, ketinta sutrikdyti jo miegą ir taip sugniuždyti jį dvasiškai. Tuo tikslu į jį buvę paleista begalė *spindulių*. Iš pradžių spinduliai ėję iš profesoriaus Flechsigo, o paskui vis labiau juo ėmusios domėtis ir spindulius į jį kreipti nebaigusios savo išgryninimo proceso mirusiųjų sielos, kaip jas vadina Šreberis, dar „tebetikrinamos sielos". Pats Dievas dalyvavęs darant šį poveikį. Visi tie spinduliai jam *kalbėję*, tačiau taip, kad kiti jų negirdėjo. Tai priminė maldą, kai meldžiamasi mintyse. Bet nemalonus skirtumas buvo tas, kad tokia malda priklauso nuo besimeldžiančiojo valios, o spinduliai, kuriais prievarta buvo spinduliuojamas iš išorės, kalbėjo, ką *patys* norėjo.

„Galėčiau išvardyti šimtus ir net tūkstančius tų, kurie bendravo su manimi kaip sielos ... Visos tos sielos kalbėjo man „balsu", nė viena nieko nežinodama apie kitas. Kokia baisi maišatis kilo tada mano galvoje, kiekvienas gali nesunkiai įsivaizduoti ...

Dėl to, kad dariausi vis nervingesnis, o didėjant nervingumui augo mano traukiamoji galia, vis daugiau mirusių žmonių sielų jautė tą trauką, kad paskui mano galvoje arba kūne visai išnyktų. Viskas dažniausiai baigdavosi tuo, kad tos sielos galiausiai it „žmogeliukai" – mažytės kelių milimetrų dydžio žmogaus pavidalo figūrėlės – trumpai pabūdavo mano galvoje ir paskui visai išnykdavo ... Labai dažnai man būdavo minimos žvaigždės arba žvaigždynai, iš kurių sielos atvykusios arba „kurių buvo globojamos"... Buvo naktų, kai „žmogeliukų" pavidalo sielos šimtais, gal net tūkstančiais krito ant mano galvos. Aš jas vis įspėdavau, kad nesiartintų, nes iš kitų atvejų žinojau esant be galo padidėjusią savo nervų traukiamąją galią, o sielos iš pradžių vis negalėdavo patikėti tokia grėsminga trauka."

„Sielų kalba buvau vadinamas „dvasių regėtoju", t. y. žmogumi, kuris regi dvasias, kuris bendrauja su dvasiomis, arba miru-

siųjų sielomis. Iš tikrųjų nuo tų laikų, kai egzistuoja pasaulis, vargu ar pasitaikė atvejis, panašus į manąjį, – kad žmogus būtų nuolat bendravęs ne tik su *pavienėmis* mirusiųjų sielomis, bet ir su sielų visuma ir pačia Dievo visagalybe."

Šreberio vaizduotėje akivaizdus yra šių procesų masiškumas. Kosmosas iki tolimiausių žvaigždžių apgyvendintas mirusiųjų sielomis. Visos turi sau skirtą vietą – tą ar kitą gerai žinomą žvaigždę. Staiga, ėmęs sirgti, Šreberis pasidaro jų traukos centru. Nepaisydamos perspėjimų, sielos veržiasi prie jo. Šreberio traukai neįmanoma atsispirti. Net galėtume sakyti, kad jis sutelkia aplink save sielas kaip masę, o kadangi tai yra, kaip pats pabrėžia, sielų visuma, toji masė yra pati didžiausia, kokią išvis galima įsivaizduoti. Tačiau nereikėtų taip paprastai manyti, kad susirinkusios sielos sudaro tokią pat masę kaip, tarkim, apie savo „vadą" susibūrusi „liaudis". Priešingai: su sielomis darosi *lygiai tas pat,* kas su tautomis, kurios telkiasi aplink vadus, – tik iš lėto, metams bėgant, sužino, kad žmonės vado akyse vis *mažėja*. Kai tik sielos pasiekia Šreberį, jos tučtuojau susitraukia iki kelių milimetrų, ir tada kuo akivaizdžiausiai išryškėja tikrasis santykis: Šreberis sielų atžvilgiu yra tikras milžinas, o jos, kurios prie jo veržiasi, – mažyčiai padarėliai. Tačiau to dar maža: milžinas jas suryja. Jos tikrų tikriausiai įsismelkia į jį ir visai pradingsta. Jis stačiai jas sunaikina: pritraukia, sutelkia, sumažina ir asimiliuoja. Visos, kokios jos buvo, išeina į naudą jo kūnui. Jos čia atsirado anaiptol ne dėl to, kad padarytų jam gera. Iš tikrųjų jos turėjo priešišką ketinimą: buvo pasiųstos sumaišyti jam protą ir taip jį nugalabyti. Tačiau kaip tik įveikdamas šį pavojų Šreberis pasidarė didis. Dabar, kai moka su jomis *tvarkytis,* ganėtinai didžiuojasi savo traukiamąja galia.

Iš pirmo žvilgsnio manijos apimtas Šreberis gali atrodyti lyg senų laikų žmogus, kai tikėjimas dvasiomis buvo visuotinis, o mirusiųjų sielos nardė aplink gyvųjų galvas kaip šikšnosparniai. Įspūdis toks, tarsi jis būtų šamanas, puikiausiai pažįstantis dvasių pasaulius, mokantis su jomis užmegzti tiesioginius ryšius ir priversti jas visaip tarnauti žmonėms. Šreberis mielai leidžiasi va-

dinamas „dvasių regėtoju". Tačiau šamanas neturi tokios didelės galios kaip Šreberis. Tiesa, šamanas kai kada dvasias jaučia savyje, bet jos neišnyksta – visada išlaiko savo atskirą būtį, ir neabejojama, kad šamanas vis tiek turės jas paleisti. O Šreberyje, priešingai, jos visai ištirpsta ir išnyksta, tarsi niekada nebūtų savarankiškai egzistavusios. Jo kliedesiai, įvilkti į senosios pasaulėžiūros, pripažįstančios dvasių egzistavimą, drabužį, iš tikrųjų yra tikslus *politinės* valdžios modelis, valdžios, kuri remiasi mase ir kurią masė sudaro. Mėginimas logiškai analizuoti valdžią gali tik sudrumsti Šreberio regėjimų aiškumą. Juose yra visi realių santykių požymiai: stipri ir pastovi atskirybių, turinčių virsti mase, trauka, jų priešiškas nusiteikimas, jų sutramdymas, paverčiant mažyčiais padarėliais, jų ištirpimas valdovo asmenyje, kuris savimi, savo *kūnu* rodo esąs politinė valdžia; Šreberio didybė, turinti dėl to nuolat *atsinaujinti;* ir pagaliau paskutinis labai svarbus dalykas, apie kurį iki šiol nekalbėjome, – su visu tuo susijusi *katastrofos* nuojauta, pasaulinei tvarkai gresiantis pavojus, kylantis kaip tik dėl tos smarkiai didėjančios ir netikėtos traukos.

Kad tokiõs nuojautos esama, „Memuaruose" yra daugybė ženklų. Šreberio pasaulio pabaigos vizijose jaučiamas tam tikras didingumas. Pirmiausia pasiremsime viena vieta, tiesiogiai susijusia su sielų trauka. Sielos, masiškai krisdamos ant jo iš žvaigždžių, savo elgsena kelia pavojų patiems dangaus kūnams, iš kurių yra kilusios. Atrodo, kad žvaigždės iš tikrųjų *sudarytos* iš šių sielų, ir kai, Šreberio traukiamos, masiškai iš jų pasišalina, viskas virsta nieku.

„Iš visų pusių ėmė plaukti liūdnos žinios, kad nuo šiol tą ar kitą žvaigždę, tą ar kitą žvaigždyną reikia laikyti nebeegzistuojančiais; netrukus paaiškėjo, kad ir Venera esanti apsemta, paskui – kad visa Saulės sistema išnykusi, dar vėliau – kad Kasiopėja – visas žvaigždynas – susitraukė į vieną saulę, ir tik Sietyną galbūt dar galima išgelbėti."

Šreberio susirūpinimas dangaus kūnų likimu buvo tik *vienas* jo katastrofiškų nuotaikų aspektas. Kur kas reikšmingesnis kitas

dalykas, kuriuo *prasidėjo* jo liga. Tai susiję ne su mirusiųjų sielomis, su kuriomis jis, kaip dabar žinome, nuolat bendravo, o su kitais žmonėmis. Šie išties neegzistavo – *visa žmonija buvo žuvusi*. Save patį Šreberis laikė *vieninteliu* išlikusiu, tikru žmogumi. Tie keli žmogiški padarai, kuriuos nuolat matė, pavyzdžiui, gydytojas, ligoninės prižiūrėtojai arba kiti pacientai, jam buvo grynos regimybės. Tai ne kas kita, kaip „paskubomis sukurpti žmonės" akims dumti ir jo protui maišyti. Jie pasirodydavo kaip šešėliai arba miražai ir vėl išnykdavo, suprantama, į juos jis nežiūrėjo rimtai. Tikrieji žmonės visi žuvę. *Vienintelis dar gyvas buvo jis*. Tai ne pavienės vizijos, jų nepakeitė kiti, priešingi regėjimai: tuo Šreberis buvo daug metų tvirtai įsitikinęs. Šituo, tikruoju tikėjimu buvo nuspalvintos visos jo pasaulio žūties vizijos.

Jis laikė galimu dalyku, kad visa Flechsigo ligoninė ir gal net Leipcigas kartu su ta įstaiga esą „iškelti" ir pernešti į kokį nors kitą dangaus kūną. Balsai, kurie su juo kalbėjo, kai kada teiraudavosi, ar Leipcigas dar tebesąs. Per vieną viziją Šreberis liftu nusileido į žemės gelmes, patirdamas visus geologinius periodus, kol staiga atsidūrė akmens periodo girioje. Išlipęs iš kabinos, ėjo tarsi kapinėmis, žingsniavo ir tomis vietomis, kur gulėjo Leipcigo gyventojai ir kur taip pat buvo ir žmonos kapas. Reikia priminti, kad žmona dar tebebuvo gyva ir nuolat jį lankė ligoninėje.

Žmonijos žūtį Šreberis vaizdavosi labai įvairiai. Jis mąstė apie šilumos sumažėjimą dėl Saulės atstumo didėjimo ir dėl to prasidėjusį visuotinį apledėjimą. Mąstė ir apie žemės drebėjimus: mat jam buvo pranešta, kad didelis žemės drebėjimas Lisabonoje buvo susijęs su vienu dvasių regėtoju, ir tai jam priminė jį patį. Žinia, kad šiuolaikiniame pasaulyje pasirodė burtininkas, tai yra profesorius Flechsigas, ir kad staiga dingo Šreberis, vis dėlto plačiai žinoma asmenybė, sukėlusi žmonėms siaubą ir sunaikinusi religijos pagrindus. Visus apėmęs nerimas, pakrikusi dorovė, žmoniją užgriuvusios baisios epidemijos. Tai buvę raupsai ir maras, ligos, apie kurias Europoje mažai kas beprisiminė. Ant savo paties kūno Šreberis pastebėjo maro požymių. Maras reiškėsi įvairiomis formomis: buvo mėlynasis, rudasis, baltasis ir juodasis maras.

Kai žmones pjaute pjovė tos baisios epidemijos, Šreberį gydė gerieji spinduliai. Reikią skirti dvi spindulių rūšis – „žeidžiamuosius" ir „laiminamuosius". Žeidžiamieji buvę kupini lavonų nuodų arba·kitų pelėsių, jie įterpdavę į kūną ligos užuomazgą arba darydavę kitokį pragaištingą poveikį. O laiminamieji, arba grynieji, spinduliai šalindavę tuos pakenkimus, kuriuos buvo padarę pirmieji.

Visai neatrodo, kad šios nelaimės būtų užgriuvusios žmoniją taip jau labai prieš Šreberio valią. Veikiau susidaro įspūdis, kad tokius siaubingus padarinius išprovokavęs priešiškumas, kurį jam tenka patirti iš profesoriaus Flechsigo. Nubaudžiama ir išnaikinama visa žmonija, nes ji drįso pasipriešinti *jam,* Šreberiui. Tiktai jį vieną laiminamieji spinduliai apsaugojo nuo epidemijų. Šreberis vienintelis išgyvena todėl, kad pats to nori. Jis geidžia vienas gyvas stovėti milžiniškame lavonų lauke – tame lavonų lauke guli visi kiti žmonės. Tai rodo jį esant ne tik paranoiką: juk didžiausias kiekvieno „idealaus" *valdovo* troškimas yra visų ilgiausiai išlikti gyvam. Valdovas siunčia į mirtį kitus, kad pats liktų gyvas: taip jis nukreipia mirtį nuo savęs. Kitų mirtis jo ne tik nejaudina, bet priešingai – jis kaip įmanydamas stengiasi, kad giltinė pjautų masiškai. Šių radikalių veiksmų jis ypač griebiasi tada, kai susvyruoja jo valdžia. Kai tik pajunta pavojų, tada aistrą matyti *visus* negyvus jau sunku sutramdyti racionaliais svarstymais.

Būtų galima prikišti, kad nedera Šreberį vertinti taip „politiškai". Juk jo apokalipsinės vizijos yra religinio pobūdžio. Jis visai nepretenduoja valdyti gyvųjų, o dvasių regėtojo galia – iš esmės kitokia. Dėl to, kad Šreberio kvaišulys *prasideda* įsivaizdavimu, jog visi žmonės yra žuvę, jam negalima primesti pasaulietinės valdžios godulio.

Kad šis priekaištas klaidingas, netrukus įsitikinsime. Šreberiui nesvetima politinė sistema, kuri, įdėmiau pasižiūrėjus, atrodo tokia pažįstama. Tačiau iš pradžių reikia šį tą pasakyti apie tai, kaip Šreberis įsivaizduoja Dievo valdžią.

Dievas pats „nubrėžė bendrosios prieš mane nukreiptos politikos liniją ...", – mano Šreberis. „Dievas visada būtų galėjęs at-

sikratyti nepatogaus žmogaus jį susargdindamas mirtina liga arba nutrenkdamas žaibu ..." „Kai tik Dievo interesai susikerta su pavienių žmonių ar žmonių grupių, gal net ir kokios nors planetos gyventojų interesais, jame, kaip ir kiekvienoje kitoje gyvoje būtybėje, pabunda savisaugos jausmas. Prisiminkimė Sodomą ir Gomorą! ..." „Neįsivaizduojama, kad Dievas atsisakytų kokiam nors žmogui suteikti deramos palaimos dalį, kadangi kiekvienas „dangaus prieangių" gausinimas didina jo paties galią ir stiprina atsparumą pavojams, kylantiems suartėjus su žmonija. Neįmanoma, kad Dievo interesai susikirstų su pavienių žmonių, paisančių pasaulio tvarkos, interesais." Tai, kad jo atveju toks interesų konfliktas vis dėlto įvyko, pasaulio istorijoje esąs išskirtinis reiškinys, kuris galbūt niekada nebepasikartos. Šreberis kalba apie „Dievo visagalybės atkūrimą po dangumi, apie savotišką Flechsigo sielos sąjungą su Dievo dalimis", nukreipusiomis į jį savo smaigalius; dėl tos sąjungos atsiradęs santykių pokytis išlikęs iki šios dienos. Jis mini „milžiniškas Dievo pusėje esančias visagalybės jėgas" ir savo „priešinimosi beviltiškumą". Šreberis spėja, „kad profesoriaus Flechsigo, kaip vienos Dievo provincijos valdytojo, įgaliojimai galį siekti net Ameriką". Tas pats tinką ir Anglijai. Minimas vienas Austrijos sostinės nervų ligų gydytojas, kuris, „atrodo, esąs savotiškas Dievo interesų atstovas kitoje Dievo provincijoje – slaviškosiose Austrijos srityse". Tarp jo ir profesoriaus Flechsigo esą įsiliepsnojusi kova dėl dominavimo.

Šios citatos, paimtos iš labai skirtingų memuarų vietų, leidžia susidaryti visai aiškų Dievo paveikslą: tai ne kas kita, kaip valdovas. Jo karalystė turi provincijas ir partijas. Jo interesai, kaip jie čia trumpai drūtai apibūdinami, nukreipti į valdžios stiprinimą. Kaip tik todėl, o ne dėl kokių nors kitų priežasčių, Dievas nė vienam žmogui neatsisako suteikti jam priklausančios palaimos dalies. Nepatogius žmones jis šalina iš kelio. Niekas nepaneigs: šis Dievas kaip koks voras sėdi savo politikos tinklo viduryje. Nuo čia tik vienas žingsnis ir iki paties Šreberio politikos.

Gal dar būtų ne pro šalį priminti, kad Šreberis buvo išauklėtas laikantis senųjų Saksonijos protestantų tradicijų ir įtariai žiūrėjo į visus mėginimus atversti į katalikybę. Jo pirmieji pasisakymai apie *vokiečius* susiję su pergalinguoju 1870–1871 metų karu.

Jis esą gavęs ganėtinai tikslių užuominų, jog atšiauri 1870–1871 metų žiema buvusi Dievo sumanyta tam, kad karo sėkmė lydėtų vokiečius. Dievui taip pat patinkanti vokiečių kalba. Kai sielos yra gryninamos, jos mokosi „pagrindinės kalbos“, kuria kalba pats Dievas, – truputį senamadiškos, bet sodrios vokiečių kalbos. Tai, be abejonės, neturi reikšti, kad palaima tenka tik vokiečiams. Tačiau vis dėlto naujaisiais laikais – nuo Reformacijos, galbūt jau nuo tautų kraustymosi epochos – vokiečiai esą Dievo išrinktoji tauta, kurios kalbą jis dažniausiai vartoja. Įvairiais istorijos tarpsniais Dievo išrinktosiomis tautomis kaip dorybingiausios pakaitomis buvo: senovės žydai, paskui senovės persai, vėliau graikai–romanai ir pagaliau vokiečiai.

Dievo išrinktajai vokiečių tautai, aiškus daiktas, gresia visokie pavojai. Didžiausią grėsmę kelia katalikų pinklės. Iš atminties išplaukia šimtai, gal net tūkstančiai vardų, kuriuos jis galėtų minėti, – vien tų, kurių sielos kaip spinduliai su juo susisiekdavo ir kalbėjosi. Daugeliui iš jų svarbiausi buvę religiniai interesai, o didžiąją jų dalį sudarė katalikai, tikėjęsi skatinti katalikybę, ypač sukatalikinti Saksoniją ir Leipcigą; šiai kompanijai priklausę Leipcigo kunigas St., „14 Leipcigo katalikų (galbūt katalikų susivienijimas), Drezdenò jėzuitas tėvas S., kardinolai Tapola (Rapolla), Galimbertis (Galimberti) ir Kazatis (Casati), pats popiežius, galiausiai daugybė vienuolių – vyrų ir moterų; kartą net 240 benediktinų vienuolių, vadovaujamų vieno iš jų, išsyk „kaip sielos sulindo man į galvą ir ten gavo galą“. Tarp sielų buvęs ir vienas Austrijos sostinės nervų ligų gydytojas, krikštytas žydas ir slavofilas, norėjęs, Šreberio padedamas, suslavinti Vokietiją ir įvesti žydų viešpatavimą.

Kaip matome, katalikybė čia pateikiama visai išsamiai. Minimi ne tik paprasti tikintieji, susibūrę Leipcige į liūdnai pagarsėjusius susivienijimus, bet ir išvardijama visa Bažnyčios hierarchija. Pa-

minėjus tėvą jėzuitą, į dienos šviesą išplaukia visi su jėzuitų vardu susiję pavojai. O kaip aukščiausi Bažnyčios valdovai iškeliami trys gražiai itališkai skambančiais vardais kardinolai ir pats popiežius. Išnyra būriai vienuolių – vyrų ir moterų. Net pastate, kuriame Šreberis gyvena, jų knibždėte knibžda kaip parazitų. Vienoje vizijoje, kurios nepateikiau, Šreberis mato, kaip universiteto nervų ligų klinikos moterų skyriaus pastatas paverčiamas vienuolynu, o kitoje – kaip ten įrengiama katalikų koplyčia. Patalpose po šios įstaigos stogu sėdi gailestingosios seselės. Įspūdingiausia yra 240 benediktinų vienuolių, vadovaujamų vieno iš jų, procesija. Nerasi kitos katalikybei tinkamesnės saviraiškos formos, kaip procesija. Uždara vienuolių grupė kaip masė–kristalas čia atstovauja visiems katalikams. Procesijos vaizdas veikia žiūrovų religinius jausmus, jų pačių latentinį tikėjimą, ir jie staiga pajaučia norą prisidėti prie procesijos. Taip procesija pasipildo visais tais žmonėmis, pro kuriuos ji praeina; iš tikrųjų ji turėtų pasidaryti begalinė. Prarydamas šią procesiją, Šreberis simboliškai susidoroja su visa katalikybe.

Iš pradinio, pakilaus Šreberio ligos laikotarpio, kurį pats vadina šventuoju laiku, intensyvumu išsiskiria maždaug dviejų savaičių tarpsnis – pirmojo Dievo teismo periodas. Tas periodas – tai dieną naktį viena kitą keitusios vizijos, turėjusios „vieną generalinę idėją“. Šios idėjos esmė iš tikrųjų buvo politinė, nors ir nukreipta į mesianizmą.

Dėl profesoriaus konflikto tarp Flechsigo ir Šreberio kilo krizė, pavojinga Dievo karalystės egzistavimui. Tai galėjo sudaryti prielaidas vokiečių tautai, ypač evangelikiškajai Vokietijai, netekti privilegijos būti išrinktąja tauta. Galbūt net nepavyktų užimti kitų pasaulių – apgyventų planetų, – jei vokiečių tautoje neatsirastų didvyris, galįs nuolat rodyti drąsą ir orumą. Tas didvyris turįs būti arba jis, Šreberis, arba kitas jo nurodytas asmuo. Balsų, kuriuos girdėjo, verčiamas, jis įvardijo keletą žymių veikėjų, kurie, jo nuomone, būtų tikę tokiam vaidmeniui. Pagrindinė pirmojo Dievo teismo idėja – katalikybės, judaizmo ir slavizmo plitimas. Didelę

įtaką Šreberiui darė vaizdiniai, susiję su tuo, kas iš jo būsią, kai sielai teks leistis į keliones.

„Vienas po kito man buvo priskiriami vaidmenys ... „Osego jėzuitų vienuolyno auklėtinio", „Klatau burmistro", „moters garbę nuo prancūzų karininko kėslų ginančios elzasietės", pagaliau „mongolų kunigaikščio". Visuose tuose numatymuose maniau atpažįstąs tam tikrą sąsają su bendru vaizdu, iškylančiu iš kitų regėjimų ... Būsimą paskyrimą Osego jėzuitų vienuolyno auklėtiniu, Klatau burmistru ir minėtoje padėtyje atsidūrusia elzasiete laikiau pranašystėmis, kad protestantizmas ir vokiečių tauta kovoje su kaimyniniais romanais ir slavais arba jau pralaimėjo, arba dar pralaimės; pagaliau man atverta perspektyva tapti mongolų kunigaikščiu pasirodė kaip užuomina, kad po to, kai arijų tautos pasirodė esančios netinkamos būti Dievo karalysčių atramomis, paskutinės išeities reikią ieškoti nearijų tautose."

Šreberio „šventasis laikas" sutapo su 1894 metais. Jis linkęs tiksliai nurodyti vietą ir laiką. Pirmojo Dievo teismo periodas irgi tiksliai datuotas. Po šešerių metų, 1900-aisiais, kai protas praskaidrėjo ir stabilizavosi, jis ėmėsi rašyti savo „Memuarus"; 1903 metais jie buvo išleisti. Niekas nepaneigs, kad po kelių dešimtmečių jo politinė sistema susilaukė didelės pagarbos. Šiek tiek šiurkštesne ir ne tokia „elegantiška" forma ji tapo didelės tautos *credo*. Ji, vadovaujant „mongolų kunigaikščiui", privedė prie Europos žemyno užkariavimo ir nedaug tetrūko, kad įsiviešpatautų pasaulyje. Taip Šreberio pretenzijas paskui pripažino nieko apie jas nenutuokę palikuonys. Iš mūsų to nesulauksi. Tačiau tegu nenuginčijamas faktas, kad abi sistemos beveik visiškai sutampa, pateisins tai, kad iš vieno paranojos atvejo čia daromos tokios rimtos išvados, o jų bus daugiau.

Reikia pripažinti, kad kai kuriais atžvilgiais Šreberis pranoko savo šimtmetį. Apie apgyvendintų planetų užėmimą tada dar niekas negalvojo. Jokia išrinktoji tauta negalėjo apie tai nė sapnuoti. Tačiau katalikus, žydus ir slavus jau ir jis suvokė lygiai taip *asmeniškai* kaip ir paskesnysis – jo neįvardytas – didvyris: kaip priešiš-

kas *mases*, ir jų neapkentė vien todėl, kad šios egzistavo. Kaip masės, jos turėjo įgimtą polinkį be paliovos augti. Niekas kitas nemato taip gerai masės savybių, kaip paranoikas ir valdovas, o jie – dabar galbūt jau sutiksime – niekuo nesiskiria. Nes *jį* – tebus leista abu asmenis žymėti vienu įvardžiu – domina tik masės, kurias nori valdyti arba skelbia savo priešais, mat masės visada turi vieną paprastą veidą.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kaip Šreberis nusako savo būsimas egzistencijas. Iš penkių, kurias išvardija, tik pirmoji – ją mes praleidome – yra nepolitinio pobūdžio. Kitos trys įstumia jį į nepaprastai abejotinas situacijas: kaip auklėtinis, įsibrauna tarp jėzuitų, pasidaro vieno Bohemijos miesto, kur kovoja vokiečiai su slavais, burmistru, kaip vokiečių mergina, mėgina ginti Elzasą nuo pergalingo prancūzų karininko –"moteriškoji garbė" čia jau įtartinai panaši į palikuonių rasės garbę. Tačiau reikšmingiausias, be abejonės, yra penktasis persikūnijimas į mongolų kunigaikštį. Paaiškinimas, kurį šiam atvejui pateikia, labai primena atsiprašymą. Jam gėda dėl šitos „nearijiškos" egzistencijos, todėl jis teisinasi tuo, kad arijų tautos pasirodė esančios menkos. Iš tikrųjų mongolų kunigaikštį jis įsivaizduoja tik kaip Čingischaną. Šreberiui prie širdies mongolų kaukolių piramidės, o jo simpatijos lavonų nuklotiems laukams skaitytojo nebeturėtų stebinti. Jis pritaria aiškiam, milijonais priešus naikinančiam būdui. Kas visus išnaikina, tas jų nebeturi ir mėgaujasi bejėgių lavonų kalnais. Į visas šias keturias egzistencijas Šreberis, atrodo, grįžo iš karto. Puikiausiai jis jautėsi būdamas mongolų kunigaikščiu.

Remdamiesi šia detalesne vieno paranojos atvejo analize, kol kas galime tvirtai teigti: religiniai elementai čia susipynę su politiniais, jie neatskiriami, pasaulio gelbėtojas ir pasaulio valdovas yra *vienas* asmuo. Valdžios troškimas – visa ko pamatas. Paranoja tiesiogine žodžio prasme yra ne kas kita, kaip *valdžios liga*. Visapusiškai tirdami šią ligą, galime gauti duomenų apie valdžios prigimtį, tokių išsamių ir aiškių, kokių neįmanoma gauti jokiais kitais būdais. Neturėtų trikdyti tai, kad tokiais kaip Šreberio atve-

jais nė vienas ligonis tikrovėje nepasiekė to, ko taip troško. Tačiau kiti pasiekė. Kai kuriems iš jų pavyko sumaniai ištrinti iškilimo pėdsakus ir neatskleisti savo susikurtos sistemos. Kitiems ne taip sekėsi arba jie turėjo per mažai laiko. Sėkmė čia, kaip ir visur, priklauso nuo daugybės atsitiktinumų. Pastarųjų rekonstrukcija imituojant dėsningumus vadinama istorija. Vietoj kiekvieno didelio istorinio vardo galėtų būti ne vienas, o šimtas kitų. Niekšybė labai paplitusi. Kiekvienas turi apetitą ir kiekvienas, kaip karalius, stovi begaliniame išgalabytų gyvūnų lauke. Sąžiningas valdžios tyrimas turi atmesti sėkmę kaip kriterijų. Reikia kruopščiai rinkti ir lyginti ne tik valdžios savybes, bet ir jos išsigimimus. Pamišėlis, kuris visų atstumtas, bejėgis ir niekinamas nugyveno savo dienas atitinkamoje gydymo įstaigoje, gali savo patyrimu, padėjusiu išplėsti pažinimą, pasidaryti kur kas reikšmingesnis už Hitlerį ar Napoleoną ir padėti žmonijai suvokti savo prakeiksmą bei pažinti savo valdovus.

ŠREBERIO ATVEJIS. ANTRA DALIS

Sąmokslas, kuris susidarė prieš Šreberį, siekė ne tik nužudyti jo sielą, bet ir sumaišyti jam protą. Tačiau prieš jį buvo parengtas dar vienas beveik toks pat niekingas kėslas – paversti jį moterimi. Kaip moterimi, juo turėjo būti pasinaudota, o „paskui turėjo būti tiesiog paliktas drybsoti, ko gero, ir supūti". Šis pavertimo moterimi vaizdas neišėjo jam iš galvos ilgus ligos metus. Jis jautė, kaip moteriški nervai spindulių pavidalu ateina į kūną ir pamažu pradeda imti viršų.

Pradėjęs sirgti ir norėdamas išvengti tokio siaubingo pažeminimo, Šreberis visais būdais stengėsi nusižudyti. Lipdamas į vonią maudytis, vaizdavosi einąs skandintis. Reikalavo nuodų. Tačiau neviltis dėl sumanyto jo pavertimo moterimi ėmė pamažu lėgti. Jis vis labiau įsitikino, kad kaip tik tuo būdu garantuosiąs žmonijos išlikimą. Juk visi žmonės buvo žuvę baisiose katastrofo-

se. Jis, kuris vienintelis liko gyvas, kaip moteris galįs duoti pradžią naujai žmonių giminei. Vaikų tėvu įsivaizdavo esant vien tik Dievą. Vadinasi, reikia užkariauti Dievo meilę. Susijungti su Dievu – didžiulė garbė; dėl to dabar jam, barzdotam buvusiam Senato prezidentui, visai nebeatrodė nei žema, nei gėdinga vis labiau moteriškėti, patraukliai dabintis, visais moteriškais būdais stengtis jį vilioti. Taip buvo galima kovoti ir su Flechsigo sąmokslu. Dievas darėsi maloningesnis: Visagalis, kuris vis labiau jautėsi traukiamas žavios moters – Šreberio, pateko į savotišką jo priklausomybę. Kitiems galbūt smerktinais atrodančiais būdais Šreberiui iš tikrųjų pasisekė sužavėti Dievą savo asmeniu. Šiam ne visai garbingam likimui Dievas pasidavė ne be priešinimosi. Jis nuo Šreberio vis traukėsi, ko gero, būtų norėjęs visai iš jo išsivaduoti. Tačiau Šreberio traukiamoji jėga jau buvo pernelyg didelė.

Pasisakymų šia tema esama visoje knygoje. Iš pirmo žvilgsnio gal ir kiltų pagunda mintį apie Šreberio pavertimą moterimi laikyti mitiniu jo ligos branduoliu. Suprantama, kaip tik tai sukėlė didžiausią susidomėjimą. Ne tik šį konkretų atvejį, bet ir paranoją apskritai buvo mėginama aiškinti kaip slopinamus homoseksualius polinkius. Tai didžiausia klaida. Paranojos *pretekstu* gali tapti *viskas*, bet esminis dalykas yra kvaišulio *struktūra* ir *turinys*. Valdžios motyvai čia visada turi lemiamą reikšmę. Net ir Šreberio atveju, kur kai kurie elementai galbūt ir remia minėtą nuomonę, nuodugnesni šio aspekto tyrimai – jų čia nebuvome numatę – sukeltų nemažų abejonių. Tačiau net ir tarus, kad homoseksualūs Šreberio polinkiai įrodyti, nepalyginamai svarbiau yra tai, kaip jo sistemoje jie panaudojami. Svarbiausiu savo sistemos elementu Šreberis visada laikė puolimą, nukreiptą prieš jo protą. Viskas, kuo jis tikėjo ir ką darė, buvo skirta šiam puolimui atremti. Norėdamas *nuginkluoti* Dievą panūdo virsti moterimi: jo moteriškumas – tai ne kas kita, kaip įsiteikimas ir pasidavimas Dievui; kiti prieš jį klūpo, o jis Dievo malonumui siūlė save patį. Apsimetinėjo, kad patrauktų Dievą į savo pusę, primestų jam savo valią. Ir dabar jau nieku gyvu jo nebepaleis.

„Čia iškyla toks keblumas, kuris neturi analogijos ne tik žmonių praktikoje, bet nebuvo numatytas ir pasaulio sąrangoje. Kas tokios padėties akivaizdoje norės leistis į begalinius spėliojimus apie ateitį? Man aišku tik tai, kad niekados Dievas neįvykdys savo sumanymo sumaišyti man protą. Tuo aš visiškai įsitikinęs jau ne vienerius metus, o tai reiškia, kad didžiausias pavojus, grėsęs, kaip atrodo, pirmaisiais mano ligos metais, yra pašalintas."

Šie žodžiai pasakyti paskutiniame „Memuarų" skyriuje. Susidaro įspūdis, kad baigęs savo veikalą Šreberis pajuto didžiulę ramybę. Tai, kad memuarus pavyko užbaigti, kad kiti rankraštį skaitė ir jis darė įspūdį, autoriui galutinai grąžino pasitikėjimą savo protu. Liko tik vienas žingsnis – pereiti į kontrpuolimą: „Memuarus" išspausdinti, padaryti savo sistemą prieinamą visuomenei ir, kaip Šreberis, be abejonės, vylėsi, įtikinti ją priimti *jo* tikėjimą.

Kaip konkrečiai buvo puolamas Šreberio protas? Jau žinome, kad į jį, kaip žmogų, veržėsi begalė „spindulių", kurie jam kalbėjo. Tačiau *į ką* iš jo dvasinių gebėjimų ir kokybių galiausiai kėsinosi priešiškieji spinduliai? *Ką* jie kalbėdami sakė ir ką iš tikrųjų puolė? Į šį procesą reikia dar truputį pasigilinti. Šreberis nepaprastai atkakliai gynėsi nuo priešų. Juos ir savo gynybą aprašo taip išsamiai, kad geriau nereikia ir norėti. Tik būtina visa tai išskirti iš jo susikurto pasaulio, jo „beprotybės", kaip nuo seno įprasta sakyti, visumos ir mėginti sklandžiau perteikti mūsų kalba. Tokiu atveju neišvengiama, kad kai kurios jo kalbos ypatybės neatsispindės.

Pirmiausia nurodytinas *prievartinis mąstymas,* kaip jį pats vadina. Ramybę jaučiąs tik tada, kai garsiai kalbąs: tada įsiviešpatauja mirtina tyla ir atsiranda įspūdis, tarsi gyventų vien tarp gyvų lavonų. Visi žmonės – ligoniai ir slaugytojai – atrodo visai praradę kalbos dovaną. O kai tik pats nutyla, atgyja vidiniai balsai ir verčia be perstojo mąstyti.

Tų balsų tikslas – neduoti ramybės ir neleisti miegoti. Jie kalba ištisai, neįmanoma jų negirdėti arba juos ignoruoti. Viskam, ką jie sako, esi atviras ir privalai apie tai galvoti. Balsai taikė skirtingus

poveikio metodus, kuriuos vis kaitaliojo. Vienas iš mėgstamiausių būdavo toks klausimas: „Apie ką dabar galvojate?" Jis neturėjo jokio noro į jį atsakinėti. Bet jei tylėdavo, balsai patys atsakydavo, pavyzdžiui, taip: „Reikia galvoti apie pasaulio tvarką!" Tokius atsakymus jis laikė „minčių klastojimu". Jis buvo ne tik tardomas inkvizicijos metodais, bet ir verčiamas mąstyti apie tam tikrus dalykus. Bet ir *klausimai*, kuriais buvo mėginama brautis į asmenines paslaptis, kėlė jo protestą, o ypač atsakymai, nurodinėję minčių kryptį. Ir *klausimai*, ir *įsakinėjimai* (arba nurodinėjimai) vienodai reiškė asmeninės laisvės varžymą. Abiem valdžios būdais jis, kaip teisėjas, pats buvo metodiškai naudojęsis.

Prievartavo jį įvairiai ir išradingai: tardė, primetinėjo mintis, iš jo paties sakinių ir frazių sudarinėjo katekizmą, kontroliavo kiekvieną minties vingį, nė vieno pamąstymo nepalikdavo nepastebėto, tikrino, ką koks žodis jam reiškia. Balsų atžvilgiu jis negalėjo turėti jokių paslapčių. Viskas buvo stebima, viskas tempiama į dienos šviesą. Objektu jį buvo pasirinkusi tokia galia, kuri norėjo žinoti viską. Nors jis tiek daug turėjo iškęsti, bet iš tikrųjų niekada nepasidavė. Viena iš gynybos formų buvo jo *paties* visažinystės treniravimas. Jis pats sau stengėsi parodyti, kokią puikią atmintį turi, mokėsi atmintinai eilėraščius, balsu skaičiavo prancūziškai, vardijo visas Rusijos gubernijas ir Prancūzijos departamentus.

Proto išsaugojimą suprato iš esmės kaip atminties turinio neliečiamybę, svarbiausia jam buvo *žodžių* tapatybė. Nėra šlamesių, kurie nebūtų balsai – pasaulis pilnas žodžių. Geležinkeliai, paukščiai, baržos *kalba*. Jei pats netari žodžių, kai tyli, jie tuoj ateina iš kitų. Tarp žodžių nėra nieko. Ramybė, kurią turi galvoje, kurios trokšti, yra ne kas kita, kaip *nepriklausomybė* nuo *žodžių*. Tačiau jos niekur nėra. Kad ir kas darytųsi, iškart pranešama žodžiais. Ir kenksmingieji, ir gydomieji spinduliai – visi turi kalbos dovaną ir, kaip ir pats, yra verčiami juos vartoti. „Nepamirškite, kad spinduliai turi kalbėti!" Žodžių reikšmė paranoikui – tiesiog begalinė. Visur jų pilna kaip parazitų, visada jų reikia saugotis. Jie jungiasi

prie pasaulio tvarkos, nepaliekančios nieko, kas jai nepriklausytų. Ko gero, pati kraštutiniausia paranojos tendencija yra siekis visą pasaulį sugriebti *žodžiais*, tarsi kalba būtų sauja, o pasaulis – jos gniaužtuose.

Tai – kumštis, kuris niekada neatsigniaužia. Tačiau kaip jis susigniaužia? Čia reikia nurodyti *priežastingumo* maniją, kuri virsta savitiksle ir kurią tokiu mastu galima aptikti turint nebent tik filosofus. Nieko nebūna be priežasties, tiktai reikia atitinkamai klausti. Priežastis visada randama. Visa, kas nežinoma, paaiškinama tuo, kas žinoma. Kas neįprasta, demaskuojama kaip slaptas kėslas. Už naujumo kaukės visada slepiasi sena, tik svarbu mokėti pamatyti ir ryžtingai kaukę nuplėšti. *Pagrindimas* virsta aistra, taikoma visur ir viskam. Šreberis šį priverstinio mąstymo aspektą suvokia labai aiškiai. Nors jis su apmaudu skundžiasi anksčiau aprašytais procesais, šioje pagrindimo manijoje įžvelgia „tam tikrą atpildą už patirtą skriaudą". Frazės, kurios jam „įmetamos" į nervus, ypač dažnai pradedamos jungtukais ir priežasties santykius reiškiančiomis konstrukcijomis „kodėl tik", „kodėl, nes", „todėl, kad aš", „nebent". Tokias ir panašias frazių atkarpas jis privalo užbaigti, tad ir jos prievartauja.

„Bet jos verčia mane galvoti apie daug dalykų, į kuriuos žmonės paprastai nekreipia dėmesio, todėl tai pagilino mano mąstymą."

Šreberis savo pagrindimo manija visai patenkintas. Ji teikia jam daug džiaugsmo, jai pateisinti jis randa įtikinamų argumentų. Tik pirmąjį kūrimo aktą perleidžia Dievui. Visa kita pasaulio struktūroje suveržia savo paties nukalta priežasčių grandine ir pasisavina.

Tačiau ne visada ši pagrindimo manija yra tokia išmintinga. Pavyzdžiui, Šreberis sutinka žmogų, kurį dažnai buvo matęs, ir iš pirmo žvilgsnio atpažįsta kaip „poną Šneiderį". Tai žmogus, kuris niekuo neapsimeta ir yra toks, kokį jį nuo seno visi pažįsta. Tačiau Šreberio toks paprastas pažinimas netenkina. Jis norėtų, kad tame žmoguje slypėtų kas nors daugiau, ir sunkiai gali susitaikyti su mintimi, kad tai viso labo tik ponas Šneideris. Šreberis pratęs

demaskuoti: kai nėra ko demaskuoti, jaučiasi lyg pakibęs ore. Kaukės nuplėšimas, *demaskavimas* paranoikui – ir ne tik jam – turi pamatinę reikšmę. Juo remiasi ir priežastingumo manija; visų priežasčių pirma reikia ieškoti *asmenyse.* Nuodugniau aptarti demaskavimą, apie kurį jau ne kartą buvo užsiminta, dabar kaip tik tinkamiausia.

Tikriausiai kiekvienam yra pasitaikę, kad kur nors, tarkim, gatvėje, staiga pamatai pažįstamą žmogų. Paskui pasirodo, jog tai klaida: priėjus prie tariamo pažįstamojo arčiau paaiškėja, kad niekada gyvenime nesi jo akyse regėjęs. Tokių klaidų niekas per daug neima į galvą. Susipainioti galėjai dėl kokio nors panašaus bruožo, galvos laikysenos, eisenos, plaukų ar dar ko nors, kas greitai paaiškėja. Tačiau ateina laikas, kai tokių apsipažinimų ima daugėti. Tam tikras žmogus ima *rodytis visur.* Išvysti jį prie kavinių durų, kur ketini užeiti, ar stovėdamas ties judrios gatvės kampu. Jis išnyra po kelis kartus per dieną; tai, be abejo, tas žmogus, kuris tau rūpi, kurį myli, o dažniausiai – kurio neapkenti. Tikrai žinai, kad jis išsikėlęs į kitą miestą ar išvykęs į užjūrį, bet vis tiek atrodo, kad jį nuolat pamatai. Apsipažinimai kartojasi ir nieko negali padaryti. Aišku, kad tu tiesiog *nori* šį žmogų trūks plyš atpažinti. Kiti suvokiami kaip apsimetėliai, slepiantys tikrąjį veidą. O tokių įtarimą keliančių apsimetėlių gali būti daug. Čia jaučiamas tam tikras ramybės neduodantis primygtinumas: šimtai veidų netenka savo kaukių – kad būtų rastas tas vienintelis, kurio reikia. Jei kas prašytų apibrėžti skirtumą tarp to vieno ir šimtų kitų, galėtume sakyti taip: tie šimtai yra *svetimi,* o tas vienintelis – *pažįstamas.* Įspūdis toks, kad pripažįstama tik tai, kas pažįstama. Tačiau pažįstamybė slepiasi, ir jos reikia ieškoti svetimybėje.

Paranojos atveju visa tai reiškiasi stipriau ir intensyviau. Paranoikas serga pasivertimo silpnėjimu, kylančiu iš jo paties asmens – to, kas labiausiai nesikeičia, – ir pamažu imamas aprėpti visas likęs pasaulis. Net ir tai, kas yra akivaizdžiai skirtinga, paranoikas mielai regi kaip *tą patį. Priešą* atpažįsta visokiausiais pavidalais.

Kokią kaukę benuplėštų, visada po ja randa priešą. Dėl paslapties, kurią visur įtaria esant, dėl demaskavimo viskas jam virsta kauke. Jis neklysta, *jis* yra tas, kuris *mato kiaurai; daug* pasidaro *viena*. Jo sistemai stabarėjant, pasaulyje vis mažėja pripažintų figūrų, lieka tik tai, kas dalyvauja jo manijos žaidime. Viskas aiškinamasi vienu ir vieninteliu metodu, ir taip daroma iki pabaigos. Pagaliau nebelieka nieko, išskyrus jį patį ir tuos, kuriuos jis valdo.

Iš tikrųjų čia vyksta procesas, priešingas pasivertimui. Kaukės nuplėšimus arba demaskavimus galima tiesiog pavadinti *atvertimu*. Koks nors žmogus priverstinai grąžinamas į save patį, į tam tikrą padėtį, kurioje norima jį matyti ir kuri laikoma tikra bei natūralia. Atvertėjas iš pradžių žiūri: viskas prasideda nuo kitų stebėjimo, kaip jie pasivertinėja vieni kitais. Galimas daiktas, kurį laiką leidžiama maskaradui vykti, nors jam ir nepritariama ir malonumo iš to nepatiriama. Ir staiga tariama: „Gana!" Neilgai trukęs linksmas vyksmas sustabdomas. Paskui sušunkama: „Šalin kaukes!" – ir kiekvienas stovi toks, koks iš tikrųjų yra. Nuo šiol pasivertinėti draudžiama. Vaidinimas baigtas. Kaukės atpažintos. Šis atvirkštinis, *atvertimo*, procesas retai esti grynas, nes dažnai yra lydimas visokių priešiškumų. Kaukės buvo panūdusios paranoiką suklaidinti. Jų pasivertimas kėlė susidomėjimą. Bet svarbiau už viską joms buvo paslaptis. Kuo jos buvo pasivertusios, ką norėjo vaizduoti, – antraeilis dalykas, o pagrindinis – kad jų niekaip nebuvo įmanoma atpažinti. Grėsmę jaučiančiojo pasipriešinimas, kaukių nuplėšimas esti ryžtingas ir pagiežingas, ir toks smarkus bei įspūdingas, kad lengvai pamirštama, kas galėjo vykti prieš pasiverčiant.

Šreberio „Memuarai" labai priartina prie reiškinio esmės. Autorius prisimena ligos pradžią, „šventąjį laiką", kai viskas dar tik ėmė įsibėgėti. Pirmaisiais metais po vieną ar dvi savaites jis praleisdavo nedidelėje gydymo įstaigoje, kurią balsai pavadino „Velnio virtuve". Tai buvo, kaip pats sako, „nuostabiausių išdaigų metas". Visi tie pasivertimai ir demaskavimai, kuriuos Šreberis išgyveno gerokai prieš ligai stabilizuojantis ir paskui pasveikstant, puikiai patvirtina mūsų išdėstytus samprotavimus.

„Dieną dažniausiai būdavau bendrame kambaryje, kur be paliovos ateidavo ir išeidavo kiti tariami ligoninės pacientai. Mane saugoti buvo paskirtas specialus prižiūrėtojas, kuris galbūt dėl atsitiktinio panašumo man atrodė esąs Žemės Aukščiausiojo teismo kurjeris, atnešdavęs į namus, kai dirbau Drezdene, reikalingus popierius. Tarp kitko, jis turėjo įprotį kartkartėm apsivilkti mano drabužiais. Kai kada – dažniausiai pavakariais – pasirodydavo vienas ponas, neva ligoninės vyriausiasis gydytojas, kuris vėlgi man priminė Drezdene konsultuotą medicinos daktarą O. ... Į ligoninės sodą pasivaikščioti buvau išėjęs tik vieną kartą. Mačiau ten keletą moterų, tarp jų ponią pastorienę V. iš Fr., savo motiną ir kelis vyrus, tarp jų Žemės Aukščiausiojo teismo patarėją K. iš Drezdeno, tiesa, nenatūraliai didele galva. Du ar tris tokių panašumų atvejus galėčiau laikyti visai suprantamu dalyku, bet ne tai, kad kone visi ligoninės pacientai, kokie pora dešimčių žmonių, buvo panašūs į asmenis, su kuriais gyvenime artimai buvau bendravęs."

Ligoniai Šreberiui priminė „keistus padarus, tarp kurių sukiojosi ir suodinų drobiniais chalatais vyrukų ... Kai įeidavau į bendrąjį kambarį, jie tylėdami pasirodydavo vienas po kito ir pasišalindavo lygiai taip pat netarę nė žodžio, kaip atrodė, net nepastebėdami vienas kito. Be to, ne kartą mačiau, kad kai kurie jų, sukiodamiesi bendrajame kambaryje, *pakeisdavo galvas,* kitaip sakant, niekur neišėję, man matant, staiga imdavo vaikščioti su kitomis galvomis".

„Skaičius ligonių, kuriuos matydavau kai kada visus kartu, o kai kada atskirai bendrajame kambaryje ir aptvare, – taip Šreberis vadino kiemą, į kurį buvo einama įkvėpti gryno oro, – niekaip neatitiko ligoninės patalpų dydžio. Mano įsitikinimu, stačiai neįmanoma, kad tiems keturiasdešimčiai ar penkiasdešimčiai žmonių, kurie su manimi būdavo varomi į aptvarą ir paskui, išgirdę signalą grįžti, vėl sprausdavosi pro duris, visiems čia būtų galėję užtekti vietos nakvynei ... Pirmasis aukštas tiesiog *knibždėte knibždėjo* žmogystų."

Tarp tų, kuriuos Šreberis prisimena matęs aptvare, buvo pusbrolis, nusišovęs dar 1887 metais, jo žmona, vyresnysis prokuroras B., mėgdavęs kiek pasilenkęs sustingti nuolankia tarsi besimeldžiančio žmogaus poza; kiti atpažintieji – tai slaptasis patarėjas, senato prezidentas, dar vienas Žemės Aukščiausiojo teismo patarėjas, advokatas iš Leipcigo – jaunystės draugas, sūnėnas Fricas ir atsitiktinis pažįstamas iš Varnemiundės. Kartą pro langą pamatė uošvį, einantį keliu į ligoninę.

„Neretai matydavau, kaip keliolika žmonių – vieną kartą buvo net kelios moterys, – perėję bendrąjį kambarį, įžengdavo į kampinę patalpą, kur jų laukė pražūtis. Keletą kartų paskui girdėjau savotišką *gargaliavimą*, po kurio „skubiai sudorojami vyrai" išnykdavo."

„Nuostabą kėlė ne tik žmogiškosios būtybės, bet ir negyvi daiktai. Kad ir kaip skeptiškai dabar stengiuosi vertinti savo prisiminimus, vis tiek negaliu ištrinti iš atminties kai kurių įspūdžių, kilusių dėl to, kad drabužiai ant žmonių, kuriuos mačiau, kūnų ir maistas mano lėkštėje bevalgant *pasikeisdavo* (pavyzdžiui, kiaulienos kepsnys virsdavo veršienos kepsniu, ir priešingai)."

Šiuose aprašymuose yra dėmesio vertų dalykų. Šreberis mato daugiau žmonių, negu iš tikrųjų galėtų būti, ir jie visi suvaromi į *aptvarą*. Jau pati ši sąvoka rodo, kad Šreberis kartu su kitais jaučiasi *pažemintas iki gyvulio;* ir tas jausmas yra artimiausias masės išgyvenimui, kito tokio jo knygoje neaptiksi. Tačiau ir ligonių „aptvare" jis, žinoma, visada išlieka savimi. Į pasivertimų žaismą jis atidžiai įsižiūri, tiesa, kritiškai, bet be aiškaus priešiškumo. Net maistas ir drabužiai virsta vieni kitais. Daugiausia dėmesio jis skiria *atpažinimams.* Kiekvienas, pakliuvęs jam į akis, iš tikrųjų yra kažkas kitas, kurį anksčiau gerai pažinojo. Jis rūpinasi, kad nebūtų nieko tikrai svetimo. Tačiau visi tie demaskavimai yra palyginti geraširdiški. Tiktai apie vyriausiąjį prižiūrėtoją vienoje vietoje, kurios čia neminėjome, jis kalba su neapykanta. Šreberis atpažįsta daug ir labai skirtingų žmonių, ne šiaip vieną kitą ar išskirtinį asmenį. Užuot nusimetę kaukes, tie žmonės kai kada nieko nelauk-

dami keičia galvas – įdomesnį ir kilniaširdiškesnį demaskavimo būdą sunku įsivaizduoti.

Tačiau Šreberio išgyvenimai tik retsykiais būdavo tokie išdykėliški ir raminantys. Visai kitokio pobūdžio vizijos, kurias jis „šventuoju laiku" regėdavo dažniau, yra, kaip man atrodo, tiesiogiai susijusios su *paranojos ištakomis*.

Jaustis *priešų gaujos apsuptyje,* kai visi nusiteikę prieš vieną, – pagrindinis paranojos jausmas. Aiškiausiai jis pasireiškia haliucinacijų metu, kada aplinkui vaidenasi *akys,* iš visų pusių įsmeigtos tik į jį ir atrodančios grėsmingai. Ir padarai, kuriems tos akys priklauso, dega kerštu, nes jis ilgai nebaudžiamas rodė jiems savo valdžią: jei tai gyvūnai, negailestingai juos medžiojo, sukeldamos išnykimo pavojų, ir tie dabar netikėtai eina prieš jį. Ši pirminė paranojos apraiška aiškiai ir nedviprasmiškai atsispindi daugelio tautų medžioklės legendose.

Ne visada tie gyvūnai išlaiko tokį pavidalą, kokiu žmonės juos medžioja. Jie virsta kur kas pavojingesniais padarais, tokiais, kurių žmogus visada bijo, ir kai šie ima žmogų persekioti, pripildo jo kambarį, ima lįsti į lovą, įvaro neapsakomą baimę. O Šreberiui atrodė, kad naktimis jam neduoda ramybės lokiai.

Labai dažnai jis šokdavo iš lovos ir visą naktį vienmarškinis prakiurksodavo prieškambaryje. O rankas, kuriomis būdavo už nugaros atsirėmęs į žemę, protarpiais užlauždavo į lokius panašios būtybės – *juodi lokiai.* Kiti juodi lokiai, didesni ir mažesni, sėdėdavo aplinkui blizgančiomis akimis. Patalynė virsdavo „baltais lokiais". Vakare prieš miegą iš medžių šakų kieme imdavo spoksoti žalios kačių akys.

Tačiau regėjimai nesibaigė vien tik *gyvūnų gaujomis.* Pagrindinis Šreberio priešas, psichiatras Flechsigas, mokėjo labai klastingai prieš jį pasiųsti pavojingas *dangaus gaujas.* Tai labai savotiškas reiškinys, kurį Šreberis pavadino *sielų skilimu.*

Flechsigo siela suskilo į dalis, kad pasklistų po dangaus skliautą ir Dievo spinduliai nebegalėtų niekur prasiskverbti. Atrodė, kad visą dangų apraizgė nervų tinklas ir mechaniškai kliudo Dievo

spinduliams; jų niekaip nebuvo galima įveikti. Jie priminė apgultą tvirtovę, saugomą nuo puolančių priešų pylimų ir griovių. Flechsigo siela suskilo į daug dalių; vienu metu išbuvo maždaug keturiasdešimt ar penkiasdešimt, dauguma – labai mažos.

Panašu, kad ir kitos „patikrintos sielos" Flechsigo pavyzdžiu ėmė skaidytis: jų vis daugėjo, ir netrukus, kaip dera tikroms gaujoms, jos jau egzistavo vien tik tam, kad iš pasalų puldinėtų kitus. Dauguma jų nieko kito nebeveikė, tik rengė einamuosius manevrus, kad be jokių įtarimų artėjančius Dievo spindulius užpultų iš užnugario ir priverstų pasiduoti. Didžiulis tų „patikrintų sielų dalių" skaičius galiausiai įkyrėjo ir pačiam visagaliam Dievui. Po to, kai Šreberiui jau buvo pavykę nemaža jų prisitraukti žemyn, vieną gražią dieną ir pats Visagalis surengė didžiules jų gaudynes.

Galimas daiktas, kad „sielų skilimo" įvaizdį Šreberiui bus sukėlęs ląstelių dauginimasis skylant: tai jam, be abejonės, buvo žinoma. Toks šitaip atsirandančių būrių panaudojimas kaip dangaus gaujų – vienas nepaprasčiausių jo sergančios sąmonės kūrinių. Paranojos struktūroje *priešų gaujų* reikšmė vargu ar gali atsiskleisti aiškiau negu šiame pavyzdyje.

Sudėtingas ir daugiareikšmis Šreberio santykis su Dievu, pastarojo „sielų politika", kurios auka jautėsi esąs, jam nesutrukdė patirti *Visagalį*, jei taip galima pasakyti, išoriškai ir vienalytiškai – kaip *spindesį*. Per tuos metus, kol sirgo, toks išgyvenimas jį aplankė tik vieną kartą ir truko iš eilės kelias dienas ir naktis; Šreberis puikiai suvokė, koks tai retas ir brangus įvykis.

Dievas jam pasirodė vieną tų naktų. Jo švytintį, spinduliuojantį paveikslą jis išvydo savo dvasios akimis, kai dar nemiegodamas gulėjo lovoje. Kartu išgirdo ir Dievo balsą. Tai nebuvo tylus kuždėjimas: balsas galingu bosu skambėjo čia pat už miegamojo lango.

Kitą dieną Dievą išvydo jau plika akimi. Tai buvo saulė, bet švietė ji ne kaip visada, o skendėjo žėrinčių sidabro spindulių jūroje, dengusioje šeštadalį ar gal aštuntadalį dangaus skliauto. Vaizdas buvo toks nuostabus ir didingas, kad nedrįso be palio-

vos į jį žiūrėti ir vis mėgino nukreipti žvilgsnį į šalį. Ir ši žėrinti saulė jam *kalbėjo*.

Ne tik Dievą matė tviskant, bet ir pats retsykiais pasijusdavo panašiai švytįs; o žinant, kokio reikšmingo būta Šreberio ir kad jis artimai bendravo su Dievu, netenka tuo stebėtis. „Mano galvą, į kurią masiškai tekėjo spinduliai, dažnai gaubė šviesos nimbas – panašus į tą, su kokiu paveiksluose vaizduojamas Kristus, tik manasis buvo nepalyginamai ryškesnis ir labiau žėrėjo: tai vadinamoji spindulių karūna."

Šį *šventą galios aspektą* Šreberis aprašė dar vaizdingiau. Vadinamajame *nejudrumo* periode, kurį dabar aptarsime, toji galia pasiekė tobulumo viršūnę.

Iš šalies žiūrint, tuo laikotarpiu Šreberis gyveno be galo monotoniškai. Du kartus per dieną eidavo į sodą pasivaikščioti, o šiaip sėdėdavo nejudėdamas už stalo, net neprieidavo prie lango. Ir sode mieliau tūnodavo vienoje vietoje. Tokį visišką pasyvumą laikė tarsi religiniu įžadu.

Taip elgtis jam buvo įkalbėję balsai, kuriuos nuolat girdėjo. „Nė nekrustelėti!" – taip jie jam vis kartojo. Tą reikalavimą Šreberis suprato kaip Dievo nemokėjimą elgtis su gyvais žmonėmis. Dievas esąs įpratęs bendrauti su lavonais. Todėl jam ir keliama tokia siaubinga užduotis – visą laiką vaizduoti lavoną.

Šis nejudrumas – tai ne tik savisaugos sąlyga, bet ir įsipareigojimas Dievui: reikėjo išsivaduoti iš sunkios padėties, į kurią buvo įstūmusios „patikrintos sielos". „Man susidarė įspūdis, kad kai imdavau dažniau vaikščioti pirmyn ir atgal arba kai kambaryje papūsdavo skersvėjis, spindulių sumažėdavo. Tada, dar jausdamas šventą drovumą Dievo spinduliams ir nežinodamas, ar iš tikrųjų esama amžinybės, arba kad vieną gražią dieną jie staiga nustos spinduliavę, laikiau savo pareiga kiek galėdamas priešintis spindulių švaistymui." Šreberiui atrodė, kad jei kūnas nuolat bus ramybės būsenoje, bus lengviau tempti žemyn patikrintas sielas ir leisti joms savo kūne visai išnykti. Tik taip galima išlaikyti Dievo

vienvaldystę padangėje. Todėl Šreberis prisiėmė siaubingą įsipareigojimą ištisas savaites ir mėnesius nejudėti. Kadangi veikiausiai galima tikėtis, jog patikrintos sielos nyks ir miegant, tai ir naktį nedrįsdavo apsiversti ant kito šono.

Toks Šreberio *stingulys*, trukęs ištisas savaites ir mėnesius, laikytinas vienu nuostabiausių jo knygoje aprašytų išgyvenimų. Šią būseną jis motyvuoja dvejopai. Pasak jo, tai, kad turėjęs būti ramutėlis kaip lavonas Dievo labui, mūsų šiuolaikinių europiečių ausims skamba itin keistai, – labiausiai dėl mūsų puritoniškos pažiūros į *mirusį* žmogų. Pagal mūsų papročius lavoną reikia kuo greičiau pašalinti. Jis beveik nevertinamas, o žinojimas, kad jis greitai genda, juk neverčia mūsų ką nors daryti, kad gedimą sustabdytume. Numirėlį šiek tiek aptaiso, truputį parodo kitiems, ir daugiau niekada jo nematysi. Kad ir kokios prabangios būtų laidotuvės, pats lavonas neturi vertės – tai įslaptinimo ir paslėpimo šventė. O kad suprastume Šreberį, reikia prisiminti Egipto mumijas, kai mirusiojo kūną buvo stengiamasi išlaikyti, juo rūpintis ir gėrėtis. Dievo labui Šreberis mėnesių mėnesius elgėsi kaip mumija, o ne kaip lavonas. Jo paties vartojama sąvoka *sustingimas* šiuo atveju nėra visai tiksli.

Antrasis nejudrumo motyvas – baimė iššvaistyti Dievo spindulius – jau aptinkamas daugybėje pasaulio kultūrų, – visur, kur susiformavo sakralinis požiūris į valdžią. Šreberis jaučiasi kaip indas, kuriame pamažu kaupiasi dieviškoji esmė. Neatsargiai krustelėjęs gali ją išlaistyti, todėl verčiau iš viso nejudėti. Valdžios turėtojas jaučiasi esąs kupinas jos, nepriklausomai nuo to, ar suvokia ją kaip beasmenę substanciją, galinčią išnykti, ar aukštesnioji instancija iš jo tikisi tokios santūrios elgsenos kaip pagarbos ženklo ir iš paskutiniųjų jos laikosi. Toje būsenoje, kuri jam atrodo patogiausia išsaugoti brangiąją substanciją, jis ima pamažu *stingti;* bet koks pokytis yra pavojingas ir gali pridaryti rūpesčių. Sąžiningai vengdamas pokyčių garantuoji stabilumą. Kai kurios tokios būsenos, nekisdamos šimtmečius, virto tipiškomis. Daugelio

tautų politinės struktūros esmę sudaro reikalavimas, kad *kiekvienas* visą laiką elgtųsi taip, kaip nurodyta.

Ir Šreberis pasirūpino, kad turėtų tautą, nors ši, tiesa, jį laikė ne karaliumi, o *„tautos šventuoju"*. Viename tolimame dangaus kūne buvo išties mėginta sukurti naują žmoniją „iš Šreberio dvasios". Tie naujieji žmonės kūnu buvo daug mažesni už Žemės gyventojus, tačiau vis dėlto išplėtojo ganėtinai aukštą kultūrą ir net turėjo savo ūgį atitinkančių mažesnės veislės galvijų. Atrodo, kaip „tautos šventasis" Šreberis buvo pasidaręs garbinimo objektu, tad jo *kūno būsena* tų žmogukių tikėjimui tam tikra prasme buvo reikšminga.

Tai, kad toji būsena, kurią reikia suprasti visai konkrečiai ir kūniškai, yra tipiška, čia atsiskleidžia labai aiškiai. Ne tik tie žmogiukai sukurti iš jo substancijos, – nuo jo elgsenos priklauso ir jų tikėjimas.

Kaip matome, Šreberio *protui* teko iškęsti rafinuočiausius išbandymus. Tačiau ir prieš *kūną* nukreiptus kėslus ne taip paprasta aprašyti. Kažin ar liko nepaliesta kokia nors kūno vietelė. Spinduliai nieko nepamiršo, ničnieko nepaliko nepastebėję – viskam atėjo eilė. Jie imdavo veikti taip staigiai ir netikėtai, kad Šreberis tai tegalėjo laikyti stebuklu.

Pirmiausia minėtini tie reiškiniai, kurie buvo susiję su ketinimu pasiversti moterimi. Jiems jis pritarė, todėl paskui nesipriešino. Tačiau į galvą netelpa, kas dar su juo dėjosi. Į plaučius buvo įleistas kirminas, paskui kurį laiką vaikščiojo sutrupintais šonkauliais. Vietoj sveiko skrandžio ir natūralaus žarnyno anas Vienos nervų ligų gydytojas įtaisė menkavertį „žydų pilvą". Apskritai šio organo likimas buvo itin permainingas. Šreberis neretai gyveno visai be žarnyno ir prižiūrėtojui aiškiai pareiškė, kad negalįs valgyti, nes neturįs nei skrandžio, nei žarnų. Ir jei vis dėlto valgė, tai maistas liejosi į pilvo ertmę ir ant kelių. Prie tos padėties ilgainiui priprato ir paskui valgė ramių ramiausiai, neturėdamas jokios virškinimo sistemos. Stemplė ir žarnos dažnai

būdavo suplyšusios arba visai išnykusios. Atskiras gerklų dalis ne kartą suvalgė kartu su maistu.

Į kojas buvo suleisti „mažyčiai žmogiukai", turėję išvaryti nugaros smegenis, tad kai išeidavo į sodą pasivaikščioti, jos kildavo iš burnos nedideliais debesėliais. Dažnai apimdavo jausmas, kad visas kiaušas suplonėjęs. Kai skambindavo fortepijonu arba rašydavo, buvo mėginama paralyžiuoti pirštus. Kai kurios sielos, pasivertusios mažutėliais, vos kelių milimetrų žmogeliukais, imdavo siautėti įvairiausiose kūno vietose – tai vidaus organuose, tai išorėje. Kiti darbavosi kilnodami akių vokus: įsitaisę antakiuose, jie plonučiais it voratinklis siūlais pakeldavo juos aukštyn, o paskui vėl nuleisdavo, ir tai darė, kada ir kaip norėjo. Daugybė žmogiukų visada spietėsi ant galvos. Jie ten patogiai vaikštinėdavo, kaišiojo nosį visur, kur tik atsirasdavo pakenkta vieta, net imdavo kartu valgyti: pasičiupdavo gabalėlį jam skirto maisto ir dėdavosi į burną.

Skausmingu kulnų ir pasturgalio ėduonimi buvo mėginama neleisti jam nei vaikščioti, nei stovėti, nei sėdėti, nei gulėti. Kad ir kokioje padėtyje būdavo, kad ir ką veikdavo, neilgai turėdavo ramybę: kai eidavo, buvo verčiamas gultis, kai gulėdavo – stotis. „Tai, kad iš tikrųjų egzistuojantis žmogus vis dėlto *kažkur turi būti,* spinduliams, atrodo, nerūpėjo."

Iš šių reiškinių reikėtų išskirti vieną, visiems bendrą jo kūno *pralaidumą*. Fizikos teiginys apie kūnų nepralaidumą čia negalioja. Kaip Šreberis gali prasiskverbti pro kur tik nori, tarkim, pro Žemės rutulį, taip ir pro jo kūną viskas eina kiaurai ir krečia piktas išdaigas – ne tik išorėje, bet ir viduje. Apie save Šreberis dažnai kalba lyg būtų koks dangaus kūnas, tačiau savas, žmogaus kūnas saugos jam neteikia. Jo ekspansijos laikas, kai pranešama apie savo užmojus, atrodo, yra ir jo persmelkiamumo laikas. *Didybės* ir *persekiojimo* manijos jam yra labai artimos – abi reiškiasi jo *kūne.*

Bet kadangi nepaisant visų puolimų jis vis dar tebebuvo gyvas, ėmė manyti, kad spinduliai taip pat ir *gydo.* Jie pasiima visus nešvarumus. Todėl galėjo ramiausiai valgyti ir neturėdamas skran-

džio. Dėl spindulių poveikio radosi ligos židiniai, spinduliai juos ir šalino.

Tai davė mintį, kad visais tais kūno puolimais siekta padaryti jį *nepažeidžiamą*. Kūnas turėjo įrodyti, kad jis gali įveikti kone viską: juo labiau yra žalojamas ir juo daugiau sukrėtimų patiria, juo tvirčiau jaučiasi.

Galiausiai Šreberis ima abejoti, ar iš viso jis mirtingas. Ką ten stipriausi nuodai, palyginus su tuo, ką iškentė! Jei įkristų į vandenį ir prigertų, tikriausiai jį atgaivintų širdies veikla ir kraujo apytaka. O jei susivarytų kulką į galvą, sužeistos smegenys ir kaulai patys vėl sugytų. Juk galiausiai ilgai gyveno be gyvybiškai būtinų organų. Viskas vėl ataugo. Ir įprastinės ligos negalėtų būti pavojingos. Patyręs tiek kančių ir abejonių jautė begalinį norą žūtbūt pasidaryti *nepažeidžiamas*.

Mes savo veikale mėginome parodyti, kaip nepažeidžiamumo geismas susipina su troškimu pergyventi kitus. Paranoikas ir šiuo atžvilgiu iškyla kaip tikslus valdžios turėtojo paveikslas. Skiriasi tik padėtis išoriniame pasaulyje. Savo vidaus struktūra paranoikas ir valdžios turėtojas yra tapatūs. Paranoikas atrodo net įspūdingiau, jam pakanka savęs, o išorinės nesėkmės jo nejaudina. Ką mano pasaulis, jam vis tiek, su savo liga jis yra vienas prieš visą žmoniją.

„Viskas, kas vyksta, – sako Šreberis, – susiję su manimi. Dievui esu virtęs tiesiog žmogumi arba vieninteliu žmogumi, apie kurį viskas sukasi, su kuriuo viskas, kas vyksta, turi būti siejama, kuris ir pats turi viską sieti su savimi".

Kaip žinome, ilgus metus jam neišėjo iš galvos mintis, kad visi žmonės žuvę, kad jis yra vienintelis žmogus, o ne vienintelis, su kuriuo viskas susiję. Ta mintis labai iš lėto užleido vietą kuklesnei pažiūrai. Iš vienintelio gyvo jis virto vieninteliu, su kuriuo skaitomasi. Sunku atsikratyti prielaidos, kad kiekvienoje paranojoje, kaip ir kiekvienoje valdžioje, glūdi ta pati gilesnė tendencija – šalinti kitus, kad liktumei vienintelis, arba – kiek švelnesne ir dažniau pasitaikančia forma, – naudotis kitais, kad jų padedamas pasidarytumei vienintelis.

EPILOGAS

IŠLIEKANČIOJO NYKIMAS

Dabar, taip išsamiai aptarus vieno paranoiko, turėjusio tik vieną vienintelį sekėją, – save patį, vizijas, matyt, atėjo metas pagalvoti, ką apskritai sužinojome apie valdžią. O juk bet koks pavienis atvejis, nors ir duodantis galimybę daryti giliausias įžvalgas, vis tiek palieka nemaža abejonių. Mat juo labiau į jį gilinies, juo aiškiau suvoki jo unikalumą. Netyčia pagalvoji, kad taip yra tik šįkart, o visais kitais atvejais bus kitaip. Ypač tai pasakytina apie psichikos ligonius. Neapsakomas žmogaus išdidumas kimba į išorines nesėkmes. Net jei ir būtų galima įrodyti, jog visos mintys kokio nors Šreberio galvoje visai sutampa su siaubą keliančio valdovo mintimis, vis tiek rusens viltis, kad kitas valdovas bus iš esmės kitoks. Pasaulio „didžiųjų" garbinimo labai sunku atsikratyti – žmogaus noras garbinti yra beribis.

Laimė, savo tyrime nagrinėjome ne vien Šreberio atvejį. Nors daugeliui ir gali pasirodyti, kad apie jį kalbėta itin išsamiai, bet iš tikrųjų apie kai kuriuos dalykus užsiminėme vos probėgšmais, o kitko, kas būtų buvę reikšminga, nelietėme. Tačiau netiktų priekaištauti skaitytojui, jei jis jau dabar, *šio* veikalo pabaigoje, nori žinoti, kuo galima neabejoti.

Visiškai akivaizdu, kuri iš keturių gaujų įsivyravo mūsų epochoje. Didžiųjų raudos religijų laikai eina į pabaigą. Jas nustelbė ir pamažu uždusino gausinimas. Šiuolaikinė gamyba senajam gausintojų gaujos turiniui suteikė tokius siaubingus mastus, kad visi kiti mūsų gyvenimo turiniai ėmė nykti. Gamyba plėtojama čia, mūsų žemiškajame pasaulyje. Jos sparta ir neaprėpiama įvairovė neleidžia nė akimirką stabtelėti ir pamąstyti. Jos nesulėtino net ir baisiausi karai. Visose priešiškose stovyklose, kad ir kokios jos bu-

vo, gamyba augo vienodai. Jei išvis esama tikėjimo, kurį viena po kitos priėmė gyvybingos pasaulio tautos, tai yra tikėjimas gamyba, šiuolaikiniu gausinimo *furoru*.

Nuolatinė gamybos plėtotė reikalauja vis daugiau žmonių. Daugiau gaminant, reikia daugiau vartotojų. Produkcijos realizacija pati savaime, jei vadovautųsi vien tik savo pačios dėsniais, iš karto užsimotų paversti pirkėjais visus, kuriuos tik gali pasiekti, vadinasi, visus aliai vieno. Šiuo atžvilgiu gamybos produktų realizacija primena, bent iš pirmo žvilgsnio, visuotines religijas, medžiojančias kiekvieną sielą. Visi žmonės turėtų pasidaryti savotiškai lygūs – virsti mokiais ir klusniais pirkėjais. Tačiau tuo reikalas nesibaigtų, nes jei realizacija prisikastų iki kiekvieno žmogaus ir kiekvienas būtų nusipirkęs reikiamą prekę, gamyba vis tiek norėtų rutuliotis. Tada pasidarytų svarbi jos antroji, kur kas gilesnė tendencija – žmonių skaičiaus didinimas. Gamybai reikia *daugiau* žmonių: per daiktų gausinimą ji grįžta prie pirmapradės bet kokio gausinimo prasmės – pačių žmonių daugėjimo.

Iš esmės gamyba yra taikus procesas. Karai ir naikinimai jai kenkia. Kapitalizmas ir socializmas šiuo atžvilgiu nesiskiria: tai dvi besigalynėjančios vieno ir to paties tikėjimo formos. Ir kapitalizmas, ir socializmas gamybą saugo kaip akies vyzdį. Ji virto jiems gyvybiniu reikalu, o tarpusavio varžybos prisidėjo prie pašėlusio mastų gausinimo. Abi santvarkos vis labiau panašėja. Regis didėja ir savitarpio pagarba. Ją kelia, drįstume sakyti, vien tik gamybos laimėjimai. Nebegalima teigti, kad tos santvarkos užsimojusios viena kitą sunaikinti: jos nori viena kitą pranokti.

Dabar esama daugybės gausinimo centrų, veikiančių efektyviai ir sparčiai besiplėtojančių. Jie paplitę skirtingų kalbų regionuose ir skirtingose kultūrose, nė vienas iš jų nėra pakankamai pajėgus įsiviešpatauti. Nė vienas nedrįsta stoti prieš visus kitus. Krinta į akis polinkis formuoti milžiniškas dvinares mases, pasivadinusias kaip ir pasaulio šalys – Rytai ir Vakarai. Jos taip stengiasi viską aprėpti, kad vis mažiau lieka, kas joms nepriklausytų, o kas į jas nepatenka, atrodo menka ir nereikšminga. Buka tų

dvinarių masių konfrontacija, jų dėmesys viena kitai, ginklavimasis iki dantų, o netrukus – ir iki *Mėnulio,* sukėlė pasaulyje apokalipsišką baimę: jų tarpusavio karas galėtų sunaikinti žmoniją. Tačiau pasirodė, jog noras gausinti įgijo tokią jėgą, kad nustelbė karų poreikį: karai ėmė atrodyti nereikalingu kliuviniu. Karas, kaip spartaus gausinimo priemonė, diskreditavo save archajišku protrūkiu nacionalsocialistinėje Vokietijoje ir, norėtume tikėti, visiems laikams.

Kiekviena šalis dabar linkusi ginti savo gamybą labiau nei žmones, nes nieko nėra naudingesnio už ją ir niekam taip visuotinai nepritariama, kaip jai. Jau mūsų šimtmetyje prekių bus pagaminta daugiau, negu žmonės pajėgs jomis pasinaudoti. Vietoj karo galimos kitos dvinarių masių sistemos. Parlamentarizmo patirtis rodo, kad įmanoma mirtį pašalinti iš dvinarių masių tarpusavio santykių. Taikų ir sureguliuotą valdžių keitimąsi būtų galima numatyti ir santykiuose tarp nacijų. Sportas kaip masinis įvykis jau senovės Romoje sustabdydavo karą. Tą pačią reikšmę jis stengiasi įgyti ir mūsų laikais, tik jau pasauliniu mastu. Karo jėgos aiškiai silpsta ir galima spėti netrukus jas gausiant galą. Tačiau tie apskaičiavimai padaryti neatsižvelgiant į išliekantįjį.

Kas gi mums po viso to liko iš raudos religijų? Nepaisant sunkiai suvokiamų naikinimų ir kūrybos kraštutinumų, kurie ženklino pirmąją XX a. pusę, baisaus apakimo, dukart ištikusio tai vienus, tai kitus, raudos religijos, jei ir nesuiro kaip organizacijos, pasirodė visiškai bejėgės. Delsdamos arba užbėgdamos įvykiams už akių, nors, be abejonės, būta ir išimčių, jos laimino viską, kas vyko.

Ir vis dėlto jų palikimas yra didesnis, nei atrodo. Paveikslas to *Vieno,* kurio mirtį krikščionys aprauda beveik du tūkstančius metų, įėjo į šermenis išgyvenančios žmonijos sąmonę. Tai – mirštantysis, o jis neturi mirti. Tačiau pasaulio sekuliarizacijos procese jo dieviškumo reikšmė smuko. Jis liko – ar mes to norime, ar ne – vieninteliu kenčiančiu ir mirštančiu žmogumi. Jo dieviškoji priešistorė suteikė jam šios žemės žmonių akyse tam tikrą istorinį ne-

mirtingumą, stiprinusį jį ir kiekvieną, kuris jo asmenyje regi save. Nėra nė vieno gujamo, – kad ir už ką jis kentėtų, – kuris sielos gelmėje nesijaustų truputį Kristumi. Mirtini priešai, nors ir kovojantys už blogus ir nežmoniškus dalykus, suvokę, kad popieriai nekokie, ima jausti tą patį. Paveikslas Kenčiančiojo, kurio dieviškoji galia jau blėsta, – destis, kaip klostosi įvykiai, – keliaus nuo vieno prie kito, ir silpnesnis galiausiai gali pasijausti esąs geresnis. Bet ir pats silpniausias, niekada netapęs rimtu priešu, savinsis šį paveikslą. Jis gali mirti be tikslo ir idealo, – pati mirtis jį daro ypatingą. Kristus skolina jam raudotojų gaują. Gausinimo – taip pat ir žmonių – įkarštyje individo vertė nesumažėjo, ji padidėjo. Atrodytų, kad XX a. įvykiai liudija esant atvirkščiai, tačiau žmonių sąmonėje ir jie nieko nepakeitė. Žmogus, koks jis gyvena žemėje, pakliuvo į spąstus aplinkiniu keliu – per sielą. Troškimas išlikti įgijo pateisinimą. Kiekvienas jaučiasi vertas būti raudos objektu. Kiekvienas yra tvirtai įsitikinęs, kad neturi mirti. Šiuo atžvilgiu krikščionybės – šiek tiek kita prasme ir budizmo – paveldas nesunaikinamas.

Tačiau viena, kas per tą laiką iš esmės pasikeitė, yra išliekančiojo padėtis. Tikriausiai tik vienas kitas įstengė perskaityti skyrius apie išliekantįjį nepajutęs gilios antipatijos. Mes norėjome iššniukštinėti visus jo slaptus užkaborius ir parodyti tokį, koks jis yra ir visą laiką buvo. Kaip didvyrį, jį šlovino, kaip valdovo – klausė, o iš tikrųjų jis buvo vienodas. Mūsų laikais, gyvendamas tarp žmonių, kuriems humanizmo sąvoka reiškia nepaprastai daug, jis žengė nuo vieno svaiginančio triumfo prie kito. Jo dvasia nemirė ir gyvuos tol, kol pajėgsime matyti jį aiškiai, kad ir kokiais drabužiais vilkėtų, kad ir kokios šlovės būtų gaubiamas. Išliekantysis – tai žmonijos paveldimas blogis, prakeiksmas ir galbūt žlugimas. Ar pasiseks jai paskutinę akimirką jo išvengti?

Jo galimybės mūsų šiuolaikiniame pasaulyje yra taip baisiai išaugusios, kad beveik nedrįstame apie tai kaip reikiant susimąstyti. Vienas vienintelis žmogus gali be vargo sunaikinti nemažą žmonijos dalį. Jam nieko nereiškia pasinaudoti techniniais procesais,

apie kuriuos pats nenutuokia. Jis gali veikti būdamas patikimoje slaptavietėje, nė nerizikuodamas savo saugumu. Skirtumo tarp jo, kaip vienintelio, ir skaičiaus tų, kuriuos jis gali pašalinti nuo žemės paviršiaus, tiksliau nusakyti neįmanoma. Vienas žmogus vienu metu dabar turi galimybę pergyventi daugiau žmonių, negu visos ankstesnės kartos drauge. Valdovų metodai aiškūs, jais nesunku pasinaudoti. Jiems naudingi visi mokslo atradimai – tarsi tik jiems ir būtų skirti. Panaudojimo efektyvumas padidėjo daug kartų, nes dabar žmonių nepalyginamai daugiau, ir gyvena jie tankiau. Priemonių galingumas išaugo tūkstančius kartų. Aukų bejėgiškumas, bet nebūtinai jų klusnumas, iš esmės liko toks pat.

Antgamtiškos jėgos, kuri užklumpa žmoniją kaip baudžianti ir viską naikinanti galia, siaubas įsikūnijo „bombos“ vaizdinyje. Tačiau ją valdyti gali tas vienintelis. Bomba jo rankose. Valdovui nesunku sukelti tokius pragaištingus padarinius, kokie pranoktų visas iki šiol Dievo žmonėms siųstas negandas. Žmogus pavogė savo paties Dievą. Jis pačiupo jį ir pasisavino viską, kas buvo baisu ir pražūtinga.

Pačios drąsiausios ankstesniųjų valdovų svajonės, valdovų, kuriems išlikimas buvo virtęs aistra ir sunkia našta, mūsų laikais atrodo menkos. Istorija, kai į ją pažvelgiame dabarties akimis, staiga iškyla kaip visai nepavojinga ir jauki praeitis. Kaip *ilgai* tada viskas trukdavo ir kiek *nedaug* tebuvo ką naikinti toje mažai pažįstamoje žemėje! Ką ten Čingischanas, Tamerlanas ar Hitleris! Žinant mūsų galimybes, – tai pasigailėjimo verti pameistriai ir nenaudėliai!

Klausimas, ar esama kokios galimybės nors iš tolo prilygti išliekančiajam, įgavusiam monstro proporcijas, yra pats pagrindinis, sakytume, vienintelis. Šiuolaikiniam gyvenimui būdinga specializacija ir judrumas sudaro klaidingą įspūdį, neva tas pagrindinis klausimas paprastas ir aiškus. Nes vienintelis, aistringam troškimui išlikti galimas sprendimas, – į nemirtingumą vedanti kūrybinė vienatvė, – yra išties tik nedaugeliui prieinamas sprendimas.

Norėdami kovoti su šia vis didėjančia grėsme, kurią kiekvienas patiriame savo kailiu, turime atsižvelgti į dar vieną, naują dalyką. Pats išliekantysis jaučia baimę. Jis visada bijo. O naikinimo galimybės jo baimę taip padidino, kad pasidarė nepaprastai sunku ją ištverti. Jo triumfas gali trukti vos kelias minutes ar valandas. Pasaulyje nebėra saugios vietos, net jam. Naujieji ginklai pasiekia visur, taigi ir jis visur pasiekiamas. Jo didybė ir nepažeidžiamumas susikirto. Jis pats pasidarė per didelis. Valdovai dabar virpina kinkas *kitaip* – tarsi būtų tokie pat kaip ir visi žmonės. Senovinė galios ir valdžios struktūra, jos esmė ir branduolys – valdovo išsaugojimas visų kitų sąskaita – virto absurdu, iš jos liko vien griuvėsiai. Valdžia dabar galingesnė, bet ir kaip niekada *trumpalaikė*.

Norint prisigauti iki išliekančiojo, reikia suprasti pirmiausia tuos jo poelgius, kurie atrodo patys natūraliausi. Neginčijami ir todėl ypač pavojingi jie esti įsakinėjant. Jau pasakojome, kad įsakymas, kaip prijaukinta forma, toks, koks įprastas žmonių gyvenime, yra ne kas kita, kaip atidėtas mirties nuosprendis. Tokios veiksmingos ir efektyvios įsakymų sistemos įsitvirtino visose gyvenimo srityse. Tas, kuris per greitai įkopė į valdžios viršūnę arba kam pavyko kitokiu būdu disponuoti tokia sistema, noromis nenoromis pajaučia įsakinėjimo baimę ir negali nemėginti jos atsikratyti. Nuolatinis grasinimas, kuriuo naudojamasi ir kuris sudaro šios sistemos esmę, galiausiai atsigręžia prieš jį patį. Nesvarbu, ar priešai iš tikrųjų grasina, pavojaus jausmas niekada neapleis. Tačiau didžiausią grėsmę kelia jo paties žmonės, kuriems visą laiką įsakinėja, kurie sudaro artimiausią aplinką ir kuriuos gerai pažįsta. Būdas iš tos grėsmės išsivaduoti – jo imamasi ne iš karto, bet niekada ir neatsižadama, – yra netikėtas įsakymas masiškai žudyti: pradedamas karas ir savi žmonės siunčiami ten, kur jie privalo rengti skerdynes. Daugelis iš jų žus patys. Dėl to jis nesigraus. Nesvarbu ir tai, kuo jis apsimes kitų akivaizdoje: jo didžiausias ir slapčiausias noras – praretinti ir saviškių gretas. Kad išsivaduotų iš įsakinėjimo baimės, turi padaryti taip, kad žūtų daug ir

tų, kurie kovoja už jį. Baimės miškas pasidarė per tankus: kai atsiras skynimų, kvėpuoti bus lengviau. Jei uždels per ilgai, neteks skaidraus žvilgsnio ir gali nemažai pakenkti savo padėčiai. Tada įsakymų baimė įgaus katastrofišką mastą. Tačiau anksčiau, negu pasieks jį patį, katastrofa pasiglemš jo asmenį, įkūnijantį, jo paties manymu, visą pasaulį, ji nusineš nesuskaičiuojamą daugybę kitų gyvybių.

Įsakymų sistema pripažįstama visame pasaulyje. Be abejonės, puikiausiai ji sutvarkyta ir veikia armijose. Tačiau ir daugelyje kitų civilizuoto gyvenimo sričių įsakymas yra įleidęs šaknis. Mirtis, kaip grasinimas, – tai valdžios moneta. Ją turint, nesunku dėti monetą prie monetos ir sukaupti milžinišką kapitalą. Kas nori prisibrauti prie valdžios, turi be baimės žvelgti įsakymui į akis ir rasti būdų išrauti jo geluonį.

LITERATŪRA

Jokiu būdu neketiname išvardyti visų knygų, per ilgus metus padariusių šiam veikalui vienokią ar kitokią įtaką. Atrinkome jas laikydamiesi trijų kriterijų. Pirmiausia į sąrašą pateko visi veikalai, iš kurių cituojama šiame pirmame „Masės ir valdžios" tome. Antra, pateikiamos knygos, kurios turėjo lemiamą reikšmę autoriaus idėjoms formuotis, be kurių būtų buvusios neįmanomos kai kurios įžvalgos. Dažniausiai tai įvairiausi šaltiniai iš mitologijos, religijos, istorijos, etnografijos ir psichiatrijos sričių bei pavienių asmenų biografijos. Čia įeina, savaime suprantama, ir nemaža pirmosios grupės veikalų. Ir trečia, suminėtos kai kurios naujos knygos, kuriose pateikiamos neblogos svetimų kultūrų apžvalgos ir kurios skaitytojams gali būti tokios pat naudingos kaip ir autoriui.

Albert von Aachen, *Geschichte des ersten Kreuzzugs*, übersetzt von H. Hefele, 2 Bde., Jena, 1923.

Ammianus Marcellinus, 3 vols., Loeb Classical Library, London, 1950.

Appian, *Roman History*, 4 vols., Loeb Classical Library, London, 1933.

Arabshah, Ahmed Ibn, *Tamerlane*, translated by Sanders, London, 1936.

Baumann, H., Thurnawald, R. und Westermann, D., *Völkerkunde von Afrika*, Essen, 1940.

Benedict, Ruth., *Patterns of Culture*, Boston, 1934.

Benedict, Ruth., *Deutsch als Urformen der Kultur*, Hamburg, 1955.

Burnier, F., *Travels in the Moghul Empire 1656–1668*, London, 1914.

Bezold, F. v., *Zur Geschichte des Hussitentums*, München, 1874.

Bland and Backhouse, *China under the Empress Dowager*, Boston, 1914.

Bleek and Lloyd, *Bushman Folklore*, London, 1911.

Bleuler, E., *Lehrbuch der Psychiatrie*, Berlin, 1930.

Boas, F., *Kutenai Tales*, Washington, 1918.

Bouvat, L., *L'Empire Mongol (2ème phase)*, Paris, 1927.
Brandt, O. H., *Die Limburger Chronik*, Jena, 1922.
Brandt, O. H., *Der große Bauernkrieg*, Jena, 1925.
Browne, E. G., *A Literary History of Persia*, vols. I–IV, Cambridge, 1951.
Brunel, R., *Essai sur la Confrérie Religieuse des Aissoua au Maroc*, Paris, 1926.
Bryant, A., *Olden Times in Zululand and Natal*, London, 1929.
Bücher, K., *Arbeit und Rhythmus*, Leipzig, 1909.
Bühler, G., *The Laws of Manu*, Oxford, 1886.
Burckhardt, Jacob, *Griechische Kulturgeschichte*, Bd. I–IV.
Burckhardt, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*.
Burckhardt, Jacob, *Die Zeit Konstantins der Großen*.
Burckhardt, Jacob, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*.
Burton, A. W., *Sparks from the Border Anvil*, Kong Williams' Town, 1950.
Burton, Richard, *A Mission to Gelele, King of Dahomey*, London, 1864.
Bury, J. B., *History of the Later Roman Empire*, 2 vols., new edition, New York, 1958.
Cabeza de Vaca, *Naufragios Y Comentarios*, Buenos Aires, 1945.
Callaway, H., *The Religious System of the Amazulu*, Natal, 1870.
Calmeil, L. F., *De la Folie*, 2 vols., Paris, 1845.
Carcopino, J., *Daily Life in Ancient Rome*, London, 1941.
Cartwright, Peter, *The Backwoods Preacher. An Autobiography*, London, 1858.
Cäsarius von Heisterbach, *The Dialogue on Miracles*, 2 vols., London, 1929.
Casalis, E., *Les Bassoutos*, Paris, 1860.
Catlin, George, *The North American Indians*, 2 vols., Edinburgh, 1926.
Chadwick, N. K., *Poetry and Prophecy*, Cambridge, 1942.
Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, 4. Aufl., 2 Bde., Tübingen, 1925.
Chamberlain, B. H., *Things Japanese*, London, 1902.
Cieza de Leon, *Cronica del Peru*, Buenos Aires, 1945.
Codrington, R. H., *The Melanesians*, Oxford, 1891.
Cohn, Norman, *The Pursuit of the Millenium*, London, 1957.
Contenau, G., *La Divination chez les Assyriens et les Babyloniens*, Paris, 1940.
Constantin VII. Porphyrogénète, Le Livre des Cérémonies, traduit par A. Vogt, tomes I. et II, Paris, 1935 bis 1939.
Commynes, Ph. de, *Mémoires*, vols I–III, Paris, 1925.
Cortes, Hernando, *Five Letter 1519 to 1526*, translated by Morris, London, 1928.
Coxwell, C. F., *Siberian and Other Folk-Tales*, London, 1925.
Crooke, W., *Things Indian*, London, 1906.

Cuisinier, Jeanne, Sumangat, *L'Âme et son Culte en Indochine et Indonésie*, Paris, 1951.

Cunha, Euclides da, *Rebellion in the Backlands*, tranlsated by Putnam, Chicago, 1944.

Cumont, Franz, *The Mysteries of Mitra*, New York, 1956.

Cumont, Franz, *Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956.

Curzon, Robert, *Visits to Monasteries in the Levant*, London, 1850.

Czaplicka, M. A., *Aboriginal Siberia*, Oxford, 1914.

Dalzel, A., *The History of Dahomey*, London, 1793.

Darmesteter, J., *The Zend-Avesta*, Part II, Oxford, 1883.

Davenport, F. N., *Primitive Traits in Religious Revivals*, New York, 1905.

Decary, R., *Moeurs et Coutumes des Malgaches*, Paris, 1951.

Decembrio, Pier Candido, *Leben des Philippo Maria Visconti*, übersetzt von Funk, Jena, 1913.

Depont et Coppolani, *Les confréries Religieuses Musulmanes*, Algers, 1897.

Dhorme, Éd., *Les Religions de Babylonie et d'Assyrie Mana*, tome 1. II, Paris, 1945.

Díaz, Bernal, *Historia Verdadera de la Conquista de Nueva España*, Mexico, 1950.

Dio, Cassius, *Roman History*, Loeb Classical Library, 9 vols., London, 1955.

Dirr, A., *Kaukasische Märchen*, Jena, 1922.

Donaldson, D. M., *The Shiite Religion*, London, 1933.

Dornan, *Pygmies and Bushmen of the Kalahari*, London, 1925.

Douglas, Mary, *The Lele of Kasai in African Worlds*, edited by Daryll Forde, Oxford, 1954.

Dubois, Abbé, *Hindu Manners. Customs and Ceremonies*, Oxford, 1906.

Du Chaillu, *Explorations and Adventures in Equatorial Africa*, London, 1861.

Du Jarric, *Akbar and the Jesuits*, translated by Payne, London, 1926.

Dumézil, Georges, *Mitra –Varuna*, Paris, 1948.

Dumézil, Georges, *Mythes et Dieux des Germains*, Paris, 1939.

Dupeyrat, André, *Jours de Fête chez les Papous*, Paris, 1954.

Eisler, R., *Man into Wolf*, London, 1951.

Éliade, M., *Le Chamanisme*, Paris, 1951.

Éliade, M., *Traité d'Histoire des Religions*, Paris, 1953.

Elkin, A. P., *Studies in Australian Totemism. Oceania Monographs*, No. 2, Sidney, 1933.

Elkin, A. P., *The Australian Aborigines*, Sidney, 1943.

Eliot and Dowson, *The History of India as told by its own Historians*, 8 vols., London, 1867–1877.

Ellis, A. B., *The Ewe-speaking Peoples of the Slave Coast of West Africa*, London, 1890.

Erman, Ad., *Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum*, Tübingen, 1885.

Erman, Ad., *Die ägyptische Religion*, Berlin, 1909.

Erman, Ad., *Die Literatur der Ägypter*, Leipzig, 1923.

Evans-Pritchard, Witchcraft, *Oracles and Magic among the Azande*, Oxford, 1937.

Félice, Philippe de, *Foules en Délire. Extases Collectives*, Paris, 1947.

Findeisen, H., *Schamanentum*, Stuttgart, 1957.

Fison, Lorimer, *Tales from Old Fiji*, London, 1904.

Florenz, Karl, *Geschichte der japanischen Literatur*, Leipzig, 1909.

Forde, Daryll C., *Habitat, Economy and Society*, London, 1950.

Forde, Daryll C., Editor: *African Worlds*, London, 1954.

Fortes and Evans–Pritchard, *African Political Systems*, Oxford, 1940.

Fortune, R. G., *Sorcerers of Dobu*, London, 1932.

Fox, George, *The Journal*, Cambridge, 1952.

Franke, O., *Studien zur Geschichte der konfuzianischen Dogmas und der chinesischen Staatsreligion*, Hamburg, 1920.

Franke, O., *Geschichte des chinesischen Reiches*, 5 Bde., Berlin, 1930–1952.

Frankfort, Henri, *Kingship and the Gods*, Chicago, 1948.

Friedländer, L., *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, Bd. I–IV, Leipzig, 1922.

Frazer, J. G., *The Golden Bough*, vols. I–IX, London, 1913 ff.

Frazer, J. G., *The Fear of the Dead in Primitive Religion*, vols. I–III, London, 1933–1936.

Frazer, J. G., *The Belief in Immortality and the Worship in the Dead*, vols. I–III, London, 1913–1924.

Frobenius, Leo, *Atlantis, Volksmärchen und Volksdichtungen Afrikas*, Bd. I–XII, Jena, 1921–1928.

Frobenius, Leo, *Kulturgeschichte Afrikas*, Wien, 1933.

Fung Yu-Lan, *A History of Chinese Philosophy*, vols. I–II, Princeton, 1952–1953.

Fynn, *The Diary of Henry Francis Fynn*, Pietermaritzburg, 1950.

Garcilasso de la Vega, *Comentarios Reales*, Buenos Aires, 1942.

Gaudefroy-Demombynes, M., *Le Pèlerinage à la Mekke*, Paris, 1923.

Gaudefroy-Demombynes, M., *Les Institutions Musulmanes*, Paris, 1921.

Gesell, A., *Wolf Child and Human Child*, London, 1941.

Gobineau, *Religions et Philosophies dans l'Asie Centrale*, 1869, neue Auflage, Paris, 1957.

Goeje, de, *Mémoire sur les Carmathes du Bahrein*, Leiden, 1886.
Goldenweiser, A., *Anthropology*, New York, 1946.
Goldziher, J., *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, 1910.
Gorion, bin, *Die Sagen der Juden: besonders I. Von der Urzeit*, Frankfurt, 1919.
Granet, M., *La Civilisation Chinoise*, Paris, 1929.
Granet, M., *La Pensée Chinoise*, Paris, 1934.
Grass, K., *Die russischen Sekten*, 2 Bde., Leipzig, 1907 u. 1914.
Grass, K., *Die geheime heilige Schrift der Skopzen*, Leipzig, 1904.
Gregor von Tours, *Zehn Bücher Fränkischer Geschichte*, übersetzt von Giesebrecht, Berlin, 1851.
Grenier, A., *Les Religions Étrusque et Romaine. Mana*, tome 2. III, Paris, 1948.
Grey, G., *Polynesian Mythology*, London, 1855.
Grousset, R., *L'Empire des Steppes*, Paris, 1939.
Grousset, R., *L'Empire Mongol. 1ère phase*, Paris, 1941.
Grube, W., *Religion und Kultus der Chinesen*, Leipzig, 1910.
Grunebaum, von, *Muhammadan Festivals*, London, 1958.
Guillaume, A., *The Life of Muhammad*, a translation of Ibn Ishaq's Sirat Rasul Allah, Oxford, 1955.
Guyard, St., *Un Grand Maître des Assassins au temps de Saladin*, Paris, 1877.
Haenisch, Erich, *Die geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig, 1948.
Hambly, W. D., *Tribal Dancing and Social Development*, London, 1946.
Handy, E. S. C., *Polynesian Religion*, Honolulu, 1927.
Harris, Sarah, *The Incredible Father Divine*, London, 1954.
Hecker, J. C. F., *Die großen Volkskrankheiten des Mittelalters*, 1865.
Hefele, H., *Alfonso I. und Ferrante I. von Neapel*, schriften von Caracciolo, Beccadelli und Porzio, Jena, 1912.
Hepding, Hugo, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, Gießen, 1903.
Herodian, *Geschichte des römischen Kaisertums seit Mark Aurel*, deutsch von Adolf Stahr.
Herodot, *Neun Bücher der Geschichte*, 2 Bde., München, 1911.
Herskovits, M. J., *Dahomey, an Ancient West African Kingdom*, 2 vols., New York, 1938.
Hertel, Joh., *Indische Märchen*, Jena, 1921.
Histoire Anonyme de la Première Croisade, traduite par L. Bréhier, Paris, 1924.
Historiae Augustae Scriptores, 3 vols., Loeb Classical Library, London, 1930.
Hitti, Ph. K., *History of the Arabs*, London, 1951.
Hodgson, M. G. S., *The Order of Assassins*, Haag, 1955.
Höfler, O., *Kultische Geheimbünde der Germanen*, Frankfurt, 1939.
Hofmayr, W., *Die Schilluk*, Mödling, 1925.

Humboldt, A. von, *Reise in die Äquinoctial-Gegenden des neuen Continents*, Stuttgart, 1861.
Hutton, J. H., *Caste in India*, Cambridge, 1946.
Huizinga, J., *Herbst des Mittelalters*, München, 1931.
Huizinga, J., *Homo Ludens*, Hamburg, 1956.
Ibn Batuta, *Die Reise des Arabers Ibn Batuta durch Indien und China*, bearbeitet von H. v. Mžik, Hamburg, 1911.
Ibn Batuta, *Travels in Asia and Africa 1325–1354*, translated and selected by Gibb, London, 1939.
Ibn Ishaq, *The Life of Muhammad*, translated by G. Guillaume, Oxford, 1955.
Ibn Jubayr, *The Travels of I. Jub*, translated by Broadhurst, London, 1952.
Ideler, K. W., *Versuch einer Theorie des religiösen Wahnsinns*, 1. Teil, Halle, 1848.
James, William, *The Varieties of Religious Experience*, London, 1911.
Jeanne des Anges, *Soeur: Autobiographie d'une Hystérique Possédée*, Paris, 1886.
Jeanmaire, H., *Dyonysos. Histoire du Culte de Bacchus*, Paris, 1951.
Jensen, Ad. E., Hainuwele, *Volkserzählungen von der Molukken-Insel Ceram*, Frankfurt, 1939.
Jensen, Ad. E., Hainuwele, *Mythus und Kult bei Naturvölkern*, Wiesbaden, 1951.
Jespersen, O., *Language, its Nature, Development and Origin*, London, 1949.
Ježover, *J.*, Das Buch der Träume, Berlin, 1928.
Josephus, Flavius, *Geschichte des Jüdischen Krieges*, übersetzt von Clementz, Wien, 1923.
Josephus, Flavius, *The Jewish War*, translated by Williamson, Pinquin Classics, London, 1959.
Joset, P. E., *Les Sociétés Secrètes des Hommes Léopards en Afrique Noire*, Paris, 1955.
Junod, H. A., *The Life of a South African Tribe*, 2 vols., London, 1927.
Juvaini, *The History of the World Conqueror*, translated from the Persian by J. A. Boyle, 2 vols., Manchester, 1958.
Kalevala, Das National-Epos der Finnen, übersetzung von Schiefner, München, 1922.
Karsten, R., *Blood Revenge, War, and Victory Feasts among the Jibaro Indians of Eastern Ecuador*, Washington, 1922.
Kautilya, *Arthashastra*, translated by R. Shamasastry, Mysore, 1929.
Koch-Grünberg, Th., *Vom Roroima zum Orinoco*, Bd. I–IV, Stuttgart, 1917–1928.

Koch-Grünberg, Th., *Zwei Jahre unter den Indianern Nordwest-Brasiliens*, Stuttgart, 1923.

Koch-Grünberg, Th., *Indianermärchen aus Südamerika*, Jena, 1921.

Komroff, M., *Contemporaries of Marco Polo*, London, 1928.

Kräpelin, E., *Psychiatrie*, 8. Auflage, Bd. I–IV, Leipzig, 1910–1915.

Kräpelin, E., *Einführung in die psychiatrische Klinik*, Bd. II und III, Leipzig, 1921.

Kremer, A. v., *Culturgeschichte des Orients und der Chalifen*, 2 Bde., Wien, 1875.

Kretschmer, E., *Über Hysterie*, Leipzig, 1927.

Kretschmer, E., *Der sensitive Beziehungswahn*, Berlin, 1918.

Krickeberg, W., *Indianermärchen aus Nordamerika*, Jena, 1924.

Krickeberg, W., *Märchen der Azteken und Inkaperuaner, Maya und Muisca*, Jena, 1928.

Kropf, A., *Das Volk der Xosa-Kaffern*, Berlin, 1889.

Kropf, A., *Die Lügenpropheten des Kaffernlandes. Neue Missionsschriften*, 2. Aufl., Nr. 11, Berlin, 1891.

Kuhn, F., *Altchinesische Staatsweisheit*, Zürich, 1954.

Kunike, H., *Aztekische Märchen nach dem Spanischen des Sahagun*, Berlin, 1922.

Landa, Fr. D. de, *Relacion de las cosas Yucatan*, Paris, 1864.

Landauer, Gustav, *Briefe aus der Französischen Revolution*, 2 Bde., Frankfurt, 1919.

Landtman, G., *The Origins of the Inequality of the Social Classes*, London, 1938.

Lane, E. W., *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, London, 1895.

Lane-Poole, St., *A History of Egypt in the Middle Ages*, London, 1901.

O'Leary, De Lacy, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, London, 1923.

Leenhardt, M., *Gens de la Grande Terre*, Nouvelle Calédonie, Paris, 1937.

Lefebure, G., *La Grande Peur de 1789*, Paris, 1932.

Lefebure, G., *La Révolution Française*, Paris, 1957.

Lefebure, G., *Études sur la Révolution Française*, Paris, 1954.

Legge, J., *The Sacred Books of China*, Part I: *The Shu-King*, Oxford, 1899.

Le Hérissé, A., *L'Ancien Royaume du Dahomey*, Paris, 1911.

Leiris, Michel, *La Possession et ses Aspects Théâtraux chez les Éthiopiens de Gondar*, Paris, 1958.

Léry, Jean de, *Le voyage au Brésil 1556–1558*, Paris, 1927.

Lévy-Bruhl, L., *La Mythologie Primitive*, Paris, 1935.

Lewis, B., *The Origens of Ismailism*, Cambridge, 1940.

Lindner, K., *Die Jagd der Vorzeit*, Berlin, 1937.

Liudprand von Cremona, *Das Buch der Vergeltung*, Berlin, 1853.

Livius, Titus, *Römische Geschichte.*

Löffler, Kl., *Die Wiedertäufer in Münster,* Jena, 1923.

Lommel, H., *Bhrigu im Jenseits.* Paideuma 4, Bamberg, 1950, Nachtrag dazu: Paideuma 5, Bamberg, 1952.

Lot-Falck, É., *Les Rites de Chasse chez les peuples sibériens,* Paris, 1953.

Lowie, R. H., *Primitive Society,* London, 1920.

Lowie, R. H., *Primitive Religion,* London, 1924.

Ludwig II. von Bayern, *Tagebuch-Aufzeichnungen,* Liechtenstein, 1925.

Lukian, *Göttergespräche,* Bd. II der Sämtlichen Werke, München, 1911.

Lukian, *Von der Syrischen Göttin,* Bd. IV der Sämtlichen Werke, übersetzung von Wieland, München, 1911.

Machiavelli, Niccolò, *Gesammelte Schriften,* 5 Bde., München, 1925.

Macdonell, A. A., *Hymns from the Rigveda. The Heritage of India Series,* Calcutta.

Malinowski, Br., *Magic, Science and Religion,* New York, 1955.

Maquet, J. J., *The Kingdom of Ruanda,* in: *African Worlds,* edited by Daryll Forde, London, 1954.

Marco Polo, *The Travels of M. P.,* London, 1939.

Mason, J. A. *The Ancient Civilisations of Peru,* London, 1957.

Maspéro, Georges, *Au Temps de Ramsès et d'Assourbanipal,* Paris, 1927.

Maspéro, Henri, *La Chine Antique,* Paris, 1955.

Maspéro, Henri, *Les Religions Chinoises,* Paris, 1950.

Mas'udi, *Les Prairies d'Or,* texte et traduction par Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, 9 vols., Paris, 1861–1877.

Mathiez, A., *La Révolution Française,* I–III, Paris, 1922–1927.

Mathieu, P. F., *Histoire des Miraculés et Convulsionnaires de Saint-Médard,* Paris, 1864.

Meek, C. K., *A Sudanese Kingdom,* London, 1931.

Meier, Jos., *Mythen und Erzählungen der Küstenbewohner der Gazelle-Halbinsel (Neupommern),* Münster, 1909.

Mission, Maximilien, *Le Théâtre Sacré des Cévennes,* London, 1707.

Mooney, J., *The Ghost-Dance religion,* Washington, 1896.

Nadel, S. F., *A Black Byzantium. The Kingdom of Nupe in Nigeria,* London, 1946.

Nihongi, *Chronicles of Japan,* translated by W. G. Aston, London, 1956.

Oberg, K., *The Kingdom of Ankole in Uganda,* in: *African Political Systems,* edited by Fortes and Evans-Pritchard, Oxford, 1940.

Ohlmarks, A., *Studien zum Problem des Schamanismus,* Lund, 1939.

D'Ohsson, C., *Histoire des Mongols,* 4 vols., Haag, 1834–1835.

Oldenberg, H., *Die Religion des Veda,* Stuttgart, 1917.

Olmstead, A. T., *History of the Persian Empire,* Chicago, 1948.

Pallottino, M., *The Etruscans,* London, 1955.

Pan-Ku, *The History of the Former Han-Dynasty,* translated by Homer H. Dubs, vol. I–III, 1938–1955.

Paris, Matthew, *Chronicles,* 5 vols., London, 1851.

Pellat, Ch., *Le Livre de la Couronne, attribué a Ğahiz,* Paris, 1954.

Pelliot, P., *Histoire Secrète des Mongols,* Paris, 1949.

Plutarch, *Lebensbeschreibungen,* 6 Bde., München, 1913.

Polack, J. S., *New Zealand. A Narrative of Travels and Adventure,* 2 vols., London, 1838.

Polybius, *The Histories,* 6 vols., Loeb Classical Library, London, 1954.

Porzio, C., *Die Verschwörung der Barone des Königreichs Neapel gegen Ferrante I.,* in: Hefele, *Alfonso I. und Ferrante I. von Neapel,* Jena, 1912.

Prasad, Ishwari, *L'Inde du VIIe au XVIe Siècle,* Paris, 1930.

Preuss, K. Th., *Religion und Mythologie der Uitoto,* 2 Bde., Göttingen, 1921.

Pritchard, J. B., *The Ancient Near East. An Anthology of Text and Picture,* Princeton, 1958.

Procopius, *History of the Wars,* 5 vols., *The Anecdota or Secret History,* 1 vol., Loeb Classical Library, London, 1954.

Psellos, Michael, *Chronographie ou Histoire d'un Siècle de Byzance (976–1077),* traduit par É. Renauld, 2 vols., Paris, 1926.

Puech, H., *Le Manichéisme,* Paris, 1949.

Radin, P., *Primitive Man as a Philosopher,* New York, 1927.

Radin, P., *Primitive Religion,* New York, 1937.

Radin, P., *The Trickster,* London, 1956.

Radloff, W., *Aus Sibirien,* 2 Bde., Leipzig, 1884.

Rambaud, A., *Sport et L'Hippodrome à Constantinople,* 1871, in: *Études sur l'Histoire Byzantine,* Paris, 1912.

Rapaport, J., *Introduction à la Psychopathologie Collective. La Secte mystique des Skoptzy,* Paris, 1948.

Rasmussen, Knud, *Rasmussens Thulefahrt,* Frankfurt, 1926.

Rattray, R. S., *Ashanti,* Oxford, 1923.

Rattray, R. S., *Religion and Art in Ashanti,* Oxford, 1927.

Recinos, A., Goetz D. and Morley, S. G., *Popol Vuh. The Sacred Book of the Ancient Quiché Maya,* London, 1951.

Ritter, E. A., *Shaka Zulu,* London, 1955.

Roeder, G., *Urkunden zur Religion des alten Ägypten,* Jena, 1915.

Roscoe, J., *The Baganda,* London, 1911.

Roscoe, J., *The Bakitara*, Cambridge, 1923.

Roscoe, J., *The Banyankole*, Cambridge, 1923.

Roth, W. E., *An Inquiry into the Animism and Folk-Lore of the Guiana–Indians*, Washington, 1915.

Runciman, St., *The Medieval Manichee*, Cambridge, 1947.

Rüsch, E., *Die Revolution von Saint Dominque*, Hamburg, 1930.

Sacy, S. de, *Exposé de la Religion des Druses*, 2 vols., Paris, 1836.

Salimbene von Parma, *Die Chronik des S. v. P.*, bearbeitet von A. Doren, 2 Bde., Leipzig, 1914.

Sahagun, Bern. de, *Historia General de las Cosas de Nueva España*, 5 vols., Mexico, 1938.

Sahagun, Bern. de, *Einige Kapitel aus dem Geschichtswerk des Fray Bernardino de Sahagun*, übersetzt von Eduard Seler, Stuttgart, 1927.

Sansom, G., *Japan. A Short Cultural History*, London, 1936.

Schlosser, Katesa, *Propheten in Afrika*, Braunschweig, 1949.

Schmidt, K., *Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois*, 2 vols., Paris, 1848–1849.

Schnitzer, J., *Hieronymus Savonarola. Auswahl aus seinen Predigten und Schriften*, Jena, 1928.

Schreber, Daniel Paul, *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken*, Leipzig, 1903.

Seligman, C. G. and B. C., *The Veddas*, Cambridge, 1911.

Sénart, É., *Caste in India*, translated by E. Denison Ross, London, 1930.

Sewell, *A Forgotten Empire (Vijayanagar)*, London, 1900.

Shapera, J., *The Khoisan People of South Africa*, London, 1930.

Shapera, J., Editor: *The Bantu-Speaking Tribes of South Africa*, London, 1937.

Sighele, Sc., *La Foule Criminelle*, Paris, 1901.

Singh, T. A. L., and Zingg, R. M., *Wolf Children and Feral Man*, Denver, 1943.

Sjoestedt, M. L., *Dieux et Héros des Celtes*, Paris, 1940.

Smith, V. A., *The Oxford History of India*, Oxford, 1923.

Smith, E. W., and Dale, A. M., *The Ila-Speaking Peoples of Northern Rhodesia*, 2 vols., London, 1920.

Spencer, B., and Gillen, F. J., *The Arunta*, London, 1927.

Spencer, B., *The Northern Tribes of Central Australia*, London, 1904.

Sprenger und Institoris, *Der Hexenhammer*, übersetzt von Schmidt, Berlin, 1923.

Stählin, K., *Der Briefwechsel Iwans des Schrecklichen mit dem Fürsten Kurbsky (1564–1579)*, Leipzig, 1921.

Stanley, A. P., *Sinai and Palestine*, London, 1864.

Steinen, K. von den, *Unter den Naturvölkern Zentral-Brasileins,* Berlin, 1894.

Stirling, M. W., *Historical and Ethnographical Material on the Jivaro Indians,* Washington, 1938.

Stoll, O., *Suggestion und Hypnotismus in der Völkerpsychologie,* Leipzig, 1904.

Strehlow, C., *Die Aranda- und Loritja-Stämme in Zentral-Australien,* I–III, Frankfurt, 1908–1910.

Strehlow, T. G. H., *Aranda Traditions,* Melbourne, 1947.

Sueton, *Die Zwölf Cäsaren,* übersetzt von A. Stahr, München, 1912.

Tabari, *Chronique de Tabari,* traduit par H. Zotenberg, 4 vols., Paris, 1867–1879.

Tacitus, *Annalen und Historien,* übersetzung von Bahrdt, 2 Bde., München, 1918.

Talbot, P. A., *In the Shadow of the Bush,* London, 1912.

Tavernier, J. B., *Travels in India,* 2 vols., 1925.

Tertullian, *De Spectaculis,* Loeb Classical Library, London, 1931.

Titayna, *La Caravane des Morts,* Paris, 1930.

Theal, G. McCall, *History of South Africa from 1795–1872,* besonders vol. III, London, 1927.

Thukydides, *Geschichte des Peloponnesischen Krieges,* deutsch von Heilmann, 2 Bde., München, 1912.

Thurnwald, R., *Repräsentative Lebensbilder von Naturvölkern,* Berlin, 1931.

Tremearne, A. J. N., *The Ban of the Bori,* London, 1914.

Trilles, R. P., *Les Pygmées de la Forêt Équatoriale,* Paris, 1931.

Turi, Johann, *Das Buch des Lappen Johann Turi,* Frankfurt, 1912.

Turner, G., *Samoa,* London, 1884.

Tylor, E. B., *Primitive Culture,* London, 1924.

Ungnad, A., *Die Religionen der Babylonier und Assyrer,* Jena, 1921.

Vaillant, G. C., *The Aztecs of Mexico,* London, 1950.

Vedder, H., Die *Bergdama,* 2 Bde., Hamburg, 1923.

Vendryès, H., Tonnelat, É., Unbegaun, B. O., *Les Religions des Celtes, des Germains et des Anciens Slaves,* Mana Tome 2, III, Paris, 1948.

Virolleaud, Ch., *Le Théâtre Persan ou le Drame de Kerbéla,* Paris, 1950.

Volhardt, E., *Kannibalismus,* Stuttgart, 1939.

Waley, Arthur, *The Travels of an Alchemist,* London, 1931.

Waley, Arthur, *The Book of Songs,* London, 1937.

Waley, Arthur, *The Analects of Confucius,* London, 1938.

Waley, Arthur, *Three Ways of Thought in Ancient China,* London, 1939.

Waley, Arthur, *The Real Tripitaka,* London, 1952.

Waliczewski, K., *Ivan le Terrible,* Paris, 1904.

Waliczewski, K., *Peter the Great*, London, 1898.
Warneck, Joh., *Die Religion der Batak*, Göttingen, 1909.
Warner, W. Ll., *A Black Civilisation*, New York, 1958.
Weeks, J. H., *Among Congo Cannibals*, London, 1913.
Weil, Gustav, *Geschichte der Chalifen*, Bd. I–III, Mannheim, 1846–1851.
Wendische Sagen, herausgegeben von Fr. Sieber, Jena, 1925.
Wesley, John, *The Journal*, London, 1836.
Westermann, G., *The Shilluk People*, Berlin, 1912.
Westermann, G., *Die Kapelle*, Göttingen, 1921.
Westermann, G., *Geschichte Afrikas*, Köln, 1952.
Westermarck, E., *Ritual and Relief in Marocco*, 2 vols., London, 1926.
Wilhelm, Richard, Li Gi, *Das Buch der Sitte*, neue Ausgabe, 1958.
Wilhelm, Richard, Li Gi, *Kung Futse. Gespräche*, Jena, 1923.
Wilhelm, Richard, Li Gi, *Mong Dsi*, Jena, 1921.
Wilhelm, Richard, Li Gi, *Frühling und Herbst des Lü Bu We*, Jena, 1928.
Williams, F. E., *Orokaiva Magic*, London, 1928.
Williams, F. E., *The Vailala Madness and the Destruction of Ceremonies*, Port Moresby, 1923.
Williams, F. E., *Vailala Madness in Retrospect*, in: *Essays Presented to Ch. G. Seligman*, London, 1934.
Winternitz, M., *Geschichte der Indischen Literatur*, 3 Bde., Leipzig, 1909–1922.
Wirz, Paul, *Die Marind – anim von Holländisch – Süd – Neu-Guinea*, Band I und II, Hamburg, 1922 und 1925.
Wladimirzov, *The Life of Chingis-Khan*, London, 1930.
Wolff, O., *Geschichte der Mongolen oder Tataren, besonders ihres Vordringens nach Europa*, Breslau, 1872.
Wolff, Ph., *Die Drusen und ihre Vorläufer*, Leipzig, 1845.
Worsley, P., *The Trumpet Shall Sound: A Study of „Cargo" Cults in Melanesia*, London, 1957.
Zuckerman, S., *The Social Life of Monkeys and Apes*, London, 1932.

Canetti, Elias

Ca-152 Masė ir valdžia / Elias Canetti. – Vilnius: Alma littera, 2003. – 536 p. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392–1673)

ISBN 9955–08–427–8

Elias Canetti (1905–1994) – rašytojas, dramaturgas, psichoanalitinės studijos apie Franzą Kafką autorius, Nobelio premijos (1980) laureatas. 1960 m. paskelbė filosofinį veikalą „Masė ir valdžia", kuriame siekė atskleisti politines, socialines ir kultūrines permainas XX amžiaus Europoje. Masė ir valdžia čia iškyla kaip pagrindinės sąvokos, padedančios suvokti mūsų laikus.

UDK 316.3

Elias Canetti

MASĖ IR VALDŽIA

Korektorė Rima Inga Šovienė
Kompiuteriu maketavo Zita Pikturnienė

SL 412. Užsakymas
Išleido leidykla „Alma littera", A. Juozapavičiaus g. 6/2, 2005 Vilnius
Puslapis internete: http://www.almali.lt
Spaudė AB spaustuvė „Spauda", Laisvės pr. 60, 2056 Vilnius

...iš sąlyčio baimės žmogus gali išsivaduoti vien tik masėje. Tai vienintelė situacija, kurioje sąlyčio baimė virsta priešingybe. Tam reikalinga tiršta masė, tokia, kurioje kūnas šliejasi prie kūno, kur ir sielos suartėja, kur nekreipiama dėmesio, kas tave „spaudžia". Jei tik atsidavei masei, nebebijai, kad ji prisilies. Idealiu atveju visi čia yra lygūs.<...>

Niekas kitas nemato taip gerai masės savybių, kaip paranoikas ir valdovas, o jie – dabar galbūt jau sutiksime – niekuo nesiskiria. Nes jį – tebus leista abu asmenis žymėti vienu įvardžiu – domina tik masės, kurias nori valdyti arba skelbia savo priešais, mat masės visada turi vieną paprastą veidą.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų veikalais.
Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

A T V I R O S   L I E T U V O S   K N Y G A

ISSN 1392-1673
ISBN 9955-08-241-0

Rekomenduojama kaina 30 Lt.